

การศึกษาวិเคราะห์หีบละครสันสกฤตเรื่อง มุทราธรรมาศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาสันสกฤต แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2566

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาวิเคราะห์บทละครสั้นสกฤตเรื่อง มุทราภาษะ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาสันสกฤต แบบ 2.1 ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

ภาควิชาภาษาตะวันออก

มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2566

ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยศิลปากร

AN ANALYTICAL STUDY OF THE SANSKRIT DRAMA MUDRĀRĀKṢASA

By

MISS Chayanut CHINDARAK

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for Doctor of Philosophy SANSKRIT

Department of Oriental Languages

Silpakorn University

Academic Year 2023

Copyright of Silpakorn University

หัวข้อ	การศึกษาวิเคราะห์บทละครสั้นสกุลเรื่อง มุทราธรรมาศ
โดย	นางสาวชฎานุตม์ จินดารักษ์
สาขาวิชา	ภาษาสันสกฤต แบบ 2.1 ปรัชญาคุชฎีบัณฑิต
อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก	ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย
อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม	ดร. นิพัทธ์ แยมเดช

คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับพิจารณาอนุมัติให้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา ตามหลักสูตรปรัชญาคุชฎีบัณฑิต

.....	คณบดีคณะโบราณคดี
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ดำรงพล อินทร์จันทร์)	
พิจารณาเห็นชอบโดย	
.....	ประธานกรรมการ
(รองศาสตราจารย์ ดร. โกวิท ภูมิพวง)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาร่วม
(ดร. นิพัทธ์ แยมเดช)	
.....	ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สมบัติ มั่งมีสุขศิริ)	
.....	ผู้ทรงคุณวุฒิภายใน
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา)	

620330008 : ภาษาสันสกฤต แบบ 2.1 ปรัชญาดุष्ฎิบัณฑิต

คำสำคัญ : บทละครสันสกฤต, มุทราภาษส, วัสดุ, รส, อลังการ, กลยุทธ์, การเมืองการปกครอง

นางสาว ชญานุตม์ จินดารักษ์: การศึกษาวิเคราะห์บทละครสันสกฤตเรื่อง มุทราภาษส
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อปริวรรตและแปลบทละครมุทราภาษสเป็นอักษรโรมันและภาษาไทย วิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์และวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมุทราภาษส โดยประยุกต์ใช้ทฤษฎีนาฏศาสตร์และอรรถศาสตร์เพื่อนำเสนอผลการศึกษาลุ่มลึกและน่าสนใจ

ผลการศึกษาพบว่า บทละครมุทราภาษสของกวีวิศวะทตตะเป็นสันสกฤตกาวยะประเภททฤศยะที่เรียกว่า รูปกะ แบบนาฏกะ มี 7 องก์ แต่งด้วยคำประพันธ์ร้อยแก้วและร้อยกรองที่มี 168 โศลก เมื่อพิจารณาตามทฤษฎีนาฏศาสตร์พบว่า บทละครเรื่องนี้มีกรรร้อยเรียงเรื่องราวตามทฤษฎีวัสดุหรือโครงเรื่อง รส และอลังการ ดังนี้

การวางโครงเรื่องตาม “อรรถประกฤติ” หรือองค์ประกอบสำคัญทั้ง 5 คือ พิษะ พินทุ ปตกา ประกวี และการยะ การพัฒนาการกระทำในบทละครหรือ “การย่าวิสถา” ตามขั้นตอนทั้ง 5 คือ อารัมภะ ประยัตนะ ปราปตยาสา นียตาปติ และผลาคม และการเชื่อมต่อเรื่องราวในอรรถประกฤติและการย่าวิสถา ที่เรียกว่า “สนธิ” ครบทั้ง 5 แบบ คือ มุขสนธิ ประติมุขสนธิ ครรภสนธิ อวมรรคสนธิ และนิรวทสนธิ

รสที่พบ คือ วีรรสที่เป็นรสเด่น มี 5 แบบ ได้แก่ นิตวีรรส ทานวีรรส กษมาวีรรส พลวีรรส และยทุทวีรรส และมีรสรอง ได้แก่ เภทรรส กรุณารส ภยานกรส อัทฤตรส ศานตรส และพิภตสรส โดยไม่พบหาสรส และศฤงคารรส

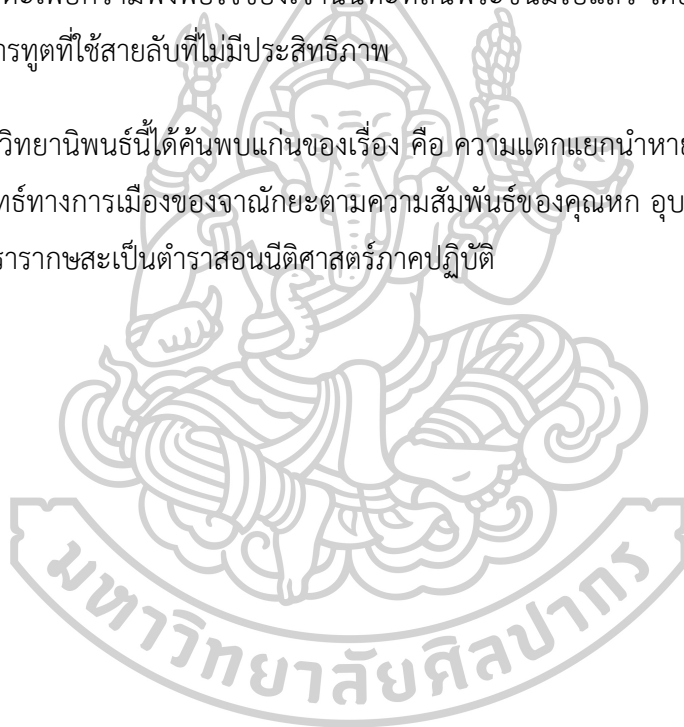
อลังการที่พบ คือ ศัพทาลังการ ได้แก่ ยมก และอนุปราสะที่มี 2 ชนิด ได้แก่ วฤตตยานุปราสะ และณิกานุปราสะ ศัพทาลังการที่พบมากที่สุด คือ ณิกานุปราสะ และพบอรรถาลังการที่มี 28 แบบ ได้แก่ (1) อุปมา (2) รูปกะ (3) อุตเปรภกะ (4) สมาสกติ (5) อติศโยกติ (6) ตลยโยคิตา (7) ทีปกะ (8) ทฤษฏานตตะ (9) นิทรศนะ (10) สโหกติ (11) ปริณามะ (12) วยติเรก (13) วิโรธะ (14) วิภาวนา (15) วิเศโยกติ (16) วิษมะ (17) อสังคติ (18) อรรถาปัตติ (19) สมุจยยะ (20) ปริสังขยา (21) กาวยลึงคะ (22) เศลชะ (23) วโกรกติ (24) อรรถานตรันยาสะ (25) อปรัศตุดประคังสา (26) ปริกร (27) สวภาโวกติ (28) วยาโยกติ อรรถาลังการที่พบมากที่สุด คือ อุปมา รองลงมา คือ กาวยลึงคะ อุต

เปรกษะ รูปกะ สวภาโวคติ อปรัสตุดประคังสา อรรถานตรันยาสะ ส่วนวโกรกตีพบเพียง 1 ครั้ง ใน
โศลกสำคัญ คือ บทนันททีหรือบทสรรเสริญเทพเจ้าและขอพรให้คนดู

เมื่อพิจารณาตามทฤษฎีอรรถศาสตร์พบว่า บทละครมุทรารากษะเป็นบทละครการเมือง
เข้มข้น ตัวละครมีการใช้กลยุทธ์ทางการเมืองสอดคล้องกับตำราอรรถศาสตร์ ดังนี้

จાઞ્ઞિકયેใช้กลยุทธ์ทางการเมืองขับเคลื่อนนโยบายโดยนำอำมาตย์รากษะมาเป็นมหา
อำมาตย์ เพื่อธำรงอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะโดยใช้วิถีทางการทูตและใช้
สายลับที่มีประสิทธิภาพ ส่วนอำมาตย์รากษะใช้กลยุทธ์ทางการเมืองขับเคลื่อนนโยบายโค่นล้มพระ
เจ้าจันทรคุปตะเพื่อความพึงพอใจของเจ้านันทะที่สิ้นพระชนม์ไปแล้ว โดยเน้นวิธีทำสงคราม เสริม
ด้วยวิถีทางการทูตที่ใช้สายลับที่ไม่มีประสิทธิภาพ

ในวิทยานิพนธ์นี้ได้ค้นพบแก่นของเรื่อง คือ ความแตกแยกนำหายนะมาสู่หมู่คณะ รูปแบบ
การวางกลยุทธ์ทางการเมืองของจાઞ્ઞિકยેตามความสัมพันธ์ของคุณหก อุบายสี่ และสภาพสาม และ
บทละครมุทรารากษะเป็นตำราสอนนิติศาสตร์ภาคปฏิบัติ

620330008 : Major SANSKRIT

Keyword : SANSKRIT DRAMA, MUDRĀRĀKṢASA, VASTU, RASA, ALAṂKĀRA, STRATEGY, POLITICS AND GOVERNMENT

MISS Chayanut CHINDARAK : AN ANALYTICAL STUDY OF THE SANSKRIT DRAMA MUDRĀRĀKṢASA Thesis advisor : Assistant Professor Chainarong Klinoi, Ph.D.

The purpose of this thesis is to review and translate the Mudrārakṣasa drama into Roman and Thai. Analyze the elements of the drama and its literary value and analyze the political strategies in the Mudrārakṣasa drama using the theory of Nāṭyaśāstra and Arthaśāstra.

The results of the study found that the poet Visakhadatta's the Mudrārakṣasa drama is a Sanskrit Kāvya of the Drśya type called Rūpaka, Nāṭaka style, has 7 acts, composed in prose and verse with 168 stanzas.

When considering the theory of Nāṭyaśāstra, it is found that the story is arranged according to the theory of Vastu or plot, Rasa and Alaṅkāra as follows:

Planning the story according to "Arthaprakṛti" or the five essential elements are Bīja, Bindu, Patākā, Prakarī and Kārya.

The development of action in a drama or "Kāryāvasthā" follows the five steps: Ārambha, Prayatna, Prāptyāśā, Niyatāpti and Phalāgama and the connection of stories in Arthaprakṛti and Kāryāvasthā are called "Sandhi" in all 5 types, namely Mukhasandhi, Pratimukhasandhi, Garbhasandhi, Avamarśasandhi and Nirvahaṇasandhi.

The Rasa found is Vīrasasa which is the predominant Rasa. There are 5 types: Nītivīrasasa, Dānavīrasasa, Kṣamāvīrasasa, Balavīrasasa, and Yuddhavīrasasa. The secondary Rasa are Raudrarasa, Karuṇārāsa, Bhayānakarasa, Adbhutarasa, Śāntarasa, and Bībhatsarasa, without finding Hāsyarasa and Śṛṅgārāsa

The Alaṅkāra found is Śabdālaṅkāra, namely Yamaka and Anuprāsa, which are of two types: Vṛttyānuprāsa and Chekānuprāsa. The most commonly used Śabdālaṅkāra is Chekānuprāsa and found 28 types of Arthālaṅkāra: (1) Upāma (2) Rūpaka (3) Utprekṣa (4) Samāśokti (5) Atiśayokti (6) Tulyayogitā (7) Dīpaka (8) Drṣṭānta (9) Nidarśana (10) Sahokti (11) Pariṇāma (12) Vyatireka (13) Virodha (14) Vibhāvanā (15) Viśeṣokti (16) Viśama (17) Asaṅgati (18) Arthāpatti (19) Samuccaya (20) Parisankhyā (21) Kāvyaḥ (22) Śleṣa (23) Vakrokti (24)

Arthāntaranyāsa (25) Aprastutaprasāṃsā (26) Parikara (27) Svabhāvokti (28) Vyājokti

The most commonly used Arthālaṃkāra is Upāma, followed by Kāvyaḥṅga, Utprekṣa, Rūpaka, Svabhāvokti, Aprastutaprasāṃsā, Arthāntaranyāsa. As for Vakrokti, it is found only once in an important verse, namely Nāndī or a song praising the gods and asking for blessings from the audience.

Considering the theory of Arthasāstra, it is found that the Mudrārākṣasa drama are intensely political drama and are used political strategy as follows:

Cāṇakya used political strategy to drive the policy of bringing amātyarākṣasa to become the Great Amātya to maintain the supremacy of King Candragupta by using diplomatic means and using effective spies according to textbooks of Arthasāstra to do tricks to drive policy.

As for Amātyarākṣasa, he used political strategy to drive the policy of overthrowing King Candragupta to the satisfaction of the dead King Nanda by emphasizing the use of warfare added to this is the diplomatic method that uses spies that are not effective according to textbooks of Arthasāstra to do tricks to drive policy as well.

In this thesis, it was found the theme of the story is that division brings disaster to the group, Cāṇakya 's model of political strategy based on the relationship of Śāḍgṇa, Four Upāya, and Trivarga, and the Mudrārākṣasa drama are textbooks for teaching politics and government in practice.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ คุณแม่ คุณพ่อ ที่เป็นกำลังใจอันมีค่าสูงสุด ให้ผู้วิจัยมีความมุ่งมั่นที่จะก้าวมาทางการศึกษาในระดับนี้

ขอกราบขอบพระคุณผู้บริหารสำนักหอสมุดแห่งชาติ และกรมศิลปากร ที่กรุณานุญาตให้ผู้วิจัยลาศึกษาต่อระดับปรัชญาดุษฎีบัณฑิตเป็นเวลา 3 ปี

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้คงจะสำเร็จลงมิได้หากมิได้รับการช่วยเหลือจากผู้มีพระคุณทุกท่าน

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา ที่กรุณาสอนไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตและสอนแปลผ่านวรรณคดีสันสกฤตเล่มสำคัญต่างๆ โดยเฉพาะบทละครมูทรา รากษสะ

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ชัยณรงค์ กลิ่นน้อย ที่ปรึกษาหลัก และอาจารย์ ดร.นิพัทธ์ แยมเดช ที่ปรึกษาร่วม ที่กรุณารับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ช่วยตรวจแก้ไขข้อบกพร่อง ให้คำแนะนำช่วยเหลือและให้กำลังใจผู้วิจัยตลอดมา

ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สมบัติ มั่งมีสุขศิริ ที่กรุณาแนะนำบทละครมูทรา รากษสะให้ผู้วิจัยนำมาศึกษา สอนแปลวรรณคดีที่เกี่ยวข้อง และให้คำแนะนำข้อมูลประกอบการศึกษาค้นคว้า

ขอกราบขอบพระคุณ รองศาสตราจารย์ ดร.สำเนียง เลื่อมใส ที่กรุณาสอนไวยากรณ์ภาษาสันสกฤต และจัดทำสื่อการสอนไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตเผยแพร่ออนไลน์ ผู้วิจัยจึงมีโอกาสเข้าศึกษา ทบทวนไวยากรณ์ด้วยตัวเองได้เสมอ

ขอกราบขอบพระคุณพระมหาพรภวิทย์ อุปัชฌาย์ ที่กรุณาให้ความช่วยเหลือนำเข้าวิทยานิพนธ์ในระบบบริหารจัดการวิทยานิพนธ์ (iThesis)

ขอกราบขอบพระคุณและขอบคุณนักศึกษาสาขาสันสกฤตรุ่นพี่รุ่นน้องที่ให้ความรู้ไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตและภารตวิทยา

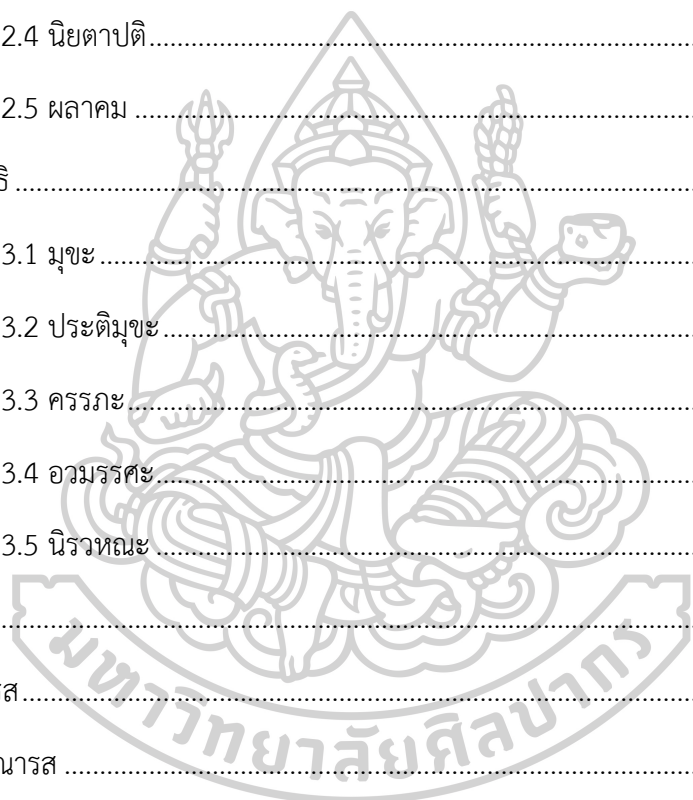
ชฎานุตม์ จินดารักษ์

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ฉ
กิตติกรรมประกาศ.....	ช
สารบัญ.....	ฌ
บทที่ 1 บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา	5
1.4 ข้อตกลงเบื้องต้น	6
1.5. ขั้นตอนการศึกษา.....	7
1.6 วิธีศึกษา.....	7
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษา.....	7
บทที่ 2 การปริวรรตและการแปลบทละครมุทรารากษะ.....	15
2.1 หลักการปริวรรต.....	15
2.2 หลักการแปล.....	18
2.3 ข้อตกลงในการแปล	21
2.4 ตัวอย่างการแปล	21
2.5 บทปริวรรตต้นฉบับและบทแปลบทละครมุทรารากษะ	32
บทที่ 3 ประวัติความเป็นมาและลักษณะของบทละครมุทรารากษะ	238
3.1 ประวัติความเป็นมา.....	238
3.1.1 ความหมายของชื่อบทละคร.....	238
3.1.2 ที่มาของบทละคร	238

3.1.3 ประวัติและสมัยของผู้แต่ง.....	242
3.1.4 แก่นเรื่องของบทละคร.....	246
3.1.5 เรื่องย่อของบทละคร.....	247
3.1.6 ตัวละครในบทละคร.....	256
3.2 ลักษณะของบทละครมุทรารากษส.....	261
3.2.1 บทละครมุทรารากษสแต่งตามขนบการละครรูปแบบ “นาฏกะ”.....	261
3.2.2 บทละครมุทรารากษสเป็นบทละครการเมือง.....	265
1. การบริหารรัฐ.....	267
2. การตอบโต้การโจมตีของศัตรูโดยใช้นโยบายทางการทูต.....	270
3. ประโยชน์ของการใช้นโยบายทางการเมืองอย่างเหมาะสม.....	271
4. โชคชะตา แผนการ และนโยบายทางการทูต.....	272
5. การคัดเลือกสายลับ.....	274
6. ระบบสายลับ.....	275
7. คุณของการรับใช้ราชาที่มีคุณ.....	275
8. การเมืองและจริยธรรม.....	276
9. ราชกิจที่ยากลำบากของราชา.....	276
10. การลงโทษ.....	277
11. กองทัพและอาวุธ.....	278
บทที่ 4 การวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมุทรารากษส ..	281
4.1 วัสดุหรือโครงเรื่อง.....	281
1. อรรถประภคติ.....	281
1.1 พีชะ.....	281
1.2 พินทุ.....	282
1.3 ปตาคา.....	283

1.4 ประกริ	283
1.5 การยะ	284
2. การยว้สถ	285
2.1 อาร้มยะ	285
2.2 ยะย้ตณะ	285
2.3 ยะยปะตยาศ	286
2.4 นยตยปะตย	287
2.5 ยะลยคย	288
3. สนถ	288
3.1 มุขะ	289
3.2 ยะระตยิมุขะ	289
3.3 คยรระกะ	290
3.4 อยมยรระศะ	291
3.5 นยรยทหะ	291
4.2 รส	292
1. ยยรรส	294
2. กยรณยรรส	305
3. เรยทยรรส	308
4. กยยณยกรรส	310
5. อ้ทกยตยรรส	311
6. ยยยัตยสรรส	312
7. ศยณยตยรรส	312
4.3 อล้งกยร	314
1. ศ้พทยล้งกยร	314

มหาวิทยาลัยศิลปากร

2. อรรถาสังการ	318
บทที่ 5 การวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทธลครมูทธรรากษสสะ	347
5.1 มูลเหตุขงการวางกลยุทธ์ในบทธลครมูทธรรากษสสะ	347
5.2 กลยุทธ์ทางการเมืองขงจกณักยะ.....	351
5.2.1 ที่มาขงรูปแบบการวางกลยุทธ์ขงจกณักยะ	352
5.2.2 กลยุทธ์ตอบโต้แผนการวางยาพิช.....	353
5.2.3 กลยุทธ์นำอำมาตย์รากษสสะมาเป็นมหาอำมาตย์	357
5.2.4 รูปแบบการวางกลยุทธ์ทางการเมืองขงจกณักยะ	370
5.3 กลยุทธ์ทางการเมืองขงอำมาตย์รากษสสะ	372
บทที่ 6 สรุปลการศีกษาและข้อเสนอแนะ	387
6.1 สรุปลการศีกษา	387
6.2 ข้อเสนอแนะ	393
รายการอ้างอิง	394
ประวัติผู้เขียน	400

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เอ.เค.วอร์ดอร์ ได้แบ่งวรรณคดีอินเดีย เป็น 4 ประเภท ได้แก่ 1) กาวยะ (*kāvya*) คือ งานเขียนที่มีวรรณศิลป์ เช่น บทละคร 2) อาคม (*āgama*) คือ งานเขียนด้านศาสนาและหลักคำสอน เช่น พระเวท หลักคำสอนทางศาสนาพุทธ ไชนะ ลัทธิไศวะ และลัทธิไวษณวะ 3) อิติहाสะ (*itihāsa*) คือ งานเขียนด้านประวัติศาสตร์ และขนบธรรมเนียมประเพณี ได้แก่ รามายณะ มหาภารตะ และปุราณะ 4) ศาสตร์ (*śātra*) คือ งานเขียนตำราและระบบไวยากรณ์ (Warder, 2009: 1-2) ทั้งนี้การแบ่งประเภทดังกล่าวมีลักษณะไม่แน่นอน เพราะการสืบทอดวรรณคดีที่มีประวัติยาวนานมักมีการดัดแปลงแต่งเติมต่อมาจึงทำให้มีรูปแบบไปสอดคล้องกับวรรณคดีประเภทอื่น ๆ เพิ่มขึ้นอีก เช่น รามายณะ จัดเป็นอิติहाสะ ที่มีลักษณะคำประพันธ์ที่มีวรรณศิลป์ จึงได้ชื่อว่า เป็นกวีนิพนธ์เรื่องแรก (อาทิกาวยะ) ด้วย

เกณฑ์การแบ่งประเภทวรรณคดีของ เอ.เค.วอร์ดอร์ ข้างต้นสอดคล้องกับตำรานาฏยศาสตร์ และตำราการละครสันสกฤตกล่าวคือ บทละครสันสกฤตเป็นวรรณคดีประเภท กาวยะ (*kāvya*) ที่บันทึกด้วยภาษาสันสกฤตเป็นส่วนใหญ่ เมื่อแบ่งตามประเภทของการประพันธ์จัดเป็น จัมปู (*campū*) เพราะบทละครสันสกฤตประพันธ์ด้วยร้อยแก้วผสมร้อยกรอง (Warder, 2009: 122) ร้อยแก้วใช้กับบทสนทนาของตัวละคร และคำบรรยายฉากหรืออากัปภิกิริยาของตัวละคร ร้อยกรองใช้นำเสนอความคิด ภาพ หรืออารมณ์ของตัวละคร และเนื่องจากบทละครสันสกฤตเป็นกาวยะที่มุ่งนำเสนอเรื่องราวในรูปของบทสนทนา เพื่อใช้แสดงบนเวที จึงมีคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วมากกว่าร้อยกรอง บทละครสันสกฤตหากแบ่งตามรูปแบบการเสพจัดเป็นทฤศยะ (*drśya*) คือ เสพด้วยการดู การอ่าน หรือนำมาแสดงได้ ดังนั้น ทฤศยกาวยะจึงถูกเรียกว่า รูปกะ (*rūpaka*) หรือ นาฏยะ (*nāṭya*) เพราะสามารถนำมาจัดแสดงบนเวทีได้ โดยการจำลองสถานการณ์ให้ผู้ชมได้สัมผัสถึงความเป็นตัวละครเอกและตัวละครอื่นๆ ที่อยู่ในบทละคร ผ่านการแสดงของนักแสดง ในตำรานาฏยศาสตร์กล่าวว่า การแสดง (*abhinaya*) เหล่านี้ ซึ่งอาศัยการพ้อนรำมีอยู่ 4 อย่าง คือ (1) อางคิกะ (*āṅgika*) คือ การแสดงด้วยอวัยวะ (2) วาจิกะ (*vācika*) คือ การแสดงด้วยวาจา (3) อาหารยะ (*āhārya*) คือ เกี่ยวกับสิ่งที่จะต้องนำมาแสดง ได้แก่ เครื่องแต่งกาย (4) สาทวิกะ (*sātvika*) คือ แสดงแทนตัวเดิมในเนื้อเรื่อง เช่น แสดงเป็นทศกัณฐ์ แสดงเป็นหนุมาน ต้องทำท่าให้เหมือนทศกัณฐ์ หรือหนุมาน (แสง มนวิฑูร, 2541: 283) การแสดงจึงเป็นเครื่องมือที่ผู้แต่งใช้สื่ออารมณ์หรือรสไปสู่คนดู แต่เพราะบทละครไม่มีผู้แสดง นักแต่งบทละครจึงต้องใช้เทคนิควาจิกะสร้างสรรค์งานนิพนธ์ให้สื่อถึงการแสดง

อีก 3 อย่างไปสู่ผู้อ่าน เช่น การสร้างสรรค์บทกวีที่สื่อให้คนอ่านเห็นอกปฏิกิริยาของตัวละครที่อยู่ในบทละคร (Trivedi, 1966: 175) เช่น ความตอหนึ่ในบทละครเรื่อง มุทราภาษะ ที่ว่า

ลิทธาธกะ

(แสดงทำอับอายพร้อมทั้งน้ำตาตลอด) ยกโทษให้ด้วยท่านอำมาตย์ เมื่อถูกข้อม
กระผมจึงไม่สามารถเก็บความลับไว้ได้ (Kale, 1927: 280)

ทฤศยกาวยะสามารถแบ่งประเภทตามขนบการละครได้เป็น 2 ประเภท ได้แก่ ละครรูปกะ (rūpaka) และละครอุปรูปกะ (uparūpaka)

ละครรูปกะจัดเป็นละครชั้นสูง (Higher Class) (Keith, 1923: 296) ในตำราทศรูปกะของธัญชัย กล่าวว่า มี 10 รูปแบบ ได้แก่ (1) นาฏกะ (nāṭaka) (2) ประภณะ (prakaraṇa) (3) ภานะ (bhāṇa) (4) วยาโยคะ (vyāyoga) (5) สมวการะ (samavakāra) (6) ทิมะ (ḍima) (7) อีหามฤคะ (ihāmṛga) (8) อังกะ (aṅka) (9) วีถิ (vīthī) (10) ประหัสนะ (prahasana) (Haas, 1912: 4)

ส่วนละครอุปรูปกะจัดเป็นละครชั้นรอง (Lower Class) ในตำราสาหิตยทรรปณะของวิศวานถ กวีราช กล่าวว่า มี 18 รูปแบบ ได้แก่ (1) นาฏิกะ (nāṭikā) (2) โตรฏกะ (troṭaka) (3) โคษฐิ (goṣṭhī) (4) สัฏฏกะ (saṭṭaka) (5) นาฏยราชกะ (nāṭyarāsaka) (6) ประสทานะ (prasthāna) (7) อุลลาปะยะ (ullāpya) (8) กาวยะ (kāvyā) (9) เปรงขณะ (preṅkhaṇa) (10) ราชกะ (rāsaka) (11) สัลลาปะกะ (sallāpaka) (12) ศรีคทิตะ (śrīgadita) (13) ศิลปะกะ (śilpaka) (14) วิลาสิกะ (vilāsikā) (15) ทุรมลลิกะ (durmallikā) (16) ประภณิ (prakaraṇī) (17) หัลลิสะ (hallīśa) (18) ภานิกะ (bhānikā) (Mitra, 1875: 174)

ละครรูปกะและละครอุปรูปกะทั้งหมดมีลักษณะร่วมกันปรากฏใน “นาฏกะ” ที่เป็นละครชั้นสูง

ละครนาฏกะมีลักษณะเฉพาะต่างๆ เช่น มีเค้าเรื่องทีมาจากเรื่องราวในประวัติศาสตร์ ตำนานหรือนิทานพื้นบ้าน มีโครงเรื่อง การดำเนินเรื่อง และการร้อยเรียงเรื่องราว มีการใช้ภาษาที่งดงามให้ข้อคิดสามารถแยกแยะได้โดยใช้อุปมา และเล่าความเป็นไปของตัวละครเอกและสถานการณ์ต่างๆ ไปพร้อมกับการแสดงรสนต่างๆ โดยต้องมีรสหลักเพียง 1 รส ส่วนรสอื่นๆ จะเป็นรสเสริมให้รสหลักเด่นยิ่งขึ้น มีจำนวนองก์หรือตอนไม่น้อยกว่า 5 องก์ และไม่มากกว่า 10 องก์ มีตัวละครหลักจำนวน 4 หรือ 5 ตัว และบนเวทีต้องไม่มีฉากที่แสดงการตะโกน การฆ่า การสู้รบ การปฏิวัติทางการเมืองและสังคม การแต่งงาน การกิน การสาปแช่ง การขับถ่าย การตาย การร่วมประเวณี และการแสดงที่น่าอับอายอื่น ๆ (Mitra, 1875: 176) และละครนาฏกะควรจบเรื่องโดยให้ตัวละครเอกบรรลุถึงปุรุชาธะหรือเป้าหมายหลักของชีวิต ได้แก่ ธรรมะ กามะ และอรรธะ

สรุปได้ว่า ละครนาฏกะมีองค์ประกอบสำคัญ 2 องค์ประกอบ ได้แก่ องค์ประกอบหลักที่บทละครนาฏกะต้องมี ได้แก่ วัสดุหรือโครงเรื่อง (vastu) พระเอก (netā) และรส (rasa) (Haas, 1912: 6) และองค์ประกอบทั่วไปที่เสริมให้บทละครมีเนื้อหาลึกซึ้งกินใจ และชี้แนะให้เข้าใจเหตุการณ์เร็วขึ้น เช่น อลังการ (alamkāra) บทนาถิ (nāndī) หรือบทไหว้ครู บทปรีศตาวนา (prastāvanā) หรือบทเบิกโรง การแสดงสลัษฉาก ที่เรียกว่า วิษกัมภกะ (viṣkambhaka) และประเวศกะ (praveśaka) บทภทรตวากยะ (bharatavākya) หรือบทสรรเสริญเทพเจ้าและอวยพรพระราชินีในตอนจบละคร เป็นต้น

บทละครมูทราภักษะ แต่งโดยกวีวิเศษทัตตะ เป็นบทละครการเมืองอิงประวัติศาสตร์ นำเสนอเรื่องราวต่อจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในวรรณกรรมสำคัญ เช่น คัมภีร์วิษณุปุราณะ ภาควัตปุราณะ มัสยปุราณะ เป็นต้น กล่าวถึงจาณักยะได้โค่นล้มราชวงศ์นั้นและตั้งพระเจ้าจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์เมารยะขึ้นปกครองแคว้นมคธแทน เรื่องราวในบทละครเริ่มจากจาณักยะต้องการให้ราชวงศ์เมารยะที่เพิ่งถูกสถาปนาขึ้นมีอำนาจการปกครองสูงสุดมั่นคงยาวนาน จาณักยะจึงต้องนำอำมาตย์ภักษะ มหาอำมาตย์เก่าผู้มีความฉลาด ความกล้าหาญ และความจงรักภักดีอย่างแรงกล้าของราชวงศ์นั้นมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะให้ได้ แต่อำมาตย์ภักษะเป็นผู้มีความจงรักภักดีอย่างแรงกล้าต่อราชวงศ์นั้นและมีความแค้นมากที่เจ้านันทะผู้เป็นนายถูกปลงพระชนม์จึงได้ประกาศความเป็นศัตรูกับราชวงศ์เมารยะ จาณักยะจึงต้องวางแผนใช้อุบายหลอกล่อต่างๆ เพื่อกดดันให้อำมาตย์ภักษะยอมรับตำแหน่ง โดยเฉพาะการใช้อุบายสี่ เรื่องการยั่วยุให้ศัตรูแตกแยกกัน เป็นอุบายทางการทูต เพื่อลดการสูญเสียชีวิตและทรัพย์สินสาธารณะ ทั้งต้องวางแผนใช้อุบายตอบโต้แผนการของอำมาตย์ภักษะที่ต้องการโค่นล้มราชวงศ์เมารยะและทำลายจาณักยะและพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อแก้แค้นให้เจ้านันทะ แล้วตั้งราชกุมารมลายเกตุเจ้าพันธมิตรขึ้นปกครองแคว้นมคธแทน โดยอำมาตย์ภักษะนอกจากจะใช้อุบายสี่ เรื่องการยั่วยุให้ศัตรูแตกแยกกันเหมือนจาณักยะแล้ว ยังใช้นโยบายคุณหก เรื่องการยกทัพไปโจมตีศัตรู โดยไม่คำนึงถึงการสูญเสียชีวิตและทรัพย์สินสาธารณะด้วย เหตุการณ์ต่างๆ ในบทละครจึงมาจากการวางแผนขับเคลื่อนนโยบายทางการเมืองและใช้อุบายตอบโต้ของจาณักยะและอำมาตย์ภักษะ นโยบายและอุบายเหล่านี้มาจากคำสอนในตำราอรรถศาสตร์และนิติศาสตร์ เช่น เรื่องนโยบายคุณหกและอุบายสี่มีอยู่ในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเล่มที่ 7, 9, 11 และ 12 (Narain, 2005: xxxi-xxxiii) เป็นต้น

กวีวิเศษทัตตะได้บอกเป็นนัยถึงการวางแผนขับเคลื่อนนโยบายคุณหกและใช้อุบายสี่ตอบโต้กันระหว่างจาณักยะและอำมาตย์ภักษะไว้ในบทปรีศตาวนาหรือบทเบิกโรงของบทละครมูทราภักษะ ดังที่ว่า

“ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลุลุรรคสามเหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉันทน์ ผู้ชี้้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอท่านจงมาอย่างรวดเร็ว

ไอ้ (นิตี) ที่มีคุณหก ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่ ทำให้บรรลุนิยามสามเหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉันทน์ ที่ชี้้นำการงาน (ของสายลับ) ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว” (Kale, 1927: 10)

กวีวิเศษที่แต่งบทรากษสตามขนบการละครรูปแบบ “นาฏกะ” โดยมีเค้าโครงเรื่องส่วนใหญ่มาจากพหุหัตถกาที่ปรากฏในฉบับชำระรวบรวมใหม่ คือ กถาสัตตสครพหุหัตถกามัญชรี และพหุหัตถกาโกษะ ผสมกับจินตนาการของกวี มีทั้งศัพทาลังการและอรรถาลังการ มีวีรรสเป็นรสเด่น เนื้อหามีจำนวน 7 องก์ มีตัวละครเอก 4 ตัว คือ จาณักยะ อำมาตย์รากษส พระเจ้าจันทรคุปตะ และพระราชกุมารมलयเกตุ และไม่มีฉากต้องห้าม ทั้งมีการตั้งชื่อเรื่องแสดงเนื้อเรื่องหลักเกี่ยวกับความกล้าหาญ คือ มุทรารากษส หมายถึง อำมาตย์รากษสผู้ถูกเอาชนะโดยแหวนตราประทับ

นอกจากนี้บทรากษสยังเป็นเรื่องของจาณักยะผู้ได้ชื่อว่าเป็นผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์ของอินเดีย ทั้งแปลกกว่าละครสันสกฤตเรื่องอื่นๆ ตรงที่เป็นเรื่องการเมืองล้วนแต่แต่งดี ผูกเรื่องดี จึงสนุก (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2551: 72) ไม่มีฉากฆ่าฟัน ใช้เพียงการบอกเล่าให้ข้อมูลเท่านั้น ไม่มีศฤงคารรสและทาสยรส ไม่มีนางเอก มีตัวละครจรรยาบุรุษจำนวนมาก เหตุการณ์แต่ละเหตุการณ์จบภายในองก์เดียว นำเสนอเนื้อหาตามพฤติกรรมของตัวละครที่ขัดแย้งกันเป็นคู่ ๆ สลับไปมาระหว่างองก์ เช่น องก์ 1 เป็นเรื่องราวของจาณักยะ องก์ 2 เป็นเรื่องราวของอำมาตย์รากษส องก์ 3 เป็นเรื่องราวของพระเจ้าจันทรคุปตะ และองก์ 4 เป็นเรื่องราวของพระราชกุมารมलयเกตุ การดำเนินเหตุการณ์เป็นเสมือนตัวอย่างแสดงศาสตร์และศิลป์แห่งการปกครองตามตำราอรรถศาสตร์ของเกากุลิยะ และเป็นไปตามบทบาทและหน้าที่ของตัวละครจรรยาบุรุษที่ปรากฏในตำราอรรถศาสตร์ด้วย

ตัวอย่างการผูกเรื่องดี เช่น ใช้เทคนิคการเล่นคำเพื่อเชื่อมโยงเหตุการณ์ย่อยกับเหตุการณ์สำคัญของเรื่อง ดังตัวอย่าง การเล่นคำที่มาจาก $\sqrt{\text{grah}}$ เพื่อชี้ให้ผู้อ่านรู้ว่าจาณักยะจะสามารถนำอำมาตย์รากษสมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะในตอนจบได้ ดังนี้

cāṇakya

(cintāṃ nāṭayitvā ātmagatam) api nāma durātmā rākṣaso grhyeta/siddhārthaka

ārya grhīta/

cāṇakya

(saharṣam ātmagatam) hanta grhīto rākṣasaḥ (prakāśam) bhadrā, ko 'yaṃ grhīta

siddhārthaka

grhīta āryasandesaḥ/ tasmād gamiṣyāmi kāryasiddhyai/

cāṇakya

(sāṅgulimudraṃ lekham arpayitvā) gamyatām/ astu te kāryasiddhiḥ/

siddhārthaka

tathā (iti niṣkrāntaḥ) (Kale, 1927: 56)

จรรย์กะ

(แสดงท่ากังวล พุดกับตัวเอง) รากษสะใจชั่วจะถูกนำมาได้ไหมนะ

สิทธิธรรณะ

ท่านที่เคารพ! ถูกนำมาไปแล้ว

จรรย์กะ

(ดีใจ พุดกับตัวเอง) โชคดี! รากษสะถูกนำมาไปแล้ว (พุดตงๆ) คนดี! ใครนะที่ว่าถูกนำมาไปแล้ว

สิทธิธรรณะ

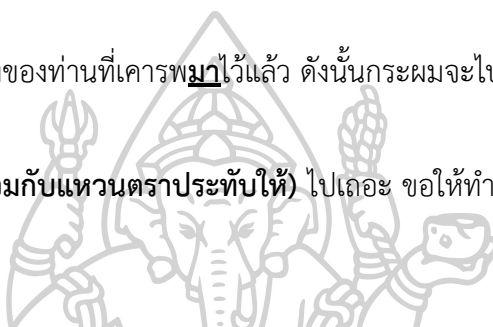
กระผมได้นำคำสั่งของท่านที่เคารพมาไปแล้ว ดังนั้นกระผมจะไปเพื่อทำงานให้สำเร็จ

จรรย์กะ

(ยื่นจดหมายพร้อมกับแหวนตราประทับให้) ไปเถอะ ขอให้ทำงานให้สำเร็จ

สิทธิธรรณะ

ขอรับ (ออกไป)

จากตัวอย่างที่กล่าวถึงลักษณะเด่นของบทละครมูทรรากษสะข้างต้น ทั้งลักษณะการผูกเรื่อง ตีชวณติดตาม และให้ความรู้ในตำราอรรถศาสตร์และตำรานิติศาสตร์อย่างเป็นรูปธรรม ทั้งยังไม่มีผู้ใด แปลบทละครมูทรรากษสะต้นฉบับภาษาสันสกฤตเป็นภาษาไทย และศึกษากลยุทธ์ทางการเมืองของ จรรย์กะและอำมาตย์รากษสะที่ใช้ตอบโต้กันในบทละคร ผู้วิจัยจึงสนใจแปลบทละครสันสกฤตเรื่องนี้ ถ่ายทอดเป็นภาษาไทย และศึกษาวิเคราะห์บทละครเพื่อประเมินคุณค่าตามศาสตร์การละครสันสกฤต โดยใช้ตำราทฤษฎีศาสตร์ของภรตมุณี และตำราการละครสันสกฤตวิเคราะห์คุณค่าทางวรรณศิลป์ ศึกษากลยุทธ์ทางการเมืองของจรรย์กะและอำมาตย์รากษสะ โดยประยุกต์ใช้ตำราอรรถศาสตร์ของ เกาฏิลยะ และตำรานิติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์สาระัตถะด้านการเมืองในบทละครเรื่องนี้

1.2 วัตถุประสงค์ของการศึกษา

- 1.2.1 เพื่อปริวรรตและแปลบทละครมูทรรากษสะเป็นอักษรโรมันและภาษาไทย
- 1.2.2 เพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมูทรรากษสะ
- 1.2.3 เพื่อวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมูทรรากษสะ

1.3 ขอบเขตของการศึกษา

1.3.1 ต้นฉบับที่ใช้ในการศึกษา

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้ต้นฉบับหลักคือ บทละครเรื่อง มูทรรากษสะ ภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี ที่ โมเรศวร รามจันทร กาล (Moreshwar Ramachandra Kale-M.R.Kale)

ได้ตรวจชำระ และแปลใหม่โดยมุ่งเน้นแสดงความถูกต้องของไวยากรณ์ในต้นฉบับภาษาสันสกฤต พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม โดยใช้ชื่อว่า **The Mudrārākshasa of Viśākhadatta** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 4 ค.ศ.1927 (พ.ศ.2472) โดยตรวจชำระกับฉบับพิมพ์ครั้งที่ 6 ค.ศ.1976 (พ.ศ.2518) จัดพิมพ์โดย สำนักพิมพ์ โมติลาล พานาร์สีทาส (**Motilal Banarsidass**) กรุงเดลี สาธารณรัฐอินเดีย เฉพาะ ภาษาสันสกฤตที่เป็นบทพูดของตัวละครรอง ที่เรียกว่า ฉายา จะกำกับด้วยภาษาปรากฤตที่ใช้พูดจริง อยู่ภายในเครื่องหมายขลิขิต มีคำแปล เป็นภาษาอังกฤษและภาษาฮินดี และตีพิมพ์ภาษาละติน ภาษาสันสกฤตของธุนฑีราชะ (**Dhundirāja**) ไว้ด้านล่าง มีบทนำหนังสือเล่าถึงความเป็นมาของละคร สันสกฤต และวิเคราะห์เนื้อหาบทละครมูทราลักษสะไว้คร่าวๆ ตามทฤษฎีการละครของอินเดีย เพื่อประโยชน์สำหรับผู้สนใจศึกษา ทั้งนี้หากต้นฉบับดังกล่าวมีข้อผิดพลาดจะเปรียบเทียบกับต้นฉบับ อื่น ๆ เพื่อหาคำหรือข้อความที่ถูกต้องต่อไป

1.3.2 จำนวนองก์ที่ศึกษา

ศึกษาบทละครมูทราลักษสะ ภาษาสันสกฤต จำนวนทั้งสิ้น 7 องก์ เป็นร้อยแก้ว ผสม กับโคลกจำนวน 168 โคลก

1.4 ข้อตกลงเบื้องต้น

1.4.1 ดำเนินการศึกษาเนื้อหาเฉพาะที่เป็นภาษาสันสกฤตเท่านั้น ส่วนที่เป็นภาษาปรากฤต ของตัวละครรอง จะศึกษาจาก “ฉายา” ที่เป็นภาษาสันสกฤต

1.4.2 ปรีวรรตต้นฉบับอักษรเทวนาครี เป็นอักษรโรมัน พิมพ์ด้วยอักษร **Times New Roman** ขนาด 13 พอยต์ และใช้อักษรโรมันพร้อมบทแปลภาษาไทยอ้างอิงในการนำเสนอเนื้อหา

1.4.3 การอ้างอิงตัวละคร ชื่อวรรณกรรม ชื่อบุคคลต่างๆ ที่เป็นภาษาสันสกฤต จะใช้วิธีสะกด แบบไทย โดยให้ใกล้เคียงกับเสียงเดิม เช่น การประวิสรรชนีย์ทำคำที่ไม่มีตัวสะกด เป็นต้น หรือหาก เป็นคำที่คนไทยนิยมใช้กันอยู่เดิม ก็จะใช้ตามนั้น โดยจะใส่ตัวอักษรโรมันที่ปรีวรรตจากอักษรเทวนาครี ไว้ในเครื่องหมายขลิขิตทำคำเมื่อกล่าวถึงคำนั้นครั้งแรก เช่น มูทราลักษสะ (**mudrārākṣasa**)

1.4.4 การอ้างอิงข้อความจากต้นฉบับ **The Mudrārākshasa of Viśākhadatta** ของ เอ็ม.อาร์.กาลี (**M.R.Kale**) ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 4 ค.ศ.1927 โดยข้อความร้อยแก้ว จะอ้างอิงตาม รูปแบบนามปี เพื่อความเป็นสากลและกระชับ ส่วนข้อความร้อยกรอง จะใส่เลขลำดับองก์และเลข ลำดับโคลก ต่อท้ายเลขหน้า เช่น (Kale, 1927: 10, 1.5) หมายถึง ข้อความจากต้นฉบับมูทราลักษสะ ค.ศ.1927 หน้า 10 องก์ที่ 1 โคลกที่ 5

1.4.5 การทำตัวหนาเพื่อเน้นบทแปลโคลกภาษาไทยและบทกำกับเวทีภาษาไทยที่อยู่ภายใน เครื่องหมายขลิขิต

1.4.6 การขีดเส้นใต้ในบทปรีวรรตและบทแปลเพื่อเน้นคำหรือข้อความที่เป็นตัวอย่าง

1.5. ขั้นตอนการศึกษา

- 1.5.1 รวบรวมข้อมูล เอกสารต่างๆ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครมุทรารากษสะ
- 1.5.2 ศึกษาทฤษฎีและความรู้ที่เกี่ยวข้องกับการวิเคราะห์บทละครมุทรารากษสะ
- 1.5.3 ปรีวรรตบทละครมุทรารากษสะจากอักษรเทวนาครีเป็นอักษรโรมัน
- 1.5.4 แยกคำศัพท์ (สมาส-สนธิ) และแปลความหมายบทละครมุทรารากษสะเป็นภาษาไทย โดยอาศัยพจนานุกรมภาษาสันสกฤต-อังกฤษของโมเนียร์ - วิลเลียมส์ (Williams, 1899) และพจนานุกรมภาษาสันสกฤต - อังกฤษออนไลน์
- 1.5.5 วิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมุทรารากษสะ
- 1.5.6 วิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมุทรารากษสะ
- 1.5.7 อภิปรายผลการศึกษา
- 1.5.8 สรุปและนำเสนอผลการศึกษา

1.6 วิธีศึกษา

งานวิทยานิพนธ์ชิ้นนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยนำต้นฉบับบทละครมุทรารากษสะฉบับภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี มาปรีวรรตเป็นอักษรโรมันและแปลความหมายเป็นภาษาไทย จากนั้นศึกษาวิเคราะห์ตามระเบียบวิธีวิจัยทางเอกสาร (Documentary Research) โดยใช้ทฤษฎีนาฏยศาสตร์ และทฤษฎีอรรถศาสตร์ เป็นกรอบแนวคิดในการวิเคราะห์ข้อมูล นำเสนอผลการวิจัยด้วยวิธีพรรณนาวิเคราะห์ (Analytical Description) เพื่อบรรยายองค์ความรู้ที่ได้จากการปรีวรรต แปล และวิเคราะห์ข้อมูล

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการศึกษา

- 1.7.1 ได้บทปรีวรรตอักษรโรมันและบทแปลภาษาไทยจากบทละครมุทรารากษสะ
- 1.7.2 ทำให้เข้าใจองค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมุทรารากษสะ
- 1.7.3 ทำให้เข้าใจกลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมุทรารากษสะ

1.8 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยได้ศึกษาเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครสันสกฤต ตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลย และบทละครมุทรารากษสะ ดังนี้

1.8.1 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครสันสกฤต

(1) เอกสารที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีนาฏยศาสตร์

ตำรานาฏยศาสตร์ (Nāṭyaśāstra) ของภรตมุณี เป็นตำราว่าด้วยศิลปะการละคร มีเนื้อหาเกี่ยวกับการสร้างและชมการละคร โดยเน้นความสัมพันธ์ระหว่างผู้แสดง การแสดง และผู้ชม บอกวิธีการสื่อสารการแสดงไปสู่ผู้ชม และทำให้ผู้ชมได้รับรสจากการชมละคร เนื้อหาแบ่งเป็น 36 บท

สรุปได้ว่า กล่าวถึงความเป็นมาของการละคร การสร้างโรงละคร การบูชาเทพเจ้าประจำโรงละคร ลักษณะการพ้อนรำ วิธีการโหมโรง รสและภาวะ การเคลื่อนไหวและการใช้ส่วนต่างๆ ของร่างกาย ฉันทลักษณ์ การออกเสียง อลังการ ภาษาต่างๆ การใช้คำเรียกขาน รูปกะ 10 รูปแบบ โครงเรื่องและการพัฒนาเรื่อง ลีลา การแต่งกาย ดนตรี การขับร้อง ตัวละคร (Ghosh, 1951)

ตำราทศรูปกะ (Daśarūpaka) ของธัญชัย เป็นตำราเกี่ยวกับนาฏยศาสตร์ แบ่งออกเป็น 4 บท กล่าวถึงละครชั้นสูงหรือรูปกะ 10 รูปแบบ เทคนิคและข้อกำหนดของละครรูปแบบต่างๆ ตัวละครเอก และตัวละครอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องกับตัวละครเอก ภาษาของละครชนิดต่างๆ ลีลา และรส (Haas, 1912)

ตำราสาहितยทรปณะ (Sāhityadarpaṇa) ของวิศวานถ กวีราช เป็นตำราเกี่ยวกับกวีนิพนธ์และนาฏยศาสตร์ มี 10 บท สรุปได้ว่า กล่าวถึงคำจำกัดความของกาวยะ ประโยค และคำ รวมทั้งวฤติ (อำนาจ) 3 อย่างของคำ รสและภาวะ กาวยะ 2 ชนิด โทษและคุณของกาวยะ ศัพท์หลังการ อรรถาหลังการ นาฏยศาสตร์ และละครประเภทอรูปกะ (Mitra, 1875)

ตำรานาฏยทรปณะ (Nāṭyadarpaṇa) ของรามจันทระและคุนจันทระ เป็นตำราที่แต่งขึ้นเพื่อขยายความในตำรานาฏยศาสตร์ และแสดงการเปรียบเทียบตำรานาฏยทรปณะกับตำราการละครอื่นๆ (Trivedi, 1966)

(2) งานวิจัยที่ใช้ทฤษฎีนาฏยศาสตร์ศึกษาวิเคราะห์บทละครสั้นสกุล

สิทธิเชศวร์ เจนเรื่อย ได้ศึกษาละครซ้อนละครในละครเรื่องปริยทรรศิกาและพาล-รามายณะ โดยนำทฤษฎีการละคร ทฤษฎีโครงเรื่องและและการพัฒนาเรื่อง ทฤษฎีรสและภาวะ มาเป็นกรอบในการศึกษา บทละคร 2 เรื่องนี้เป็นตัวอย่างละครซ้อนละครในตำราทศรูปกะและสาहितยทรปณะ ผลการศึกษาพบว่า จากคำอธิบายละครซ้อนละคร “ครรรภางกะ” ในตำราสาहितยทรปณะว่า เป็นละครเล็กที่แทรกอยู่ในละครใหญ่อีกเรื่องหนึ่ง มีบทเกริ่นนำ เนื้อเรื่อง และตอนจบของตนเอง บทละคร 2 เรื่องนี้ก็มีบทเกริ่นนำของตนเองเช่นเดียวกัน แต่ละครซ้อนในละครเรื่องปริยทรรศิกา ที่ชื่อ “อุทัยนจรีต” ไม่มีตอนจบ เพราะเทวีวาสทตตาดตัวละครในละครใหญ่สั่งให้หยุดแสดง ส่วนละครซ้อนในละครเรื่องพาลรามายณะ ที่ชื่อ “สีตาสวยมวระ” มีตอนจบ บทบาทและความสำคัญของละครซ้อนต่อละครเรื่องหลัก ในบริบทการพัฒนาปมเรื่อง ทำให้เรื่องเข้มข้นขึ้น ส่วนในบริบทการพัฒนารสและภาวะ ละครซ้อนเสริมให้ผู้ชมรับรู้รสซ้อนกัน แบ่งเป็น 2 ชั้น คือ รสของผู้ชมในละคร (ตัวละครที่เล่นเป็นผู้ชม) และรสของผู้ชมภายนอก (ผู้ชมจริง) (สิทธิเชศวร์ เจนเรื่อย, 2561)

นิยะดา (สาริกภูติ) เหล่าสุนทร ได้ศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างละครไทยและละครอินเดีย ในด้านประวัติและประเภท การเบิกโรง โครงเรื่องและการดำเนินเรื่อง เทคนิคการชี้แนะเหตุการณ์ (นิยะดา (สาริกภูติ) เหล่าสุนทร, 2514)

อชยกุมาร เอ็ม.เอช ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาเปรียบเทียบเทคนิคทางการละครของกาลิทาสกับเชกสเปียร์ เช่น การช่อนและแอบฟังการพูดส่วนตัว การปลอมตัว เหตุบังเอิญและชะตากรรม ภาพเหมือนและการวาดภาพ จดหมายและข้อความ ความฝันและการหลับไหล การพูดในอากาศ การพูดดั่งๆ พูดคนเดียว ชื่อตัวละครที่เหมาะสม ลางร้าย การสาปแช่ง และการอวยพร เป็นต้น (M.S, 2015)

1.8.2 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวกับตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ

ตำราอรรถศาสตร์ (Arthaśāstra) ของเกาฏิลยะ ว่าด้วยเรื่องการเมืองและการปกครอง แบ่งเป็น 15 เล่ม กล่าวถึง หน้าที่กษัตริย์ผู้ปกครองนคร วินัยขององค์กรชทายาท คุณสมบัติของผู้บริหารประเทศ การปกครองรัฐ การอุตสาหกรรม กฎแห่งโสเภณี กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ กฎหมายอาญา การทหาร การเมือง เงินเดือนของข้าราชการ วิธีเอาชัยชนะในการสงคราม การวางแผนงาน เป็นต้น (Narain, 2005)

สมเกียรติ วันทะนะ ได้กล่าวว่า ตำราอรรถศาสตร์ เป็นคู่มือนักปกครองที่มีรายละเอียดมากที่สุดเล่มแรกของโลก มีเนื้อหาว่าด้วยเรื่องการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของจักรวรรดิอินเดียยุคโบราณ แบ่งเนื้อหาเป็น 15 เล่ม 180 หัวข้อ 150 บท 6,000 โศลก ได้แก่ (1) การฝึกอบรม (2) ผู้ตรวจการ (3) ความยุติธรรม (4) การกำจัดเสี้ยนหนาม (5) สายลับ (6) มณฑล (7) ยุทธศาสตร์ 6 ด้าน (8) ความหายนะ (9) ความเตรียมพร้อมของกองทัพ (10) สงคราม (11) การสร้างพันธมิตร (12) พระราชาที่อ่อนแอ (13) การยึดป้อมค่าย (14) ความลับลับซับซ้อน (15) ความเป็นศาสตร์ของคัมภีร์อรรถศาสตร์ (สมเกียรติ วันทะนะ, 2561)

ลุย ตรีชัยยาพร ได้ศึกษาความคิดทางการเมืองของเกาฏิลยะอรรถศาสตร์และเรื่องเจ้าของมาเคียวเวลลีในแง่เปรียบเทียบ ในประเด็นภูมิหลังความคิดทางการเมืองที่เกี่ยวกับลักษณะของผู้ปกครองและการสืบราชสมบัติ รัฐและหน้าที่ของรัฐ การบริหารรัฐ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ปกครองไม่ว่าจะอยู่ในสมัยใด ต้องมีความเฉลียวฉลาด รอบรู้ มีศีลธรรม มีความเด็ดขาด และมีลักษณะความเป็นผู้นำตลอดเวลา เพื่อให้ประเทศดำรงอยู่ได้โดยปลอดภัย และต้องใช้ยุทธวิธีร่วมกับกลอุบายในการปกครอง เพราะการเมืองการปกครองเป็นเรื่องนอกเหนือศีลธรรมในทุกสมัย เหตุผลของรัฐเท่านั้นที่สำคัญเหนือทุกสิ่ง และเศรษฐกิจกับการเมืองการปกครองเป็นเรื่องที่ไม่สามารถแยกจากกันได้ เพราะความมั่งคั่งเป็นรากฐานที่สำคัญของรัฐ เศรษฐกิจที่ดีย่อมมีส่วนทำให้กองทัพเข้มแข็ง ประชาชนกินดีอยู่ดี และทำให้ผู้ปกครองประเทศสามารถพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ ได้ง่าย (ลุย ตรีชัยยาพร, 2528)

ศิลปี พุดตะ มาจุมเดอร์ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับแนวความคิดเรื่องการล้างความลับในอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเปรียบเทียบกับเหตุการณ์ในปัจจุบัน มีเนื้อหากล่าวถึงความหมายของการล้างความลับ ประวัติการใช้นโยบายการล้างความลับในอินเดียโบราณ และ

ในดินแดนอารยธรรมโบราณต่างๆ ประวัติของเกาฏิลยะ และอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ นโยบายการ ล้างความลับในตำราอินเดียโบราณ แนวความคิดเรื่องการล้างความลับในอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ เปรียบเทียบนโยบายการล้างความลับของเกาฏิลยะกับนโยบายทางการเมืองและเศรษฐกิจในปัจจุบัน มีการวิเคราะห์การใช้นโยบายจารบุรุษในบทละครมูทรากรากษสะเทียบกับอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ ด้วย (Majumder, 2010)

โมทินเดอร์ คอร์ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาเปรียบเทียบแนวคิดทางการเมืองการปกครองของมनुและเกาฏิลยะในเรื่องเกี่ยวกับรัฐ กษัตริย์ และความเป็นกษัตริย์ การบริหาร ความยุติธรรม ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐและการทูต ความเกี่ยวข้องกับการเมืองการปกครองสมัย ปัจจุบัน (Kaur, 2011)

ตรุน กันติ ลิกเดอร์ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาแนวคิดเรื่อง อาชญากรรม และการลงโทษในอินเดียสมัยโบราณของเกาฏิลยะ มनु และยาชญวาลกยะ (Sikder, 2000)

ตำรากามันทกียะ-นิติสาร (Kamandakiya - Nitisara) งานเขียนเกี่ยวกับรัฐศาสตร์ ในสมัยราชวงศ์คุปตะ เป็นความคิดทางการเมืองที่ขยายความมาจากตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ กล่าวถึงเรื่อง รัฐ: องค์ประกอบและการรักษา ความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ นโยบายในรูปแบบต่างๆ สงครามและสันติภาพ การทูตและข่าวกรอง องค์กรทางทหาร ความเสียเปรียบที่ควรหลีกเลี่ยง (Dutt, 1896)

1.8.3 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับบทละครมูทรากรากษสะ

อัลเฟรด ฮิลเลอบรันดท์ ได้ชำระบทละครมูทรากรากษสะเป็นคนแรก นำเสนอต้นฉบับ อักษรเทวนาครีที่ชำระแล้ว ในชื่อ *Mudrārākṣasa by Viśākhadatta* พร้อมข้อมูลต้นฉบับที่นำมา ตรวจสอบชำระ แสดงคำศัพท์ที่แตกต่างกันในแต่ละฉบับไว้ที่เชิงอรรถด้านล่างในแต่ละหน้า บางครั้ง มีการอ้างถึงความเห็นของ วญุศวร (Vāṇeśvara), กรเหศวร (Graheśvara) และรตินาดจกริน (Ratināthacakrin) ด้วย และมีอธิบายศัพท์ภาษาปรากฏที่ภาคผนวก (Hillebrandt, 1912)

กษินาด ตรีมบาก เตลลัง ได้ชำระบทละครมูทรากรากษสะเป็นคนที่ 2 นำเสนอต้นฉบับ อักษรเทวนาครีที่ชำระแล้ว ในชื่อ *Mudrārākṣasa by Viśākhadatta* พร้อมบทวิเคราะห์การ ตรวจสอบชำระต้นฉบับ และบทนำวิเคราะห์เนื้อหาของบทละคร หมายเหตุอธิบายคำศัพท์เพิ่มเติม โดยเฉพาะมีการแปลบทสนทนาภาษาปรากฏต้นฉบับเป็นภาษาสันสกฤต ที่เรียกว่า ฉายา ประกอบ ควบคู่เป็นเชิงอรรถด้านล่างในแต่ละหน้า และตีพิมพ์ความคิดเห็นของอรรถาจารย์ คือ ธุนฑิราชะ (Dhundhirāja) ประกอบในเนื้อหาเป็นครั้งแรก (Telang, 1918)

เศ.เอช.ธรูวา ได้ชำระบทละครมูทรากรากษสะ นำเสนอต้นฉบับอักษรเทวนาครีที่ชำระ แล้ว ในชื่อ *Mudrārākṣasa or The Signet Ring* พร้อมบทนำวิเคราะห์เนื้อหา บทแปลภาษาอังกฤษ หมายเหตุอธิบายคำศัพท์เพิ่มเติม และรายชื่อฉันทลักษณ์ที่ใช้ในบทละคร (Dhruva, 1923)

วสุเทวะ อับยันเกอร์ ศัสตริ และกษิณาถ วสุเทวะ อับยันเกอร์ ได้ชำระบทละครมูทรา-
 รากษสะ นำเสนอต้นฉบับอักษรเทวนาครีที่ชำระแล้ว ในชื่อ Mudrārāksasam พร้อมบทนำวิเคราะห์
 เนื้อหาบทแปลภาษาอังกฤษที่สมบูรณ์ และหมายเหตุอธิบายคำศัพท์เพิ่มเติม (Shastri and
 Abhyanker, 1916)

ไมเคิล คูลสัน ได้ชำระบทละครมูทรา-รากษสะ นำเสนอต้นฉบับเป็นอักษรโรมันที่แสดง
 การแยกสนธิ ในชื่อ Rākshasa's Ring พร้อมบอกข้อตกลงในการปริวรรตและพิมพ์อักษรโรมัน
 พิมพ์คำแปลคำศัพท์ที่มีสองความหมาย (เคลชะ) บทนำวิเคราะห์เนื้อหา บทแปลภาษาอังกฤษแบบ
 แปลโดยอรรถ โดยแยกพิมพ์บทสนทนาภาษาสันสกฤต ที่เป็นฉายาของบทสนทนาภาษาปรากฤตไว้
 ท้ายเล่ม (Coulson, 2005)

อนงค์ นาคสวัสดิ์ ได้ศึกษาเรื่องนานาที่ในบทละครสันสกฤต โดยนำความรู้ในตำรา
 นาฏย-ศาสตร์และตำราการละครที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์บทนานาที่ในบทละครสันสกฤตที่มีชื่อในสมัย
 ต่างๆ ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 5 – 16 เช่น บทละครมูทรา-รากษสะ เป็นต้น ในด้านความสำคัญของ
 บทนานาที่ลักษณะคำประพันธ์ เทพเจ้าที่กวีสรรเสริญ คำสรรเสริญเทพเจ้า คำอำนวยการ
 ที่ประกอบด้วยอสังการต่างๆ การประกอบพิธีนาที่ในพิธีเบิกโรง (อนงค์ นาคสวัสดิ์, 2522)

ดรุณี บุรณวัฒน์ ได้ศึกษาเรื่องอุปมาในบทละครสันสกฤตที่สำคัญระหว่าง
 คริสต์ศตวรรษที่ 4 – 12 จำนวน 6 เรื่อง เช่น บทละครมูทรา-รากษสะ เป็นต้น ในด้านอุปมาในตำรา
 การประพันธ์สันสกฤต วิธีแสดงอุปมาและเนื้อหาของอุปมาในบทละครสันสกฤตทั้ง 6 เรื่อง (ดรุณี
 บุรณวัฒน์, 2522)

มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ ได้กล่าวถึงนักแต่งละครสันสกฤตที่มีชื่อเสียงมาก จำนวน 6
 คน โดยเฉพาะวิชาขัตติยะ เป็นผู้แต่งบทละครมูทรา-รากษสะ ที่มีเนื้อหาแปลกกว่าละครสันสกฤต
 เรื่องอื่นๆ ตรงที่เป็นเรื่องการเมืองล้วน แต่แต่งดี ผูกเรื่องดี จึงสนุก (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2551)

บาโลห์ ดาเนียล ได้เสนอวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาสารในตัวบทละครมูทรา-รากษสะและสาร
 ที่สะท้อนจากตัวบทละครมูทรา-รากษสะ เพื่อแสดงเหตุผลที่บทละครเรื่องนี้ยังคงน่ากลับมาสร้างสรรค์
 ใหม่ และใช้อ้างอิงเป็นตัวอย่างศาสตร์การประพันธ์และศาสตร์การเมืองการปกครอง แบ่งเนื้อหาเป็น
 4 บท คือ บทที่ 1 กล่าวถึงวัตถุประสงค์ ทฤษฎีที่ใช้ศึกษา และข้อมูลเบื้องต้นเกี่ยวกับบทละคร ได้แก่
 แก่นเรื่อง โครงเรื่อง ชื่อเรื่อง การชำระและจัดพิมพ์ ต้นฉบับตัวเขียน อรรถกถา และประวัติกวี บทที่
 2 กล่าวถึงการศึกษาประวัติกวีจากผลงาน เพื่อกำหนดสมัยและถิ่นกำเนิดของกวี บทที่ 3 กล่าวถึง
 การศึกษาที่มาของเนื้อหา ตัวละคร โดยเฉพาะสายลับหญิงวางยาพิษ เชื่อมโยงกับคัมภีร์เก่า และการ
 พัฒนาเนื้อหาใหม่ของกวี บทที่ 4 กล่าวถึงวรรณกรรมที่แทรกอยู่ในเนื้อหา ได้แก่ บทละครต่างๆ
 อรรถศาสตร์ นิตศาสตร์ กลอนสุภาพ และฉันทที่กวีใช้ บทที่ 5 บทสรุปและมุมมองใหม่ พบว่า
 เนื้อหาของบทละครมีสารที่สะท้อนไปเชื่อมโยงกับวรรณกรรมอื่นๆ และผู้อ่านได้เรียนรู้ศาสตร์การ

ประพันธ์และศาสตร์การเมืองการปกครองผ่านบทละครที่ให้ความเพลิดเพลิน และภาคผนวก กล่าวถึงเรื่องย่อ ฉันททั้งหมดที่ใช้ในบทละคร และรายชื่อตัวละครที่ปรากฏในบทละคร มีชื่อตัวละครสายลับมากที่สุด (Dániel, 2015)

อันตระ จักรวารตี ได้เสนอวิทยานิพนธ์ที่นำบทละครมูทราการากษสะฉบับชำระโดยอาจารย์ ชคทิช จันทร (Acharya Jagadish Chandra Mishra) จัดพิมพ์โดย เซวาคัมบา วิทยาภาวัน (Chowkhamba Vidyabhavan) เมืองพาราณสี เมื่อ ค.ศ.2001 มาเป็นต้นฉบับหลักใช้อ้างอิงเพื่อประเมินคุณค่าบทละครมูทราการากษสะ ตามตำรานาฏยศาสตร์และตำราที่เกี่ยวข้อง นำเสนอเนื้อหา 6 บท ได้แก่ บทนำกล่าวถึง ความเป็นมาและองค์ประกอบของกวีนิพนธ์ประเภทบทละคร เปรียบเทียบกับบทละครมูทราการากษสะ บอกประวัติความเป็นมาของบทละครเรื่องนี้ ได้แก่ ความหมายของชื่อเรื่อง ที่มาของเค้าโครงเรื่อง ประวัติและยุคสมัยของผู้แต่ง บทที่ 2 วิเคราะห์รส บทที่ 3 วิเคราะห์อลังการ บทที่ 4 วิเคราะห์ฉันท บทที่ 5 วิเคราะห์วิจณลีลา ได้แก่ คุณ ริติ ประวฤติ และสุภาชิตที่ยกมาอ้าง บทที่ 6 การประเมินคุณค่าอื่นๆ ได้แก่ กลวิธีการวางโครงเรื่องและพัฒนาเรื่อง และการสร้างตัวละคร (Chakravarty, 2015)

สรุปได้ว่า บทละครเรื่องนี้เป็นเสมือนภาพจำลองชีวิตจริงของมนุษย์จึงทันสมัยอยู่เสมอ มีความโดดเด่นหลายประการที่ไม่เป็นไปตามตำรานาฏยศาสตร์ เช่น ไม่มีนางเอก ไม่มีศฤงคารรส จึงไม่ปรากฏรสเสริม คือ หาสยรส เป็นต้น

สุภชัยติ บอร์โกเฮน ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์บทละครมูทราการากษสะของกวีวิศาชทัตตะ ในประเด็นโครงร่างทั่วไปของบทละครมูทราการากษสะ ได้แก่ ประเภทของกาวยะ ความโดดเด่นของบทละครประเภทนาฏกะและบทละครมูทราการากษสะ ประวัติและผลงานของกวีวิศาชทัตตะ การศึกษาบทละครมูทราการากษสะ อลังการและฉันทลักษณ์ในบทละครมูทราการากษสะ สภาพสังคมในยุคสมัยของกวีวิศาชทัตตะ มูทราการากษสะในฐานะบทละครการเมือง ข้อค้นพบสำคัญและบทสรุป (Borgohain, 2015)

ภัสวาทิ มิตรระ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับมูทราการากษสะในฐานะบทละครทางการเมืองในวรรณคดีอินเดียโบราณ กล่าวถึงประวัติและผลงานของกวีวิศาชทัตตะ การวิเคราะห์และประเมินคุณค่าเนื้อหา ตำนานเกี่ยวกับจาณักยะและจันทรคุปตะ นวัตกรรมของกวีวิศาชทัตตะในบทละครมูทราการากษสะ ชื่อของบทละคร ตัวละครเอก กษัตริย์ 5 องค์ที่ถูกกล่าวถึงในจดหมายปลอมในบทละคร การกำหนดของโชคชะตาและการขัดแย้งระหว่างตัวละคร มูทราการากษสะเป็นบทละครทางการเมือง ตัวละครเอก ตัวละครรอง เครือข่ายสายลับ วิศาชทัตตะกับบอรรดศาสตร์ โศกนาฏกรรมในมูทราการากษสะ ภาพสะท้อนสังคมในมูทราการากษสะ ความเป็นกวีของวิศาชทัตตะ (Mitra, 1989)

อนรุ รานจัน มิชระ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาวิเคราะห์ทศรูปกะโดยอ้างอิงถึงบทละครเรื่อง มุทริตกุมุทจันทร เฉพาะบทที่ 2 ได้ศึกษาลักษณะนาฏกะในบทละครมูทรา

รากลักษะ ได้แก่ ประวัติและสมัยของกวี เรื่องย่อ ตัวละคร ลีลาการแต่ง รส โครงเรื่องและการพัฒนา เรื่อง เทคนิคการชี้แนะเหตุการณ์ สภาพสังคมในบทละคร (Mishra, 2015)

รพินทร นาถ เทว สรมะ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษารุณารสในบทละคร สันสกฤต เฉพาะบทที่ 5 ได้ศึกษารุณารสในบทละครมุทรารากษสะ (Sarma, 1996)

ไสลาบาลา เสนาปติ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาวิรสในบทละครสันสกฤต สำคัญจากภาสะถึงภัญญานารายณะ เฉพาะบทที่ 2 ได้ศึกษาวิรสในบทละครมุทรารากษสะ (Senapati, 1990)

ที.จี. เมนการ์ ได้ศึกษาการเชื่อมโยงเนื้อหาหรือการร้อยเรียงเหตุการณ์ ที่เรียกว่า สนธิ (Samdhis) ในบทละครสันสกฤตสำคัญ เช่น มุทรารากษสะ (Mainkar, 1978)

ตำราวโกรคติจีวิตะ (The Vakrokti-Jivita) ของกุนตกะ มีเนื้อหากล่าวถึงการนำ ทฤษฎีวโกรคติมาศึกษาบทละครมุทรารากษสะ (De, 1961)

กิตา ตรีเวตี ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาภาพรวมแนวคิดทางการเมืองใน สันสกฤตกาวยะ มีการกล่าวถึงการเมืองการปกครองในบทละครมุทรารากษสะด้วย (Trivedi, 1971)

อุเมศ จี. ศาสตริ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เกี่ยวกับการศึกษาความรู้สึกเศร้าโศกในบทละคร สันสกฤตของกวีคนสำคัญและกวีลำดับรอง มีการกล่าวถึงโศกนาฏกรรมในบทละครมุทรารากษสะด้วย (Shastri, 1998)

เอ็ม. วินเทอร์นิทซ์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติวรรณคดีอินเดีย เล่มที่ 3 ว่า กวีวิสาขทัตตะน่าจะอยู่ในสมัยพระเจ้าจันทรคุปตะที่ 2 และเป็นกวีที่มีความเชี่ยวชาญในนาฏศาสตร์ และนิติศาสตร์มาก จึงแต่งบทละครมุทรารากษสะขึ้น เพื่อสอนเรื่องอรรถศาสตร์และนิติศาสตร์ เหมือนจุดประสงค์ของผู้แต่งปัญจตันตระ และตันตราชยายิกะ เพื่อสอนศาสตร์การปกครอง (Winternitz, 1985: 232 – 237)

เอ.เค.วอร์เดอร์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือกวีนิพนธ์อินเดีย เล่มที่ 3 ว่า กวีวิสาขทัตตะน่าจะ อยู่ในสมัยของพระเจ้าอวันตีวรมัน ราวคริสต์ศตวรรษที่ 7 และกล่าวถึงประวัติและผลงานของกวี โดยเฉพาะเรื่องมุทรารากษสะ มีตัวอย่างแสดงว่า กวีนำความรู้ในนาฏศาสตร์มาแต่งบทละครเรื่องนี้ (Warder, 1977: 257 – 277)

กัวินาถ สัสตริ ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติวรรณคดีสันสกฤตฉบับสังเขปว่า กวีวิสาข- ทัตตะมีชีวิตอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 9 และบทละครมุทรารากษสะได้เค้าโครงเรื่องมาจาก พุทธกถา ของคฤณามะ (Sastri, 1960: 111)

สาหิตยะ อคาเดมี ได้นำบทแปลภาษาอังกฤษบทละครมุทรารากษสะองก์ที่ 6 มา พิมพ์รวมกับกวีนิพนธ์อินเดียโบราณเล่มอื่นๆ ไว้ในหนังสือกวีนิพนธ์อินเดียโบราณ (Akademi, 1960: 43-45, 331-340)

เศ.พี.กุลการ์นิ ได้กล่าวไว้ในหนังสือบทละครสันสกฤตและกวีผู้แต่งถึงบทละครมุทรารากษสะและกวีวิสาขทัตตะผู้แต่ง เกี่ยวกับที่มาของเค้าโครงเรื่อง ยุคสมัยของกวี (คริสต์ศตวรรษที่ 6

หรือ 9) กลวิธีการแต่งตามตำรานาฏยศาสตร์ ตัวละครสำคัญ และความนิยมใช้เศลชะพรรณนา เหตุการณ์ของกวีวิชาขทัตตะ (Kulkarni, 1927: 203-301)

ที่.เค.รามจันทร อเยอร์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือประวัติวรรณคดีสันสกฤตฉบับสังเขปว่า บทละครเรื่อง มุทราธาษะของกวีวิชาขทัตตะ เป็นบทละครที่มีแก่นเรื่องเกี่ยวกับการเมืองเข้มขันที่ไม่มีใครเทียบได้ กวีแสดงให้เห็นว่ามีความคุ้นเคยกับเมืองปาฏลิปุตระในขณะที่เจริญรุ่งเรือง แต่เมื่อราว ค.ศ.650 มีหลักฐานว่า พระถังซำจั๋ง (Hiuen Tsang) พระภิกษุชาวจีนได้เดินทางไปเมืองปาฏลิปุตระ แล้วพบว่า เมืองปาฏลิปุตระมีสภาพซำรุดทรุดโทรม นักวิชาการส่วนใหญ่จึงสันนิษฐานว่า กวีวิชาขทัตตะ น่าจะมีชีวิตรุ่งเรืองอยู่ในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 7 (Iyer, 1984: 126 – 127)

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยข้างต้นมีประโยชน์ต่อการศึกษาวិเคราะห์บทละครมุทราธาษะในงานวิจัยนี้เพราะทำให้เห็นเนื้อหาชัดเจนยิ่งขึ้น ได้แก่ องค์ประกอบของบทละครสันสกฤต เทคนิคการเล่าเรื่อง รสและอลังการในบทละคร ประวัติผู้แต่งและที่มาของบทละคร การทุดและความสัมพันธ์ของตัวละครสายลับในบทละครกับสายลับในตำราอรรถศาสตร์ เป็นต้น ดังที่ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ และกลยุทธ์ทางการเมืองในบทต่อไปตามลำดับ

บทที่ 2

การปริวรรตและการแปลบทละครมุทรารากษะ

การศึกษาบทละครมุทรารากษะฉบับภาษาสันสกฤตอักษรเทวนาครี ผู้วิจัยได้ปริวรรตต้นฉบับและแปลความเป็นภาษาไทย โดยมีการดำเนินงานตามหลักการปริวรรต หลักการแปล และข้อตกลงต่างๆ พร้อมนำเสนอตัวอย่างการปริวรรตและการการแปล บทปริวรรตและบทแปล ดังนี้

2.1 หลักการปริวรรต

นักวิชาการหลายท่านกล่าวถึงการปริวรรตอักษรเทวนาครีมาเป็นอักษรโรมัน เช่น อุไรศรี วรสระริน (2545: 233 – 239) กล่าวว่า การถ่ายถอดข้อความ บทความยาวๆ ที่เขียนด้วยอักษรพื้นเมืองอินเดียและอักษรอื่นๆ ในเอเชียอาคเนย์เป็นอักษรโรมัน ด้วยระบบ **Transliteration**¹ ทำให้ชาวต่างชาติอ่านได้ ง่ายขึ้น จึงเผยแพร่ได้อย่างกว้างขวางในหมู่ผู้อ่านชาวต่างชาติ และเป็นประโยชน์ในการศึกษานิรุกติศาสตร์ ซึ่งเป็นวิชาพื้นฐานที่นำผู้เรียนให้เข้าถึงหนังสือและเอกสารโบราณหลายประเภท ส่วนวิสุทธ์ บุษยกุล (2554: ๓) กล่าวว่า การเขียนภาษาสันสกฤตด้วยอักษรโรมัน ในการศึกษาไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตจะทำให้ผู้ศึกษาเข้าใจขั้นตอนและกฎเกณฑ์ต่างๆ ของภาษาสันสกฤตได้ดีที่สุดและง่ายที่สุด และหนังสือภาษาสันสกฤตที่พิมพ์ในต่างประเทศก็ใช้อักษรโรมันทั้งสิ้น และนาวิน โภษกรณ์ภู (2565: 12) กล่าวว่า การใช้อักษรโรมันบันทึกภาษาสันสกฤตทำให้เข้าใจการวิเคราะห์ศัพท์ภาษาสันสกฤตได้ง่ายโดยเฉพาะการสนธิ ดังนั้นผู้วิจัยจึงได้ปริวรรตต้นฉบับจากอักษรเทวนาครีเป็นอักษรโรมัน เพื่อความสะดวกในการศึกษาไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตสำหรับการแปลความเป็นภาษาไทย

ในการงานวิจัยนี้ใช้หลักการปริวรรตอักษรเทวนาครีเป็นอักษรโรมันของสำเนียง เลื่อมใส จากหนังสือมหาวิศตอวทาน เล่ม 3 (สำเนียง เลื่อมใส, 2561: 33 – 49) และแสดงตัวอย่างวิธีการปริวรรตจากบทละครมุทรารากษะ ดังนี้

---

¹ การถ่ายถอดอักษรแบบ **Transliteration** คือ การถ่ายถอดอักษรอินเดียหรืออักษรที่ใช้ในอินโดจีนที่ได้รับอิทธิพลอักษรอินเดียออกเป็นอักษรโรมัน โดยไม่คำนึงถึงเสียงอ่าน และอักษรแต่ละตัวมีความสัมพันธ์กัน มีค่าเท่ากัน ระบบนี้นำมาใช้กับภาษาสันสกฤตและบาลีก่อน เกิดขึ้นพร้อมๆ กับการค้นพบภาษาสันสกฤตโดยนักไวยากรณ์ชาวยุโรป ประมาณ ค.ศ.1786 – 1816.

ตารางเทียบอักษรและหลักการปริวรรต

พยัญชนะวรรค (เทวนาครี - โรมัน)

ก วรรค	क k	ख kh	ग g	घ gh	ङ ṅ
จ วรรค	च c	छ ch	ज j	झ jh	ञ ñ
ฏ วรรค	ट ṭ	ठ ṭh	ड ḍ	ढ ḍh	ण ṇ
ต วรรค	त t	थ th	द d	ध dh	न n
ป วรรค	प p	फ ph	ब b	भ bh	म m

พยัญชนะอวรรค (เทวนาครี - โรมัน)

อ วรรค	य y	र r	ल l	व v
	श ś	ष ṣ	स s	ह h

สระ อนุสวาระ และ วิสฺรคเ (เทวนาครี - โรมัน)

สระลอย/สระจม	สระลอย/สระจม	สระลอย/สระจม	สระลอย/สระจม
अ -	a	अ ऌ	!
आ ा	ā	ए े	e
इ ि	i	ऐ ै	ai
ई ी	ī	ओ ो	o
उ ु	u	औ ौ	au
ऊ ू	ū	อนุสวาระ และ วิสฺรคเ	
ऋ ृ	r̄	अं अं	aṃ
ऌ ॄ	r̄ī	अः ः	aḥ

ตัวเลข (เทวนาครี - โรมัน)

१	1	२	2	३	3	४	4	५	5
६	6	७	7	८	8	९	9	०	0

การปริวรรตอักษรเทวนาครีเป็นอักษรโรมันมีหลักการคร่าวๆ ดังนี้

1) พยัญชนะเทวนาครีที่มีวิรाम (ँ) อยู่ได้ ถือว่าไม่มีสระใดๆ ผสมอยู่ และออกเสียงไม่ได้ เช่น क् ख् ग् घ् ङ् ปริวรรตเป็นโรมันดังนี้ k kh g gh ñ

2) พยัญชนะเทวนาครีที่ไม่มีวิรाम (अ) อยู่ได้และไม่มีรูปสระใดๆ กำกับให้ถือว่าพยัญชนะนั้นมีสระ อะ ผสมอยู่ เช่น त थ द ट ठ เมื่อปริวรรตเป็นโรมันให้ใส่ a ที่พยัญชนะดังนี้ ta tha da ta tha

3) พยัญชนะเทวนาครีที่มีวิรाम (ः) อยู่ได้ ไม่ว่าจะตามหลังสระใดก็ตามให้ถือว่าเป็นตัวสะกดของสระนั้น เมื่อปริวรรตเป็นโรมันให้เขียนเฉพาะตัวพยัญชนะ เช่น

यदीन्दुर्   โรมัน = yadindur

दुःखनृत्तम्   โรมัน = duḥkhanṛttam

4) พยัญชนะเทวนาครีครึ่งรูปที่ใช้เป็นตัวสะกดภายในคำ ไม่ว่าจะตามหลังสระใดก็ตามให้ถือว่าเป็นตัวสะกดของสระนั้น เมื่อปริวรรตเป็นโรมันให้เขียนเฉพาะตัวพยัญชนะ เช่น

आश्चर्यम्   โรมัน = āścaryam

मण्डलं   โรมัน = maṇḍalam

5) พยัญชนะเทวนาครีครึ่งรูปที่เขียนควบคู่กับพยัญชนะอื่น เมื่อปริวรรตเป็นโรมันให้เขียนเฉพาะพยัญชนะ เช่น

त्वरयन्   โรมัน = tvarayan

क्लेशम्   โรมัน = kleśam

6) พยัญชนะเทวนาครีที่ควบคู่กับ ย ร ล ว ซึ่งวางอยู่ตำแหน่งหลังและผสมกับสระ เอ โอ ไอ เอา เมื่อปริวรรตเป็นโรมันให้เขียนสระต่อท้ายพยัญชนะที่ควบคู่กันนั้น เช่น

स्वेन   โรมัน = svena

अमात्यैः   โรมัน = amātyaiḥ

क्रोध   โรมัน = krodha

7) พยัญชนะทวนาครีที่ผสมกับสระ ฤ (ृ) เมื่อปรัวรรตเป็นโรมันให้เขียนสระ ʀ ต่อท้าย พยัญชนะได้เลย เช่น

निवृत्ता	โรมัน	=	nivʀttā
गृहम्	โรมัน	=	gʀham

8) พยัญชนะทวนาครีที่เป็น ร เระฆะ (ॠ) ซึ่งปกติเขียนซ้อนอยู่บนพยัญชนะตัวอื่นเสมอ เมื่อปรัวรรตเป็นโรมันให้ใช้ ʀ แทน เช่น

पर्वत	โรมัน	=	parvata
कर्ण	โรมัน	=	karṇa

9) เครื่องหมาย “อวครุห” (S) ที่ใช้ในคำสนธิเพื่อแสดงว่าสระ อะ มีการย่อหรือตัดออกตามวิธีสนธิของภาษาสันสกฤต เมื่อปรัวรรตเป็นโรมันใช้เครื่องหมาย (') แทน เช่น

भर्त्रेऽमात्य	โรมัน	=	bhartre 'mātya
कोऽत्र	โรมัน	=	ko 'tra

10) เครื่องหมายจบประโยคหรือจบโคลก ใช้เครื่องหมาย ดังนี้

เครื่องหมาย / = ปิดท้ายบาทที่สองของโคลก

เครื่องหมาย // = ปิดท้ายบาทที่สี่ของโคลก หรือจบโคลก

2.2 หลักการแปล

การศึกษาภาษาต่างประเทศโดยทั่วไปมีวัตถุประสงค์เพื่อนำความรู้ไปใช้สื่อสารภาษานั้นๆ เช่น ผู้วิจัยศึกษาภาษาสันสกฤตเพื่อแปลบทละครมูทรากรากษสะให้ถูกต้อง สอดคล้องกับที่อธิบาย ปานเจริญ (2556: 23 – 24, 58) กล่าวถึงการแปลความประโยคภาษาสันสกฤตว่า “การศึกษาภาษาอื่นใดไม่ว่าจะเป็นภาษาโบราณหรือภาษาร่วมสมัย ความมุ่งหมายก็คือ สามารถรู้ความหมายที่คำหรือประโยคของภาษานั้นๆ สื่อให้รู้ ความเข้าใจหรือความซาบซึ้งในความหมายนั้นต้องมีตรงกันกับความเข้าใจของเจ้าของหรือผู้ใช้ภาษานั้นๆ ด้วยเช่นกัน กล่าวโดยตรงก็คือ การแปลความหมายได้ถูกต้องเป็นเรื่องหลักของการศึกษาภาษา ส่วนหลักภาษาหรือไวยากรณ์เป็นเพียงองค์ประกอบที่จำเป็นอย่างหนึ่งของภาษาเท่านั้น แม้หลักภาษาหรือไวยากรณ์จะไม่สำคัญเท่ากับความหมายแต่การใช้ภาษาให้ถูกต้องงดงามก็เป็นวัฒนธรรมที่สังคมต้องการ ดังนั้นผู้แปลจึงต้องมีความเข้าใจเรื่องรูปแบบของประโยค (วาก) ที่มีคำกริยาบทเป็นตัวกำกับ ต้องสามารถแยกสนธิคำได้ รู้ลำดับและหลักความสัมพันธ์ของคำ รู้วิภक्ति (หน้าที่และพจน์) ของนามศัพท์ และที่จำเป็นที่สุดคือรู้ความหมาย

ของคำ โดยสรุปคือสามารถวิเคราะห์คำศัพท์ได้ทั้งประโยค” และนำวิธีการแปลประโยคภาษาบาลีในเมืองไทยมาอธิบายวิธีการแปลภาษาสันสกฤตว่ามี 3 วิธี คือ

1) การแปลยกศัพท์ คือ แปลความด้วยวิธียกคำศัพท์ภาษาบาลีแต่ละคำขึ้นมาแล้วพร้อมคำแปลที่อิงวิธีการประกอบคำตามหลักภาษามาเป็นสำนวน ทำให้ได้คำแปลตามสำนวนคำหรือสำนวนประโยคของภาษาบาลี เป็นการเน้นให้รู้ความหมายและหน้าที่หรือความสัมพันธ์ของคำแต่ละคำในประโยคควบคู่กันไปด้วย

2) การแปลโดยพยัญชนะ คือ การแปลตามสำนวนการแปลยกศัพท์ แต่ไม่ต้องยกคำศัพท์ขึ้นมา

3) การแปลโดยอรรถ คือ การแปลถอดความทำให้ได้ความหมายที่ถูกต้องชัดเจน

สำเนียง เลื่อมใส (2561: 33 – 35) ได้กล่าวถึงการแปลภาษาสันสกฤตผ่านการแปลคัมภีร์มหาวัสตฺถุอวทาน โดยสรุปดังนี้

1) ความหมายของการแปลว่า การแปลหมายถึงการถ่ายทอดความหมายจากภาษาหนึ่งไปยังอีกภาษาหนึ่งโดยมีองค์ประกอบ 3 ส่วน คือ ภาษาต้นฉบับ (Source Language) ภาษาฉบับแปลหรือภาษาเป้าหมาย (Target Language) และนักแปล (Translator)

2) คุณสมบัติของนักแปลว่า ต้องมีความรู้ทั้งในด้านภาษาศาสตร์ การสื่อสาร วัฒนธรรม ตลอดจนประสบการณ์และความรู้เฉพาะทาง

3) คุณภาพของภาษาฉบับแปลว่า สามารถสื่อเจตนาของผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารได้ตรง คือ มีความถูกต้องแม่นยำทั้งความหมาย ความเป็นธรรมชาติของภาษา อารมณ์ความรู้สึกและลีลาการเขียน

4) วิธีการแปลโดยสรุปจากนักวิชาการต่างๆ ว่า มี 2 วิธี คือ (1) แปลโดยพยัญชนะ (2) แปลโดยอรรถ ในมหาวัสตฺถุอวทาน ใช้วิธีการแปลโดยพยัญชนะเป็นหลักและใช้การแปลโดยอรรถในบางกรณี โดยคำนึงถึงการรักษาความหมายในภาษาต้นฉบับและความสละสลวยในภาษาฉบับแปลเป็นสำคัญ

นาวิณ วรณเวช (2558: 269) กล่าวถึงการแปลภาษาสันสกฤตว่า มี 3 แบบ คือ

1) การแปลยกศัพท์ เป็นการแปลคำต่อคำ คือ ยกคำสันสกฤตคำหนึ่งต่อคำแปลคำหนึ่ง

2) การแปลโดยพยัญชนะ เป็นการแปลแบบยกศัพท์แต่ตัดคำสันสกฤตออกไปซึ่งมีจุดมุ่งหมายเพื่อรักษาไวยากรณ์สันสกฤต

3) การแปลโดยอรรถ เป็นการแปลเก็บความจากคำทุกคำแล้วร้อยเรียงเป็นภาษาไทยให้สละสลวย

บทละครมุทรารากษสะเป็นบทประพันธ์ที่กวีแต่งโดยใช้สำนวนภาษาการเมืองการปกครองคือ ใช้คำและประโยคสั้นกระชับเรียบง่าย แต่มีพลัง ลึกซึ้งกินใจ และมีชีวิตชีวา ใช้คำสมาสยาวใช้คำศัพท์จากธาตุเดิมๆ ที่เปลี่ยนความหมายไปตามอุปสรรคและปัจจัยที่นำมาประกอบ ยกเว้นข้อความในโคลงที่ซับซ้อนและเข้าใจยากเพราะฉันทลักษณ์บังคับ และกวีมีความรู้ในศาสตร์หลาย

สาขา จึงนำคำศัพท์วิชาการจากศาสตร์เหล่านั้นมาแต่งโคลกที่ให้ความรู้ในศาสตร์เหล่านั้นโดยตรง และโคลกที่แสดงโวหารเปรียบเทียบเหตุการณ์ในบทธศวรรษกับความรู้ในศาสตร์เหล่านั้น ได้แก่ กวีสมยะหรือขนบการประพันธ์ของกวี นาฏยศาสตร์ อรรถศาสตร์ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ ตรรกศาสตร์ มหาภารต ศาสนา กวีนิพนธ์ สุภาชิตคำสอน เป็นต้น เฉพาะโคลกที่แสดงโวหาร เปรียบเทียบจะต้องแปลประโยคหรือข้อความนั้นสองครั้ง คือ แปลตามความหมายประจำคำศัพท์และ แปลตามความหมายแฝง ผู้แปลต้องนำความรู้เรื่องอสังการมาใช้เป็นแนวทางในการตีความและ ความรู้เรื่องรสมาใช้สร้างสรรคัล้อยคำสำนวนภาษาที่เหมาะสมเพื่อถ่ายทอดความหมายแฝงและรส ได้ตรงตามเจตนารมณ์ของกวี เช่น

- การแปลโคลกที่ให้ความรู้เรื่องโหราศาสตร์

ekaguṇā bhavati tithiś caturguṇam bhavati nakṣatram/
catuṣṣaṣṭiguṇam lagnam eṣa jyotiṣatantrasiddhāntaḥ//
(Kale, 1927: 238, 4.20)

ดิถีมีคุณเพียง 1 เท่า นักษัตรมีคุณ 4 เท่า ลัคนามีคุณ 64 เท่า

นี่คือข้อสรุปของโหราศาสตร์

- การแปลโคลกสองครั้ง

guṇavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavananīvidye kāryācārye drutam upehi//
(Kale, 1927: 10, 1.5)

ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลุลุรรคสามเหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉัน ผู้ชี้้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอเธอจงมาอย่างรวดเร็ว ไอ้ (นิตี) ที่มีคุณหก ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่ ทำให้บรรลุลุสภาพสามเหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ชี้้นำการงาน (ของสายลับ) ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว

ในการแปลบทธศวรรษทรารากษสะ ผู้วิจัยใช้วิธีการแปลแบบผสมทั้งการแปลโดยพยัญชนะ และการแปลโดยอรรถ ในตอนแรกจะแปลโดยพยัญชนะก่อน เพื่อศึกษาความหมายของคำศัพท์ตาม ความสัมพันธ์กับคำอื่นๆ ในประโยคพร้อมกับศึกษาสำนวนภาษาของกวีไปด้วย หากเป็นสำนวนที่ เข้าใจได้แล้วก็จะแปลโดยพยัญชนะนั้นเลย แต่หากเป็นสำนวนที่ให้ความหมายไม่ชัดเจนก็จะแปลโดย อรรถแต่จะยังคงคำบอกวิภक्तिไว้ให้ได้มากที่สุด เพื่อประโยชน์ในการศึกษาเปรียบเทียบเชิงนิรุกติ ศาสตร์ในโอกาสต่อไป

2.3 ข้อตกลงในการแปล

การนำเสนอบทปริวรรตและบทแปลในวิทยานิพนธ์ ผู้วิจัยจะพิมพ์คำปริวรรตอักษรโรมัน ภาษาสันสกฤตแยกจากบทแปลภาษาไทย เพื่อให้เนื้อหาต่อเนื่องกันทำให้เห็นเทคนิคที่กวีนำมาใช้ ชี้นำเรื่องแก่ผู้ชม เช่น คำพูดขัดจังหวะ คำพูดบังเอิญ คำพูดกำกวม เป็นต้น และการอ้างอิงข้อความ จากต้นฉบับ *The Mudrārākshasa of Viśākhadatta* ของ M.R.Kale ฉบับพิมพ์ครั้งที่ 4 ค.ศ.1927 โดยข้อความร้อยแก้ว จะอ้างอิงตามรูปแบบนามปี เพื่อความเป็นสากลและกระชับ ส่วนข้อความร้อยกรอง จะใส่เลขลำดับองค์และเลขลำดับโคลง ต่อท้ายเลขหน้า เช่น (Kale, 1927: 10, 1.5) หมายถึง ข้อความจากต้นฉบับมุทรารากษสะ ค.ศ.1927 หน้า 10 องค์ที่ 1 โคลงที่ 5 ทั้งนี้ได้จัดทำคำอธิบาย ศัพท์สำคัญไว้ที่เชิงอรรถของบทแปลภาษาไทยด้วย

2.4 ตัวอย่างการแปล

1. การแปลคำศัพท์และประโยค ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1.1 การแปลคำสมาส แบ่งเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

1) คำสมาสที่มีบทหลังเป็นคำหลัก

kuṭilamatih แปลว่า ผู้มีความคิดไม่ตรงไปตรงมา

sarvalokātigānām แปลว่า ยืนเลยโลกทั้งหมด

2) คำสมาสที่มีบทหน้าเป็นคำหลัก

suhrttamah แปลว่า เพื่อนรักที่สุด

deśāntaram แปลว่า ประเทศอื่น

3) คำสมาสที่มีบทหน้าและบทหลังสำคัญเท่ากัน

kopaprītyor แปลว่า ในความโกรธและความพึงพอใจ

4) คำสมาสที่ประกอบด้วยคำมากกว่า 2 คำ

paurajanacaritānveṣaṇe แปลว่า ในการสืบดูการกระทำของชาวเมือง

tamālaprabhavakisalayaśyāmavelāvanānām แปลว่า

ที่ขอบมหาสมุทรมีป่าที่ดำด้วยใบอ่อนของต้นตาละ

1.2 การแปลคำทับศัพท์ ดังนี้

śreṣṭhīn แปลว่า นี่แน่ะท่านเศรษฐี

tripuravijayitaḥ แปลว่า พระเจ้าพิชิตตรีपुर

1.3 การแปลตามศัพท์บัญญัติ ดังนี้

sarvajñatām แปลว่า ความเป็นสัพพัญญู

lokottarair แปลว่า ที่เป็นโลกุตระ

1.4 การแปลประโยคภาวจากเป็นประโยคกรตุวจาก ดังนี้

sūtradhara

(ākṛṇya) āṃ jñātam/ kautilyaḥ (Kale, 1927: 16)

ผู้กำกับ

(ฟัง) อ้อ! รู้แล้ว, “เกาฏิลยะ”

śiṣya

(vilokya) bhadra na praveṣṭavyam/ (Kale, 1927: 34)

ศิษย์

(มอง) อย่าเข้าไปนะ คนดี!

1.5 การแปลประโยคกรรมวจากเป็นประโยคกรตุวจาก ดังนี้

naṭī

ārya āmantritā mayā bhagavanto brāhmaṇāḥ/
(Kale, 1927: 12)

นักแสดงหญิง

ท่านที่เคารพ! ฉันได้เชิญพราหมณ์ที่เคารพทั้งหลายมาแล้ว

caṇakya

(ākṛṇyātmagatam) aye candraguptād aparaktān
puruṣān jñānītyupakṣiptam anena/ (Kale, 1927: 38)

จฉนัทยะ

(ฟังแล้วพูดกับตัวเอง) เอ! คนคนนั้นพูดเป็นนัยๆ ว่า “ข้ารู้จักคนพวกที่เอาใจ
ออกห่างจากฉันทุคปุตะ”

1.6 การแปลประโยคเหตุกรรมวจากเป็นประโยคเหตุกรตุวจาก ดังนี้

sūtradhara

ārye kṛtāśramo ’smi catuḥṣaṣṭyaṅge jyotiḥśāstre/ tat
pravartyatām bhagavato brāhmaṇān uddiśya pākah/
candroparāgamṃ prati tu kenāpi vipralabdhāsi/
(Kale, 1927: 14)

ผู้กำกับ

นางผู้เจริญ! ฉันได้ใช้ความพยายามไปใน (การศึกษา) เรื่องดาราศาสตร์ 64 สาขา
ตั้งนั้นเธอก็ให้ตระเตรียมอาหารเพื่อพราหมณ์ที่นำเคารพทั้งหลายต่อไปเถิด
แต่เธอได้ถูกหลอกโดยใครบางคนเกี่ยวกับฉันทุคปราสแล้ว

śiṣya

...upādhyāya eṣa rājñāś candraguptasyājñayā
rājāpathyakārī kṣapaṇako jīvasiddhiḥ sanikāram
nagarān nirvāsyate (Kale, 1927: 68)

ศิษย์

...ท่านอาจารย์! พระเจ้าจันทรคุปตะได้ออกคำสั่งให้ขับนักบวช
ไชนะชื่อ ชิวสิทธิผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชารออกไปจากเมืองอย่างผู้อัปยศ

1.7 การแปลประโยคความซ้อน ดังนี้

rākṣasa

bhadra, yaṁ mahādhanānām gr̥he patitasyaivaṁ
vidhasyopalabdhir iti/(Kale, 1927: 132)

อำมาตย์รากลสะ

นี่คนดี! มันคือการที่ได้พบของแบบนี้ตกอยู่ในบ้านของคนรวย

kañcukī

stuvanti śrāntāsyāḥ kṣitipatim abhūtair api guṇaih
pravācaḥ kārpaṇyād yad avitathavāco 'pi puruṣāḥ/
prabhāvas tṛṣṇāyāḥ sa khalu sakalah syād itarathā
nirīhānām īśas tṛṇam iva tiraskāraṇiṣayāḥ//
(Kale, 1927: 158,160, 3.16)

สมุหพระราชวัง

การที่คนทั้งหลายปกติจะพูดความจริง แต่กลายเป็นผู้พูดโอ้อวด
เพราะความยากไร้ และสติพระเจ้าแผ่นดินจนลั่นอ่อนล้า
ด้วยคุณสมบัติที่ไม่มีอยู่จริง ทั้งหมดนั้นก็เพราะอำนาจของความต้องการ
แต่สำหรับคนที่มีความต้องการหมดไปแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็จะ
เป็นเพียงของไร้ค่าดุจตั้งหญ้า

malayaketu

(ātmagatam) diṣṭyā na sacivāyattatantro 'smi
(prakāśam) yadyapyevaṁ tathāpi
bahuṣvabhiyogakāraṇeṣu satsu vyasanam
abhiyuñjānasya śatrum abhiyoktur aikāntikī
kāryasiddhir bhavati/(Kale, 1927: 230)

มลายเกตุ

(พูดกับตัวเอง) โชคดี! ที่ข้ามีการปกครองไม่พึ่งพาอำมาตย์ (พูดดังๆ)
ถึงแม้ว่ามันจะเป็นอย่างนั้น แต่กระนั้น เมื่อมีเหตุผลหลายประการ
ในการที่จะโจมตี ผู้โจมตีโดยโจมตีที่จุดอ่อนของศัตรูก็จะประสบ
ความสำเร็จในการโจมตีโดยสถานเดียว

bhāgurāyaṇa

(saroṣam) eṣa jānāsi/ bhāsuraka, bahir nītvā tāvat
tādyatāṃ yāvāt kathayati/(Kale, 1927: 268)

ภาคุรายณะ

(โกรธ) เดียวก็รู้ ภาสุรกะ! พามันไปข้างนอก ซ่อมจนกว่ามันจะบอก

1.8 การแปลวิภक्तिที่ 6 แบ่งเป็น 6 ลักษณะ ดังนี้

1) แปลวิภक्तिที่ 6 เป็นประธาน (ฉัษฐีอนภินิหิตกัตตา) ของประโยค เมื่อวิภक्तिที่ 6 เป็น
กรรมของ √vid ที่ประกอบ ta ปัจจัย วิภक्तिที่ 1

kañcukī

ārya, kim avidita evāyaṃ devasya

kaumudīmahotsavapratiṣedha iti (Kale, 1927: 140)

สมุหพระราชวัง

ท่านที่ไครพ! พระเจ้าจันทร์คปตะไม่ทรงทราบหรือว่า งานเฉลิมฉลอง
เกมที่นี่ถูกห้ามแล้ว

2) แปลวิภक्तिที่ 6 เป็นวิภक्तिที่ 4 ดังนี้

cara

katham ajñātanāmadheyā āryasya nivedyante/

(Kale, 1927: 40)

จารบุรุษ

กระผมจะบอกต่อท่านที่ไครพได้อย่างไรว่า ไม่รู้ชื่อพวกเขา

3) แปลวิภक्तिที่ 6 เป็นวิภक्तिที่ 3 ดังนี้

cāṇakya

bhadra, śrutam; apasara/ na cirād asya

pariśramasya anurūpam phalam

adhigamiṣyasi/(Kale, 1927: 46)

จ่านักยะ

คนดี! ข้าได้ฟังแล้ว เธอไปได้แล้ว ไม่นานเธอจะได้รับรางวัลที่เหมาะสม

กับความลำบากของงานที่เธอได้ทำ

4) แปลวิภक्तिที่ 6 เป็นกรรมของกริยา “โกรธ” ดังนี้

kṣapaṇaka

kupito na yusmākam bhadantaḥ/(Kale, 1927: 240)

กษัปนกะ

พระคุณเจ้าไม่โกรธท่านหรอก

5) แปลประโยคแทรกที่ค่านามกับกริยาगतของประโยคแจกรูปด้วยวิภक्तिที่ 6

เรียกว่า Genitive Absolute เวลาแปลมักมีคำว่า “เมื่อ” อยู่ข้างหน้า มีนัยว่า “รู้สึกไม่เอื้ออาทร” ดังนี้

bhāgurāyaṇa

kumāra, iha khalvarthaśāstravyavahāriṇām
arthavaśād arimitrodāsīnavyavasthā na
laukikānām iva svecchāvaśāt/ yatas tasmin kāle
sarvārthasiddhiṃ rājānam icchato rākṣasasya
candraguptād api balīyastayā sugr̥hītanāmā devaḥ
parvateśvara evārthaparipanthī mahān arātir āsīt/
tasmimś ca rākṣasenedam anuṣṭhitam iti
nātidoṣam ivātreti paśyāmi/ paśyatu kumāraḥ---
(Kale, 1927: 260)

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! จริงๆ แล้ว ในโลกนี้สำหรับพวกผู้ทำงานการเมือง
ภาวะการเป็นมิตรเป็นศัตรูหรือเป็นกลางขึ้นอยู่กับผลประโยชน์
ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความต้องการส่วนตัวแบบคนธรรมดาทั่วไป
เนื่องจากว่าในเวลานั้น เมื่อรাক্ষสต้องการให้สรรวารลสิทธิเป็นราชา
ราชาปรรวเตศวะระผู้ที่ผู้คนท่องจำพระนามของพระองค์ไว้
เป็นตัวขัดขวางผลประโยชน์ พระองค์จึงเป็นศัตรูที่สำคัญของเขา
เพราะพระองค์มีอำนาจยิ่งกว่าจันทรคุปตะ และรাক্ষส
ก็ได้ทำสิ่งนี้ต่อพระองค์ (ปรรวเตศวะระ)ตั้งนั้นหม่อมฉันจึงเห็นว่า
ไม่มีข้อเสียมากมายในเรื่องนี้ พระราชกุมารลองพิจารณาดูสิ

6) แปลวิภक्तिที่ 6 เป็น “มี”

cāṇakya

asti cāsmākaṃ saḥādhyāyi mitram induśarmā
nāma brāhmaṇaḥ/(Kale, 1927: 32)

กษัปณกะ

ข้ามีพรหมณ์ที่เป็นเพื่อนและเป็นเพื่อนเรียนกันมา ชื่อ อินทุศรมา

1.9 การแปลวิภक्तिที่ 7 แบ่งเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

1) แปลวิภक्तिที่ 7 เป็นวิภक्तिที่ 4 ดังนี้

cāṇakya

saṃkṣepato rājani aviruddhābhir vṛttibhir
vartitavyam/(Kale, 1927: 62)

จณักยะ

กล่าวโดยย่อก็คือ ประชาชนจะต้องไม่มีพฤติกรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อ

พระราช

2) แปลวิภक्तिที่ 7 เป็นคำบุรพบท “เพราะ” ดังนี้

sūtradhara

kathaya kasmin nimitte/ (Kale, 1927: 12)

ผู้กำกับ

เธอจึงบอกว่าเพราะอะไร

3) แปลวิภक्तिที่ 7 เป็นกรรมของ กริยา “รัก” ดังนี้

malayaketu

(svagatam) katham citravarmādayo 'pi mām
abhidruhyanti/ athavāta eva rākṣase niratisayā
prītiḥ (prakāśam) vijaye, rākṣasam draṣṭum
icchāmi/(Kale, 1927: 272)

มलयเกตุ

(พูดกับตัวเอง) แปลกจริงว่า ทำไมจิตรวรรมันและคนอื่นๆ ก็คิดคดต่อข้า
หรือว่าเพราะเหตุนี้เองพวกเขาจึงรักราक्षะยิ่งนัก (พูดดังๆ) วิชา!
ข้าอยากพบราक्षะ

4) แปลประโยคแทรกที่คำนามกับกริยาภคตของประโยคแจกรูปด้วยวิภक्तिที่ 7
เรียกว่า **Locative Absolute** เวลาแปลมักมีคำว่า “เมื่อหรือระหว่างที่” อยู่ข้างหน้า มีนัยบอก
ช่วงเวลา ดังนี้

cānakya

āḥ ka eṣa mayi sthite candram abhibhavitum
icchati (Kale, 1927: 16)

จัญญะ

อ้อ! คนคนนั้นเป็นใคร เมื่อข้ายังอยู่ ยังต้องการจะโจมตีจันทรคุปตะ

1.10 การแปล tvā ปัจจัย แบ่งเป็น 4 ลักษณะ ดังนี้

1) แปล tvā ปัจจัยให้มีความหมายเป็นเงื่อนไข ดังนี้

cānakya

svayam āhr̥tya bhujjānā balino 'pi svabhāvataḥ/
gajendrās ca narendrās ca prāyaḥ sīdanti
duḥkhitāḥ// (Kale, 1927: 34. 1.16)

จัญญะ

พญาช้างทั้งหลายและพระราชาทิ้งหลาย แม้จะมีอำนาจและทรงพลัง
โดยธรรมชาติ ถ้าต้องหาของมากินและบริโภคด้วยตนเอง ส่วนใหญ่ก็
จะอยู่อย่างลำบาก

2) แพล tvā ปัจจัยแสดงการเปรียบเทียบ ดังนี้

cāṇakya

(saharṣam ātmagatam) sādhu vṛṣala mamaiva
hr̥dayena saha sammantrya sandiṣṭavān asi
(Kale, 1927: 48)

จัญกยะ

(พูดกับตัวเองอย่างพึงพอใจ) ดีมาก! วฤษละ! เธอได้แจ้งให้เราทราบ
ราวกับว่าได้ปรึกษาความคิดเราก่อนเลยทีเดียว

3) แพล tvā ปัจจัย เป็นกริยาของวิภक्तिที่ 3 ดังนี้

cāṇakya

śārṅgarava ucyantām asmadvacanād
viśvāvasuprabhrtayas trayo bhrātaraḥ vṛṣalāt
pratigrhyābharānāni bhavadbhir ahaṃ draṣṭavya
iti/ (Kale, 1927: 50)

จัญกยะ

ศารังครวะ! เธอจงบอกพี่น้อง 3 คน มีวิศวาวัสสุเป็นต้น ตามคำพูดของ
ข้าว่า “พวกท่านรับเครื่องประดับจากวฤษละก่อนแล้วต้องมาพบข้า”

1.11 การแปลแบบนำคำพูดของผู้อื่นมาพูดแบบตรงๆ (direct speech) ดังนี้

pratihārī

ārya devas candraśrīḥ śīrṣe kamalamukulākāram
aṅjalim niveśya āryam vijñāpayati/
icchāmyāryeṇābhyanujñāto devasya
parvateśvarasya pāralaukikam kartum tena ca
dhāritapūrvāni ābharānāni brāhmanebhyah
pratipādayāmīti/ (Kale, 1927: 48)

ประติหารี

ท่านที่เคารพ! พระเจ้าจันทร์ อันเป็นที่เคารพสูงสุด ได้ทรงประนมพระหัตถ์ที่
เหมือนดอกบัวตูมไว้ เหนือพระเศียรแล้ว ทรงแจ้งให้ท่านที่เคารพทราบว่า
“เราต้องการขออนุญาตท่านที่เคารพ ทำพิธีส่งพระเจ้าปรรวตศวะไปสวรรค์
และเราจะให้เครื่องประดับที่พระราชานั้นเคยทรงใช้แก่พวกพราหมณ์”

1.12 การแปลวิภक्तिที่ 4 เป็นวิภक्तिที่ 2 แสดงจุดหมาย ดังนี้

rākṣasa

yāvad aham api kusumapurāya karabhakam
preṣayāmi/(Kale, 1927: 136)

อำมาตย์รากษสะ

ข้าก็จะส่งตัวกรภกะไปยังเมืองปาฏลิบุตรทันที

1.13 การแปลวิภक्तिที่ 2 เป็นวิภक्तिที่ 7 แสดงตำแหน่ง เมื่อกริยาประกอบอุปสรรค
adhi ดังนี้

cāṇakya

(nāṭyenāvaruhyāvalokya ca) aye simhāsanam
adhyāste vṛṣalaḥ/ sādhu sādhu/(Kale, 1927: 162)

จรรย์กะ

(แสดงท่าขึ้นไปและมองหา) อ้อ! วุฒละประทับเหนือราชอาสน์ ดีมาก ดีมาก

2. การแปลสำนวนกวี ดังตัวอย่างต่อไปนี้

2.1 แปลสำนวนศัพท์ anugrah ดังนี้

naṭī

ārya iyam asmi/ ājñāniyogena mām āryo 'nugrhnātu/
(Kale, 1927: 12)

นักแสดงหญิง

ท่านที่เคารพ! ฉันทมาแล้ว ท่านที่เคารพได้โปรดสั่งฉันทมาเถอะ

candanadāsa

(sahaṛṣam) ārya anugrhitō 'smi/ (Kale, 1927: 62)

จันทนทาสะ

(ดีใจ) ท่านที่เคารพ! ข้าขอขอบคุณ

2.2 แปลสำนวนรับคำ ดังนี้

kañcukī

yad ājñāpayati devaḥ/(Kale, 1927: 154)

สมุทพระราชา

พะยะคะ พระองค์

pratihārī

yad ārya ājñāpayati/(Kale, 1927: 176)

ประติหารี

จะทำตามท่านที่เคารพสั่ง

śiṣya

tatheti (niṣkrāntaḥ)/(Kale, 1927: 50)

ศิษย์

ขอรับ (ออกไป)

2.3 แปลสำนวนคำสั่ง แบ่งเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1) คำสั่งแบบสุภาพโดยการใช้วิภक्तिอาชยาดหมวดคำสั่ง บุรุษที่ 3 เอกพจน์

กรรมวาจก ใ้กับผู้ที่พูดด้วย (บุรุษที่ 2) เพื่อแสดงว่า ไม่ได้สั่งโดยตรง ดังนี้

cāṇakya

vṛṣala, śrūyatām/(Kale, 1927: 168)

จัญกยะ

วฤษณะ! ฟังนะ

rājā

yadi na jñāyate tadā śrūyatām/(Kale, 1927: 188)

ราชา

ถ้าท่านไม่รู้ ก็โปรดฟัง

2) คำสั่งแบบสุภาพโดยการใช้วิภักติอาชยาดหมวดคำสั่ง บุรุษที่ 3 เอกพจน์

ฝ่ายปรัสมิบท ใช้กับผู้ที่ถูกด้วย (บุรุษที่ 2) เพื่อแสดงว่า ไม่ได้สั่งโดยตรง ดังนี้

cara

śrṇotvāryah/(Kale, 1927: 40)

จารบุรุษ

ขอท่านที่เคารพจงฟัง

2.4 แพลส่านวนคำอวยพร แบ่งเป็น 2 ลักษณะ ดังนี้

1) คำอวยพรที่ใช้วิภักติอาชยาดบุรุษที่ 3 เอกพจน์ ฝ่ายอาตมเนบท ใช้กับผู้ที่ถูกด้วย

(บุรุษที่ 2) ดังนี้

cāṇakya

(upasṛtya) vijayatām vṛṣalah/(Kale, 1927: 164)

จัญกยะ

(เข้าไปหา) ขอวฤษณะจงมีชัย

rākṣasa

(upasṛtya) vijayatām kumārah/(Kale, 1927: 278)

รากษสะ

(เข้าไปใกล้) ขอพระราชกุมารจงมีชัย

2) คำอวยพรที่ใช้วิภักติอาชยาดบุรุษที่ 3 เอกพจน์ ฝ่ายปรัสมิบท ใช้กับผู้ที่ถูกด้วย

(บุรุษที่ 2) ดังนี้

karabhaka

(upasṛtya) jayatvamātyah/(Kale, 1927: 204)

กรภกะ

(เข้าไปหา) ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย

2.5 แพลส่านวนต้อนรับ ดังนี้

cāṇakya

(nātyenāvalokya) śreṣṭhin, svāgatam idam āsanam
āsyatām/(Kale, 1927: 58)

จัญกยะ

(มองดูด้วยการแสดงท่าทาง) นี่แน่ะเศรษฐี! ขอต้อนรับ นี่ที่นั่ง ขอท่านจงนั่ง

malayaketu

ārya, abhivādaye/ idam āsanam āsyatām/
(Kale, 1927: 278)

มลายเกตุ

ท่านที่เคารพ! เราขอคารวะท่าน นีที่นั่ง นิ่งชิต

2.6 แปลสำนวนแสดงความเคารพด้วยการบอกรักชื่อผู้พูดและใช้กริยาอาชยัตปัจจุบันกาล
ในความหมายขอร้อง ดังนี้

rājā

(cāṇakyaṃ upasṛtya) ārya, candraguptaḥ praṇamati/
(Kale, 1927: 358)

ราชา

(เข้ามาหาจากนักษะ) ท่านที่เคารพ! จันทรคุปตะขอคารวะท่าน

rājā

(rākṣasam upasṛtya) ārya, candragupto 'bhivādayate/
(Kale, 1927: 358)

ราชา

(เข้าไปหารากษสะ) ท่านที่เคารพ! จันทรคุปตะขอภิวาทท่าน

2.7 แปลการใช้สรรพนามพหูพจน์แทนผู้พูดคนเดียวเพื่อแสดงความเคารพ ดังนี้

cāṇakya

vṛṣala, kim artham vayam āhutāḥ/
(Kale, 1927: 166)

จากนักษะ

วฤษละ เธอเรียกเรามาทำไม

cāṇakya

bhoḥ śreṣṭhin, sa cāparikleśaḥ katham āvirbhavatīti
nanu bhavatā praṣṭavyāḥ smah/(Kale, 1927: 62)

จากนักษะ

ท่านเศรษฐี! ท่านน่าจะถามข้าว่า การที่จะไม่ต้องบิบบังคับให้ลำบากนั้นจะ
ปรากฏได้อย่างไร

2.8 แปลคำสบบถ ดังนี้

cāṇakya

api ca

śocanto 'vanatair narādhipabhayād dhiksābdagarbhair
mukhair mām agrāsanato 'vakraṣṭam avaśam ye
dṛṣṭavantaḥ purā/
te paśyanti tathaiva samprati janā namdaṃ mayā
sānvayaṃ siṃheneva gajendram adriśikharāt
siṃhāsanāt pātitaṃ/(Kale, 1927: 24, 1.12)

จําณัทยะ

ยังมีอีก

ในบัดนี้คนเหล่านั้นได้เห็นเจ้านันทะพร้อมพระญาติที่ถูกข้าทำให้ตกจาก
 สิบัลลัถ์ก์ เหมือนพญาช้าง ถูกสิงโตทำให้ตกจากยอดเขา แบบเดียวกับที่
 พวกเขา เมื่อก่อนเคยมองดูการอวสานของข้าที่ถูกลากลงจากที่นั่งอันทรง
 เกียรติ ทั้งๆ ที่พวกเขาที่สลดใจ แต่ก็ก้มหน้าเพราะกลัวพระราชินีไม่กล้าพูด
 คำว่า “ระย้าจริง” นั้นแหละ

ตามหลักการปริวรรต ทำให้ผู้วิจัยพบว่า ในโคลงที่สะท้อนความรู้ในศาสตร์สาขาต่างๆ กวีได้นำ
 คำศัพท์วิชาการเหล่านั้นมาใช้โดยตรง ผู้วิจัยจึงสามารถนำคำศัพท์ที่ปริวรรตเป็นอักษรโรมันไปสอบค้น
 เข้าถึงความรู้ได้ลึกซึ้งขึ้น ส่งผลให้สามารถแปลโคลงที่กวีซ่อนความหมายที่สองไว้ออกมาได้อย่าง
 ชัดเจน เช่น คำว่า *sādya* หมายถึง เหตุ และ *sādhana* หมายถึง ผล ในโคลงที่ 5.10 เป็นคำศัพท์
 วิชาการตรรกศาสตร์ จึงต้องแปลเปรียบเทียบสภาพกองทัพกับเหตุผลทางตรรกศาสตร์ เป็นต้น

ตามหลักการแปล ทำให้ผู้วิจัยเข้าใจสำนวนภาษาของกวีวิชาที่ชัดเจนยิ่งขึ้น และทำให้
 เข้าใจสาเหตุที่กวีแต่งโคลงให้ซับซ้อนและเข้าใจยาก เพราะมีการใช้คำศัพท์สองความหมาย และใช้
 โวหารเปรียบเทียบ ซึ่งพบว่า นอกจากกวีจะต้องการแสดงความสามารถในการสรรสร้างคำแล้ว
 ยังเป็นเพราะฉันทลักษณ์บังคับ ผู้แปลต้องนำความรู้เรื่องอรรถกถาแบบเสลชะและอุปมา และความรู้
 เรื่องรสมาใช้ในการแปลจึงจะสามารถแปลความประโยคที่สองได้ และการแปลโดยพยัญชนะจะได้
 สำนวนภาษาที่สื่อวีรสของกวีได้ เช่น การแปลสำนวนประโยคกรรมวาจกของกวีไว้ดั้งเดิม สามารถ
 สะท้อนวีรสของผู้กระทำจากชะตากรรมของผู้ถูกกระทำ (ดังตัวอย่างการแปลคำสบถที่ 2.8)
 ข้อค้นพบดังกล่าวข้างต้นมีรายละเอียดตามที่ปรากฏในตัวบทปริวรรตและบทแปลที่จะนำเสนอต่อไป

2.5 บทปริวรรตต้นฉบับและบทแปลบทละครมุทรารากษสะ

mudrārākṣasa

prathamo'ṅkaḥ

dhanyā keyaṃ sthitā te
nāmaivāsyās tad etat
nārīṃ prcchāmi nendūṃ
r devyā nihnotum iccho-
//1.1// [sragdharā]

śirasi śaśikalā
paricitam api te
kathayatu vijayā
r iti surasaritaṃ

kiṃ nu nāmaitad asyā
vismṛtaṃ kasya hetoḥ/
na pramāṇaṃ yadīndu-
śāṭhyam avyād vibhorvaḥ

api ca/
pādasyāvīrbhavantīm
saṅkocenaiva doṣṇām
dr̥ṣṭiṃ lakṣyeṣu nogra-
ityādihārānurodhāt
//1.2// [sragdharā]

avanatim avane
muhur abhinayataḥ
jvalanakaṇamucaṃ
tripuravijayitah

rakṣataḥ svairapātaiḥ
sarvalokātigānām/
badhnato dāhabhīter
pātu vo duḥkhanṛttam

(nāndyante/)

sūtradhara

alam atiprasaṅgena/ ājñāpito 'smi pariṣadā yathādyā tvayā
sāmantavateśvaradattapautrasya mahārājabhāskaradattasūnoḥ
kaver viśākhadattasya kṛtir abhinavaṃ mudrārākṣasaṃ nāma
nāṭakaṃ nāṭayitavyam iti/ yatsatyam kāvyaviśeṣavedinyāṃ
pariṣadi prayuñjānasya mamāpi sumahān paritoṣaḥ prādur
bhavati/ kutaḥ
cīyate bālīśasyāpi satkṣetrapatitā kṛṣiḥ/
na śāleḥ stambakaritā vaptur guṇam apekṣate//1.3// [anuṣṭubh]
tad yāvad idānīm gṛhaṃ gatvā gṛhajanena saha saṃgītakaṃ
anutiṣṭhāmi/ (parikramyāvalokya ca) ime no gṛhāḥ/ tad yāvat
praviśāmi/ (nātyena praviśyāvalokya ca)/ aye tat kim idam
asmadgṛheṣu mahotsava iva/ svasvakarmaṇyadhikatarāṃ
abhiyuktaḥ parijanaḥ/ tathā hi/
vahati jalam iyam pīnaṣṭi gandhān
iyam iyam udgrathate srajo vicitrāḥ/
musalam idam iyam ca pātakāle
muhur anuyāti kalena huṃ kṛtena//1.4// [puṣpitaḅgrā]

bhavatu kuṭumbinīm āhūya prcchāmi/ (nepathyābhimukham
avalokya)

guṇavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavananītividyē kāryācārye drutam upehi//1.5// [āryā]

(praviśya)

naṭī

ārya iyam asmi/ ājñāniyogena mām āryo 'nugrḥṇātu/
sūtradhara

ārye tiṣṭhatu tāvad ājñāniyogaḥ/ kathaya kim adya bhavatyā
bhagavatām brāhmaṇānām upanimantraṇena kuṭumbakam
anugrḥītam abhimatā vā bhavanam atithayaḥ saṃprāptā yata
eṣa pākaviśeṣārambhaḥ/

naṭī

ārya āmantritā mayā bhagavanto brāhmaṇāḥ/
sūtradhara

kathaya kasmin nimitte/
naṭī

uparajyate kila bhagavān candra iti/
sūtradhara

ārye ka evam āha
naṭī

evam khalu nagaravāsī jano mantrayate/
sūtradhara

ārye kṛtāśramo'smi catuṣṣaṣṭyaṅge jyotiḥśāstre/ tat pravartyatām
bhagavato brāhmaṇān uddiśya pākāḥ/ candroparāgaṃ prati tu
kenāpi vipralabdhāsi/ paśya---
krūragrahaḥ sa ketuś candraṃ saṃpūrṇamaṇḍalam idānīm/
abhibhavitum icchati balāt...

(nepathye)

cāṇakya

āḥ ka eṣa mayi sthite candram abhibhavitum icchati
sūtradhara

...rakṣatyenaṃ tu budhayogaḥ //1.6// [āryā]

naṭī

ārya kaḥ punar eṣa dharaṇīgocaro bhūtvā candraṃ grahābhiyogād
rakṣitum icchati/
sūtradhara

ārye yatsatyam mayāpi nopalakṣitaḥ/ bhavatu bhūyo 'bhiyuktaḥ
svaravyaktim upalapsye/ (krūragraha ityādi punas tad eva paṭhati)

(nepathye)

cāṅakya

āḥ ka eṣa mayi sthite candram abhibhavitum icchati
sūtradhara

(ākarṇya) āṃ jñātam/ kauṭilyaḥ---

(naṭī bhayaṃ nāṭayati)

kuṭilamatih sa eṣa yena
krodhāgnau prasabham adāhi nandavaṃśaḥ/
candrasya grahaṇam iti śruteḥ sanāmno
mauryendor dviṣad abhiyoga ityavaiti//1.7// [praharṣiṇī]
tad ita āvāṃ gacchāvah/ (iti niṣkrāntau)

iti prastāvanā

(tataḥ praviśati muktām śikhām parāmrśan kupitaś cāṅakyaḥ)

cāṅakya

kathaya ka eṣa mayi sthite candraguptam abhibhavitum icchati/
āsvāditadviradaśoṇitaśoṇaśobhām
sandhyāruṇām iva kalām śaśalāñchanasya/
jṛmbhāvidāritamukhasya mukhāt sphurantīm
ko hartum icchati hareḥ paribhūya daṃṣṭrām//1.8//
[vansantatilaka]

api ca
nandakulakālabhujagīm kopānalabahulanīladhūmalatām/
adyāpi badhyamānām vadhyaḥ ko necchati śikhām me//1.9//
[āryā-patyā]

api ca
ullaṃghayan mama samujjvalataḥ pratāpaṃ
kopasya nandakulakānanadhūmaketoḥ/
sadyaḥ parātmaparimāṇavivekamūḍhaḥ
kaḥ śālabhena vidhinā labhatām vināśam//1.10// [vansantatilaka]
śārṅgarava, śārṅgarava!

(praviśya)

śiṣya

upādhyāya, ājñāpaya/

cāṅakya

vatsa, upaveṣṭum icchāmi/

śiṣya

upādhyāya, nanviyaṃ sannihitavetrāsanaiva dvāraprakoṣṭhaśālā/
tad asyām upaveṣṭum arhatyupādhyāyaḥ/

cāṅakya

vatsa, kāryābhiniyoga evāsmān vyākulayati na punar upādhyāya-
samabhūḥ śiṣyajane duḥśīlatā/ (nātyenopaviśyātmagatam)
katham prakāśatām gato 'yam arthaḥ paureṣu yathā kila nandakula-
vināśajanitaroṣo rākṣasaḥ pitṛvadhāmarṣitena sakalanandarājya-
paripaṇanaprotsāhitena parvatakaputreṇa malayaketunā saha
sandhāya tadupagrhitena ca mahatā mleccharājabalena parivrto
vṛṣalam abhiyoktum udyata iti/ (vicintya) athavā yena mayā
sarvalokaprakāśam nandavaṃśavadham pratijñāya nistīrṇā
dustarā pratijñā sarit so 'ham idānīm prakāśībhavantam apyenam
artham samarthaḥ praśamayitum/ kutaḥ

yasya mama

śyāmīkrtyānanendūn ariyuvatidiśam santataiḥ śokadhūmaiḥ
kāmaṃ mantridrumbhyo nayapavanahrtaṃ mohabhasma
prakīrya/
dagghvā sambhrāntapauradvijagaṇarahitān nandavaṃśaparrohān
dāhyābhāvān na khedāj jvalana iva vanē sāmyati
krodhavahniḥ//1.11// [sragdharā]

api ca

śocanto 'vanatair narādhipabhayād dhikśābdagarbhair mukhair
mām agrāsanato 'vakṛṣtam avaśam ye drṣṭavantaḥ purā/
te paśyanti tathaiva samprati janā namdaṃ mayā sāvayam
simheneva gajendram adriśikharāt simhāsanāt pātitaḥ//1.12//
[śārdūlavikrīḍita]

soham idānīm avasitapratijñābhāro 'pi vṛṣalāpekṣayā śastraṃ
dhārayāmi /
yena mayā

samutkhātā namdā nava hrdayaśalyā iva bhuvāḥ
kṛtā maurye lakṣmīḥ sarasi nalinīva sthirapadā/
dvayoḥ saram tulyam dvitayam abhiyuktena manasā
phalam koparītyor dviṣati ca vibhaktam suhrdi ca//1.13//
[śikhariṇī]

atha vā agrhīte rākṣase kim utkhātam nandavaṃśasya kim vā
sthairyam utpāditaṃ candraguptalakṣmyāḥ/ (vicintya) aho
rākṣasasya nandavaṃśe niratiśayo bhaktiguṇaḥ/ sa khalu
kasmimścid api jīvati nandānvayāvayave vṛṣalasya sācivyam
grāhayitum na śakyate/ tadabhiyogaṃ prati nirudyogaḥ
śakyo 'vasthāpayitum asmābhiḥ/ anayaiva buddhyā tapovanagato
'pi ghātitaḥ tapasvī nandavaṃśīyaḥ sarvārthasiddhiḥ/ yāvad asau
malayaketum aṅgīkrtyāsmaducchedāya vipulataram prayatnam
upadarśayatyeva/ (pratyakṣavad ākāśe lakṣyam baddhvā) sādhu
amātyarākṣasa, sādhu/ sādhu śrotriya, sādhu/ sādhu
mantribṛhaspate, sādhu/ kutaḥ
aiśvaryaḍ anapetaṃ īsvaram ayaṃ loko 'rthataḥ sevate

taṃ gacchantyanu ye vipattiṣu punas te tatpratiṣṭhāsāyā/
bhartur ye pralaye 'pi pūrvasukṛtāsaṃgena niḥsaṃgayā
bhaktyā kāryadhurāṃ vahanti kṛtinā te durlabhās
tvādr̥śāḥ//1.14// [śārdūlavikr̥ḍita]

ata evāsmākaṃ tvatsaṃgrahe yatnaḥ katham asau vṛṣalasya
sācivyagrahaṇena sānugrahaḥ syād iti/ kutaḥ
aprājñena ca kātareṇa ca guṇaḥ syād bhaktiyuktena kaḥ
prajñāvikramaśālino 'pi hi bhavet kiṃ bhaktihīnāt phalam/
prajñāvikramabhaktayaḥ samuditā yeṣāṃ guṇā bhūṭaye
te bhṛtyā nṛpateḥ kalatramitare saṃpatsu cāpatsu ca//1.15//
[śārdūlavikr̥ḍita]

tan mayāpyasmin vastuni na śayānena sthīyate yathāśakti kriyate
tadgrahaṇaṃ pratiyatnaḥ/ katham iva/ atra tāvad
vṛṣalaparvatakayor anyataravināśenāpi cāṇakyaśyāpakṛtaṃ
bhavātīti viśakanyayā rākṣasenāsmākaṃ atyantopakāri mitraṃ
ghātitaḥ tapasvī parvataka iti sañcārīto jagati janāpavādaḥ/
lokapratyayārtham asyaivārthasyābhivyaktaye pitā te cāṇakyaena
ghātita iti rahasi trāsayitvā bhāgurāyaṇenāpavāhitaḥ
parvatakaputro malayaketuḥ/ śakyāḥ khalveṣa rākṣasam
atipariḡhīto 'pi vyuttiṣṭhamānaḥ prajñayā nigrāhītum/ na punar
asya nigrāhāt parvatakavadhotpannam rākṣasasyāyaśaḥ
prakāśībhavat pramārṣṭum icchāmi/ prayuktās ca
svapakṣaparapakṣayor anuraktāparaktajanajijñāsāyā
bahuvidhadeśaveṣabhāṣācāravedino nānā vyañjanāḥ praṇidhayaḥ/
anviṣyate ca kusumapuravāsināṃ nandāmātyasuhṛdāṃ nipuṇaṃ
pracāragatam/ tattatkāraṇam utpādya kṛtakṛtyatām āpāditās
candraguptasahothhāyino bhadrabhaṭaprabhṛtayaḥ
pradhānapuruṣāḥ/ śatruprayuktānāṃ ca tikṣṇarasadāyinaṃ
pratividhānaṃ pratyapramādiṇaḥ parīkṣitabhaktayaḥ
kṣitipatipratyāsannā niyojitās tatra tatrāptapuruṣāḥ/
asti cāsmākaṃ saḥādhyāyi mitram induśarmā nāma brāhmaṇaḥ/
sa cauśanasyāṃ daṇḍanītyāṃ catuḥṣaṣṭyaṅge jyotiḥśāstre ca
paraṃ prāvīṇyam upagataḥ/ sa mayā kṣapaṇakaliṅgadhārī
nandavaṃśavadhapratijñānantaram eva kusumapuram upanīya
sarvanandāmātyaiḥ saha sakhyāṃ grāhito viśeṣataś ca tasmin
rākṣasaḥ samutpannaviśrambhaḥ/ teneḍānīm mahatprayojanam
anuṣṭheyam bhaviṣyati/ tad evam asmatto na kiṃcit parihīyate/
vṛṣala eva kevalaṃ pradhānaprakṛtir asmāsvāropitarājyatantra-
bhāraḥ satatam udāste/ atha vā yat svayam abhiyogaduḥkhair
asādharānair apākṛtaṃ tad eva rājyaṃ sukhayati/ kutaḥ
svayam āhṛtya bhuñjānā balino 'pi svabhāvataḥ/
gajendrās ca narendrās ca prāyaḥ sīdanti duḥkhitāḥ//1.16//
[anuṣṭubh]

(tataḥ praviśati yamaṭena caraḥ)

cara

praṇamata yamasya caraṇau kiṃ kāryaṃ daivatair anyaiḥ/
eṣa khalvanyabhaktānāṃ harati jīvaṃ parisphurantam//1.17//
[āryā]

api ca

puruṣasya jīvitavyaṃ viṣamād bhavati bhaktiḡhītāt/
mārayati sarvalokaṃ yastena yamena jīvāmaḥ//1.18// [āryā]
yāvad idaṃ ḡṛhaṃ praviśya yamaṭaṃ darśayan ḡtāni ḡyāmi/

(iti parikrāmati)

śiṣya

(vilokya) bhadra na praveṣṭavyam/

cara

aho brāhmaṇa kasyedaṃ ḡṛham/

śiṣya

asmākam upādhyāyasya sugḡhitanāṃna āryacāṇakasya/

cara

(vihasya) aho brāhmaṇa, ātmīyasyaiva mama dharmabhrātur
ḡṛhaṃ bhavati/ tasmād dehi me praveśaṃ yāvata tava
upādhyāyasya yamaṭaṃ prasārya dharmam upadiśāmi/

śiṣya

(sakrodham) diṃ mūrkhā! kiṃ bhavan asmadupādhyāyād api
dharmavittaraḥ/

cara

aho brāhmaṇa, mā kupya/ na hi sarvaḥ sarvaṃ jānāti/ tat kim api
te upādhyāyo jānāti kim api asmadrśā jānanti/

śiṣya

mūrkhā, sarvajñatām upādhyāyasya corayitum icchasi/

cara

aho brāhmaṇa, yadi tavopādhyāyaḥ sarvaṃ jānāti tarhi jānātu
tāvata kasya candro 'nabhipreta iti/

śiṣya

mūrkhā, kim anena jñātenājñātena vā/

cara

tavopādhyāya eva jñāsyati yad etena jñātena bhavati/ tvaṃ tāvad
etāvata jānāsi kamalānāṃ candro 'nabhipreta iti/ nanu paśya
kamalānāṃ manoharāṇāṃ api rūpād viṣamvadati śīlam/
sampūrṇamaṇḡdale 'pi yāni candre viruddhāni//1.19// [āryā]

caṇanakya

(ākarṇyātmagatam) aye candraguptād aparaktān puruṣān
jānāmītyupakṣiptam anena/

- śiṣya
mūrkhā, kim idam asaṃbaddham abhidhīyate/
cara
aho brāhmaṇa, susaṃbaddham evaitad bhavet/
śiṣya
yadi kiṃ syāt/
cara
yadi śrotuṃ jānantaṃ labhe/
cāṇakya
bhadrā viśrabdhaṃ praviśa lapsyase śrotāraṃ jñātāraṃ ca/
cara
eṣa praviśāmi/ (praviśyopasṛtya ca) jayatu āryaḥ/
cāṇakya
(vilokyātmagatam) katham ayaṃ prakṛticittaparijñāne niyukto
nipuṇakaḥ/ (prakāśam) bhadrā, svāgatam upaviśa/
cara
yad ārya ajñāpayati/ (bhūmāvupaviṣṭaḥ)
cāṇakya
bhadrā, varṇayedānīm svaniyogavṛttāntam/ api vṛṣalam anuraktāḥ
prakṛtayaḥ/
cara
atha kim/ āryeṇa khalu teṣu teṣu virāgakāraṇeṣu parihr̥teṣu
sugr̥hītanāmadheye deve candragupte dr̥dham anuraktāḥ
prakṛtayaḥ/ kiṃ tu punar astyatra nagare amātyarākṣasena saha
prathamam samutpannasnehabahumānās trayāḥ puruṣā devasya
candraśriyaḥ śriyam na sahante/
cāṇakya
(sakrodham) nanu vaktavyam svajīvitam na sahanta iti/ bhadrā,
api jñāyante nāmadheyataḥ/
cara
katham ajñātanāmadheyā āryasya nivedyante/
cāṇakya
tena hi śrotum icchāmi/
cara
śṛṇotvāryaḥ/ prathamam tāvad āryasya ripupakṣe
baddhapakṣapātaḥ kṣapaṇako/
cāṇakya
(ātmagatam) asmadripupakṣe baddhapakṣapātaḥ kṣapaṇakaḥ /
cara
jīvasiddhir nāma sa yena sā amātyarākṣasaprayuktā viśakanyā
deve parvateśvare samāveśitā/
cāṇakya
(svāgatam) jīvasiddhiḥ/ eṣa tāvad asmatprañidhiḥ/ (prakāśam)
bhadrā, athāparaḥ kaḥ/

cara

ārya aparō 'pyamātyarākṣasasya priyavayasyaḥ kāyasthaḥ
śakaṭadāso nāma/

cāṇakya

(vihasyātmagatam) kāyastha iti laghvī mātṛā/ tathāpi na yuktaṃ
prākṛtaṃ api ripum avajñātum/ tasmin mayā suhr̥cchadmanā
siddhārthako vinikṣiptaḥ/ (prakāśam) bhadrā, ṛtīyam api
śrotum icchāmi/

cara

ṛtīyo 'pi amātyarākṣasasya dvitīyam iva hr̥dayam
puṣpapuranivāsī maṇikāraśreṣṭhī candanadāso nāma yasya gehe
kalatram nyāsīkṛtya amātyarākṣaso nagarād apakrāntaḥ/

cāṇakya

(ātmagatam) nūnaṃ suhr̥ttamaḥ/ na hyanātmasadṛṣeṣu rākṣasa
kalatram nyāsīkarīṣyati/ (prakāśam) bhadrā, candanadāsasya gr̥he
rākṣasena kalatram nyāsīkṛtaṃ iti katham avagamyate/

cara

ārya, iyaṃ aṅgulimudrā āryam avagatārtham karīṣyati/
(iti mudrām arpayati)/

cāṇakya

(mudrām avalokya gr̥hītvā rākṣasasya nāma vācayati/ sahaṣam
svagatam nanu vaktavyam rākṣasa evāsmadamgulipraṇayī
saṃvṛta itī/ (prakāśam) bhadrā, aṅgulimudrādhigamaṃ
vistareṇa śrotum icchāmi/

cara

śṛṇotvāryaḥ/ asti tāvad aham āryeṇa pauraṇacaritānveṣaṇe
niyuktaḥ paraḅhr̥apraveṣe parasyānāśaṅkanīyena anena
yamaṭena hiṇḍamāno maṇikāraśreṣṭhinaś candanadāsasya
gr̥ham praviṣṭo 'smi/ tatra yamaṭam prasārya pravṛtto 'smi
gītāni gātum/

cāṇakya

tataḥ kim/

cara

tataś ca ekasmād apavarakāt pañcavarṣadeśīyaḥ priyadarśanīya-
śarīrākṛtīḥ kumārako bālatvasulabhakautūhalotphullanayano
niṣkramitum pravṛttaḥ tato hā nirgato hā nirgata itī
śaṅkāparigrahanivedayitā tasyaivāpavarakṣyābhiantare
strījanasyotthito mahān kalakalaḥ/ tata īṣaddvāradeśadāpita-
mukhyā ekayā striyā sa kumārako niṣkrāmann eva
nirbhartsyāvalambitaḥ komalayā bāhulatayā/
tasyāḥ kumārasam rodhanabhramapracalitāṅguleḥ karāt
puruṣaṅgulipariṇāhapramāṅghaṭitā vigaliteyam aṅgulimudrikā
dehalībandhe patitā utthitā tayā anavabuddhaiva mama

caraṇapārśvaṃ samāgatya praṇāmanibhṛtā kulavadhūr iva niścalā
saṃvṛttā/ mayāpi amātyarākṣasasya nāmāṅkiteti āryasya
pādamūlaṃ prāpitā/ tasmādeṣo 'syā āgamaḥ/

cāṇakya

bhadra, śrutam; apasara/ na cirād asya pariśramasya anurūpaṃ
phalam adhigamiṣyasi/

cara

yad ārya ājñāpayati/

(iti niṣkrāntaḥ)

cāṇakya

śārṅgarava! śārṅgarava!

(praviśya)

śiṣya

upādhyāya ājñāpayā/

cāṇakya

vatsa masībhājanam patraṃ copānaya/

śiṣya

(tathā karoti)

cāṇakya

(patraṃ grhītvā svagatam kim atra likhāmi/ anena khalu lekkena
rākṣaso jetavyaḥ/

(praviśya)

pratihārī

jayatvāryaḥ/

cāṇakya

(sahasamātmagatam) grhīto jayaśabdaḥ (pakāśam) śoṇottare,
kim āgamanaprayojanam/

pratihārī

ārya devas candraśrīḥ śīrṣe kamalamukulākāram añjaliṃ niveśya
āryaṃ vijñāpayati/ icchāmyāryeṇābhyanujñāto devasya
parvateśvarasya pāralaukikaṃ kartum tena ca dhāritapūrvāṇi
ābharaṇāni brāhmaṇebhyaḥ pratipādayāmīti/

cāṇakya

(sahasam ātmagatam) sādhu vṛśala mamaiva hṛdayena saha
saṃmantrya sandiṣṭavān asi (prakāśam) śoṇottare ucyatām
asmadvacanād vṛśalaḥ sādhu vatsa abhijñāḥ khalvasi
lokavyavahārāṇām tad anuṣṭhīyatām ātmano 'bhiprāyaḥ/
kim tu parvateśvaradhṛtapūrvāṇi guṇavanti bhūṣaṇāni
guṇavadbhya eva pratipādanīyāni/ tad ahaṃ svayam eva
parīkṣitagūṇān brāhmaṇān preṣayāmīti/

pratihārī

yat ārya ājñāpayati/ (iti niṣkrāntaḥ)

cāṇakya

śārṅgarava ucyantām asmadvacanād viśvāvasuprabhṛtayas trayo
bhrātaraḥ vṛṣalāt pratigrhyābharaṇāni bhavadbhir ahaṃ draṣṭavya
iti/

śiṣya

tatheti (niṣkrāntaḥ)/

cāṇakya

uttaro 'yaṃ lekhārthaḥ/ pūrvaḥ katham astu (vicintya) āḥ jñātam/
upalabdhavān asmi praṇidhibhyo yathā tasya mleccharājalokasya
madhyāt pradhānatamāḥ pāñcarājānaḥparayā suhṛttayā rākṣasam
anuvartante/ te yathā---

kaulūtaś citravarmā malayanarapatīḥ śimhanādo nṛsiṃhaḥ
kāśmīraḥ puṣkarākṣaḥ kṣataripumahimā saindhavaḥ sindhuṣeṇaḥ/
meghākhyāḥ pañcama 'smin pṛthuturagabalaḥ pārasikādhiraḥ
nāmān yeṣāṃ likhāmi dhruvam ahaṃ adhunā citraguptaḥ
pramārṣṭu//1.20// [sragdharā]
(vicintya) atha vā na likhāmi purvam anabhivyaktam evāstām/
(nātyena tikhitvā) śārṅgarava!

(praviśya)

śiṣya

upādhyāya, ājñāpaya/

cāṇakya

vatsa, śrotriyākṣarāṇi prayatnalikhitānyapi niyatam asphuṭāni
bhavanti/ tad ucyatām asmadvacanāt siddhārthakaḥ/ ebhir
akṣaraīḥ kenāpi kasyāpi svayaṃ vācyam iti adattavāhyānāmānaṃ
lekhaṃ śakaṭadāsena lekhayitvā mām upatiṣṭhasva/ na
cākhyaḥ asmai cāṇakyo lekhayatīti/

śiṣya

tathā (iti niṣkrāntaḥ)/

cāṇa

(svagatam) hanta jito malayaketuḥ/

(praviśya lekhahastaḥ)

siddhārthaka

jayatvāryaḥ/ ārya, ayaṃ sa śakaṭadāsena likhito lekhaḥ/

cāṇakya

(grhitvā) aho darśanīyānyakṣarāṇi/ (anuvācyā) bhadrā, anayā
mudrayā mudrayainam/

siddhārthaka

(tathā kṛtvā) ārya, ayaṃ mudrito lekhaḥ/ kim aparam
anuṣṭhīyatām/

cāṅakya

bhadra, kasmimścid āptajanānuṣṭheye karmaṇi tvāṃ
vyāpārayitum icchāmi/

siddhārthaka

(sahasraṃ) ārya, anuḡrīto 'smi/ ājñāpayatvāryaḥ kim anena
dāsajanenāryasyānuṣṭhātavyam/

cāṅakya

prathamam tāvad vadhyasthānam gatvā ghātakāḥ
sarośadakṣiṇākṣisankocasaṃjñam grāhayitavyaḥ/ tatas teṣu
grhītasamjñeṣu bhayāpadeśād itas tataḥ pradruṭeṣu śakāṭadāso
vadhyasthānād apanīya rākṣasam prāpayitavyaḥ/ tasmāc ca
suhṛtprānaparituṣṭāt pāriṭoṣikam grāhyam/ rākṣasa eva kaṃcit
kālam sevitavyaḥ/ tataḥ pratyāsanneṣu pareṣu prayojanam idam
anuṣṭheyam/ (karṇe evam evam)

siddhārthaka

yad ārya ājñāpayati/

cāṅakya

śārṅgarava śārṅgarava/

(praviśya)

śiṣya

upādhyāya, ājñāpaya/

cāṅakya

ucyatām asmadvacanāt kālapāśiko daṇḍapāśikaś ca yathā vṛṣalaḥ
samājñāpayati ya eṣa kṣapaṇako jivasiddhir nāma
rākṣasaprayukto viśakanyayā parvatakam ghātitaṅ sa enam eva
doṣam prakhyāpya sanikāram nagarān nirvāsyatām iti/

śiṣya

tathā (iti parikramya)

cāṅakya

vatsa, tiṣṭha tiṣṭha/ yo 'yam aparāḥ kāyasthaḥ śakāṭadaso nāma
rākṣasaprayukto nityam asmaccharīram abhidrogdhum iha
prayatate sa cāpyenam doṣam prakhyāpya śūlam āropyatām
grhājanaś cāsya bandhanāgāram praveśyatām iti/

śiṣya

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

cāṅakya

(cintām nāṭayitvā ātmagatam) api nāma durātmā rākṣaso grhyeta/

siddhārthaka

ārya grhītaḥ/

cāṅakya

(sahasraṃ ātmagatam) hanta grhīto rākṣasaḥ (prakāśam) bhadra,
ko 'yam grhītaḥ

siddhārthaka

grhīta āryasandeśaḥ/ tasmād gamiṣyāmi kāryasiddhyai/

cāṅakya

(sāṅgulimudraṃ lekham arpayitvā) gamyatām/ astu te
kāryasiddhiḥ/

siddhārthaka

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

śiṣya

(praviśya) upādhyāya kālapāśiko daṇḍapāśikaś ca upādhyāyaṃ
vijñāpayataḥ/ idam anuṣṭhīyate devasya candraguptasya śāsanam
iti/

cāṅakya

śobhanam/ vatsa, maṅikāraśreṣṭhinam candranadāsam idānīm
draṣṭum icchāmi/

śiṣya

tathā (iti niṣkrāmya candanadāsenā saha praviśya) ita itaḥ śreṣṭhin

candanadāsa

(svagatam)

cāṅakyaenākaruṇena sahasā śabdāyitasyāpi janasya/
nirdoṣasyāpi śāṅkā kiṃ punar mama jātadoṣasya//1.21//
[āryā]

tasmād bhaṅitā mayā dhanasenapramukhā nijaniveśasamsthitāḥ
kadāpi cāṅkyahatako gehaṃ me vicāyayati/ tasmād avahitā
nirvahata bhartur amātyarākṣasasya gr̥hajanam/ mama tāvad yad
bhavati tad bhavatviti/

śiṣya

bhoḥ śreṣṭhin ita itaḥ/

candanadāsa

ayam āgacchāmi/

(ubhau parikrāmataḥ)

śiṣya

(upasṛtya) upādhyāya, ayaṃ śreṣṭhī candanadāsaḥ/

candanadāsa

jayatvāryaḥ

cāṅakya

(nātyenāvalokya) śreṣṭhin, svāgatam idam āsanam āsyatām/

candanadāsa

(praṅamya), kiṃ na jānātyāryaḥ yathānucita upacāro hṛdayasya
paribhavād api mahad duḥkham utpādayati/ tasmād
ihavocitāyāṃ bhūmāvupaviśāmi/

cāṅakya

bhoḥ śreṣṭhin mā maivam/ saṃbhāvitam evedam asmadvidhaiḥ
bhavataḥ/ tad upaviśyatām āsana eva/

candanadāsa

(svagatam) upakṣiptam anena duṣṭena kim api/ (prakāśam) yad
ārya ājñāpayati/ (ityupaviṣṭaḥ)

cāṇakya

bhoḥ śreṣṭhin candanadāsa, api pracīyante samvyavahārāṇām
vṛddhilābhāḥ/

candanadāsa

(svagatam) atyādarah śaṅkanīyaḥ/ (prakāśam) atha kim/ āryasya
prasādena akhaṇḍitā me vaṇijyā/

cāṇakya

na khalu candraguptadoṣā atikrāntapārthivaguṇān adhunā
smarayanti prakṛtīḥ/

candanadāsa

(karnau pidhāya) śāntaṃ pāpam/ śāradaniśāsamudgateneva
pūrṇimācandreṇa candraśriyādhikaṃ nandanti prakṛtayaḥ/

cāṇakya

bhoḥ śreṣṭhin, yadyevaṃ prītābhyaḥ prakṛtibhyaḥ pratipriyam
icchanti rājānaḥ/

candanadāsa

ājñāpayatu āryaḥ/ kiṃ kiyad asmāj janād iṣyata iti

cāṇakya

bhoḥ śreṣṭhin, candraguptarājyam idaṃ na nandarājyam/
yato nandasyaivārtharucer arthasambandhaḥ prītim utpādayati
candraguptasya tu bhavatām aparikleśa eva/

candanadāsa

(saharṣam) ārya anugrhitō 'smi/

cāṇakya

bhoḥ śreṣṭhin, sa cāparikleśaḥ katham āvirbhavatīti nanu bhavatā
praṣṭavyāḥ smaḥ/

candanadāsa

ājñāpayatu āryaḥ/

cāṇakya

saṃkṣepato rājani aviruddhābhir vṛttibhir vartitavyam/

candanadāsa

ārya kaḥ punar adhanyo rājñā viruddha iti/ āryeṇāvagamya/

cāṇakya

bhavān eva tāvat prathamam/

candanadāsa

(karnau pidhāya) śāntaṃ pāpam śāntaṃ pāpam/ kīdrśas tṛṇānām
agninā saha virodhaḥ/

cāṇakya

ayam īdrśo virodhaḥ/ yat tvam adyāpi rājāpathyakāriṇaḥ
amātyarākṣasasya grhajanam svagrhe rakṣasi/

candanadāsa

ārya, alikam etat kenāpyanabhijñēna āryasya niveditam/

cāṅakya

bhoḥ śreṣṭhin, alam āsaṅkayā/ bhītāḥ pūrvarājapuruṣāḥ paurāṇām
anicchatām api gr̥heṣu gr̥hajanaṃ nikṣipyā deśāntara vrajanti/
tatas tatpracchādanaṃ doṣam utpādayati/

candanadāsa

evaṃ nu idam/ tasmin samaya āsīd asmadgr̥he amātyarākṣāsasya
gr̥hajana iti/

cāṅakya

pūrvam anṛtam idānīm āsīd iti parasparavirodhinī vacane/

candanadāsa

etāvad evāsti me vākchalam/

cāṅakya

bhoḥ śreṣṭhin, candragupte rājanyaparigrahaś chalānām/ tat
samarpayā rākṣasasya gr̥hajanaṃ/ acchalam bhavatu bhavataḥ/

candanadāsa

ārya, nanu vijñāpayāmi āsīd asmadgr̥he amātyarākṣasasya
gr̥hajana iti/

cāṅakya

athedānīm kva gataḥ/

candanadāsa

na jānāmi/

cāṅakya

(smitaṃ kṛtvā) kathaṃ na jāyate nāma/ bhoḥ śreṣṭhin, śirasi
bhayam atidūre tatpratīkārah/ anyac ca nandam iva viṣṇuguptaḥ--
(ityardhokte lajjā nātayitvā) candraguptam amātyarākṣasaḥ
samucchetsyatīti māmāivam mamsthāḥ/ paśya---
vikrāntair nayaśālibhiḥ susacivaiḥ śrīr vakranāsādibhir
nande jīvati yā tadā na gamitā sthairyam calantī muhuḥ/
tām ekatvam upāgatām dyutim iva prahlādayantīm jagat
kaś candrād iva cadraguptanr̥pateḥ kartum vyavasyet
pṛthak//1.22// [śārdūlavikrīḍita]

api ca

āsvāditadviradaśoṇitaśoṇaśobhām (iti pūrvoktaṃ paṭhati)

candanadāsa

(svagatam) phalena saṃvāditam asya vikatthitam/

(nepathye kalakalah)

cāṅakya

śārṅgarava, jāyātām kim etat/

śiṣya

tathā (iti niṣkramya punaḥ praviśya) upādhyāya eṣa rājñas
candraguptasyājñayā rājāpathyakārī kṣapaṇako jīvasiddhiḥ
sanikāram nagarān nirvāsyate

cāṇakya

kṣapaṇaka ahaḥ/ atha vā anubhava rājāpathyakāritvasya phalam/
bhoḥ śreṣṭhin candanadāsa evam ayam apathyakāriṣu tīkṣṇadaṇḍo
rājā/ tat kriyatām pathyaṃ suhr̥dvacaḥ/ samarpyatām
rākṣasagr̥hajanah/ anubhūyatām ciraṃ vicitro rājaprasādaḥ/

candanadāsa

nāsti me gehe amātyagr̥hajanah/

(nepathye punaḥ kalakalah)

cāṇakya

śārṅgarava, jñāyatām kim etat/

śiṣya

tathā/ (iti niṣkramya punaḥ praviśya) upādhyāya, ayam api
rājāpathyakāryeva kāyasthaḥ śakataḍāsaḥ śūlam āropayitum
nīyate/

cāṇakya

svakarmaphalam anubhavatu/ bhoḥ śreṣṭhin evam ayam
rājāpathyakāriṣu tīkṣṇadaṇḍo rājā na marśayīṣyati
rākṣasakalatrapracchādanam bhavataḥ/ tad rakṣa
parakalatrenātmanaḥ kalatram jīvitam ca/

candanadāsa

ārya kiṃ me bhayaṃ darśayasi santam api gehe
amātyarākṣasasya gr̥hajanam na samarpayāmi kiṃ punar
asantam/

cāṇakya

candanadāsa eṣa te niścayaḥ/

candanadāsa

bāḍham/ eṣa me niścayaḥ/

cāṇakya

(svagatam) sādhu candanadāsa sādhu/
sulabheṣvarthalābheṣu parasamvedane janah/
ka idam duṣkaram kuryād idānīm śibinā vinā//1.23// [anuṣṭubh]
(prakāśam) candanadāsa, eṣa te niścayaḥ/

candanadāsa

bāḍham/

cāṇakya

(sakrodham) durātman, duṣṭavaṇik, anubhūyatām tarhi
narapatikrodhaḥ/

candanadāsa

sajjo 'smi/ anuṣṭhatu āryaḥ ātmano 'dhikārasadṛśam/

cāṇakya

śārṅgarava ucyatām asmadvacanāt kālapāsiko daṇḍapāsikaś ca/
śīghram ayam duṣṭavaṇik nigṛhyatām/ atha vā tiṣṭhatu/ ucyatām

durgapālo vijayapālaḥ gr̥hītagr̥hasāram enaṃ saputrakalatram
saṃyama tāvad rakṣa yāvan mayā vṛṣalāya kathyate/ vṛṣala
evāsya prāṇaharam daṇḍam ājñāpayiṣyati/

śiṣya

yad ājñāpayatyupādhyāyaḥ/ śreṣṭhin, ita itaḥ/

candanadāsa

ārya ayam āgacchāmi/ (svagatam) diṣṭyā mitrakāryeṇa me vināśo
na puruṣadoṣeṇa/

(parikramya śiṣyeṇa saha niṣkrāntaḥ)

cāṇakya

(saharṣam) hanta labdha idānīm rākṣasaḥ/ kutaḥ
tyajatyapriyavat prāṇān yathā tasyāyamāpadi/
tathaivā syāpadi prāṇā nūnaṃ tasyāpi na priyaḥ//1.24// [anuṣṭubh]

(nepathye kalakalaḥ)

cāṇakya

śārṅgarava, śārṅgarava!

(praviśya)

śiṣya

upādhyāya, ājñāpaya/

cāṇakya

kim eṣa kalakalaḥ/

(niṣkrāmya vibhāvya punaḥ praviśya)

śiṣya

upādhyāya eṣa khalu śakataḍāsam vadhyamānaṃ vadhyabhūmer
ādāya samapkrāntaḥ siddhārthakaḥ/

cāṇakya

(svagatam) sādhu siddhārthaka, kṛtaḥ kāryārambhaḥ (prakāśam)
prasahya kim apakrāntaḥ (sakrodham) vatsa ucyatām
bhāgurāyaṇo yathā tvaritaṃ sambhāvayeti/

(niṣkrāmya praviśya ca)

śiṣya

(saviśādam) upādhyāya, hā dhik kaṣṭam apakrānto
bhāgurāyaṇo 'pi/

cāṅakya

(svagatam) vrajatu kāryasiddhaye/ (prakāśam, sakrodham iva)
vatsa, ucyantām asmadvacanād bhadrabhaṭapuruṣadatta-
ḍiṅgarātabalaguptarājasenarohitārakṣavijayavarmāṅaḥ
śīghram anusṛtya gr̥hyatām durātmā bhāgurāyaṅa iti/

śiṣya

tathā/ (iti niṣkramya punaḥ praviśya saviśādam) hā dhik, kaṣṭam
sarvam eva tantram ākulībhūtam/ te 'pi khalu
bhadrabhaṭaprabhṛtayaḥ prathamataram uśasyevāpakrāntāḥ/

cāṅakya

(svagatam) sarveṣām eva śivāḥ panthānaḥ santu/ (prakāśam)
vatsa, alam viśādena/ paśya---
ye yātāḥ kim api pradhārya hṛdaye pūrvam gatā eva te
ye tiṣṭhanti bhavantu te 'pi gamane kāmam prakāmodyamāḥ/
ekā kevalam eva sādhanavidhau senāśatebhyo 'dhikā
nandonmūlanadr̥ṣṭavīryamahimā buddhis tu mā gān mama//1.25//
[śārdūlavikrīḍita]

(utthāya) eṣa durātmano bhadrabhaṭaprabhṛtīn āharāmi/
(pratyakṣavad ākāśe lakṣyam baddhvā, ātmagatam) durātman
rākṣasa, kvedānīm gamiśyasi/ eṣāham acirād bhavantam---
svacchandam ekacaram ujjvaladānaśaktim
utsekinā madabalena vigāhamānam/
buddhyā nigṛhya vṛṣalasya kṛte kriyāyām
āraṅyakam gajam iva praguṅīkaromi//1.26// [vasantatilaka]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti mudralābho nāma prathamo 'ṅkaḥ /

mudrārākṣasa

dvitīyo 'ṅgaḥ

(tataḥ praviśatyāhituṇḍikāḥ)

āhituṇḍika

jānanti tantrayuktim yathāsthitam maṇḍalam abhilikhanti/
ye mantrarakṣaṇaparās te sarpanarādhipāvupacaranti//2.1//

[gīti]

(ākāśe) ārya, kiṃ tvam bhaṇasi kas tvam iti ārya, aham khalu
āhituṇḍiko jīṇaviṣo nāma/ kiṃ bhaṇasi aham api ahinā khelitim
icchāmīti/ atha katarām punar āryo vṛttim upajīvati/ kiṃ bhaṇasi
rājakulasevaka iti nanu khelati eva āryo 'hinā/ katham iva/
amantrauśadhikuśalo vyālagrāhī pramatto mataṅgajārohi
labdhādhikāro jitaśāśī rājasevaka ityete trayo 'pyavaśyam
vināśam anubhavanti/ katham dr̥ṣtamātro 'tikrānta eṣaḥ/

(punar ākāśo) ārya, kiṃ tvam bhaṇasi kim eteṣu
peṭakasamudgakeṣviti/ ārya, jīvikāyāḥ sampādakāḥ sarpāḥ/ kiṃ
bhaṇasi prekṣitum icchāmīti/ prasīdatvāryaḥ asthānam khalu etat/
tad yadi kautūhalaḥ ehi etasmīn āvāse darśayāmi/ kiṃ bhaṇasi
idaṃ khalu bhartur amātyarākṣasasya grhaṃ nāstyasmādr̥śānām
iha praveśa iti/ tena hi gacchatvāryaḥ/ mama punar jīvikāyāḥ
prasādēna astīha praveśaḥ/ katham eṣo 'pi atikrāntaḥ/

(svagatam, saṃskṛtam āśritya) aho āścaryam/
cāṅkyaamatiparigrhītam candraguptam avalokya viphalam iva
rākṣasaprayatnam avagacchāmi/ rākṣasamatiparigrhītam
malayaketum avalokya calitam ivādhirājyāc candraguptam
avagacchāmi/ kutaḥ

kauṭilyadhīrajjubaddhamūrtim
manye sthīrām mauryanṛpasya lakṣmīm/
upāyahastair api rākṣasena

vikṛṣyamāṇām iva lakṣayāmi//2.2// [upajāti]

tad evam anayoḥ buddhiśāliṇoḥ susacivayor virodhe saṃśayiteva
nandakulalakṣmīḥ/

viruddhayor bhṛśam iva mantrimukhyayor

mahāvane vanagajayor ivāntare/

aniścayād gajavaśayeva bhītayā

gatāgatair dhruvam iha khidyate śriyā//2.3// [rucirā]

tad yāvad amātyarākṣasam paśyāmi/ (iti parikramya sthitaḥ)

(tataḥ praviśati asanasthaḥ puruṣeṇa anugamyamānaḥ sacinto rākṣasaḥ)

rākṣasa

(sabāṣpam) kaṣṭam bhoḥ kaṣṭam/
 vṛṣṇīnām iva nītivikramaguṇavyāpāraśāntadviṣām
 nandānām vipule kule 'karuṇayā nīte niyatyā kṣayam/
 cintāveśasamākulena manasā rātriṃ divaṃ jāgrataḥ
 saiveyaṃ mama citrakarmaracanā bhittiṃ vinā vartate //2.4//
 [śārdūlavikrīḍita]

athavā

nedam vismṛtabhaktinā na viṣayavyāsaṅgarūḍhātmanā
 prāṇapracutyabhīruṇā ca na mayā nātmapratiṣṭhārthinā/
 atyartham paradāsyam etya nipuṇam nītau mano dīyate
 devaḥ svargagato 'pi śātravavadhenārādhitāḥ syād iti//2.5//
 [śārdūlavikrīḍita]

(ākāśam avalokayan sāsram) bhagavati kamalālaye, bhṛśam
 aguṇajñāsi/ kutaḥ
 ānandahetum api devam apāsyā nandam
 saktāsi kiṃ kathaya svairiṇi mauryaputre/
 dānāmburājir iva gandhagajasya nāśe
 tatraiva kiṃ na cayale pralayam gatāsi//2.6// [vasantatilaka]
 api ca anabhijāte—

pṛthivyām kiṃ dagdhāḥ prathitakuḥ bhūmipatayah
 patiṃ pāpe, mauryam yad asi kulahīnam vṛtavati/
 prakṛtyā vā kāśaprabhava kusumaprāntacapalā
 purandhrīnām prajñā puruṣaguṇaviḥṇāvimukhī//2.7// [śikhariṇī]
 ayi avinīte, tad aham āśrayonmūlanenaiva tvām akāmām karomi/
 (vicintya) mayā tāvat suhr̥tamasya candanadāsasya gr̥he
 gr̥hajanam nikṣipyā nagarān nirgacchatā, nyāyānuṣṭhitam/
 kutaḥ kusumapurābhīyogam prati anudāsīno rākṣasa iti tatra
 sthānām asmābhiḥ sahaikakāryāṇām devapādopajīvinām
 nodyamāḥ śīthilībhaviṣyati/ candraguptaśārīram abhidrogdhum
 asmatprayuktāṇām tīkṣṇarasadāyīnām upasamgrahārtham
 parakṛtyopajāpārtham ca mahatā kośasañcayena sthāpitāḥ
 śakataḍāsaḥ/ pratikṣaṇam arātivṛttāntopalabdhye tatsamhatibhedanāya ca
 vyāpāritāḥ suhr̥do jīvasiddhiprabhṛtayah/ tat kim atra bahunā—
 iṣṭātmajaḥ sapadi sāvaya eva devaḥ
 śārdūlapotam iva yaṃ paripoṣya naṣṭaḥ/
 tasyaiva buddhiviśikhena bhinadmi marma
 varmībhaved yadi na daivam adṛśya rūpam//2.8// [vasantatilaka]

(tataḥ praviśati kañcukī)

kañcukī

kāmam nandam iva pramathya jarayā cāṇakyanītyā yathā
 dharmo mauryam iva krameṇa nagare nītaḥ pratiṣṭhām mayi/

taṃ saṃpratyupacīyamānam anu me labdāntaraḥ sevayā
lobho rākṣasavaj jayāya yatate jetuṃ na śaknoti ca//2.9//
[śārdūlavikrīḍita]
(parikramyopasṛtya ca) idam amātyarākṣasasya gṛham/
praviśāmi/ (praviśyāvalokya ca) svasti bhavate/

rākṣasa

ārya, abhivādaye/ priyaṃvadaka, āsanam ānīyatām/

puruṣa

idam āsanam/ upaviśatu āryaḥ/

kañcukī

(upaviśya) kumāro malayaketur amātyaṃ vijñāpayati/ cirāt
prabhṛtyāryaḥ parityaktocitaśarīrasaṃskāra iti pīdyate me
hṛdayam/ yadyapi sahasā svāmiguṇā na śakyante vismartuṃ
tathāpi madvijñāpanāṃ mānayitum arhatyāryaḥ/
(ityābharaṇāni pradarsya) imānyābharaṇāni kumāreṇa svaśarīrād
avatārya preṣitāni dhārayitum arhatyāryaḥ/

rākṣasa

ārya jājale, vijñāpyatām asmadvacanāt kumāra/ vismṛtā eva
bhavadguṇapakṣapātena svāmiguṇāḥ/ kim tu---
na tāvan nirvīryaiḥ paraparibhavākṛāntikṛpaṇair
vahāmyaṅgair ebhiḥ pratanum api samskāraracanām/
na yāvan niḥśeṣakṣapitaripucakrasya nihitam
sugāṅge hemāṅkaṃ nṛvara tava siṃhāsanam idam//2.10//
[śikhariṇī]

kañcukī

amātye netari sulabham etat kumārasya/ tat pratimānyatām
kumārasya prathamah pranayaḥ/

rākṣasa

ārya, kumāra ivānatikramaṇīyavacano bhavān api/ tad
anuṣṭhīyatām kumārasyajñā/

kañcukī

(nāṭayena bhūṣaṇāni paridhāpya) svasti bhavate/
sādhayāmyaham/

rākṣasa

ārya, abhivādaye/

kañcukī

(niṣkrāntaḥ)

rākṣasa

priyaṃvadaka, jñāyatām ko 'smaddarśanārthī dvāri tiṣṭhatīti/

puruṣa

yad amātya ājñāpayati/ (iti parikramya āhituṅḍikaṃ drṣṭvā)
ārya, kas tvam

āhituṇḍika

bhadra, ahaṃ khalvāhituṇḍiko jīṇaviṣo nāma/
icchāmyamātyasya purataḥ sarpaiḥ khelitur/

puruṣa

tiṣṭha, yāvad amātyāya nivedayāmi/ (rākṣasam upasṛtya) amātya,
eṣa khalu sarpopajīvī icchati sarpaṃ darśayitur/

rākṣasa

(vāmākṣispandanam sūcayitvā ātmagatam) katham prathamam
eva sarpadarśanam/ (prakāśam) priyaṃvadaka, na naḥ
kautūhalaṃ sarpadarśane tat paritoṣya visarjayainam/

priyaṃvadaka

tathā/ (ityāhituṇḍikam upasṛtya) ārya, eṣa khalu te darśana-
kāryeṇāmātyaḥ prasādam karoti/ na punaḥ sarpadarśanena/

āhituṇḍika

bhadramukha, vijñāpayāmātyaṃ na kevalam ahaṃ sarpopajīvī
prākṛtakaviḥ khalvahaṃ/ tasmād yadi me darśanenāmātyaḥ
prasādam na karoti tadā etat patrakam vācayitur prasīdatviti/

priyaṃvadaka

(patraṃ grhītvā rākṣasam upasṛtya) ārya, eṣa khalvamātyaṃ
vijñāpayati na kevalam ahaṃ sarpopajīvī prākṛtakaviḥ
khalvahaṃ/ tasmād yadi me amātyo darśanena prasādam na
karoti tadā etad apī tāvat patrakam vācayitviti/

rākṣasa

(patraṃ grhītvā vācayati)
pītvā niravaśeṣam kusumarasam ātmanaḥ kuśalatayā/
yad udgirati bhramarah anyeṣāṃ karoti tat kāryam//2.11// [āryā]
(vicintya svagatam) aye, kusumapuravṛttāntajño bhavatpraṇidhir
iti gāthārthaḥ/ kāryavyagratvān manasaḥ prabhūtatvāc ca
praṇidhīnām vismṛtam/ idānīm smṛtir upalabdā/ vyaktam
āhituṇḍikacchadmanā virādhaguptenānena bhavitavyam/
(prakaśam) priyaṃvadaka, praveśayainam sukavir eṣaḥ/
śrotavyam asmātsubhāṣitam/

priyaṃvadaka

tathā / (iti āhituṇḍikam upasṛtya) upasarpatu āryaḥ/

āhituṇḍika

(nātyenopasṛtya vilokya ca svagatam/ saṃskṛtam āsṛitya/) ayam
amātyarākṣamaḥ/ sa eṣaḥ—
vāmām bāhulatām niveśya śithilam kaṇṭhe vivṛttānanā
skandhe dakṣiṇayā balān nihitayāpyaṅke patantyā muhuḥ/
gāḍhāliṅganasaṅgapīḍitamukham yasyodyamāśaṅkinī
mauryasyorasi nādhunāpi kurute vāmetaram śrīḥ stanam//2.12//
[śārdūlavikrīḍita]
(prakāśam) jayatu amātyaḥ/

rākṣasa

(vilokya) aye, virādha...(ityarddhokte) nanu prarūdhaśmaśruḥ/
priyaṃvadaka, bhujāṅgair idānīm vinodayitavyam tad
viśramyatām itaḥ parijanena/ tvam api svādhikāram aśūnyaṃ
kuru/

priyaṃvadaka

tathā/ (iti saparivāro niṣkrāntaḥ/)

rākṣasa

sakhe virādhagupta, idam āsanam āsyatām/

virādhagupta

(virādhagupto nātyenopaviṣṭaḥ)

rākṣasa

(nirvarṇya) aye devapādapadmopajīvino 'vastheyam/ (iti roditi)

virādhagupta

amatya alaṃ śokena/ nāticirād amātyo 'smān purātanīm avasthām
āropayiṣyati/

rākṣasa

sakhe, varṇaya kusumapuravṛttāntam/

virādhagupta

amātya, vistīrṇaḥ kusumapuravṛttāntas tat kutaḥ prabhṛti
varṇayāmi

rākṣasa

sakhe, candraguptasyaiiva tāvan nagarapravesāt prabhṛti
asmatprayuktaiḥ tīkṣṇarasadāyibhiḥ kim anuṣṭhitam ityāditaḥ
śrotum icchāmi/

virādhagupta

eṣa kathayāmi/ asti tāvac chakayavanakirātakāmbhojapārasīka-
bāhlikaprabhṛtibhiḥ cāṅkyaamatipariḡhītaiś candragupta-
parvateśvarabalair udadhibhir iva pralayoccalitasalilaiḥ
samantād uparuddham kusumapuram/

rākṣasa

(śastram ākrṣya sasambhramam) ayi, mayi sthite kaḥ
kusumapuram uparotsyati/pravīraka, pravīraka, kṣipram idānīm--
prākāram paritaḥ śarāsanadharaiḥ kṣipram parikramyatām
dvāreṣu dviradaiḥ pratidvipaghaṭābhedaśamaiḥ sthīyatām/
tyaktvā mṛtyubhayam prahartumanasaḥ śatoror bale durbale
te niryāntu mayā sahaikamanaso yeṣām abhīṣṭam yaśaḥ//2.13//
[śārdūlavikrīḍita]

virādhagupta

amātya, alaṃ āvegena/ vṛttam idam varṇyate/

rākṣasa

(niḥśvasaya) kaṣṭam vṛttam idam/ mayā punar jñātam sa evāyam
kāla iti/ (śastram utsṛjya) hā deva nanda, smarāmi te rākṣasam
prati prasādātiśayam/ tvam atra saṃgrāmakāle---

yatraiṣā meghanīlā carati gajaghaṭā rākṣasas tatra yāyād
 etat pāriplavāmbhaḥpluti turagabalaṃ vāryatāṃ rākṣasena/
 pattīnāṃ rākṣaso 'ntaṃ nayatu balam iti preṣayan mahyam ājñām
 ajñāsīḥ prītiyogāt sthitam iva nagare rākṣasānām sahasram//2.14//
 [sragdharā]
 tatastataḥ/

virādhagupta

tataḥ samantād uparuddhaṃ kusumapuram avalokya bahudivasa-
 pravṛttam atimahad uparodhavaśasam upari paurāṇām
 parivartamānam asahamāne tasyām apyavasthāyām
 pauraṇāpekṣayā suraṅgām etyāpakrānte tapovanāya deve
 sarvārthasiddhau svāmivirahāt praśīhīkṛtaprayatneṣu
 yuṣmadvaleṣu jayaghoṣānāvyaḡhātādisāhasānumiteṣvantar-
 nagaravāsiṣu punar api nandarājyapratyanayanāya suraṅgayā
 bahirapagateṣu yuṣmāsu candraguptanidhanāya yuṣmatprayuktayā
 viṣakanyayā ghātite tapasvini parvateśvare

rākṣasa

sakhe, paśyāś caryam---
 karṇeneva viṣāṅganaikapuruṣavyāpādinī rakṣitā
 hantuṃ śaktir ivārjunam balavatī yā candraguptam mayā/
 sā viṣṇor iva viṣṇuguptahatakasyātyantikaśreyase
 haiḍimbeyam ivaitya parvatanṛpaṃ tadvadhyam evāvadhīt//2.15//
 [śārdūlavikrīḍita]

virādhagupta

amātya, daivasyātra kāmācārah kim kriyatām/

rākṣasa

tatas tataḥ

Virādhagupta

pitṛvadhatrāsād apakrānte kumāre malayaketau viśvāsite
 parvatakabhṛtari vairocake prakāsite ca candraguptasya
 nandabhavanapraveśe cāṇakyahatakena āhūyābhihitāḥ sarva eva
 kusumapurānivāsinaḥ sūtradhārāḥ yathā sām̐vatsarikādeśād
 ardharātrasamaye candraguptasya nandabhavanapraveśo
 bhaviṣyati/ tataḥ pūrvadvārāt pabhṛti saṃskriyatām rājabhavanam
 iti/ tataḥ sūtradhārair abhihitam ārya, prathamam eva devasya
 candraguptasya nandabhavanapraveśam upalabhya sūtradhāreṇa
 dāruvarmaṇā kanakatorañanyāsādibhiḥ saṃskāraviśeṣaiḥ
 saṃskṛtam prathamarājabhavanadvāram/ asmābhir idānīm
 abhyantare saṃskāra ādheya iti/ tataś cāṇakyaabaṭunā
 anādiṣṭenaiva sūtradhāreṇa dāruvarmaṇā saṃskṛtam
 rājabhavanadvāram iti parituṣṭeneva suciraṃ dāruvarmaṇo
 dākṣyam praśasyābhihitam acirād asya dākṣyasyānurūpaṃ
 phalam adhigamiṣyasi dāruvarmann iti

rākṣasa

(sodvegam) sakhe, kutaś cāṅkyaabaṭoḥ paritoṣaḥ/ aphaḷam
aniṣṭaphalaṃ vā dāruvarmaṇaḥ prayatnam avagacchāmi/ yad
anena buddhimohād atha vā rājabhaktiprakaṣān niyogakālam
apratikṣamāṇena janitaś cāṅkyaabaṭoś cetasi balavān vikalpaḥ/
tatas tataḥ/

virādhagupta

tataś cāṅkyaahatakenānukūlalagnaśād arddharātrasamaye
candraguptasya nandabhavanapraveśo bhaviṣyatīti śilpinaḥ
paurāṃś ca grhītārthān kṛtvā tasminn eva kṣaṇe parvateśvara-
bhrātaraṃ vairocakam ekāsane candraguptena sahopaveśya kṛtaḥ
pṛthavīrājyavibhāgaḥ/

rākṣasa

kiṃ vātisṛṣṭaḥ pavartakabhrātre vairocakāya pūrvapraṭiśrutāḥ
rājyārdhavibhāgaḥ/

virādhagupta

atha kim

rākṣasa

(svagatam) niyatam atidhūrtena cāṅkyaabaṭunā tasyāpi
tapasvinaḥ kam apyupāṃśu vadham ākalayya
parvateśvaravināśena janitam ayaśaḥ pramārṣṭum eṣā
lokaprasiddhir upacitā / (prakāśam) tatas tataḥ

virādhagupta

tataḥ prathamam eva prakāśite rātrau candraguptasya
nandabhavanapraveśe kṛtābhiseke kila vairocake
vimalamuktāmaṇiparikṣepaviracitacitrapaṭamavārabāṇa-
pracchāditaśarīre maṇimayamukutaṇibidāniyamitarucira-
taramaulau surabhikusumadāmavaikakṣyāvabhāsita-
vipulavakṣaḥsthale paricitatamair apyanabhijñāyamānākṛtau
cāṅkyaahatakādeśāc candraguptopavāhyāṃ candralekhāṃ
nāma gajavaśāmāruhya candraguptānuyāyinā
rājalokenānugamyamāne devasya nandasya bhavanam praviśati
vairocake yuṣmatprayuktena dāruvarmaṇā sūtradhāreṇa
candragupto 'yam iti matvā tasyopari pātanāya sajjikṛtaṃ
yantratoraṇam/ atrāntare bahir niguhītavāhaneṣu sthiteṣu
candraguptānuyāyiṣu nṛpeṣu yuṣmatprayuktenaiva candragupta-
niśādinā varvarakeṇa kanakadaṇḍikāntarnihitām asiputrikām
ākraṣṭukāmenāvalambitā kareṇa kanakaśṛṅkhalāvalambinī
kanakadaṇḍikā/

rākṣasa

ubhayor apyasthāne yatnaḥ

virādhagupta

atha jaghanābhighātam utprekṣamāṇā gajavadhūr atijavanatayā
gatyantaram ārūḍhavatī/ prathamagatyānurodhapratyākālita-

muktena prabhraṣṭalakṣyaṃ patatā yantratorañenākṛṣṭakṛpānī
vyagrapāñir anāsādayann eva candraguptāsāyā vairocakam hatas
tapasvī varvarakah/ tato dāruvarmaṇā yantratorañanipātanād
ātmavadham ākalayya pūrvam evottuṅgatorañasthalam āruḍhena
yantraghaṭṭanabījam lohakīlakam ādāya hastinīgata eva hatas
tapasvī vairocakah/

rākṣasa

kaṣṭam anarthadvayam āpatitam/ na hataś candragupto hatau
vairocakavarvarakau daivena/ atha sūtradhāro dāruvarmaṇā katham

virādhagupta

vairocakapuraḥ sareṇa padātilokenaiva loṣṭaghātam hataḥ/

rākṣasa

(sāsrām) kaṣṭam/ aho vatsalena suhrdā dāruvarmaṇā viyuktāḥ
smaḥ/ atha tatra tena bhiṣajā abhayadattena kim anuṣṭhitam

virādhagupta

sarvam anuṣṭhitam/

rākṣasa

(sahaṣam) kiṃ hato durātmā candraguptaḥ

virādhagupta

amātya, daivānna hataḥ /

rākṣasa

(saviśādam) tat kiṃ idānīm kathayasi sarvam anuṣṭhitam iti/

virādhagupta

amātya, kalpitaṃ anena yogacūrṇamīśritaṃ auśadhaṃ
candraguptāya/ tat pratyakṣīkurvatā cāṅkyaahatakena
kanakabhājane varṇāntaram upalabhyābhīhitaś candraguptaḥ/
vṛṣala, saviṣam idam auśadhaṃ na pātavyam iti/

rākṣasa

śaṭhaḥ khalvasau baṭuḥ/ atha sa vaidyaḥ katham

virādhagupta

tad eva uśadhaṃ pāyito mṛtaś ca/

rākṣasa

(saviśādam) aho mahān vijñānarāśir uparataḥ/ atha tasya
śayanādhikṛtasya pramodakasya kiṃ vṛttam

virādhagupta

yad itareṣām/

rākṣasa

(sodvegam) katham iva

virādhagupta

sa khalu mūrkhāḥ taṃ yuṣmābhir atisṛṣṭam mahāntam artharāśim
avāpya mahatā vyayenopabhoktum ārabdhavān/ tataḥ kuto'yaṃ
bhūyān dhanāgama iti pṛcchamāno yadā vākyabhedān bahūn
agamāt tadā cāṅkyaahatakena vicitravadhena vyāpāditaḥ/

rākṣasa

(sodvegam) katham atrāpi daivenopahatā vayam/ atha śayitasya
candraguptasya śarīre prahartum asmatprayuktānām
rājagrhasyāntarbhittisuraṅgām etya prathamam eva nivasatām
bībhatsakādīnām ko vṛttāntaḥ

virādhagupta

amātya, dāruṇo vṛttāntaḥ/

rākṣasa

(sāvegam) katham dāruṇo vṛttāntaḥ/ na khalu viditās te tatra
nivasantaś cāṅkayahatakena/

virādhagupta

amātya, atha kim/ prāk candraguptapraveśac chayanagrham
praviṣṭamātreṇaiva nipuṇam avalokayatā durātmanā
cāṅkayahatakena kasmāc cid bhitticchidrād grhītabhaktāvayavām
niśkrāmantiṃ pipīlikāpamktim avalokya puruśagarbham etad
grham iti grhītārthena dāhitm tac chayanagrham/ tasmimś ca
dahyamāne dhūmāvaruddhadrṣṭyaḥ prathamavihitanirgamana-
mārgam anadhigamya dvāraṃ sarva eva bībhatsakādayo
jvalanam upagamya tatraiva naṣṭāḥ/

rākṣasa

(sāsnam) kaṣṭam bhoḥ kaṣṭam/ sakhe, paśya daivasampadam
durātmanaś candraguptahatakasya/ kutah
kanyā tasya vadhāya yā viśamayī gūḍham prayuktā mayā
daivāt parvatakas tayā sa nihato yas tasya rājyārdhahṛt/
ye śastreṣu ca prānīhitās tair eva te ghātītā
mauryasyaiva phalanti paśya vividhaśreyāmsi manītayaḥ//2.16//
[śārdūlavikrīḍita]

virādhagupta

amātya, tathāpi khalu prārabdham aparityājyam eva/ paśya---
prārabhyate na khalu vighnabhayena nīcaiḥ
prārabhya vighnavihatā viramanti madhyāḥ/
vighnaiḥ punaḥ punar api pratihanyamānāḥ
prārabdham uttamajanā na parityajanti//2.17// [vasantatilaka]
api ca
kiṃ śeśasya bharavyathā na vapuṣi kṣmām na kṣipatyēṣa yat
kiṃ vā nāsti pariśramo dinapater āste na yan niścalaḥ/
kiṃ tvaṅgīkr̥tam utsrjan kṛpaṇavac chlāghyo jano lajjate
nirvyūḍham pratipannavastuṣu satām etad dhi gotravratam
//2.18// [śārdūlavikrīḍita]

rākṣasa

sakhe, prārabdham aparityājyam iti pratyakṣam evaitad
bhavatām/ tatas tataḥ

virādhagupta

tataḥ prabhṛti candraguptaśarīre sahasraguṇam apramattāś
cāṅkayahataka ebhya etad īdṛśaṃ bhavatītyanviṣya nigṛhītavān
puranivāsino yuṣmadīyān āptapuruṣān/

rākṣasa

(sodvegam) kathaya, kathaya ke ke nigṛhītāḥ

virādhagupta

prathamam tāvat kṣapaṇako jīvasiddhiḥ sanikāraṃ nagarān
nirvāsitaḥ/

rākṣasa

(svagatam) etāvat sahyam/ na niṣparigrahaṃ sthānabhraṃśaḥ
pīḍayipyati/ (prakāśam) vayasya, kam aparādham uddīśya
nirvāsitaḥ

virādhagupta

eṣa rākṣasaprayuktayā viṣakanyayā parvateśvaraṃ vyāpāditavān
iti/

rākṣasa

(svagatam) sādhu kauṭilya, sadhu/ svasmin---
parihṛtam ayaśaḥ pātitaṃ asmāsu ca ghātito 'rdharājyahaṛaḥ/
ekam api nītibījaṃ bahuphalatām eti yasya tava//2.19// [āryā]
(prakāśam) tatas tataḥ

virādhagupta

tataś candraguptaśarīram abhidrogdhum anena vyāpāritā
dāruvarmādaya iti nagare prakhyāpya śakaṭadāsaḥ śūlam
āropitaḥ/

rākṣasa

(sāsram) hā sakhe, śakaṭadāsa, ayuktarūpas tavāyam īdṛśo
mṛtyuḥ/ atha vā svāmyarthaṃ uparato na śocyas tvam/ vayam
evātra śocyā ye nandakulavināśe 'pi jīvitum icchāmaḥ/

virādhagupta

amātya, svāmyartha eva sādhayitavya iti prayatase/

rākṣasa

sakhe---
asmābhir amum evārthamālambya na jijīviṣāṃ/
paralokagato devaḥ kṛtaghnair nānugamyate //2.20// [anuṣṭubh]
kathyatām aparasyāpi suhṛdvyasanasya śravaṇe sajjo 'smi/

virādhagupta

etad upalabhya candanadāsenāpavāhitam amātyakalatram/

rākṣasa

sakhe, krūrasya cāṅkyaḥ viruddham ayuktam anuṣṭhitam
tena/

virādhagupta

amātya, nanvayuktataraḥ suhṛddrohaḥ/

rākṣasa

tatas tataḥ/

virādhagupta

tato yācyamānenāpyanena na samarpitam amātyakalatram
yadā tadātikupitena cāṅkyabaṭunā

rākṣasa

(sodvegam) na khalu vyāpāditaḥ

virādhagupta

na hi/ gr̥hītagr̥hasāraḥ saputrakalatro bandhanāgāre nikṣiptaḥ

rākṣasa

tat kiṃ parituṣṭaḥ kathayasi apavāhitaṃ rākṣasakalatram iti/
nanu vaktavyaṃ saṃyamitaḥ saputrakalatro rākṣasa iti/

(praviśya)

puruṣa

jayatu amātyaḥ/ eṣa khalu śakaṭadāsaḥ pratihārabhūmim
upasthitaḥ/

rākṣasa

bhadra api satyam/

puruṣa

kim alīkam amātyapādeṣu vinivedayāmi/

rākṣasa

sakhe, virādhagupta katham etat/

virādhagupta

amātya, syād etad evaṃ yato bhavyaṃ rakṣati bhavitavyatā/

rākṣasa

priyaṃvadaka, kim adyāpi cirayasi/ kṣipraṃ praveśayainam

puruṣa

yad amātya ājñāpayati (iti niṣkrāntaḥ)

(tataḥ praviśati siddhārthakenānugamyamānaḥ śakaṭadāsaḥ)

śakaṭadāsa

(svagatam)

dṛṣṭvā mauryam iva pratiṣṭhitapadaṃ sūlaṃ dharitryās tale
tal lakṣmīm iva cetanāpramathanīm mūrddhāvabaddhasrajam/
śrutvā svāmyaparoparaudraviṣamān āghātatūryasvanān
na dhvastaṃ prathamābhigātakaṭhinaṃ manye madīyaṃ manah
//2.21// [śārdūlavikrīḍita]

(avalokya saharṣam) ayam amātyarākṣasas tiṣṭhati/ ya eṣa---
akṣīṇabhaktiḥ kṣīṇe 'pi
nande svāmyartham udvahan/

pr̥thivyāṃ svāmibhaktānāṃ
 pramāṇe parame sthitaḥ//2.22// [anuṣṭubh]
 (upasṛtya) jayatvamātyaḥ

rākṣasa

(vilokya saharṣam) sakhe śakaṭadāsa, diṣṭyā kauṭilyagocaragato
 'pi tvam dṛṣṭo 'si/ tat pariṣvajasva mām/

śakaṭadāsa

(tathā karoti)

rākṣasa

(ciram pariṣvajya) idam āsanam āsyatām/

śakaṭadāsa

(nātyenopaviṣṭaḥ)

rākṣasa

sakhe śakaṭadāsa atha ko 'yam me īdṛśasya hṛdayānandasya
 hetuḥ/

śakaṭadāsa

(siddhārthakaṃ nirdīśya) anena priyasuhrdā siddhārthakena
 ghātakān vidrāvya vadhyasthānād apahr̥to 'smi/

rākṣasa

(saharṣam) bhadra, siddhārthaka kiṃ paryāptam idam asya
 priyasya/ tathāpi gr̥hyatām/
 (iti svagātrād avatārya bhūṣaṇāni prayacchati)

siddhārthaka

(gr̥hītvā pādayor nipatya svagatam) ayaṃ khalu āryopadeśaḥ/
 bhavatu tathā kariṣyāmi/ (prakāśam) amātya, atra me prathama-
 praviṣṭasya nāsti ko 'pi paricitaḥ yatremam amātyasya prasādam
 nikṣipyā nirvṛto bhavāmi/ tasmād icchāmyaham etayā mudrayā
 mudritam amātyasyaiva bhāṇḍāgāre sthāpayitum/ yadā me
 prayojanaṃ tadā grahīṣyāmi/

rākṣasa

bhadra, ko doṣaḥ/ śakaṭadāsa, evaṃ kriyatām/

śakaṭadāsa

yad ājñāpayatyamātyaḥ/ (mudrāṃ vilokya janāntikam)
 amātya, bhavannāmāṅkityeṣu mudrā/

rākṣasa

(vilokyātmagatam) satyaṃ nagarān niṣkrāmato mama hastād
 brāhmaṇyā utkaṅṭhāvinodārtham gr̥hītā/ tat katham asya hastam
 upāgatā/ (prakāśam) bhadra siddhārthaka, kutas tvayeyam
 adhigatā

siddhārthaka

asti kusumapure maṇikāraśreṣṭhī candanadāso nāma/ tasya
 gehadvāraparisare patitā mayā āsādītā/

rākṣasa
     yujyate/
 siddhārthaka
     amātya, atra kiṃ yujyate/
 rākṣasa
     bhadrā, yan mahādhanānām ḡṛhe patitasyaivam
     vidhasyopalabdhir iti/
 śakaṭadāsa
     sakhe siddhārthaka, amātyanāmānkiteyaṃ mudrā/
     tad ito bahutareṇārthena bhavantam amātyas toṣayiṣyati/
     dīyatām eṣā/
 siddhārthaka
     ārya, nanu prasāda eṣa yad asyā mudrāyā amātyaḥ parigrahaṃ
     karoti (iti mudrām arpayati)
 rākṣasa
     sakhe śakaṭadāsa, anayaiva mudrayā svādhikāre vyavahartavyam
     bhavatā/
 śakaṭadāsa
     yad ājñāpayatyamātyaḥ/
 siddhārthaka
     amātya, kim api vijñāpayāmi/
 rākṣasa
     brūhi viśrabdham/
 siddhārthaka
     jānātyevāmātyo yathā cānakyabaṭukasya vipriyaṃ kṛtvā nāsti
     punaḥ pāṭaliputre praveśa iti tad icchāmyaham amātyasya
     caraṇe eva śuśrūṣitum/
 rākṣasa
     bhadrā, priyaṃ naḥ/ kiṃ tu tvadabhiprāyāparijñānāntarito 'yam
     asmad anunayaḥ/ tad evaṃ kriyatām/
 siddhārthaka
     (saharṣam) anuḡṛhīto 'smi/
 rākṣasa
     sakhe śakaṭadāsa, viśrāmaya siddhārthakam/
 śakaṭadāsa
     tathā (iti siddhārthakena saha niṣkrāntaḥ)
 rākṣasa
     sakhe virādhagupta, varṇaya vṛttaśeṣam/
     api kṣamante 'smadupajāpaṃ candraguptaprakṛtayaḥ/
 virādhagupta
     amātya, bāḍhaṃ kṣamante/ yathā prakāśam anugacchantyeva/
 rākṣasa
     sakhe, kiṃ tatra prakāśam/
 virādhagupta

amātya, idaṃ tatra prakāśam/ malayaketor apakramaṇāt prabhṛti
kupitaś candraguptaś cāṇakyaśyoparīti cāṇakyo'pyatijitakāśitayā-
sahamānaś candraguptaṃ tais tair ājñābhāṅgaiś candraguptasya
cetaḥpīḍāṃ upacinotīti/ ittham api mamānubhavaḥ/

rākṣasa

(saharṣam) sakhe virādhagupta, gaccha tvam
anenaivāhituṇḍikacchadmanā punaḥ kusumapuram/ tatra me
priyasuhr̥dvaitālikavyaṅjanaḥ stanakalaśo nāma prativasati/
sa tvayā madvacanād vācyah yathā cāṇakyaena
kriyamāṇeṣvājñābhāṅgeṣu candraguptaḥ samuttejana-
samarthaiḥ ślokair upaślokayitavyaḥ kāryaṃ cātinibhṛtaṃ
karabhakahastena sandeṣṭavyam iti/

virādhagupta

yad ājñāpayatyamātyaḥ/ (iti niṣkrāntaḥ)

(praviśya)

puruṣa

jayatu amātyaḥ/ amātya, śakatadāso vijñāpayati ete khalu
trayo 'lankārasamyogā vikrīyante/ tān pratyakṣīkarotvamātya iti/

rākṣasa

(vilokyātmagatam)/ aho mahārḥaṅyābharaṇāni/ (prakāśam)
bhadra, ucyatām asmadvacanāc chakaṭadāsaḥ paritoṣya
vikretāraṃ gr̥hyatām iti/

puruṣa

tathā/ (iti niṣkrāntaḥ)

rākṣasa

yāvad aham api kusumapurāya karabhakaṃ preṣayāmi/
(utthāya) api nāma durātmanaś cāṇakyaś candragupto bhidyeta/
athavā siddham eva naḥ samīhitam paśyāmi/ kutaḥ
mauryas tejasi sarvabhūtalabhujām ājñāpako vartate
cāṇakyo 'pi madāśrayād ayam abhūd rājeti jātasmayaḥ/
rājyaprāptikṛtārtham ekam aparaṃ tīrṇapratijñāṇavaṃ
sauhārdāt kṛtakṛtyataiva niyataṃ labdhāntarā bhetsyati//2.23//
[śārdūlavikrīḍita]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti rākṣasavicāro nāma dvitīyo 'nkaḥ

mudrārākṣasa

ṭṛtīyo 'ñkaḥ

(tataḥ praviśati kañcukī)

kañcukī

(sanirvedam)

rūpādīn viṣayān nirūpya karaṇair yair ātmalābhas tvayā
labdhas teṣvapi cakṣurādiṣu hatāḥ svārthāvabodhakriyāḥ/
aṅgāni prasabhaṃ tyajanti patutām ājñāvidheyāni te
nyastam mūrdhni padaṃ tavaiva jarayā ṭṛṣṇe mudhā tāmyasi //3.1//
[śārdūlavikrīḍita]

(parikramyākāśe) bho bhoḥ sugāṅgaprāsādādhikṛtāḥ puruṣāḥ
sugr̥hītanāmā devaś candragupto vaḥ samājñāpayati/
pravṛttakaumudīmahotsavaramaṇiyataram kusumapuram
avalokayitum icchāmi/ tat saṃskriyantām asmaddarśanayogyāḥ
sugāṅgaprāsādoparibhūmaya iti/ (punar ākāśe) kiṃ brūtha/
ārya, kim avidita evāyaṃ devasya kaumudīmahotsavapraṭiṣedha
iti/ āḥ daivopahatāḥ kim anena vaḥ sadyaḥprāṇahareṇa
kathopodghātena/ śīghram idānīm---
āliṅgantu gr̥hītadhūpasurabhīn stambhān pinaddhasrajaḥ
saṃpūrṇendumayūkhasaṃhatirucāṃ saccāmarāṇām śriyaḥ/
siṃhānkāsanadhāraṇāc ca suciraṃ sañjātamūrccāṃ iva
kṣīpraṃ candanavāriṇā sakusumaḥ seko 'nugr̥hṇātu gām//3.2//
[śārdūlavikrīḍita]

kiṃ brūtha/ ārya idam anuṣṭhīyate devasya śāsanam iti/ bhadrās
tvaradhvam/ ayam āgata eva devaś candraguptaḥ/ ya eṣaḥ---
suviśrabdhair aṅgaiḥ pathiṣu viśameṣvapyacalātā
ciraṃ dhuryeṇodhā gurur api bhūvo yāsya guruṇā/
dhuraṃ tām evocair navavayasi voḍhum vyavasito
manasvī damyatvāt skhalati ca na duḥkhaṃ vahati ca//3.3//
[śikhariṇī]

(nepathye) ita ito devaḥ/

(tataḥ praviśati rājā pratīhārī ca)

rājā

(svagatam) rājyaṃ hi nāma rājadharmānuvṛttiparasya nṛpater
mahadapṛtisthānam/ kutaḥ
parārthānuṣṭhāne rahayati nṛpaṃ svārthaparātā
parityaktasvārtho niyatam ayathārthaḥ kṣitipatiḥ/
parārthāś cet svārthād abhimatataro hanta paravān

parāyattaḥ prīteḥ katham iva rasam vetti puruṣaḥ//3.4// [śikhariṇī]
api ca

durārādhyā hi rājalakṣmīr ātmavadbhir api rājabhiḥ/ kutaḥ
tīkṣṇād udvijate mṛdau paribhavatrāsān na santiṣṭhate
mūrkhān dveṣṭi na gacchati praṇayitām atyantavidvatsvapi/
śūrebhyo 'bhyadhikaṃ bibhetyupahasatyekāntabhīrūn aho
śrīr labdhaprasareva veśavanitā duḥkhopacaryā bhṛṣam//3.5//
[śārdūlavikrīḍita]

anyac ca kṛtakakalaham kṛtvā svatantreṇa kiñcit kālāntaram
vyavahartavyam ityāryādeśaḥ/ sa ca katham api mayā pātakam
ivābhyupagataḥ/ athavā śāśvadāryopadeśasaṃskriyamāṇa-
matayaḥ sadaiva svatantrā vayam/ kutaḥ
iha viracayan sādhvīm śiṣyaḥ kriyām na nivāryate
tyajati tu yadā mārgam mohāt tadā gurur aṅkuśaḥ/
vinayarucayas tasmāt santaḥ sadaiva niraṅkuśaḥ
parataram ataḥ svātantryebhyo vayam hi parānmukhāḥ//3.6//
[hariṇī]

(prakāśam) ārya vaihīnare, sugāṅgamārgam ādeśaya/

kañcukī

ita ito devaḥ/ (nātyena parikramya) ayam sugāṅgaprāsādaḥ/
śanair ārohatu devaḥ/

rājā

(nātyenāruhya diśo 'valokya) aho śaratsamayasaṃbhṛtaśobhānām
diśām atiramaṇīyatā/ kutaḥ
śanaiḥ śyānībhūtāḥ sitajaladharacchedapulināḥ
samantād ākīrṇāḥ kalavirutibhiḥ sārasakulaiḥ/
citāś citrakārair niśi vikacanakṣatrumudair
nabhastaḥ syandante sarita iva dīrghā daśa diśaḥ//3.7// [śikhariṇī]
api ca

apām udvṛttānām nijam upadiśantyā sthitipadam
dadhatyā śālīnām avanatim udāre sati phale/
mayūrāṇām ugram viṣam iva harantya madam aho
kṛtaḥ kṛtsnasyāyam vinaya iva lokasya śaradā//3.8// [śikhariṇī]
imām api

bhartus tathā kaluṣitām bahuvalabhasya
mārge katham cid avatārya tanūbhavantīm/
sarvātmanā ratikathācatureva dūtī
gaṅgām śaran nayati sindhupatiṃ prasannām//3.9//
[vasantatilaka]

(samantān nātyenāvalokya) aye katham apravṛttakaumudī-
mahotsavam kusumapuram/ ārya vaihīnare, athāsmadvacanād
āghoṣitaḥ kusumapure kaumudīmahotsavaḥ/

kañcukī
 atha kim/
 rājā
 tat kiṃ na grhītam asmadvacanam pauraiḥ/
 kañcukī
 (kaṇṇau pidhāya) śāntam pāpam, śāntam pāpam/pṛthivyām
 askhalitapūrvam devasya śāsanam katham paureṣu skhaliṣyati/
 rājā
 tat katham apravṛttakaumudīmahotsavam adyāpi kusumapuram/
 dhūrtair anvīyamānāḥ sphuṭacaturakathākovidair veśanāryo
 nālaṅkurvanti rathyāḥ pṛthujaghanabharākrāntimandaiḥ
 prayātaiḥ/
 anyonyam sparddhamānā na ca grhavibhavaiḥ svāmino
 muktaśaṅkāḥ sākam strībhir bhajante vidhim abhilaṣitam
 pārvaṇam pauramukhyāḥ //3.10// [sragdharā]
 kañcukī
 evam evaitat/
 rājā
 kim etat/
 kañcukī
 deva idam/
 rājā
 sphuṭam kathaya/
 kañcukī
 pratiśiddhaḥ kaumudīmahotsavaḥ/
 rājā
 (sakrodham) āḥ kena/
 kañcukī
 deva, nātaḥ param vijñāpayitum śakyam/
 rājā
 na khalu āryacāṇakyenāpahrtaḥ prekṣakāṇām atīsayaramaṇīyaś
 cakṣuṣoḥ viśayaḥ/
 kañcukī
 deva ko 'nyo jīvitukāmo devasya śāsanam ativarteta/
 rājā
 śoṇottare, upaveṣṭum icchāmi/
 patihārī
 deva idam siṃhāsanam/ upaviśatu devaḥ
 rājā
 (nātyenopaviśya) ārya vaihīnare, āryacāṇakyaṃ draṣṭum icchāmi
 kañcukī
 yad ājñāpayati devaḥ (iti niṣkrāntaḥ)

(tataḥ praviśati āsanasthaḥ svabhavanagataḥ kopānuviddhāṃ
cintāṃ nāṭayamścāṇakyaḥ)

cāṇakya

kathaṃ sparddhate mayā saha durātmā rākṣasaḥ/
kṛtāgāḥ kauṭilyo bhujaga iva niryāya nagarād
yathā nandān hatvā nṛpatim akaron mauryavṛṣalam/
tathāhaṃ mauryendoḥ śriyam apaharāmīti kṛtadhīḥ
prakarṣaṃ madbuddher atīśayitum eṣa vyavasitaḥ//3.11//
[śikhariṇī]
(ākāśe lakṣyaṃ baddhvā) rākṣasa rākṣasa, viramyatām asmād
durvyasanāt/
utsiktaḥ kusacivadrṣtarājyabhāro
nando 'sau na bhavati candragupta eṣaḥ/
cāṇakyaḥ tvam api ca naiḥ kevalaṃ te
sādharmyaṃ madanukṛteḥ pradhānavairam//3.12// [praharṣiṇī]
(vicintya) atha vā nātimātram atra vastuni mayā manah
khedayitavyam kutaḥ
madbhṛtyaiḥ kila so 'pi parvatasuto vyāptaḥ praviṣṭāntarair
udyuktāḥ svaniyogasādhanaividhau siddhārthakādyāḥ spaśāḥ/
kṛtvā samprati kaitavena kalahaṃ mauryendunā rākṣasaṃ
bhetsyāmi svamatena bhedakuśalaṃ hyeṣa pratīpaṃ dviṣaḥ
//3.13// [śārdūlavikrīḍita]

(praviśya)

kañcukī

kaṣṭhaṃ khalu sevā---
bhetavyaṃ nṛpates tataḥ sacivato rājñas tato vallabhād
anyebhyaś ca vasanti ye 'sya bhavane labdhaprasādā viṭāḥ/
dāinyād unmukhadarśanāpalapanaiḥ piṇḍārtham āyasyataḥ
sevāṃ lāghavakāriṇīm kṛtadhīyaḥ sthāne śvavṛttim viduḥ//3.14//
[śārdūlavikrīḍita]
(parikramyāvalokya ca) idam āryacāṇakyaḥ/ yāvat
praviśāmi (praviśyāvalokya ca) aho rājādhirājanmantriṇo vibhūtiḥ/
tathā hi---
upalaśakalam etad bhedaṃ gomayānām
baṭubhir upahr̥tānām barhiṣām stūpam etat/
śaraṇam api samidbhiḥ śuśyamāṇābhir ābhir
vinamitapaṭalāntaṃ dṛśyate jīrṇakuḍyam//3.15// [mālinī]
tat sthāne khalvasya vṛṣalo devaś candraguptaḥ/ kutaḥ
stuvanti śrāntāsyāḥ kṣitipatim abhūtair api guṇaiḥ

pravācaḥ kārpanyād yad avitathavāco 'pi puruṣāḥ/
 prabhāvas tṛṣṇāyāḥ sa khalu sakalaḥ syād itarathā
 nirīhānām īśas tṛṇam iva tiraskāraṇīyāḥ//3.16// [śikhariṇī]
 (vilokya sabhayam) aye tad ayam āryacāṇakyas tiṣṭhati/
 yo nandamauryanrpayoḥ paribhūya lokam
 astodayau pratidiśann avibhinnakālam/
 paryāyapātitaḥmoṣṇam asarvagāmi
 dhāmnātiśāyayati dhāma sahasradhāmnāḥ//3.17// [vasantatilaka]
 (jānubhyāṃ bhūmau nipatya) jayatvāryaḥ/

cāṇakya

vaiḥnare, kim āgamanaprayojanam/

kañcukī

ārya, praṇatisasambhramoccalitabhūmipālamaulimālā-
 māṇikyasaḥkālāśikhāpiśāṅgīkṛtapādapadmuyugalaḥ
 sugṛhītanāmadheyo devaś candragupta āryaṃ śirasā praṇamya
 vijñāpayati/ akṛtakriyāntarāyam āryaṃ drṣṭum icchāmīti/

cāṇakya

vṛṣalo māṃ draṣṭum icchati/ vaiḥnare, na khalu vṛṣalasya
 śravaṇapatham gato 'yam matkṛtaḥ kaumudīmahotsava-
 pratiśedhaḥ/

kañcukī

ārya, atha kim/

cāṇakya

(sakrodham) āḥ kena kathitam/

kañcukī

(sabhayam) prasīdatvāryaḥ/ svayam eva sugāṅgaprāsādagatena
 devenāvalokitam apravṛttakaumudīmahotsavam puram/

cāṇakya

āḥ jñātam/ tato bhavadbhir antarā protsāhya kopito vṛṣalaḥ/
 kim anyat/

(kañcukī bhayaṃ nāṭayam tūṣṇīm adhomukhas tiṣṭhati)

cāṇakya

aho rājaparijanasya cāṇakyaṣyopari pradveṣapakṣapātaḥ/
 atha kva vṛṣalaḥ

kañcukī

(bhayaṃ nāṭayan) ārya, sugāṅgagatena devenāham
 āryapādamūlam preṣitaḥ/

cāṇakya

(utthāya) sugāṅgamārgam ādeśaya/

kañcukī

ita ita āryaḥ/ (ubhau parikrāmataḥ)

kañcukī

eṣa sugāṅgaprāsādaḥ/ śanair ārohatvāryaḥ/

cāṅakya

(nātyenāvaruhyāvalokya ca) aye siṃhāsanam adhyāste vṛṣalaḥ/
sādhu sādhu/

nandair viyuktam anapekṣitarājarājair

adhyāsitaṃ ca vṛṣalena vṛṣeṇa rājñām/

siṃhāsanam sadṛśapārthivasāngataṃ ca

prītiṃ parāṃ praguṇayanti guṇā mamaite//3.18// [vasantatilaka]

(upasṛtya) vijayatām vṛṣalaḥ/

rājā

(āsanād utthāya) ārya, candraguptaḥ praṇamati/

(iti pādayoḥ patati)

cāṅakya

(pāṇau grhītvā) uttiṣṭhottīṣṭha vatsa/

ā śailendrāc chilāntaskhalitasūranadīśīkarāsāraśītāt

tīrāntān naikarāgasphuritamañiruco dakṣiṇasyārṇavasya/

āgatyāgatya bhītipraṇatanrpaśataih śāsavad eva kriyantām

cūḍāratnāṃśugarbhās tava caraṇayugasyāṅgulīrandhrabhāgāḥ

//3.19// [sragdharā]

rājā

āryaprasādād anubhūyata eva sarvam/ tad upaviśatvāryaḥ/

(ubhau yathocitam upaviṣṭau)

cāṅakya

vṛṣala, kiṃ arthaṃ vayam āhūtāḥ/

rājā

āryasya darśanenātmānam anugrāhayitum/

cāṅakya

(sasmitam) alam anena praśrayeṇa/ na niṣprayojanam

adhikāravantaḥ prabhubhir āhūyante/

rājā

ārya, kaumudīmahotsavapratiśedhasya kiṃ phalam āryaḥ paśyati/

cāṅakya

(smitaṃ kṛtvā) upālabdhuṃ tarhi vayam āhūtāḥ/

rājā

śāntaṃ pāpam, śāntaṃ pāpam/ na hi na hi, vijñāpayitum/

cāṅakya

yadyevaṃ tarhi vijñāpanīyānām avāśyaṃ śiṣyena svairarucayo na
nirodhdavyāḥ/

rājā

evam etat kaḥ sandehaḥ/ kiṃ tu na kadācid āryasya niṣprayojanā

- pravṛttir ityasti naḥ praśnāvakāśaḥ/
cāṇakya
vṛṣala, samyag gr̥hītavān asi na prayojanam antarā cāṇakyaḥ
svapne 'pi ceṣṭata iti/
rājā
ārya, ata eva śuśrūṣā mām mukharayati/
cāṇakya
vṛṣala, śrūyatām/ iha khalvarthaśāstrakārās trividhām siddhim
upavarṇayanti rājāyattām sacivāyattām ubhayāyattām ceti/ tataḥ
sacivāyattasiddhes tava kiṃ prayojanānveṣaṇena/ yato vayam
evātra niyuktā vartsyāmaḥ/
rājā
(sakopaṃ mukhaṃ parāvartayati)
(nepathye vaitālikau paṭhataḥ)
ekah
ākāśaṃ kāśapuṣpacchavim abhibhavatā bhasmanā śuklayantī
śītāmsor aṃśujālair jaladharamalinām kliśnatī kṛttim aibhīm/
kāpālīm udvahantī srajam iva dhavalām kaumudīm ityapūrvā
hāsyāśrīrājahaṃsā haratu tanur iva kleśam aiśī śarad vaḥ//3.20//
[sragdharā]
api ca
pratyagronmeṣajihmā kṣaṇam anabhimukhī ratnadīpaprabhāṇām
ātmavyāpāragurvī janitajalavā jṛmbhitaiḥ sāṅgabhaṅgaiḥ/
nāgāṅgaṃ moktum icchoḥ śayanam uru phaṇā
cakravālopadhānam nidrācchedābhitāmṛā ciram avatu harer dṛṣṭir
ākekarā vaḥ//3.21// [sragdharā]
dvitīyaḥ
sattvotkarṣasya dhātrā nidhaya iva kṛtāḥ ke 'pi kasyāpi hetor
jetāraḥ svena dhāmnā madasalilamucāṃ nāgayūtheśvarāṇām/
damṣṭrābhaṅgaṃ mṛgāṇām adhipataya iva vyaktamānāvalepā
nājñābhaṅgaṃ sahante nṛvara nṛpatayas tvādṛśāḥ sārvabhaumāḥ
//3.22// [sragdharā]
api ca
bhūṣaṇādyupabhogena
prabhur bhavati na prabhuḥ/
parair aparibhūtājñas
tvam iva prabhur ucyate//3.23// [anuṣṭubh]

cāṇakya

(ākarmaṇya svagatam) prathamam tāvad viśiṣṭadevatāstutirūpeṇa
pravṛttaśaradguṇapṛakhyāpanam āsīrvacanam/ idam aparaṃ kim
iti nāvadhārayāmi/ (vicintya) āḥ jñātam/ rākṣasasyāyaṃ
prayogaḥ/ durātman rākṣasa dṛṣyase bhoḥ jāgarti khalu kauṭilyaḥ/

rājā

ārya vaihīnare, ābhyāṃ vaitālikābhyāṃ suvarṇaśatasahasraṃ
dāpaya

kañcukī

yad ājñāpayati devaḥ/ (iti utthāya parikrāmati)

cāṇakya

(sakrodham) vaihīnare, tiṣṭha na gatavyam/ vṛṣala, kim ayam
asthāne mahānarthotsargaḥ/

rājā

(sakopam) āryeṇaivam sarvatra niruddhaceṣṭāprasarasya me
bandhanam iva rājyaṃ na rājyaṃ iva/

cāṇakya

vṛṣala, svayam anabhiyuktānāṃ rājñāṃ ete doṣāḥ sambhavanti/
tad yadi na sahasa tataḥ svayam abhiyujyasva/

rājā

ete svakarmanyabhiyujyāmahe/

cāṇakya

priyaṃ naḥ/ vayam api svakarmani abhiyujyāmahe/

rājā

yadyevaṃ tarhi kaumudīmahotsavapṛatiṣedhasya tāvat
prayojanam śrotum icchāmi/

cāṇakya

vṛṣala, kaumudīmahotsavānuṣṭhānasya kiṃ prayojanam ityahaṃ
api śrotum icchāmi/

rājā

prathamam tāvan mamājñā 'vyāghātaḥ/

cāṇakya

vṛṣala, mamāpi tavājñāvyāghāta eva kaumudīmahotsava-
pṛatiṣedhasya prathamam prayojanam/ kutaḥ
ambhodhīnāṃ tamālaprabhavakisalayaśyāmavelāvanānām
ā pārebhyaś caturṇāṃ caṭulatimikulakṣobhitāntarjalānām/
mālevājñā sapuṣpā tava nṛpatiśatair uhyate yā śīrobhiḥ
sā mayyeva skhalantī kathayati vinayālamkṛtaṃ te prabhutvam
//3.24// [sragdharā]

atha tvam aparaṃ api prayojanam śrotum icchasi tad api
kathayāmi/

rājā

kathyatām/

cāṇakya

śoṇottare, madvacanāt kāyastham acalaṃ brūhi yat tad
bhadrabhaṭaprabhṛtīnāṃ itoparāgādapakramya
malayaketumāśritānāṃ lekhyapatraṃ tat tāvad dīyatām iti/

pratīhārī

yad ārya ājñāpayati/ (iti niṣkranya punaḥ praviśya) ārya, idaṃ
patrakam/

cāṇakya

(gṛhītvā) vṛṣala, śrūyatām/

rājā

dattāvadhāno 'smi/

cāṇakya

(vācayati) svasti sugṛhītanāmadheyasya devasya candraguptasya
sahothhāyināṃ pradhānapuruṣāṇāṃ ito 'pakramya vadhya-
malayaketum āśritānāṃ pramāṇalekhyapatraṃ idaṃ/ tatra
prathamam tāvad gajādhyakṣo bhadrabhaṭaḥ aśvādhyakṣaḥ
puruṣadattaḥ mahāpratīhārasya candrabhānor bhāgineyo
ḍiṅgarātaḥ devasya svajanasambandhī mahārājo balaguptaḥ
devasyaiva kumārasevako rājasenaḥ senāpateḥ siṃhabalasya
kanīyān bhrātā bhāgurāyaṇo mālavarājaputro lohitaḥkṣaḥ
kṣatraguṇamukhyo vijayavarmeti/

rājā

athaitēṣāṃ aparāgahetūn vijñātum icchāmi/

cāṇakya

vṛṣala, śrūyatām/ atra yāvetau gajādhyakṣāśvādhyakṣau
bhadrabhaṭapuruṣadattanāmānau tau khalu strīmadyamṛgayāśīlau
hastyaśvāvekṣaṇe anabhiyuktau mayādhikārābhyām avaropya
svajīvanamātreṇaiva sthāpitāviti parapakṣe svena svenādhikāreṇa
gatvā malayaketum āśritau/ yāvetau ḍiṅgarātabalaguptau
tāvapyatyantalobhābhībhūtau tvaddattaṃ jīvanam abahu
manyamānau tatra bahu labhyata ityapakramya malayaketum
āśritau/ yo 'pyasau bhavataḥ kumārasevako rājasena iti so 'pi
tava prasādād atiprabhūtaśahastyaśvaṃ sahasaiva tan
mahadaiśvaryam avāpya punar ucchedaśaṅkayāpakramya
malayaketum āśritaḥ/ yo 'yam aparaḥ senāpateḥ siṃhabalasya
kanīyān bhrātā bhāgurāyaṇo 'sāvapi tatra kale parvatakena saha
samutpannasauhārdas tatprītyā ca pitā te cāṇakyaena vyāpādita
ityutpādya rahasi trāsaitvā malayaketum apavāhitavān/
tato bhavadapathyakāriṣu candanadāsādiṣu niḡrhitēṣu
svadoṣāśaṅkayāpakramya malayaketum āśritaḥ/ tenāpyasau
mama prānarakṣaka iti kṛtajñātām anuvartamānenātmano
'nantaramamātyapadaṃ grāhitaḥ/ yau tau lohitaḥkṣavijaya-
varmānau tāvapyatimānitvāt svadāyādebhyas tvayā dīyamānaṃ

- mānam asahamānau malayaketum āsritau/ ityeṣām
aparāgahetavaḥ/
rājā
evam eteṣu pariññātāparāgahetuṣu kṣipram eva kasmān na
prativihitam āryeṇa/
cāṇakya
vṛṣala, na pāritam pratividhātum/
rājā
kim akauśalād uta prayojanāpekṣayā/
cāṇakya
katham akauśalam bhaviṣyati/ prayojanāpekṣayaiva/
rājā
prayojanam idānīm śrotum icchāmi/
cāṇakya
śrūyatām avadhāryatām ca/ iha khalu viraktānām prakṛtīnām
dvividham pratividhānam anugraho nigrahaś ca/ anugrahas
tāvad ākṣiptādhikārayor bhadrabhaṭapuruṣadattayoḥ punar
adhikārāropanam eva/ adhikāraś ca tādrṣeṣu vyaśanayogād
anabhiyukteṣu punar āropyamāṇaḥ sakalam eva rājyasya mūlam
hastyaśvam avasādayet/ ḍiṅgarātabalaguptayor atilubdhayoḥ
sakalarājyapradānenāpy aparitūṣyator anugrahaḥ katham śakyaḥ/
rājasenabhāgurāyanayos tu dhanaprañāśabhītayoḥ
kuto 'nugrahasyāvakāśaḥ/ lohitaḥkṣavijayavarmanor api
dāyādamānam asahamānayoḥ atimāninoḥ kīdrśo 'nugrahaḥ
pṛītim janaiṣyati parihrtaḥ pūrvah pakṣah/ uttaro 'pi khalu
vayam acirād adhigatanandaiśvaryaḥ sahotthāyinaḥ
pradhānapuruṣavargam ugreṇa daṇḍena pīḍayanto
nandakulānuraktānām prakṛtīnām aviśvāsyā eva bhavāma
ityataḥ parihṛta eva/ tad evam anugṛhītāsmatpakṣo
rākṣasopadeśapraṇaḥ mahīyasā mlecchabalena parivṛtaḥ
pitṛvadhāmarṣī parvatakaputro malayaketur asmān abhiyoktum
udyataḥ/ so 'yam vyāyāmakālo notsavakāla iti durgasaṃskāre
prārabdhavye kim kaumudīmahotsaveneti pratiśiddhaḥ/
rājā
ārya, bahu praṣṭavyam atra/
cāṇakya
vṛṣala, viśrabdham pṛccha/ mamāpi bahvākhyeyam atra/
rājā
so 'pyasya sarvasyānarthasya hetur malayaketuḥ kasmād
apakrāmanupekṣitaḥ/
cāṇakya
vṛṣala anupekṣaṇe dvayī gatiḥ/ nigṛhyate vā pratiśrutam
rājyārddham pratipādyeta vā/ nigrahe tāvat parvatako 'smābhir

eva vyāpādita iti kṛtaghnatāyāḥ svahasto dattaḥ syāt/
 pratiśrutarājyārddhapratipādane 'pi parvatakavināśaḥ kevalam
 kṛtaghnatāmātraphalaḥ syād iti malayaketur apakrāmann
 upekṣitaḥ/

rājā

atra tāvad evam/ rākṣasaḥ punar ihaiva vartamāna āryeṇopekṣita
 ityatra kim uttaram āryasya/

cāṇakya

rākṣaso 'pi svāmini sthirānurāgitvāt suciram ekatra vāsāc ca
 śīlajñānām nandānuraktānām prakṛtīnām atyantaviśvāsyāḥ
 prajñāpuruṣakārābhyām upetaḥ sahāyasampadābhilyuktaḥ
 kośavān ihaivāntarnagare vartamānaḥ khalu mahāntam
 antaḥkopam utpādayet/ dūrīkṛtas tu bāhyakopam utpādayann api
 katham apyupāyair vaśayitum śakya ityayam atrastha eva
 hṛdaye śayaḥ śānkur ivoddhṛtya dūrīkṛtaḥ/

rājā

ārya, kasmād vikramya na grhītaḥ

cāṇakya

rākṣasaḥ khalvasau/ vikramya grhyamāṇo yuṣmadbalāni bahūni
 nāśayet svayam vā vinaśyet/ evam satyubhayathāpi doṣaḥ/paśya--
 sa hi bhṛśam abhiyukto yadyupeyād vināśam
 nanu vṛṣala viyuktas tādṛśenāsi pumsā/
 atha tava balamukhyān ghātayet sāpi pīḍā
 vanagaja iva tasmāt so 'bhyupāyair vineyaḥ//3.25// [mālinī]

rājā

na śaknumo vayam āryasya vācā vācam atīśayitum/ sarvathā
 amātyarākṣasa evātra praśasyataraḥ/

cāṇakya

(sakrodham) na bhavān iti vākyaśeṣaḥ/ bho vṛṣala, tena kiṃ
 kṛtam

rājā

yadi na jñāyate tadā śrūyatām/ tena khalu mahātmanā---
 labdhāyām puri yāvad iccham uṣitaṃ kṛtvā padaṃ no gale
 vyāghāto jayaghoṣanādiṣu balād asmadbalānām kṛtaḥ/
 atyartham vipulaiḥ svanītivibhavaiḥ saṃmoham āpādītā
 viśvāsyēṣvapi viśvasanti matayo na sveṣu vargeṣu naḥ//3.26//
 [śārdūlavikīḍita]

cāṇakya

(vihasya) etat kṛtam rākṣasena/ vṛṣala, mayā punar jñātam
 nandam iva bhavantam uddhṛtya bhavān iva bhūtale
 malayaketū rājādhirājapade niyojita iti/

rājā

anyenaivedam anuṣṭhitam kim atrāryasya/

cāṅakya

he matsarin---

āruhyārūḍhakopasphuraṇaviṣamitāgrāṅgulīmuktacūdām
lokapratyakṣam ugrām sakalaripukulotsādadīrghām pratijñām/
kenānyenāvaliptā navanavatiśatadravyakoṭīśvarās te
nandāḥ paryāyabhūtāḥ paśava iva hatāḥ paśyato rākṣasasya
//3.27// [sragdharā]

api ca

gṛdhrair ābaddhacakraṃ viyati vicalitair dīrghaniṣkampapakṣaiḥ
dhūmair dhvastārkabhāsām saghanam iva diśām maṇḍalam
darśayantaḥ/
nandair ānandayantaḥ pitṛvananilayān prāṇinaḥ paśya caitān
nirvāntyadyāpi naite srutabahalavasāvāhino havyavāhāḥ//3.28//
[sragdharā]

rājā

anyenaivedam anuṣṭhitam

cāṅakya

āḥ kena

rājā

nandakulavidveṣiṇā daivena/

cāṅakya

daivam avidvāmsaḥ pramāṇayanti/

rājā

vidvāmsa 'pyavikatthanā bhavanti/

cāṅakya

(sakopam) vṛṣala, bhṛtyam iva mām āroḍhum icchasi/
śikhām moktum baddhām api punar ayam dhāvati karaḥ
(bhūmau pādam prahr̥tya)
pratijñām āroḍhum punar api calatyeṣa caraṇaḥ/
praṇāśān nandānām praśamam upayātam tvam adhunā
parītaḥ kālena jvalayasi mama krodhadahanam//3.29// [śikhariṇī]

rājā

(sāvegam ātmagatam) aye, katham satyam evāryaḥ kupitaḥ/ tathā
hi---

saṃrambhaspandipakṣmakṣaradamalajalakṣālanakṣāmayās api
bhrūbhaṅgodbhedadhūmaṃ jvalitam iva puraḥ piṅgayā
netrabhāsā/

manye rudrasya raudraṃ rasam abhinayatas tāṇḍaveṣu smarantya
sañjātograkampaṃ katham api dharayā dhāritaḥ pādaghātaḥ
//3.30// [sragdharā]

cāṅakya

(kṛtakakopaṃ saṃhṛtya) vṛṣala vṛṣala, alam uttarottareṇa/
yadyasmatto garīyān rākṣaso 'vagamyate tad idaṃ śāstram tasmai
dīyatām/ (iti śāstram utsrjyotthāya cākāśe lakṣyaṃ baddhvā
svagatam) rākṣasa rākṣasa, eṣa bhavataḥ kauṭilyabuddhivijigīṣor
buddheḥ prakarṣaḥ/
cāṅakyaśaś calitabhaktim ahaṃ sukhena
jeṣyāmi mauryam iti saṃprati yaḥ prayuktaḥ/
bhedaḥ kilaiṣa bhavatā sakalaḥ sa eva
saṃpatsyate śaṭha tavaiva hi dūṣaṅāya//3.31// [vasantatilaka]
(iti niṣkrāntaḥ)

rājā

ārya vaihīnare, ataḥprabhṛtyanādrtya cāṅakyaṃ candraguptaḥ
svayam eva rājyaṃ kariṣyatīti gṛhītārthāḥ kriyantāṃ prakṛtayaḥ/

kañcukī

(ātmagatam) kathaṃ nirupapadam eva cāṅakyaṃ iti
nāryacāṅakyaṃ iti/ hanta saṃgṛhīto 'dhikāraḥ/ atha vā na
khalvatra vastuni devadoṣaḥ/ kutaḥ
sa doṣaḥ sacivasyaiva
yadasatkurute nrpaḥ/
yāti yantuḥ pramādena
gajo vyālatvavācyatām//3.32// [anuṣṭubh]

rājā

ārya, kiṃ vicārayasi/

kañcukī

deva na kimcit/ diṣṭyā deva idānīm devaḥ saṃvṛttaḥ/ (niṣkrāntaḥ)

rājā

(ātmagatam) evam asmāsu gṛhyamāṅeṣu svakāryasiddhikāmaḥ
sakāmo bhavatvāryaḥ (prakāśam) śoṅottare, anena śuṣkalahena
śirovedanā māṃ bādhatē/ śayanagrham ādeśaya/

pratīhārī

etu etu devaḥ/

rājā

(ātmagatam)
āryājñayaiva mama laṅghitagauravasya
buddhiḥ praveṣṭum iva bhūvivaram pravṛttā/
ye satyam eva hi gurūn atipātayanti
teṣāṃ kathaṃ nu hṛdayaṃ na bhinatti lajjā//3.33// [vasantatilaka]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti kṛtakakalaho nāma tṛtīyo 'ṅkaḥ

mudrārākṣasa

caturtho 'ñkaḥ

(tataḥ praviśatyadhvagaṇeṣaḥ puruṣaḥ)

puruṣa

āścaryam āścaryam/
 yojanaśataṃ samadhikaṃ ko nāma gatāgatam iha karoti/
 asthānagamanagurvī prabhor ājñā yadi na bhabati//4.1// [āryā]
 yāvad amātyarākṣasasyaitad geḥaṃ gacchāmi (śrāntavat
 parikramya) ko 'tra dauvārikāṇām/ nivedaya bhartre
 'mātyarākṣasāya eṣa karabhakas tvarayan pāṭaliputrād āgata iti/

(praviśya)

dauvārika

bhadra, mā uccaiḥ mantrayasva/ eṣo 'mātyaḥ kāryacintājanitena
 jāgareṇa samutpannaśīrṣavedano 'dyāpi śayanaṃ na muñcati/
 tasmāt tiṣṭha muhūrtam/ labdhāvasaras tava āgamaṇam
 nivedayāmi/

karabhaka

bhadramukha, tathā kuru/

(tataḥ praviśati śayanagr̥hagata āsanasthaḥ śakaṭadāsena saha
 sacinto rākṣasaḥ)

rākṣasa

(ātmagatam)
 mama vimṛśataḥ kāryārambhe vidher avidheyatām
 api ca kuṭilāṃ kauṭilyasya pracintayato matim/
 atha ca vihite matkṛtyānām nikāmam upagrahe
 katham idam ihety unnidrasya prayāty aniśam niśā//4.2// [hariṇī]
 api ca
 kāryopakṣepam ādau tanum api racayaṃs tasya vistāram icchan
 bījānām garbhitānām phalam atigahanaṃ gūḍham udbhedayaṃś
 ca/
 kurvan buddhyā vimarśam prasṛtam api punaḥ saṃharan
 kāryajātaṃ kartā vā nāṭakānām imam anubhavati kleśam
 asmadvidho vā//4.3// [sragdharā]

tad api nāma durātmā cāṇakyaḥ

(upasṛtya)

dauvārika

jayatu/

rākṣasa

atisandhātum śakyaḥ syāt/

dauvārika

amātyaḥ/

rākṣasa

(vāmākṣispandanam sūcayitvā ātmagatam) durātmā
cāṅkyaabaṭur jayatvatisandhātum śakyaḥ syād amātya iti
vāgīśvarī vāmākṣispandanena prastāvagatā pratipādayati/ tathāpi
nodyamas tyājyaḥ/ (prakāśam) bhadra, kim asi vaktukāmaḥ/

dauvārika

amātya, karabhako dvāri tiṣṭhati/

rākṣasa

śīghram praveśaya/

dauvārika

tathā (iti niṣkramya puruṣam upasṛtya) bhadra, upasarpa amātyam
(iti niṣkrāntaḥ)

karabhaka

(upasṛtya) jayatvamātyaḥ/

rākṣasa

bhadra, upaviśa/

karabhaka

yad amātya ājñāpayati (iti bhūmāvupaviṣṭaḥ)

rākṣasa

(ātmagatam) kasmin prayojane mayāyam prahita iti
prayojanānam bāhulyān na khalvavadhārayāmi/
(iti cintāṃ nāṭayati)

(tataḥ praviśati vetrapāṅir dvitīyaḥ puruṣaḥ)

puruṣa

apasaratāryā apasarata/ apeta mānavā apeta/ kiṃ na paśyatha
dūre pratyāsattir darśanam api durlabham adhanyaiḥ/
kalyāṅkuladharaṅgāṃ devānām iva manuṣyadevānām//4.4//
[āryā]

(ākāśe) āryaḥ, kiṃ bhaṅatha kiṃ nimittam apasāraṅā kriyate iti/
āryaḥ eṣa khalu kumāro malayaketuḥ samutpannaśīrṣavedanam
amātyarākṣasam prekṣitum ita evāgacchati/ tasmād apasāraṅā
kriyate/ (iti niṣkrāntaḥ puruṣaḥ)

(tataḥ praviśati bhāgurāyaṅena kañcukinā cānugamyamāno malayaketuḥ)

malayaketu

(niḥśvasyātmagatam) adya daśamo māsas tātasyoparatasya/ na
cāsmābhir vṛthāpuruṣābhimānam udvahadbhis tam uddīśya
toyāñjalir apyāvarjitaḥ/ pratijñātam etat purastāt---
vakṣastāḍanabhinnaratnavalayam bhraṣṭottarīyāṃśukam
hā hetyuccaritārtanādakarūṇam bhūreṇurūksālakam/
tādrñ mātrjanasya śokajanitam sampratyavasthāntaram
śatrustrīṣu mayā vidhāya gurave deyo nivāpāñjaliḥ //4.5//

[śārdūlavikrīḍita]

kim atra bahunā---

udyacchatā dhuram akāpuruṣānurūpam
gantavyam ājinidhanena pituḥ pathā vā/
ācchidya vā svajananījanalocanebhyo
neyo mayā ripuvadhūnayanāni bāspah//4.6// [vasantatilaka]
(prakāṣam) ārya jājale, eka evāham amātyarākṣasasyātarkita-
gamanena prītim utpādayitum icchāmi/ tad ucyantām
asmadvacanād anuyāyinas rājānaḥ kṛtam anugamanakleśena iti/

kañcukī

yad ājñāpayati kumāraḥ/ (iti parikramyākāśe) bho bho rājānaḥ
kumāraḥ samājñāpayati na khalvahaṃ kenacid anugantavya iti/
(vilokya saharṣam) kumārasyājñānantaram eva sarve rājānaḥ
pratinivṛttāḥ/ paśyatu kumāraḥ---
sotsedhaiḥ skandhadeśaiḥ kharatarakavikākarsaṇātyarthabhugnair
aśvāḥ kaiścin niruddhāḥ khamiva khurapuṭaiḥ khaṇḍayantāḥ
purastāt/ kecin mātaṅgamukhyair vihatajavatayā mūkaghaṇṭair
nivṛttā maryādām bhūmipālā jaladhaya iva te deva
nollaṅghayanti//4.7// [sragdharā]

malaketu

ārya, tvam api saparijano nivartasva/ bhāgurāyaṇa eko mām
anugacchatu/

kañcukī

yad ājñāpayati kumāraḥ/ (iti saparijano niṣkrāntaḥ)

malaketu

sakhe bhāgurāyaṇa, vijñāpto 'ham ihāgacchadbhir bhadrabhaṭa-
prabhṛtibhir yathā na vayam amātyarākṣasadvāreṇa kumāram
āśrayaṇīyam āśrayāmahe kimtu kumārasya senāpatim
śikharasenaṃ dvārīkṛtya duṣṭāmātyaparigrhītāc candraguptād
aparaktāḥ kumāram ābhirāmikagaṇayogād āśrayaṇīyam
āśrayāmaha iti/ tan na mayā suciram api vicārayatā teṣāṃ
vākyārtho 'vadhāritaḥ/

bhāgurāyaṇa

kumāra, na durbodho 'yam arthaḥ/ vijigīṣum
ātmagaṇasampannaṃ priyahitadvāreṇāśrayaṇīyam āśrayed iti
nanu nyāyā evāyam arthaḥ/

malaketu

sakhe bhāgurāyaṇa, nanvamātyarākṣasaś 'smākaṃ priyatamo
hitatamaś ca/

bhāgurāyaṇa

evam etat/ kiṃ tvamātyarākṣasaś cāṇakye baddhavairo na
candragupte/ tad yadi kadācic cāṇakyam atijitakāśinam
asahamānaḥ sa sāvivyād avaropayet tato nandakulabhaktyā
nandānvaya evāyam iti suhrjjanāpekṣayā cāmātyarākṣasaś
candraguptena saha saṃdandhīta/ candragupto 'pi pitṛparyāyāgata
evāyam iti sandhim anumanyeta/ evaṃ satyasmāsu kumāro na
viśvased ityayam eṣāṃ vākyārthaḥ/

malaketu

yujyate/ amātyasya gr̥ham ādeśaya/

bhāgurāyaṇa

ita itaḥ kumāraḥ (ubhau parikrāmataḥ) idam amātyagr̥ham/
praviśatu kumāraḥ/

malaketu

eṣa praviśāmi/

rākṣasa

(ātmagatam) aye smṛtam/ (prakāśam) bhadra, api dṛṣṭas tvayā
kusumapure stanakalaśaḥ/

puruṣa

amātya, atha kim/

malaketu

(ākarṇya) bhāgurāyaṇa, kusumapuravṛttāntaḥ prastūyate/ na tatra
tāvad upasarpāmaḥ/ śṛnumas tāvat/ kutah
sattvabhaṅgabhayād rājñāṃ
kathayantyanyathā puraḥ/
anyathā vivṛtārtheṣu
svairālāpeṣu mantriṇaḥ//4.8// [anuṣṭubh]

bhāgurāyaṇa

yadājñāpayati kumāraḥ/

rākṣasa

bhadra, api tat kāryaṃ siddham/

puruṣa

amātya prasādena siddham/

malaketu

sakhe bhāgurāyaṇa, kiṃ tat kāryam/

bhāgurāyaṇa

kumāra, gahanaḥ sacivavṛttāntaḥ/ naitāvatā paricchettuṃ śakyate/
avahitas tāvac chrotum arhati kumāraḥ/

rākṣasa

bhadra, vistareṇa śrotum icchāmi/

puruṣa

śṛṅgotvamātyaḥ/ asti tāvad aham amātyenājñapto yathā
karabhaka kusumapuram gaccha, mama vacanena bhaṇa
vaitālikaṃ stanakalaśam yathā cāṇakyahatakena teṣu
teṣvājñābhāṅgeṣvanuṣṭhīyamāneṣu candragupta
uttejanasamarthaiḥ ślokaḥ upaślokaḥ ityādi/

rākṣasa

bhadra, tatas tataḥ/

karabhaka

tato mayā pāṭaliputraṃ gatvā śrāvitaḥ amātyasandeśam vaitālikaḥ
stanakalaśaḥ/ atrāntare nandakulavināśadūnasya pauraṅgasya
paritoṣam samutpādayatā rājñāghoṣitaḥ kaumudīmahotsavaḥ/
sa ca cirakālaparivartamāno janitaparicayo 'bhimatavadhūjana-
samāgama iva sasneham bahu mānito nagarajanena/

rākṣasa

(sabāṣpam) hā deva nanda/
kaumudī kumudānande jagadānandahetunā/
kīdrśī sati candre 'pi nṛpacandra tvayā vinā//4.9// [anuṣṭubh]

karabhaka

tataḥ sa lokalocanānandabhūto 'nicchata eva tasya nivāritaś
cāṇakyahatakena/ atrāntare stanakalaśena candraguptasamuttejikā
ślokaparipāṭī pravartitā/

rākṣasa

kīdrśī sā/

puruṣa

(sattvodrekasyetyādi pūrvoktam paṭhati)

rākṣasa

(saharṣam) sādhu stanakalaśa, sādhu/ kāle bhedaḥ upam
avaśyam phalam upadarśayati/ kutaḥ
sadyaḥ krīḍārasacchedam
prākṛto 'pi na marṣayet/
kiṃ nu lokādhikam tejo
bibhrāṇaḥ pṛthivīpatiḥ//4.10// [anuṣṭubh]

malayaketu

evam etat/

rākṣasa

tatas tataḥ/

karabhaka

tataś candraguptenājñābhāṅgakaluṣitena prasaṅgasūcitam
amātyaguṇam praśasyāpabhramśito 'dhikārāc cāṇakyahatakaḥ/

malayaketu

sakhe bhāgurāyaṇa, guṇaprasaṃsayā darśitaś candraguptena
rākṣase bhaktipakṣapātaḥ/

bhāgurāyaṇa
 na tathā guṇaprasāmsayā yathā cāṇakyaḥ nirākaraṇena/
 rākṣasa
 kim ayam evaikaḥ kaumudīmahotsavapraṭiṣedhaś candraguptasya
 cāṇakyaṃ prati kopakāraṇam utānyad apyasti/
 malayaketu
 sakhe, candraguptasyāparakopakāraṇānveṣaṇena kiṃ phalam eṣa
 paśyati/
 bhāgurāyaṇa
 kumāra, matimāṃś cāṇakyo na niṣprajānam eva candraguptaṃ
 kopayīṣyati na ca kṛtavedī candragupta etāvatā gauravam
 ullāghayīṣyati/ sarvathā cāṇakyaḥ candraguptayoḥ puṣkalāt
 kāraṇād yo viśleṣa utpadyeta sa ātyantiko bhaviṣyatīti/
 karabhaka
 astyanyad api candraguptasya kopakāraṇam/
 upekṣito 'nenāpakrāman malayaketuḥ amātyarākṣasaś ceti/
 rākṣasa
 (sahasam) sakhe śakāṭadāsa, hastatalagato me samprati
 candragupto bhaviṣyati/ idānīm candanadāsasya bandhanān
 mokṣas tava ca putradāraih saha samāgamah/
 malayaketu
 sakhe bhāgurāyaṇa, hastatalagata iti vyāharataḥ ko
 'syābhiprāyah/
 bhāgurāyaṇa
 kim anyat/ cāṇakyād apakṛṣṭasya candraguptasyoddharaṇān na
 kiṃcīt kāryam avaśyam paśyati/
 rākṣasa
 bhadra, hṛtādhikāraḥ kva sāmpratam asau baṭuh/
 karabhaka
 tad eva pāṭaliputram adhivasati/
 rākṣasa
 (sāvegam) bhadra, tatraiva prativasati/ tapovanam na gataḥ
 pratijñam vā punar na samārūḍhavān/
 karabhaka
 amātya, tapovanam gacchatīti śrūyate/
 rākṣasa
 śakāṭadāsa, nedam upapadyate/ paśya---
 devasya yena pṛthivītalavāsavya
 svāgrāsanāpanayanān nikṛtir na soḍhā/
 so 'yam svayamkṛtanarādhipater manasvī
 mauryāt katham nu paribhūtim imām saheta//4.11//
 [vasantatilaka]

malayaketu

sakhe, cāṅkyasya vanagamane punaḥ pratijñārohaṇe vā kāsya
svārthasiddhiḥ/

bhāgurāyaṇa

nātyantadurbodho 'yam arthaḥ/ yāvad yāvac cāṅkyahatakaś
candraguptād dūrībhavati tāvat tāvad asya svārthasiddhiḥ/

śakaṭadāsa

amātya, alam anyathā vikalpya/ upapadyata evaitat/
paśyatvamātyaḥ---

rājñāṃ cūḍāmaṇīndudyutikhacitaśikhe mūrdhni vinyastapādaḥ
svair evotpādyamānaṃ kim iti viśahate maurya ājñāvighātam/
kauṭilyaḥ kopano 'pi svayam abhicaṛaṇe jñātaduḥkhaḥ pratijñāṃ
daivāt tīrṇapratijñāḥ punar api na karotyāyatiglānibhītaḥ//4.12//
[sragdharā]

rākṣasa

sakhe śakaṭadāsa, evam etat/ gaccha, viśrāmaya karabhakam/

śakaṭadāsa

yathājñāpayatyamātyaḥ/ (iti karabhakeṇa saha niṣkrāntaḥ)

rākṣasa

aham api kumāraṃ draṣṭum icchāmi/

malayaketu

(upasṛtya) aham evāryaṃ draṣṭum āgataḥ/

rākṣasa

(nātyenāvalokya) aye kumāraḥ (āsanād utthāya)
idam āsanam/ upaveṣṭum arhati kumāraḥ/

malayaketu

ayam upaviśāmi/ upaviśatvāryaḥ (yathārham upaviṣṭau) ārya,
api sahyā śirovedanā/

rākṣasa

kumāra, kumārasyādhirājaśabdenātiraskṛte kumāraśabde kuto
me śirovedanāyāḥ sahyatā/

malaketu

ūrīkṛtam etad āryeṇa na duṣprāpaṃ bhaviṣyati/ tat kiyantaṃ
kālam asmābhir evaṃ saṃbhṛtabalair api śatruvyasanam
udīkṣamānair udāsitavyam/

rākṣasa

kumāra, kuto 'dyāpi kālaharaṇasyāvakaśaḥ/ pratiṣṭhasva
vijayāya/

malayaketu

ārya, śatruvyasanam upalabdham/

rākṣasa

upalabdham/

malayaketu

kīdrśaṃ tat/

rākṣasa

sacivavyasanam, kim anyat/ upakṛṣṭas cāṇakyāc candraguptaḥ/
malayaketu

ārya, sacivavyasanam avyasanam eva/

rākṣasa

anyeṣāṃ bhūpatīnāṃ kadācid amātyavyasanam avyasanam
syāt/ na punas candraguptasya/

malayaketu

ārya, naitad evam/ candraguptaprakṛtīnāṃ cāṇakyadoṣā
evāparāgahetavas tasmimś ca nirākṛte prathamam api
candragupte 'nuraktāḥ samprati sutarām eva tatrānurāgam
darśayiṣyanti/

rākṣasa

mā maivam/ tāḥ khalu dviprakārāḥ prakṛtayaś candragupta-
sahotthāyinyo nandānuraktās ca/ tatra candragupta-
sahotthāyinīnāṃ cāṇakyadoṣā eva virāgahetavo na
nandakulānuraktānām/ tās tu khalu nandakulam anena piṭṛbhūtam
ghātitam ityaparāgāmarṣābhyāṃ viprakṛtāḥ satyaḥ svāśrayam
alabhamānās candraguptam evānuvartante/ tvādṛśam punaḥ
pratipakṣoddharāṇe sambhāvitaśaktim abhiyoktāram āsādyā
kṣipram enaṃ parityajya tvām evāśrayiṣyante/ atra nidarśanam
vayam eva/

malayaketu

ārya, kim etad ekam eva sacivavyasanam abhiyogakāraṇam
candraguptasyāhosvid anyad apyasti/

rākṣasa

kim anyair bahubhir api etad dhi pradhānatamam/

malayaketu

ārya, katham iva pradhānatamam/ kim idānīm candraguptaḥ
svakāryadhurām anyatra mantriṇyātmani vā samāsajya svayaṃ
pratividhātum asamarthaḥ/

rākṣasa

bāḍham asamarthaḥ/ kutaḥ/ svāyattasiddhiśūbhayāyattasiddhiṣu
vā bhūmipāleṣu tat sambhavati/ candraguptas tu durātmā nityaṃ
sacivāyattasiddhāveva sthitaś cakṣurvikala ivāpratyakṣaloka-
vyavahāraḥ katham iva svayaṃ pratividhātum samarthaḥ syāt/
atyucchrite mantriṇi pārthive ca viṣṭabhya pādāvupatiṣṭhate śrīḥ/
sā strīsvabhāvād asahā bharyasya tayor dvayor ekataram jahāti
//4.13// [upajāti]

nṛpo 'pakṛṣṭaḥ sacivāt tadarpaṇaḥ stanandhayo 'tyantaśiśuḥ stanād
iva/

adrṣṭalokavyavahāramandadhīr muhūrtam apyutsahate na
vartitum //4.14// [vaṃśatha]

malayaketu

(ātmagatam) diṣṭyā na sacivāyattantro 'smi (prakāśam)
yadyapyevaṃ tathāpi bahuṣvabhiyogakāraṇeṣu satsu vyasanam
abhiyuñjānasya śatrum abhiyoktur aikāntikī kāryasiddhir bhavati/

rākṣasa

aikāntikīm eva kāryasiddhim avagantum arhati kumāraḥ/ kutaḥ
tvayyutkrṣṭabale 'bhiyoktari nṛpe nandānurakte pure
cāṇakye calitādihikāravimukhe maurye nave rājani/
svādhīne mayi (ityarddhokte lajjāṃ nāṭayan)
mārgamātrakathanavyāpārayogodyame
tvadvāñchāntarītāni samprati vibho tiṣṭhanti sādhyāni naḥ//4.15//
[śārdūlavikrīḍita]

malayaketu

yadyevam abhiyogakālam āryaḥ paśyati tataḥ kim āsyate/
uttuṅgās tuṅgakūlaṃ srutamadasalilāḥ prasyandisalilam
śyāmāḥ śyāmapakaṅṭhadrumam atimukharāḥ kallolamukharam/
srotaḥkhātāvasīdattatam urudaśanair utsāditataṭāḥ
śoṇaṃ sindūraśoṇā mama gajapatayo 'pāsyantu śataśaḥ//4.16//
[suvadanā]

api ca

gambhīragarjitaravāḥ svamadāmbumiśram
āsāravarṣam iva śīkaram udgirantyaḥ/
vindhyaṃ vikīrṇasalilā iva meghamālā
rundhantu vāraṇaghaṭā nagaraṃ maḍiyāḥ//4.17// [vasantatilaka]

(iti bhāgurāyaṇena saha niṣkrānto malayaketuḥ)

rākṣasa

kaḥ ko 'tra bhoh/

puruṣa

(praviśya) ājñāpayatu amātyaḥ/

rākṣasa

priyaṃvadaka, jñāyatāṃ sām̐vatsarikāṇāṃ dvāri kas tiṣṭhati/

puruṣa

yad amātya ājñāpayati/ (niṣkrāmya punaḥ praviśya) amātya eṣa
khalu sām̐vatsarikaḥ kṣapaṇakaḥ/

rākṣasa

(ātmagatam, animittaṃ sūciyitvā) kathaṃ prathamam eva
kṣapaṇakaḥ/

puruṣa

jīvasiddhiḥ/

rākṣasa

(prakāśam) abībhatsadarśanaṃ kṛtvā praveśaya/

puruṣa

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

kṣapaṇaka

(praviśya)

śāsanam arhatāṃ pratipadyadhvaṃ mohavyādhivaidyānām/
ye muhūrtamātrakaṭukaṃ paścāt pathyam upadiśanti//4.18//
[āryā]

(upasṛtya) dharmasiddhir bhavatu śrāvakāṇām/

rākṣasa

bhadanta, nirūpyatāṃ tāvad asmatprasthānadivasah/

kṣapaṇaka

(nātyena cintayitvā) śrāvaka, nirūpitā mayā madhyāhnān
nirvṛttasarvakalyāṇā tithiḥ sampūrṇacandrā paurṇamāsī/
yuṣmākam uttarasyā diśo dakṣiṇām diśaṃ prasthitānām
ca adakṣiṇaṃ nakṣatram/

api ca

astābhimukhe sūrye udite sampūrṇamaṇḍale candre/
gamaṇaṃ budhasya lagne uditāstamite ca ketau//4.19// [āryā]

rākṣasa

bhadanta, tithir eva na śudhyati/

kṣapaṇaka

śrāvaka---

ekaguṇā bhavati tithiś caturguṇaṃ bhavati nakṣatram/
catuṣṣaṣṭiguṇaṃ lagnaṃ eṣa jyotiṣatantrasiddhāntaḥ//4.20//
[udgīti]

lagnaṃ bhavati sulagnaṃ saumye grahe yadyapi durlagnaṃ/
vahaśi dīrghāṃ siddhiṃ candrasya balena gacchan//4.21// [āryā]

rākṣasa

bhadanta, aparaiḥ sām̐vatsarikaiḥ saha samvādyatām/

kṣapaṇaka

samvādayatu śrāvakaḥ/ ahaṃ punar gamiṣyāmi/

rākṣasa

na khalu kupito bhadantaḥ/

kṣapaṇaka

kupito na yuṣmākaṃ bhadantaḥ/

rākṣasa

kas tarhi/

kṣapaṇaka

bhagavān kṛtāntaḥ/ yenātmanaḥ pakṣam ujjhitvā parapakṣaḥ
pramāṇīkriyate (iti niṣkrāntaḥ kṣapaṇakaḥ)

rākṣasa

priyaṃvadaka, jñāyatāṃ kā velā vartata iti/

priyaṃvadaka

astābhilāṣī bhagavān sūryaḥ/

rākṣasa

(utthāya vilokya) aye astābhilāṣī bhagavān bhāskaraḥ/
 samprati hi---
 āvirbhūtānurāgāḥ kṣaṇam udayagirer ujjihānasya bhānoḥ
 paṇacchāyaiḥ purastād upavanataravo dūram āśveva gatvā/
 ete tasmin nivṛttāḥ punar aparagiriprāntaparyastabimbe
 prāyo bhṛtyās tyajanti pracalitavibhavaṃ svāminaṃ sevamānāḥ
 //4.22// [sragdharā]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti rākṣasodyogo nāma caturtho 'ṅkaḥ/

mudrārākṣasa

pañcamo 'ñkaḥ

(tataḥ praviśati lekham alaṅkaraṇasthagikāṃ mudritāṃ ādāya siddhārthakaḥ)

siddhārthaka

āścaryam āścaryam/
buddhijalanirjharaiḥ sicyamānā deśakālakalaśaiḥ/
darśayiṣyati kāryaphalaṃ gurukaṃ cāṅkyaṇītilatā//5.1// [āryā]
tad grahīto mayāryacāṅkyaena prathamalekhito 'mātyarākṣasasya
mudrālāñchito 'yaṃ lekhas tasyaiva mudrālāñchiteyam
ābharaṇapeṭikā/ calito 'smi kila pāṭaliputram/ yāvad gacchāmi/
(parikramyāvalokya ca) katham kṣapaṇaka āgacchati/ yāvad
asyāśakunabhūtaṃ darśanaṃ mama saṃmatam eva tasmān na
pariharāmi/

kṣapaṇaka

(praviśya)
ārhatānāṃ praṇamāmi ye te gambhīratayā buddheḥ/
lokottarair loke siddhiṃ mārgair gacchanti//5.2// [āryā]

siddhārthaka

bhadanta, vande/

kṣapaṇaka

śrāvaka, dharmasiddhir bhavatu (nirvarṇya) śrāvaka
prasthānasamudvahane kṛtavyavasāyam iva tvāṃ paśyāmi/

siddhārthaka

katham bhadanto jñāti/

kṣapaṇaka

śrāvaka, kim atra jñātavyam/ eṣa te mārgādeśakuśalaḥ śakunaḥ
karagato lekhaś ca sūcayati/

siddhārthaka

jñātaṃ bhadantena/ deśāntaraṃ prasthito 'smi/ tasmāt kathayatu
bhadantaḥ kīdrśo 'dya divasaḥ/

kṣapaṇaka

(vihasya) śrāvaka, muṇḍitamūḍo nakṣatrāṇi pṛcchasi/

siddhārthaka

bhadanta, sāmpratam api kiṃ jātam/ kathaya prasthānasya
yadyanukūlam bhaviṣyati tadā gamiṣyāmi/ anyathā nivartiṣye/

kṣapaṇaka

śrāvaka, na sāmpratam etasmin malayaketukaṭake 'nukūlam
bhaviṣyati/

siddhārthaka

bhadanta, kathaya kuta etat/

kṣapaṇaka

śravaka, niśāmaya/ prathamam tavad atra kaṭake lokasyānivārito
nirgamapraveśa āsīt/ idānīm itaḥ pratyāsanne kusumapure na
ko 'pyamudrālāñchito nirgantum praveṣtum vānumodyate/
tad yadi bhāgurāyaṇasya mudrālāñchitas tadā gaccha
viśrabdho 'nyathā tiṣṭha/ mā gulmādhikārikaiḥ samyamitakara-
caraṇo rājakulam praveśyase/

siddhārthaka

kiṃ na jānāti bhadanto amātyarākṣasasya sannihita iti/
tad amudrālāñchitam api mām niṣkrāmantam kasya śaktir
nivārayitum/

kṣapaṇaka

(sāvegam) śrāvaka rākṣasasya piśācasya vā bhava na punar
amudrālāñchitasyeto niṣkrāmaṇopāyah/

siddhārthaka

bhadanta, mā kupya me kāryasiddhir bhavatu/

kṣapaṇaka

śrāvaka, gaccha bhavatu te kāryasiddhiḥ/ aham api bhāgurāyaṇān
mudrām yāce/

(iti niṣkrāntau)

iti praveśakah/

(tataḥ praviśati puruṣeṇānugamyamāno bhāgurāyaṇaḥ)

bhāgurāyaṇa

(svagatam) aho vaicitryam āryacāṇakyanīteḥ---
muhur lakṣyodbhedā muhur adhigamābhāvagahanā
muhur sampūrṇāṅgī muhur atikṛṣā kāryavaśataḥ/
muhur naśyadbījā muhur api bahuprāpitaphaletyaho
citrākārā niyatir iva nītir nayavidah//5.3// [śikhariṇī]
(prakāśām) bhadra bhāsuraka, na mām dūrībhavantam icchati
kumārah/ ato 'sminn evāsthānaṃ dape nyasyatām āsanam/

puruṣa

etad āsanam/ upaviśatvāryah/

bhāgurāyaṇa

(upaviśya) bhadra, yaḥ kaścin mudrārthī mām draṣṭum icchati sa
tvayā praveśayitavyah/

puruṣa

yad ārya, ājñāpayati (iti niṣkrāntaḥ)

bhāgurāyaṇa

(svagatam) kaṣṭam evam apyasmāsu snehavān kumāro

malayaketur atisandhātavya ityaho duṣkaram/ athavā---
 kule lajjāyām ca svayaśasi ca māne ca vimukhaḥ
 śārīraṃ vikrīya kṣaṇikadhanalobhād dhanavati/
 tadājñāṃ kurvāṇo hitam ahitam ityetad adhunā
 vicārātikrāntaḥ kim iti paratantro vimṛśati//5.4// [śikhariṇī]

(tataḥ praviśati pratihāryanugamyamāno malayaketuḥ)

malayaketu

(svagatam) aho rākṣasaṃ prati vikalpabāhulyād ākulā me buddhir
 na niścayam adhigacchati/ kutaḥ
 bhaktyā nandakulānurāgaḍḍhayā nandānvayāmbinā
 kiṃ cāṇakyanirākṛtena kṛtinā mauryeṇa sandhāsya/
 sthairyam bhaktiguṇasya vādhigaṇayan kiṃ satyasandho bhaved
 ityārūḍhakulālacakram iva me cetaś ciraṃ bhrāmyati//5.5//
 [śārdūlavikrīḍita]

(prakāśam) vijaye, kva bhāgurāyaṇaḥ/

pratihārī

kumāra, eṣa khalu kaṭakān niṣkramitukāmānām
 mudrāsampradānam anuṣṭhati/

malayaketu

vijaye, muhūrtam asaṅcārā bhava yāvad asya parānmukhasyaiva
 pāṇibhyām nayane pidadhāmi/

pratihārī

yat kumāra ajñāpayati/

puruṣa

(praviśya) ārya, eṣa khalu kṣapaṇako mudrānimittam āryam
 prekṣitum icchati/

bhāgurāyaṇa

(praveśya)/

puruṣa

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

kṣapaṇaka

(praviśya) dharmasiddhiḥ śrāvakāṇām bhavatu/

bhāgurāyaṇa

(avalokya svagatam) aye rākṣasasya mitraṃ jīvasiddhiḥ/
 (prakāśam) bhadanta, na khalu rākṣasasya prayojanam eva kiṃ
 cid uddīśya gamyate/

kṣapaṇaka

(karṇau pidhāya) śāntaṃ pāpaṃ śāntaṃ pāpaṃ/ śrāvaka, tatra
 gamiṣyāmi yatra rākṣasasya piśācasya vā nāmāpi na śrūyate/

bhāgurāyaṇa

balavān suhṛdi praṇayakopaḥ/ tat kim aparāddham rākṣasena
 bhadantasya/

kṣapaṇaka

śrāvaka, na me kim api rākṣasenāparāddham/ svayam eva
mandabhāgya ātmano 'parādhyāmi/

bhāgurāyaṇa

bhadanta, varddhayasi me kutūhalam/ śrotum icchāmi/

malayaketu

(svagatam) aham api śrotum icchāmi/

kṣapaṇaka

śrāvaka, kim anenāśrotavyena śrutena

bhāgurāyaṇa

yadi rahasyam tat tiṣṭhatu/

kṣapaṇaka

śrāvaka, na rahasyam kiṃ tvatinṛśamsam/

bhāgurāyaṇa

yadi na rahasyam tat kathyatām/

kṣapaṇaka

śrāvaka, na rahasyam etat tathāpi na kathayisyāmi/

bhāgurāyaṇa

aham api mudrām na dāsyāmi/

kṣapaṇaka

(svagatam) yuktam idānīm arthine kathayitum (prakāśam)
kā gatiḥ śrīnotu śrāvakaḥ/ asti tāvad aham mandabhāgyaḥ
prathamam pāṭaliputre nivasan rākṣasena mitratvam upagataḥ/
tasminn avasare rākṣasena gūḍhaviṣakanyakāprayogam utpādyā
ghātitaḥ devaḥ parvateśvaraḥ/

malayaketu

(sabāṣpam ātmagatam) katham rākṣasena ghātitaḥ tato na
cāṇakyena/

bhāgurāyaṇa

bhadanta, tatas tataḥ/

kṣapaṇaka

tato 'ham rākṣasasya mitram iti kṛtvā cāṇakyahatakena sanikāram
nagarān nirvāsitaḥ/ idānīm api rākṣasenānekākāryakuśalena kim
api tādrśam ārabhyate/ yenāham jīvalokān niṣkāsiṣye/

bhāgurāyaṇa

bhadanta, pratiśrutarājyārddham ayacchatā cāṇakyahatakenedam
akāryam anuṣṭhitam na rākṣasenetī śrutam asmābhiḥ/

kṣapaṇaka

(karṇau pidhāya) śāntam pāpam/ cāṇakyena viṣakanyāyā nāmāpi
na śrutam/

bhāgurāyaṇa

bhadanta, iyam mudrā dīyate/ ehi kumāram śrāvaya/

malayaketu

(upasṛtya)

śrutam sakhe śravaṇavidāraṇam vacaḥ
 suhr̥nmukhād ripum adhikṛtya bhāṣitam/
 pitur vadhavyasanam idaṃ hi yena me
 cirād api dviguṇam ivādyā vardhate//5.6// [rucirā]

kṣapaṇaka

(svagatam) aye śrutam malayaketuhatakēna/ hanta kṛtārtho 'smi/
 (iti niṣkrāntaḥ)

malayaketu

(pratyakṣavad ākāśe lakṣyam baddhvā) rākṣasa rākṣasa, yuktam
 yuktam/
 mitraṃ mamāyam iti nirvṛtacittavṛttim
 viśrambhatas tvayi niveśitasarvakāryam/
 tātaṃ nipātya saha bandhujanāśrutoyair
 anvarthato 'pi nanu rākṣasa rākṣaso 'si//5.7// [vasantatilaka]

bhāgurāyaṇa

(svagatam) rakṣaṇīyā rākṣasasya prāṇā ityāryādeśaḥ/
 bhavatvevaṃ tāvat (prakāśam) kumara, alam āvegena/
 āsanasthaṃ kumāraṃ kiṃ cid vijñāpayitum icchāmi/

malayaketu

(upaviśya) sakhe, kim asi vaktukāmaḥ/

bhāgurāyaṇa

kumāra, iha khalvarthaśāstravyavahāriṇām arthavaśād
 arimitrodāsīnavyavasthā na laukikānām iva svecchāvaśāt/ yatas
 tasmin kāle sarvārthasiddhim rājānam icchato rākṣasasya
 candraguptād api balīyastayā sugṛhītanāmā devaḥ parvateśvara
 evārthaparipanthī mahān arātir āsīt/ tasmimś ca rākṣasenedam
 anuṣṭhitam iti nātidoṣam ivātreti paśyāmi/ paśyatu kumāraḥ---
 mitraṇi śatrutvam upānayanāni mitratvam arthasya vaśac ca śatrūn/
 nītir nayatyasmṛtapūrvavṛttam janmāntaram jīvata eva puṃsaḥ
 //5.8// [indravajrā]
 tad atra vastuni nopālambhanīyo rākṣasaḥ/ ā nandarājyalābhād
 upagrāhyaś ca/ parataś ca parigrahe vā parityāge vā kumāraḥ
 pramāṇam/

malayaketu

evam/ sakhe, samyagdr̥ṣṭavān asi/ yato 'mātyavadhe
 prakṛtikṣobhaḥ syād evaṃ ca sandigdho vijayaḥ/

(praviśya)

puruṣa

jayatu kumāraḥ/ ārya, gulmasthanādihikṛto dīrgharakṣo
 vijñāpayati/ eṣa khalvasmābhiḥ kaṭakān niṣkrāmann
 agr̥hītamudraḥ salekhaḥ puruṣo gr̥hītaḥ/ tat pratyakṣīkarotvenam
 ārya iti/

bhāgurāyaṇa
     bhadra, praveśaya/
 puruṣa
     yad ārya ājñāpayati/ (iti niṣkrāntaḥ)

     (tataḥ praviśati puruṣeṇānugamyamānaḥ saṃyataḥ siddhāryakaḥ)

 siddhāryaka
     (svagatam)
     ānayantyai guṇeṣu doṣeṣu parānmukhaṃ kurvatyai/
     asmadrśajananyai praṇamāmaḥ svāmibhaktyai//5.9// [gīti]
 puruṣa
     ārya, ayam sa puruṣaḥ/
 bhāgurāyaṇa
     (nātyenāvalokya) bhadra, kim ayam āgantuka āhosvid ihaiva
     kasya cit parigrahaḥ/
 siddhāryaka
     ārya, ahaṃ khalu amātyarākṣasasya sevakaḥ/
 bhāgurāyaṇa
     bhadra, tat kim agrhītamudraḥ kaṭakān niṣkrāmasi/
 siddhāryaka
     ārya, kāryagauraveṇa tvarāyito 'smi/
 bhāgurāyaṇa
     kīdrśam tat kāryagauravam yad rājaśāsanam ullāṅghayati/
 malayaketu
     sakhe bhāgurāyaṇa, lekham apanaya/
 bhāgurāyaṇa
     (siddhārthakahastād grhītvā patramudrāṃ drṣtvā) kumāra
     ayam lekhaḥ/ rākṣasanāmānkiteyaṃ mudrā/
 malayaketu
     mudrāṃ paripālayann udghāṭya darśaya/
 bhāgurāyaṇa
     (tathā kṛtvā darśayati)
 malayaketu
     (vācayati) svasti yathāsthānaṃ kuto 'pi ko 'pi kam api
     puruṣaviśeṣam avagamayati/ asmatpratipakṣam nirākṛtya
     darśitā kāpi satyatā satyavādinā/ sāṃpratam eteṣāṃ api
     prathamam upanyastasandhīnām asmatsuhrdām
     pūrvapratijñātasandhiparipaṇanaprotsāhanena satyasandhaḥ
     prītim utpādayitum arhati/ ete 'pyevam anugrhitāḥ santaḥ
     svāśrayavināśenopakāriṇam āśrayiṣyanti/ avismṛtam etat
     satyavataḥ smārayāmaḥ/ eteṣāṃ madhye ke cid areḥ
     kośahastibhyām arthinaḥ ke cid viṣayeṇeti/ alaṅkāratrayam
     ca satyavatā yad anupreṣitam tad upagatam/ mayā 'pi

lekhasyāśūnyārthaṃ kiṃ cid anupreṣitaṃ tad upagamanīyam/
 vācikaṃ cāptatamād asmāc chrotavyam iti/ sakhe, bhāgurāyaṇa
 kīdrśo lekhaḥ/
 bhāgurāyaṇa
 bhadra siddhārthaka kasyāyam lekhaḥ/
 siddhāryaka
 ārya na jānāmi/
 bhāgurāyaṇa
 he dhūrta, lekho nīyate na jñāyate kasyāyam iti/ sarvaṃ tāvat
 tiṣṭhatu/ vācikaṃ tvattaḥ kena śrotavyam/
 siddhāryaka
 (bhayaṃ nāṭayan) yuṣmābhiḥ/
 bhāgurāyaṇa
 kim asmābhiḥ/
 siddhāryaka
 miśrair gr̥hīto na jānāmi kiṃ bhaṇāmīti/
 bhāgurāyaṇa
 (saroṣam) eṣa jānāsi/ bhāsuraka, bahir nītvā tāvat tāḍyatāṃ yāvat
 kathayati/
 puruṣa
 yad amātya ājñāpayati (iti tena saha niṣkramya punaḥ praviśya)
 ārya iyaṃ mudrālāñchitā peṭikā tasya tāḍyamānasya kākṣāto
 nipatitā/
 bhāgurāyaṇa
 (vilokya) kumara, iyaṃ api rākṣasamudrāṅkitā eva/
 malayaketu
 sakhe, ayaṃ lekhasyāśūnyārtho bhaviṣyati/ imāṃ api mudrāṃ
 paripālayann udghāṭya darśaya/
 bhāgurāyaṇa
 (tathā kṛtvā darśayati)
 malayaketu
 (vilokya) aye tad idam ābharaṇaṃ mayā svaśarīrād avatārya
 rākṣasāya preṣitaṃ/ vyaktaṃ candraguptasya lekhaḥ/
 bhāgurāyaṇa
 kumāra, eṣa nirñiyata eva saṃśayaḥ/ bhadra, punar api tāḍyatāṃ/
 puruṣa
 yad ārya ājñāpayati (iti niṣkramya siddhārthakena saha punaḥ
 praviśya) eṣa khalu tāḍyamānaḥ kumārasyaiva nivedayāmīti
 bhaṇati/
 malayaketu
 tathā bhavatu/
 siddhārthaka
 (pādayor nipatya) abhayena me prasādaṃ karotvāryaḥ/

malayaketu

bhadra, abhayam eva paravato janasya/ nivedyatām
yathāvasthitam/

siddhārthaka

niśamayatu kumārah/ ahaṃ khalvamātyarākṣasenemaṃ lekhaṃ
dattvā candraguptasakāśaṃ preṣitaḥ/

malaketu

vācikaṃ idānīm śrotum icchāmi/

siddhārthaka

kumāra, ādiṣṭo 'smyamātyena yathaite mama priyavasyāḥ
pañcarājānas tvayā saha samutpannasnehāḥ/ te yathā
kulūtādhipaś citravarmā malayanagarādhipaḥ siṃhanādaḥ
kāśmīradeśanāthaḥ puṣkarākṣaḥ sindhurājaḥ sindhusenaḥ
pārasīko meghanāda iti/ eteṣu prathamagr̥hītās trayo rājāno
malayaketor viṣayam icchantyaparau hastibalaṃ koṣaṃ ca/ tad
yathā cānyakyaṃ nirākṛtya mahābhāgena mama prītiḥ samutpādītā
tathaiteṣāṃ api prathamabhaṇito 'rthaḥ sampādayitavya ityetāvān
vāksandeśaḥ/

malayaketu

(svagatam) kathaṃ citravarmādayo 'pi mām abhidruhyanti/
athavāta eva rākṣase niratiśayā prītiḥ (prakāśam) vijaye,
rākṣasaṃ draṣṭum icchāmi/

pratīhārī

yat kumāra ajñāpayati (iti niṣkrāntaḥ)

(tataḥ praviśatyāsanasthaḥ svabhavanagataḥ puruṣeṇa
saha sacinto rākṣasaḥ)

rākṣasa

(ātmagatam) pūrṇam asmadbalaṃ candraguptabalair iti
yatsatyam na me manasaḥ pariśuddhir asti/ kutaḥ
sādhye niścitam anvayena ghaṭitaṃ bibhrat sapakṣe sthitim
vyāvṛttam ca vipakṣato bhavati yat tat sādhanam siddhaye/
yat sādhyam svayam eva tulyam ubhayoḥ pakṣe viruddham ca
yat tasyāṅgīkaraṇeṇa vādina iva syāt svāmīno nigrahaḥ//5.10//
[śārdūlavikrīḍita]

athavā vijñātāparāgahetubhiḥ prāk pariḡr̥hītopajāpair āpūrṇam iti
na vikalpayitum arhāmi (prakāśam) bhadrā priyaṃvadaka,
ucyantām asmadvacanāt kumārānuyāyino rājānaḥ/ saṃprati
dine dine pratyāsīdati kusumapuram/ tat parikalpitavibhāgair
bhavadbhiḥ prayāṇe prayātavyam/ katham iti---
prasthātavyam purastāt khasamagadhagaṇair mām anu vyūhya
sainyair gāndhārair madhyayāne sayavanapatibhiḥ saṃvidheyāḥ
prayatnaḥ/

paścād gacchantu vīrāḥ śakanarapatayaḥ sambhṛtās cīṇahūnaiḥ
 kaulūtādyas ca śiṣṭaḥ pathi parivṛṇuyād rājalokaḥ kumāram
 //5.11// [sragdharā]

priyaṃ

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

(praviśya)

pratīhārī

jayatvamātyaḥ/ amātya icchati tvāṃ kumāraḥ prekṣitum/

rākṣasa

bhadre, muhūrtaṃ tiṣṭha/ kaḥ ko 'tra bhoh/

(praviśya)

puruṣa

ājñāpayatvamātyaḥ/

rākṣasa

ucyatāṃ śakaṭadāsaḥ/ yathā paridhāpitāḥ kumāreṇābharaṇāni
 vayam/ tan na yuktam analaṃkṛtaiḥ kumāradarśanam
 anubhavitum/ ato yat tad alaṅkaraṇatrayaṃ kṛtaṃ tan madhyād
 ekaṃ dīyatāṃ iti/

puruṣa

tathā (iti niṣkrāmya punaḥ praviśya) amātya idam ābharaṇam/

rākṣasa

(nātyenātmānam alaṅkṛtyotthāya ca) bhadre, rājopagāminam
 mārgam ādeśaya/

pratīhārī

etvamātyaḥ/

rākṣasa

(ātmagatam) adhikārapadam nāma nirdoṣasyāpi puruṣasya
 mahadāśaṅkāsthānam/ kutaḥ
 bhayaṃ tāvat sevyād abhiniviśate sevakajānam
 tataḥ pratyāsannād bhavati hṛdaye caiva nihitam/
 tato 'dhyārūḍhānāṃ padam asujanadveśajānam
 gatiḥ socchrāyāṇāṃ patanam anukūlaṃ kalayati//5.12//
 [śikhariṇī]

(parikramya)

pratīhārī

amātya, ayaṃ kumāraḥ/ upasarpatvenam amātyaḥ/

rākṣasa

(vilokya) ayaṃ kumāras tiṣṭhati ya eṣa---

pādāgre dṛśam avadhāya niṣcalantīm

śūnyatvād aparigṛhītataadvīṣeṣām/

vaktrenduṃ vahati kareṇa durvahāṇām

kāryāṇām kṛtam iva gauraveṇa namram//5.13// [praharṣiṇī]

(upasṛtya) vijayatām kumārah/
malayaketu
ārya, abhivādaye/ idam āsanam āsyatām/
rākṣasa
(tathā karoti)
malayaketu
ārya, ciradarśanenāryasya vayam udvignāh/
rākṣasa
kumāra, prayāṇe pratividhānam anutiṣṭhatā mayā kumārād ayam
upālabho 'dhigatah/
malayaketu
ārya, prayāṇe katham prativihitam iti śrotum icchāmi/
rākṣasa
kumāra, evam ādiṣṭāh kumārānuyāyino rājānah/
(prasthātavyam iti pūrvoktam pathati)
malayaketu
(svagatam) katham ya eva madvināśena candraguptam
ārādhayitum udyatās ta eva mām parivṛṇvanti (prakāśam)
ārya, asti kaś cid yaḥ kusumapuram prati gacchati tat āgacchati vā/
rākṣasa
avasitam idānīm gatāgataprayojanam/ alpair ahobhir vayam eva
tatra gantārah/
malayaketu
(svagatam) vijñāyate (prakāśam) yadyevam tatah kim āryeṇāyam
salekhaḥ puruṣah preṣitaḥ/
rākṣasa
(vilokya) aye siddhārthakah! bhadra, kim idam/
siddhārthaka
(sabāṣpaṃ lajjāṃ nātayan) prasīdatvamātyah/ tāḍyamānena mayā
na pāritam rahasyam dhārayitum/
rākṣasa
bhadra, kīdrśam rahasyam iti na khalvavagacchāmi/
siddhārthaka
nanu vijñāpayāmi tāḍyamānena mayā (ityarddhokte sabhayam
adhomukhas tiṣṭhati)
malayaketu
bhāgurāyaṇa, svāminah purastād bhīto lajjito vā naiṣa
kathayiṣyati/ svayam evāryāya kathaya/
bhāgurāyaṇa
yad ājñāpayati kumārah/ amātya, eśa kathayati yathāham
amātyena lekham dattvā vācikaṃ sandiśya candraguptasakāśam
preṣita iti/
rākṣasa
bhadra siddhārthaka, api satyam/

siddhārthaka

(lajjāṃ nāṭayan) evam atitāḍyamānena mayā niveditam/

rākṣasa

anṛtam etat/ tāḍyamānaḥ puruṣaḥ kim iva na brūyāt/

malayaketu

sakhe bhāgurāyaṇa, darśaya lekham/ vācikaṃ eṣa bhr̥tyaḥ
kathayiṣyati/

bhāgurāyaṇa

amātya, ayaṃ lekhaḥ/

rākṣasa

(vācayitvā) kumāra śatroḥ prayoga eṣaḥ/

malayaketu

lekhasyāśūnyārtham āryeṇedam apyābharaṇam anupreṣitam/
tat kathaṃ śatroḥ prayoga eṣaḥ/

rākṣasa

(ābharaṇam nirvarṇya) kumāreṇaitan mahyam anupreṣitam/
mayāpyetat kasmim̐ścit paritoṣasthāne siddhārthakāya dattam/

bhāgurāyaṇa

īdr̥śasya viśeṣataḥ kumāreṇātmagātrād avatārya prasādī-
kṛtasyeyaṃ parityāgabhūmiḥ/

malayaketu

vācikaṃ apyāptatamād asmāc chrotavyam iti likhitam āryeṇa/

rākṣasa

kuto vācikaṃ kasya vācikaṃ/ lekha evāsmadīyo na bhavati/

malayaketu

iyaṃ tarhi kasya mudrā/

rākṣasa

kapaṭamudrām utpādayitum śaknuvanti dhūrtāḥ/

bhāgurāyaṇa

kumāra, samyag amātyo vijñāpayati/ bhadra siddhārthaka,
kenāyaṃ likhito lekhaḥ/

siddhārthaka

(rākṣasamukham avalokya tūṣṇīm adhomukhas tiṣṭhati)

bhāgurāyaṇa

bhadra, alaṃ punar ātmānaṃ tāḍayitum/ kathaya/

siddhārthaka

ārya śakaṭadāsena/

rākṣasa

kumāra, yadi śakaṭadāsena likhitas tato mayaiiva likhitaḥ/

malayaketu

vijaye, śakaṭadāsaṃ draṣṭum icchāmi/

pratīharī

yat kumāra ājñāpayati/

bhāgurāyaṇa

(svagatam) na khalvaniścītārtham āryacāṅakya-
 praṇīdhayo 'bhīdhāsyanti/ bhavatvevam/ (āgatyā śakaṭadāso vā
 so 'yam lekha iti pratyabhijñāya pūrvavṛttam prakāśayet/ evaṃ
 sati sandihāno malayaketu asmin prayoge ślathādarō bhavet)
 (prakāśam) kumāra, na kadā cid api śakaṭadāso 'mātyasyāgrato
 mayā likhitam iti pratipatsyate/ ato 'nyalikhitam asyānīyatām
 varṇasaṃvāda evaitam vibhāvaiṣyati/

malayaketu

vijaye, evaṃ kriyatām/

bhāgurāyaṇa

kumāra, mudrām apyānayatviyam/

malayaketu

ubhayam apyānīyatām/

pratīharī

yat kumāra ājñāpayati (iti niṣkramya punaḥ praviśya)

kumāra, idam tac chakaṭadāsenā svahastalikhitam patram

mudrāpi/

malayaketu

(ubhayam api nātyena vilokya) ārya, saṃvadantyakṣarāṇi/

rākṣasa

(svagatam) saṃvadantyakṣarāṇi/ śakaṭadāsas tu mitram iti ca

visaṃvadantyakṣarāṇi/ kiṃ nu śakaṭadāsenā---

smṛtam syāt putradārāṇām

vismṛtāḥ svāmibhaktayaḥ/

caleṣvartheṣu lubdhena

na yaśaḥsvanapāyīṣu//5.14// [anuṣṭubh]

atha vā kaḥ sandehaḥ---

mudrā tasya karāṅgulipraṇayinī siddhārthakas tatsuhṛt

tasyaivāparalekhyasūcitam idam lekhyam prayogāśrayam/

suvyaktam śakaṭena bhedapaṭubhiḥ sandhāya sārddham parair

bhartṛsnehaparāṇmukhena kṛpaṇam praṇārthinā ceṣṭitam//5.15//

[sārdūlavikrīḍita]

malayaketu

(vilokya) ārya, alaṅkāratrayam śrīmatā yad anupreṣitam tad

upagatam iti yal likhitam tanmadhyāt kim idam ekam/

(nirvarṇyātmagatam) katham tātena dhṛtapūrvam idam

ābharaṇam/ (prakāśam) ārya, kuto 'yam alaṅkāraḥ/

rākṣasa

vaṅigbhyaḥ krayād adhigataḥ/

malayaketu

vijaye, api pratyabhijānāsi bhūṣaṇam idam/

pratīharī

(nirvarṇya sabāṣpam) kumāra, katham na pratyabhijānāmi/

idam sugr̥hītanāmadheyena parvateśvareṇa dhāritapūrvam/
malayaketu

(sabāṣpam) hā tāta!
etāni tāni tava bhūṣaṇavallabhasya
gātrocitāni kulabhūṣaṇa bhūṣaṇāni/
yaiḥ śobhito 'si mukhacandrakṛtāvabhāso
nakṣatravān iva śaratsamayapradoṣaḥ//5.16// [vasantatilaka]

rākṣasa

(svagatam) katham parvateśvareṇa dhṛtapūrvāṇītyāha/
vyaktam evāsyā bhūṣaṇāni cāṇakyaprayuktena vaṇigjanenāsmāsu
vikrītāni/

malayaketu

ārya, tātena dhṛtapūrvāṇām viśeṣataś candraguptahastagatānām
krayād adhigamaḥ katham yujyate/ atha vā yujyata evaitat/kataḥ
candraguptasya vikretur
adhikam lābham icchataḥ/
kalpitā mūlyam eteṣām
krūreṇa bhavataḥ vayam//5.17// [anuṣṭubh]

rākṣasa

(svagatam) aho, suśliṣṭo 'bhūc chatruprayogaḥ/ kutaḥ
lekho 'yaṃ na mameti nottaram idam mudrā madīyā yataḥ
sauhārdaṃ śakateṇa khaṇḍitam iti śraddheyam etat katham/
maurye bhūṣaṇavikrayam narapatau ko nāma sambhāvayet
tasmāt sampratipattir eva hi varam na grāmyam atrottaram//5.18//
[śārdūlavikrīḍita]

malayaketu

etad āryam pṛcchāmi/

rākṣasa

kumāra, ya āryas taṃ pṛccha/ vayam idānīm anāryāḥ saṃvṛttāḥ/

malayaketu

mauryo 'sau svāmiputraḥ paricaraṇaparo mitraputras tavāham
dātā so 'rthasya tubhyaṃ svamatam anugatas tvam tu mahyam
dadāsi/
dāsyam satkārapūrvam nanu sacivapadam tatra te svāmyam atra
svārthe kasmin samīhā punar adhikatare svām anāryam
karoti//5.19// [śārdūlavikrīḍita]

rākṣasa

kumāra, evam ayuktavyāhāriṇā bhavataiva nirṇayo dattaḥ/
bhavatu/ tava ko doṣaḥ (mauryo 'sau svāmiputra iti
yuṣmadasmador vyayatyayena paṭhati)

malayaketu

(lekham alaṃkaraṇasthagikāṃ ca nirdīśya) idam idānīm kim/

rākṣasa

(sabāṣpam) vidhivilasitam/ kutaḥ
 bhṛtyatve paribhāvadhāmani sati snehāt prabhūṇaṃ satāṃ
 putrebhyaḥ kṛtavedināṃ kṛtadhiyāṃ yeṣāṃ na bhinnā vayam/
 te lokasya parīkṣakāḥ kṣitibhṛtaḥ pāpena yena kṣatās
 tasyedaṃ vipulaṃ vidher vilasitam pumsāṃ
 prayatnacchidaḥ//5.20// [śārdūlavikrīḍita]

malayaketu

(saroṣam) kim adyāpi nihnūyate eva vidheḥ kilaitad vyavasitam
 na lobhasyeti/ anārya/
 kanyāṃ tīvraṣaprayogaviṣamāṃ kṛtvā kṛtaghnatvayā
 viśrambhapravaṇaḥ purā mama pitā nītaḥ kathāśeṣatām/
 sampratyāhitagauraveṇa bhavatā mantrādhikāre ripau
 prārabdhāḥ pralayāya māmsavad aho vikretum ete vayam//5.21//
 [śārdūlavikrīḍita]

rākṣasa

(svagatam) ayam aparo gaṇḍasyopari sphoṭaḥ (prakāśam
 karṇau pidhāya) śāntaṃ pāpaṃ śāntaṃ pāpaṃ/ nāhaṃ
 parvateśvare viśakanyāṃ prayuktavān/

malayaketu

kena tarhi vyāpāditaḥ tātah/

rākṣasa

daivam atra praṣṭavyam/

malayaketu

(sakrodham) daivam atra praṣṭavyam/ na kṣapaṇako jīvasiddhiḥ/

rākṣasa

(svagatam) kathaṃ jīvasiddhir api cānakyapranidhiḥ/ hanta
 ripubhir me hṛdayam api svīkṛtam/

malayaketu

(sakrodham) bhāsuraka, ājñāpyatāṃ śikharasenaḥ/ ya ete
 rākṣasena saha suhṛttāṃ utpādyāsmac charīradroheṇa
 candraguptam ārādhayitukāmāḥ pañca rājānaḥ kaulūtas
 citravarmā malayanarapatiḥ siṃhanādaḥ kāśmīraḥ puṣkarākṣaḥ
 sindhurājaḥ suṣeṇaḥ pārasikādhipo meghanāda iti/ eteṣu trayāḥ
 prathame maḍiyāṃ bhūmiṃ kāmayante te gambhīraśvabhram
 abhinīya pāṃsubhiḥ pūryantām/ itarau tu hastibalakāmukau
 hastinaiva ghātyetām iti/

puruṣa

tathā (iti niṣkrāntaḥ)

malayaketu

(sakrodham) rākṣasa rākṣasa, nāhaṃ viśrambhaghātī rākṣaso
 malayaketuḥ khalvahaṃ/ tad gaccha samāśrīyatāṃ sarvātmanā
 candraguptaḥ/ paśya---
 viṣṇuguptaṃ ca mauryaṃ ca

samam apyāgatau tvayā/
 unmūlayitum īso 'haṃ
 trivargam iva durnayaḥ//5.22// [anuṣṭubh]

bhāgurāyaṇa

kumāra, kṛtaṃ kālaharaṇena/ sāmpratam
 kusumapuroparodhāyājñāpyantām asmadbalāni/
 gaudīnām lodhradhūlīparimalabahulān dhūmayantaḥ kapolān
 kliśnantaḥ kṛṣṇimānaṃ bhramarakularucaḥ kuñcitasyālakasya/
 pāmśustambā balānām turagakhurapuṭakṣobhalabdhātmalābhāḥ
 śatrūṇām uttamāṅge gajamadasalilacchinnamūlāḥ patantu//5.23//
 [sragdharā]

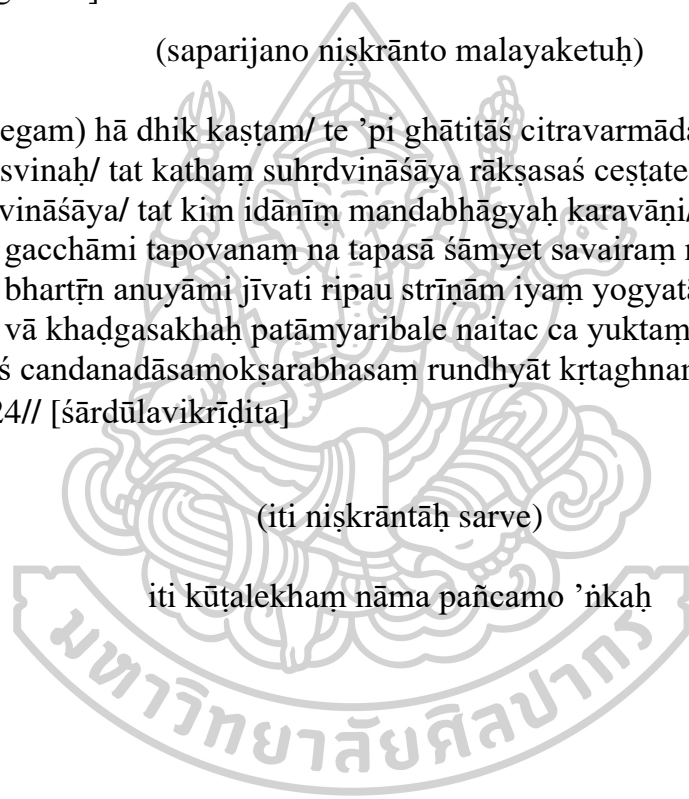
(saparijano niṣkrānto malayaketuḥ)

rākṣasa

(sāvegam) hā dhik kaṣṭam/ te 'pi ghātītās citravarmādayas
 tapasvinaḥ/ tat katham suhrdvināśāya rākṣasas ceṣṭate na
 ripuvinaśāya/ tat kim idānīm mandabhāgyaḥ karavāni/
 kiṃ gacchāmi tapovanaṃ na tapasā śāmyet savairam manaḥ
 kiṃ bhartṛn anuyāmi jīvati ripau strīnām iyaṃ योग्याता/
 kiṃ vā khaḍgasakhaḥ patāmyaribale naitac ca yuktaṃ bhavec
 cetaś candanadāsamokṣarabhasam rundhyāt kṛtaghnaṃ na cet
 //5.24// [śārdūlavikrīḍita]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti kūtalekhaṃ nāma pañcamo 'ṅkaḥ

mudrārākṣasa

ṣaṣṭho 'ṅkaḥ

(tataḥ praviśatyalamkṛtaḥ saharṣaḥ siddhārthakaḥ)

siddhārthaka

jayati jaladanīlaḥ keśavaḥ keśighātī
jayati ca janadr̥ṣṭicandramās candraguptaḥ/
jayati jayanakāryaṃ yāvat kṛtvā sarvaṃ
pratihataparapakṣā āryacāṅakyanītiḥ//6.1// [mālinī]
tāvac cirasya kālasya priyavayasyaṃ samiddhārthakaṃ paśyāmi/
(parikramyāvalokya ca) eṣa me priyavayasyaḥ samiddhārthaka ita
evāgacchati/ yāvad enam upasarpāmi (tataḥ praviśati
samiddhārthakaḥ)

samiddhārthaka

santāpe tāreśānām gehotsave sukhāyamānānām/
hr̥dayasthitānām vibhavā virāhe mitrānām dūnayanti//6.2// [gīti]
śrutam mayā malayaketukāṭakāt priyavayasyaḥ siddhārthaka
āgata iti/ tad yāvad enam anveṣayāmi/ (iti parikrāmati/ vilokya)
eṣa siddhārthakaḥ/

siddhārthaka

(upasṛtya) katham samiddhārthakaḥ api sukham priyavayasyasya/
(ityanyonyam ālīngataḥ)

samiddhārthaka

vayasya kuto me sukham yena tvam cirapravāsapratyāgato
'pyadya na me geham āgacchasi/

siddhārthaka

prasīdatu vayasyaḥ/ dr̥ṣṭamātra eva āryacāṅakyenājñāpto 'smi
yathā siddhārthaka gaccha imaṃ priyodantaṃ devasya
candraśriye nivedayeti/ tata etasmai nivedyaivam
anubhūtapārthivaprasādo 'ham priyavayasyaṃ prekṣituṃ tavaiva
geham calito 'smi

samiddhārthaka

vayasya, yadi me śrotavyaṃ bhavati tataḥ kathaya kiṃ tat priyaṃ
yat priyadarśanāya candraśriye niveditam/

siddhārthaka

vayasya, kiṃ tavāpyaśrotavyam asti tan niśāmaya/ asti tāvac
cāṅakyanītimohitamatinā malayaketuhatakena niškāsya rākṣasaṃ
hatās citravarmapramukhāḥ pradhānāḥ pañcapārthivāḥ/
tato 'samīkṣyakāryeṣu durācāra ityujjhivā malayaketu-
kaṭakabhūmiṃ kuśalatāyai bhayavilolaśeṣasainikaparivāreṣu

- svakam svakam viṣayaṃ sabhayam prasthiteṣu pārhiveṣu
nirviṇṇahṛdayeṣu sakalasāmanteṣu bhadrabhaṭapuruṣadatta-
ḍiṅgarātabalaguptarājaseṇabhāgurāyaṇarohitākṣavijaya-
varmapramukhaiḥ saṃyama gṛhīto malayaketuḥ/
samiddhārthaka
vayasya, bhadrabhaṭapramukhāḥ kila devāc candraguptād
aparaktā malayaketuṃ samāśritā iti loke mantrayate/ tat kiṃ
nimittam kukavikṛtanāṭakasyevānyan mukhe 'nyan nirvahaṇe/
siddhārthaka
vayasya daivagatyā ivāśrutagatyai nama āryacāṇakyanītyai/
samiddhārthaka
tatas tataḥ/
siddhārthaka
tataḥ prabhūtasārasādhanasameteneto niṣkramyāryacāṇakyaena
pratipannarājalokam aśeṣam mlecchabalam/
samiddhārthaka
vayasya, kutra tat/
siddhārthaka
yatraite---
atiśayagurukena dānadarpeṇa dantinaḥ
sajalajaladalīlām udvahanto nadanti/
kaśāprahārabhayena jātakampottaraṅgāḥ
gṛhītajayanaśabdāḥ saṃpatanti saṃplavante turaṅgāḥ//6.3//
[māliī]
samiddhārthaka
vayasya, etat tāvat tiṣṭhatu/ tathā sarvalokapratyakṣam
ujjhītādhikāraḥ sthītvā āryacāṇakyaḥ kiṃ punar api tad eva
mantripadam ārūḍhaḥ/
siddhārthaka
atimugdho 'sīdānīm tvam yad amātyarākṣasenāpyanavagāhita-
pūrvam āryacāṇakycaritam avagāhitum icchasi/
samiddhārthaka
vayasya, amātyarākṣasaḥ sāmpratam kutra/
siddhārthaka
tasmin bhayavilole vardhamāne malayaketukaṭakān
niṣkramyodumbaranāmadheyena careṇānusandhīyamāna idam
pāṭaliputram āgata ityāryacāṇakyaḥ niveditam/
samiddhārthaka
vayasya, tathā nāmāmātyarākṣaso nandarājyapratyānyane
kṛtavvasāyo niṣkramya sāmpratam akṛtārthaḥ punar apīdam
pāṭaliputram āgata eva/
siddhārthaka
vayasya, tarkayāmi candanadāsasneheneti/

samidhārthaka

vayasya, candanadāsasya mokṣam iva prekṣe/

siddhārthaka

kuto 'syādhanyasya mokṣaḥ/ sa khalu sāmpratam
āryacāṇakyasyājñaptiā dvābhyām āvābhyām vadhyasthānam
praveśya vyāpādayitavyaḥ/

samidhārthaka

(sakrodham) kim āryacāṇakyasya ghātakajano 'nyo nāsti
yenāvām īdṛṣeṣu atinṛśamseṣu niyogeṣu niyojayati/

siddhārthaka

vayasya, ko jīvaloke jīvitukāma āryacāṇakyasyājñaptim
pratikūlayati/ tad ehi caṇḍālaveśadhāriṇau bhūtvā candanadāsam
vadhyasthānam nayāvaḥ

(ityubhau niṣkrāntau)

(praveśakah)

(tataḥ praviśati rajjuhastāḥ puruṣaḥ)

puruṣa

ṣaḍguṇasamyogadr̥dhā upāyaparipāṭighaṭitapāsamukhī/
cāṇakyanītirajjū ripusamyamanodyatā jayati//6.4// [āryā]
(parikramyāvalokya ca) eṣa sa pradeśa āryacāṇakyāya
udumbareṇa kathito yatra mayā āryacāṇakyājñaptiā
amātyarākṣasaḥ prekṣitavyaḥ/ (vilokya) katham eṣa
khalvamātyarākṣasaḥ kṛtaśīrṣāguṇṭhana ita evāgacchati/ tad
yāvad ebhir jīrnodyānapādapair antaritaśarīraḥ
prekṣe kutrāsanaparigrahaṃ karotīti (parikramya sthitaḥ)

(tataḥ praviśati yathānirdiṣṭaḥ saśastro rākṣasaḥ)

rākṣasa

(sāsram) kaṣṭam bhoḥ kaṣṭam/
ucchinnāśrayakātareva kulaṭā gotrāntaram śrīr gatā
tām evānugatā gatānugatikās tyaktānurāgāḥ prajāḥ/
āptair apyanavāptapauruṣaphalaiḥ kāryasya dhūr ujjhitā
kiṃ kurvantvatha vottamāngarahitair aṅgair iva sthīyate//6.5//
[śārdūlavikrīḍita]
api ca--
patim tyaktvā devaṃ bhuvanapatim uccair abhijanam
gatā chidreṇa śrīr vṛṣalam avinīteva vṛṣalī/
sthīrībhūtā cāsmin kim iha karavāma sthīram api

prayatnaṃ no yeṣāṃ viphalayati daivaṃ dviṣad iva//6.6//

[śikhariṇī]

mayā hi--

deve gate divam atadvidhamṛtyuyogye

śaileśvaraṃ tam adhikṛtya kṛtaḥ prayatnaḥ/

tasmin hate tanayam asya tathāpyasiddhir

daivaṃ hi nandakulaśatrur asau na vipraḥ//6.7// [vasantatilaka]

aho vivekaśūnyatā mlecchasya/ kutaḥ

yo naṣṭān api bījanāśam adhunā śuśrūṣate svāminas

teṣāṃ vairibhir akṣataḥ katham asau sandhāsyate rākṣasaḥ/

etāvad dhi vivekaśūnyamanasā mleccchena nālocitaṃ

daivenopahatasya buddhir atha vā sarvā viparyasyati//6.8//

[śārdūlavikrīḍita]

tad idānīm api tāvad arātihastagato vinaśyen na tu rākṣasaś

candraguptena saha sandadhīta/ athavā mama kāmam

asatyasandha iti varam ayaśo na tu śatruvañcanaparābhūta iti

(samantād avalokya sāsram) etās tā devapādakramaṇaparicaya-

pavitrikṛtatalāḥ kusumapuropakaṇṭhabhūmayāḥ/ iha hi---

śārṅgākarsāvamuktaprasīthilakavikāpragraheṇātra deśe

devenākāri citraṃ prajavitaturagaṃ bāṇamokṣaś caleṣu/

asyām udyānarājau sthitam iha kathitaṃ rājabhis tair vinetthaṃ

saṃpratyālokyamānāḥ kusumapurabhuvo bhūyasā

duḥkhayanti//6.9// [sragdharā]

tat kva nu gacchāmi mandabhāgyaḥ (vilokya) bhavatu dṛṣṭam etaj

jīṇḍodyānam/ atra praviśya kutaś cic candanadāsapravṛttim

upalapsye/ aho alakṣitanipātāḥ puruṣānām samaviṣama-

daśāparinatayo bhavanti/ kutaḥ

paurair aṅgulibhir navenduvad ahaṃ nirdiśyamānaḥ śanair

yo rājeva purā purān niragamaṃ rājñām sahasrair vṛtaḥ/

bhūyaḥ saṃprati so 'ham eva nagare tatraiva vandhyaśramo

jīṇḍodyānakam eṣa taskara iva trāsād viśāmi drutam//6.10//

[śārdūlavikrīḍita]

atha vā yeṣāṃ prāsādād idam āsīt ta eva na santi (nātyena

praviśyāvalokya ca) aho jīṇḍodyānasyāramaṇītā/ atra hi---

viparyastaṃ saudhaṃ kulam iva mahārambharacanaṃ

saraḥ śuṣkaṃ sādhor hrdayam iva nāśena suhrdām/

phalair hīnā vṛkṣā viguṇavidhiyogād iva nayās

trṇaiś channā bhūmir matir iva kunītail aviduṣaḥ//6.11//

[śikhariṇī]

api ca--

kṣatāṅgīnām tīkṣṇaiḥ paraśubhir udagraiḥ kṣitiruhām

rujā kūjantīnām aviratakapotoparuditaiḥ/

svanirmokacchedaiḥ paricitaparikleśakṛpayā

śvasantaḥ śākhānām vṛṇam iva nibadhnanti phaṇinaḥ//6.12//
[śikhariṇī]

ete ca tapasvinaḥ---

antaḥsarīrapariśoṣam udagrayantaḥ
kīṭakṣatiṃ śucam ivātigurum vahantaḥ/
chāyāvīyogamalinā vyasane nimagnā

vṛkṣāḥ śmaśānam upagantum iva pravṛttāḥ//6.13// [vasantatilaka]

yāvad asmin viśamadaśāpariṇāmasulabhe bhinnaśīlātale
muhūrtam upaviśāmi (upaviśyākarnya ca) aye kim ayam
ākasmikaḥ paṭupaṭahaśāṅkhamiśro nāndīnādaḥ śrūyate/ya eṣaḥ---

pramrdgañ chrotṛṇām śrutipatham asāraṃ gurutayā

bahutvāt prāsādaiḥ sapadi paripītojjhita iva/

asau nāndīnādaḥ paṭupaṭahaśāṅkhadhvaniyuto

diśāṃ draṣṭum dairghyam prasaratī sakautūhala iva//6.14//

[śikhariṇī]

(vicintya) āḥ jñātam/ eṣa hi malayaketusaṃyamanasaṃjāto

rājakulasya (ityarddhokte sāsūyam) mauryakulasyādhika-

paritoṣaṃ piśunayati (sabāṣpam) kaṣṭam bhoḥ kaṣṭam/

śrāvito 'smi śriyam śatror

abhinīya ca darśitaḥ/

anubhāvayitum manye

yatnaḥ samprati mām vidheḥ//6.15// [anuṣṭubh]

puruṣa

āsīno 'yam/ yāvad āryacāṅkyādeśaṃ sampādayāmi/

(rākṣasaṃ apaśyann iva tasyāgrato rajjupāśena kaṅṭham udbadhnāti)

rākṣasa

(vilokya) aye katham ātmānam udbadhnātyayam/ aham iva

duḥkhitas tapasvī/ bhavatu pṛcchāmyenam (upasṛtya) bhadra, kim

idam anuṣṭhīyate/

puruṣa

(sabāṣpam) ārya, yat priyavayasyavināśaduḥkhito 'smādrśo

mandabhāgyo 'nutiṣṭhati

rākṣasa

(ātmagatam) prathamam eva mayā jñātam nūnam aham ivārtas

tapasvīti (prakāśam) he vyasanabrahmacārin yadi na guhyam

nātibhārikaṃ vā tataḥ śrotum icchāmi/

puruṣa

ārya, na rahasyam nātigurukaṃ kiṃ tu na śaknomi

priyavayasyavināśaduḥkhitahrdaya etāvanmātram api maraṇasya

kālaharaṇam kartum/

rākṣasa

(niḥśvasyātmagatam) kaṣṭam ete suhrdvayasaneṣu paravad

udāsīnāḥ pratyādiṣyāmahe vāyam anena (prakāśam) bhādra, yadi
na rahasyaṃ nātiguru vā tac chrotum icchāmi/

puruṣa

aho nirbandha āryasya/ kā gatiḥ/ nivedayāmi/ asti tāvad atra
nagare maṇikāraśreṣṭhī viṣṇudāso nāma/

rākṣasa

(ātmagatam) asti viṣṇudāsaś candanadāsasya paramasuhṛt
(prakāśam) kiṃ tasya/

puruṣa

sa mama priyavayasyaḥ/

rākṣasa

(saharṣam ātmagatam) aye priyavayasya ityāha/
atyantasannikṛṣṭaḥ saṃbandhaḥ/ hanta jñāsyati candanadāsasya
vṛttāntam/

puruṣa

saṃprati dīnajanadattābharaṇādivibhavo jvalanaṃ praveṣṭukāmo
nagarān niṣkrāntaḥ/ aham api yāvat tasyāśrotavyaṃ na śṛṇomi
tāvad ātmānam udbadhya vyāpādayitum idaṃ jīṇodyānam
āgataḥ/

rākṣasa

bhādra, agnipraveśe suhṛdas te ko hetuḥ/
kim auśadhapathātigair upahato mahāvvyādhibhiḥ...

puruṣa

nahi nahi/

rākṣasa

...kim agniviśakalpayā narapater nirastaḥ krudhā.../

puruṣa

ārya, śāntaṃ pāpaṃ śāntaṃ pāpaṃ/ candraguptasya janapade na
nṛśamsā pratipattiḥ/

rākṣasa

...alabhyam anuraktavān kim ayam anyanārījanam...

puruṣa

(karṇau pidhāya) śāntaṃ pāpaṃ/ abhūmiḥ khalveṣo 'vinayasya/

rākṣasa

...kim asya bhavato yathā suhṛda eva nāśo 'vaśaḥ//6.16// [pṛthvī]

puruṣa

ārya, atha kim/

rākṣasa

(sāvegam ātmagatam) candanadāsasya priyasuhṛd iti tadvināśo
hutabhukpraveśahetur iti yatsatyam calitam evāste yuktasneha-
pakṣapātād hṛdayam (prakāśam) tadvināśam ca priyasuhṛd-
vatsalatayā martavye vyavasitasya sucariṭam ca vistareṇa śrotum
icchāmi/

- puruṣa
 ārya, ato 'paraṃ na śaknōmi mandabhāgyo maraṇasya vighnam
 utpādayitum/
- rākṣasa
 bhadra, śravaṇīyāṃ kathāṃ kathaya/
- puruṣa
 kā gatiḥ/ kiṃ kartavyam/ eṣa khalu nivedayāmi/ śṛṇotvāryaḥ/
- rākṣasa
 bhadra, avahito 'smi/
- puruṣa
 asti iha nagare maṇikāraśreṣṭhī candanadāso nāma/
- rākṣasa
 (saviṣādāṃ ātmagatam) etat tad apāvṛtam asmacchoka-
 dīkṣādvāraṃ daivena/ hṛdaya sthirībhava kim api te kaṣṭataram
 ākarṇānyam asti (prakāśam) bhadra, śrūyate mitravatsalaḥ
 sādhuḥ/ kiṃ tasya/
- puruṣa
 sa etasya viṣṇudāsasya priyavayasyo bhavati/
- rākṣasa
 (svagatam) so 'yam abhyarṇaḥ śokavajrapāto hṛdayasya/
- puruṣa
 tato viṣṇudāseṇa vayasyasnehasadrśam adya vijñaptaś
 candraguptaḥ/
- rākṣasa
 kathaya kim iti/
- puruṣa
 deva asti mama gehe kuṭumbabharāṇaparyāpto 'rthaḥ
 tasya vinimayena mucyatāṃ priyavayasyaś candanadāsa iti/
- rākṣasa
 (svagatam) sādhu bho viṣṇudāsa sādhu/ aho darśito mitrasnehaḥ/
 kutaḥ
 pitṛṇ putrāḥ putrāṇ paravad abhihimsanti pitaro
 yadārthaṃ sauhārdaṃ suhṛdi ca vimuñcanti suhṛdaḥ/
 priyaṃ moktuṃ tad yo vyasanam iva sadyo vyavasitaḥ
 kṛtārtho 'yaṃ so 'rthas tava sati vaṇiktve 'pi vaṇijaḥ//6.17//
 [śikhariṇī]
 (prakāśam) bhadra, tatas tathābhihitena kiṃ pratipannaṃ
 mauryeṇa/
- puruṣa
 ārya, tata evaṃ bhaṇitena candraguptena pratibhaṇitaḥ śreṣṭhī
 viṣṇudāsaḥ na mayārthasya kāraṇena candanadāsaḥ saṃyamitaḥ
 kiṃ tu pracchādito 'nenāmātyarākṣasasya gṛhajano bahuśo
 yācitenāpi na samarpita/ tad yadi taṃ samarpayati tad astyasya
 mokṣaḥ anyathā prāṇaharo 'sya daṇḍa iti bhaṇitvā vadhya-

sthānam ānāyitaś candanadāsaḥ/ tato yāvad
 vayasyacandanadāsasyāśrotavyaṃ na śṛṇomi tāvaj jvalanaṃ
 praviśāmīti śreṣṭhī viṣṇudāso nagarān niṣkrāntaḥ/ aham api
 viṣṇudāsasyāśrotavyaṃ yāvan na śṛṇomi tāvad
 udbadhyātmānaṃ vyāpādayāmītīdam jīrṇodyānam āgataḥ/

rākṣasa

bhadra, na khalu vyāpāditaś candanadāsaḥ/

puruṣa

adya tāvad vyāpādyate/ sa khalu sāmpratam punaḥ punar
 amātyarākṣasasya grhajanam yācyate/ na khalu sa
 mitravatsalatayā samarpayati/ tad etena kāraṇena na karomi
 maraṇasya kālaharaṇam/

rākṣasa

(saharṣam ātmāgatam) sādhu vayasya candanadāsa, sādhu/
 śiver iva samudbhūtam śaraṇāgatarakṣayā/
 nicīyate tvayā sādho yaśo 'pi suhrdā vinā//6.18// [anuṣṭubh]
 (prakāśam) bhadra, gacchedānīm śīghram viṣṇudāsam
 jvalanapraveśān nivāraya/ aham api candanadāsam maraṇān
 mocayāmi/

puruṣa

atha punaḥ kenopāyenāryaś candanadāsam maraṇān mocayati/

rākṣasa

(khaḍgam ākrṣya) nanvanena vyavasāyasuhrdā nistriṃsena/
 paśya---
 nistriṃśo 'yaṃ sajalajaladavyomasānkāśamūrtir
 yuddhaśraddhāpulakita iva prāptasakhyaḥ kareṇa/
 sattvotkarṣāt samaranikaṣe drṣṭasāraḥ parair me
 mitrasnehād vivaśam adhunā sāhase māṃ niyuṅkte//6.19//
 [mandākrāntā]

puruṣa

ārya, evaṃ śreṣṭhicandanadāsajivitapradānapiśunitam
 viśamadaśāvīpākanipatitam sādhu na śaknomi tvāṃ nirṇīya
 pratipattum kiṃ sugrhitānāmadheyā amātyarākṣasapādā yūyam
 diṣṭyā drṣṭā iti/ tat kuru me prasādam sandehanirṇayena (iti
 pādayoḥ patati)

rākṣasa

so 'ham anubhūtabharṭṛvaṃśavināśaḥ suhrdvipattihetur anāryo
 durgrhitānāmadheyo yathārtho rākṣasaḥ/

puruṣa

(saharṣam punaḥ pādayoḥ patitvā) āścaryam diṣṭyā drṣṭo 'si/

rākṣasa

bhadra, uttiṣṭhotttiṣṭha alam idānīm kālaharaṇena/ nivedyatām
 viṣṇudāsāya eṣa rākṣasaś candanadāsam maraṇān mocayātīti

(iti nistriśo 'yam iti paṭhann ākrṣṭakhaḍgaḥ parikrāmati)

puruṣa

(pādayor nipatyā) prasīdantvamātyapādāḥ/ asti tāvad atra
prathamam candraguptahatakenāryaśakaṭadāso vadhyasthānam
ājñaptaḥ/ sa ca vadhyasthānāt kenāpyapahr̥tya deśāntaram nītaḥ/
tataś candraguptahatakena kasmād eṣa pramādaḥ kṛta iti
āryaśakaṭadāse samujjvalitaḥ kopavahnir ghātakajanānidhanena
nirvāpitaḥ/ tataḥ prabhṛti ghātakā yaṁ kam api gr̥hītaśastram
apūrvam puruṣam pṛṣṭhato vā 'grato vā prekṣante tad ātmano
jīvitam parirakṣanto 'pramattā vadhyasthāne vadhyam
vyāpādayanti/ tasmād evam gr̥hītaśastrair amātyapādair
gacchadbhiḥ śreṣṭhicandanadāsasya vadhas tvarāyīto bhavati
(niṣkrāntaḥ)

rākṣasa

(svagatam) aho durbodhaś cānyabatoṛ nītimārgaḥ/ kutaḥ
yadi ca śakaṭo nītaḥ śator matena mamāntikam
kim iti nihatas tena krodhād vadhādhikṛto janaḥ/
atha na kṛtakam tādr̥k kaṣṭam katham nu vibhāvayed
iti mama matis tarkārūḍhā na paśyati niścayam//6.20// [hariṇī]
(vicintya)
nāyam nistrimśakālaḥ prathamam iha kṛte ghātakānām vighāte
nītiḥ kālāntareṇa prakāṣayati phalam kim tayā kāryam atra/
audāsīnyam na yuktaṁ priyasuhr̥di gate matkṛte cātighorām
vyāpattim jñātam asya svatanum aham imām niṣkrayam
kalpayāmi //6.21// [sragdharā]

(iti niṣkrāntāḥ sarve)

iti kapaṭapāśo nāma śaṣṭho 'ṅkaḥ

mudrārākṣasa

saptamo 'ñkaḥ

(tataḥ praviṣati caṇḍālaḥ)

caṇḍāla

apasarata āryā apasarata/ apeta manuṣā apeta/
 yadi icchata rakṣitum svān prāṇān vibhavān kulaṃ kalatram ca/
 tat pariharata viṣamaṃ rājāpathyaṃ sudūreṇa//7.1// [āryā]
 api ca
 bhavati puruṣasya vyādhir maraṇaṃ vā sevite apathye/
 rājāpathye punaḥ sevite sakalam api kulaṃ mriyate//7.2// [āryā]
 tad yadi na pratītha tad atra prekṣadhvam enaṃ
 rājāpathyakāriṇaṃ śreṣṭhicandanadāsaṃ saputrakalatram
 vadhyasthānaṃ nīyamānaṃ (ākāśe śrutvā) āryāḥ, kiṃ bhaṇatha/
 astyasya ko 'pi mokṣopāya iti/ āryā astyamātyarākṣasasya
 gr̥hajānaṃ yadi samarpayati/ (punar ākāśe) kiṃ bhaṇatha/ eṣa
 śaraṇāgatavatsala ātmano jīvitamātrasya kāraṇenedr̥śam akāryaṃ
 na kariṣyatīti/ āryāḥ tena hi avadhārayatāsyā sukhāṃ gatim/ kim
 idānīm yuṣmākam atra pratīkāravicāreṇa/

(tataḥ praviṣati dvitīyacaṇḍālānugato vadhyaveśadhārī sūlaṃ skandhenādāya
 kuṭumbinyā putreṇa cānugamyamānaś candanadāsaḥ)

candanadāsa

(sabāṣpam) hā dhik hā dhik! asmādr̥śānām api nityaṃ
 cāritrabhaṅgabhīrūṇāṃ corajanocitaṃ maraṇaṃ bhavatīti namaḥ
 kṛtāntāya/ athavā na nṛśamsānām udāsīneṣvitarēṣu vā viśeṣo 'sti/
 tathāhi---
 muktṡvā āmiṣāṇi maraṇabhayena tṛṇair jīvantam/
 vyādhānām mugdhahariṇaṃ hantum ko nāma nirbandhaḥ//7.3//
 [āryā]
 (samantād avalokya) bho priyavayasya viṣṇudāsa, katham
 prativacanam api na me pratipadyase/ athavā durlabhās te khalu
 mānuṣā ya etasmin kāle dr̥ṣṭipathe 'pi tiṣṭhanti (sabāṣpam)
 ete 'smākaṃ priyavayasyā āsrupātamātreṇa kṛtapratīkārāḥ
 svaśarīraiḥ katham api nivartamānāḥ parivardhamānaśoka-
 dīnavadanā bāṣpagurukayā dr̥ṣṭyā mām anugacchanti
 (iti parikrāmāti)

caṇḍāla

ārya candanadāsa, āgato 'si vadhyasthānaṃ tad visarjaya
 gr̥hajānaṃ/

candanadāsa

kuṭumbini, nivartasva sāmpratam saputrā/ na yuktaṃ
khalvataḥparam anugantum/

kuṭumbini

(sabāṣpam) paralokaṃ prasthita āryo na deśāntaram/

candanadāsa

ārye, ayaṃ mitrakāryeṇa me vināśo na punaḥ puruṣadoṣeṇa tad
alaṃ viśādena/

kuṭumbini

ārya, yadyevaṃ tad idānīm akālaḥ kulajanasya nivartitum/

candanadāsa

atha kiṃ vyavasitaṃ kuṭumbīnyā/

kuṭumbini

bhartuś caraṇāvanugacchantyā ātmānugraho bhavatviti/

candanadāsa

ārye, durvyavasitaṃ idam/ tvayāyaṃ putrako 'śrutaloka-
saṃvyavahāro bālo 'nugrhitavyaḥ/

kuṭumbini

anugrṇantvenam prasannā devatāḥ/ jāta putraka, pata
paścimayoḥ pituḥ pādayoḥ/

putra

(pādayor nipatyā) tāta, kim idānīm mayā
tātavirahitenānuṣṭhātavyam/

candanadāsa

putra, cāṅkyavirahite deśe vastavyam/

caṅḍāla

ārya, candanadāsa nikhātaḥ śūlas tat saḥ bhava/

kuṭumbini

āryāḥ, paritrāyadhvam paritrāyadhvam/

candanadāsa

ārye, atha kim atrākrandasi/ svargaṃ gatānām tāvad devā
duḥkhitam parijanam anukampante/ anyac ca mitrakāryeṇa me
vināśo nāyuktakāryeṇa/ tat kiṃ harṣasthāne 'pi rudyate/

prathamaś caṅḍālaḥ (vajraloman)

are bilvapatra, gr̥hāṇa candanadāsam/ svayam eva gr̥hajano
gamiṣyati/

dvitīyaś caṅḍālaḥ (bilvapatraka)

are vajraloman, eṣa gr̥hṇāmi/

candanadāsa

bhadra, muhūrtaṃ tiṣṭha yāvat putrakaṃ sāntvayāmi
(putraṃ pariṣvajya mūrdhyāghnāya) jāta avaśyaṃ bhavitavye
vināśe mitrakāryaṃ samudvhamāno vināśam anubhavāmi

putra

tāta, kim idam api bhaṇitavyam/ kuladharmah khalveṣo 'smākam
(iti pādayoḥ patati)

prathamaś caṇḍālah
are grhāṇainam/

(caṇḍālo grhītaś candanadāsam)

kuṭumbini

(sorastādam) āryāḥ, paritrāyadhvam paritrāyadhvam/

(praviśya paṭākṣeṇa rākṣasaḥ)

rākṣasa

bhavati, na bhetavyam/ bho bhoḥ śulāyatanāḥ na khalu
vyāpādayitavyaś candanadāsaḥ/
yena svāmikulam ripor iva kulam drṣtam vinaśyat purā
mitrāṇam vyasane mahotsava iva svasthena yena sthitam/
ātmā yasya vadhāya vaḥ paribhavakṣetrīkṛto 'pi priyas
tasyeyam mama mṛtyulokapadavī vadhyasragābadhyatām//7.4//
[śārdūlavikrīḍita]

candanadāsa

(sabāṣpam vilokya) amātya, kim idam/

rākṣasa

tvadīyasucaritaikadeśasyānukaraṇam kilaitat/

candanadāsa

amātya, sarvam apīmam prayāsam niṣphalam kurvatā tvayā kim
anuṣṭhitam/

rākṣasa

sakhe, svārtha evānuṣṭhitah/ kṛtam upālambhena/ bhadrāmukha,
nivedyatām durātmane cāṇakyāya/

vajraloman (prathamaś caṇḍālah)

kim iti/

rākṣasa

duṣkāle 'pi kalāvasajjanarucāu prāṇaiḥ param rakṣatā
nītam yena yaśasvinātilaghutām auśīnarīyam yaśaḥ/
buddhānām api ceṣṭitam sucaritaiḥ kliṣtam viśuddhātmanā
pūjārho 'pi sa yatkr̥te tava gato vadhyatvam eṣo 'smi saḥ//7.5//
[śārdūlavikrīḍita]

prathamaś caṇḍālah

are bilvapatraka, tvam tāvac candanadāsam grhītvehaitasya
śmaśānapādapasya chāyāyām muhūrtaḥ tiṣṭha yāvad aham
āryacāṇakyāya nivedayāmi grhīto 'mātyarākṣasa iti/

dvitīyaś caṇḍālah

are, vajraloman evaṃ bhavatu/ (iti saputradāreṇa candanadāsenā
saha niṣkrāntaḥ)

prathamaś caṇḍālah

etvamātyaḥ (rākṣasena saha parikramya) astyatra ko 'pi
nivedayata tāvan nandakulanagakuliśasya mauryakula-
pratiṣṭhāpakasyāryacāṇakyaśya/

rākṣasa

(svagatam) etad api nāma śrotavyam/

prathamaś caṇḍālah

eṣa āryanītisamyamitabuddhipuruṣakāro gr̥hīto 'mātyarākṣasa iti/

(tataḥ praviśati javanikāvṛtaśarīro mukhamātradr̥śyaś cāṇakyaḥ)

cāṇakya

bhadra, kathaya kathaya/
kenottuṅgaśikhākālāpakapilo baddhaḥ paṭānte śikhī
pāśaiḥ kena sadāgater agatitā sadyaḥ samāsādītā/
kenānekapadānavāsitasataḥ simho 'rpitaḥ pañjare
bhīmaḥ kena ca naikanakramakaro dorbhyaṃ pratīrṇo 'rṇavaḥ
//7.6// [śārdūlavikrīḍita]

prathamaś caṇḍālah

nanu nītinipuṇabuddhināryeṇa/

cāṇakya

mā maivam/ nandakulavidveṣiṇā daiveneti brūhi/

rākṣasa

(svagatam) ayaṃ durātmā athavā mahātmā kauṭilyaḥ/
ākaraḥ sarvaśāstrāṇaṃ ratnānāṃ iva sāgaraḥ/
guṇair na parituṣyāmo yasya matsariṇo vayam//7.7// [anuṣṭubh]

cāṇakya

(vilokya saharṣaṃ svagatam) aye ayam asāvamātyarākṣasaḥ/
yena mahātmanā---

gurbhiḥ kalpanākleśair dīrghajāgarahetubhiḥ/

ciram āyāsītā senā vṛṣalasya matiś ca me//7.8// [anuṣṭubh]

(javanikām apanīyopasṛtya ca) bho amātyarākṣasa,
viṣṇugupto 'ham abhivādaye/

rākṣasa

(svagatam) amātya, iti lajjākaram idānīm viśeṣaṇam/

(prakāśam) viṣṇugupta, na mām cāṇḍālasparśadūṣitaṃ spraṣṭum
arhasi/

cāṇakya

amātyarākṣasa, nemau cāṇḍālalau/ ayaṃ khalu iṣṭapūrva eva
bhavatā siddhārthako nāma rājapuruṣaḥ/ yo 'pyasau dvitīyaḥ

so 'pi samiddhārthako nāma rājapuruṣa eva/ śakaṭadāso 'pi
 tapasvī taṃ tādṛśaṃ kapaṭalekhaṃ ajānann eva mayā lekhitāḥ/
 rākṣasa
 (svagatam) diṣṭyā śakaṭadāsaṃ pratyapanīto vikalpaḥ/
 cāṅakya
 kiṃ bahunā/ eṣa saṃkṣepataḥ kathayāmi/
 bhṛtyā bhadrabhaṭādayaḥ sa ca tathā lekhaḥ sa siddhārthakas
 tac cālaṅkaraṇatrayaṃ sa bhavato mitraṃ bhadantaḥ kila/
 jīṇḍyānagataḥ sa cāpipuruṣaḥ kleśaḥ sa ca śreṣṭhinaḥ
 sarva me (ityarddhokte lajjāṃ nāṭayati)
 vṛṣalasya vīra bhavatā saṃyogam icchor nayaḥ//7.9//
 [śārdūlavikrīḍita]
 tad ayaṃ vṛṣalas tvāṃ dṛṣṭum icchati/ paśyainam/
 rākṣasa
 (svagatam) kā gatiḥ/ eṣa paśyāmi/
 (tataḥ praviśati rājā vibhavataś ca parivāraḥ)
 rājā
 (svagatam) vinaiva yuddhād āryeṇa jitaṃ durjayaṃ parabalam iti
 lajjita evāsmi/ mama hi---
 phalayogam avāpya sāyakānāṃ aniyogena vilakṣatāṃ gatānāṃ/
 svasūceva bhavatyadhomukhānāṃ nijatūnīśayanavratapraṭiṣṭhā
 //7.10// [mālabhāriṇī]
 athavā
 viguṇīkṛtakārmuko 'pi jetuṃ bhuvi jetavyam asau samartha eva/
 svapato 'pi mameva yasya tantre guravo jāgrati kāryajāgarūkāḥ
 //7.11// [mālyabhāriṇī]
 (cāṅakyaṃ upasṛtya) ārya, candraguptaḥ praṇamati/
 cāṅakya
 vṛṣala, saṃpannās te sarvāśiṣaḥ/ ayaṃ amātyarākṣasaḥ prāptaḥ
 tad abhivādayasvātrabhavantam amātyamukhyam/
 rākṣasa
 (svagatam) yojito 'nena saṃbandhaḥ/
 rājā
 (rākṣasaṃ upasṛtya) ārya, candragupto 'bhivādayate/
 rākṣasa
 (vilokya svagatam) aye candraguptaḥ/
 ya eṣaḥ
 bāla eva hi loke 'smin saṃbhāvitamahodayaḥ/

kramenārūdhavān rājyaṃ yūthaiśvaryaṃ iva dvipaḥ//7.12//
[anuṣṭubh]

(prakāśam) rājan vijayasva/

rājā

ārya,

jaḡataḥ kiṃ na vijitaṃ mayeti pravacintyaṭām/

gurau ṣāḡḡuṇyacintāyām ārye cārye ca jāgrati//7.13// [anuṣṭubh]

rākṣasa

(svagatam) sprṣati mām bhṛtyabhāvena kauṭilyaśiṣyaḥ/

athavā vinaya evaiṣa candraguptasya matsaras tu me viparītaṃ

kalpayati/ sarvathā sthāne yaśasvī cāṇakyaḥ/ kutaḥ

dravyaṃ jigīṣum adhigamya jaḡātmano 'pi

netur yaśasvini pade niyatā pratiṣṭhā/

adravyam etya tu viśuddhanayo 'pi mantrī

śīrṇāśrayaḥ patati kūlajavṛkṣavṛtṭyā//7.14// [vasantatilaka]

cāṇakya

amātya rākṣasa, apīṣyate candanadāsasya jīvitam/

rākṣasa

bho viṣṇugupta, kaḥ sandehaḥ/

cāṇakya

amātya rākṣasa, agrhītaśastreṇa bhavatānugṛhyate vṛṣala

ityataḥ sandehaḥ/ tad yadi satyam eva candanadāsasya jīvitam

iṣyate tato grhyatām idaṃ śāstram/

rākṣasa

bho viṣṇugupta, mā maivam/ ayogyā vyaṃ asya viśeṣatas tvayā

grhītasya grahaṇe/

cāṇakya

amātya rākṣasa, yogyo 'ham ayogyo bhavān iti katham etat/

paśya---

aśvaiḥ sārddham ajasradattakavikaiḥ kṣāmair aśūnyāsanaiḥ

snānāhāravihārapānaśayanasvecchāsukhair varjitān/

māhātmyāt tava pauruṣasya matimandṛptāridarpacchidaḥ

paśyaitān parikalpanāvyatikaraprocchūnavamaṣān gaḡān//7.15//

[śārdūlavikṛḡḡita]

athavā kiṃ bahunā/ na khalu bhavataḥ śāstragrahaṇam antareṇa

candanadāsasya jīvitam asti/

rākṣasa

(svagatam)

nandasnehaguṇāḥ sprṣanti hṛdayaṃ bhṛtyo 'smi tadvidviṣāṃ

ye siktāḥ svayam eva vṛddhim agamaṃ cchinnās ta eva drumāḥ/

śāstram mitraśārarakṣaṇakṛte vyāpāraṇīyaṃ mayā

kāryāṇāṃ gatayo vidher api nayantyājñākaratvaṃ cirāt//7.16//

[śārdūlavikṛḡḡita]

(prakāśam) viṣṇugupta, namaḥ sarvakāryapratipattihetave
suhṛtsnehāya/ kā gatiṛ eṣa prahvo 'smi/

cāṇakya

(sahaṛṣam śaṣtram arpayitvā) vṛṣala vṛṣala,
amātyarākṣasenedānīm anuḡrḥīto 'si/ diṣṭyā varddhate bhavān/

rājā

āryaprasāda eva candraguptenānubhūyate/

(praviśya)

puruṣa

jayatvāryaḥ/ eṣa khalu bhadrabhaṭabhāgurāyaṇapramukhaiḥ
saṃyamitakaracaraṇo malayaketuḥ pratihārabhūmim
upasthāpitaḥ/ idaṃ śrutvā āryaḥ pramāṇam/

cāṇakya

bhadra, nivedyatām amātyarākṣasāya/ so 'yam idānīm jānīte/

rākṣasa

(svagatam) katham dāsīkr̥tya mām idānīm vijñāpanāyām
mukharīkaroti kauṭilyaḥ/ kā gatiḥ (prakāśam) rājan candragupta,
viditam eva te yathā vyaṃ malayaketau kaṃcit kālam uṣitās tat
parirakṣyantām asya prāṇāḥ/

rājā

(cāṇakyamukham avalokayati)

cāṇakya

vṛṣala, pratimānayatavyo 'mātyarākṣasasya prathamāḥ praṇayaḥ/
(puruṣam prati) bhadra, asmadvacanād ucyantām
bhadrabhaṭapramukhā amātyarākṣasena vijñāpito devaś
candraguptaḥ prayacchati malayaketave pitryam eva viṣayam/
tato gacchantu bhavantaḥ sahānena/ pratiṣṭhite cāsmin punar
āgantavyam iti/

puruṣa

yad ārya ājñāpayati (iti parikrāmati)

cāṇakya

bhadra, tiṣṭha tiṣṭha/ aparaṃ ca vaktavyo durgapālo vijayapālah/
amātyarākṣasalābhena supṛitāś candraguptaḥ samājñāpayati ya
eṣa śreṣṭhī candanadāsaḥ sa pṛthivyām sarvanagaraśreṣṭhipadam
āropyatām iti/ api ca vinā hastyaśvaṃ kriyatām sarvamokṣa iti/
athavāmātyarākṣase netari kiṃ hastyaśvena prayojanam/ tad
idānīm/

vinā vāhanahastibhyo mucyatām sarvabandhanam/

pūrṇapratijñena mayā kevalam badhyate śikhā//7.17// [anuṣṭubh]

puruṣa

yad ārya ājñāpayati (iti niṣkrāntaḥ)

cānākya

bho rājan candragupta, bho amātya rākṣasa, ucyatāṃ kiṃ vāṃ
bhūyaḥ priyaṃ upakaromi/

rājā

kim ataḥ param api priyam asti---
rākṣasena samaṃ maitrī rāje cāropitā vayam/
nandās conmūlitāḥ sarve kiṃ kartavyam ataḥ priyam//7.18//
[anuṣṭubh]

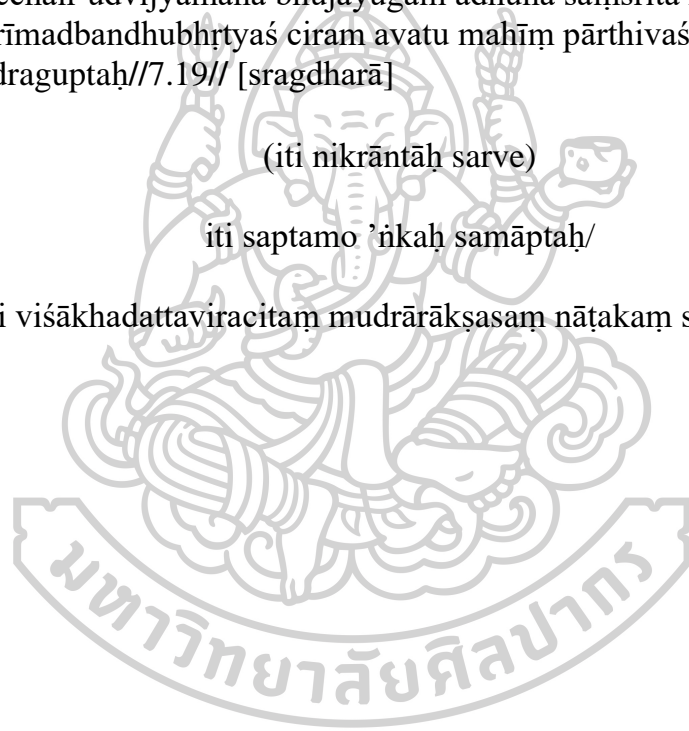
rākṣasa

tathāpīdam astu (bharatavākyam)---
vārāhīm ātmayones tanum avanavidhāvāsthitasyānurūpām
yasya prāg dantakoṭiṃ pralayaparigatā śīśriye bhūtheadhātī/
mlecchair udvijyamānā bhujayugam adhunā saṃśritā rājamūrteḥ
sa śrīmadbandhubhṛtyās ciram avatu mahīm pārthivaś
candraguptaḥ//7.19// [sragdharā]

(iti nīkrāntāḥ sarve)

iti saptamo 'ñkaḥ samāptaḥ/

iti viśākhadattaviracitaṃ mudrārākṣasaṃ nāṭakaṃ samāptam

มุทราภาษะ

องค์ที่ 1

ปารวตี

หญิงผู้โชคดีที่อยู่บนเศียรของท่านคนนั้นคือใคร

พระศิวะ

(มันคือ)เสียวจันทร์

ปารวตี

มันเป็นชื่อของเธอหรือ

พระศิวะ

นั่นแหละคือชื่อของหญิงคนนั้น ทำไมเธอลืมมัน แม่เธอรูจักมัน

ปารวตี

ฉันถามถึงหญิงไม่ใช่พระจันทร์

พระศิวะ

ถ้าไม่เชื่อว่าเป็นพระจันทร์ ก็จงถามวิद्या?

ผู้กำกับ

ขอให้การพูดกำกวมของพระผู้เป็นเจ้า (พระศิวะ) ผู้ปรารถนาเพื่อปกปิดแม่น้ำสวรรค์
(แม่น้ำคงคา) จากพระเทวีดังกล่าว จงปกป้องท่านทั้งหลาย //1.1 //

อีกประการหนึ่ง

ขอให้การเดินรำที่ยากลำบาก³ของพระผู้พิชิตตรีปุระ⁴ (ศิวะ) เพราะคำนึงถึง (โลก)
ที่รองรับ ดังนี้ (พระศิวะ) ผู้ระมัดระวังการโค้งงอของแผ่นดินที่แสดงออกอย่างชัดเจน
ด้วยการจงใจวางเท้า (อย่างนุ่มนวล) ผู้แสดงท่าร้ายรำด้วยการหดแขนทั้งหลาย
ที่ยื่นเลยโลกทั้งหมดครั้งแล้วครั้งเล่า ผู้ไม่จ้องสายตาไปที่เป้าหมายทั้งหลาย
สายตาที่ปล่อยสะเก็ดไฟที่รุนแรงออกมา เพราะกลัวการเผาไหม้โลก
จงคุ้มครองพวกท่าน //1.2 //

(จบมนานทีโคลก)

² วิद्या (vijayā) คือ หญิงรับใช้ของพระเทวีปารวตี (Kale, 1927: 369)

³ การเดินที่ยากลำบาก (duḥkhanṛtam) คือ การเดินตามทวะ (tāṇḍava) ของพระศิวะ

⁴ ตรีปุระ (Tripura) หมายถึง สามเมืองที่อสูรสร้างขึ้นจากมายา คือ ทอง เงิน และเหล็ก อยู่ในท้องฟ้า
อากาศ และพื้นโลก และสามเมืองนี้ได้ถูกพระศิวะทำลายตามคำขอของเหล่าเทพ (Kale, 1927: (2))

ผู้กำกับ

พร้าพอแล้ว ในวันนี้ ผู้ชมสั่งฉันว่า “ท่านพึงจัดแสดงนาฏกรรมชื่อมุทราภักษะที่ใหม่ที่เป็นบทประพันธ์ของกวีวิชาทตตะผู้เป็นหลานของสามันตะวิญญูศวรทตตะ (เจ้าชายประเทศราชบุรี) ผู้เป็นลูกของมหาธาธาสรทตตะ” มันเป็นเรื่องจริง แม้ฉันผู้จัดแสดงต่อหน้าผู้ชมผู้รู้ถึงความพิเศษของกาวะ ก็ยอม มีความพึงพอใจอย่างยิ่งแน่นอนด้วย เพราะเหตุว่า

แม้คนโง่ห้วน (เมล็ดพันธุ์) ลงไปในนาข้าวที่ตี ก็ยอมเจริญอกงาม (เพราะ) การออกรวงของข้าวเจ้าไม่ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติที่ดีของผู้ห้วน //1.3 //

ดังนั้น ฉันจะไปสู่บ้านก่อนในตอนนี แล้วฉันจะได้ร่วมขับร้องเพลงกับคนในบ้าน (เดินไปรอบๆ และมองหา) เหล่านี้คือบ้านของพวกเรา ดังนั้นฉันจะเข้าไปในละ (เข้าไปด้วยการแสดงท่าทาง และมองหา) โอ้! นี่มันคืออะไร มันราวกับว่ามีงานเทศกาลใหญ่ในบ้านของพวกเรา พวกคนรับใช้ต่างก็กำลังยุ่งอยู่ในงานของตัวเองมากกว่าปกติ ที่พูดเช่นนั้นเพราะเหตุว่า นี่คือผู้หญิงกำลังหอบน้ำมา อีกคนกำลังมัดไม้หอมทั้งหลาย อีกคนกำลังร้อยพวงมาลัยหลากสีหลายพวง และอีกคนได้ฮัมเสียง “ฮู่” เบาๆ ตามสากนั้นไปทุกครั้งในเวลาที่สากตกลง //1.4 //

เอาเถอะ ฉันจะเรียกภรรยาของฉันมาถาม (หันหน้าไปทางฉากแล้วมองดู) โอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลुวรรคสาม⁵เหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รัฐธรรมนูญแห่งบ้านของฉัน ผู้ขึ้น⁶การงาน (ของสมาชิก) ขอเธอจงมาอย่างรวดเร็ว โอ้ (นิตี) ที่มีคุณหก⁷ ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่⁸ ทำให้บรรลุสภาพสาม⁹เหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ขึ้น¹⁰การงาน (ของสายลับ) ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว //1.5 //

⁵ คำว่า วรรคสาม เป็นคำแปลของคำว่า *trivarga* คือ ธรรมะ อรรถะ กามะ อยู่ในปุรุชาธนะสี่หรือความปรารถนาในชีวิตมนุษย์สี่ประการ ประการสุดท้ายคือ โมกษะ

⁶ คำว่า ผู้ขึ้น เป็นคำแปลของคำว่า *nīti* ที่อาจหมายถึงนโยบายการปกครองของบ้านเมืองด้านการทูตด้วย เพราะมาจาก *√nī* เช่นเดียวกับคำว่า *nyaya* ที่หมายถึงการทูตในตำราธรรมศาสตร์ของเกาฏิลยะที่ว่า *nyayajñā prithivi jayati* ซึ่งหมายถึงกษัตริย์ผู้รอบรู้ด้านการทูตจะต้องพิชิตโลกอย่างแน่นอน และการทูตประกอบด้วย คุณหก และอุบายสี่ ที่กษัตริย์ผู้ปรารถนาจะพิชิต (*vijigīṣu*) นำมาใช้กับกษัตริย์ที่ปกครองรัฐแวดล้อม คือ กษัตริย์ที่มีดินแดนตั้งประชิดซึ่งถือเป็นศัตรูโดยธรรมชาติ (*ari*) กษัตริย์ที่มีดินแดนอยู่ตรงกลางระหว่างกษัตริย์ผู้พิชิตและศัตรู (*madhyama*) และกษัตริย์ที่มีดินแดนห่างไกลจากกษัตริย์ผู้พิชิตและศัตรู (*udāsīna*) โดยกษัตริย์สองพวกหลังอาจเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูก็ได้ (Chakraborty, 1985: 230)

(เข้ามาแล้ว)

นักแสดงหญิง

ท่านที่เคารพ! ฉันมาแล้ว ท่านที่เคารพได้โปรดส่งฉันมาเถอะ

ผู้กำกับ

นางผู้เจริญ! การใช้คำสั่งงหยุดไว้ก่อน จงบอกฉันมาว่า วันนี้เธอได้อนุเคราะห์ครอบครัวแล้ว โดยการเชิญพรหมณ์ที่เคารพทั้งหลายมาใช้หรือไม่ หรือว่าแขกทั้งหลายผู้มาที่บ้านถูกต้อนรับด้วยความเคารพ เพราะว่าเป็นการเตรียมอาหารพิเศษ

นักแสดงหญิง

ท่านที่เคารพ! ฉันได้เชิญพรหมณ์ที่เคารพทั้งหลายมาแล้ว

ผู้กำกับ

เธอจงบอกว่าเพราะอะไร

นักแสดงหญิง

เขาพูดกันว่า พระจันทร์จะถูกบดบัง

ผู้กำกับ

นางผู้เจริญ! ใครพูดเช่นนี้

---

⁷ คำว่า คุณหก ที่เป็นนโยบายบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ประกอบด้วย (1) สนธิ (sandhi) สันติภาพ หรือการทำสัญญาสงบศึก (2) วิครหะ (vighraha) การยั่วยุหรือการทำสงคราม (3) ยานะ (yāna) การเคลื่อนทัพไป โจมตีศัตรู (4) อาสนะ (āsana) การตั้งมั่นหรือรอเวลาเคลื่อนทัพ (5) ไทวธีกาเว (dvaidhībhāva) การใช้อุบายซ่อน เช่น ทำให้ศัตรูแตกแยกกันหรือเป็นพันธมิตรกับศัตรูของศัตรู และ (6) สัศรยะ (saṁśraya) การหลบภัยภายใต้ฝ่ายที่มีกำลังมากกว่า (Narain, 2005: 523)

⁸ คำว่า อุบายสี่ เป็นวิธีดำเนินการที่ใช้ร่วมกับคุณหก ประกอบด้วย (1) สามะ (sāma) การผูกไมตรี (2) ทานะ (dāna) การให้รางวัล (3) เกหะ (bheda) การยั่วยุ (4) ทัณหะ (daṇḍa) การลงโทษหรือการปราบปราม (Narain, 2005: 689-690)

⁹ คำว่า สภาพสาม เงื่อนไขประกอบการตัดสินใจระหว่างการตั้งมั่นในคุณหกกว่า จะโจมตีเพื่อทำสงคราม หรือไม่โจมตีเพื่อสงบศึก โดยพิจารณาจากสภาพของประภคติ (prakṛti) องค์ประกอบของราชอาณาจักร 7 ประการ ของทั้งฝ่ายตนและฝ่ายศัตรู คือ (1) สวามี (swami) คือ ราชา (2) อำมาตย์ (amātya) คือ มนตรี (3) ชนบท/ราชอาณาจักร (janapada/rāṣṭra) คือ ชนบทหรือดินแดน (4) ทูรคะ/ปุระ (durga/pura) คือ บ้อมปราการ (5) โกศะ (kośa) คือ คลัง (6) ทัณหะ/พละ (daṇḍa/bala) คือ กองทัพ (7) มิตร (mitra) คือ พันธมิตร

สภาพสาม ประกอบด้วย (1) กษยะ (kṣaya) ความอ่อนแอในองค์ประกอบของรัฐ (2) สถานะ (sthāna) ความเท่าเทียมกันในองค์ประกอบรัฐ (3) วฤทธิ (vṛddhi) ความเจริญหรือความแข็งแกร่งกว่าศัตรู (Narain, 2005: 511, 515)

นักแสดงหญิง

ประชาชนที่อยู่ในเมืองเขาพูดกันอย่างนี้แหละ

ผู้กำกับ

นางผู้เจริญ! ฉันได้ใช้ความพยายามไปใน (การศึกษา) เรื่องดาราศาสตร์ 64 สาขา ดังนั้นเธอจึงให้
ตระเตรียมอาหารเพื่อพราหมณ์ที่นำเคารพทั้งหลายต่อไปเถิด แต่เธอได้ถูกลอกโดยใครบางคน
เกี่ยวกับจันทร์คราสแล้ว เธอจึงดุชิ

ดาวพระเกตุ (พระราชกุมารมลายเกตุ) นั่นที่เป็นดาวเคราะห์ที่ดุร้ายต้องการที่จะครอบงำ
พระจันทร์ (พระเจ้าจันทร์คุปตะ) ที่เต็มดวง (ที่มีองค์ประกอบของมณฑลหรือราชอาณาจักรครบ
7 ประการ) ด้วยกำลังในตอนนี้...

(หลังฉาก)

จามักยะ¹⁰

อ้า! คนคนนั้นเป็นใคร เมื่อข้ายังอยู่ ยังต้องการจะโจมตีจันทร์คุปตะ

ผู้กำกับ

...แต่การรวมกับดาวพุธ (จามักยะ) จะปกป้องพระจันทร์ (พระเจ้าจันทร์คุปตะ) ได้ //1.6 //

นักแสดงหญิง

ท่านที่เคารพ! แต่คนคนนี้เป็นใครกัน เป็นคนเดินดินแท้ๆ ต้องการที่จะปกป้องพระจันทร์จากการ
โจมตีของดาวเคราะห์

ผู้กำกับ

นางผู้เจริญ! มันเป็นเรื่องจริง เพราะฉันไม่ได้สังเกตเห็นเขา เอาเถอะ ฉันจะใช้สมาธิมากขึ้นอีก แล้ว
ฉันจะรู้ (ความหมาย) ชัดเจนในเสียงของเขา (เขาพูดถึงเสียงนั้นซ้ำอีก เป็นต้นว่า “ดาวเคราะห์
ที่ดุร้าย....”)

(หลังฉาก)

จามักยะ

อ้า! คนคนนั้นเป็นใคร เมื่อข้ายังอยู่ ยังต้องการจะโจมตีจันทร์คุปตะ

ผู้กำกับ

(ฟัง) อ้อ! รู้แล้ว “เกาฏิลยะ”

¹⁰ จามักยะ มีชื่อในบทละคร อีกสองชื่อ คือ เกาฏิลยะ และวิษณุคุปตะ

(นักแสดงหญิงแสดงท่ากลัว)

คนที่มีความคิดคดโกงคนนี้แหละ ที่ได้เฝ้าราชวงศ์นั้นทะอย่างโหดเหี้ยมในไฟคือความโกรธ (ของเขา) อย่างรุนแรง พอได้ยินคำว่า มีการจับจันทระ เขาก็เข้าใจว่า ข้าศึกจะโจมตี พระจันทร์แห่งราชวงศ์เมารยะ ซึ่งมีพระนามเหมือนกัน //1.7 //

ดังนั้น เราทั้งสองออกไปจากที่นี่กันเถอะ

(ทั้งสองออกไป)

จบปรีศดาวนา

(จากนั้น จาณักยะเข้ามาด้วยอารมณ์โกรธ เอามือแตะกระดูกหมกลางศีรษะที่ไม่ได้รวบไว้)
จาณักยะ

จงบอกมาซิว่า คนนั้นมันเป็นใครที่ต้องการจะโจมตีจันทรคุปตะในขณะที่ข้ายังอยู่ ใครนะต้องการที่จะใช้กำลังดึงเอาเขี้ยวที่เงาวับ ที่มีสีแดงด้วยเลือดของช้างที่มันได้กินไปแล้ว ที่เหมือนเสี้ยวพระจันทร์ที่แดงเพราะยามสนธยา ไปจากปากของสิงโต ที่กำลังอ้าปากหา
//1.8 //

ยังมีอีก

ใครนะที่รันทาที่ตาย จนกระทั่งวันนี้ก็ยังไม่ต้องการที่จะให้กระดูกผมของข้าถูกรวบไว้ (กระดูกผม) ที่เป็นงูเพศเมียสีดำสำหรับราชวงศ์นั้นทะ ที่เป็นราวกับเกลียวควันสีดำที่พวยพุ่งขึ้นไป จากไฟคือความโกรธของข้า //1.9 //

ยังมีอีก

ใครนะตอนนี้ยังโง่ แยกไม่ออกระหว่างกำลังของตนและของคนอื่นว่ามีขนาดไหน ขณะที่กระโดดข้ามเปลวเพลิงแห่งความโกรธของข้าที่ลุกโชติช่วง ที่เป็นไฟป่าสำหรับราชวงศ์นั้นทะ จึงต้องตายทันทีทันใดแบบเดียวกับแมลงเม่าที่บินเข้ากองไฟ //1.10 //

ศารังครวะ, ศารังครวะ!

(เข้ามาแล้ว)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! โปรดสั่งมาเถิดครับ

จามักยะ

ลูก! ข้าอยากจะนั่ง

ศิษย์

ทำไมเล่า ท่านอาจารย์! ศาลาพักใกล้ประตูอยู่นั้น มีที่นั่งทำด้วยหวายจัดไว้แล้วด้วย
ดังนั้น ท่านอาจารย์ควรจะไปนั่งที่ศาลานั้น

จามักยะ

ลูกเอ๋ย! การทำงานหนัก (ของข้า) นั้นแหละ ทำให้ข้าอารมณ์ไม่ดี ไม่ใช่ความมีอารมณ์ร้ายต่อพวก
ศิษย์ซึ่งปรกติจะมีอยู่ในตัวคนเป็นครูหรือภรรยา (แสดงทำนองลง พุดกับตัวเอง) มันเป็นไปได้ยังไง
เรื่องนี้เป็นที่รู้อย่างแจ่มแจ้งในหมู่ชาวเมือง เขาถือกันว่า รากษสมีความโกรธที่เกิดจากการพัง
พินาศของราชวงศ์นั้นทะเล่ได้ไปเป็นพันธมิตรกับมยุลเกตุโอรสของปรราวตกะ ผู้เหลื่อตที่บิดาถูก
ปลงพระชนม์ ผู้เกิดความอึกเหิมเพราะจะมีการยกราชอาณาจักรแห่งราชวงศ์นั้นทะเล่ให้เป็นรางวัล
(รากษส) ถูกสนับสนุนโดยกองทัพขนาดใหญ่ของราชาเผ่าเมลจณะที่อยู่ในอำนาจของเขา
(รากษส) กำลังพยายามจะโจมตีอชุตตะ (จันทรคุปตะ)

(คิด) หรือจะพูดได้อีกอย่างหนึ่งว่า ข้านี้แหละ หลังจากได้ทำสัตยปฏิญญาซึ่งการทำลาย
ราชวงศ์นั้นทะเล่ต่อหน้าประชาชนทั้งหมดแล้ว ได้ข้ามพินแม่น้ำคือคำสัตยปฏิญญาที่ข้ามได้ยาก
มาแล้ว จะทำเรื่องที่มีนัประสพตไปนี้ให้สงบลงให้ได้ในบัดนี้ /เพราะว่า
ไฟคือความโกรธของข้าบัดนี้พระจันทรคือใบหน้าของทิศทั้งหลายคือใบหน้าของภรรยาสาว
ของข้าศึก ด้วยควันที่แผ่กระจายไปคือความโศกเศร้าเสียใจ (ของพวกเขา) (ไฟ) หลังจากที่ได้
กระจายขึ้นแล้วคือ ความโง่เขลา (จี้เกล้า) ได้ถูกลมคือนโยบายพัดไปตามใจชอบไปยังต้นไม้
ทั้งหลายคือพวกอำมาตย์ และ (ไฟ) หลังจากที่ได้เผาไหม้คือวงศันทะเล่ ยกเว้นพวกนกที่ตีน
ตระหนกคือชาวเมืองแล้ว ได้ดับลง เหมือนไฟในป่าสงบลง เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องเผา ไม่ใช่
เพราะเหน็ดเหนื่อย //1.11 //

ยังมีอีก

ในบัดนี้คนเหล่านั้นได้เห็นเจ้านันทะเล่พร้อมพระญาติที่ถูกข้าทำให้ตกจากสิบลัลลังก์ เหมือน
พญาช้างถูกสิงโตทำให้ตกจากยอดเขา แบบเดียวกับที่พวกเขา เมื่อก่อนเคยมองดูการอวดสวน
ของข้าที่ถูกกลางจากที่นั่งอันทรงเกียรติ ทั้งๆ ที่พวกเขาที่สลดใจ แต่ก็ก้มหน้าเพราะกลัว
พระราชา ไม่กล้าพูดคำว่า “ระยำจริง” นั้นแหละ //1.12 //

ข้าคนนั้นแหละ แม้ว่าบัดนี้จะได้สิ้นภาระเกี่ยวกับคำสั่งตยปฏิญญาแล้ว แต่ก็ยังถือดาบอาญาสิทธิ์อยู่ เพราะความเห็นพระทัยวฤชละอยู่ ข้านี้แหละคือผู้ที่
 ถอนรากถอนโคนเจ้านันทะทั้ง 9 ที่เปรียบเสมือนเหล็กแหลมที่ทิ่มหัวใจของแผ่นดิน ข้าได้ทำให้พระลักษมีประทับอย่างแน่นอยู่ที่ราชวงศ์เมารยะ เหมือนดอกบัวฝังรากแน่นอยู่ในสระน้ำ
 เหมือนใจที่เที่ยงธรรมแบ่งผลที่ดีที่สุดออกเป็นสองส่วนเท่าๆ กัน แก่สองสิ่ง คือ ความโกรธ
 และความพึงพอใจ และแก่ศัตรูและแก่มิตร //1.13 //

เมื่อรากษสะไม่ถูกจับตัวไว้ พวกเราจะพูดได้หรือว่า พวกเราขุดรากถอนโคนราชวงศ์นันทะแล้ว
 หรือว่าพวกเราได้ทำให้พระลักษมี (ราชสมบัติ) ของพระเจ้าจันทรคุปตะมั่นคงแล้ว (คิด) โอ!
 รากษสะช่างมีความเป็นเลิศด้านความภักดี ที่ไม่มีใครเทียบได้ต่อราชวงศ์นันทะ(อย่างไม่น่าเชื่อ)
 เมื่อใครคนใดคนหนึ่งในเชื้อสายของราชวงศ์นันทะยังมีชีวิตอยู่ แน่นนอนเขา (รากษสะ) ไม่สามารถ
 ที่จะถูกทำให้รับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของวฤชละได้แน่ พวกเราสามารถจะควบคุมเขาได้ ถ้าหาก
 พวกเราทำให้เขาทำงานน้อยลงเกี่ยวกับความภักดีต่อราชวงศ์นันทะนั้น เนื่องจากความคิดนี้แหละ
 สรรวารถสิทธิ์ นักพรตที่อยู่ในวงศ์นันทะ จึงได้ถูกสั่งฆ่า แม้ว่าจะได้ไปอยู่ที่ป่าบำเพ็ญตบะแล้ว แต่
 เขาก็ยังแสดงออกให้เราเห็นถึงพยายามอันยิ่งยวดที่จะทำลายพวกเรา โดยการยอมรับมลยเหตุ
 (ให้เป็นนาย) อยู่ดี (จ้องมองไปในอากาศเหมือนกับเห็นบางสิ่งบางอย่างด้วยตาตัวเอง) เยี่ยม
 มาก เยี่ยมมาก ท่านอำมาตย์รากษสะ เยี่ยมมาก ท่านพราหมณ์ผู้เชี่ยวชาญพระเวท เยี่ยมมาก
 เยี่ยมมาก ท่านพลหีสปติในรูปของอำมาตย์ เยี่ยมมาก เพราะว่า
 คน(ธรรมดาทั่วไป)เหล่านั้นรับใช้เจ้านายผู้ยังไม่ตกจากอำนาจเพราะต้องการผลประโยชน์ แต่
 คนที่ยังติดตามเจ้านายนั้นอยู่แม้จะสิ้นอำนาจแล้ว ก็เพราะหวังว่าเจ้านายนั้นจะได้กลับมา
 อำนาจอีก คนเก่งๆ แบบท่านหาได้ยากจริงๆ คือ คนที่แบกภาระหน้าที่ด้วยความภักดีอย่างไม่
 หวังสิ่งตอบแทนใดๆ แม้จะเจ้านายจะตายไปแล้ว แต่ก็ยังรู้สึกผูกพันอยู่กับสิ่งดีๆ ที่เจ้านาย
 เคยมอบให้//1.14 //

เพราะเหตุนี้แหละ พวกเราจึงมีความพยายามที่จะจับตัวท่านไว้ โดยคิดว่า “ทำอย่างไร เขาจึงจะ
 เปลี่ยนใจมาอนุเคราะห์พวกเราโดยการยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของวฤชละ” เพราะ
 ราชเสวกที่ไม่ฉลาด ชี้อฉลาด แม้จะมีความจงรักภักดีจะมีประโยชน์อะไร ราชเสวกที่ฉลาดกล้า
 หาญมาก ก็จะมีประโยชน์อะไรถ้าขาดความจงรักภักดี ราชเสวกที่ทำให้พระเจ้าแผ่นดิน
 เจริญรุ่งเรืองคือ คนที่มีคุณสมบัติปรากฏให้เห็นคือ ความฉลาด ความกล้าหาญและความภักดี
 คนอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนชายาของพระเจ้าแผ่นดินในยามเจริญรุ่งเรืองและในยามยากเข็ญ
 (พระเจ้าแผ่นดินจะต้องเลี้ยงดู) //1.15 //

เพราะฉะนั้น ข้าเองก็ไม่ได้หลับได้นอนเพราะเรื่องนี้ ข้าจึงพยายามเต็มความสามารถเพื่อที่จะเอาตัวเขามาให้ได้ ทำอย่างไรหรือ ก่อนอื่นได้มีการกระทำเกี่ยวกับเรื่องนี้คือ ได้มีการปล่อยข่าวร้าย¹¹ ในหมู่ประชาชนว่า รากษสได้ฆ่าปรวตกะผู้นำสงสารซึ่งเป็นเพื่อนผู้ช่วยพวกเรามาโดยตลอด โดยใช้หญิงยาพิษ เพราะคิดว่า การตายของใครคนใดคนหนึ่งระหว่างวฤกษละและปรวตกะจะเป็นผลร้ายต่อจามักยะ เพื่อให้เรื่องนี้ปรากฏชัด ประชาชนจะได้เชื่อถือ ภาครุยณะจึงได้ขู่ให้มลยเกตุบุตรของปรวตกะกลัวอย่างลึกๆ โดยกล่าวว่า “จามักยะฆ่าบิดาของพระองค์” แล้วช่วยเขาให้หนีไป เขากำลังจะลุกขึ้นสู้พวกเรา แต่ข้าสามารถควบคุมเขาได้โดยใช้ความฉลาด แม้ว่าเขาจะได้รับคำแนะนำจากรากษส แต่ข้าก็ไม่ต้องการที่จะให้เรื่องน่าอับยศของรากษสเกี่ยวกับการฆ่าปรวตกะที่แพร่สะพัดในต่างแดนให้หมดไปด้วยการที่สามารถควบคุมมลยเกตุไว้ได้ ข้าได้ใช้สายลับที่ปลอมตัวต่างๆ นานา และรู้สถานที่การแต่งกายภาษาและกิริยามารยาทหลายประการ เพื่อต้องการจะรู้ถึงประชาชนที่จงรักภักดีและไม่จงรักภักดีต่อฝ่ายเราและฝ่ายเขา พฤติกรรมและการเคลื่อนไหวของอำมาตย์และเพื่อนของเจ้านันทะผู้อาศัยอยู่ในเมืองกุสุมา (ปาฏลิสปุตร) กำลังถูกตรวจสอบอย่างละเอียดถี่ถ้วน คนสำคัญ เช่น ภัทรภุชและคนอื่นๆ ซึ่งลุกขึ้นสู้พร้อมกับพระเจ้าจันทรคุปตะก็ได้ถูกทำให้มาช่วยกระทำการงานฝ่ายพวกเราโดยการสร้างสาเหตุที่เหมาะสมขึ้น ข้าได้แต่งตั้งคนที่ไว้วางใจได้ให้อยู่ใกล้พระราชานในหลายๆ ที่ และเขามีความภักดีที่ได้ทดสอบแล้ว มีความไม่ประมาทพร้อมที่จะแก้ไขเมื่อข้าศึกจะใช้ให้คนวางยาพิษ ข้ามีพรหมณ์ที่เป็นเพื่อนและเป็นเพื่อนเรียนกันมา¹² ชื่อ อินทุศรมา เขามีความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งในธรรมศาสตร์ของฤๅษีอูสนัส¹³ และในวิชาโหราศาสตร์พร้อมด้วยองค์ประกอบ 64 ประการ ทันทที่ที่ข้าได้ตั้งปณิญาที่จะทำลายราชวงศ์นันทะ ข้าได้พาเขาผู้ปลอมตัวเป็นนักบวชในศาสนาไชนะเข้าไปใน

¹¹ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 13 บทที่ 1 โศลกที่ 4 - 5 ว่าด้วยการปล่อยข่าวที่เป็นคุณกับราชา สรรเสริญพระองค์ในที่สาธารณะ (Narain, 2005: 772) กวีได้นำมาดัดแปลงเป็นการปล่อยข่าวฉาว

¹² ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 1 และ 6 กล่าวว่า สายลับเพื่อนร่วมชั้น (satrīṇa) มาจากเด็กกำพร้าที่ถูกเลี้ยงดูโดยรัฐและต้องเรียนรู้อาจารย์ต่างๆ เช่น โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ หน้าที่ของนักบวช เป็นต้น ที่เรียกว่า สายลับเพื่อนร่วมชั้น เพราะว่าพวกเขาเรียนรู้และสืบข่าวจากสังคมที่เรียนวิชาการ และควรทำหน้าที่รวบรวมข่าวจากสายลับลอบสังหาร (tīkṣṇa) ส่งให้หน่วยปฏิบัติการลับ (samsthās) (Narain, 2005: 39 - 40) สายลับเพื่อนร่วมชั้นนี้ กวีวิเศษที่ตตะได้นำมาปรับใช้สร้างเป็นตัวละคร “ชีวลีทธี” ชื่อจริงว่า อินทุศรมาเป็นสายลับนักบวชไชนะ

¹³ อูสนัส (uśanas) หรือมีอีกชื่อว่า สุกร (śukra) เป็นผู้แต่งตำราทนต์นิติชื่อ auśanasa śāstra โดยการย่อตำราทนต์นิติฉบับดั้งเดิมที่พระพรหมเป็นผู้แต่งนับแสนบท จนเหลือพันบท และเกาฏิลยะนำความเห็นในตำรานี้มาอ้างในตำราอรรถศาสตร์ของเขาด้วย (Kangle, 2010: 6-11)

เมื่อปางภูลิปุตระ และได้ทำให้เขาให้เป็นเพื่อนสนิทกับอำมาตย์ทั้งหลายของเจ้านันทะทุกคน รากษสมีความไว้น้ำใจเชื่อใจเขามากเป็นพิเศษ ตอนนี้เขาจะต้องทำงานสำคัญให้สำเร็จ จะเห็นได้ว่าพวกเราไม่มีสิ่งใดบกพร่องเลย วฤชละเป็นบุคคลสำคัญเพียงคนเดียวเท่านั้นที่อยู่เฉยๆ ไม่ต้องทำอะไรเลย เมื่อได้มอบภาระการปกครองราชอาณาจักรมาให้พวกเราดูแล จริงๆ แล้ว ราชอาณาจักรจะมีความสุขได้ก็ต่อเมื่อได้ขจัดความทุกข์ร้อนหนักๆ ทั้งหลายที่เกิดขึ้นให้หมดไปได้ด้วยตัวเองเท่านั้น เพราะว่า

พญาช้างทั้งหลายและพระราชาทิ้งหลาย แม้จะมีอำนาจและทรงพลังโดยธรรมชาติ ถ้าต้องหาของมากินและบริโภคด้วยตนเอง ส่วนใหญ่ก็จะอยู่อย่างลำบาก //1.16 //

(จากนั้นจารบुरुชเข้ามา พร้อมด้วยแผ่นผ้ารูปพระยม)

จารบुरुช

จงไหว้บาทของพระยม เทพองค์อื่นๆ ไม่มีประโยชน์อะไร พระยมนั้นแหละจะเอาชีวิตที่กระเสือกกระสนของคนที่เคยบูชาเทพองค์อื่นไป//1.17 //

ยิ่งกว่านั้น

การเลี้ยงชีพของคนจะมีได้จากพระยมผู้่น่ากลัว เมื่อพระองค์ได้รับการเคารพบูชาของเขา พระองค์เอาชีวิตของทุกคนไป ข้ามีชีวิตอยู่ได้ด้วย (การเคารพบูชา) พระยม//1.18 //

ข้าจะเข้าไปในบ้านนี้และร้องเพลงพร้อมกับแสดงภาพพระยมละ

(พูดเสร็จก็เดินไปรอบๆ)

ศิษย์

(มอง) อย่าเข้าไปนะ คนดี!

จารบुरुช

เอะ! พร้าหมณ์ นี่บ้านใคร

ศิษย์

ของอาจารย์ข้า ท่านจกณัทยะ ผู้มีชื่อที่คนท่องจำ (ด้วยความเคารพ)

จารบुरुช

(หัวเราะ) นี่พร้าหมณ์! เป็นบ้านของพี่ชายของข้าเองที่ข้านับถือโดยธรรม ดังนั้นให้ข้าเข้าไปเถอะ ข้าจะได้เอารูปพระยมให้ดู แล้วสอนธรรมแก่ครูของเธอ

ศิษย์

(โกรธ) เจ้าโง่เอ๊ย! เจ้ารู้ธรรมยิ่งกว่าครูของข้าหรือ

จารบุรุษ

นี่พราหมณ์! อย่าโกรธเลย คนทุกคนไม่รู้ทุกอย่างหรอก ดังนั้นครูของเธอรู้บางอย่าง คนอย่างข้าก็รู้บางอย่าง

ศิษย์

เจ้าโง่! เจ้าต้องการจะขโมยความเป็นสัพพัญญูของครูข้าละซิ

จารบุรุษ

นี่พราหมณ์! ถ้าครูของเธอรู้ทุกอย่าง ดังนั้น เขาก็ต้องรู้แน่เลยว่า ใครไม่ชอบพระจันทร์

ศิษย์

เจ้าโง่! การที่จะรู้สิ่งนี้หรือไม่รู้สิ่งนี้จะมีประโยชน์อะไรจารบุรุษ ครูของเธอเท่านั้นแหละจึงจะรู้ถึงว่า อะไรคือประโยชน์ด้วยการรู้สิ่งนี้ เธอก็รู้เพียงแค่ว่า ดอกบัวทั้งหลายไม่ชอบพระจันทร์ จงรู้ไว้เถิดว่า

ธรรมชาติปกติของดอกบัวทั้งหลายแม้จะงดงามก็จริง จะขัดแย้งอย่างตรงกันข้ามกับความงามของมัน เพราะมันไม่ชอบพระจันทร์แม้จะเต็มดวงก็ตาม¹⁴ //1.19//

จានักยะ

(ฟังแล้วพูดกับตัวเอง) เอ! คนคนนี้พูดเป็นนัยๆ ว่า “ข้ารู้จักคนพวกที่เอาใจออกห่างจากจันทร์คุปตะ”

ศิษย์

เจ้าโง่! เจ้าพูดเรื่องเหลวไหลไร้สาระนี้ทำไม

จารบุรุษ

นี่พราหมณ์! มันจะมีความหมายมากทีเดียว

ศิษย์

ถ้าอย่างนั้นมันจะเป็นไปได้อย่างไร

¹⁴ โศลกที่ 1.19 แสดงการส่งข่าวลับผ่านบทกวีภาษาปรากฤต ตามตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 8 - 10 ว่าด้วยวิธีการส่งข่าวกรอง โดยข้อมูลข่าวกรองที่รวบรวมมาจากสายลับเร่ร่อนจะถูกรวบรวมส่งไปไว้ยังหน่วยปฏิบัติการลับซึ่งมีฐานที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน และจะต้องถูกส่งผ่านรหัสสัญญาณในรูปแบบต่างๆ เช่น บทเพลง บทกวี การเขียนรหัส เป็นต้น โดยผู้ส่งจะไม่ทราบว่ามีใครเป็นผู้รวบรวม (Narain, 2005: 41) ทั้งนี้สายลับในบทละครยังได้ใช้รหัสสัญญาณสื่อสารกันระหว่างปฏิบัติงานจารกรรมด้วย เช่น การขยิบตา เป็นต้น

จารบุรุษ

ถ้าข้าได้คนที่พร้อมที่จะฟังสิ่งที่ข้าจะพูด

จรรย์กะ

คนดี! เชิญเข้ามาอย่างไม่ต้องเกรงใจ เธอจะได้คนที่พร้อมที่จะฟังและเข้าใจเธอ

จารบุรุษ

กระผมเข้ามาแล้วครับ (เข้ามา และเข้าไปหา) ขอท่านที่เคารพจงมีชัยชนะ

จรรย์กะ

(มองแล้ว พุดกับตัวเอง) เป็นไปได้ยังไง นี่มันนิปुณกะนี่นา ที่ข้าแต่งตั้งให้ไปสืบดูว่า
ประชาชนคิดยังไง (พุดดังๆ) คนดี! ยินดีต้อนรับ นังซี

จารบุรุษ

ครับท่าน (เขานั่งลงบนพื้น)

จรรย์กะ

คนดี! ที่นี้ลองเล่าถึงเรื่องราวที่ได้รับมอบหมายให้ฟังหน่อยซิว่า ประชาชนจงรักภักดีวิฤชละ
หรือไม่

จารบุรุษ

รักซิ ท่าน เมื่อท่านได้ขจัดสิ่งที่เป็นสาเหตุแห่งความไม่จงรักภักดีต่างๆ ออกไป ประชาชนก็มี
ความจงรักภักดีต่อพระเจ้าจันทรคุปตะผู้มีพระนามเป็นที่เคารพอย่างมั่นคง แต่มีอยู่เรื่องหนึ่ง
คือ คน 3 คนในเมืองนี้ซึ่งมีความรักและเคารพอำมาตย์รักษะอยู่ก่อนแล้ว ทนไม่ได้ที่เห็น
ความเจริญรุ่งเรืองของพระศรี (การปกครอง) ของพระเจ้าจันทรคุปตะ

จรรย์กะ

(ด้วยความโกรธ) น่าจะพูดว่า พวกเขาทนที่จะมีชีวิตอยู่ไม่ได้เองมากกว่า คนดี! เธอรู้ชื่อพวกเขาไหม

จารบุรุษ

กระผมจะบอกต่อท่านที่เคารพได้อย่างไรว่า ไม่รู้ชื่อพวกเขา

จรรย์กะ

ถ้าอย่างนั้นข้าอยากจะฟัง

จารบุรุษ

ขอท่านที่เคารพจงฟัง ก่อนอื่นนักบวชโชนะไปเข้าข้างฝ่ายศัตรูของท่านที่เคารพ

จรรย์กะ

(พุดกับตัวเอง) นักบวชโชนะไปเข้าข้างฝ่ายของศัตรูของพวกเขา

จารบุรุษ

เขามีชื่อว่า ชิวสีทติ อำมาตย์รักษะอาศัยเขาให้พาหญิงยาพิษที่ตนจ้างไว้ เข้าไปใกล้ชิดกับ

พระเจ้าปรราวเตศวระ

จรรย์กยะ

(พูดกับตัวเอง) ชิวสิทธิ¹⁵! คนนี้แหละคือ สายลับของข้า (พูดดังๆ) คนดี! แล้วอีกคนเป็นใคร

จารบุรุษ

ท่านที่เคารพ! อีกคนก็เป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รักษะ เป็นเจ้าหน้าที่เขียนสาร ชื่อว่า ศกภูทาสะ

จรรย์กยะ

(ยิ้มกับตัวเอง) คนเขียนสารเป็นเพียงเจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อย แต่ถึงกระนั้น มันก็ไม่ควรดูหมิ่น ศัตรูตัวน้อยๆ ข้าได้แต่งตั้งสิทธิธรรณะให้ไปตีสนิทแสร้งเป็นเพื่อน (กับเขา) (พูดดังๆ) คนดี! ข้าอยากจะฟังเกี่ยวกับคนที่ 3 บ้าง

จารบุรุษ

คนที่ 3 เป็นราวกับว่าดวงใจดวงที่ 2 ของอำมาตย์รักษะ เป็นชาวเมืองปุชปุระ เป็นหัวหน้า พ่อค้าอัญมณีเขาชื่อ จันททาสะ อำมาตย์รักษะได้ฝากฝังภรรยาไว้ที่บ้านเขา แล้วจึงออกไปจากเมือง

จรรย์กยะ

(พูดกับตัวเอง) เป็นเพื่อนรักที่สุดแน่ๆ ถ้าไม่อย่างนั้นรักษะคงจะไม่ฝากภรรยาไว้กับคนที่เขา ไม่เชื่อใจแน่นอน (พูดดังๆ) คนดี! เธอรู้ได้อย่างไรว่า รักษะฝากภรรยาไว้ที่บ้านของจันททาสะ

จารบุรุษ

ท่านที่เคารพ! นี่ไงแหวนตราประทับที่จะบอกท่านที่เคารพให้รู้เรื่องนั้น (พูดเสร็จ ก็มอบแหวนให้)

จรรย์กยะ

(มองแหวนตราประทับ) เมื่อรับไว้จึงอ่านชื่อของรักษะ (พูดกับตัวเองอย่างดีใจว่า) ข้าน่าจะกล่าวว่ารักษะนั่นเองได้กลายเป็นผู้รักนี้มือของข้า (พูดดังๆ) คนดี! ข้าอยากจะฟังอย่างละเอียดว่าได้แหวนตราประทับมาอย่างไร

¹⁵ ชิวสิทธิ (jīvasiddhi) เป็นสายลับสองหน้า ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 11 – 12 เรียก สายลับสองหน้าว่า ubhayavetanah หมายถึง “ผู้ได้รับคำสั่งจากทั้งสองทาง” เป็นสายลับที่ราชาจ้างไว้ให้เข้าไปทำงานในฝ่ายศัตรู สายลับเหล่านี้จึงได้รับคำสั่งจากฝ่ายศัตรูด้วย ดังนั้นเพื่อป้องกันการทรยศ ราชาจึงต้องจับบุตรและภรรยาของเขาไว้เป็นตัวประกัน (Narain, 2005: 42)

จารบุรุษ

ท่านที่เคารพโปรดฟัง เรื่องมีอยู่ว่า เมื่อได้รับแต่งตั้งจากท่านที่เคารพให้สืบดูการกระทำของ ชาวเมืองแล้ว กระผมก็ได้ท่องเที่ยวไปเรื่อยๆ พร้อมแสดงภาพพระยมบนแผ่นผ้านี้ ที่ไม่ทำให้คน อื่นระแวงสงสัยในเวลาเข้าไปในบ้านคนอื่น ได้เข้าไปในบ้านของหัวหน้าพ่อค้าอัญมณีที่ชื่อว่า จันทนทาสะ ได้คลี่ภาพพระยมออกในบ้านเขา แล้วก็เริ่มสวดเพลงบูชา

จรรย์กยะ

แล้วไงต่อ

จารบุรุษ

และจากนั้น เด็กชายหน้าตาน่ารักคนหนึ่งอายุประมาณ 5 ขวบ ลืมตาโตด้วยความอยากรู้อยาก เห็นตามประสาเด็ก เตรียมที่จะออกมาจากที่อยู่ส่วนหนึ่งที่บ้าน จากนั้นเสียงเอะอะดังลั่นได้ เกิดขึ้นในหมู่ผู้หญิงภายในส่วนนั้นของบ้านนั้นนั่นเอง (เสียง) ที่บอกให้ทราบถึงการตกใจว่า “แม่แล้วเขาออกไปแล้ว แม่แล้วเขาออกไปแล้ว” จากนั้นเด็กคนนั้นได้ถูกหญิงคนหนึ่งที่ไหลหน้า ไปที่ประตูหน้าต่างหนึ่ง ไข่มือที่นุ่มและงามเหมือนแก้วลึกลับไว้ แล้วอุ้มขณะที่เขากำลังจะไปพอดี จากนั้นแหวนนี้ของหญิงคนนั้น ซึ่งถูกทำให้มีขนาดสำหรับสวมนิ้วผู้ชายได้หลุดจากที่นิ้วมือที่ เคลื่อนไปข้างหน้าอย่างรวดเร็วเพื่อจับเด็กนั้นไว้ ตกไปที่ธรณีประตู กระเด็นไปโดยที่หญิงคนนั้น ไม่รู้ มาอยู่ใกล้เท้าของกระผม แล้วหยุดนิ่งเหมือนหญิงที่เกิดในตระกูลสูง (ที่แต่งงานแล้ว) นิ่งใน เวลาไหว้ กระผมจึงเอามามอบไว้ที่ใกล้เท้าของท่านที่เคารพเพราะเห็นว่ามันมีชื่อของอำมาตย์ รักษาสะสลักอยู่ ดังนั้นนี่คือที่มาของแหวนนี้

จรรย์กยะ

คนดี! ข้าได้ฟังแล้ว เธอไปได้แล้ว ไม่นานเธอจะได้รับรางวัลที่เหมาะสมกับความลำบากของงาน ที่เธอได้ทำ

จารบุรุษ

ขอรับ ท่านที่เคารพ (พูดเสร็จก็ออกไป)

จรรย์กยะ

ศารังครวะ! ศารังครวะ!

(เข้ามา)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! โปรดสั่งมาเถอะ

จรรย์กยะ

ลูก! ไปนำจานหมึกและกระดาษมา

ศิษย์

(ทำตามนั้น)

จามักยะ

(จับกระดาษแล้วพูดกับตัวเอง) ข้าจะเขียนอะไรดีบนกระดาษนี้ ซึ่งด้วยจดหมายนี้ข้าจะเอาชนะ
รากษสได้จริงๆ

(เข้ามา)

ประติหารี (หญิงเฝ้าประตู)

ขอท่านที่เคารพจงมีชัย

จามักยะ

(พูดกับตัวเองอย่างพึงพอใจ) เหมาะเลย! ข้าได้ยินคำว่าชนะพอดิ (ดังๆ) โศโณตตรา! มา
ทำไมหรือ

ประติหารี

ท่านที่เคารพ! พระเจ้าจันทระ อันเป็นที่เคารพสูงสุด ได้ทรงประณมพระหัตถ์ที่เหมือนดอกบัวตูม
ไว้เหนือพระเศียรแล้ว ทรงแจ้งให้ท่านที่เคารพทราบว่า “เราต้องการขออนุญาตท่านที่เคารพ
ทำพิธีส่งพระเจ้าปรรวเตศวระไปสวรรค์ และเราจะให้เครื่องประดับที่พระราชานั้นเคยทรงใช้แก่
พวกพราหมณ์”

จามักยะ

(พูดกับตัวเองอย่างพึงพอใจ) ดีมาก! วุฒชะ! เธอได้แจ้งให้เราทราบ รวกับว่าได้ปรึกษา
ความคิดเราก่อนเลยทีเดียวนะ (ดังๆ) โศโณตตรา! เธอจงบอกวุฒชะตามคำพูดของเราว่า
“ดีมากศิษย์รัก! เธอรู้วิถีของชาวโลกเป็นอย่างดี จงทำตามที่เราอยากจะทำ แต่เครื่องประดับที่
พระเจ้าปรรวเตศวระเคยทรงใช้มีคุณค่ามากจึงควรให้แก่พวกคนที่มีคุณสมบัติจริงๆ เท่านั้น
ดังนั้น เราจะส่งพวกพราหมณ์ที่ได้ทดสอบคุณสมบัติแล้วไปเองเท่านั้น”

ประติหารี

เจ้าคะ ท่านที่เคารพ (พูดเสร็จก็ออกไป)

จามักยะ

ศารังครวะ! เธอจงบอกพี่น้อง 3 คน มีวิศวาสุเป็นต้น ตามคำพูดของข้าว่า “พวกท่านรับ
เครื่องประดับจากวุฒชะก่อนแล้วต้องมาพบข้า”

ศิษย์

ขอรับ (ออกไป)

จรรย์กะ

นี่จะเป็นเนื้อหาตอนท้ายของจดหมาย ตอนต้นควรจะเป็นอะไรดี (คิด) อ้อ! นึกออกแล้วเข้าได้ทราบจากสายลับทั้งหลายว่า ในหมู่ราชาแห่งขามลจะฉนั้น มีราชาที่สำคัญอยู่ 5 องค์¹⁶ที่ติดตามรักษะในฐานะมิตรที่สนิทที่สุด พวกเขาคือ

จิตรวรมันราชาของชาวภูตตะ นฤสิงหะสิงหนาทเจ้าแห่งแคว้นมละเย ปุษกรากษะแห่งกัศมีระ ลินธุณะแห่งแคว้นลินธุ ผู้ทำลายความยิ่งใหญ่ของศัตรู องค์ที่ 5 ในจำนวนนี้ มีพระนามว่า เมฆะเป็นเจ้าของพวกปารสี (เปอร์เซีย) มีกองทัพม้าที่ใหญ่ ข้าจะจดชื่อของพวกเขาไว้แน่นอนตอนนี้ขอให้จิตรคุปะตะจงลบชื่อพวกเขาเถอะ //1.20 //

(คิด) หรือว่า ข้าจะไม่เขียนดี ปลอ่ยให้ช่วงแรกมันคลุมเคลือไว้เลย (แสดงท่าเขียนจดหมาย) ศารังครวะ!

(เข้ามา)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! โปรดสั่งมาเถอะ

จรรย์กะ

นี่ลูก! ตัวอักษร (ลายมือ) ของเศรติยะพราหมณ์แม้จะเขียนอย่างต้งอกต้งใจ ก็จะไม่ชัดเจนแน่ๆ ดั่งนั้นจงไปบอกสิทธารถะตามคำพูดของข้าว่า “จงให้ศกภูทาสะเขียนจดหมาย¹⁷ โดยใช้คำพูดเหล่านี้ โดยไม่ต้องเขียนชื่อผู้ไดนอกจดหมาย โดยบอกว่า ใครคนใดคนหนึ่งจะต้องอ่านให้ใครอีกคนหนึ่งฟังด้วยตัวเอง แล้วจงมาหาข้า ท่าน (สิทธารถะ) จะต้องไม่บอกเขา (ศกภูทาสะ) ว่าจรรย์กะให้เขาเขียน (จดหมาย)”

ศิษย์

ขอรับ (ออกไป)

¹⁶ แคว้นของราชาทั้ง 5 เหล่านี้ มี 3 แคว้น ที่มีเขตแดนติดกับรัฐเนินเขาของพระราชาขุมารมละเยเทศ กล่าวคือ รัฐของพระราชาขุมารมละเยเทศถูกขนาบทางด้านทิศตะวันออกด้วยแคว้นมละเย ทางทิศใต้ด้วยแคว้นภูตตะ และทางทิศตะวันตกด้วยแคว้นกัศมีระ ดั่งนั้นทั้ง 3 แคว้นถือเป็นศัตรูทางธรรมชาติของพระราชาขุมารมละเยเทศจึงเป็นพันธมิตรที่ประะบางและไม่ยั่งยืนสามารถทำลายมิตรภาพได้ง่าย แต่มาร่วมรบในฐานะพันธมิตรของอำมาตย์รักษะเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเท่านั้น ส่วนอีก 2 แคว้น คือ แคว้นลินธุ และแคว้นกัศมีระเป็นแคว้นพันธมิตรของอำมาตย์รักษะที่มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ (Mitra, 1989: 292 - 296) พระราชาขุมารมละเยเทศจึงสั่งฆ่าราชาของแคว้นทั้ง 5 ได้อย่างง่ายดายในองค์ที่ 5

¹⁷ ตำราวรรณศาสตร์ เล่มที่ 2 บทที่ 10 ว่าด้วยขั้นตอนการร่างพระราชกฤษฎีกา (Narain, 2005: 132-139) กวีได้นำรูปแบบการเขียนข้อความในเรื่องนี้มาดัดแปลงเป็นข้อความคลุมเครือในจดหมายปลอม

จรรย์กะ

(พูดกับตนเอง) อ่า! มลยเกตุ แพ้ข้าแล้ว

(ลึถารถกะถือจดหมายเข้ามา)

ลึถารถกะ

ขอท่านที่เคารพจงมีชัย ท่านที่เคารพ! นี่จดหมายที่ศกภูทาสะเขียน

จรรย์กะ

(รับจดหมาย) โอ! ลายมือสวยมาก (อ่าน) คนดี! จงประทับจดหมายด้วยแหวนตราประทับนี้

ลึถารถกะ

(ทำตามนั้น) ท่านที่เคารพ! นี่จดหมายที่ประทับตราแล้ว มีอะไรอีกที่จะให้กระผมทำ

จรรย์กะ

คนดี! ข้าต้องการที่จะให้เจ้าทำงานอย่างหนึ่งที่คนไว้วางใจได้ควรจะทำสำเร็จ

ลึถารถกะ

(ด้วยการยินดี) ท่านที่เคารพ! ขอขอบพระคุณ ขอท่านที่เคารพโปรดสั่งมาเถอะว่าจะให้ทาสของท่านที่เคารพคนนี้ทำอะไรให้

จรรย์กะ

ก่อนอื่นเจ้าจะต้องไปยังที่ประหาร แล้วทำให้พวกเพชรฆาตเข้าใจสัญญาณแสดงความโกรธ (ของนาย) ด้วยการหลิวตาข้างขวา จากนั้นเมื่อพวกเพชรฆาตเข้าใจสัญญาณ วิ่งหนีไปทางนั้น ทางนี้โดยแสร้งแสดงความตกใจกลัว เจ้าจะต้องพาศกภูทาสะหนีไปจากที่ประหาร¹⁸ และพาเขาไปพบกับรากษสะเจ้าจะต้องรับรางวัลที่ให้เพราะความพอใจจากรากษสะผู้ดีใจเพราะการรอดชีวิตของเพื่อน เจ้าจะต้องทำงานให้กับรากษสะชั่วระยะเวลาหนึ่ง จากนั้นเมื่อพวกศัตรูเข้ามาใกล้ตัว เจ้าจะต้องทำงานสำคัญต่อไปนี้ (กระซิบที่หูอย่างนี้ๆ)

ลึถารถกะ

ขอรับ ท่านที่เคารพ

จรรย์กะ

ศารังครวะ ศารังครวะ!

(เข้ามา)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! โปรดสั่ง

¹⁸ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 7 บทที่ 17 ว่าด้วยการให้และการปล่อยตัวประกัน (Narain, 2005: 611 - 617) กวีวิทยาศาสตร์นำมาปรับใช้ในการชิงตัวนักโทษ

จามักยะ

เธอลงไปบอกกาลปาศิกะและทัณฑปาศิกะตามคำพูดของข้าว่า วุฒละออกคำสั่งว่า “นักบวช
ไซณะที่ชื่อว่าชีวลิตีที่รักษาสะใช้ให้ไปฆ่าราชาปรวตกะโดยใช้หญิงยาพิช คนนั้นแหละจงถูกขับ
ออกไปจากเมืองอย่างผู้อัปยศโดยประกาศให้คนทราบถึงความผิดนั้นนั่นเอง”

ศิษย์

ขอรับ (เดินไปรอบๆ)

จามักยะ

ลูก! หยุดก่อนๆ อีกคนหนึ่งที่เป็นเจ้าหน้าที่เขียนสารชื่อศกภูทาสะซึ่งถูกรักษาสะใช้ พยายามที่จะ
ทำร้ายร่างกายข้าเป็นประจำที่นี่ เขาคนนี้ก็จะต้องถูกเสียบด้วยเหล็กแหลมเมื่อได้ประกาศให้คน
ทราบถึงความผิดนั้น คนในครอบครัวของเขาก็จะต้องส่งเข้าไปในเรือนจำด้วย

ศิษย์

ขอรับ (ออกไป)

จามักยะ

(แสดงท่ากังวล พุดกับตัวเอง) รักษาสะใจชั่วจะถูกนำมาได้ไหมนะ

สิทธิธารถกะ

ท่านที่เคารพ! ถูกนำมาไว้แล้ว

จามักยะ

(ดีใจ พุดกับตัวเอง) โชคดี! รักษาสะถูกนำมาไว้แล้ว (พุดดังๆ) คนดี! ใครนะที่ว่าถูกนำมาไว้แล้ว

สิทธิธารถกะ

กระผมได้นำคำสั่งของท่านที่เคารพมาไว้แล้ว ดังนั้นกระผมจะไปเพื่อทำงานให้สำเร็จ

จามักยะ

(ยื่นจดหมายพร้อมกับแหวนตราประทับให้) ไปเถอะ ขอให้ทำงานให้สำเร็จ

สิทธิธารถกะ

ขอรับ (ออกไป)

ศิษย์

(เข้ามา) ท่านอาจารย์! กาลปาศิกะและทัณฑปาศิกะจะแจ้งให้ท่านอาจารย์ทราบว่า เขาทั้งสอง
จะทำตามคำสั่งของพระเจ้าจันทรคุปตะที่วานั้น

จามักยะ

ดีมาก ลูก! ที่นี้ข้าอยากจะพบกับจันทนทาสะหัวหน้าพ่อค้าอัญมณี¹⁹

ศิษย์

ได้ขอรับ (ออกไปและกลับเข้ามาพร้อมด้วยจันทนทาสะ) ทางนี้ ทางนี้ ท่านเศรษฐี!

จันทนทาสะ

(พูดกับตัวเอง)

แม้คนที่ไม่มีความคิดเมื่อถูกจามักยะผู้ไร้ความกรุณาเรียกมาพบอย่างกะทันหันก็ยังคงกลัวเลย แล้วคนอย่างข้าที่มีความผิดอยู่แล้วไม่ต้องบอกเลยว่ากลัวขนาดไหน //1.21 //

ดังนั้นข้าจึงได้บอกธเนสนะและคนอื่นๆ ที่อยู่ในบ้านของข้าเองว่า “ทุรชนจามักยะอาจจะส่งให้คนมาค้นบ้านของข้าเมื่อไหร่ก็ได้ ดังนั้นพวกเราจะต้องระวังและจงพาครอบครัวของอำมาตย์ รักษาสะผู้เป็นนายของเราหนีไป สำหรับข้ามันอะไรจะเกิดก็ขอให้มันเกิด”

ศิษย์

ท่านเศรษฐี! ทางนี้ ทางนี้

จันทนทาสะ

นี่เข้ามาแล้ว (ทั้งสองเดินไปรอบๆ)

ศิษย์

(เข้าไปหา) ท่านอาจารย์! นี่เศรษฐีจันทนทาสะ

จันทนทาสะ

ขอท่านที่เคารพจงมีชัย

จามักยะ

(มองดูด้วยการแสดงท่าทาง) นี่แน่ะเศรษฐี! ขอต้อนรับ นี่ที่นั่ง ขอท่านจงนั่ง

จันทนทาสะ

(ไหว้) ท่านไม่ทราบหรือว่าการแสดงการให้เกียรติแก่คนที่ไม่ควรได้รับเกียรติ ทำให้ผู้ได้รับเกียรติ นั้น เจ็บซ้ำใจยิ่งกว่าการดูหมิ่นซึ่งหน้า ดังนั้นข้าจะนั่งบนพื้นนี้แหละเหมาะกว่า

¹⁹ จามักยะเรียกเศรษฐีจันทนทาสะมาไตร่สวน ตามตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 8 ว่าด้วยการ ไตร่สวนและการทรมานเพื่อให้รับสารภาพ (Narain, 2005: 439-443) กวีได้นำความรู้ในเรื่องนี้มาใช้สร้างบทสนทนาและพฤติกรรมเชิงข่มขู่ให้เศรษฐีจันทนทาสะมอบครอบครัวของอำมาตย์รักษาสะให้ทางการ และบทสนทนา ไตร่สวนสายลับสิทธิธารณะถึงที่มาของจดหมายปลอมและเครื่องประดับ ซึ่งเป็นวัตถุพยานที่ใช้ยืนยันข้อหาทรยศของอำมาตย์รักษาสะ ในองก์ที่ 5

จามักยะ

ท่านเศรษฐี! อย่า อย่า ทำแบบนี้ คนระดับข้าให้ความเคารพนับถือท่านได้แค่นี้แหละ โปรดนั่งบนที่นั่งนั้นแหละ

จันทนทาสะ

(พูดกับตัวเอง) คนใจร้ายคนนี้พูดถึงบางอย่างเป็นนัยๆ (พูดดังๆ) ขอรับ ท่านที่เคารพ!
(พูดเสีจก็นั่งลง)

จามักยะ

ท่านเศรษฐีจันทนทาสะ! รายได้จากการค้าขายเพิ่มขึ้นใช่ไหม

จันทนทาสะ

(พูดกับตัวเอง) สุภาพมากขนาดนี้น่าสงสัย (พูดดังๆ) ไซ้ขอรับ ธุรกิจของข้าดำเนินไปอย่างราบรื่นเพราะความกรุณาของท่านที่เคารพ

จามักยะ

ความไม่ดีทั้งหลายของพระเจ้าจันทรคุปตะในตอนี้ทำให้ประชาชนนี้ถึงความดีทั้งหลายของพระราชารองค์ก่อน ไม่ใช่อย่างนั้นใช่ไหม

จันทนทาสะ

(ปิดหู) พระเจ้าช่วย! ประชาชนมีความยินดีมากยิ่งขึ้นกับพระศรีของพระเจ้าจันทรคุปตะเหมือนพระจันทร์วันเพ็ญที่ขึ้นในยามค่ำคืนของฤดูศรัท

จามักยะ

ท่านเศรษฐี! ถ้าอย่างนั้น พระราชาทั้งหลายย่อมคาดหวังที่จะได้ผลประโยชน์ตอบแทนจากประชาชนที่รักตน

จันทนทาสะ

ขอท่านที่เคารพจงสั่งมาว่า ท่านคาดหวังสิ่งใดและมากน้อยเท่าใดจากข้าคนนี้

จามักยะ

ท่านเศรษฐี! นี่เป็นรัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปตะไม่ใช่ของเจ้านันทะ ความคาดหวังว่าจะได้ทรัพย์เพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่จะทำให้เจ้านันทะพอใจ เพราะเขาชอบเงิน แต่การไม่ต้องบิบบังคับพวกท่านให้ลำบากเท่านั้นจะเป็นที่พอพระทัยของพระเจ้าจันทรคุปตะ

จันทนทาสะ

(ดีใจ) ท่านที่เคารพ! ข้าขอขอบคุณ

จามักยะ

ท่านเศรษฐี! ท่านน่าจะถามข้าว่า การที่จะไม่ต้องบิบบังคับให้ลำบากนั้นจะปรากฏได้อย่างไร

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพโปรดสั่งมาเถิด

จัญญะ

กล่าวโดยย่อก็คือ ประชาชนจะต้องไม่มีพฤติกรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชา

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! คนโงคร้ายคนโง่กันที่ท่านเห็นว่า เป็นคนที่ปฏิบัติกับพระราชา

จัญญะ

ท่านนั้นแหละเป็นอันดับหนึ่ง

จันทนทาสะ

(ปิดหู) พระเจ้าช่วย พระเจ้าช่วย! หน้่าทั้งหลายจะไปต่อกรกับไฟได้อย่างไร

จัญญะ

การเป็นปฏิปักษ์มีอย่างนี้ คือ ท่านคุมครองคนในบ้านของอำมาตย์รักษาสะผู้เป็นศัตรูของราชาไว้ที่บ้านจนทุกวันนี้

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! นั่นเป็นความเท็จที่คนที่ไม่รู้ข้อเท็จจริงบอกแก่ท่าน

จัญญะ

ท่านเศรษฐี! อย่ากลัวไปเลย ราชเสวกของราชวงศ์ก่อนกลัวจึงฝากคนในบ้านของตัวเองไว้ในบ้านของชาวเมืองแม้ว่าชาวเมืองจะไม่เต็มใจ แล้วหนีไปประเทศอื่น ดังนั้นการปกปิดเรื่องไว้ถือว่ามีความผิด

จันทนทาสะ

มันเป็นอย่างนั้นแหละ คือในตอนนั้น คนในบ้านของอำมาตย์รักษาสะอยู่ในบ้านของข้า

จัญญะ

คำพูดว่า “ตอนแรกเป็นความเท็จ ตอนนี้อยู่” ชัดแย้งกันเอง

จันทนทาสะ

ข้ามีความฉ้อฉลทางคำพูดเพียงแค่นี้เอง

จัญญะ

ท่านเศรษฐี! เมื่อพระเจ้าจันทรคุปตะทรงปกครองอยู่จะไม่มีการยอมรับการฉ้อฉล ดังนั้นจงมอบตัวคนในบ้านของรักษาสะมา แล้วท่านก็จะไม่มีความผิด

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! ข้าบอกท่านไปแล้วมิใช่หรือ ว่า คนของอำมาตย์รักษาสะเคยอยู่ในบ้านของข้า

จรรย์กยะ

แล้วตอนนี้เขาไปที่ไหน

จันทนทาสะ

ข้าไม่ทราบ

จรรย์กยะ

(ยิ้ม) เป็นไปได้ยังไง ที่ท่านไม่รู้ ท่านเศรษฐี! ภัยอยู่บนหัวแล้ว การที่จะป้องกันก็ห่างไกลมากอีกประการหนึ่ง (พูดได้ครึ่งเดียวแล้วแสดงท่าช่วยเงิน) ท่านจงอย่าคิดเช่นนั้นเลย ว่า อำมาตย์ รากษสจะกำจัดจันทรคุปตะเหมือนที่วิชญคุปตะกำจัดนันทะ ดุชิ

เมื่อเจ้านันทะทรงพระชนม์อยู่ พระศรี (ราชสมบัติ) ง่อนแง่นอยู่เรื่อยๆ (แม่) พวกอำมาตย์ที่ เก่งๆ กล้าหาญ ชำนาญในการปกครอง เช่น อำมาตย์วักรนาสะ เป็นต้น ก็ทำให้มันคงไม่ได้ ในตอนนั้นแล้ว (ในตอนนี้) ใครเล่าจะพยายามทำการแยกราชสมบัติที่ได้ออกมาเป็นปีกแผ่น แล้วไปจากพระเจ้าจันทรคุปตะผู้เหมือนพระจันทร์ราวกับจะแยกแสงจันทร์ที่ทำให้โลกชื่นชม ไปจากพระจันทร์ //1.22 //

และอีกประการหนึ่ง

(ท่องโคลกที่ 1.8 ที่ผ่านมาแล้ว) ใครระต้องการที่จะใช้กำลังดึงเอาเขี้ยวที่เงาวับ ที่มีสีแดงด้วย เลือดของช้างที่มันได้กินไปแล้ว ที่เหมือนเสี้ยวพระจันทร์ที่แดงเพราะยามสนธยา ไปจากปากของ สิ่งโต ที่กำลังอ้าปากหา

จันทนทาสะ

(พูดกับตัวเอง) การคุ้ยไม้ของเขาทำให้ผลงานของเขามีเหตุมีผล

(มีเสียงอื้ออึงภายในฉาก)

จรรย์กยะ

ศารังครวะ! ไปดูซิว่าเกิดอะไรขึ้น

ศิษย์

ขอรับ (พูดเสร็จออกไปแล้วกลับมาใหม่) ท่านอาจารย์! พระเจ้าจันทรคุปตะได้ออกคำสั่งให้ขับ นักบวชไชนะชื่อ ชิวสิทธิผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชารออกไปจากเมืองอย่างผู้อัปยศ

จรรย์กยะ

เสียใจด้วย นักบวชไชนะ! จงเสวยผลของการเป็นผู้เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชารไปเถอะ ท่านเศรษฐี! พระราชารลงโทษหนักแก่คนที่ปฏิปักษ์ต่อพระองค์อย่างนี้แหละ ดังนั้นจงทำสิ่งที่เป็น ประโยชน์ตามคำแนะนำของเพื่อนเถอะ จงมอบครอบครัวของอำมาตย์รากษสให้ข้า แล้วก็จง เสวยความชอบจากพระเจ้าแผ่นดินที่หลากหลายเป็นเวลานาน

จันทนทาสะ

คนในบ้านของอำมาตย์ไม่อยู่ในบ้านของข้า

(เสียงอื้ออึงในฉากเกิดขึ้นอีก)

จามัญกะ

ศารังครวะ! ไปดูซิว่าเกิดอะไรขึ้น

ศิษย์

ขอรับ (ออกไปแล้วกลับมาใหม่) ท่านอาจารย์! นี่ก็เป็นอีกคนหนึ่งแหละที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชาคือคนเขียนสารชื่อ ศกฏทาสะ เขากำลังถูกนำไปเพื่อเสียบเหล็กแหลม

จามัญกะ

จงเสวยผลกรรมของตัวเองไปเถอะ ท่านเศรษฐี! พระราชาองค์นี้ จะลงโทษหนักแก่คนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพระราชาก็จะไม่ยกโทษให้ท่านที่ปกปิดภรรยาของอำมาตย์รากษสะเอาไว้ ดังนั้นท่านจงมอบภรรยาของคนอื่นให้แก่ข้า เพื่อรักษาภรรยาและชีวิตของตัวเองไว้

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! ทำไมท่านจึงพยายามข่มขู่ให้ข้ากลัว ข้าจะไม่มอบคนในบ้านของอำมาตย์รากษสะแม้จะอยู่ในบ้าน เมื่อไม่อยู่ก็ไม่มีทางที่จะมอบให้

จามัญกะ

จันทนทาสะ! นั่นเป็นการตัดสินใจที่แน่วแน่ของท่านใช่ไหม

จันทนทาสะ

ใช่ นั่นเป็นการตัดใจของข้า

จามัญกะ

(พูดกับตัวเอง) ดีแล้ว จันทนทาสะ ดีแล้ว!

เมื่อการได้ของมีค่ามาง่ายเพราะคนอื่นยกให้ ใครเล่าในปัจจุบันนี้จะทำการกระทำที่ทำได้ยากนี้ นอกจากพระเจ้าศิริ²⁰ //1.23 //

(พูดดังๆ) จันทนทาสะ! นั่นเป็นการตัดสินใจที่แน่วแน่ของท่านใช่ไหม

จันทนทาสะ

ใช่!

จามัญกะ

(ด้วยความโกรธ) คนใจชั่ว! พ่อค้าชั่ว! จงรับโทษจากพระพิโรธของพระราชาลิถิต

²⁰ เรื่องราวของพระเจ้าศิริผู้หรือศิริสละชีวิตเป็นอาหารแก่เหยี่ยวแทนชีวิตของเหยื่อคือนกพิราบที่เข้ามาหลบภัยกับพระองค์ ปรากฏในมหาภารตะ บรรพ 3 อถยายะ 131 โศลก 1 – 32

จันทนทาสะ

ข้าพร้อมแล้ว ท่านที่เคารพจงทำตามหน้าที่ของท่านเถิด

จัญญะ

ศารังครวะ! จงบอกกาลปาศิกะและทัณฑปาศิกะ ตามคำพูดของข้าว่า “จงจับพ่อค้าชั่วนี้ทันที”
หรือไม่เช่นนั้นก็จะหยุดไว้ก่อน ขอให้แจ้งวิชัยปาละผู้บังคับการเรือนจำ ให้ขังเขาไว้พร้อมกับเมีย
และลูก หลังจากที่ไต่ยึดของมีค่าทั้งหมดในบ้านของเขาไว้แล้ว จนกว่าข้าจะได้ทุลให้วฤชละทราบ
เรื่องนี้ วฤชละนั่นแหละจะลงอาญาประหารชีวิตเขา

ศิษย์

จะทำตามท่านอาจารย์สั่งขอรับ ท่านเศรษฐี! ทางนี้ ทางนี้

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! นี่เข้ามาแล้ว (พูดกับตัวเอง) บังเอิญจริงๆ เพราะการงานของเพื่อน ข้าจึงพบกับ
ความหายนะ ไม่ใช่เพราะความผิดแบบคนทั่วไป (เดินไปรอบๆ แล้วออกไปพร้อมกับศิษย์)

จัญญะ

(ดีใจ) ดีละ! เราได้ตัวรากษสะแล้วตอนนี้ เพราะอะไร
ในตอนนี้ คนคนนี้ (รากษสะ) ตกอยู่ในอันตราย เขาคนนี้ (จันทนทาสะ) ยอมสละชีวิตเหมือน
ไม่รักชีวิตของตัวเองแบบไหน ในยามที่เขาคนนี้ (จันทนทาสะ) ตกอยู่ในอันตราย เขาคนนั้น
(รากษสะ) ก็จะไม่รักชีวิตแบบเดียวกันนั้นแหละ อย่างแน่ๆ เลย //1.24 //

(เสียงอื้ออึงในฉาก)

จัญญะ

ศารังครวะ! ศารังครวะ!

(เข้ามา)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! โปรดสั่ง

จัญญะ

เสียงโกลาหลนี่คืออะไร

(ออกไป เมื่อรู้สาเหตุแล้ว กลับเข้ามา)

ศิษย์

ท่านอาจารย์! นั่นแหละคือ สิทธารถะได้หนีไปจากที่ประหารโดยได้นำศกฐาทาสะที่กำลังจะถูก
ประหารไปด้วย

จรรย์กะ

(พูดกับตัวเอง) ดีแล้ว สิทธารถะ! เจ้าได้เริ่มทำงานแล้ว (พูดดังๆ) เขาหนีโดยใช้กำลังหรือ (โกรธ) ลูก! จงบอกภาคูรายณะให้ตามตัวเขามาโดยเร็ว

(ออกไปแล้วกลับเข้ามา)

ศิษย์

(ไม่สบายใจ) ท่านอาจารย์! แย่แล้ว เสียใจด้วยขอรับ ภาคูรายณะก็หนีไปด้วย

จรรย์กะ

(พูดกับตัวเอง) จงไปเพื่อทำงานให้สำเร็จ (พูดดังๆ พร้อมแสร้งทำเป็นโกรธ) นี่ลูก! จงไปบอก ภัทธภุช ปุรุชทัตตะ ชิงคราตะ พลคุปตะ ราชเสนะ โรหิตากษะ และวิชยวรมัน ตามคำของข้า ว่า “จงตามจับคนร้ายภาคูรายณะมาโดยเร็ว”

ศิษย์

ขอรับ (พูดเสร็จก็ออกไปแล้วกลับเข้ามาใหม่ ท่าทางไม่สบายใจ) แย่แล้ว เสียใจด้วยขอรับ ระบบมันยุ่งไปหมด คนเหล่านั้นคือ ภัทธภุช และคนอื่นๆ ได้หนีไปก่อนเขาแล้วเมื่อเช้านี้

จรรย์กะ

(พูดกับตัวเอง) ขอให้ทุกคนจงเดินทางปลอดภัย (พูดดังๆ) นี่ลูก! ไม่ต้องเสียใจ จงดูซิ พวกคนที่ไปแล้วจริงๆ คือ พวกเขาที่ก่อนจะไปได้ตั้งแผนการบางอย่างไว้ในใจ ส่วนพวกคนที่ยังอยู่ ก็ขอให้พวกเขาจงพยายามอย่างยิ่งยวดในการที่จะไปสู่เป้าหมายที่ต้องการเถิด แต่ขอ สิ่งเดียวนี้แหละ คือ สติปัญญาของข้า สิ่งยิ่งใหญ่ยิ่งกว่ากองทัพนับร้อยที่ใช้นำไปสู่เป้าหมายที่ ประสงค์ ที่แสดงให้เห็นถึงความเก่งกล้าสามารถโดยการโค่นล้มราชวงศ์นั้นทะโดยสิ้นเชิง จงอย่าจาก (ข้า) ไป //1.25 //

(ลุกขึ้น) ข้านี้แหละจะนำคนร้ายคือ ภัทธภุช และคนอื่นๆ กลับมา (จ้องมองไปในท้องฟ้า เหมือนเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วพูดกับตนเอง) คนใจชั่ววากษสะ! ตอนนี้ แกจะไปที่ไหน อีกไม่นาน ข้านี้แหละ

จะใช้สติปัญญาจับแก²¹ และทำให้มีคุณค่าในการทำงานเพื่อวฤชละ แกที่คิดคนเดียวทำคนเดียวที่มีอำนาจในการที่จะให้คุณประโยชน์มากมายที่กำลังวางแผนลับเพราะพลังแห่งความหยิ่งที่กำลังลั่นออกมา เหมือนข้าจะใช้ความแนบเนียนจับข้างป่า (ที่ร้าย) และทำให้มีคุณค่า

²¹ ตำราวรรณคดีเล่มที่ 10 บทที่ 6 โศลกที่ 17 กล่าวว่า ลูกศรที่ยิงโดยนักรบอาจฆ่าคนหรือไม่ฆ่าคนก็ได้ แต่อุบายที่คิดโดยนักรบอาจสามารถฆ่าคนได้ตั้งแต่อุบายในครุฑมารดา (Narain, 2005: 731)

การทำงาน (ข้าง) ที่ทำตามใจตัวเองไปไหนตัวเดียวที่มีพลังเพราะการตกมันที่มากมายที่กำลัง
อาบน้ำเพราะพลังแห่งมันที่กำลังไหลออกมา//1.26 //

(ทุกคนออกไปจากเวที)

จบองค์ 1 ชื่อว่า การได้รับตราประทับ

มุทรารากษสะ

องค์ที่ 2

(จากนั้น หมองูเข้ามา)

หมองู

พวกเขาผู้ได้อำนาจวิเศษใช้มนตร์และยาแก้พิษ วาดวงกลมโดยใช้มนตร์กำกับอย่างถูกวิธี ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของมนตร์ พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ได้ พวกเขาผู้ได้อำนาจวิเศษใช้ศาสตร์การปกครอง กำหนดข้อปฏิบัติสำหรับมณฑลต่างๆ โดยใช้ศาสตร์การปกครองกำกับอย่างถูกวิธี ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของบ้านเมือง พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ราชาได้ //2.1 //

(มองท้องฟ้า) ท่านที่เคารพ! ท่านพูดอะไร ท่านถามข้าว่า ข้าเป็นใครใช่ไหม ท่านที่เคารพ! ข้าเป็นหมองู ชื่อว่า ชีรณวิเศษ ท่านพูดว่า “ฉันก็อยากเล่นเกมกับงู” ใช่ไหม แล้ว ท่านเลี้ยงชีวิตด้วยอาชีพอะไร ท่านพูดว่า “เป็นเสวกแห่งราชตระกูล” ใช่หรือไม่ จริงๆ แล้ว ท่านที่เคารพนั้นแหละ กำลังเล่นอยู่กับงู คืออย่างไรหรือ

คนสามจำพวกนี้จะพบกับความพินาศย่อยยับอย่างแน่นอน คือ (1) หมองูที่ไม่เชี่ยวชาญในมนตร์และสมุนไพร (เพื่อแก้พิษงู) (2) ความชั่วของผู้ประมาท (3) ราชเสวกมีอำนาจเต็มที่แล้ว เหลือในอำนาจ

เป็นไปได้อย่างไร ข้าไม่เห็นคนนี้ (มองไปที่ท้องฟ้าอีก) ท่านที่เคารพพูดว่า “ในตะกร้าและกล่องเหล่านี้ มีอะไร” ใช่ไหม ท่านที่เคารพ! มีงูที่เป็นเครื่องมือหาเลี้ยงชีพของข้า ท่านพูดว่า “ฉันอยากจะดู” ใช่ไหม ท่านที่เคารพ! ได้โปรดเถิด ที่นี้ไม่เหมาะสมเลย ดังนั้น ถ้าท่านสนใจ ก็จงตามมา ข้าจะแสดงให้เห็นในบ้านนี้ ท่านพูดว่า “นี่แหละคือบ้านของอำมาตย์รากลักษสะผู้เป็นเจ้านาย พวกคนแบบข้าไม่ควรจะเข้าไปในนั้น” ใช่ไหม ถ้าอย่างนั้น ขอเชิญท่านไปเถิด แต่ข้าจะต้องเข้าไป เพราะจำเป็นในการเลี้ยงชีพ เอ๊ะ! เป็นไปได้อย่างไร ข้าก็ไม่เห็นคนนี้อีกเช่นเดิม (พูดกับตัวเองเป็นภาษาสันสกฤต)

โอ้! น่าอัศจรรย์จริง เมื่อได้เห็นพระเจ้าจันทรคุปต์รับคำแนะนำจากจักษะแล้ว ข้าเข้าใจว่า ความพยายามของรากลักษสะดูเหมือนจะไร้ผล แต่เมื่อคุณมฤตยูรับคำแนะนำจากรากลักษสะแล้ว ข้าเข้าใจว่า พระเจ้าจันทรคุปต์ดูเหมือนกำลังจะหลุดจากความเป็นอริราช เพราะ

ข้าคิดว่า ข้ากำลังเห็นพระลักษมีของราชาแห่งราชวงศ์เมารยะที่เกาฏิลยะใช้เชือกคือความ
เฉลียวฉลาดมัดไว้ ที่มีความมั่นคง ก็ราวกับว่า กำลังถูกระชากไปโดยรากษสะ ด้วยมือคือกล
อุบายอันแยบยล //2.2 //

ดังนั้นพระลักษมีแห่งราชวงศ์นั้นแหละจึงราวกับว่า เกิดความลังเลเนื่องจากการขัดแย้งระหว่าง
อำมาตย์ที่เก่งและมีความเฉลียวฉลาดอย่างยิ่งสองคนนี้ เช่นนี้
พระลักษมีคงจะเหนื่อยอย่างแน่นอนในกรณีนี้ เพราะไปข้างหน้าแล้วกลับมาใหม่ เนื่องจาก
ตัดสินใจไม่ถูก เมื่อมหาอำมาตย์²²ทั้งสองดูเหมือนจะขัดแย้งกันอย่างรุนแรง เหมือนช้างพัง
เหนื่อยเพราะวิ่งกลับไปมาระหว่างข้างป่าสองตัวที่กำลังจะต่อสู้กันในป่าลึกเพราะกลัว
//2.3 //

ดังนั้นในระหว่างนี้ข้าจะไปพบท่านรากษสะดีกว่า (พูดเสร็จก็เดินไปรอบๆ แล้วหยุดยืน)

(รากษสะเข้ามา แล้วนั่งบนที่นั่ง มีผู้ติดตามมาหนึ่งคน และมีท่าทางกังวลใจ)

อำมาตย์รากษสะ

(น้ำตาซึม) เสียใจจริงๆ

เมื่อราชวงศ์อันยิ่งใหญ่ของพวกนั้นทะลุทำศัตรูให้สงบราบคาบโดยใช้สิ่งที่มีคุณค่าสอง
ประการ คือ นโยบายที่ดีและความกล้าหาญเหมือนราชวงศ์ของพวกวฤชณี ถูกโชคชะตาที่ไม่
ปรานีทำลาย นี่แหละคือการเขียนภาพจิตรกรรมของข้าผู้ยังตื่นอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน
เนื่องจากใจที่ปั่นป่วนและกระวนกระวาย ที่ข้าได้เขียนไว้โดยไม่ต้องมีผืนผ้า (สำหรับเขียน)

//2.4 //

²² คำว่า มหาอำมาตย์ (mantrimukhya) ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 8 บทที่ 1 กล่าวว่า มหาอำมาตย์ (amātyamukhya) เป็นผู้ปกครองประเทศแท้จริง กิจกรรมทั้งหลายขึ้นอยู่กับมหาอำมาตย์ เช่น ความสำเร็จของกิจการของราษฎร ความมั่นคงของราชอาณาจักรจากการรุกรานของต่างชาติและปัญหาภายใน มาตรการแก้ไขภัยพิบัติ การล่าอาณานิคม การปรับปรุงดิน การบำรุงรักษากองทัพ การรวบรวมและการเบิกจ่ายรายได้ของรัฐ (Kaur, 2011: 76) ในบทละครมัทรากรากษสะ ใช้คำว่า mantrādhikāra, mantrimukhya, sācivya, amātyamukhya หมายถึง มหาอำมาตย์หรือนายกรัฐมนตรี และใช้คำว่า mantri, saciva, amātya, หมายถึง อำมาตย์หรือรัฐมนตรี

อีกอย่างหนึ่ง

ข้าเมื่อเข้าไปเป็นทาสของคนอื่นก็ให้ความสนใจอย่างยิ่งยวดและระมัดระวังในการปกครอง ไม่ใช่เพราะลืมนความจงรักภักดี ไม่ใช่เพราะมีใจยึดติดอยู่กับความสุขทางโลก ไม่ใช่เพราะกลัวจะเสียชีวิต และไม่ใช่เพื่อทำให้ตัวเองโดดเด่น แต่เพราะคิดว่า พระราชาแม้จะสวรรคตแล้วก็ตามก็อาจจะทรงพอพระทัย เพราะความพินาศของศัตรู //2.5 //

(มองท้องฟ้า น้ำตาซึม) ข้าแต่พระเทวี! ผู้สถิตบนดอกบัวพระองค์ไม่ทรงรู้จักคุณค่าดีใดๆ เลย เพราะ

พระองค์ผู้ใจง่าย! จงบอกมาว่า ทำไมพระองค์จึงทิ้งเจ้านันทะผู้เป็นที่มาของความสุข แล้วไปยึดติดอยู่กับโอรสของเมารยะ พระองค์ผู้มีใจอ่อนไหว! ทำไม พระองค์ไม่หายตัวไป ณ ที่นั่น เหมือนสายของน้ำมันของช้างกลิ่นหอมในเวลาตาย //2.6 //

อีกอย่างหนึ่ง ข้าแต่พระองค์ผู้มีกำเนิดต่ำ!

ไอ้หญิงชั่วช้า! พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายผู้ถือกำเนิดในตระกูลที่โด่งดังบนแผ่นดินถูกเผาหมดแล้วหรือ พระองค์จึงเลือกเมารยะผู้มีตระกูลต่ำเป็นสามี หรือว่าปัญญาของผู้หญิงทั้งหลายโดยธรรมชาติแล้วอ่อนไหว เหมือนปลายดอกต้นชิกไม่สนใจที่จะรู้คุณค่าของผู้ชาย //2.7 //

นี่นางผู้ประพฤติก้าวเอ๋ย! ดังนั้นข้าจะขัดขวางเธอไม่ให้ประสบความสำเร็จโดยทำลายรากฐานของเธอ (คิด) ข้าได้ทำสิ่งที่ถูกต้องสำหรับตัวข้าที่ได้ฝากฝังครอบครัวของข้าไว้ในบ้านของจันทนทาสะ เพื่อนที่ดีที่สุดของข้าเมื่อตอนที่ข้าออกจากเมืองไป เพราะว่างานที่ต้องใช้ความพยายามสูงของพวกเขาที่อยู่ข้างพระเจ้าอยู่หัว (จันทรคุปตะ) ที่ทำงานเป็นอันหนึ่งอันเดียวร่วมกับพวกเราที่อยู่ในเมือง จะไม่ยิ่งย่อนไป เพราะคิดว่า รากษสไม่ได้นั่งนอนใจในการที่จะโจมตีเมืองปาฏลีบุตร ข้าได้ให้ศกฐทาสะเข้าไปอยู่ที่นั่นพร้อมด้วยทุนทรัพย์มากมายเพื่อเอาไว้จ้างคนที่จะวางยาพิษที่ข้าใช้เพื่อทำร้ายร่างกายของพระเจ้าจันทรคุปตะ และเพื่อบอกความลับของศัตรู และข้าก็ได้จ้างเพื่อนของเรา เช่น ชิวสิทธีและคนอื่นๆ เพื่อคอยดูพฤติกรรมของข้าศึกของพวกเขาทุกขณะ และเพื่อทำลายแผนการของพวกเขา ดังนั้นไม่มีความจำเป็นอะไรที่จะพูดมากไปกว่านี้

ถ้าโชคชะตาที่มองไม่เห็นตัวไม่มาเป็นเกราะป้องกันเอาไว้ ข้าจะเอาเหล็กแหลมคือความฉลาดแทงจุดตายของคนคนนั้นซึ่งเพราะเลี้ยงดูเขาเหมือนลูกเสือ พระเจ้านันทะพร้อมตระกูลที่รัก ลูกชายคนอื่นเหมือนลูก จึงถึงความพินาศสิ้นอย่างฉับพลัน //2.8 //

(จากนั้นสมุหพระราชวังเข้ามา)

สมุหพระราชวัง

ความชราได้ทำลายความต้องการอยากได้ในตัวข้า เหมือนกับที่นโยบายการปกครองของ
จามักยะทำลายเจ้านันทะ มันกำลังทำให้ข้ามีธรรมที่ละน้อยๆ เหมือนกับนโยบายทำให้
เมารยะค่อยๆ ถูกประดิษฐ์ฐานไว้อย่างมั่นคงในเมืองปาฏลีบุตร บัดนี้เพราะการได้รับใช้ที่ข้า
เคยได้รับ มันได้โอกาสจึงพยายามทำให้ธรรมะนั้นที่กำลังเจริญเติบโตของข้าลดน้อยลงแต่ไม่
สำเร็จ เหมือนกับที่รากษสะเพราะการได้รับใช้ (มลายเกตุ) มันได้โอกาสจึงพยายามที่จะเอาชนะ
จันทร์คุปะแต่ไม่สำเร็จ //2.9 //

(เดินไปรอบๆ และเดินหา) นี่บ้านของอำมาตย์รากษสะนี่ ข้าจะเข้าไปละ (เข้าไปและมอง)
สวัสดีครับท่าน

อำมาตย์รากษสะ

ท่านที่เคารพ! ข้าขอไหว้ท่าน ปรีyamvatกะ! ไปเอาแก้วอ้อมมา

บุรุษ

นี่ครับแก้วอ้อม ท่านที่เคารพเชิญนั่ง

สมุหพระราชวัง

(นั่ง) พระราชกุมารมลายเกตุแจ้งท่านอำมาตย์ว่า “ใจของเราเจ็บปวดเพราะคิดว่าท่านที่เคารพได้
ทิ้งเครื่องประดับส่วนตัวไปเป็นเวลานานแล้ว ถึงแม้ว่าคุณงามความดีของผู้เป็นนายไม่อาจที่จะถูก
ลืมได้ในทันที ถึงกระนั้นท่านที่เคารพก็ควรที่จะยอมรับการขอร้องของเรา” (พูดเสร็จเอา
เครื่องประดับให้ดู) ท่านที่เคารพ! ท่านควรที่จะสวมเครื่องประดับเหล่านี้ที่พระราชกุมารทรง
ถอดจากกายแล้วส่งมาให้

อำมาตย์รากษสะ

ท่านราชาสิ! จงทูลพระราชกุมารตามคำพูดของข้าว่า “หม่อมฉันได้ลืมคุณความดีของนายไปแล้ว
จริงๆ เพราะหม่อมฉันอยู่ข้างฝ่ายคุณความดีของพระองค์ แต่อย่างไรก็ตาม
ข้าแต่จอมคน! ตราบใดที่ราชบัลลังก์ทองคำของพระองค์นี้ไม่ได้ถูกประดิษฐ์ฐานไว้ใน
พระราชวังสุคางคะเมื่อกลุ่มของศัตรูทั้งหมดถูกได้ทำลายโดยสิ้นเชิงแล้ว หม่อมฉันก็จะไม่ยอม
สวมใส่เครื่องประดับแม้แต่เพียงชิ้นเดียวบนส่วนต่างๆ ของร่างกายที่ไม่มีอำนาจแล้วและนำ
สมเพชเพราะการย่ำยีของศัตรู //2.10 //

สมุหพระราชวัง

เมื่อท่านอำมาตย์เป็นผู้นำ เรื่องนี้ก็จะง่ายสำหรับพระราชกุมาร ดังนั้นท่านจึงควรรับการขอร้องของพระราชกุมารนี้ไว้ก่อน

อำมาตย์รากลสะ

ท่านที่เคารพ! คำพูดของท่านก็เหมือนคำพูดของพระราชกุมารนั่นแหละ คือข้าไม่ควรละเมิด คำพูดของท่าน ดังนั้นขอได้โปรดทำตามคำสั่งของพระราชกุมารเถิด

สมุหพระราชวัง

(แสดงท่าสวมใส่เครื่องประดับให้) สวัสดิ์ครับท่าน ข้าไปละ

อำมาตย์รากลสะ

ท่านที่เคารพ! ข้าขอไหว้ท่าน

สมุหพระราชวัง

(ออกไป)

อำมาตย์รากลสะ

ปริยัมวทกะ! (เธอ) ไปดูซิว่า “ใครอยู่ที่ประตูที่ต้องการจะพบข้า”

บุรุษ

จะทำตามท่านอำมาตย์สั่งขอรับ (พูดเสร็จแล้วเดินไปรอบๆ เห็นหมอง)

ท่านที่เคารพ! ท่านเป็นใคร

หมอง

คนดี! ข้าเป็นหมองชื่อชिरณวิษะ ข้าต้องการเล่นกับงูให้ท่านอำมาตย์ดู

บุรุษ

เดี๋ยวนะ! ไปถามท่านอำมาตย์ก่อน (ไปหารากลสะ) ท่านอำมาตย์! มีคนที่เลี้ยงชีวิตโดยอาศัยงู ต้องการแสดงงูให้ท่านดู

อำมาตย์รากลสะ

(แสดงให้เห็นว่าตาข้างซ้ายเขม่น²³ พุดกับตัวเอง) ทำไม จึงจะต้องเห็นงูก่อนอย่างอื่นนะ (พุดดังๆ) ปริยัมวทกะ! ข้าไม่สนใจที่จะเห็นงูหรอก เอาอะไรให้เขา แล้วบอกให้เขาไปเถอะ

²³ การเขม่นตาทั้งข้างซ้ายและข้างขวา ถือเป็นกลางร้าย ในบทละครมัทรากรากลสะ องก์ที่ 4 อำมาตย์รากลสะเขม่นตาข้างซ้าย (vāmākṣispandanam) 2 ครั้ง คือ (1) ก่อนพบหมอง จากนั้นจึงได้ทราบว่แผนการต่างๆ ล้มเหลวหมด (2) หลังจากถามตัวเองว่า จะเอาชนะจากณกยะได้ไหมแล้วก็เขม่นตาข้างซ้ายจึงเชื่อว่าเป็นคำตอบของพระสรวิสดี (เทวีแห่งการพุด) ว่า เอาชนะไม่ได้ ส่วนในบทละครอภิษยานศากุนดลัม องก์ที่ 5 ศกุนตลาเขม่นตาข้างขวา (vāmetaran nayanam visphurati) ก่อนจะเข้าไปพบกับท้าวหุขยันต์ในฐานะภรรยา การเขม่นตาของ

ปริยัมวัทกะ

ขอรับ (ไปหาหมอง) ท่านที่เคารพ! ท่านอำมาตย์คนนี้จะช่วยเพราะการที่ท่านจะแสดง แต่ท่านอำมาตย์ไม่ต้องการที่จะดูง

หมอง

นี่คนปากหวาน ไปบอกท่านอำมาตย์ว่า “ข้าไม่ใช่เป็นเพียงคนเลี้ยงชีพโดยอาศัยงูเท่านั้น แต่เป็น กวีภาษาปรากฏด้วยนะ ดังนั้นถ้าท่านอำมาตย์ไม่ประสงค์จะดูการแสดงของข้า ก็ขอให้ท่าน กรุณาอ่านจดหมายนี้ก็แล้วกัน”

ปริยัมวัทกะ

(ถือจดหมายไปหารากษส) ท่านที่เคารพ! คนคนนั้นบอกท่านอำมาตย์ว่า “ข้าไม่ใช่เป็นเพียงคน ที่เลี้ยงชีพโดยอาศัยงูเท่านั้น แต่ข้าเป็นกวีภาษาปรากฏด้วย ดังนั้นถ้าท่านอำมาตย์ไม่ประสงค์ที่จะดูการแสดงของข้า ท่านก็โปรดอ่านจดหมายนี้ก็แล้วกัน”

อำมาตย์รากษส

(ถือจดหมายอ่าน)

ฝั่งทำงานให้คนอื่นซึ่งมันคายออกมา หลังจากที่ได้อิ่มน้ำหวานของดอกไม้จนหมด โดยใช้ ความฉลาดของมัน (เหมือนสายลับทำงานให้คนอื่น ซึ่งเขาพูดออกมา หลังจากที่ได้รับข่าว สำคัญจากชาวเมืองกุสุมา โดยใช้ความฉลาดของเขา) //2.11 //

(คิด พูดกับตัวเอง) เอ! ความหมายของคำนี้ว่า นี่คือนายลับของท่านที่รู้เรื่องราวต่างๆ ของ เมืองปาณฑุบุตร เพราะมีใจอยู่กบงานหลายอย่างและเพราะมีสายลับจำนวนมาก ข้าจึงลืมไป ตอนนี้ความจำกลับมาแล้ว คนคนนี้ต้องเป็นวีรราชคฤษณะที่ปลอมตัวเป็นหมองงูอย่างแน่ๆ (พูดดังๆ) ปริยัมวัทกะ! ไปพาเขาเข้ามา เขาเป็นกวีที่เก่ง ข้าจะฟังสุภาสิตจากเขา

ปริยัมวัทกะ

ขอรับ (ไปหาหมอง) ท่านที่เคารพโปรดเข้ามา

หมอง

(แสดงท่าเข้าไปใกล้ มองดู แล้วพูดกับตัวเองเป็นภาษาสันสกฤต) นี่มันอำมาตย์รากษสนี้ คนคนนั้นแหละคือเขาละ

ผู้ซึ่งพระลักษมีหวั่นเกรงความความพยายามของเขา ถึงได้ทรงใช้พระหัตถ์ถึงดงามเหมือน เถาวัลย์เบื้องซ้ายกอดพระศอกของเจ้าเมารยะไว้อย่างหลวมๆ และเบือนหน้าหนีแม้จะวาง

ศกุนตลानी บอกกลางร้าย เพราะเมื่อท้าวทุษยันต์พบนางแล้ว พระองค์จำนางไม่ได้จึงไม่ยอมรับนางเป็นภรรยา (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2562)

พระหัตถ์เบื้องขวาไว้ที่พระอังสะ (ไหล่ของเจ้าแมรยะ) อย่างแน่น แต่ก็เอาไปวางไว้ที่ตักครึ่ง
แล้วครึ่งเล่า แม้งนทุกวันนี้ก็ยังไม่ยอมที่จะให้ถันเบื้องขวาที่มีส่วนบนถูกบีบเพราะการกอดรัด
อย่างแน่น ให้ไปแนบกับพระอุระเบื้องขวาของเจ้าแมรยะ //2.12 //

(พูดดั่งๆ) ขอให้ท่านอำมาตย์จงมีชัย

อำมาตย์รากษสะ

(มอง) เอ๊ะ! นี้วิราธะ...(พูดได้ครึ่งเดียว) หมวดเคราขึ้นรุงรังเลย ปริยมวทกะ! ตอนนี้อยากจะ
เพลิดเพลินกับงู ดังนั้นพวกคนใช้ที่นี้ควรจะไปพักกัน เธอก็จงไปทำหน้าที่ของตัวเองอย่าให้ว่าง
เปล่า

ปริยมวทกะ

ขอรับ (ออกไปพร้อมกับคนรับใช้)

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อนวิราธคุปตะ! นั่งบนเก้าอี้สิ

วิราธคุปตะ

(แสดงการนั่ง)

อำมาตย์รากษสะ

(มองอย่างพิณิจพิจารณา) โอ! ไม่น่าเลยที่ราชเสวกของพระเจ้าอยู่หัวจะอยู่ในสภาพออย่างนี้
(ร้องไห้)

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! อย่าเสียใจไปเลย อีกไม่นานหรอก ท่านอำมาตย์ก็จะนำพาพวกเราไปสู่สถานะ
ดั้งเดิมแล้ว

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อน! จงเล่าเรื่องราวในเมืองปาฏลิปุตระให้ข้าฟังอย่างละเอียด

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! เรื่องราวในเมืองปาฏลิปุตระมันยาวจะให้ข้าเริ่มต้นตรงไหนดีละ

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อน! ข้าอยากจะฟังตั้งแต่ต้นนับจากการเข้ามาในเมืองของจันทรคุปตะว่า พวกคนที่จะใช้ยาพิษ
ที่ข้าจ้างไว้ทำอะไรสำเร็จบ้าง

วิราธคุปตะ

ข้าจะเล่าละ เรื่องมีอยู่ว่า กองทัพของพระเจ้าจันทรคุปตะและของปรรวเตศวระ ที่ได้รับการ
แนะนำยุทธวิธีจากจกณิกยะ อันประกอบไปด้วยชาวศกะ ชาวยวนะ (กรีก) ชาวกีราตะ ชาว

กามโกษะ ชาวปารสีกะ (เปอร์เซีย) ชาวพาลีกะ และอื่นๆ ที่เหมือนมหาสมุทรอันมีน้ำที่มีคลื่นสูง เหมือนยุคประลัยล้อมเมืองปาฏลิปุตระไว้ทุกด้าน

อำมาตย์รากลษะ

(ซึกดาบออกมาทันใด) เฮ้ย! เมื่อข้ายังอยู่ ใครวะ จะมาล้อมเมืองปาฏลิปุตระ ประวีรกะ! ประวีรกะ! เร็วเข้า ตอนนี้เลย

ให้ทหารรุดเคลื่อนไปที่เหนือเชิงเทินโดยรอบ จงเอาบรรดาช่างที่สามารถทำลายกองทัพ ช่างของศัตรูไปยืนอยู่ที่ประตูทุกด้าน คนที่อยากจะมีชื่อเสียงก็จงสลัดทิ้งความกลัวตาย แล้วมีใจพร้อมที่จะโจมตีกองทัพของศัตรูในจุดที่อ่อนแอ จงมีใจเป็นหนึ่งเดียวออกไปพร้อมกับข้า

//2.13 //

วிரารคูปต์

ท่านอำมาตย์! อย่าตื่นตื่นเลย นี่เป็นเรื่องในอดีตที่ข้าได้เล่า

อำมาตย์รากลษะ

(ถอนหายใจ) ออ! อดีตที่แสนเศร้า แต่ข้านี้คิดว่า มันเป็นตอนนี้ (ทิ้งดาบ) พระเจ้านันทะ! หม่อมฉันนึกถึงพระกรุณาที่พระองค์มีต่อรากลษะ เพราะในยามสงคราม พระองค์ ขณะที่ทรงส่งคำสั่งมายังหม่อมฉันว่า “กองทัพช่างตีดาบหมีเหมือนเมฆไปที่ไหนขอให้ รากลษะไปที่นั่น ขอให้รากลษะจงต้านกองทัพม้าที่ธำโสมเข้ามาเหมือนคลื่นในมหาสมุทรนี้ไว้ ขอให้รากลษะจงทำลายกองทัพทหารราบ (ของศัตรู) ให้หมดสิ้น” จึงราวกับว่าพระองค์นี้กว่า มีรากลษะ 1,000 คนอยู่ในเมือง เพราะความมีพระเมตตา (ต่อหม่อมฉันของพระองค์)

//2.14 //

แล้วไงต่อ

วிரารคูปตะ

ต่อจากนั้น เมื่อพระเจ้าสรรวารถสิทธิเห็นเมืองปาฏลิปุตระถูกล้อมไว้ทุกด้าน ไม่สามารถที่จะทนดู ความวิบัติอันใหญ่หลวงที่เกิดจากการปิดล้อมเป็นเวลาหลายวันที่กำลังจะเกิดขึ้นแก่ประชาชนได้ จึงใช้เส้นทางใต้ดินหนีไปยังป่าบำเพ็ญตบะ โดยไม่คำนึงถึงประชาชนที่ตกอยู่ในสภาพเช่นนั้น เมื่อไม่มีราชา กองทัพทั้งหลายของท่านจึงอ่อนกำลังลง แต่เมื่อได้อนุমানพวกที่อยู่ฝ่ายท่าน ซึ่งอาศัยอยู่ในเมืองพยายามอย่างยิ่งยวดที่จะขัดขวางการประกาศชัยชนะ (ของพระเจ้า จันทรคูปตะ) ท่านก็จึงหนีเช่นเดียวกัน โดยทางลับใต้ดินเพื่อนำราชสมบัติของพระเจ้านันทะ

กลับมา เมื่อพระเจ้าปรวเตศวระผู้นำสงสารถูกสังหารโดยหญิงยาพิษ²⁴ ที่ท่านจ้างไว้เพื่อฆ่าจันทร์คุปตะ

อำมาตย์รากลษสะ

นี่เพื่อน! ดูความน่าอัศจรรย์ของมันซิ

ข้าเก็บหญิงยาพิษที่เก่งที่จะฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้เพื่อฆ่าจันทร์คุปตะ

เหมือนภรรยาที่เก็บหอกวิเศษที่ฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้ฆ่าอรชุน แต่หญิงยาพิษคนนั้นได้

มาถึงตัวปรวเตศวระซึ่งเป็นเป้าสังหารของวิษณุคุปตะแล้ว ฆ่าเขา ทำให้วิษณุคุปตะ

โชคดียังยิ่ง เหมือนกับที่หอกวิเศษ (ของภรรยา) มาถึงลูกของนางหิทธิมา²⁵

อันเป็นเป้าสังหารของพระภุชณะแล้ว ฆ่าเขา ทำให้พระภุชณะโชคดียังยิ่ง //2.15 //

วีรคุปตะ

ท่านอำมาตย์! โชคชะตาจะทำอะไรก็ไม่มีสิ่งใดขัดขวางได้ เราจะไปทำอะไรได้

อำมาตย์รากลษสะ

แล้วยังไงต่อ

วีรคุปตะ

เมื่อพระราชกุมารมลายเหตุหวาดหวั่นพระทัยเพราะพระบิดาถูกสังหาร จึงได้หนีไป

เมื่อใดโรจนะพระอนุชาของปรวเตศวระได้รับความไว้วางใจ การเสด็จเข้าไปในที่พระราชวังแห่ง

เจ้านันทะของพระเจ้าจันทร์คุปตะจึงถูกประกาศในที่สาธารณะ เมื่อจามกยะผู้ชั่วช้าได้เรียก

²⁴ ตำราอรรถศาสตร์ได้กล่าวถึงการใส่สายลับหญิงไว้มากมาย แต่ที่ร้ายแรงที่สุดคือ หญิงยาพิษ (Shilpi Dutta Majumder, 2010: 165) สายลับวางยาพิษจะคัดเลือกจากคนที่ไม่มีความรักใคร่เลย มีความโหดร้าย และนิสัยเกียจคร้าน (Narain, 2005: 39) ในตำราสุครุตะ สังหิตา กล่าวถึงหญิงยาพิษว่า มาจากเด็กหญิงที่ถูกเลี้ยงดูด้วยอาหารผสมยาพิษที่ละน้อยทุกวันจนกระทั่งมีเหงื่อไหลออกมาเป็นพิษ หากใครสัมผัสจะตายทันที เพื่อใช้ลอบฆ่าศัตรูของราชา โดยออกอุบายให้สัมผัสร่างกาย (Bhishagrata, 1911: 673) หากเด็กคนใดไม่แข็งแรงพอ ก็จะเสียชีวิตระหว่างการเลี้ยงดู จึงมีเฉพาะคนที่แข็งแรงเท่านั้นสามารถมีชีวิตรอดมาทำภารกิจลอบฆ่าศัตรูได้ (Majumder, 2010: 167 - 168) ในบทละครมูทรากรากลษสะไม่ได้เล่าถึงความเป็นมาของหญิงยาพิษ วิธีฆ่า และโทษจากการทำภารกิจผิดพลาด แต่ตามคำกล่าวของอำมาตย์รากลษสะว่า หญิงยาพิษจัดเตรียมไว้สำหรับฆ่าคนได้เพียงคนเดียว เหมือนหอกของภรรยาที่เก็บไว้ฆ่าคนได้เพียงคนเดียว และหญิงยาพิษที่ทำงานผิดพลาดอาจถูกสังหารจามกยะสังฆาหรืออำมาตย์รากลษสะสังฆาอย่างลับๆ ซึ่งเป็นวิธีลงโทษสายลับที่ทำงานผิดพลาด

²⁵ ลูกของนางหิทธิมากับภีมะ คือ ฆโฏตกจะ (ghatōtkaca) เป็นนักรบฝีมือดีของฝ่ายเคารพในเรื่องมหากาฐะ

ช่างไม้ที่อาศัยอยู่ในเมืองปาฏลีบุตรทั้งหมดมา และบอกพวกเขาว่า “ตามคำแนะนำของโหรา พระเจ้าจันทรคุปตะจะต้องเสด็จเข้าไปในพระราชวังของเจ้านันทะในเวลาเที่ยงคืน ดังนั้นพวกท่านจะต้องประดับตกแต่งพระราชวังเริ่มต้นจากประตูด้านทิศตะวันออก” จากนั้นพวกช่างไม้ได้กล่าวว่า “ท่านที่เคารพ! เมื่อทราบมาก่อนว่าพระเจ้าจันทรคุปตะจะเสด็จเข้าสู่พระราชวังของเจ้านันทะ ช่างไม้ที่ชื่อว่าทารุวรรณจึงได้ประดับตกแต่ง ประตูแรกของพระราชวังด้วยเครื่องประดับตกแต่งพิเศษ เช่น โตรณะทองคำ เป็นต้น ตอนนีพวกเรากำลังตกแต่งภายในพระราชฐาน” จากนั้นเจ้าจันทรคุปตะทำที่เหมือนพึงพอใจ เมื่อรู้ว่าช่างไม้ทารุวรรณได้ตกแต่งประตูพระราชวังแม้จะไม่ได้ถูกสั่งให้ทำ จึงได้ยกย่อง ความซำนซำนัญของทารุวรรณอย่างยืดยาวแล้วกล่าวว่า “ทารุวรรณ ไม่นานท่านจะได้รับรางวัล ที่เหมาะสมกับความซำนซำนัญของท่านนี้”

อำมาตย์รากลสะ

(สลด) เพื่อน! เจ้าจันทรคุปตะ มันจะมีความพึงพอใจจากที่ไหนกัน ข้าคิดว่าความพยายามของทารุวรรณจะไร้ผลหรือมีผลที่ไม่พึงปรารถนาเพราะว่า ด้วยความเขลาหรือด้วยความจงรักภักดีต่อพระราชามากถึงไม่รอคอยเวลาที่เหมาะสมในการปฏิบัติกร เขาจึงทำให้จันทรคุปตะเกิดความระแวงขึ้นในใจอย่างมาก แล้วยังไงต่อ

วีรารคุปตะ

ต่อจากนั้น จันทรคุปตะผู้ชั่วร้ายเมื่อได้แจ้งให้ช่างฝีมือและชาวเมืองทราบว่าพระเจ้าจันทรคุปตะจะเสด็จเข้าไปยังพระราชวังของเจ้านันทะในเวลาเที่ยงคืนตามฤกษ์ และในขณะนั้นเอง ได้ให้โวจระ ผู้เป็นพระอนุชาของปรรวเตศวระประทับนั่งบนพระราชอาสน์เดียวกันกับพระเจ้าจันทรคุปตะ แล้วได้แบ่งการปกครองแผ่นดินให้ครึ่งหนึ่ง

อำมาตย์รากลสะ

อะไรนะ ราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งที่เคยสัญญาไว้ได้ถูกมอบให้แก่โวจระพระอนุชาของปรรวเตศวระหรือ

วีรารคุปต์

ใช่แล้ว

อำมาตย์รากลสะ

(พูดกับตัวเอง) เจ้าคนเหลี่ยมจัดจันทรคุปตะเมื่อหาวิธีลอบสังหารแม้กระทั่งเขาผู้นำสงสารคนนั้นแล้วได้เผยแพร่เรื่องการแบ่งราชสมบัตินี้ในหมู่ประชาชนเพื่อปล้ำความอภัยศที่เกิดขึ้นจากการตายของปรรวเตศวระอย่างแน่ๆ (พูดดังๆ) แล้วไงต่อ

วีรารคุปตะ

ต่อจากนั้น เมื่อการเสด็จเข้าไปของพระเจ้าจันทรคุปตะยังพระราชวังของเจ้านันทะในเวลา

กลางคืน ได้ถูกประกาศก่อนแล้วนั่นเอง เมื่อไวโรจกะผู้ได้รับการราชาภิเษกแล้ว มีพระสรีระถูกปกปิดไว้ด้วยเกราะคือแผ่นผ้าที่หลากสีที่ถูกประดับแล้วด้วยไข่มุก และแก้วมณีอันสดใสโดยรอบ มีพระเศียรงามยิ่งที่ถูกกดลงมาอย่างแนบแน่น ด้วยมงกุฎที่ทำด้วยแก้วมณี ที่บริเวณพระอุระที่กว้างและรุ่งเรืองสว่างไสวด้วยพวงมาลัย ทำด้วยดอกไม้อันหอมที่ห้อยลงมาจากพระอังสา ที่มีพระรูปแม่คนที่คุ้นเคยกันที่สุด ก็จำไม่ได้ โดยคำสั่งของจกษัตริย์ผู้ชั่วร้ายพระองค์จะต้องทรงช้างพังชื่อว่าจันทรเลขาซึ่งเป็น ช้างทรงของพระเจ้าพระเจ้าจันทรคูปตะและจะต้องมีหมู่ราชาที่ปกติดจะติดตามพระเจ้าจันทรคูปตะตามไป กำลังจะเข้าไปสู่พระราชวังของเจ้านันทะ (ในตอนนั้นแหละ) ช้างไม้ทารูรมัน ที่ท่านได้จ้างไว้เตรียมที่จะให้ไทรณะยตร์ตกลงไปบนเขาเพราะคิดว่า “นี่แหละคือจันทรคูปตะ” ในตอนนั้นเมื่อพวกราชาซึ่งปกติดจะติดตามพระเจ้าจันทรคูปตะ ชักม้าหยุดอยู่ข้างนอก ความ (ทำ) ช้างของพระเจ้าจันทรคูปตะชื่อว่า วรรวรกะซึ่งท่านนั้นแหละจ้างเอาไว้ ไข่มือจับไม้เท้าทองที่มีโซ่ทองผูกไว้ต้องการที่จะชักมีดเล็กๆ ที่ซ่อนอยู่ภายในไม้เท้านั้นออกมา

อำมาตย์รากษสะ

ความพยายามของทั้งสองคนไม่เหมาะแก่เวลา²⁶

วิรารคูปตะ

จากนั้นช้างพังตัวนั้นคิดว่าจะโดนตีที่สะโพกจึงขยับก้าว (จิ้งหะ) ใหม่เดินด้วยความเร็วที่เพิ่มขึ้น วรรวรกะชักมีดเล็ก ออกมามือสั้น (เพื่อฆ่าแต่) ยังไม่ทันที่จะให้มันนั้นไปใกล้ไวโรจกะเพราะคิดว่าเป็นจันทรคูปตะ (เขาก็) ได้ถูกไทรณะยตร์ที่ถูกคำนวณให้ (ปล่อย) ตรงกับความเร็วกว่าครั้งแรกของ ช้าง (แต่เมื่อช้างเร่งฝีเท้า) จึงหล่นลงมาเลยเข้าไปทับเขาตายอย่างน่าสงสาร ส่วนทารูรมันเมื่อ คิดคำนวณแล้วว่าตัวเองก็ต้องถูกฆ่าเพราะทำให้ไทรณะยตร์หล่นลงมา จึงขึ้นไปยังตำแหน่งที่สูงที่สุดของไทรณะยตร์แล้วถือเอาลิ้มที่เป็นเหล็กที่เป็นส่วนขับเคลื่อนยตร์ แล้วฆ่าไวโรจกะผู้นำ สงสารที่กำลังอยู่บนช้างพัง

อำมาตย์รากษสะ

น่าเศร้า สิ่งไม่น่าปรารถนาสองอย่างเกิดขึ้น เพราะโชคช่วย จันทรคูปตะไม่เป็นอะไรเลย แต่ไวโรจกะและวรรวรกะถูกฆ่า แล้วช้างไม้ทารูรมันเป็นอย่างไร

²⁶ สายลับของอำมาตย์รากษสะเป็นตัวอย่างของสายลับที่ไม่มีประสิทธิภาพ ตามตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 10 – 16 กล่าวถึงลักษณะของสายลับที่มีประสิทธิภาพ และเล่มที่ 4 บทที่ 6 กล่าวถึงลักษณะของสายลับที่ไม่มีประสิทธิภาพ (Narain, 2005: 31 – 61, 428 - 433)

วिरาธคุปตะ

เขาถูกพวกทหารราบที่เดินแถวไปข้างหน้าไวโรจนะนั้นแหล่ฆ่าด้วยวิธีขว้างด้วยก้อนหิน

อำมาตย์รากลษสะ

(น้ำตาคลอ) น่าเศร้า เสียใจจริงๆ ทหารโรมันเพื่อรักจากพวกเราไปแล้ว แล้วหมอยาชื่อ
อภยทัตตะ ซึ่งอยู่ที่นั่นทำอะไร

วिरาธคุปตะ

เขาทำทุกอย่าง

อำมาตย์รากลษสะ

(ดีใจ) อะไรวะ! จันทรคุปตะผู้ชั่วร้ายถูกฆ่าหรือ

วिरาธคุปตะ

ไม่ท่านอำมาตย์! เพราะโชคช่วยเขาจึงไม่ถูกฆ่า

อำมาตย์รากลษสะ

(ซีม) แล้วเมื่อกที่ท่านพูดได้อย่างไรว่า เขาทำทุกอย่าง

วिरาธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! เขาได้ปรุงยาที่มีส่วนผสมประกอบยาพิษไว้สำหรับให้จันทรคุปตะดื่ม
เจ้าคนชั่วจากนักยะตรวจสอบยา ดูเหมือนว่าสีที่ภาชนะทองเปลี่ยนแปลงไป²⁷
จึงบอกกับจันทรคุปตะว่า “วฤชละ! ยานี้ผสมยาพิษ อย่าดื่ม”

อำมาตย์รากลษสะ

เจ้าคนนี่มันเจ้าเล่ห์จริงๆ แล้วเกิดอะไรขึ้นกับหมอยา

วिरาธคุปตะ

เขาถูกบังคับให้ดื่มยานั้นแหล่ แล้วตาย

อำมาตย์รากลษสะ

(ซีม) โอ้ น่าเสียดาย! ขุมความรู้ที่ยิ่งใหญ่สิ้นแล้ว แล้วอะไรเกิดขึ้นกับประโมทกะที่เข้าไปทำหน้าที่
ในห้องบรรทมของเขา (จันทรคุปตะ)

วिरาธคุปตะ

ก็เป็นเหมือนกับคนอื่นๆ นั้นแหล่

²⁷ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 20 และ 21 ว่าด้วยการรักษาความปลอดภัยในพระราชวัง ที่กล่าวถึง
สภาพของสิ่งที่ถูกพิษ ปฏิกริยาของสัตว์ที่เข้าใกล้หรือสัมผัสพิษ และสภาพของผู้วางยาพิษ (Narain, 2005: 74 -
83) แต่ไม่ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนสีของภาชนะทอง สันนิษฐานว่า กวีวิเศษทัตตะน่าจะนำความรู้จากตำรา
อรรถศาสตร์เล่มอื่นๆ ที่ไม่ได้นำมารวบรวมไว้ในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเล่มนี้

อำมาตย์รากลษสะ

(ตกใจ) เป็นแบบนี้คืออะไร

วีรารคูปตะ

เขาโง่งจริงๆ เมื่อได้รับทรัพย์จำนวนมากมายที่ท่านมอบให้ เขาก็เริ่มใช้จ่ายทรัพย์อย่างฟุ้งเฟ้อมาก²⁸ จากนั้นเมื่อถูกถามว่า ได้เงินจำนวนมากนี้มาจากที่ไหน เขาได้ให้คำตอบที่ขัดแย้งกันมากมาย จากนักยษผู้ชั่วช้าจึงฆ่าเขาด้วยวิธีการฆ่าแบบแปลกๆ²⁹

อำมาตย์รากลษสะ

(สลด) เป็นไปได้ยังไง แม้ในเรื่องนี้โชคชะตาก็ยังขัดขวางพวกเรา แล้วมีข่าวอะไรบ้างเกี่ยวกับพิภตสกะและคนอื่นๆ ที่มาตามทางลับภายในฝาผนังและอยู่ก่อนแล้ว ที่ข้าได้จ้างไว้เพื่อประทุษร้ายร่างกายของจันทรคูปตะเวลาเขาอนอยู่

วีรารคูปตะ

เรื่องทารุณมาก ท่านอำมาตย์!

อำมาตย์รากลษสะ

(อึดอัดใจ) อย่งไรหรือ ที่ว่าเรื่องทารุณ เจ้าจากนักยษผู้ชั่วช้าคงไม่รู้แน่ว่า พวกเขาอยู่ในนั้น

วีรารคูปตะ

ท่านอำมาตย์! เขารู้ ก่อนที่จันทรคูปตะจะเข้าไปในห้องบรรทม จากนักยษผู้ชั่วช้าได้เข้าไปสำรวจดูอย่างถี่ถ้วนก่อนแล้ว ได้สังเกตเห็นแถวของมดที่กำลังคาบเศษอาหารกำลังออกมาจากรูที่ฝาผนังรูหนึ่งจึงรู้ว่า ห้องบรรทมนั้นมีคนอยู่ข้างใน เขาจึงสั่งให้เฝ้าห้องบรรทมนั้น เพื่อจับกุมขณะที่ห้องบรรทมนั้นถูกไฟไหม้อยู่ พิภตสกะและคนอื่นๆ ทั้งหมดนั้นแหละ มีควันปิดตา (มองไม่เห็นทาง) เมื่อไปไม่ถึงประตูที่เป็นทางออกที่ถูกเตรียมไว้ก่อนแล้ว จึงเข้าไปในไฟ แล้วตายอยู่ที่นั่นเอง

อำมาตย์รากลษสะ

(น้ำตาคลอ) เสียใจจริงๆ เพื่อนเอ๋ย ดูซิ เจ้าจันทรคูปตะผู้ชั่วช้า มันช่างโหดจริงๆ เพราะผู้หญิงที่ทำด้วยยาพิษที่ข้าจ้างไว้อย่างลับๆ เพื่อฆ่ามัน แต่หญิงคนนั้นกลับไปฆ่าปรรวตกะซึ่งมีส่วนแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งของมันเพราะโหดร้าย พวกคนที่ข้ากำหนดให้ทำร้ายมัน

²⁸ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 6 โสลกที่ 2 ว่าด้วยการจับกุมอาชญากรเมื่อต้องสงสัย โดยคนที่ร้ายยผิตปกติเข้าข่ายเป็นผู้ต้องสงสัย (Narain, 2005: 428)

²⁹ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 11 ว่าด้วยการลงโทษแบบทรมานและไม่ทรมาน (Narain, 2005: 455 - 458) และวิธีการฆ่าแบบแปลกๆ ก็ทำให้ตายอย่างทรมาน

ด้วยอาวุธและยาพิษ ก็ได้ถูกมันส่งฆ่าโดยใช้อาวุธและยาพิษนั่นเอง ดูซิ แผนการของข้ามันให้ผลที่ดีเยี่ยมชนิดต่างๆ แก่เมารยะนั่นเอง //2.16 //

วีรารคูปตะ

ท่านอำมาตย์! ถึงกระนั้นก็ตาม สิ่ง que เริ่มต้นไว้แล้วไม่ควรจะล้มเลิก ดูซิ คนใจไม่ถึงจะไม่ยอมทำอะไรเลยเพราะกลัวอุปสรรค คนใจซ้กกลางๆ เริ่มทำอะไรบ้าง แต่เมื่อถูกอุปสรรคขัดขวางก็เลิก คนใจซ้กสูงแม้จะถูกอุปสรรคขัดขวางแล้วขัดขวางอีก ก็จะไม่ยอมเลิกสิ่งที่ตัวเองเริ่มไว้แล้ว //2.17 //

อีกอย่างหนึ่ง

ร่างกายของนาคเศษะไม่รู้สึกรทรมานเพราะหนักหรือจึงไม่ยอมโยนแผ่นดินทิ้งไป พระอาทิตย์ไม่เห็น้อยหรือจึงไม่ยอมนั่งอยู่หนึ่งๆ คนที่นำสรรเสริญจะรู้สึกละอายที่จะทำงานที่ท้แล้วแบบคนซ้กต่ำเพราะว่าการทำงานที่ท้แล้วจนสำเร็จเป็นพรต (สิ่งที่จะต้องบำเพ็ญให้สำเร็จ) แห่งตระกูลสำหรับคนดีทั้งหลาย //2.18 //

อำมาตย์ร้กษสะ

นี่เพื่อน! ท่านก็เห็นต่อหน้าต่อตาแล้วว่า ข้าจะไม่เลิกสิ่งที่ข้าเริ่มไว้แล้ว แล้วงต่อไป

วีรารคูปตะ

ตั้งแต่นั้นมาเจ้าคนซ้กจัญจะด้มีความระมัดระวังนับ 1,000 เท่าเกี่ยวกับร่างกายจันทรคูปตะ ด้จับคนทั้งหลายที่เป็นที่ไว้วางใจของท่าน หลังจากสืบทราบว้ การกระทำแบบนี้มาจากพวกเขา

อำมาตย์ร้กษสะ

(กังวลใจ) บอกมาซิ บอกมาซิ ใครบ้างที่ถูจับ

วีรารคูปตะ

อันดับแรกก็คือ ชิวสีทอินักบวชไชนะถูกขับออกจากเมืองอย่างอัปยศอดสู

อำมาตย์ร้กษสะ

(พูดกับตัวเอง) ขนาดนั้นยังพอทนได้ การพลัดพรากจากที่อยู่จะไม่ทำให้คนที่สละทุกอย่างแล้วเดือดร้อน (พูดด้งๆ) เพื่อน! เขาถูกขับออกจากเมืองเพราะความผิดอะไร

วีรารคูปตะ

ความผิดที่ว้ เขาให้หญิงยาพิษที่ร้กษสะจ้จ้งไว้ ฆ่าปรรวเตศวระ

อำมาตย์ร้กษสะ

(พูดกับตัวเอง) ฉลาดมาก เกาฏิลยะ ฉลาดมาก! แก่โยนความอัปยศของตัวเองให้ไปตกที่ข้าและทำให้คนที่จะมาแบ่งราชสมบัติครั้งหนึ่งถูกฆ่า เชื้อของนโยบายแม่เพียงเมล็ดเดียวของแก่ได้บรรลุถึงผลประโยชน์มากมาย //2.19 //

(พูดต้งๆ) แล้วไงต่อไป

วิราธคุปตะ

จากนั้นเขาได้สั่งให้ใช้เหล็กแหลมเสียบศกภูทาสะ หลังจากให้ข่าวประกาศในเมืองว่า ทารุวรรณ และคนอื่นๆ ถูกเขาใช้ให้ทำงานเพื่อมาจันทรคุปตะ

อำมาตย์รากษสะ

(น้ำตาซึม) จุดจบแบบนี้ไม่เหมาะกับท่านเลย เพื่อนศกภูทาสะเอ๋ย! หรือว่าท่านผู้ยอมสละชีวิต เพื่อนาย มันจึงไม่ควรที่จะแสดงความเศร้าโศกถึง แต่ผู้ที่ควรจะถูกแสดงความสมเพชในเรื่องนี้ คือตัวข้า ที่ต้องการจะมีชีวิตอยู่หลังจากที่เจ้านันทะถูกทำลายสิ้นแล้ว

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์ ท่านได้พยายามแล้วเพราะคิดว่า ประโยชน์ของนายจะต้องทำให้สำเร็จ

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อนเอ๋ย!

ข้าเป็นคนนอกตัญญูที่ไม่ตายตามพระเจ้าอยู่หัวที่เสด็จสู่สวรรคาลัย เพราะยังยึดติดอยู่กับ ประโยชน์ของพระองค์ ไม่ใช่ยึดติดอยู่กับความต้องการที่จะมีชีวิตอยู่ //2.20 //

จงเล่าไปซิ ข้าพร้อมที่จะฟังความย่อเย็บของเพื่อนคนอื่นๆ ด้วย

วิราธคุปตะ

เมื่อทราบเรื่องนี้ จันทนทาสะจึงให้พากรรยาของท่านอำมาตย์ไปไว้ที่อื่น

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อนเอ๋ย! มันเป็นเรื่องไม่ถูกต้องที่เขาไปขัดแย้งกับคนโหดร้ายอย่างเจ้าจัญญะ

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! มันเป็นการไม่สมควรยิ่งกว่าไม่ใช่หรือถ้าเขาทรยศมิตร

อำมาตย์รากษสะ

แล้วไงต่อ

วิราธคุปตะ

จากนั้น แม้จะถูกเขา (จัญญะ) ขอ เขา (จันทนทาสะ) ก็ไม่ยอมมอบกรรยาของท่านอำมาตย์ให้ เจ้าจัญญะจึงโกรธมาก

อำมาตย์รากษสะ

(สลด) เขาไม่ถูกสั่งประหารนะ

วิราธคุปตะ

ไม่! เขาถูกยึดทรัพย์และถูกขังไว้ในเรือนจำพร้อมด้วยบุตรและภรรยา

อำมาตย์รাকษสะ

ดังนั้น ท่านพูดด้วยความพึงพอใจได้อย่างไรว่า ภรรยาของรাকษสะถูกพาไปที่อื่น
ท่านน่าจะพูดว่า ตัวรাকษสะพร้อมด้วยภรรยาและบุตรได้ถูกควบคุมตัวไว้แล้วมิใช่หรือ

(คนเข้ามา)

บุรุษ

ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย มีคนที่ชื่อว่า ศกภูทาสะอยู่ใกล้ๆ ที่คนเฝ้าประตู

อำมาตย์รাকษสะ

จริงหรือ คนดี!

บุรุษ

กระผมจะรายงานเท็จต่อท่านอำมาตย์ได้อย่างไร

อำมาตย์รাকษสะ

เพื่อน วิราธคุปตะ! มันเป็นแบบนี้ได้อย่างไร

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! มันอาจเป็นเช่นนั้นก็ได้ เพราะโชคชะตาคุ้มครองคนโชคดี

อำมาตย์รাকษสะ

ปริยมวทกะ! ซ้ำอยู่ทำไมเล่า ก็ไปพาเขาเข้ามาซิ

บุรุษ

ขอรับ ท่านอำมาตย์ (พูดเสร็จแล้วออกไป)
(จากนั้น สิทธารถะเดินตามศกภูทาสะเข้ามา)

ศกภูทาสะ

(พูดกับตัวเอง)

ใจของข้าไม่แตกสลายเพราะเห็นเหล็กแหลมถูกฝังแน่นแล้วบนพื้นดินเหมือนเมารยะถูก
ประดิษฐานไว้บนแผ่นดินอย่างมั่นคง เพราะเห็นพวงมาลัย³⁰ (ของผู้จะถูกฆ่า)
ซึ่งจะต้องผูกไว้บนศีรษะ (พวงมาลัย) ที่ทำให้ความนึกคิดหมุนเวียนด้วยความสับสน
เหมือนเห็นพระลักษมีของเมารยะนั้นที่ทำให้จิตใจปวดร้าวอย่างยิ่ง และเพราะได้ยินเสียง

³⁰ ในบทความเรื่อง อาชญากรรมและการลงโทษในชาติก ของ Raitilat N.Mehta กล่าวถึงบรรยากาศ
การประหารชีวิตนักโทษว่า เมื่อนักโทษถูกสั่งประหารชีวิต กลองวัชเชรีหรือกลองประหารชีวิต (vajjabherī)
จะถูกตี นักโทษต้องถูกมัดมือไพล่หลัง มีพวงมาลัยดอกไม้สีแดง (kannavera vajjamālā) คล้องคอ และมีผิงอิฐ
โรยบนศีรษะ ถูกโบยด้วยแส้ทั่วทุกตารางนิ้ว (catukkha) ถูกนำออกไปทางประตูทิศใต้สู่แดนประหารชีวิต
(āghātam) พร้อมเสียงกลองดังกึกก้อง (Sikder, 2000: 33)

ของคนตรีที่ถูกตีที่สูงๆ ต่ำๆ น่าสะพรึงกลัวเหมือนในเวลาการโค่นล้มเจ้านันทะ
ข้าคิดว่า เพราะมันถูกทำให้เข้มแข็งจากการกระทบกระทั่งเมื่อครั้งก่อน //2.21 //

(มองด้วยความยินดี) นั่นไง ท่านอำมาตย์รากลษะ นั่นแหละคือเขาผู้ซึ่ง
มีความภักดีที่ไม่เสื่อมสลาย แม้เมื่อเจ้านันทะสิ้นไปแล้ว เขาก็ยังขับเคลื่อนไป
ซึ่งผลประโยชน์ของนาย ดำรงอยู่ในแผ่นดินในฐานะเป็นมาตรฐานอันสูงสุด
ของผู้ที่ภักดีต่อเจ้านาย //2.22 //

(เข้าไปหา) ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย

อำมาตย์รากลษะ

(ดูเขาด้วยความดีใจ) เพื่อน ศกภูทาสะ! โชคดีจริงๆ ที่ข้าได้พบท่าน แม้จะอยู่ในวงโคจร
ของเกาฏิลยะ (แต่ก็ยังรอดชีวิต) ดังนั้นมากอดข้าหน่อยซิ

ศกภูทาสะ

(ทำตามทีบอก)

อำมาตย์รากลษะ

(กอดไว้นาน) นีที่นั่ง นั่งซิ

ศกภูทาสะ

(แสดงท่านั่งลง)

อำมาตย์รากลษะ

เพื่อนศกภูทาสะ! แล้วใครเล่าเป็นเหตุที่ทำให้จิตใจของข้าชื่นมื่นแบบนี้

ศกภูทาสะ

(ขึ้นไปลีลาธารณะ) ลีลาธารณะเพื่อนรักคนนี้ ทำให้พวกเพชฌฆาตกลัววิ่งหนีไป แล้วแบกข้ามา
จากแดนประหาร

อำมาตย์รากลษะ

(ดีใจ) ลีลาธารณะ คนดี! อะไรเล่าถึงจะเพียงพอสำหรับการทำคุณงามความดีอันนี้ อย่างไรก็ตาม
โปรดรับสิ่งนี้ไปก็แล้วกัน (พูดเสร็จก็ถอดเครื่องประดับออกจากร่างกายมอบให้)

ลีลาธารณะ

(รับไว้แล้วนอนราบแทบเท้าแสดงความเคารพ แล้วพูดกับตัวเอง) จริงๆ แล้ว
นายข้าสั่งให้ทำแบบนี้ เอาละ! ข้าจะทำตามนั้น (พูดดังๆ) ท่านอำมาตย์! ข้าเข้ามาที่นี่ครั้งแรก
ไม่มีใครเลยที่ข้าคุ้นเคยที่ข้าไว้วางใจพอที่จะฝากของที่ท่านอำมาตย์ให้ฉันไว้ด้วยความสบายใจ
ดังนั้นข้าอยากฝากของนี้ไว้ในอาคาร เก็บของของท่านอำมาตย์หลังจากที่ได้ประทับตรา
ด้วยแหวนตราแล้ว เมื่อไหร่จะใช้ ข้าจึงจะมารับไป

อำมาตย์รากลษสะ

คนดี! ข้าไม่ขัดข้องเลย ศกภูทาสะ! จงทำอย่างที่ว่านั้น

ศกภูทาสะ

ขอรับ ท่านอำมาตย์ (ดูแหวน หั้นไปพูดกับผู้ชม) ท่านอำมาตย์! แหวนนี้มีชื่อท่านสลักอยู่

อำมาตย์รากลษสะ

(มองดูแหวน แล้วพูดกับตัวเอง) จริงด้วย ตอนที่ข้าออกจากเมือง พราหมณี (ของข้า) ได้เอาไปจากมือข้าเพื่อไว้ปลอบใจยามคิดถึง แล้วมันตกมาถึงมือคนนี้ได้อย่างไร (พูดดังๆ) สิทธารถะ คนดี! เธอได้แหวนนี้มาจากไหน

สิทธารถะ

ในเมืองปาฏลีปุตรมีเศรษฐีที่ทำเครื่องอัญมณีชื่อว่า จันทนทาสะ ข้าหยิบแหวนนี้ซึ่งตกอยู่ใกล้ประตูบ้านของเขามา

อำมาตย์รากลษสะ

ถูกต้อง

สิทธารถะ

อะไรถูกต้องเกี่ยวกับเรื่องนี้ ท่านอำมาตย์!

อำมาตย์รากลษสะ

นี่คนดี! มันคือสิ่งที่ได้พบของแบบนี้ตกอยู่ในบ้านของคนรวย

ศกภูทาสะ

เพื่อน สิทธารถะ! แหวนนี้มีชื่อของท่านอำมาตย์สลักอยู่ ดังนั้นท่านอำมาตย์จะทำให้ท่านพอใจ ด้วยเงินมากกว่าค่าของแหวนนี้ จงมอบแหวนนี้ให้ท่านไปสิ

สิทธารถะ

ท่านที่เคารพ! จะเป็นความกรุณาของท่านอย่างยิ่ง ถ้าท่านอำมาตย์รับแหวนนี้ไว้ (พูดเสร็จแล้วมอบแหวนให้)

อำมาตย์รากลษสะ

เพื่อนศกภูทาสะ! ท่านจะต้องใช้แหวนนี้แหละทำงานในตำแหน่งหน้าที่ของท่าน

ศกภูทาสะ

จะทำตามท่านอำมาตย์สั่ง

สิทธารถะ

ท่านอำมาตย์! ข้ามีบางอย่างจะบอกด้วย

อำมาตย์รากลษสะ

จงพูดโดยไม่ต้องเกรงใจ

ลัทธาธกะ

ท่านอำมาตย์รู้ดีอยู่แล้วว่า การเข้าไปในเมืองปาฏลิบุตรอีกของข้าเป็นไปได้ หลังจากที่ได้ทำให้
เจ้าจาณักยะไม่พอใจ ดังนั้น ข้าจึงอยากที่จะรับใช้ท่านอำมาตย์อยู่ที่นี้แหละ

อำมาตย์รากษสะ

คนดี! ข้าพอใจ แต่ที่ข้าไม่ขอร้องเธอก็เพราะว่า ข้าไม่รู้ว่าเธอมีความคิดอย่างไร
ดังนั้นขอเธอจงทำตามที่คุณนั้น

ลัทธาธกะ

(ดีใจ) ขอบพระคุณครับ

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อนศกภูทาสะ! จงพาลัทธาธกะไปพักผ่อน

ศกภูทาสะ

ขอรับ (ออกไปพร้อมกับลัทธาธกะ)

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อน วิราธคุปตะ! เล่าเรื่องที่เหลือให้จบ คนอยู่ใต้บังคับของจันทรคุปตะใส่ใจในคำชักชวน
ให้ก่อภพของพวกเราไหม

วิราธคุปตะ

ใส่ใจสิ ท่านอำมาตย์! ตามที่เห็นชัดๆ พวกเขาติดตาม

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อน! ที่เห็นชัดๆ ในเรื่องนี้คืออะไร

วิราธคุปตะ

ท่านอำมาตย์! ที่เห็นชัดๆ ในเรื่องนี้ก็คือ นับตั้งแต่ลมายุเกิดหนีไป จันทรคุปตะโกรธจาณักยะมาก
แม้จาณักยะก็ทนจันทรคุปตะไม่ได้เพราะความหยิ่งอย่างยิ่ง (ของเขา) จึงสร้างความเจ็บใจให้แก่
จันทรคุปตะด้วยการไม่ปฏิบัติตามคำสั่งหลายครั้ง ข้าก็มีประสบการณ์เช่นนี้ด้วย

อำมาตย์รากษสะ

(ดีใจ) เพื่อนวิราธคุปตะ! ท่านจงกลับไปในเมืองปาฏลิบุตรอีกครั้งด้วยการปลอมเป็น
หมองูนี้แหละ ข้ามีเพื่อนรักที่ปลอมตัวเป็นไวตาลีกะ (นักรายโคลก) ชื่อ สตนกลสะอาศัยอยู่ที่นั่น
ท่านต้องบอกเขาตามคำพูดของข้าว่า เมื่อจาณักยะกำลังขัดคำสั่ง (จันทรคุปตะ) อยู่
เขาจะต้องร้ายโคลกสรรเสริญจันทรคุปตะเพื่อกระตุ้นไฟในใจของจันทรคุปตะ งานใดๆ
ที่จะต้องทำ ต้องให้ภรรยาแฉ่งต่อข้าอย่างเป็นทางการลับสุดยอด

วิราธคุปตะ

จะทำตามท่านอำมาตย์สั่ง (พูดเสร็จแล้วออกไป)

(คนเข้ามา)

บุรุษ

ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย ท่านอำมาตย์! ศกฐาทาสะแจ้งว่า มีคนจะขายเครื่องประดับสามชุดนี้
ขอท่านอำมาตย์จงตรวจสอบดู

อำมาตย์รากลษสะ

(ดูแล้วพูดกับตัวเอง) โอ้! เครื่องประดับมีค่ามาก (พูดดังๆ) คนดี! จงบอกศกฐาทาสะ
ตามคำพูดของข้าว่า “ศกฐาทาสะจงซื้อ (เครื่องประดับ) ไว้ โดยทำให้ผู้ขายพอใจ”

บุรุษ

ขอรับ (พูดเสร็จแล้วออกไป)

อำมาตย์รากลษสะ

ข้าก็จะส่งตัวภรรยาไปยังเมืองปาฏลีบุตรทันที (ลุกขึ้น) จันทรคุปตะจะแตกคอก
กับเจ้าคนชั่วจาณกยะ ไหมหนอ หรือว่าข้าจะได้เห็นความปรารถนาของข้า
สำเร็จไหม เพราะ

เมารยะเป็นผู้บังคับบัญชาพระราชาทั้งหมดบนผืนแผ่นดินให้อยู่ภายใต้อำนาจของตน
ฝ่ายจาณกยะ ก็มีความหยิ่งว่า “เขาผู้นี้ได้เป็นราชาเพราะอาศัยเรา” การได้บรรลุนเป้าหมาย
ที่ตั้งไว้นั้นแหละจะได้โอกาสและจะแยกคนหนึ่งผู้ซึ่งได้บรรลุนเป้าหมายคือราชสมบัติแล้วกับ
อีกคนหนึ่งซึ่งได้ข้ามพินมหาสมุทรคือคำปฏิญาณของตนแล้ว ออกจากความเป็นมิตรต่อกัน
//2.23 //

(พูดเสร็จทุกคนออกไป)

จบองก์ที่ 2 ชื่อว่า การครุ่นคิดของรากลษสะ

มุทราภาษะ

องค์ที่ 3

(จากนั้น สมุหพระราชวังเข้ามา)

สมุหพระราชวัง

(ซิมเศร่า)

กิริยารู้อัตถุคู้กับประสาทมผัสที่ประสาทมผัสมีตาเป็นต้นนั้น ซึ่งโดยอาศัยประสาทมผัสเหล่านั้น เจ้า (ตฤชณา) ก็ได้สิ่งที่เจ้าอยากได้เพราะการรับรู้วัตถุที่มีรูปเป็นต้นมัน (กิริยารู้อัตถุ) ได้ถูกทำลายไปแล้ว อดกายพหุทั้งหลายของเจ้า (ตฤชณา) ที่เคยเชื่อฟังคำสั่งของเจ้าได้หมดความแหลมคมโดยสิ้นเชิง ความชราของเจ้าใช้ทำเหยียบหัวของเจ้าไว้แล้ว ตฤชณาเอ๋ยเจ้าตื่นไปก็ไร้ประโยชน์ //3.1 //

(เดินไปรอบๆ มองท้องฟ้า) นี่พวกเจ้าหน้าที่ทั้งหลายที่รับผิดชอบปราสาทสุคางคะ พระเจ้าจันทรคุปตะผู้มีพระนามที่คนท้องจำ ทรงมีรับสั่งกับพวกท่านว่า เราต้องการจะเห็นเมืองปาฏลิปุตระที่งดงามยิ่งด้วยงานเฉลิมฉลองเกามูที่ที่กำลังดำเนินไป ดังนั้นพวกท่านจะต้องตกแต่งแดดฟ้าของปราสาทสุคางคะให้เหมาะกับสายตาของเรา (มองท้องฟ้าอีก) พวกท่านพูดอะไรนะว่า ท่านที่เคารพ! พระเจ้าจันทรคุปตะไม่ทรงทราบหรือว่า งานเฉลิมฉลองเกามูนี้ถูกห้ามแล้ว โอ! พวกท่านผู้ชะตาขาด การพูดถึงเรื่องราวที่จะนำมาซึ่งความตายในทันทีจะมีประโยชน์อะไรสำหรับพวกท่าน เร็วๆ เข้ามาตอนนี้เลย ขอให้ความงามของขณจาณะระทีที่รุ่งเรืองเหมือนมวรัศมีของพระจันทร์เต็มดวงจงถอด (พันรอบ) เส้าที่หอมด้วยเครื่องอบที่ติดอยู่แล้วและมีพวงมาลัยประดับ ขอให้การพรมด้วยน้ำผสมผงจันทน์และดอกไม้วางช่วยแผ่นดินซึ่งดูราวกับว่าเป็นลมไป เพราะแบกสิงหาสนะไว้เป็นเวลานาน ไว้โดยเร็ว //3.2 //

พวกท่านพูดว่าอะไรนะว่า ท่านที่เคารพ! นี่คือคำสั่งของพระเจ้าอยู่หัวที่จะต้องทำให้สำเร็จ นี่คนตีทั้งหลาย! พวกท่านจงรีบเข้า นี่พระเจ้าจันทรคุปตะเสด็จมาแล้วละ นั่นไงพระองค์ซึ่งฉลาดและตัดสินใจอย่างแน่วแน่แล้วในวัยหนุ่มที่จะแบกไว้ซึ่งภาระจำนวนมากแห่งแผ่นดินภาระที่แม้จะหนักอึ้งนั้นซึ่งพระบิดาของเขาทรงแบกไว้เป็นเวลานาน ด้วยองคาวพหุที่ไว้วางใจได้ เหมือนวัวที่ไม่หวั่นไหวแม้ในหนทางที่ไม่สม่าเสมอ แม้เขาจะผิดพลาดเพราะไม่มีประสบการณ์ แต่ก็แบกภาระนั้นไปโดยไม่แสดงความทุกข์ยาก //3.3 //

(เสียงจากภายในฉาก) ทางนี้ๆ พะยะคะ พระองค์!

(จากนั้น พระราชาเข้ามาพร้อมหญิงเฝ้าประตู)

ราชา

(พูดกับตัวเอง) จริงๆ แล้ว การปกครองแผ่นดินไม่ใช่เรื่องน่าสนุกเลยสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ผู้มุ่งมั่นที่จะปฏิบัติตามราชธรรม เพราะว่า

ความเป็นผู้มุ่งประโยชน์เพื่อตัวเองจะทิ้งพระเจ้าแผ่นดินไปเพราะการทำงานเพื่อผู้อื่น (ของพระองค์) ผู้ที่มุ่งมั่นที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นเป็นเจ้าของแผ่นดินที่ไม่มีความหมาย ตรงตามรูปศัพท์อย่างแน่นอน ถ้าบุคคลถือว่าประโยชน์ของผู้อื่นมีคุณค่าสูงกว่าประโยชน์ของตน เขาก็คือคนรับใช้ของผู้อื่นนั่นเอง คนที่รับใช้ผู้อื่นจะรู้รสของความสุขได้อย่างไรเล่า

//3.4 //

อีกอย่างหนึ่ง--

แม้พระเจ้าแผ่นดินผู้ที่ควบคุมพระองค์เองได้ก็ยิ่งทำให้พระราชลักษณะมีพึงพอพระทัยได้ยากอย่างยิ่ง เพราะว่า

พระนางกลัวคนที่มีอารมณ์ร้อนแรง ไม่เข้าใกล้คนใจอ่อนเพราะกลัวถูกทำให้เสื่อมเกียรติเกลียดคนโง่ ไม่ชอบคนมีความรู้มาก กลัวคนกล้าหาญอย่างยิ่งแต่หัวเราะเยาะคนซ้ซลาดลั่นดี โอ้! พระลักษณะช่างเอาใจยากจริงๆ เหมือนหญิงแพศยาผู้บรรลุความโดดเด่นแล้ว //3.5 //

อีกอย่างหนึ่ง อาจารย์ที่ใครทสอนว่า ต่อจากนี้ไปเธอจะต้องบริหารงานโดยพึ่งตนเองบางโอกาส หลังจากแก่งัดทำการทะเลาะกันแล้ว แต่ฉันทำตามคำสอนนั้นได้ยากยิ่งเพราะมันเหมือนกับการทำบาป หรือจะพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ ฉันผู้มีความคิดที่รับการฝึกปรือโดยอาจารย์ที่ใครทเป็น อย่างดีจึงราวกับว่ามีอิสระตลอดเวลา นั่นเอง เพราะว่า

ในโลกนี้ ศิษย์ที่ประพฤติตัวอย่างถูกต้องจะไม่ถูกควบคุมโดยอาจารย์ แต่ถ้าหากเขาออกนอกกลุ่ม นอกทางเพราะความหลงผิด อาจารย์ก็จะเป็นผู้ทำหน้าที่เหมือนขอช่าง ดังนั้นคนดีทั้งหลาย ผู้ที่ชื่นชอบในการปฏิบัติตามคำแนะนำของอาจารย์ จึงไม่ต้องมีผู้ควบคุมอยู่ตลอดเวลา ตัวเราเองก็ไม่ชอบความเป็นอิสระมากไปกว่านี้ //3.6 //

(พูดดังๆ) ท่านไวฮินริ! นำทางไปปราสาทสุคางคะหน้อยซี

สมุหพระราชวัง

ทางนี้ ทางนี้ พะยะคะ พระองค์ (แสดงการเดินไปรอบๆ) นี่ปราสาทสุคางคะ,
พระองค์เสด็จขึ้นไปอย่างช้าๆ นะ พะยะคะ

ราชา

(แสดงท่าขึ้นไป แล้วมองดูรอบๆ ทุกด้าน) โอ! ความสวยงามของทุกๆ ด้าน เยี่ยมมาก
เพราะความงามเพิ่มขึ้นจากฤดูศรัท เพราะว่า
ทิศทั้ง 10 ที่กว้างขวางได้ค่อยๆ หดตัวลง มีกลุ่มเมฆสีขาวเป็นหาดทราย ที่ดารดาษ
ไปด้วยฝูงหงส์ที่ส่งเสียงร้องที่ไพเราะอยู่ทุกด้าน ที่หนาแน่นไปด้วยดอกบัวคือกลุ่มดาว
นักษัตรส่องแสงระยิบระยับ มีรูปต่างๆ ในเวลากลางคืน เหมือนแม่น้ำยาว 10 สาย
กำลังไหลลงมาจากท้องฟ้า //3.7 //

อีกอย่างหนึ่ง

ฤดูศรัท เมื่อน้ำเอ่อล้นฝั่งก็แฉะที่เก็บที่เหมาะสมให้ เมื่อเมล็ดข้าวมีจำนวนมาก
ก็ให้ต้นข้าวโน้มลงมา ที่กำลังขจัดความมัวเมาของพวกนกยูงเหมือนขจัดยาพิษที่รุนแรง
โอ! ช่างน่าอัศจรรย์ที่ราวกับว่ามัน (ฤดูศรัท) กำลังสอนโลกทั้งหมดเกี่ยวกับ
การอ่อนน้อมถ่อมตนแบบนี้ //3.8 //

อีกอย่างหนึ่ง

ฤดูศรัทผู้เหมือนผู้หญิงผู้เชี่ยวชาญในเรื่องรัก ขณะนำแม่น้ำคงคานี้ไหล
หลังจากที่ได้ตกลงมา ที่ราวกับว่าขุนเคืองสามิ (มหาสมุทร) ที่มีภรรยาหลายคนอย่างยิ่ง
ให้ไปตามเส้นทางที่เหมาะสมอย่างยากเย็น เมื่อน้ำลดน้อยลง โดยใช้ทุกวิธีการ
ไปหามหาสมุทรเมื่อน้ำใสแล้ว //3.9 //

(แสดงการมองไปรอบๆ) เอ๊ะ! ทำไมเมืองปาฏลิปุตระจึงไม่มีงานเฉลิมฉลองเกมุที่
ท่านไวฮินริ! ไม่มีการประกาศให้มีงานเฉลิมฉลองเกมุที่ในเมืองปาฏลิปุตระตามที่เราสั่งหรือ

สมุหพระราชวัง

มี พะยะคะ

ราชา

แล้วทำไม ชาวเมืองจึงไม่เชื่อฟังคำสั่งเรา

สมุหพระราชวัง

(ปิดหู) ขอพระเป็นเจ้าโปรดยกโทษด้วยๆ! ในแผ่นดินนี้คำสั่งของพระเจ้าอยู่หัว
ไม่เคยมีใครละเมิดมาก่อน แล้วชาวเมืองจะละเมิดได้อย่างไร

ราชา

แล้วทำไมจนบัดนี้ จึงไม่มีงานเฉลิมฉลองเกามุทีในเมืองปาฏลีบุตร
ไม่มีหญิงโสเภณีเดินอย่างซ้าๆ ในท้องถนน เพราะการกดลงมาของน้ำหนักของสะโพกที่ใหญ่
โดยมีนักเลงที่เชี่ยวชาญในคำพูดที่แจ่มแจ้งและคล่องแคล่วเดินตามมา พวกชาวเมืองชั้นนำที่
ร่ำรวยทั้งหลาย ที่เคยแข่งขันกันและกันด้วยทรัพย์สมบัติในบ้าน ถึงจะหลุดพ้นความกลัว
ไปแล้ว ก็ไม่ออกมาชื่นชมพิธีปर्वวันที่รอคอยกันมานานกับภรรยาทั้งหลาย //3.10 //

สมุหพระราชวัง

เรื่องมันมีอย่างนี้

ราชา

มีอย่างไรหรือ

สมุหพระราชวัง

คืออย่างนี้พะยะค่ะ พระองค์!

ราชา

บอกมาชัดๆ ซิ

สมุหพระราชวัง

งานเฉลิมฉลองเกามุทีถูกห้าม

ราชา

(กริ้ว) อ้าว! ใครห้าม

สมุหพระราชวัง

พระองค์! หม่อมฉันไม่อาจที่จะทูลต่อได้

ราชา

ท่านจกัญกะไม่น่าสิ่งที่น่าดูชมสำหรับสายตาไปจากผู้ชมแน่เลย

สมุหพระราชวัง

พระองค์! แล้วคนอื่นใครเล่าที่ยังรักชีวิตอยู่ จะละเมิดพระราชอาชญาได้พะยะค่ะ

ราชา

โศโณตตรา! เราอยากจะนั่ง

ประติหารี

พระองค์! นี้พระราชอาสน์พะยะค่ะ เชิญประทับนั่งพะยะค่ะ พระองค์

ราชา

(แสดงท่านั่ง) ท่านไวฮินริ! เราอยากจะพบท่านจกัญกะ

สมุหพระราชวัง

ขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พระองค์ (พูดเสร็จแล้วออกไป)

(จากนั้น ผู้ที่เข้ามาในเวทิจือจาดนัยยะ นั่งอยู่บนอาสนะในบ้านของตน แสดงท่ามโหรีธรรมโภจรและคิด)

จาดนัยยะ

เป็นไปได้อย่างไร รักษาสระใจชั่วกำลังแข่งกับข้า

เขา (รักษาสระ) ตัดสินใจอย่างแน่วแนโดยคิดอย่างนี้ว่า ข้าจะนำพระลักษมณ์ออกไปจาก

จันทรคูปตะเมารยะแบบเดียวกับที่เกาฏิกยะได้สังหารเจ้านันทะแล้วสถาปนาวุฒชะเมารยะ

เป็นราชา เพราะเขา (จาดนัยยะ) ถูก (เจ้านันทะ) ทำร้าย เหมือนนงู (ถูกทำร้าย) และออกจาก

เมืองไป จึงพยายามที่จะแสดงให้เห็นว่าเขาเฉลียวฉลาดมากกว่าข้า (จาดนัยยะ) //3.11 //

(มองท้องฟ้า) รักษาสระ! รักษาสระ! หยุดแผนชั่วเสียเถอะ

นี่มันคือยุคของจันทรคูปตะ ไม่ใช่ยุคของนันทะซึ่งหยิ่งโโส การปกครองบ้านเมืองก็อยู่ในมือ

ของพวกอำมาตย์ชั่ว ตัวแกก็ไม่ใช่จาดนัยยะ ความเหมือนกันที่จะเทียบกับข้าได้ มีเพียงสิ่ง

เดียวคือ ความเป็นศัตรูกับผู้เป็นประธาน (ราชาของข้าและของแก) //3.12 //

(คิด) หรือว่าข้าไม่จำเป็นต้องใส่ใจกับเรื่องนี้ให้มากเกินไป เพราะว่า

ข้ารู้ดีว่า คนรับใช้ของข้าแทรกซึมอยู่รอบตัวลูกของปรรวตกะ ซึ่งถึงกับทำให้เขาไว้วางใจ

พวกเขาเป็นสายลับของข้า มีสิทธิารถะและคนอื่นๆ พร้อมทั้งทำงานที่ตนได้รับมอบหมาย

ให้สำเร็จ ตอนนี้ ข้านี้แหละ จะแยกรักษาสระผู้ซึ่งคิดเอาเองว่าตัวเก่งในการสร้างความแตกแยก

ที่เป็นปฏิปักษ์ (กับข้า) ออกจากศัตรู (ของข้า) โดยแกล้งทำเหมือนว่าทะเลาะกับจันทรคูปตะ

เมารยะ //3.13 //

(เข้ามาแล้ว)

สมุหพระราชวัง

งานรับใช้นี้ยากจริงๆ

คนรับใช้จะต้องกลัวพระราชชา จากนั้นก็ต้องกลัวอำมาตย์ จากนั้นต้องกลัวคนที่เป็นที่รัก

ของพระราชชา และต้องกลัวพวกคนอื่นซึ่งเป็นนักเลงที่พระราชชาโปรดปราน ซึ่งอาศัย

อยู่ในบ้านใหญ่โตนับว่าเป็นสิ่งที่เหมาะสมที่ผู้รู้ทั้งหลายถือว่าการรับใช้ของคนที่ทำตัว

ให้ลำบากเพื่อทำให้ท้องอิม ด้วยความน่าสงสาร ด้วยสารรูปที่ไม่น่าดูและด้วยการปกปิด

บางสิ่งบางอย่างว่า เป็นการประพฤติดัวแบบสุนัขขี้ขี้เป็นการด้อยค่าความเป็นมนุษย์

//3.14 //

(เดินไปรอบๆ และมองดู) นี่โง่งบ้านของท่านจาณักยะ ข้าจะเข้าไปละ (เข้าไปแล้วมองหา)
 โอ้! อำมาตย์ของพระราชาราชช้างรายจ้ง ที่พูดเช่นนั้นก็เพราะว่า
 นี้ก็อินทินสำหรับทุบแผ่นมุลโค นั้นลอมหล้ากุสะที่พวกศิษย์หนุ่มเก็บมา บ้านที่มีฝาบ้านเก่า
 มากก็ดูเหมือนกับว่าเครื่องมุงหลังคาจะไค้งลงมาด้วยน้ำหนักของพินไม้สนิมที่ตากให้แห้ง
 //3.15 //

ดังนั้นจึงเป็นการสมควรแล้วที่พระเจ้าจันทรคุปตะจึงเป็นเพียงวฤชละสำหรับเขา เพราะว่า
 การที่คนทั้งหลายปกติจะพูดความจริง แต่กลายเป็นผู้พูดโอ้อวด เพราะความยากไร้
 และสติพระเจ้าแผ่นดินจนลั่นอ่อนล้า ด้วยคุณสมบัติที่ไม่มีอยู่จริง ทั้งหมดนั้นก็เพราะ
 อำนาจของความต้องการ แต่สำหรับคนที่มีความต้องการหมดไปแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็จะ
 เป็นเพียงของไร้ค่าดุจดังหญ้า //3.16 //

(มองอย่างกลัวๆ) เอ๊ะ! ท่านจาณักยะยืนอยู่ที่นั่นนี้
 ผู้ทำให้โลกทั้งด้วยการแสดงการขึ้นและลงของเมารยะและเจ้านันทะเกิดขึ้นพร้อมกัน
 จึงทำให้ ความรุ่งเรืองของตนเหนือแสงของพระอาทิตย์ซึ่งมีความร้อนและความเย็น
 เกิดขึ้นสลับกันและไม่แทรกซึมไปทุกหนทุกแห่ง (เพราะมีกลางคืนกลางวัน) //3.17 //

(คุกเข่าลงบนพื้น) ขอท่านที่เคารพจงมีชัย

จาณักยะ

ไวสินริ! ท่านมาด้วยจุดประสงค์อะไร

สมุหพระราชวัง

ท่านที่เคารพ! พระเจ้าจันทรคุปตะผู้ที่มีพระนามที่คนท่องจำ (ด้วยความเคารพ)
 ผู้มีพระบาทเหมือนดอกบัว กลายเป็นสีม่วงเพราะแสงก้อนทับทิมบนแถวพระเศียร
 ของพระเจ้าแผ่นดินถูกทำให้สั่นไหวเนื่องจากการเร่งรีบนำมลงมาแสดงความเคารพ
 ได้น้อมพระเศียรเคารพท่านแล้ว ทรงรับสั่งว่า “เราอยากจะพบท่านที่เคารพ
 หากท่านไม่ได้กระทำกิจกรรมอยู่”

จาณักยะ

วฤชละอยากจะพบข้า ไวสินริ! งานเฉลิมฉลองเกมุฑิที่ข้าสั่งห้าม ไม่ไปถึงพระกรรมวฤชละ
 ไซ้ใหม่

สมุหพระราชวัง

ทรงทราบ ท่านที่เคารพ!

จามักยะ

(โกรธ) อ้าว! ใครทูลพระองค์

สมุหพระราชวัง

(ตกใจกลัว) ได้โปรดเถิดท่านที่เคารพ พระองค์เสด็จไปที่ปราสาทสุคางคะด้วยพระองค์เองแล้ว เห็นเมืองไม่มีงานเฉลิมฉลองเกมุที

จามักยะ

อ้อ! รู้แล้ว แล้วท่านก็แอบยุให้วฤชละเกิดความโกรธละซิ มีอะไรอีกไหม

สมุหพระราชวัง

(แสดงท่ากลัว ยืนก้มหน้าเงิบ)

จามักยะ

โอ้! พวกราชเสวกได้กลายเป็นฝ่ายที่มีความเกลียดต่อจามักยะ ตอนนี้วฤชละ อยู่ที่ไหน

สมุหพระราชวัง

(แสดงท่ากลัว) ท่านที่เคารพ! พระเจ้าอยู่หัวส่งข้ามายังใต้เท้าของท่าน ตอนที่พระองค์ประทับอยู่ที่ปราสาทสุคางคะ

จามักยะ

(ลุกขึ้น) นำทางไปปราสาทสุคางคะซิ

สมุหพระราชวัง

ทางนี้ ทางนี้ ท่านที่เคารพ (ทั้งสองเดินไปรอบๆ)

สมุหพระราชวัง

นี่ปราสาทสุคางคะ ขอท่านที่เคารพจงขึ้นไปอย่างช้าๆ

จามักยะ

(แสดงท่าขึ้นไปและมองหา) อ้อ! วฤชละประทับเหนือราชาสน์ ดีมาก ดีมาก ราชบัลลังก์ถูกแย่งมาจากพวกเจ้านันทะที่เยาะเย้ยแม้กระทั่งทำวฤชเวร เหนือบัลลังก์นั้นวฤชละผู้เลิศที่สุดในบรรดาราชชาติทั้งหลายประทับอยู่แล้ว พระราชาที่เหมาะสมเท่านั้นจึงจะได้ครอบครอง คุณค่าเหล่านี้ทำให้ข้ามีความพึงพอใจอย่างยิ่ง //3.18 //

(เข้าไปหา) ขอวฤชละจงมีชัย

ราชา

(ลูกจากอาสน์) ท่านที่เคารพ! จันทรคูปตะขอคารวะท่าน (พูดเสีจลัมตัวลงแทบเท้า)

จฉฉกษะ

(จับมือทั้งสอง) ลูกซ้ันเถอะ ลูกซ้ันเถอะ ลูก!

ขอให้ราชานับร้อยมาแล้วมาอีกจากซุนเขา (หิมาลัย) ที่เย็นด้วยละอองน้ำของแม่น้ำคงคา
ที่ตกลงมาบนก้อนหิน และมาจากฝั่งมหาสมุทรทางใต้ ที่สว่างไสวด้วยแก้วมณีที่

ระยิบระยับ

หลากสีแล้ว นอบน้อมด้วยความกลัว ทำให้ช่องว่างระหว่างนิ้วเท้าทั้งสองข้างของเธอ
(จันทรคูปตะ) เต็มไปด้วยรัศมีของรัตนะประดับเศียร (ของพวกเขา) อย่างไม่ว่างเว้นเลย
//3.19 //

ราชา

เราได้เสวยทุกสิ่งก็เพราะการโปรดปรานของท่านที่เคารพ ท่านที่เคารพโปรดนั่งเถอะ

(ทั้งสองนั่งตามความเหมาะสม)

จฉฉกษะ

วฤษละ เธอเรียกเรามาทำไม

ราชา

เพื่อให้ตัวเองได้รับความอนุเคราะห์ด้วยการเห็นท่านที่เคารพ

จฉฉกษะ

(ยิ้ม) พอทีเถอะสำหรับการแสดงความอ่อนน้อม เจ้านายทั้งหลายย่อมจะไม่เรียก
พวกเจ้าหน้าที่มาโดยปราศจากจุดประสงค์

ราชา

ท่านที่เคารพ! ท่านเห็นประโยชน์อะไรของการห้ามงานเฉลิมฉลองเกมุที

จฉฉกษะ

(ยิ้ม) ถ้าอย่างนั้นเธอก็เรียกเรามาเพื่อที่จะตำหนิ

ราชา

พระเจ้าช่วยๆ ไม่เลย เพื่อแจ้งให้ทราบ (ด้วยความเคารพ) เท่านั้นเอง

จฉฉกษะ

ถ้าอย่างนั้น ศิษย์ก็ไม่สมควรที่จะขัดขวางสิ่งที่บุคคลที่ควรได้รับการปฏิบัติด้วยความเคารพ
อยากจะทำตามใจชอบของตน ไม่ว่าในกรณีใดๆ

ราชา

ไขมันเป็นเช่นนั้นโดยไม่มีข้อสงสัยใดๆ ไม่มีครั้งใดที่การกระทำของท่านที่เคารพไม่มีประโยชน์ แต่ขอให้โอกาสเราได้สอบถามบ้าง

จามัญกะ

วฤชละ! เธอเข้าใจถูกต้องแล้วว่า จามัญกะไม่เคยทำอะไรๆ แม้ในความฝันโดยไม่มีเป้าหมาย

ราชา

ท่านที่เคารพ เพราะเหตุนี้เอง ความต้องการที่จะฟังท่าน ทำให้เราพูดออกมา

จามัญกะ

วฤชละ! ฟังนะ จริงๆ แล้ว ผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์ (รัฐศาสตร์) พูดถึงสิทธิ (การทำงานราชการให้สำเร็จ) ไว้ 3 ประการ³¹ คือ 1) ขึ้นอยู่กับพระราชา 2) ขึ้นอยู่กับอำมาตย์ 3) ขึ้นอยู่กับทั้งสองฝ่าย แล้วการค้นหาเป้าหมายจะมีประโยชน์อะไรสำหรับผู้มีความสำเร็จ ของการทำงานที่ฟังอำมาตย์ เพราะว่าเรานี้แหละเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องนี้

ราชา

(หันหน้าไปทางอื่นด้วยความโกรธ)

(ไวตาลีกะ สองคนสาวอยู่ในฉาก)

คนที่หนึ่ง

ขอให้ฤคฤทที่มีราชหงส์เพศเมียที่เหมือนรอยยิ้มที่งดงาม จงจัดความเดือดร้อน ของพวกท่าน เหมือนพระวรกายของพระศิวะที่มีรอยยิ้มที่งดงามเหมือนราชหงส์เพศเมีย ซึ่งฤคฤทนั้นไม่เคยเป็นแบบนี้มาก่อนคือ ทำให้ท้องฟ้าขาวด้วยซีเฝ้าที่ขาวขณะดอกกาสะ (เหมือนวรกายของพระศิวะทำท้องฟ้าให้ขาวด้วยซีเฝ้าที่ขาวขณะดอกกาสะ) ฤคฤทที่ข่มเหงช้าง ที่ดำเหมือนเมฆด้วยชายรัศมีสีขาวของพระจันทร์ (เหมือนพระวรกายของพระศิวะข่มเหงช้าง ที่ดำเหมือนเมฆด้วยชายรัศมีสีขาวของพระจันทร์ที่พระเศียร) ฤคฤทที่มีดอกบัวที่ขาวเหมือน พวงมาลัยหวักระโหลก (เหมือนพระวรกายของพระศิวะที่สวมพวงมาลัยหวักระโหลก ที่ขาวเหมือนดอกบัว) //3.20 //

³¹ เรื่อง การบริหารรัฐ 3 รูปแบบนี้ กวีประยุกต์ใช้จากคำสอนในตำราอรรถศาสตร์เล่มที่ 9 บทที่ 6 โศลกที่ 4 เรื่อง การปราบปรามภัยคุกคามให้สำเร็จมีอยู่ 3 รูปแบบ คือ การปราบปรามด้วยการใหญ่ขึ้นอยู่กับราชา การปราบปรามผู้ช่วยของตัวการใหญ่ขึ้นอยู่กับอำมาตย์ และการปราบปรามทั้งตัวการใหญ่กับผู้ช่วยขึ้นอยู่กับทั้งราชาและอำมาตย์ (Narain, 2005: 685)

อีกอย่างหนึ่ง

ขอให้สายพระเนตร³² ที่หลับครึ่งหนึ่งของพระวิษณุผู้กำลังจะลุกจากพระแท่นคือตัวพญานาค ที่มีเศียรทั้งเจ็ดที่ใหญ่เป็นพระเขนย จงคุ้มครองพวกท่านอย่างยาวนาน (สายพระเนตร) ที่ไม่หันไปมองแสงจ้าของดวงประทีปคือรัตนะชั่วขณะหนึ่งแต่มองไปทางด้านข้าง เพราะเพิ่งลืมพระเนตรใหม่ๆ ที่เชื้อง้ำในการทำหน้าที่ของตนที่มีน้ำตาเล็กน้อยเกิดขึ้น เพราะการท้าวพร้อมการบิดพระวรกาย ที่แดงเพราะการตื่นจากบรรทม //3.21 //

คนที่สอง

ท่านผู้เลิศในหมู่คน! พระราชาทั้งหลาย (เจ้าแห่งคน) ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้เหมือนกับ พระองค์ บางพระองค์ถูกพระพรหมสร้างมาให้เป็นเหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมาย ด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจของตนเองเอาชนะพวกราชาผู้มีฝูงช้างที่ตกมัน (พระราชาเหล่านั้นผู้เหมือนกับพระองค์) มีทิฐิมานะและความหยิ่งในตัวเอง จะทนการละเมิด พระราชโองการไม่ได้ เหมือนสิงโตทั้งหลาย (เจ้าแห่งสัตว์) ผู้ปกครองป่า บางตัวถูกพระพรหม สร้างมาให้เป็นเหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมายด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจ ของตนเองเอาชนะพวกเจ้าแห่งฝูงช้างตกมัน (สิงโตเหล่านั้น) มีทิฐิมานะและความหยิ่งใน ตัวเอง จะทนการหักเขี้ยวไม่ได้ //3.22 //

อีกอย่างหนึ่ง

เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าอย่างแท้จริง เพราะการบริโภคใช้สอยเครื่องประดับและสิ่งอื่นๆ

คนที่ผู้อื่นไม่ดูแคลนคำสั่งเหมือนอย่างเธอ จึงจะถูกเรียกว่าเป็นเจ้าอย่างแท้จริง //3.23 //

จัญญะ

(ฟังแล้วพูดกับตัวเอง) ส่วนแรกทีเดียวเป็นคำสวดสรรณอย่างชัดเจนถึงความงามของฤดูศรัท ซึ่งกำลังดำเนินไปอยู่ โดยใช้วิธีการสวดดีเทพเจ้าสูงสุด ข้าไม่เข้าใจว่าอีกส่วนหนึ่งมันคืออะไร (คิด) อ้อ! รู้แล้ว มันเป็นแผนลับของรากษส เจ้ารากษสชั่ว! ข้ารู้แผนลับแกแล้ว เออ! เกาฏิลยะ ตาสว่างแล้วจริงๆ

ราชา

ท่านไวฮินริ! จงให้เหรียญทอง 100,000 เหรียญ แก้วตาลิกะทั้งสองนั้น

สมุหพระราชวัง

พะยะคะ พระองค์ (ลุกขึ้นแล้วหันหลังกลับ)

³² โศลกที่ 3.21 พรรณนาธรรมชาติของดวงตาของพระวิษณุที่เพิ่งตื่นขึ้นมาในวัน *sukla ekādaśī* ของ เดือน *kārtika* หลังจากกลับไป 4 เดือน ฉันทบทน์มักถูกกล่าวในเทศกาล *kārtika-pūrṇimā* (Chakravarty, 2015: 91 - 92)

จามักยะ

(โกรธ) ไวฮินริ! หยุด อย่าไป วุฒละ! ทำไมเอาเงินจำนวนมหาศาลไปทิ้งในเรื่องที่ไม่สมควร

ราชา

(โกรธ) เมื่อท่านที่เคารพขัดขวางเราในการทำงานทุกอย่างแบบนี้
การปกครองที่เหมือนกับเป็นพันธกิจ ก็เหมือนกับไม่ใช่พันธกิจนั่นเอง

จามักยะ

วุฒละ! เมื่อพระราชาทิ้งหลายไม่ใส่ใจในหน้าที่ของตน ความเสียหายเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้น
ดังนั้นถ้าเธอทนไม่ได้ เธอก็จงทำหน้าที่ของตัวเองเถอะ

ราชา

เราก็ทำหน้าที่ของเราอยู่นี่ไง

จามักยะ

เราพอใจ เราเองก็จะทำหน้าที่ของเรา

ราชา

ถ้าอย่างนั้นแล้ว ก่อนอื่นเราก็อาจจะฟังเหตุผลของการห้ามงานเฉลิมฉลองเกมมูทีด้วย

จามักยะ

วุฒละ! เราก็อาจจะฟังเหมือนกันว่า อะไรคือประโยชน์ของการจัดงานเฉลิมฉลองเกมมูที

ราชา

ประการแรกก็คือ การไม่ขัดคำสั่งของเรา

จามักยะ

วุฒละ! การขัดคำสั่งของเธอนั้นแหละคือ จุดประสงค์ข้อแรกของเรา สำหรับการห้ามจัดงาน
เฉลิมฉลองเกมมูที เพราะว่า

คำสั่งของเธอ ซึ่งราชานับ 100 องค์กร ไปจนจรดฝั่งมหาสมุทรทั้งสี่ ที่ขอบมหาสมุทร
มีป่าที่ดำด้วยใบอ่อนของต้นตาลและในน้ำของมหาสมุทรนั้นมีฝูงปลาติมิวายไปมา
ทำให้น้ำกระเพื่อมอย่างรุนแรง ต่างก็รับไว้เหนือเกล้าเหมือนพวงมาลัยดอกไม้สด
การที่เราขัดคำสั่งนั้นเพียงคนเดียวก็เพื่อบอกให้รู้ว่า ความเป็นเจ้าเหนือเจ้าของเธอ
จะต้องเพียบพร้อมไปด้วยความอ่อนน้อมถ่อมตน //3.24 //

ถ้าเธอต้องการที่จะฟังเหตุผลข้ออื่น เราก็จะเล่าด้วย

ราชา

โปรดเล่าเถิด

จามักยะ

โศโณตตรา! จงบอกกายัสสะ (คนเขียนสาร) อลงตามคำพูดของข้าว่า “เธอจงให้บันทึกที่เป็นหลักฐานสำคัญ³³ที่เกี่ยวข้องกับภัทรภุญะและคนอื่นๆ ซึ่งหนีไปจากที่นี่ไปเข้ากับมลยเกตุ เพราะความไม่พอใจด้วย”

ประติหาริ

จะทำตามท่านที่เคารพสั่ง (พูดเสร็จแล้วออกไปแล้วกลับเข้ามาใหม่) ท่านที่เคารพ! นี่บันทึก

จามักยะ

(รับไว้) วฤษละ! ฟังนะ

ราชา

ตั้งใจฟังอยู่

จามักยะ

(อ่าน) ขอแสดงความเคารพ นี่คือนบันทึกหลักฐานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญหลายคน ที่ลุกขึ้นมาต่อสู้ร่วมกับพระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้มีพระนามที่คนท่องจำแล้ว หนีไปจากที่นี่ ไปอาศัยมลยเกตุผู้ที่จะต้องถูกประหาร ในบันทึกนั้นอันดับที่หนึ่งก็คือ ภัทรภุญะแม่ทัพข้างปुरुชัตตะแม่ทัพม้า ทิงคราตะภาคินยะ (หลาน) ของจันทรภานุผู้เป็นมหาประติหาระ (หัวหน้าคนเฝ้าประตู) มหาราชาพลคุปตะพระญาติห่างๆ ของพระเจ้าอยู่หัว ราชเสนะผู้รับใช้พระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ภาครายณะน้องชายของเสนาปติ (แม่ทัพใหญ่) สิงหพละ โลหิตากษะโอรสของราชาแห่งแคว้นมาลวะและวิษยวรมันหัวหน้าคนวรรณะกษัตริย์กลุ่มหนึ่ง

ราชา

ที่นี่เราอยากจรรู้สาเหตุของความไม่พึงพอใจของพวกเขา

จามักยะ

วฤษละ! ฟังนะ คนสองคนคือ คนที่ชื่อว่า ภัทรภุญะ และคนที่ชื่อว่า ปुरुชัตตะซึ่งเป็นผู้บัญชาการทัพข้างและทัพม้าตามลำดับ ติดผู้หญิงติดเหล้าและติดการล่าสัตว์ ละเลยต่อการดูแลช้างและม้า เราจึงปลดเขาออกจากตำแหน่งหน้าที่ให้เขาอยู่เพียงด้วย

³³ บันทึกหลักฐานสำคัญ (lekhyapatram) หมายถึง บันทึกที่เก็บรักษาข้อมูลที่รวบรวมมาโดยสายลับ (Majumder, 2010: 194) ในบทละครมูทรากรากษสะ คนเขียนสาร (kāyastha) เป็นผู้เก็บรักษาบันทึกนี้ เฉพาะคำว่า lekhyaya ในสังคมอินเดียโบราณ ยังหมายถึง เอกสารพยานหลักฐาน โดยเฉพาะเพื่อประโยชน์ในการดำเนินคดีความทางแพ่ง ซึ่งผู้พิพากษาต้องตรวจสอบข้อเท็จจริงในเอกสารอย่างรอบคอบ (Kaur, 2011: 99)

เบ็ยพอเลี้ยงชีพ เขาทั้งสองจึงไปเข้าข้างฝ่ายศัตรูและทำงานในหน้าที่ที่เคยทำภายใต้มลายเกต ส่วนทิงคราตะและพลคุปะตะสองคนนี้ถูกความโลภจัดครอบงำคิดว่า เบ็ยเลี้ยงชีพที่เธอให้น้อยไป จึงจากไป โดยคิดว่าตนเองจะได้เบ็ยเลี้ยงชีพมากที่นั่น จึงได้หนีไปพึ่งมลายเกต ส่วนเขาคอนันนั้นคือราชเสนะ ซึ่งเป็นผู้ดูแลท่านขณะยังทรงพระเยาว์ หลังจากที่ได้อย่างับพลัน ซึ่งโชคลาภขนาดใหญ่อันประกอบไปด้วยทรัพย์จำนวนมากข้างม้า เพราะความโปรดปรานของเธอ ได้หนีไปพึ่งมลายเกต เพราะกลัวว่าจะถูกยึดคืน นี่ก็อีกคนหนึ่งซึ่งเป็นน้องชายของสิงหละผู้เป็นแม่ทัพใหญ่ คือภาคุรายณะในตอนนั้นเขาได้ผูกมิตรกับปรวตกะและด้วยความรักในตัวเขาจึงได้ทำให้มลายเกต เกิดความกลัวอย่างลับๆ โดยสร้างเรื่องขึ้นว่า “จาณักยะฆ่าพ่อของพระองค์” แล้วจึงให้เขา ออกไปจากเมือง ต่อมาเมื่อจันทนทาสะ และคนอื่นๆ ที่วางแผนที่เป็นอันตรายต่อเธอถูกจับ (ภาคุรายณะ) จึงหนีไปพึ่งมลายเกต เพราะกลัวความผิดของตัวเอง มลายเกตุนั้นคิดว่า “เขา (ภาคุรายณะ) คุ่มครองชีวิตฉันไว้” เมื่อนี้ถึงบุญคุณอันนั้นจึงมอบตำแหน่งอำมาตย์รองจากตนเองแก่เขา ส่วนอีกสองคนคือโลหิตากษะและวิชัยวรมัน ทนการให้เกียรติที่เธอให้แก่ญาติพี่น้องของเขาทั้งสองไม่ได้ เพราะความหึง ในตัวเองจึงได้ไปพึ่งมลายเกต ที่กล่าวมานี้คือสาเหตุของความไม่พึงพอใจของพวกเขา

ราชา

ในเมื่อท่านรู้สาเหตุของความไม่พึงพอใจอย่างนี้ ทำไมท่านที่เคารพจึงไม่ตอบโต้โดยทันทีเล่า

จาณักยะ

วฤชละ! มันเป็นไปได้ที่จะตอบโต้

ราชา

ไม่มีความสามารถใช่ไหม หรือว่าเพราะหวังประโยชน์บางอย่าง

จาณักยะ

การไร้ความสามารถจะมีได้อย่างไร เพราะคาดหวังประโยชน์บางประการเท่านั้นแหละ

ราชา

ตอนนี้เราอยากจะฟังประโยชน์

จาณักยะ

จงฟังและใคร่ครวญดูให้ดี เกี่ยวกับเรื่องนี้ (เราเห็นว่า) มีวิธีการจัดการอยู่สองวิธี

สำหรับผู้ที่อยู่ใต้บังคับที่ไม่พึงพอใจคือให้ความดีความชอบและลงโทษ

ในกรณีของภักทรภู่และปุรุชทัตตะผู้ซึ่งถูกถอดออกจากตำแหน่งหน้าที่การ

ที่จะให้ความดีความชอบก็คือการคืนตำแหน่งให้เขาตนเอง ถ้าอำนาจหน้าที่ถูกมอบคืน

ให้แก่คนที่ไม่ใส่ใจต่อหน้าที่แบบนั้นเพราะติดอบายมุข กองทัพข้างม้าทั้งหมดซึ่งเป็นกำลัง

สำคัญของราชอาณาจักรก็จะล่มจม การให้ความดีความชอบแก่ทิงคราตะและพลคุปะตะ

ซึ่งโลกมากอย่างยิ่ง จะเป็นไปได้ยังไง เพราะแม้จะให้ราชอาณาจักรทั้งหมด เขาก็ไม่มีทางที่จะพอใจ ส่วนราชเสนะและภาครายณะผู้ก่การสูญเสียดทรัพย์จะมีโอกาสให้รางวัลได้อย่างไร การให้ความดีความชอบแบบไหนจึงจะสร้างความพอใจให้แก่โลหิตากษะ และวิษวรมันที่ทนไม่ได้กับการให้การยกย่องญาติพี่น้องของเขาและเป็นคนมีความหยิ่งอย่างยิ่ง เพราะฉะนั้นข้อเสนอฝ่ายแรกจึงต้องยกเลิก แม้ข้อเสนอข้อหลังก็ต้องถูกยกเลิก เพราะคิดว่าพวกเราผู้ได้ทรัพย์สมบัติจากเจ้านันทะมาไม่นาน หากบีบคั้นด้วยการลงโทษหนัก กลุ่มบุคคลที่เป็นใหญ่ซึ่งอยู่ข้างพวกเรา พวกเราก็จะไม่ได้รับความไว้วางใจจากประชาชน ที่จงรักภักดีต่อราชวงศ์นันทะ ดังนั้นมลายเกตุโอรสของปรรวตกะที่มีฝ่ายพวกเรา ถูกเขาช่วยเหลือไว้แบบนี้ และเชื่อฟังคำแนะนำของรากษสะ มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ของชาวมเลจจะ ให้ความช่วยเหลือ และมีความแค้นเคืองที่บิดาถูกฆ่าจึงเตรียมพร้อมที่จะโจมตีพวกเรา นี่เป็นเวลาแห่งการร่วมแรงแข่งขันไม่ใช่เวลาที่จะเฉลิมฉลอง ดังนั้นมันจะมีประโยชน์อะไรกับงาน เฉลิมฉลองเกมุทีในเมื่อเราควรที่จะเสริมความแข็งแกร่งให้แก่ป้อมปราการของเรา ดังนั้นเราจึงห้ามงานเฉลิมฉลอง

ราชา

ท่านที่เคารพ! เรามีหลายเรื่องที่จะต้องถามเกี่ยวกับเรื่องนี้

จฉฉฉฉฉ

วฤษณะ! ถามเลยโดยไม่ต้องเกรงใจ เราก้มีหลายเรื่องที่จะต้องชี้แจงเกี่ยวกับเรื่องนี้

ราชา

แม้ว่ามลายเกตุจะเป็นต้นเหตุของเรื่องไม่ดีทั้งหมดนี้ ทำไมท่านจึงไม่ทำอะไรตอนที่เขาหนีไป

จฉฉฉฉฉ

วฤษณะ! ในกรณีที่ไม่ปล่อยให้เขาไป การดำเนินการมีอยู่สองวิธีคือ เขาจะต้องถูกลงโทษ หรือ พวกเราจะต้องแบ่งราชอาณาจักรให้เขาครึ่งหนึ่งตามสัญญา ในกรณีที่พวกเรกลงโทษเขาก็เท่ากับว่าพวกเรายืนยันว่า พวกเรานั้นแหละฆ่าปรรวตกะ เพราะความเป็นผู้ไม่รู้คุณ ในกรณีที่พวกเรามอบราชสมบัติให้ครึ่งหนึ่งตามสัญญา ผลก็จะมีเพียงอย่างเดียวจากการสูญเสียดปรรวตกะคือ เพียงการเป็นผู้ไม่รู้คุณ ดังนั้นข้าจึงปล่อยให้มลายเกตุไป

ราชา

ขอให้สิ่งที่ท่านพูดมานั้นเป็นคำตอบของท่านในเรื่องนี้ก็แล้วกัน แต่ท่านปล่อยให้รากษสะยังอยู่ที่นี้ โดยไม่ได้ทำอะไร แล้วอะไรคือคำตอบในเรื่องนี้ของท่านที่เคารพ

จามักษ์ยะ

เพราะความจงรักภักดีอย่างมั่นคงต่อเจ้านาย และเพราะการอยู่ในที่เดียวเป็นเวลานาน รากษสะจึงได้รับความไว้วางใจจากประชาชนผู้รู้เรื่องศีลธรรมและมีความจงรักภักดีต่อเจ้านันท์ เขามีสติปัญญาและความกล้าหาญ มีผู้คอยช่วยเหลือมากมายมีทรัพย์สินสมบัติมาก ถ้าเขายังอยู่ภายในเมืองนี้เขาก็อาจจะสร้างความปั่นป่วนขนานใหญ่ให้เกิดขึ้นภายในได้ แต่เมื่อเขาถูกส่งไปอยู่ไกลๆ แม้เขาจะสร้างความปั่นป่วนอยู่ภายนอก เราก็คอาจจะควบคุมเขา ได้ยากโดยใช้อุบาย ดังนั้นทุกๆ ที่อยู่ที่นี้แหละเขาได้ถูกส่งไปไกลแล้ว เหมือนเหล็กแหลม ที่ฝังอยู่ที่หัวใจถูกถอนออก แล้วทิ้งไปไกล

ราชา

ท่านที่เคารพ! ทำไมท่านไม่ใช่กำลังจับตัวเขา

จามักษ์ยะ

เขาคอนี้คือรากษสะนะ เมื่อจะถูกจับโดยการใช้อำนาจ เขาอาจจะทำลายกองทัพ จำนวนมากของเธอ หรือก็อาจจะทำลายตัวเอง เมื่อเป็นเช่นนั้น จะมีสิ่งไม่ดีอยู่สองสถาน คุณนะ เพราะว่า ถ้าหากเขาถูกโจมตีอย่างรุนแรงและอาจจะเสียชีวิต เธอก็จะสูญเสียคนที่มิ

คุณค่า

เช่นเขาแน่ๆ วุฒละ! แต่ถ้าเขาฆ่าพวกทหารเอกของเธอ นั่นก็เป็นความสูญเสีย ดังนั้นเขาควรที่จะถูกฝึกให้อ่อนนุ่มเหมือนช้างป่าถูกฝึกให้เชื่อง //3.25 //

ราชา

เราไม่สามารถที่จะทำให้คำพูด (ของเรา) เหนือกว่าคำพูดของท่านที่เคารพ ในเรื่องนี้อำมาตย์รากษสะนั้นแหละน่าจะอยู่อย่างยิ่ง ในทุกด้าน

จามักษ์ยะ

(โกรธ) “ไม่ใช่ท่าน” คือคำที่ยังไม่ได้พูดใช่ไหม โอ้ วุฒละ! เขา (รากษสะ) ได้ทำอะไร

ราชา

ถ้าท่านไม่รู้ ก็โปรดฟัง เขา (รากษสะ) ผู้มีใจสูงน่านแหละ เหยียบคอพวกเราไว้ แล้วอยู่ในเมืองที่พวกเรายึดมาได้นานตามที่เขาต้องการ เขา ทำการขัดขวางอย่างรุนแรงในการประกาศชัยชนะเป็นต้นของกองทัพของพวกเรา ใจของพวกเราที่ถูกทำให้เกิดความมึนงงเพราะนโยบายการปกครองและอำนาจของเขาที่มี มากมายอย่างยิ่ง จึงไม่ไว้วางใจคนของตัวเอง แม้ว่าพวกเราจะ (เคย) ไว้เนื้อเชื่อใจ //3.26 //

จามักยะ

(หัวเราะ) นี่คือนี่ที่เขาได้ทำ วุชละ! แต่เรารู้ว่าเขาได้ตั้งมลายูไว้ในตำแหน่งราชาที่เหนือราชาทั้งหลายหลังจากที่โค่นล้มเธอไว้เหนือแผ่นดิน เหมือนกับที่เราแต่งตั้งเธอหลังจากที่ได้โค่นล้มเจ้านันทะ

ราชา

คนอื่นหรือทำสิ่งนี้สำเร็จ อะไรเล่าเป็นความสำเร็จของท่านที่เคารพ

จามักยะ

นี่เจ้าคนขี้ฉ้อฉล

คนอื่นที่ว่าเป็นใครเล่า ที่ตั้งสัตย์ปฏิญาณ ที่ยิ่งยวดต่อหน้าประชาชน ที่จะต้องใช้เวลานานในการทำลายวงศ์ของศัตรูทั้งหมด ซึ่งในตอนประกาศจะต้องใช้ปลายนิ้วมืออันสั้นอย่างผิดปกติ เพราะความโกรธที่เกิดขึ้น แก่กระจุกผมกลางศีรษะที่มัดไว้ได้ฆ่าพวกเจ้านันทะผู้หยิ่งในศักดิ์ศรีตนเอง ที่เป็นเจ้าของทรัพย์ 199 โกฏิ ที่ละคนทีละคนเหมือนฆ่าสัตว์ขณะที่รักษาสะกำลังมองดู (อย่างเก็บความแค้นไว้ในใจ) //3.27 //

อีกอย่างหนึ่ง

จงดูไฟเผาศพที่ทำให้รอบทิศปรากฏเห็นว่า ถูกควั่นคือพวกแร้งที่กางปีกยาวนึ่งบินอยู่บนท้องฟ้า เกาะตัวกันเป็นวงกลมกันแสงอาทิตย์ไว้ราวกับว่าเป็นเมฆ ไฟที่ทำให้พวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในป่าช้า พึงพอใจกับพวกนันทะ (ที่ปรนเปรอพวกมัน) ไฟเหล่านั้นที่เผาไหม้ไขมันของพวกนันทะหยดออกมา ก็ยังไม่ดับจนกระทั่งทุกวันนี้ //3.28 //

ราชา

คนอื่นนั่นแหละที่ทำการนี้สำเร็จ

จามักยะ

เออ! แล้วใครล่ะ

ราชา

โซคชะตาที่เกลียดชังพวกนันทะ

จามักยะ

พวกคนโง่ถือโซคชะตาเป็นประมาณ

ราชา

พวกคนฉลาดจะไม่ชอบคุยไม้

จางักยะ

(โกรธ) วุชละ! เธอต้องการจะซื้อเราเหมือนกับเราเป็นคนรับใช้
มือของเรายื่นกลับไปอีกเพื่อจะแก้กระจุกผม ที่แม่จะมัดไว้แล้ว (กระต๊อบเท้าลงบนพื้น)
เท้าข้างนี้เคลื่อนไปข้างหน้าเตรียมที่จะกล่าวคำสัตยปฏิญาณ เธอถูกพระกาฬเข้าถึง
จึงจุดไฟแห่งความโกรธของเราที่มันดับไปแล้วเพราะความพินาศของพวกมันทะขึ้นขึ้นมาอีก
//3.29 //

ราชา

(พูดกับตัวเองอย่างกังวล) อ้อ! เป็นไปได้ยังไง ท่านที่เคารถโกรธขึ้นมาจริงๆ เพราะ
แสงจากตาที่แดงที่พุ่งออกไปข้างหน้าแม้จะพร่าเนื่องจากการล้างของน้ำตาที่ใสที่หยดลง

มา

เพราะเปลือกตาที่เลิกขึ้นไปด้วยความโกรธ จึงราวกับว่า ลูกเป็นไฟ ที่มีควันพุ่งขึ้นมาคือ
การขมวดคิ้ว ฉันคิดว่า การกระต๊อบเท้าคงจะถูกปรับไว้อย่างยากเย็นโดยแผ่นดินด้วยการสั่น
ไหวที่รุนแรง ที่เกิดขึ้นแล้วของแผ่นดิน ขณะนี้ถึงเราทรรสของพระรุตระ
ที่แสดงให้ดูในการเดินรำตามทวะ //3.30 //

จางักยะ

(ควบคุมความโกรธที่แก้งทำไว้) วุชละ วุชละ! หยุดเถอะสำหรับการโต้คำต่อคำ
ถ้าเธอคิดว่ารักษาสะเหนือกว่าเราก็จงเอาดาบนี้ให้เขา (พูดเสร็จทิ้งดาบแล้วลุกขึ้น
มองไปที่จุดหมายบนท้องฟ้าและพูดกับตัวเอง) รักษาสะ รักษาสะ! นี่เป็นความสุดยอดของ
ความเฉลียวฉลาดของแก ผู้ต้องการที่จะเอาชนะความฉลาดของเกาฏิลยะ
เจ้าคนเจ้าเล่ห์ แผนการสร้างความแตกแยกทั้งหมดที่แกใช้ในตอนนี้ เพราะคิดว่า
“ข้าจะชนะเมารยะได้โดยง่ายเมื่อเขาหมดความภักดีต่อจางักยะ”
มันจะลงท้ายด้วยการทำร้ายแกเองนั่นแหละ//3.31 //

(ว่าแล้ว เขาก็ออกไป)

ราชา

ท่านไวสินระ! จงให้ประชาชนรับทราบที่ “ตั้งแต่นี้ไปจันทรคุปตะจะปกครองแผ่นดินเอง
โดยไม่พึ่งพาจางักยะ”

สมุหพระราชวัง

(พูดกับตัวเอง) ทำไมนะ พระองค์จึงพูดว่า “จางักยะ” โดยไม่มีคำนำหน้า แทนที่จะพูดว่า

“ท่านจกณัษเฐที่เคารพ” ไม่น่าเลย อำนาจถูกยึดคั้นไปแล้่ว หรือว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่มีความผิด
ในเรื่องนี้เลย เพราะว่า

มันเป็นความผิดของอำมาตย์นั้นแหละ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินไม่ประทานเกียรติยศแก่เขา
ช่างได้รับการตำหนิว่า เป็นช่างร้ายก็เพราะความญั้นแหละ ไม่ใส่ใจดูแล //3.32 //

ราชา

คิดอะไรอยู่หรือท่าน

สมุหพระราชวัง

ไม่มีอะไร พะยะคะ พระองค์! ไม่เคยคิดมาก่อนว่าตอนนี้พระองค์เป็นราชาที่แท้จริง (ออกไป)

ราชา

(พูดกับตัวเอง) เมื่อเขาเข้าใจว่าพวกเราเป็นแบบนี้ ขอให้ท่านที่เคารพ
ผู้ต้องการที่จะทำงานของตนให้สำเร็จ จงพบกับความสำเร็จเถิด (พูดต้งๆ) โศโณตตรา!
เราปวดหัวกับการทะเลาะที่ไร้สาระนี้ พาเราไปนอนอน

ประดีทหาร

ทางนี้ ๆ เพคะ พระองค์

ราชา

(พูดกับตัวเอง)
เมื่อฉันแสดงความขาดความเคารพต่อครูตามคำสั่งของครูแท้ๆ ใจของฉัน
ราวกับว่ากำลังที่จะเข้าไปในรอยแยกของแผ่นดิน เป็นไปได้อย่างไรกัน
ที่ความละอายไม่บทยี้หัวใจของคนทั้งหลาย เพราะเขาไม่เคารพครูอย่างจริงจัง //3.33 //

(พูดเสร็จทุกคนออกไป)

จบองก์ที่ 3 ชื่อว่า การสร้างโต้เถียง

มุทรารากษสะ

องก์ที่ 4

(จากนั้นคนที่เข้ามาก็คือ ผู้ชายที่แต่งตัวแบบคนเดินทาง)

บุรุษ

ไม่น่าเชื่อเลย ๆ

ใครบ้างเล่าในโลกนี้จะเดินทางไปและกลับมาอีกนับ 100 กว่าโยชน์

ถ้าเจ้านายไม่มีคำสั่งให้ไปที่ละเมียดไม่ได้แม้จะไปในฤดูกาลที่ไม่สมควร //4.1 //

นี่มันบ้านท่านอำมาตย์รากษสะนี่ ข้าจะไปที่นี่ (เดินอย่างเหนื่อยอ่อน)

มีใครที่เป็นคนเฝ้าประตูอยู่ไหม ไปบอกอำมาตย์รากษสะเจ้านายของเจ้าว่า

นี่กรรภะมาจากปาฏลีบุตรอย่างเร่งด่วนแล้ว

(เข้ามา)

คนเฝ้าประตู

คนดี! โปรดอย่าพูดดัง ท่านอำมาตย์ยังไม่ลุกจากที่นอนจนกระทั่งบัดนี้เพราะมีเรื่องปวดหัว

เนื่องจากนอนไม่หลับ จากความกังวลในงานที่จะต้องทำ เพราะฉะนั้นจงอยู่ตรงนี้ก็ก่อนครู่หนึ่ง

เมื่อท่านให้โอกาสพบ ข้าจะไปแจ้งให้ท่านอำมาตย์ทราบถึงการมาของท่าน

กรรภะ

คนปากหวาน! โปรดทำตามนั้นเถิด

(จากนั้นผู้ที่เข้ามาคือรากษสะ ท่าทางไม่สบายใจนั่งอยู่บนที่นั่งที่อยู่ในห้องนอนพร้อมด้วยศกภูทาสะ)

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง)

ทั้งๆ ที่ข้าคิดอย่างรอบคอบในตอนเริ่มแผนการถึงความที่เราไม่อาจควบคุมชะตากรรมได้และ

คิดอย่างรอบคอบเกี่ยวกับความคิดที่คงอของเกาฏิลยะ แต่อุปสรรคก็เกิดขึ้นจนได้

กับแผนการของข้า เวลากลางคืนของข้าจึงผ่านไปโดยที่ข้าไม่ได้นอนเพราะคิดว่า

“สิ่งนี้มันเกิดขึ้นได้อย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้” //4.2 //

อีกอย่างหนึ่ง

คนที่แต่งบทละครหรือคนแบบเดียวกับข้าเท่านั้นแหละที่จะประสบกับความยุ่งยากอย่างนี้ คือ คนแต่งบทละคร ในตอนเริ่มแรก หว่านเมล็ดเชื้อเล็กๆ ของชิ้นงานลงไป หาทางให้เมล็ด เชื้อนั้นขยายตัวขึ้น ทำผลที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ภายในของเมล็ดเชื้อให้ปรากฏออกมา ใช้สติปัญญา พินิจพิจารณาเมล็ดเชื้อนั้น และรวบรวมผลที่ได้ที่กระจัดกระจายอยู่ให้มาอยู่ในที่เดียวกัน (เป็น ชิ้นงานที่ต้องการ)

ส่วนคน (ที่เป็นนักการเมือง) แบบข้า ในตอนเริ่มแรก กำหนดเป้าหมายเล็กๆ ซึ่งเป็นมูลเหตุ และผลสำเร็จของงาน วางแผนใช้อุบายต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมาย ทำผลสำเร็จที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ในเป้าหมายให้ปรากฏออกมา (คือการฝ่าฟันอุปสรรค) ใช้สติปัญญาหาอุบายเร่งให้ได้ผลสำเร็จ เร็วยิ่งขึ้น และทำให้ผลสำเร็จของอุบายต่างๆ มาบรรจบกันเป็นเป้าหมายที่ได้บรรลุแล้วของ งาน //4.3 //

ยังจะเป็นเช่นนี้ได้ไหม เจ้าจัญกะใจชั่วนี้...

(เข้าไปหา)

คนเฝ้าประตู

ของจมีชัย

รักษาสะ

...ยังจะสามารถที่จะถูกหลอกได้

คนเฝ้าประตู

ท่านอำมาตย์

รักษาสะ

(แสดงให้เห็นว่าตาข้างซ้ายเขม่น พูดกับตัวเอง) เทวีแห่งการพุด (สร้สวตี) ป่งบอกให้ทราบ ในตอนที่ข้าเริ่มพุด ด้วยการเขม่นตาซ้ายว่า “เจ้าจัญกะใจชั่วจะชนะ ส่วนอำมาตย์คือ ตัวข้าอาจจะถูกหลอก” ถึงกระนั้นข้าก็ไม่ควรจะละทิ้งความพยายาม (พุดดังๆ) นี่คนดี! เธอต้องการจะพุดอะไร

คนเฝ้าประตู

ท่านอำมาตย์! กรรภะอยู่ที่ประตู

รักษาสะ

พาเขาเข้ามาเร็ว

คนเฝ้าประตู

ขอรับ (พูดเสร็จได้ออกไปหาชายคนนั้น) คนดี! เข้าไปหาท่านอำมาตย์สิ (ออกไป)

ภรรยา

(เข้าไปหา) ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย

ภรรยา

คนดี! นั่งซิ

ภรรยา

จะทำตามที่ท่านอำมาตย์สั่ง (พูดเสร็จแล้วนั่งลงบนพื้น)

ภรรยา

(พูดกับตัวเอง) เพราะเรื่องมีมากข้าถึงจำไม่ได้จริงๆ ว่า ข้าส่งคนนี้ไปทำงานเรื่องอะไร (แสดงท่าคิด)

(จากนั้น มีคนเข้ามาอีกคนหนึ่งถือกระบองหวายไว้ในมือ)

บุรุษ

ท่านที่เคารพทั้งหลาย! จงหลีกเลี่ยง หลีกทาง คนอื่นๆ จงหลบไป หลบไป พวกท่านไม่เห็นหรือ การอยู่ใกล้ไม่ต้องพูดถึง การเห็นพระราชาทรงหลายผู้มีวงศ์ตระกูลอันสูงส่งก็ยิ่งเป็นสิ่งที่ยาก สำหรับคนไม่มีโชค เหมือนกับเห็นเทพทั้งหลาย //4.4 //

(มองไปบนท้องฟ้า) ท่านที่เคารพทั้งหลาย! ท่านพูดอะไรนะ ทำไมต้องมีการทำถนนหนทาง ให้ปลอดภัยคน ท่านที่เคารพทั้งหลาย นี่ไง เพราะพระราชกุมารมลายเขตูกำลังเสด็จมาทางนี้ เพื่อมาพบกับอำมาตย์ภรรยาผู้ปวศิระชะ ดังนั้นข้าจึงขอให้พวกท่านหลบไป (ชายคนนั้นออกไป)

(จากนั้น ผู้ที่เข้ามาคือมลายเขตู และมีภาครายณะและสมุหพระราชวังตามมา)

มลายเขตู

(ถอนหายใจแล้ว พูดกับตัวเอง) วันนี้ก็ 10 เดือนแล้วนับตั้งแต่พระบิดาของข้าสวรรคต แต่ถึงกระนั้นเนื่องจากความหยิ่งที่ไร้ประโยชน์ ข้าจึงไม่ได้ถวายน้ำที่กอบไว้ในมือส่ง ไปให้ท่านตามพิธี ข้าจึงขอตั้งปฏิญาณต่อหน้าพวกท่านว่า เมื่อข้าได้สร้างภาวะของจิตใจที่เปลี่ยนอันเกิดจากความเศร้าโศกของบรรดาพระมารดา ของข้า ซึ่งในภาวะนั้นพวกเขาทำให้สร้อยรัตนะ (สร้อยไข่มุก)แตกกระจายด้วยการทุบหน้าอก ที่ทำให้เสื้อผ้าที่สวมอยู่ส่วนบนหลุดลุ่ย ที่น่าสงสารเพราะเปล่งเสียง “หา หา”

และเพราะตะโกนด้วยความทุกขใจ ที่ทำให้ผมของพวกเขาเปื้อนเปรอะด้วยฝุ่นที่พื้นแบบเดียวกันนั้น แก่บรรดาภรรยาของศัตรู ข้าจึงจะส่งเครื่องสังเวศสำหรับผู้ตายไปให้พระบิดาของข้าในตอนนั้น //4.5 //

ในเรื่องนี้พูดสั้นๆ ก็คือ

ข้าจะแบกแอกที่คู่ควรกับคนกล้า เดินไปตามเส้นทางของพระบิดาด้วยการตายในสงคราม หรือจะเอาหน้าตาจากตาของบรรดาพระมารดาของข้าเองไปใส่ในตาของบรรดาภรรยาของข้าศึก //4.6 //

(พูดต้งๆ) ท่านชาชลิ! ข้าอยากจะไปคนเดียวเท่านั้น เพื่อให้ท่านรักษาสติใจกับการที่ข้ามาโดยไม่คาดคิด ดังนั้นจึงไปบอกราชาทั้งหลายที่ติดตามข้าตามคำพูดของข้าว่า “ไม่ต้องตามให้ลำบาก”

สมุหพระราชวัง

จะทำตามพระราชกุ่มารสั่ง (พูดเสร็จแล้วเดินไปรอบๆ มองไปในอากาศ) ราชาทั้งหลาย! พระราชกุ่มารทรงรับสั่งว่า “ไม่ควรจะมีใครเลยติดตามข้าไป” (มองดูด้วยความสนุกสนาน) หลังจากที่พระราชกุ่มารทรงสั่ง พระราชาทั้งหมดได้กลับไป พระราชกุ่มารทรงทอดพระเนตรสีม้าหลายตัวถูกพระราชกุ่มารบางองค์บังคับให้หยุด ใช้เท้าทั้งสองราวกับว่าตะกายท่องฟ้า โดยมีส่วนที่เป็นขาหน้าทั้งสองยกขึ้นสูงและมีคอที่คดงอย่างยิ่ง เพราะสายบังเหียนถูกดึงอย่างแรง พระราชกุ่มารบางองค์กลับไปแล้วพร้อมกับข้างศึกที่ระฆังเจี๊ยบเสียงเพราะถูกบังคับให้เดินช้าลง ข้าแต่พระองค์! พวกพระราชกุ่มารไม่ละเมิดเส้นที่พระองค์ทรงขีดไว้เหมือนกับมหาสมุทรไม่ทำให้น้ำล้นฝั่ง //4.7 //

มलयเกตุ

นี่ท่าน! ก็จงกลับไปพร้อมกับผู้ติดตามด้วย ขอให้ภาครายณะตามข้าไปคนเดียว

สมุหพระราชวัง

จะทำตามพระราชกุ่มารสั่ง (ออกไปพร้อมกับผู้ติดตาม)

มलयเกตุ

เพื่อนภาครายณะ! ภัทธภักและคนอื่นๆ ที่กำลังมาได้บอกข้าว่า “พวกเรามาฟังพระราชกุ่มาร (มलयเกตุ) ที่พวกเราคิดว่าน่าจะฟังได้ไม่ใช่ผ่านรักษาสะ แต่พวกเรามาฟังพระราชกุ่มารหลังจากที่ไม่ชอบจันทรคุปตะที่มีจักณักยะเป็นผู้แนะนำ เพราะคิดว่าน่าจะฟังได้เพราะว่าพระองค์มีคุณสมบัติที่น่าชื่นชม โดยผ่านศิขรเสนะเสนาบดี (แม่ทัพ) ของพระราชกุ่มาร” แต่ข้าก็คิดไม่ออก แม้จะคิดอยู่นานแล้วว่า พวกเขาหมายความว่าอย่างไร

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! คำพูดของพวกเขาเข้าใจได้ไม่ยาก นี่เป็นการปฏิบัติที่ถูกต้องอย่างแน่นอน
เพราะว่า บุคคลต้องฟังคนที่พวกเขาคิดว่าฟังได้ ที่มีความทะเยอทะยาน³⁴
และมีคุณสมบัติพร้อมในตัวเองโดยผ่านคนที่คนนั้นรักและเป็นมิตร

มलयเกตุ

เพื่อนภาครายณะ! รากษะเป็นเพื่อนที่ซำรักมากที่สุด และเป็นประโยชน์มากที่สุดอย่างแน่ๆ

ภาครายณะ

ใช่ มันคืออย่างนั้น แต่รากษะเป็นศัตรูกับจัญญะ ไม่ใช่กับจันทรคุปตะ ดังนั้นเมื่อไหร่ก็ตาม
ถ้าจันทรคุปตะทนความหึงผยองของจัญญะไม่ได้ ปลดเขาออกจากตำแหน่งมหาอำมาตย์แล้ว
รากษะอาจจะผูกมิตรกับจันทรคุปตะเพราะคิดว่า เขาคือเชื้อสายของพวกนั้นแหละ
ด้วยความจงรักภักดีต่อเจ้านั้นแหละ และเพื่อเห็นแก่เพื่อนๆ ของเขาด้วย ทางฝ่ายจันทรคุปตะ
ก็อาจจะคิดว่ารากษะเคยเป็นมหาอำมาตย์ของพระบิดา จึงอาจจะเห็นชอบกับการผูกมิตร
เมื่อเป็นอย่างนี้ พระราชกุมารมलयเกตุอาจไม่ไว้วางใจพวกเรา นี่คือความหมายของคำพูด
ของพวกเขา

มलयเกตุ

ถูกต้อง นำทางไปบ้านอำมาตย์ซี

ภาครายณะ

ทางนี้ๆ พระราชกุมาร (ทั้งสองเดินไปรอบๆ) นี่บ้านอำมาตย์ ขอพระราชกุมารจงเข้าไป

มलयเกตุ

นี่เข้าเข้าไปซะ

รากษะ

(พูดกับตัวเอง) เออ! นึกออกแล้ว (พูดดังๆ) เพื่อน! เธอเห็นสตนกลศะในเมืองปาฏลีบุตรไหม

บุรุษ

เห็นครับท่านอำมาตย์

มलयเกตุ

(ฟัง) ภาครายณะ! มีการพูดถึงเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองปาฏลีบุตร พวกเราอย่าฟังเข้าไปดีกว่า
แอบฟังพวกเขาดีกว่า เพราะว่า

³⁴ ผู้ที่มีความทะเยอทะยาน แปลจากคำว่า *vijigīṣum* ตามตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 6 บทที่ 2 โศลกที่ 8
กล่าวว่า ราชาผู้มีลักษณะดีและมีองค์ประกอบแห่งอำนาจอธิปไตยเหมาะสมที่สุด เป็นบ่อเกิดแห่งกลยุทธ์ เรียกว่า
ผู้พิชิต (*vijigīṣuḥ*) (Narain, 2005: 516)

พวกอำมาตย์เมื่ออยู่ต่อหน้าพระราชาก็จะพูดอย่างหนึ่ง เพราะกลัวจะขัดพระทัย

พระราชา

แต่เมื่อคุยกันกับพวกของตัวเองที่ไม่มีสิ่งใดจะต้องปกปิด ก็จะมีพูดอีกอย่างหนึ่ง //4.8 //

ภาครายณะ

ขอรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พระราชกุมาร

รากษสะ

คนดี! งานสำเร็จเรียบร้อยไหม

บุรุษ

สำเร็จครับ เพราะท่านอำมาตย์อยู่เคียงข้าง

มलयเกตุ

เพื่อนภาครายณะ! งานนั้นมันคืออะไร

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! งานของอำมาตย์เป็นความลับ มันไม่อาจที่จะตัดสินได้ด้วยการได้ยินเพียงเท่านั้น

พระราชกุมารควรระวังด้วยความตั้งใจก่อน

รากษสะ

นี่คนดี! ข้าต้องการจะฟังโดยละเอียด

บุรุษ

ท่านอำมาตย์โปรดฟัง เรื่องมีอยู่ว่า กระทบได้รับคำสั่งจากท่านอำมาตย์ ว่า “กรมกะ

จงไปยังเมือง ปาฏลิบุตรและบอกไวตาลีกะชื่อ สตนกลสะ ตามคำพูดของข้าว่า

“เมื่อจวนใกล้จะขัดพระราชาบัญชาเมื่อไหร่ เขาจะต้องสดุดีจันทร์คุปตะ

ด้วยโศลกที่มีความหมายปลุกเร้าให้เกิดความโกรธ”

รากษสะ

แล้วไงต่อไป คนดี!

กรมกะ

จากนั้นกระทบเมื่อไปถึงเมืองปาฏลิบุตรก็บอกสารของท่านอำมาตย์แก่ไวตาลีกะสตนกลสะ และ

ในระหว่างนั้นพระราชาได้สร้างความปิติยินดีให้เกิดขึ้นแก่ชาวเมืองผู้ยังโศกเศร้า

เพราะการสูญเสียราชวงศ์นั้นหะ ด้วยการให้ประกาศงานเฉลิมฉลองเกามุที งานเฉลิมฉลอง

นั้นเป็นที่คุ้นเคย ซึ่งกำลังกลับมาใหม่หลังจากหายไปยาวนาน ถูกต้อนรับด้วยความดีใจอย่างมาก

จากชาวเมือง จึงเหมือนกับการมาของภรรยาผู้เป็นที่รักเป็นที่คุ้นเคย ซึ่งกำลังกลับมาใหม่หลังจาก

หายไปยาวนาน ถูกต้อนรับด้วยความดีใจอย่างมากจากชาวเมือง

รากษสะ

(น้ำตาซึม) โอ้! เจ้านันทะที่น่าสงสาร

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นดวงจันทร์ในหมู่ราชา! เทศกาลเกมที่จะเป็นแบบไหนถ้าปราศจากท่าน
ผู้ทำให้โลกทั้งโลกปลื้มปิติ ถึงแม้จะมีจันทร์คูปตะผู้แค่ทำให้ดอกบัว (คนธรรมดา) เบิกบาน

//4.9 //

กรภกะ

จากนั้น งานเฉลิมฉลองนั้นอันเป็นสิ่งที่เปลือยเปลือยสำหรับตาของประชาชนได้ถูกจากฉกษะ
ผู้ต่ำช้าห้ามแล้ว ทั้งๆ ที่จันทร์คูปตะไม่ต้องการให้เป็นเช่นนั้น ในระหว่างนั้นเองสตนกลศะได้ร้าย
โคลกที่ปลุกเร้าความโกรธของจันทร์คูปตะขึ้น

รากษสะ

โคลกนั้นว่ายังไง

บุรุษ

(ร้ายโคลกที่ได้กล่าวมาแล้ว (โคลกที่ 3.22) ซึ่งเริ่มต้นว่า “สำหรับราชาที่ดีที่สุด”)

รากษสะ

(ดีใจ) ดีมาก สตนกลศะ ดีมาก! เมล็ดเชื้อแห่งการแตกแยกที่หวานแล้วในเวลาที่เหมาะสม
จะออกผลอย่างแน่นอน เพราะว่า
แม้คนธรรมดายังทนไม่ได้กับการขัดความสุขในการเล่นอย่างสนุกสนานโดยฉบัพลัน
พระเจ้าแผ่นดินที่ทรงอำนาจเหนือประชาชนจึงไม่จำเป็นต้องพูดถึง //4.10 //

มลยเกตุ

ใช่เลย

รากษสะ

แล้วไงต่อ

กรภกะ

จากนั้นจันทร์คูปตะโกรธเพราะการขัดคำสั่ง จึงได้สรรเสริญคุณงามความดีของท่านอำมาตย์
ที่ปรากฏออกมาในช่วงที่คุยกัน และได้ปลดเจ้าคนชั่วจากฉกษะออกจากตำแหน่งหน้าที่

มลยเกตุ

เพื่อนภาครายณะ! จากการยกย่องนี้แสดงให้เห็นว่า จันทร์คูปตะมีความอ่อนเอียงไปทาง
ที่จะชอบรากษสะ

ภาครายณะ

การสรรเสริญคุณงามความดีของรากษสะยังไม่เท่าการปลดเจ้าคนชั่วจากฉกษะออกจากตำแหน่ง
หน้าที่ที่รอก

ราชาสละ

การห้ามงานเฉลิมฉลองเกมุทีเป็นสาเหตุเดียวใช่ไหมที่ทำให้จันทร์คุปตะโกรธจากฉกษะ หรือยังมีสาเหตุอื่นอีก

มลายเกตุ

เพื่อน! เขาเห็นประโยชน์อะไรที่จะค้นหาสาเหตุอย่างอื่นที่ทำให้จันทร์คุปตะโกรธ

ภาคุรายณะ

พระราชกุมาร! ฉกษะเป็นคนฉลาด เขาจะไม่ทำให้จันทร์คุปตะโกรธโดยไม่มีประโยชน์ อันใดแอบแฝงและจันทร์คุปตะเองก็เป็นคนรู้บุญคุณ ไม่น่าจะก้าวข้ามความเคารพต่อครู ด้วยสาเหตุเพียงแค่นี้ ถ้าการแตกคอกันระหว่างจันทร์คุปตะกับฉกษะ เกิดขึ้นจากสาเหตุหลายประการ การแตกคอกันนั้นแหละจะเป็นการแตกคออย่างแท้จริง เขาคงจะคิดว่อย่างนี้

กรรภะ

สาเหตุของความโกรธของจันทร์คุปตะอื่นยังมีอีกคือ ตอนที่มลายเกตุและอำมาตย์ราชาสละ กำลังหนี เขาก็เฉยเมย

ราชาสละ

(ดีใจ) เพื่อนศกฐทาสะ! ในตอนนี้จันทร์คุปตะจะตกอยู่ในฝ่ามือของข้าแล้ว ในตอนนี้ฉกษทาสะ จะถูกปล่อยจากคุกและท่านก็จะได้อยู่ด้วยกันกับภรรยาและลูก

มลายเกตุ

เพื่อนภาคุรายณะ! ที่เขาพูดว่า “อยู่ในฝ่ามือของข้า” หมายความว่าอย่างไร

ภาคุรายณะ

สิ่งอื่นคืออะไร เขาไม่เห็นประโยชน์ใดๆ ที่จะได้จากการโค่นล้มจันทร์คุปตะ ที่ได้แยกตัวจากฉกษะแล้ว

ราชาสละ

คนดี! เมื่อถูกปลดจากตำแหน่งแล้วเจ้าหมอนั่นมันอยู่ที่ไหนตอนนี้

กรรภะ

เขาก้ยังอยู่ในเมืองปาฏลิบุตรนั้นแหละ

ราชาสละ

(กังวลใจ) คนดี! มันยังอยู่ที่นั่นนั่นเอง ไม่ได้ไปยังป่าบ่าเพ็ญตบะหรือไม่ตั้งสัตยปฏิญญา อีกครั้งหนึ่ง

กรรภะ

ท่านอำมาตย์! เขาพูดกันว่า เขากำลังจะไปยังป่าบ่าเพ็ญตบะ

รากษสะ

ศกภูทาสะ! สิ่งนี้จะไม่เกิดขึ้น จงคิดดูซิ
คนคนเดียวกันนี้มีความหยิ่งซึ่งเคยทนไม่ได้กับการถูกหมิ่นเชิงโดยพระเจ้านันทะผู้เหมือนกับ
เป็นพระอินทร์บนแผ่นดินโดยการลากเขาลงจากที่นั่งสูงสุดของตัวเอง แล้วจะทนการดูหมิ่นนี้
จากเมารยะ ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่เขาสร้างขึ้นมาด้วยตนเองได้อย่างไรกัน //4.11 //

มलयเกตุ

นี่เพื่อน! เป้าประสงค์อะไรที่เขาจะสำเร็จเพราะการไปอยู่ป่าของจามักยะ หรือ
เพราะการตั้งสัตย์ปฏิญาณใหม่ของจามักยะ

ภาคุรายณะ

เรื่องนี้เข้าใจได้ไม่ยากยิ่ง จามักยะคนชั่วยิ่งเห็นห่างจากจันทร์คูปตะมากเท่าใด
การบรรลุดุประสงค์ของเขา (รากษสะ) ก็จะง่ายขึ้นเท่านั้นละ

ศกภูทาสะ

ท่านอำมาตย์ยามองเรื่องนี้เป็นอย่างอื่นไป สิ่งต่อไปนี้นั้นแหละจะเกิดขึ้น ท่านอำมาตย์จงคิดดูซิ
เมารยะผู้ซึ่งได้วางเท้าไว้บนเศียรที่มีแสงจันทร์คือแก้วมณีประดับอยู่ของพระราชาทรงหลาย
จะทนการละเมิดคำสั่งที่คนของตัวเองนั้นแหละเป็นผู้ทำให้เกิดขึ้นได้อย่างไร
เกาภูลยะถึงแม้จะโกรธ โดยอาศัยคาถาอาคมได้รู้ถึงความยากลำบากด้วยตนเอง
ได้ทำให้สัตย์ปฏิญาณสมบูรณ์เพราะโชคช่วยดังนี้ กลัวความยุ่งยากในอนาคตคงจะไม่
ตั้งสัตย์ปฏิญาณขึ้นมาอีก //4.12 //

รากษสะ

เพื่อนศกภูทาสะ! คงจะใช่ ไปดูแลให้ภรรยาได้พักผ่อน

ศกภูทาสะ

จะทำตามท่านอำมาตย์สั่ง (ออกไปพร้อมกับภรรยา)

รากษสะ

ข้าก็อยากจะพบพระราชกุมารด้วยละ

มलयเกตุ

(เข้าไปหา) ข้ามาเองแล้วละ เพื่อที่จะพบท่านที่เคารพ

รากษสะ

(แสดงท่ามอง) โอ! พระราชกุมาร (ลุกขึ้นยืน) นี่ที่นั่ง ประทับนั่งซิพระราชกุมาร

มलयเกตุ

ข้านั่งแล้ว ท่านที่เคารพก็นั่งซิ (ทั้งสองนั่งตามความเหมาะสม) ท่านที่เคารพ! อากาศปวดศีรษะ
ทุเลาขึ้นไหม

รากษส

การปวตศีระของหม่อมฉันจะทุเลาได้อย่างไร ในเมื่อคำว่า “พระราชา” ของพระองค์ ไม่ถูกแทนที่ด้วยคำว่า “อิริราชะ”

มลยเกตุ

สิ่งนั้นจะได้มาไม่ยาก เมื่อท่านได้รับคำเนนการแล้ว ดังนั้นพวกเราจะต้องรออีกนานเท่าไร (โดยไม่ทำอะไร) เพราะกำลังหาจุดอ่อนของข้าศึกอยู่ แม้จะสะสมกำลังพร้อมแล้ว

รากษส

พระราชา! ถึงตอนนี้พวกเราเสียเวลาต่อไปอีกไม่ได้แล้ว ออกเดินทางเพื่อชัยชนะได้แล้ว

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! ท่านพบจุดอ่อนของข้าศึกหรือยัง

รากษส

พบแล้ว

มลยเกตุ

จุดอ่อนเป็นแบบไหน

รากษส

จุดอ่อนเกี่ยวกับอำมาตย์ จะมีอะไรอื่นเล่า จันทรคุปตะแตกคอกับจาณักยะ

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! จุดอ่อนเกี่ยวกับอำมาตย์ไม่ใช่จุดอ่อนนะ

รากษส

บางครั้งสำหรับพระราชารั้วๆ จุดอ่อนเกี่ยวกับอำมาตย์อาจไม่ใช่จุดอ่อน แต่ไม่ใช่ในกรณีของ จันทรคุปตะ

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! มันไม่ใช่เช่นนั้น สิ่งไม่ดีหลายอย่างของจาณักยะนั้นแหละเป็นสาเหตุของความไม่ชอบของประชาชนของจันทรคุปตะ เมื่อเขาถูกปลด คนที่จงรักภักดีต่อจันทรคุปตะ อยู่ก่อน ก็มีความจงรักภักดีในจันทรคุปตะมากยิ่งขึ้น

รากษส

ไม่ใช่อย่างนั้น ประชาชนเหล่านั้นมีสองพวกเท่านั้นแหละคือ พวกที่เข้าข้างจันทรคุปตะ และพวกที่ยังจงรักภักดีต่อเจ้านันทะ สิ่งไม่ดีที่จาณักยะทำ ทำให้พวกที่เข้าข้างจันทรคุปตะ ไม่ชอบเขา แต่พวกที่ยังจงรักภักดีต่อเจ้านันทะไม่เป็นเช่นนั้น คนพวกหลังนั้นแหละคิดว่า

จันทรคุปตะให้คนทำลายวงศัณฐะที่เป็นพ่อของตนจึงมีความรู้สึกเปลี่ยนแปลงไป เพราะไม่ชอบและโกรธ แต่พวกเขาหาผู้นำที่มีความสามารถไม่ได้ จึงต้องติดตามจันทรคุปตะ แต่เมื่อพวกเขา (พวกที่จงรักภักดีต่อเจ้านันทะ) พบคนที่เป็นนกสู่วที่มีความสามารถในการที่จะโค่น คัทรูอย่างท่าน พวกเขาจะทิ้งเขา (จันทรคุปตะ) โดยเร็ว และมาเข้าข้างท่าน เกี่ยวกับเรื่องนี้ ตัวหม่อมฉันเป็นตัวอย่าง

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! จุดอ่อนทางด้านอำมาตย์เพียงอย่างเดียวเท่านั้นใหม่ที่เป็นเหตุผลที่จะทำให้เรา ใช้ในการโจมตีจันทรคุปตะ จุดอ่อนอื่นอีกมีไหม

รากษส

(พระองค์) จะใช้จำนวนมากไปทำอะไรได้ นี่ก็คือหลักการที่สำคัญที่สุดแล้ว

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! จะเรียกมันว่าเป็นหลักการที่สำคัญที่สุดได้อย่างไร ตอนนี้จันทรคุปตะจะไม่สามารถ ตีโต้พวกเราได้หรือ? โดยการมอบภาระงานของตนไว้กับอำมาตย์คนอื่นหรือ บริหารงานนั้นเสียเอง

รากษส

โอ้! ไม่ใช่ด้วยเหตุผลนี้ นั่นมันอาจจะสำเร็จได้ก็เฉพาะในกรณีของพระราชาทั้งหลาย ซึ่งพึ่งความสำเร็จตามเป้าประสงค์โดยอาศัยตัวพวกเขาเอง หรือขึ้นอยู่กับทั้งสอง (พระราชาเอง และอำมาตย์) แต่จันทรคุปตะคนชั่วปกติจะพึ่งอำมาตย์เพื่อความสำเร็จในการงาน ดังนั้นเขาจึงเหมือนกับคนตาบอดไม่มีความเชี่ยวชาญในกิจกรรมทางโลกเขาจะสามารถดำเนิน พวกเราได้อย่างไรด้วยตนเอง

พระลักษมีจะประทับบาททั้งสองไว้ที่อำมาตย์ผู้มีอำนาจมากและที่พระเจ้าแผ่นดินแล้วยืนอยู่ แต่เนื่องจากความเป็นผู้หญิงไม่อาจจะทนรับน้ำหนักได้ จึงทั้งคนใดคนหนึ่งในสองคนนั้นไป

//4.13 //

พระราชาผู้มอบทุกสิ่งทุกอย่างไว้กับอำมาตย์เมื่อถูกแยกจากอำมาตย์ก็ไม่สามารถ ที่จะดำเนินงานต่อไปได้แม้เพียงชั่วขณะเดียวเนื่องจากไม่มีประสบการณ์ด้านการงานทางโลก และมีความเฉลียวฉลาดน้อย เหมือนกับเด็กทารกที่ยังคุณนมมารดาที่ถูกพรากแล้วจากนม มารดา ไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้แม้เพียงชั่วขณะเดียว //4.14 //

มลยเกตุ

(พูดกับตัวเอง) โชคดี! ที่ข้ามีการปกครองไม่พึ่งพาอำมาตย์ (พูดดังๆ)

ถึงแม้ว่ามันจะเป็นอย่างนั้น แต่กระนั้น เมื่อมีเหตุผลหลายประการในการที่จะโจมตี
ผู้โจมตีโดยโจมตีที่จุดอ่อนของศัตรูก็จะประสบความสำเร็จในการโจมตีโดยสถานเดียว

รากษสะ

พระราชกุมารจะต้องประสบความสำเร็จในการทำงานอย่างแน่นอน เพราะว่า
ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงอำนาจ! เมื่อพระองค์ ราชาผู้โจมตีมีกองทัพที่ยอดเยี่ยม
เมื่อเมืองยังจงรักภักดีต่อนั้นหะ เมื่อจกณัถยะไม่เกี่ยวข้องเพราะถูกปลดจากอำนาจหน้าที่
เมื่อเมารยะเป็นราชาใหม่ เมื่อหม่อมฉันมีอิสรภาพ (พุดยังไม่จบแสดงท่าอายุๆ)
พยายามที่จะทำงานเพียงเพื่อบอกทางเท่านั้นเป้าหมายที่พวกเราจะต้องบรรลุมีอยู่แล้ว
ในตอนนี้ เพียงแต่ถูกขวางกั้นไว้โดยความต้องการของพระองค์เท่านั้น (ว่าจะโจมตีหรือไม่)
//4.15 //

มลยเกตุ

ถ้าท่านที่เคารพเห็นว่า นี่คือเวลาที่ควรโจมตีแล้ว พวกเราจะนั่งเฉยอยู่ทำไมเล่า
ขอให้พญาช้างจำนวนนับ 100 ของเราที่มีสีแดงด้วยผงสินธุระที่สูงตระหง่าน
ที่มีน้ำมันไหลออกมาที่มีสีดำที่ส่งเสียงคำรามดังมากที่ทำลายฝั่งน้ำด้วยงาที่ใหญ่
จงทำให้แม่น้ำโคณะปั่นป่วน (แม่น้ำโคณะที่มีคลองสาขา) นักร้อยที่มีน้ำสีแดงที่มีฝั่งสูงที่น้ำ
กำลังไหลไปที่ขอบฝั่งที่มีต้นไม้สีดำ (หนาทึบ) ที่ส่งเสียงดังด้วยคลื่นที่ (กระทบให้) ฝั่งจมลงใน
หลุมคือสายน้ำ //4.16 //

อีกอย่างหนึ่ง

ขอให้ฝูงช้างของเราที่ส่งเสียงร้องกระหึ่มที่พ่นฝอยน้ำที่ผสมมันของตนออกมา
เหมือนน้ำฝนที่ตกหนัก จงล้อมเมืองไว้เหมือนทิวแถวของเมฆส่งเสียงคำรามกึกก้อง
ปล่อน้ำฝนที่ตกหนักล้อมรอบภูเขาวินธยะไว้ //4.17 //

(ว่าแล้ว มลยเกตุก็ออกไปพร้อมกับภาครายณะ)

รากษสะ

โอ้! มีใครอยู่ที่นี้ไหม

บุรุษ

(เข้ามา) ท่านอำมาตย์โปรดสั่ง

รากษสะ

นี่ปริยัมวทกะ! ไปดูซิว่า หมอคุณไหนอยู่ที่ประตุ

บุรุษ

ขอรับ (ออกไปแล้วกลับเข้ามา) ท่านอำมาตย์! นี่แหละคือหมอดูกษัณณะ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง แสดงให้รู้ว่าเห็นลางไม่ดีบางอย่าง) ทำไมต้องเห็นกษัณณะก่อนสิ่งอื่นนะ

บุรุษ

ชีวสิทธิ

รากษสะ

(พูดต้งๆ) ให้เขาแต่งตัวดูไม่น่าขยะแขยงก่อนแล้วเข้ามา

บุรุษ

ขอรับ (ออกไป)

กษัณณะ

(เข้ามา)

ท่านทั้งหลายจงปฏิบัติตามคำสอนของพวกอรหันต์ ผู้เป็นหมอรักษาโรคคือความโง่เขลา
ซึ่งจะสั่งสอนเกี่ยวกับสิ่งที่ขมเพียงชั่วครู่แต่ภายหลังจะเป็นประโยชน์ //4.18 //

(เข้าไปหา) ขอให้ศรวากะทั้งหลายจงมีความสำเร็จในธรรม

รากษสะ

พระคุณเจ้า! ขอท่านได้โปรดกำหนดวันที่ชัดเจนในการเดินทัพของเราหน่อย

กษัณณะ

(แสดงท่าคิด) ศรวากะ! ข้าได้กำหนดวันที่แน่นอนคือ วันเพ็ญที่พระจันทร์เต็มดวงเป็น
ดิถีที่ดีทุกอย่าง ในเวลาบ่าย และนักษัตรในทางซ้าย (จะเป็นมงคล) เมื่อ
พวกท่านเดินทัพจากทิศเหนือไปทิศใต้

อีกอย่างหนึ่ง

การเดินทัพจะต้องทำเมื่อพระอาทิตย์จวนจะตกเมื่อพระจันทร์เต็มดวงขึ้นอยู่คู่กับดาวพุธ
และเมื่อราหูขึ้นและดาวเกตุตก //4.19 //

รากษสะ

พระคุณเจ้า! ดิถีไม่เป็นมงคลเลย

กษัณณะ

นี่ศรวากะ!

ดิถีมีคุณเพียง 1 เท่า นักษัตรมีคุณ 4 เท่า ลัคนามีคุณ 64 เท่า นี่คือ

ข้อสรุปของโหราศาสตร์//4.20 //

ถึงลัคนาจะไม่เข้าข้างเลย แต่ถ้ามีดาวเคราะห์ที่เป็นมงคลเป็นประธาน
มันก็จะกลายเป็นลัคนาที่ดี ท่านผู้ฟังอำนาจของพระจันทร์จะประสบความสำเร็จที่ยืนยาว
//4.21 //

รากลษะ

พระคุณเจ้า! ขอท่านได้โปรดคุยกับโหรคนอื่นๆ ดูหน่อย

กษัปณกะ

ศรารากะไปคุยเองเถอะ ข้าจะไปละ

รากลษะ

พระคุณเจ้าไม่ได้โอรณะ

กษัปณกะ

พระคุณเจ้าไม่โอรธท่านหรือ

รากลษะ

แล้วใครโอรธล่ะ

กษัปณกะ

พญายมราชไง (โอรธ) ผู้ทิ้งฝายตนเองแล้วไปให้ความสำคัญกับฝายตรงข้าม
(พูดเสร็จกษัปณกะก็ออกไป)

รากลษะ

ปรียมวทกะ! ไปดูซิว่าตอนนี้เวลาเท่าไร

ปรียมวทกะ

พระอาทิตย์กำลังจะตก

รากลษะ

(ลุกขึ้นแล้วมองดู) อ้อ! พระอาทิตย์กำลังจะตก เพราะว่า
ต้นไม้ในสวนทั้งหลายซึ่งแสดงออกถึงความจงรักภักดีชั่วขณะ ขณะที่พระอาทิตย์ขึ้นจากภูเขา
อาทิตย์อุทัย โดยราวกับว่าเดินไปไกลโดยเร็วข้างหน้าพระอาทิตย์ ด้วยเงาทั้งหลายของใบ
แต่ตอนนี้ต้นไม้เหล่านี้ได้กลับมาแล้ว เมื่อพระอาทิตย์ที่มีดวงที่กลมเกาะอยู่ที่ขอบของภูเขา
ที่เป็นที่ตกของพระอาทิตย์ โดยทั่วไปแล้วพวกคนรับใช้ขณะที่รับใช้นายอยู่ ก็จะทิ้งเจ้านาย
ไปเมื่อเจ้านายหมดอำนาจ //4.22 //

(พูดเสร็จทุกคนออกไป)

จบองค์ที่ 4 ชื่อว่า ความพยายามของรากลษะ

มุทรารากษสะ

องค์ที่ 5

(จากนั้นผู้ที่เข้ามาคือสิทธิารถะ ถือจดหมายและกล่องเครื่องประดับที่ถูกประทับตราไว้)

สิทธิารถะ

เอี่ยม เอี่ยม!

เมื่อถูกรัดด้วยสายน้ำคือสติปัญญาโดยใช้หมอน้ำคือสถานที่และเวลาที่เหมาะสม
เถาว์ลย์คือนโยบายของจามักยะ กำลังจะปรากฏผลอันยิ่งใหญ่ของงานออกมาให้เห็น
//5.1 //

ดังนั้น ข้าจึงได้รับจดหมายนี้ไว้ มันได้ถูกจามักยะสั่งให้เขียนก่อน แล้วมันได้ถูกประทับด้วย
ตราประทับของอำมาตย์รากษสะ และกล่องเครื่องประดับนี้ก็ถูกประทับด้วยตราของรากษสะนั้น
เหมือนกัน ข้ากำลังจะไปเมืองปาฏลิปุตระนะนี่ ไปดีกว่า (ออกเดินไปและมองดู) เอ๊ะกษปณกะ!
มาทำอะไรที่นี่ แม้ว่าการเห็นเขาจะไม่เป็นมงคลก็ตาม แต่มันเป็นคุณสำหรับข้า
ดังนั้นข้าจะไม่หลบเขา

กษปณกะ

(เข้ามา)

ข้าขอไหว้ผู้ที่นับถืออรหันต์ทั้งหลายซึ่งได้บรรลุถึงความสำเร็จในโลก
โดยอาศัยทางที่เป็นโลกุตรเพราะความที่เป็นผู้มีปัญญาอันลึกซึ้ง //5.2 //

สิทธิารถะ

พระคุณเจ้า! ข้าขอไหว้

กษปณกะ

ศรวากะ! จงมีความสำเร็จในธรรม (มองดู) ศรวากะ! ข้าเห็นว่าเธอ
ดูเหมือนพยายามในการที่จะเดินทาง

สิทธิารถะ

พระคุณเจ้ารู้ได้อย่างไร

กษปณกะ

ศรวากะ! มีอะไรที่จะต้องรู้เกี่ยวกับเรื่องนี้ ลางดีที่ชี้ทางของเธอและจดหมายในมือเธอนั้น
บอกให้รู้

ลัทธาธกะ

พระคุณเจ้าเข้าใจถูกแล้ว ข้ากำลังจะไปที่อื่น ดังนั้นพระคุณเจ้าช่วยบอกหน่อยว่าวันนี้เป็นอย่างไร

กษัปณกะ

(หัวเราะดัง) ศรราวกะ! เธอโง่จนหัวก่อนแล้วจึงถามเกี่ยวกับนักษัตริ

ลัทธาธกะ

พระคุณเจ้า! แม้ในตอนนี้อะไรเกิดขึ้นแล้ว บอกมาเถอะ ถ้าฤกษ์ดีสำหรับการไป ข้าก็จะไป ถ้าไม่เช่นนั้นข้าก็จะกลับ

กษัปณกะ

ศรราวกะ! ในตอนนี้ สิ่งที่เป็นคุณจะไม่ในค่ายทหารของมลายเกตุ

ลัทธาธกะ

พระคุณเจ้า! บอกหน่อยว่า (เรื่อง) นี้มาจากไหน

กษัปณกะ

ศรราวกะ! ฟังนะ เมื่อก่อนนี้การเข้าการออกที่ค่ายนี้ไม่ได้ถูกห้ามสำหรับประชาชน ตอนนี้เนื่องจากเมืองปาฏลิสปุตรอยู่ไม่ไกลจากที่นี่ คนที่ไม่มีตราประทับจะไม่ได้รับอนุญาตให้เข้าหรือออก ดังนั้นถ้าเธอได้ถูกประทับตราของภาคุรายณะ ก็ไปเถอะ โดยไม่ต้องกลัวอะไร แต่ถ้าไม่เช่นนั้นก็อย่าไปเลย ขอให้เธออย่าถูกพวกเจ้าหน้าที่ดูแลค่ายทหารจับมัดมือเท้าพาไปเฝ้าพระราชาเลย

ลัทธาธกะ

พระคุณเจ้าไม่ทราบหรือว่า ข้าเป็นคนสนิทของอำมาตย์รากษสะ ดังนั้นไม่มีใครมีอำนาจที่จะห้ามข้าไม่ให้ออกมา แม้ว่าข้าจะไม่ได้ถูกประทับตรา

กษัปณกะ

(กังวล) ศรราวกะ! ถึงเธอจะเป็นคนของรากษสะหรือของปีศาจร้ายก็เถอะ คนที่ไม่ถูกประทับตราจะไม่มีวิธีออกมาได้

ลัทธาธกะ

พระคุณเจ้า! อย่าโกรธเลย ขอข้าจงมีความสำเร็จในการทำงาน

กษัปณกะ

ศรราวกะ! ไปเถอะ ขอให้เธอจงมีความสำเร็จในการทำงาน ข้าเองก็จะขอตราประทับของภาคุรายณะด้วยเหมือนกัน

(พูดเสร็จ สองคนออกไป)

(จบ ประเวศกะ)

(จากนั้นคนที่เข้ามาคือภาครายณะ มีคนติดตามมาหนึ่งคน)

ภาครายณะ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! นโยบายของท่านจากนักยะผู้นำเคารพ หลากหลายจริงๆ (นโยบายที่) เดียวเป้าหมายของมันก็ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เดียวก็ล้าลึกเกินที่จะเข้าใจ เดียวก็มีองค์ประกอบครบถ้วน เดียวก็เล็กมากเพราะถูกบังคับโดยเป้าหมายที่จะต้องทำ เดียวเมล็ดเชื้อ (ที่หวานไว้) ก็ดูเหมือนจะเสียหาย แต่เดียวก็ได้รับผลมากมาย โอ้! ผู้มีความรู้ด้านนโยบายช่างมีนโยบายหลายรูปแบบจริงๆ เหมือนผู้กำหนดโชคชะตา //5.3 //

(พูดดังๆ) นี่ภาสุรกะ คนดี! พระราชกุมารไม่อยากให้ข้าอยู่ห่าง ดังนั้นจงจัดที่นั่งของข้าไว้ในมณฑลที่ประชุมนี้แหละ

บุรุษ

นี่ที่นั่ง ท่านที่เคารพโปรดนั่ง

ภาครายณะ

(นั่งลง) คนดี! ใครก็ตามต้องการที่จะพบข้าโดยมีจุดประสงค์ที่จะให้ประทับตรา จงพาเขาเข้ามา

บุรุษ

จะทำตามท่านที่เคารพสั่ง (พูดเสร็จก็ออกไป)

ภาครายณะ

(พูดกับตัวเอง) แ่จริง! พระราชกุมารมลายเหตุรักข้าถึงเพียงนี้ แต่ข้ายังจะต้องหลอกพระองค์ มันทำได้ยากจริงๆ เมื่อคิดอย่างนี้ หรือว่า

ทำไมนะ คนที่ฟังพาคคนอื่น ไม่แยแสกับความละอายของวงศ์ตระกูล ไม่แยแสกับ

เกียรติยศชื่อเสียงของตัวเองและความหยิ่งของตัวเอง ชายตัวให้แก่คนรวยเพราะ

ความโลภในทรัพย์ชั่วขณะ ขณะที่กำลังจะปฏิบัติตามคำสั่งของคนรวยนั้น

ตอนนี้จะมาถึงถึงเรื่องนี้ว่า ดีหรือไม่ดี ในเมื่อตนเองได้ก้าวข้ามวิจรรย์ญาณนั้นไปแล้ว

//5.4 //

(จากนั้นคนที่เข้ามาคือมลายเหตุมีประติหารีตามมาด้วย)

มลายเหตุ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! ใจของข้าวนวายเพราะคิดหลายอย่างเกี่ยวกับรากษสะ

จึงตัดสินใจอะไรไม่ได้เลย เพราะว่า

ใจของข้าหม่นอยู่เป็นเวลานานเหมือนขึ้นไปอยู่บนแท่นหม่นของช่างปั้นหม้อ เพราะคิดว่า
 เนื่องจากความภักดีที่แน่นแฟ้นจากความรักในตระกูลนั้นแหละ เขาจึงยังมีสัมพันธ์ไมตรีอยู่กับ
 เมารยะผู้มีความผูกพันอยู่กับราชวงศ์นั้นแหละและผู้มีความสุขเพราะได้ปลดจากนัยกะไขหรือไม
 หรือว่า เขาให้ความสำคัญกับความมั่นคงแห่งคุณค่าของความภักดี จึงยังยึดมั่นอยู่กับ
 ความสัตย์ปฏิบัติของเขา //5.5 //

(พูดต้งๆ) วิชยา! ภาครายณะอยู่ที่ไหน

ประติหารี

พระราชกุมาร! เขาอยู่ที่นี้ กำลังกระทำการประทัตตราให้แก่คนที่ต้องการออกไปจากค่ายทหาร

มलयเกตุ

วิชยา! ! อยู่นิ่งๆ ชั่วครู่หนึ่งนะ ข้าจะใช้มือทั้งสองปิดตาเขาที่กำลังหันหลังให้

ประติหารี

จะทำตามพระราชกุมารสั่ง

บุรุษ

(เข้ามา) ท่านที่เคารพ! นี่ไง กษัปณกะ ที่ต้องการพบท่านเพื่อการประทัตตรา

ภาครายณะ

ให้เขาเข้ามา

บุรุษ

ขอรับ (ออกไป)

กษัปณกะ

(เข้ามา) ขอให้ศรราวกะจงมีความสำเร็จในธรรม

ภาครายณะ

(มองแล้ว พูดกับตัวเอง) เอ๊ะ! ชิวสิทธิ เพื่อนของรากษสะ (พูดต้งๆ) พระคุณเจ้า! ข้าเข้าใจว่า
 ท่านกำลังจะไปเพื่อทำธุระบางอย่างของรากษสะใช่ไหม

กษัปณกะ

(ปิดหู) ขอความชั่วจงสูญไปๆ ศรราวกะ! ข้าจะไปในที่แห่งหนึ่งซึ่งจะไม่มีใครได้ยินชื่อของรากษสะ
 หรือของปีศาจที่นั่น

ภาครายณะ

ความโกรธเพราะรักเพื่อนรุนแรงจริง นี่รากษสะทำอะไรผิดต่อพระคุณเจ้าหรือ

กษัปณกะ

ศรราวกะ! รากษสะไม่ได้ทำอะไรผิดต่อฉันหรอก ฉันเองโชคไม่ดี ทำผิดต่อตนเอง

ภาครายณะ

พระองค์เจ้า! ท่านทำให้ข้าสนใจเพิ่มขึ้น ข้าอยากจะฟัง

มलयเกตุ

(พูดกับตัวเอง) ข้าก็อยากจะฟัง

กษัปณะ

ศรราวกะ! การฟังเรื่องที่ไม่น่าฟังจะมีประโยชน์อะไร

ภาครายณะ

ถ้ามันเป็นความลับ ก็จงหยุดไว้แค่นี้

กษัปณะ

ศรราวกะ! ไม่เป็นความลับ แต่โหดร้ายมาก

ภาครายณะ

ถ้าไม่ใช่ความลับก็จงเล่าเถอะ

กษัปณะ

ศรราวกะ! นี่ไม่ใช่ความลับ ถึงกระนั้นก็จะไม่เล่า

ภาครายณะ

ข้าก็จะไม่ให้ตราประทับ

กษัปณะ

(พูดกับตัวเอง) ตอนนี้เขาขอร้อง ข้าจึงควรบอกเขา (พูดดังๆ) ข้าไม่มีทางออก ฟังนะ ศรราวกะ เรื่องมีอยู่ว่า ตอนที่ข้าผู้โชคร้ายอยู่ในปาณฑุบุตรเมื่อก่อนนี้ ได้เป็นมิตรกับรากษสะ ในช่วงเวลานั้น รากษสะได้สั่งฆ่าราชาปรรวเตศวระโดยใช้หญิงยาพิชสายลับเป็นเครื่องมือ

มलयเกตุ

(น้ำตาคลอ พูดกับตัวเอง) เป็นไปได้ยังไง พระบิดาทูกรากษสะสั่งฆ่าแทนที่จะเป็นจัญญะ

ภาครายณะ

พระองค์เจ้า! แล้วยังไงต่อ

กษัปณะ

ต่อจากนั้น จัญญะได้ขับข้าออกจากเมืองอย่างอัปยศ เพราะคิดว่าข้าเป็นมิตรของรากษสะ แม้จนบัดนี้รากษสะผู้เก่งในเรื่องที่ไม่ควรทำมากมาย ก็ยังกำลังดำเนินการบางอย่าง

แบบเดียวกันนั้น ซึ่งถ้าทำสำเร็จก็จะทำให้ข้าไม่มีอยู่ในโลกนี้³⁵

ภาครายณะ

พระคุณเจ้า! ข้าได้ยินมาว่า จาณักยะผู้ชั่วร้ายจะไม่ให้ราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งตามสัญญา
จึงทำงานชั่วนี้ ไม่ใช่โดยรากลษะ

กษัปณะ

(ปิดหู) ขอให้ความชั่วจงดับสูญ แม้ชื่อของหญิงยาพิช จาณักยะก็ไม่เคยได้ยิน

ภาครายณะ

พระคุณเจ้า! นีตราประทับ ข้าให้ท่าน จงไป แล้วเล่าให้พระราชกุมารฟัง

มลยเกตุ

(เข้าไปหา)

เพื่อน! ข้าได้ยินคำพูดที่ก้องในหูที่พูดเกี่ยวกับศัตรูจากปากเพื่อน ซึ่งด้วยคำพูด
นั้นความเศร้าโศกเนื่องจากการฆ่าพระบิดาของข้า ดูเหมือนกับว่าเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่า
จนทุกวันนี้ แม้เวลาจะผ่านมานานมาแล้ว //5.6 //

กษัปณะ

(พูดกับตัวเอง) อ้อ! มลยเกตุผู้ชั่วช้าได้ยินแล้ว เอาละ! ข้าบรรลุเป้าหมายแล้ว (พูดเสร็จออกไป)

มลยเกตุ

(จ้องเป้าหมายในอากาศเหมือนเห็นด้วยตา) รากลษะ รากลษะ! เหมาะแล้วๆ เจ้ารากลษะ!
พ่อของข้าสบายใจ เพราะคิดว่าแกเป็นมิตรของเขา จึงมอบงานทุกอย่างให้แกทำ ด้วย

ความไว้วางใจ

แกกลับฆ่าเขา ทำให้พวกญาติน้ำตาตก แกมันเป็นรากลษะสมชื่อจริงๆ //5.7 //

ภาครายณะ

(พูดกับตัวเอง) "จงรักษาชีวิตของรากลษะไว้" นี่คือคำสั่งของนายข้า (จาณักยะ) เอาละ
มันจะเป็นไปตามนั้น (พูดดังๆ) พระราชกุมาร! อย่าตื่นเต้น โปรดประทับนั่ง
หม่อมฉันจะทูลบางอย่าง

มลยเกตุ

(นั่งลง) เพื่อน! ท่านต้องการจะบอกอะไร

³⁵ การทำให้ไม่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ อาจหมายถึง การสังฆาอย่างลับๆ ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 10 กล่าวว่า สายลับพเนจร (gūdhapuruṣapranidhi) ที่ทำงานผิดพลาดจะต้องถูกลงโทษอย่างลับๆ หรือ ถูกเนรเทศ (tūrṣṇīdaḍaḥ pratiṣedho vā) (Narain, 2005: 41)

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! จริงๆ แล้ว โลกนี้สำหรับพวกผู้ทำงานการเมือง ภาวะการเป็นมิตรเป็นศัตรูหรือ เป็นกลางขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความต้องการส่วนตัวแบบคนธรรมดาทั่วไป เนื่องจากว่าในเวลานั้น เมื่อราक्षสต้องการให้สรรพารักษิทธิเป็นราชา ราชาปรรวเตศวระผู้มี พระนามที่คนท่องจำ เป็นตัวขัดขวางผลประโยชน์ พระองค์จึงเป็นศัตรูที่สำคัญของเขา เพราะพระองค์มีอำนาจยิ่งกว่าจันทร์คูปตะ และราक्षสก็ได้ทำสิ่งนี้ต่อพระองค์ (ปรรวเตศวร) ดังนั้นหม่อมฉันจึงเห็นว่าไม่มีข้อเสียมากมายในเรื่องนี้ พระราชกุมารลองพิจารณาดูสิ เพราะอำนาจของผลประโยชน์ นโยบายที่ทำให้มิตรทั้งหลายกลายเป็นศัตรูและศัตรูทั้งหลาย กลายเป็นมิตรจะนำมนุษย์ทั้งหลายที่ยังมีชีวิตอยู่นั้นเองไปสู่การมีชีวิตอีกแบบหนึ่ง **ที่ลิมพฤติกรรมในอดีต //5.8 //**

ดังนั้นจึงไม่ควรตำหนิราक्षสในเรื่องนี้ จงประคับประคองเขาไว้จนกว่าจะได้ ราชอาณาจักรของนันทะ ต่อจากนั้นจะรับเขาหรือทิ้งเขาก็แล้วแต่พระราชกุมาร

มลยเกตุ

ได้ เพื่อน! ท่านเห็นถูกต้องแล้ว เพราะถ้าฆ่าอำมาตย์ ประชาชนอาจจะลุกฮือขึ้น และถ้าเป็นเช่นนั้นชัยชนะก็ไม่แน่นอน

(เข้ามา)

บุรุษ

ขอพระราชกุมารจงมีชัย ท่านที่เคารพ! ทิรฆริักษะเจ้าหน้าที่รักษาการณ์ที่ป้อมทหารแจ้งท่านว่า พวกเขาจับชายคนนี้ได้พร้อมจดหมายและเขาไม่มีตราประทับ (ของท่าน) ขณะออกจากค่ายทหาร ดังนั้น ขอท่านจงสอบเขาด้วยตนเอง

ภาครายณะ

คนดี! นำเขาเข้ามา

บุรุษ

ขอรับ (ออกไป)

(คนที่เข้ามาคือสัทธาธกะที่ถูกจองจำมีบุรุษนั้นกำลังตามมาด้วย)

สัทธาธกะ

(พูดกับตัวเอง)

เราเคารพบูชาความภักดี (ของเรา) ต่อนายที่คือ (ความรักของ) แม่ต่อคนแบบเรา เพราะความภักดีนำเรามายังสิ่งที่ดีๆ (ของนาย) แต่จะทำให้เรามองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี (ของนาย) เพราะความรักนำแม่มายังสิ่งที่ดีๆ (ของลูก) แต่จะทำให้แม่มองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี (ของลูก)

//5.9 //

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! นี่คือคนๆ นั้น ขอรับ

ภาครายณะ

(แสดงท่ามอง) คนดี! เขาเป็นคนหน้าใหม่ใช่ไหม หรือว่าเป็นคนของใครคนหนึ่งที่นี่แหละ

ลิตธารณะ

ท่านที่เคารพ! จริงๆ แล้ว กระผมคือคนรับใช้ของอำมาตย์ราชเส

ภาครายณะ

คนดี! ถ้าอย่างนั้นทำไม เธอถึงได้ออกจากค่ายมาโดยไม่มีตราประทับแล้ว

ลิตธารณะ

ท่านที่เคารพ! เพราะความสำคัญองงานที่จะต้องทำ จึงทำให้กระผมต้องรีบออกไป

ภาครายณะ

งานที่ต้องทำสำคัญขนาดไหน ถึงกับทำให้เธอต้องละเมิดคำสั่งพระราช

มลยเกตุ

เพื่อนภาครายณะ! เอาจดหมายออกมาดูสิ

ภาครายณะ

(ดึงจดหมายจากมือลิตธารณะ เห็นตราประทับ) พระราชกุมาร! ลองพิจารณาดูสิ นี่จดหมาย
ตราประทับนี้สลักชื่อราชเส

มลยเกตุ

เปิดจดหมายโดยอย่าให้รอยประทับตราเสียหาย แล้วเอามาให้ข้าดูสิ

ภาครายณะ

(ทำตามนั้น แล้วให้ดู)

มลยเกตุ

(อ่านดังๆ) สวัสดิ์! ใครคนหนึ่งจากสถานที่แห่งหนึ่ง แจ้งแก่บุคคลที่สำคัญคนหนึ่งเกี่ยวกับสถานะ
ที่เหมาะสม คนที่พูดจริงเมื่อได้ปลดคนที่อยู่ฝ่ายตรงข้ามกับเรา ได้แสดงออกให้เรา
รู้ความจริงใจที่อธิบายด้วยคำพูดไม่ได้ ในตอนนี้ คนที่ยึดมั่นในความจริงจะต้องสร้าง
ความพึงพอใจให้แก่พวกเพื่อนของเราเหล่านั้น ที่ได้ให้คำมั่นสัญญาว่า จะเป็นพันธมิตรกันในตอน
แรกด้วยการให้ความเชื่อมั่นว่า จะปฏิบัติตามสนธิสัญญาที่ให้ไว้ก่อนนั้นทางฝ่ายพวกเขาเมื่อได้รับ
การอนุเคราะห์แบบนี้แล้วก็จะมาพึ่งผู้ให้ความช่วยเหลือ เนื่องจากที่พึ่งของตนเอง (มลยเกตุ)
พินาศไปแล้ว เราจะทำให้คนที่จริงใจถึงสิ่งนั้น แม้เขาไม่เคยลืม ในบรรดาพวกเขา
บางคนอยากได้ทรัพย์ บางคนอยากได้ช้างของศัตรู บางคนอยากได้ดินแดน เครื่องประดับ 3 ชุด

ที่คนพูดความจริงส่งมานั้นได้รับไว้แล้ว ข้าเองก็ได้ส่งของบางอย่างมากับจดหมายซึ่งควรจะได้รับไว้
สารที่เป็นคำพูดคนที่ไว้ใจได้ที่สุดคนนี้จะเป็นคนพูด

เพื่อน ภาครายณะ! จดหมายนี้เป็นแบบไหนกัน

ภาครายณะ

ลิตธารถกะ คนดี! จดหมายนี้เป็นของใคร

ลิตธารถกะ

ท่านที่เคารพ! กระผมไม่รู้ครับ

ภาครายณะ

คนเจ้าเล่ห์! แกถือจดหมายมา แต่ไม่รู้ว่าเป็นของใคร หยุดทุกอย่างไว้ก่อนดีกว่า
สารที่เป็นคำพูดจากแกจะต้องให้ใครฟัง

ลิตธารถกะ

(แสดงท่าทางกลัว) ท่าน (จะต้องฟัง)

ภาครายณะ

อะไรนะ ข้ารี! (จะต้องฟัง)

ลิตธารถกะ

กระผมถูกท่านจับ จึงไม่รู้ว่าจะพูดอะไร

ภาครายณะ

(โกรธ) เดียวก็รู้ ภาสุรกะ! พามันไปข้างนอก ซ่อมจนกว่ามันจะบอก

บุรุษ

จะทำตามท่านอำมาตย์สั่ง (ออกไปพร้อมเขา แล้วกลับเข้ามา) ท่านที่เคารพ!
นี่กล่องที่ถูกประทับตราหล่นจากรักแร้ขณะที่มันถูกซ่อม

ภาครายณะ

(มองดู) พระราชกุมาร! น้ำมันก็ถูกประทับด้วยตราของรากลักษะเช่นเดียวกัน

มलयเกตุ

เพื่อน! มันคงจะเป็นสิ่งของที่มากับจดหมาย เปิดมันออกโดยไม่ทำให้ตราประทับเสีย
แล้วเอามาให้ดูซิ

ภาครายณะ

(ทำตามทีบอก แล้วเอาให้ดู)

มलयเกตุ

(มองดู) อ้อ! นี่มันเครื่องประดับที่ข้าถอดออกจากตัวให้รากษสะ
ชัดเจนว่าจดหมายนี้เขียนถึงจันทร์คุปตะ

ภาคุรายณะ

พระราชกุมาร! เราต้องทำให้ความสงสัยของเรากระจ่าง คนดี! ซ้อมมันอีกสิ

บุรุษ

ขอรับ ท่านที่เคารพ (ออกไปแล้วกลับเข้ามาพร้อมกับลิธารถกะ) ขณะที่กำลังถูกตี
เจ้าคนนี้นั้นบอกว่าจะสารภาพกับพระราชกุมารเท่านั้น

มलयเกตุ

ให้มันทำตามทีพูด

ลิธารถกะ

(ล้มตัวลงที่เท้า) ฝ่าบาทจะต้องอภัยโทษแก่หม่อมฉัน

มलयเกตุ

คนดี! คนที่มีคนอื่นเป็นเจ้าของ ได้รับอภัยโทษอยู่แล้ว จงบอกมาตามความเป็นจริงทุกอย่าง

ลิธารถกะ

พระราชกุมารโปรดฟัง ท่านอำมาตย์รากษสะนั้นละให้จดหมายนี้แก่หม่อมฉันและส่งหม่อมฉัน
ไปยังราชาจันทร์คุปตะ

มलयเกตุ

ทีนี้ข้าอยากจะฟังสารที่เป็นคำพูดจากเธอ

ลิธารถกะ

พระราชกุมาร! ท่านอำมาตย์สั่งให้พูดว่า "นี่คือมิตรรักที่เป็นราชา 5 องค์ของหม่อมฉัน พวกเขา
เกิดความรักในตัวพระองค์ คือ จิตรวรรมันเจ้าแห่งแคว้นกุลุตตะ สิงหนาทะเจ้าแห่งมละยะ
บุษกรากษะเจ้าแห่งกัสมิระ สินธุเสนะเจ้าแห่งแคว้นสินธุ และเมฆนาทเจ้าแห่งเปอร์เซีย
ในบรรดาพวกเขา 3 องค์แรกต้องการดินแดนของราชามलयเกตุ 2 คนหลังต้องการทัพช้าง
และทรัพย์ ดังนั้นขอพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ จงทำให้พวกเขาได้ของที่พวกเขาต้องการที่กล่าวมาแล้ว
นั้น³⁶ แบบเดียวกับที่ทำให้หม่อมฉันพอใจด้วยการปลดจากนักยะ" สารที่เป็นคำพูดมีเพียงเท่านั้นละ

³⁶ กวีวิเศษที่ตตะนำลักษณะเฉพาะของกองทัพแต่ละแคว้นมาแต่งสารที่เป็นคำพูดแสดงความต้องการของ
ราชาแต่ละแคว้น คือ ราชาที่มีเขตแดนติดกับรัฐของพระราชกุมารมलयเกตุต้องการดินแดนของพระราชกุมารมลาย
เกตุ ส่วนราชาที่มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ต้องการเพิ่มความยิ่งใหญ่ด้วยกองทัพช้างและทรัพย์สินของพระราชกุมารมलयเกตุ
และในคำสั่งประหารชีวิตราชาทั้ง 5 ก็ได้ทำให้สิ่งที่ต้องการทั้งหมดย้อนกลับมาหาพวกเขา

มลยเกตุ

(พูดกับตัวเอง) แปลกจริงว่า ทำไมจิตรวรมันและคนอื่นๆ ก็คิดคดต่อข้า

หรือว่าเพราะเหตุนี้เองพวกเขาจึงรักรักษาสะยั้งนัก (พูดดังๆ) วิชา! ข้าอยากพบรักษาสะ

ประติหารี

ตามพระประสงค์เพคะ พระราชกุมาร (ออกไป)

(ผู้ที่เข้ามาคือ รักษาสะนั่งอยู่ในบ้านพร้อมด้วยคนติดตามคนหนึ่ง มีท่าทางกระสับกระส่าย)

รักษาสะ

(พูดกับตัวเอง) เมื่อนึกถึงว่ากองทัพของเราเต็มไปด้วยทหารของจันทรคุปตะ

ข้าไม่มีความสบายใจเลยจริงๆ เพราะว่า

กองทัพที่ถูกกำหนดในผลสำเร็จไว้แล้ว (ถูกพิสูจน์ในประสิทธิภาพแล้ว) ที่มีความสัมพันธ์ที่

เกื้อกูลกัน (ระหว่างกองทัพ-ผลสำเร็จ-พันธมิตร) ที่มีพันธมิตรที่มั่นคง และที่แยกจากศัตรูนั้น

ย่อมมีเพื่อความสำเร็จ แต่กองทัพที่ยังต้องพิสูจน์ (ประสิทธิภาพ) ตัวเอง ที่เต็มไปด้วยทั้ง

พันธมิตรและศัตรู และเป็นกบฏกับฝ่ายของตัวเองด้วย ดังนั้นผู้นำจึงถูกล้มล้างเพราะพึ่งพา

กองทัพนั้น

เหมือนผู้อภิปรายจึงถูกล้มล้างเพราะยอมรับเหตุนี้ ซึ่งยังต้องพิสูจน์ตัวมันเอง ที่เต็มไปด้วย

ทั้งความเห็นที่พ้องและต่างกัน และได้แย้งในเหตุผลที่รองรับด้วย แต่เหตุพ้องมีเพื่อชัยชนะ (ได้

ข้อสรุปตามทำนองคลองธรรม) คือเหตุที่สืบหาข้อสรุปเพื่อความสำเร็จได้ ที่มีความสัมพันธ์ที่

เกื้อกูลกันของเหตุและผล (ความสัมพันธ์สากลของเหตุและผล) ที่มีความมั่นคงในความเห็น

พ้อง และได้แย้งกับความเห็นต่าง //5.10 //

หรือว่าพวกเราไม่ควรจะเคลือบแคลงว่า กองทัพของเราเกือบจะเต็มไปด้วยบุคคลที่พวกเรา

แน่ใจว่าหมดความรัก (ในจันทรคุปตะ) ไปแล้ว และได้ยอมมาร่วมก่อกบฏ (กับพวกเรา)

(พูดดังๆ) เพื่อนปริยมวทกะ! จงไปบอกตามคำพูดของข้าว่า ราชาทั้งหลายที่อยู่ฝ่าย

พระราชกุมาร บัดนี้ปาฏิหาริย์ตรออยู่ใกล้เข้ามาทุกวันแล้ว ดังนั้นขอพวกท่านโปรดแบ่งเป็นกองๆ

แล้วยাত্রาทัพไปแบบนี้

กองทัพหน้าขำนำทัพประกอบด้วยชาวชสะและชาวมคธ กองทัพที่อยู่ตรงกลางเป็นทัพชาว

คานธาระที่มีแม่ทัพเป็นชาวกรีกคอยเฝ้าระวังอย่างเข้มแข็ง ต่อจากนั้น (ทัพหลัง) เป็นพวก

แม่ทัพชาวศกะที่กล้าหาญ เดินร่วมไปกับชาวจินและชาวหุณะ (ฮั่นขาว) ส่วนที่เหลือเป็นหมู่

ราชามี (ราชาแห่ง) ชาวกุลูตะเป็นต้น คอยแวดล้อมพระราชกุมารไปในระหว่างการเดินทัพ

//5.11 //

ปริยัมวทกะ

ขอจงเป็นไปตามนั้น (พูดเสร็จแล้วออกไป)

(เข้ามา)

ประติหารี

ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย ท่านอำมาตย์! พระราชกุมารอยากพบท่าน

รากษสะ

คนดี! รอเดี๋ยว มีใครอยู่ที่นี้ไหม

(เข้ามา)

บุรุษ

ท่านอำมาตย์โปรดสั่ง

รากษสะ

จงบอกศกภูทาสะว่า “พระราชกุมารได้สวมเครื่องประดับให้ข้า ดังนั้น จึงไม่สมควรที่ข้าจะพบพระราชกุมารโดยที่ไม่แต่งเครื่องประดับนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจงให้เครื่องประดับชุดหนึ่งจาก 3 ชุดที่ข้าเคยซื้อไว้”

บุรุษ

ขอรับ (พูดเสร็จจึงออกไปแล้วกลับเข้ามาใหม่) ท่านอำมาตย์! นี่เครื่องประดับ

รากษสะ

(แสดงท่าแต่งเครื่องประดับแล้วลุกขึ้น) คนดี! นำทางข้าไปพบพระราชชาติ

ประติหารี

โปรดมาเลย ท่านอำมาตย์

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ตำแหน่งที่มีอำนาจสูงช่างเป็นสิ่งที่แม้คนไม่มีความผิดอะไรก็มีความหวั่นเกรงเพราะว่า

ความกลัวคนที่เขาจะต้องรับใช้(นายใหญ่)จะฝังใจพวกคนรับใช้ก่อน

จากนั้นความกลัวคนที่อยู่ใกล้ชิดกับคนคนนั้น(ลูกน้อง)ก็มีในใจของพวกเขาด้วย

จากนั้นตำแหน่งของผู้ที่ขึ้นไปสูงสุดจะสร้างความริษยาให้เกิดในหมู่คนชั่ว

ดังนั้นสถานะของพวกที่มีตำแหน่งสูงก็ถือว่าจะตกลงมาอย่างไม่เป็นท่า //5.12 //

(เดินไปรอบๆ)

ประติหารี

ท่านอำมาตย์! นั่นไง พระราชกุมาร เข้าไปเฝ้าพระองค์เลย ท่านอำมาตย์

รากษสะ

(มองดู) ประทับยืนอยู่นั่นก็คือพระราชกุมารนั่นเอง ซึ่ง

จ้องสายพระเนตรหนึ่งที่ปลายพระบาท โดยที่ไม่ได้จับจ้องวัตถุอื่นใดเพราะทรงเหม่อลอย
ใช้พระหัตถ์ข้างหนึ่งประคองพระกัมโบล(แก้ม)ที่เหมือนพระจันทร์ ที่ราวกับดั่งมันให้ต่ำลงมา
ด้วยการงานที่หนักที่ยากที่จะดำเนินการได้ //5.13 //

(เข้าไปใกล้) ขอพระราชกุมารจงมีชัย

มलयเกตุ

ท่านที่เคารพ! ข้าขอคารวะท่าน นี่ที่นั่ง นั่งซี

รากษสะ

(ทำตามนั้น)

มलयเกตุ

ท่านที่เคารพ! นานแล้วที่ไม่ได้พบท่านที่เคารพ ข้าจึงรู้สึกอึดอัดใจ

รากษสะ

พระราชกุมาร! หม่อมฉันซึ่งกำลังจัดขบวนทัพอย่างระมัดระวัง กำลังถูกตำหนิจากพระราชกุมาร

มलयเกตุ

ท่านที่เคารพ! ข้าอยากฟังว่า การจัดขบวนทัพทำอย่างไร

รากษสะ

พระราชกุมาร! พวกพระราชชาติติดตามพระราชกุมารถูกสั่งว่า สวดข้อความที่กล่าวมาแล้ว
“ให้เคลื่อน...(ตามโคลกที่ //5.11 //)”

มलयเกตุ

(พูดกับตัวเอง) เป็นไปได้ยังไง พวกคนที่มุ่งหมายที่จะทำให้จันทร์คุปตะพึงพอใจด้วยการทำลาย
ข้านั่นเอง จะล้อมข้าไว้ (พูดดังๆ) ท่านที่เคารพ! (วันนี้)มีใครไปหรือมาจากปาฏลีบุตรไหม

รากษสะ

ตอนนี้ จุดประสงค์ของการไปและการมามันจบแล้ว พวกเราจะไปที่นั่นภายใน 2 – 3 วันนี่แหละ

มलयเกตุ

(พูดกับตัวเอง) ข้ารู้ंना! (พูดดังๆ) แล้วทำไมท่านจึงส่งชายคนนี้ไปพร้อมจดหมายนี้ละ

รากษสะ

(มองดู) เอ๊ะ! สิทธารถกะ คนดี! นี่มันอะไรกัน

สิทธารถกะ

(แสดงท่าอับอายพร้อมทั้งน้ำตาคลอ) ยกโทษให้ด้วยท่านอำมาตย์ เมื่อถูกข้อม กระทบจึงไม่สามารถเก็บความลับไว้ได้

รากษสะ

คนดี! ข้าไม่เข้าใจเลยว่า ความลับนั้นมันคืออะไร

สิทธารถกะ

กระทบบอกแล้วไงว่า เมื่อถูกข้อม กระทบ.... (พูดได้ครั้งเดียวก็ยืนก้มหน้าด้วยความกลัว)

มलयเกตุ

ภาครายณะ! ต่อน้านาย เจ้าคนนี่กลัวหรืออาย มันคงไม่บอกหรือ
ท่านบอกท่านอำมาตย์เองเลย

ภาครายณะ

ตามพระราชกุ่มารสั่งพะยะค่ะ ท่านอำมาตย์! เจ้าคนนี่บอกว่า
"ท่านอำมาตย์ให้จดหมายและให้บอกเป็นคำพูด แล้วส่งกระทบไปหาจันทร์คุปตะ"

รากษสะ

คนดี! สิทธารถกะ! จจริงๆ หรือ

สิทธารถกะ

(แสดงความอับอาย) เมื่อกำลังถูกข้อมอย่างหนัก กระทบจึงบอกไปอย่างนั้น

รากษสะ

ไม่จริง เมื่อกำลังถูกข้อม ไม่มีใครหรอกที่จะไม่พูด (สิ่งที่อยากให้พูด)

มलयเกตุ

เพื่อน ภาครายณะ! เอาจดหมายให้ท่านดูซิ คนใช้คนนี่คงจะบอกสารที่เป็นคำพูด

ภาครายณะ

ท่านอำมาตย์! นี่จดหมาย

รากษสะ

(อ่าน) พระราชกุ่มาร! นี่เป็นแผนของศัตรู

มलयเกตุ

ท่านที่เคารพส่งเครื่องประดับนี้ไปพร้อมกับจดหมายด้วย แล้วมันจะเป็นแผนของศัตรูได้อย่างไร

รากษสะ

(ตรวจสอบเครื่องประดับ) พระราชกุมารส่งเครื่องประดับนี้มาให้หม่อมฉัน หม่อมฉันก็ให้มันแก่
 สิทธารถะในโอกาสที่เขาทำให้หม่อมฉันพอใจครั้งหนึ่ง

ภาคุรายณะ

คนคนนี้เป็นผู้เหมาะเป็นพิเศษสำหรับเครื่องประดับขนาดนั้นซึ่งพระราชกุมารถอดออก
 จากตนเอง แล้วให้เป็นของที่แสดงความโปรดปรานของพระองค์หรือ

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพเขียนในจดหมายว่า “ท่านต้องฟังสารที่เป็นคำพูดจากคนที่
 ไว้วางใจได้มากที่สุดคนนี้”

รากษสะ

สารจากใคร และสารถึงใคร และจดหมายนั้นก็ไม่ใช่ของหม่อมฉัน

มลยเกตุ

แล้วนี่คือแหวนตราประทับของใคร

รากษสะ

คนชั่วอาจจะสร้างแหวนตราประทับปลอมขึ้นก็ได้

ภาคุรายณะ

พระราชกุมาร! ท่านอำมาตย์พูดถูกแล้ว สิทธารถะ คนดี! ใครเขียนจดหมายนี้

สิทธารถะ

(มองหน้ารากษสะแล้วก้มหน้านิ่ง)

ภาคุรายณะ

คนดี! พอเถอะ เดียวก็โดนซ้อมอีกหรือ บอกมา

สิทธารถะ

ท่านที่เคารพ! ศกฐาทาสะเขียนครับ

รากษสะ

พระราชกุมาร! ถ้าศกฐาทาสะเขียน ก็คือหม่อมฉันเขียนนั่นเองหรือ

มลยเกตุ

วิชยา! เราอยากจะพบศกฐาทาสะ

ประดีหารี

เพคะ พระราชกุมาร

ภาคุรายณะ

(พูดกับตัวเอง) พวกสายลับของท่านจกณัถยะจะไม่พูดเรื่องที่ไม่รู้แน่ชัด ถ้าหากว่า

ศกฺกฐาทสเสมาแล้วจำได้ว่า นี่คือจดหมายนั้น เรื่องราวที่ผ่านมาก็จะแดงขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้น มลยเกตุจะเกิดสงสัย แผนการนี้ก็จะล้มเหลว (เพราะไม่ใส่ใจในแผนการ) เอาอย่างนี้ก็แล้วกัน (พูดต้งๆ) พระราชกุมาร! ศกฺกฐาทสเสมาคงจะไม่มีทางที่จะยอมรับว่า เขาเขียนจดหมาย เมื่ออยู่ต่อหน้าท่านอำมาตย์ ดังนั้น เราควรจะนำสิ่งที่เขาเขียนอย่างอื่นมา (เทียบ) ความเหมือนกันของตัวอักษรเท่านั้นแหละจะทำให้ความจริงปรากฏ

มลยเกตุ

วิชา! ทำตามนั้น

ภาควรรณ

พระราชกุมาร! ให้วิชานำแหวนตราประทับมาด้วย

มลยเกตุ

เอามาทั้งสองอย่างเลย

ประติหารี

เพคะ พระราชกุมาร! (ออกไปแล้วกลับเข้ามา) พระราชกุมาร! นี่จดหมายที่ศกฺกฐาทสเสมาเขียน และนี่แหวนตราประทับ

มลยเกตุ

(แสดงท่าดูทั้งสองอย่าง) ท่านอำมาตย์! ตัวอักษรตรงกัน

รากษส

(พูดกับตัวเอง) อักษรตรงกัน แต่ศกฺกฐาทสเสมาเป็นเพื่อนเรานี่ เพราะฉะนั้น อักษรจะเหมือนกันได้อย่างไรเล่า อาจจะเป็นได้ว่า ความภักดีทั้งหลายต่อเจ้านายถูกลืมแล้วโดยศกฺกฐาทสเสมา ผู้โลกในทรัพย์ที่ไม่จริงจังยั่งยืน แต่ไม่โลกในเกียรติยศที่ไม่เสื่อมสลาย เขาคงจะนึกถึงแต่บุตรและภรรยา //5.14 // หรือว่า จะมีความกลางแกลงใจอะไรอยู่อีกเล่า

แหวนตราประทับจะอยู่ที่นิ้วเขาตลอดเวลา สิทธารถะก็เป็นเพื่อนของเขา จดหมายที่เป็นที่บอกถึงแผนนี้พิสูจน์ว่า เป็นของเขาด้วยสิ่งที่เขาเขียนอีกฉบับหนึ่ง เห็นได้ชัดว่า ศกฺกฐาทสเสมาต้องการรักษาชีวิต จึงหันหลังให้กับความภักดีต่อนาย แล้วไปเข้ากับฝ่ายศัตรูที่เชี่ยวชาญ ในการสร้างความแตกแยก แล้วทำงานที่น่าสมเพชนี้ //5.15 //

มลยเกตุ

(มองดู) ท่านที่เคารพ! นี่คือนั่งในสามของเครื่องประดับไข่มุก ที่ท่านเขียนบอกว่า "หม่อมฉันได้รับเครื่องประดับ 3 ชุดที่พระองค์ส่งมาแล้ว" (มองดูแล้วพูดกับตัวเอง) เป็นไปได้ยังไง นี่มันเป็นเครื่องประดับที่พ่อของข้าเคยประดับนี้ (พูดต้งๆ) ท่านที่เคารพ! เครื่องประดับนี้มาจากไหน

รากษสะ

ได้มาจากการซื้อจากพ่อค้า

มลยเกตุ

วิชยา! เธอจำเครื่องประดับนี้ได้ไหม

ประติหาริ

(มองดูและน้ำตาคลอ) พระราชกุมาร! ทำไมหม่อมฉันจะจำไม่ได้ เครื่องประดับนี้
พระเจ้าปรวเตศวระผู้ที่ผู้คนทอพระนามเคยใส่

มลยเกตุ

(น้ำตาคลอ) โอ้! พระบิดา

ผู้เป็นเครื่องประดับแห่งวงศ์ตระกูล! เครื่องประดับที่คุณควรกับร่างกายเหล่านี้
ก็คือเครื่องประดับเหล่านั้นของท่านผู้ชอบเครื่องประดับ ซึ่งทำให้ท่านผู้ซึ่งมีความสว่างไสว
เกิดขึ้นด้วยพระพักตร์ที่เหมือนพระจันทร์ มีความมั่งคั่งเหมือนนยามผลบค่ำแห่งฤดูศรัท
ที่มีพระจันทร์พร้อมดาวนักษัตร //5.16 //

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) อะไรกันนี้ เขากล่าวว่า ราชาปรวเตศวระเคยสวมมัน มันชัดเจนว่า
มันเป็นของพระองค์จริงๆ และได้ถูกขายให้แก่ข้าโดยพ่อค้าที่ถูกจัญญะใช้มา³⁷

มลยเกตุ

ท่านที่เคารพ! ในเมื่อพระบิดาเคยสวมมันแล้ว โดยเฉพาะเมื่อมันไปอยู่กับจันทร์คูปตะแล้ว
ท่านไปซื้อมันมา มันเป็นไปได้อย่างไร หรือว่ามันควรจะเป็นแบบนี้ เพราะว่า
เมื่อจันทร์คูปตะผู้ขายหวังผลประโยชน์ที่มากกว่าเครื่องประดับเหล่านั้น
ท่านผู้โหดร้ายจึงได้กำหนดตัวข้าให้เป็นมูลค่าของเครื่องประดับเหล่านั้น //5.17 //

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! แผนของศัตรูแนบเนียนจริงๆ เพราะว่า
ข้าไม่ควรตอบว่า นี่ไม่ใช่จดหมายของข้า เพราะตราประทับเป็นของข้า
จะมีคนเชื่อได้อย่างไรว่า ศกฏทาสะได้ตัดขาดความเป็นมิตรแล้ว ใครเล่าจะคิดว่า
การขายเครื่องประดับเกี่ยวข้องกับพระเจ้าเมารยะ ดังนั้นในเรื่องนี้
การยอมรับยอมตึกว่าการตอบซื้อๆ (แบบชาวบ้าน) //5.18 //

³⁷ ตำราวรรณคดี เล่มที่ 3 บทที่ 16 โศลกที่ 5 ว่าด้วยการขายโดยไม่มีสิทธิ์ ในกรณีผู้ขายทรัพย์สิน (ที่เจ้าของแจ้งหายไว้) ไม่สามารถบอกทรัพย์สินนั้นรับซื้อมาจากผู้ใดได้ เขาไม่เพียงต้องจ่ายค่าทรัพย์สินนั้น แต่จะต้องถูกตั้งข้อหาลักทรัพย์ด้วย (Narain, 2005: 428) กวีวิเศษที่ตตะนำมาปรับใช้ในบทละครเพื่อแสดงโทษของการรับซื้อทรัพย์สินมีค่ามากโดยไม่ตรวจสอบที่มา

มลายเกตุ

ข้าสอบถามท่านที่เคารพเกี่ยวกับเรื่องนี้

รากษสะ

พระราชกุมาร! โปรดถามคนที่เป็นการยะเถิด หม่อมฉันได้กลายเป็นอนารยชนไปแล้ว

มลายเกตุ

เมารยะนั้นเป็นโอรสของนายของท่าน ข้าเป็นลูกของมิตรของท่านซึ่งมุ่งมั่นที่จะรับใช้ท่าน เมื่อท่านเชื่อฟังคำสั่งเขา เขาก็จะให้ทรัพย์ท่านตามความพอใจของเขา แต่เมื่อข้าเชื่อฟังคำสั่ง ท่านจะให้มัน(ทรัพย์)แก่ข้าตามความพอใจของท่าน ที่นั่นท่านจะได้ตำแหน่งมหาอำมาตย์ คือความเป็นทาสที่ได้รับการให้ความเคารพ แต่ที่นี้ความเป็นนายจะเป็นของท่าน ความดีนรณเพื่อแสวงหาสิ่งใดที่เหนือกว่า เพื่อตัวเอง (นั่น) เล่า ทำให้ท่านกลายเป็นอนารยชน //5.19 //

รากษสะ

พระราชกุมาร! เมื่อพระองค์ได้กล่าวคำที่ไม่ควรอย่างนี้ พระองค์นั่นเองได้ให้คำตัดสินแล้ว เอาเถอะ พระองค์ไม่มีความผิดอะไร (เขาสวดโคลกที่ 5.19 “เมารยะเป็นบุตรของเจ้านาย...” โดยการสลับที่สรรพนามบุรุษที่สองด้วยสรรพนามบุรุษที่หนึ่งและเอาสรรพนามบุรุษที่หนึ่งไปแทนสรรพนามบุรุษที่สอง)

(เมารยะนั้นเป็นโอรสของนายของหม่อมฉัน ท่านเป็นลูกของมิตรของหม่อมฉัน ซึ่งมุ่งมั่นที่จะรับใช้หม่อมฉัน เมื่อหม่อมฉันเชื่อฟังคำสั่งเขา เขาก็จะให้ทรัพย์หม่อมฉัน ตามความพอใจของเขา แต่เมื่อท่านเชื่อฟังคำสั่ง หม่อมฉันจะให้มัน(ทรัพย์)แก่ท่าน ตามความพอใจของหม่อมฉัน ที่นั่นหม่อมฉันจะได้ตำแหน่งมหาอำมาตย์ คือความเป็นทาสที่ได้รับการให้ความเคารพ แต่ที่นี้ความเป็นนายจะเป็นของหม่อมฉัน ความดีนรณเพื่อแสวงหาสิ่งใดที่เหนือกว่า เพื่อตัวเอง(นั่น)เล่า ทำให้หม่อมฉัน กลายเป็นอนารยชน)

มลายเกตุ

(ชี้จดหมายและกล่องเครื่องประดับ) แล้วนี่อะไร

รากษสะ

(น้ำตาคลอ) การเล่นเกมของโชตชะตา เพราะว่า

โชตชะตาที่ชั่วช้าได้ทำลายพวกพระราชผู้ตรวจสอบประชาชน เพราะความรัก (ในตัวหม่อมฉัน) หม่อมฉันจึงถูกถือโดยพวกเขา(พระราช)ผู้เป็นนาย ที่มีความกตัญญู ที่มีสติปัญญาสูง ว่าไม่ต่างจากลูก แม้ว่าความเป็นผู้รับใช้ (ของหม่อมฉัน) จะเป็นที่รองรับการดูหมิ่น

นี่คือการเล่นสนุกที่ยิ่งใหญ่ของโชคชะตานั่น ที่คอยทำลายความพยายามของมนุษย์

//5.20 //

มलयเกตุ

(ด้วยความโกรธ) แม้จนบัดนี้ท่านยังเฉยอยู่อีกหรือ พูดว่า มันเป็นการกำหนดของโชคชะตา ไม่ใช่เพราะความโลภ นี่ อนารยะ!

คนเนรคุณ! แกนำพระบิดาของข้าที่เคยหลงเชื่อแกมาก่อนไปสู่ความตาย

หลังจากที่ได้ทำหญิงสาวคนหนึ่งให้เป็นผู้ไม่มีคู่แข่งในการใช้ยาพิษร้ายแรง โอน่าสลดจริง!

ตอนนี้แกตั้งความสำคัญไว้ที่ตำแหน่งมหาอำมาตย์ แกได้เริ่มงานที่จะทำลายล้างเพื่อที่จะขาย

ข้านี้ให้แก่ศัตรูเหมือนขายเนื้อสัตว์ //5.21 //

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) นี่เป็นการแตกหน่อผีอีกแผลหนึ่ง (พูดดังๆ ปิดหูทั้งสอง)

ขอให้บาปจงหมดสิ้นไป หม่อมฉันไม่ได้ใช้หญิงยาพิษต่อพระเจ้าปรวเวศวระ

มलयเกตุ

แล้วใครละฆ่าพระบิดา

รากษสะ

เรื่องนี้พระองค์ต้องถามโชคชะตา

มलयเกตุ

(ด้วยความโกรธ) เรื่องนี้ต้องถามโชคชะตา ไม่ใช่กับบวชไชนะ ชิวสิทธิหรือ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) อะไรกันนี้ ชิวสิทธิก็เป็นสายลับของจาณักยะด้วย อ้า! พวกศัตรูได้จับหัวใจข้าไว้แล้วด้วย

มलयเกตุ

(ด้วยความโกรธ) ภาสุรกะ! ไปสังคีขรเสนะว่า "ราชาทั้ง 5 นี้ได้แก่ จิตรวรรมันแห่งแคว้นกุลลูตะ

สิงหนาทะราชาแห่งมลยะ ปุชกรากษะราชาแห่งกัศมีระ สุเชณะราชาแห่งสินธุและเมฆนาทะ

แห่งเปอร์เซีย หลังจากได้ผูกมิตรกับรากษสะต้องการทำให้จันทรคุปะพอใจ

ด้วยการทำร้ายร่างกายข้า ในราชาเหล่านั้น 3 องค์แรกต้องการแผ่นดินของข้า

จงนำพวกเขาไปยังหลุมลึกแล้วกลบหลุมนั้นด้วยฝุ่น แต่อีก 2 องค์ ต้องการทัพช้างของข้า

จงให้ช้างสังหารเขาทั้งสองนั้น"

บุรุษ

พะยะคะ (พูดเสร็จแล้วออกไป)

มลยเกตุ

(ด้วยความโกรธ) รากษสะ รากษสะ! ข้าไม่ใช่รากษสะ ผู้ทำลายความเชื่อถือ จริ่งๆ ข้าคือมลยเกตุ ดังนั้น ไปเถอะ จงไปพึ่งจันทร์คุปตะจนหมดใจ ดูนะ ข้าสามารถที่จะทำลายวิษณุคุปตะและเมารยะแม้จะมาพร้อมกับแก โดยสิ้นเชิงเหมือนความประพุดิชั่วทำลายวรรคทั้งสาม //5.22 //

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! พวกเรามีเวลาน้อยมาก ดังนั้น เราควรจะส่งกองทัพของเราให้ล้อมเมืองปาฏลีปุตรไว้ได้แล้วตอนนี้
ขอลำของฝุ่นจำนวนมากที่ฟุ้งขึ้นที่ปรากฏตัวขึ้นเพราะการสับลงของกิบของพวกม้าแห่งกองทัพ ที่น้ำมันของพวกข้างได้ตัดโคนของมัน (ฝุ่น) จงตกลงบนหัวของพวกศัตรู โดยทำให้แกำ ของพวกผู้หญิงชาวเคาฑะมีสีเหมือนคว้น (แกำ) ที่เต็มไปด้วยกลิ่นหอมของละอองเกสรดอกโลธระ (ฝุ่น) ที่ขมความดำของผมที่ถูกรวบไว้ ที่มีสีเหมือนฝูงแมลงภู่ //5.23 //

(มลยเกตุออกไปพร้อมคนรับใช้)

รากษสะ

(รู้สึกสะเทือนใจ) โอ้แย่มาก! โชคร้ายจริงๆ จิตรวรรมันและคนอื่นๆ ผู้นำสาธาก็ถูกสังหารด้วยมันเป็นไปได้อย่างไรที่รากษสะทำงานเพื่อความพินาศของมิตร ไม่ใช่เพื่อความพินาศของศัตรู ข้าโชคไม่ดี จะทำอะไรได้ในตอนนี้
ข้าจะไปป่าบำเพ็ญตบะดีไหม ใจของข้าที่เต็มไปด้วยความต้องการแก้แค้นคงไม่สงบ เพราะการบำเพ็ญตบะ ข้าจะ (ตาย) ตามพวกเจ้านายของข้าไปดีไหม
น้ำมันเหมาะสำหรับผู้หญิงเมื่อศัตรูของข้ายังไม่ตาย หรือว่าข้าจะถือดาบบุกเข้าในกองทัพศัตรูคนเดียวดี ไม่ดีแน่ ใจของข้าที่ร้อนรนในการที่จะปลดปล่อย จันทนทาสะให้เป็นอิสระ คงจะไม่ยอมให้ทำเช่นนั้น ไม่เช่นนั้น มันก็เป็นสิ่งแสดงความอกตัญญู //5.24 //

(ทุกคนออกไป)

จบองค์ 5 ชื่อว่า จดหมายปลอม

มุทรารากษสะ

องค์ที่ 6

(จากนั้น สิทธารณะผู้สวมใส่เครื่องประดับอันงดงามและมีความสุข กำลังเข้ามา)

สิทธารณะ--

ขอพระเศวตผู้ทรงเป็นดั่งเมฆดำผู้ทรงฆ่าอสุรเกศิน จงมีชัย
ขอจันทร์คูปตะผู้ทรงเป็นดั่งดวงจันทร์ที่คนชื่นชม จงมีชัย
และขออนุญาตของท่านจากณัฏยะที่ได้ทำลายฝ่ายศัตรูโดยได้บรรลุมารกิจทั้งหมดที่จะต้องทำ
ด้วยกองทัพนั้นแหละ จงมีชัย //6.1 //

ในตอนนี้อ่าจะได้เห็นสมิทธารณะผู้เป็นเพื่อนรักหลังจากห่างหายกันไปนานแล้ว
(เดินไปรอบๆ และมองหา) นี่สมิทธารณะเพื่อนรักของข้ากำลังมาที่นี้ด้วย
ข้าจะเข้าไปหาเขาดีกว่า

(จากนั้น สมิทธารณะเข้ามา)

สมิทธารณะ

ความรุ่งเรืองกำลังนำความทุกข์มาให้ในยามแยกกับเพื่อนผู้อยู่ในหัวใจ ผู้ทำให้มีความสุขใน
งานเฉลิมฉลองที่บ้าน เหมือนดวงจันทร์ที่ทำให้มีความสุขในยามทุกข์ //6.2 //

ข้าได้ยินว่า สิทธารณะเพื่อนรักกลับมาจากค่ายทหารของมลยเหตุแล้ว ดังนั้น ข้าจะไปหาเขา
ดีกว่า

(ว่าแล้วก็เดินไปรอบๆ แล้วมองหา) นี่สิทธารณะ

สิทธารณะ

(เข้าไปหาแล้ว) สมิทธารณะเป็นอย่างไร เพื่อนรักมีความสุขดีอยู่ไหม

(ว่าแล้ว ทั้งสองสวมกอดซึ่งกันและกัน)

สมิทธารณะ

เพื่อน! ข้าจะมีความสุขได้จากที่ไหน เพราะว่า ท่านยังไม่มาบ้านของข้าวันนี้ แม้ท่านได้กลับมา
จากการไปอยู่ต่างเมืองมาเป็นเวลานานแล้ว

สิทธิธารณะ

ยกโทษให้ข้าด้วยเพื่อน ทันทันที่จางฉกยะเห็นข้าแล้วนั้นละ ก็ได้สั่งข้าตามนี้ว่า “สิทธิธารณะ! เจ้าจงไปและบอกข่าวดีนี้แก่พระราชาราชผู้งามเหมือนพระจันทร์ (พระเจ้าจันทร์คุปตะ)” หลังจากได้บอกต่อพระองค์อย่างนี้แล้ว จากนั้นข้าก็ได้รับความโปรดปรานจากพระราชาราชแล้ว ข้าก็เดินทางมาที่บ้านของท่านเพื่อพบเพื่อนรักนั้นแหละ

สมิทธารณะ

เพื่อน! ถ้าข้าควรได้ฟังมัน ดังนั้น ท่านจงเล่า ข่าวดีอะไรที่ท่านบอกแก่พระเจ้าจันทร์คุปตะผู้น่ามอง

สิทธิธารณะ

เพื่อน! มีอะไรที่ไม่ควรฟังสำหรับท่านด้วยหรือ ดังนั้น ท่านจงฟัง ประการแรก คือ หลังจากได้ขับไล่รากษสไปแล้ว มลยเกตุคนชั่วผู้มีจิตใจสับสนจากนโยบายของจางฉกยะได้ฆ่าราชาสำคัญทั้ง 5 มีจิตรวมันเป็นต้น จากนั้น เมื่อราชาทั้งหลายคิดว่า เขา (มลยเกตุ) ประพฤติชั่ว เพราะไม่ได้คิดให้รอบคอบ จึงได้ละทิ้งฐานค้ำอาหารของมลยเกตุ เพื่อความปลอดภัย แล้วออกเดินทางพร้อมบริวารและทหารที่เหลือที่สิ้นกลัว กลับไปยังดินแดนเดิมของแต่ละคนพร้อมความกลัว แม้ราชาบริวาร(ของพระราชกุมารมลยเกตุ) ทั้งหลายก็มีใจห่อเหี่ยว ภัทรภฏ ปुरुษทัตตะ ชิงคราตะ พละคุปตะ ราชเสนะ ภาคุรายณะ โรหิตากษะ วิชยวรมัน และคนอื่นๆ จึงได้จับมลยเกตุคุมขังไว้

สมิทธารณะ

เพื่อน! คนเขาพูดกันว่า ภัทรภฏและคนอื่นๆ ไม่จงรักภักดีต่อพระเจ้าจันทร์คุปตะแล้ว จึงได้เข้ามาฟังมลยเกตุ ดังนั้น ทำไมในตอนเริ่มต้นเป็นอย่างหนึ่ง ในตอนจบจึงเป็นอย่างหนึ่ง ราวกับโครงเรื่องของนาฏกรรมที่กวีเลวแต่ง

สิทธิธารณะ

เพื่อน! ท่านจงไหว้ต้อนรับนโยบายการปกครองของท่านจางฉกยะซึ่งเป็นวิถีที่ไม่เคยได้ยินราวกับวิถีแห่งโชคชะตา

สมิทธารณะ

อะไรต่อจากนั้น

สิทธิธารณะ

จากนั้น หลังจากออกเดินทางไปจากที่นี่ จางฉกยะพร้อมกองกำลังที่รวบรวมมาจำนวนมากก็ได้มาเผชิญหน้ากองกำลังชาวมลยเกตุทั้งหมดที่พวกราชาถูกฆ่า

สมิทธารณะ

เพื่อน! มันเกิดขึ้นที่ไหน

ลิตธารณะ

ที่นี้, ที่ซึ่ง

ข้างที่กำลังพุ่งออกไป ส่งเสียงคำรามเหมือนเมฆที่ทรงน้ำ เพราะความก้าวร้าวจากการตกมัน
ที่มีมากเกินไป ม้าที่กระเด็นสูงเหมือนเกิดคลื่นซัด เพราะความกลัวที่ถูกตีด้วยแส้ (ทั้งหมด)
กำลังหลังไหลเข้ามาปะทะกัน //6.3 //

สมิทธารณะ

เพื่อน! ตอนนี้หยุดเรื่องนี้ไว้ก่อน ทำไมจากนั้นก็จิ้งขึ้นสู่ตำแหน่งอำมาตย์นี้อีกครั้งละ
แม้เขาได้ลาออกจากตำแหน่งขณะอยู่ต่อหน้าคนทั้งหมดเช่นนั้นไปแล้ว

ลิตธารณะ

ตอนนี้ท่านเป็นคนโง่มาก ดังนั้นท่านจึงต้องการที่จะหยั่งรู้การกระทำของท่านจากนักยะแม่อำมาตย์
รากษสะก็ไม่เคยจะหยั่งรู้ได้มาก่อน

สมิทธารณะ

เพื่อน! ตอนนี้ อำมาตย์รากษสะอยู่ที่ไหน

ลิตธารณะ

มันถูกแจ้งแก่จากนักยะว่า ขณะที่ความโกลาหลจากความกลัวมีมากขึ้น เขา (รากษสะ) ผู้ถูกสะกด
รอยตามโดยสายลับที่ชื่อ อุทุมพร ก็ได้ออกจากค่ายทหารของมลายเกตุ แล้วกลับมายังเมือง
ปาฏลิปุตระ

สมิทธารณะ

เพื่อน! อำมาตย์รากษสะผู้ได้ชื่อว่ามีสติปัญญาในการฟื้นฟูอำนาจการปกครองสูงสุดของนันทะ
ได้ออกจากเมืองปาฏลิปุตระไปแล้วเช่นนั้น ตอนนี้เขาผู้มีเป้าหมายที่ยังไม่บรรลุ ได้กลับมาเมือง
ปาฏลิปุตระอีกครั้งใช่ไหม

ลิตธารณะ

เพื่อน! ข้าเดาว่า เพราะความรักในจันทนทาสะ

สมิทธารณะ

เพื่อน! ข้าราวกับที่กำลังจะได้เห็นอิสรภาพของจันทนทาสะ

ลิตธารณะ

อิสรภาพของเขาผู้โชคร้ายจะมีจากไหน ตามคำสั่งของท่านจากนักยะ ให้พวกเราทั้งสองพาเขามา
ยังแดนประหารเดี๋ยวนี้ แล้วต้องฆ่าเขาด้วย

สมิทธารณะ

(ด้วยความโกรธ) ท่านจากนักยะไม่มีเพชรฆาตอื่นอีกแล้วหรือ ดังนั้น เขาจึงให้เราทั้งสองทำใน
ภารกิจที่โหดร้ายมากเช่นนี้

สิทธิารถกะ

เพื่อน! ในโลกมนุษย์ ผู้ต้องการที่จะมีชีวิตอยู่คนใดจะขัดคำสั่งของท่านจกัญกะได้
 ดังนั้น ท่านจงมาเถอะ หลังสวมใส่เสื้อผ้าของจกัญทาลแล้ว เราทั้งสองจะนำจกัญทาสะ
 ไปยังแดนประหาร (ว่าแล้ว ทั้งสองก็ออกไป)

(จบประเวศกะ)

(จากนั้น บุรุษถือเชือกเข้ามา)

บุรุษ

ขอเชือก (บาท) คือนโยบายของจกัญกะ ที่แข็งแกร่งเพราะประกอบด้วย 6 คุณ (6 สาย)
 มีปลายบาททำด้วยอุบายต่างๆ ตามลำดับ ที่พร้อมมัดศัตรู จงมีชัย //6.4 //

(เดินไปรอบๆ และมองหา) นี่คือนโยบายที่ที่อุทุมพรแจ้งท่านจกัญกะ ที่ซึ่งฉันจะได้พบอำมาตย์
 รักษาสะตามคำสั่งของท่านจกัญกะ (มองหา) โอ้ จริงหรือนี่! อำมาตย์รักษาสะผู้มีศีระะถูกปก
 คลุม กำลังมาทางนี้จริงๆ ดังนั้น การมีร่างกายที่ถูกปิดบังด้วยต้นไม้ในอุทยานแห่งนี้ ข้าก็จะได้เห็น
 ว่า เขาจะเลือกนั่งตรงไหน (เดินไปรอบๆ แล้วหยุด)

(จากนั้น รักษาสะตามที่อธิบายไว้ เข้ามาพร้อมดาบ)

รักษาสะ

(น้ำตาไหล) โอ้ อนิจจา

พระศรียาว่ากับว่าเป็นหญิงแพศยาเพราะกลัวชาติที่อาศัย ก็ได้ไปยังตระกูลอื่นแล้ว
 ประชาชนผู้มีความจงรักภักดีที่ถูกทิ้งแล้วก็ตามพระศรียานั้นไปด้วยเหมือนคนที่ตามคนอื่นไป
 อย่างไม่คิดอะไร ภาระของงานก็ได้ถูกทิ้งแล้วแม้โดยคนที่ไว้วางใจที่มีผลของความ
 กล้าหาญที่ไม่ได้รับแล้ว พวกเขาจะทำอะไรได้ มิฉะนั้นก็เหมือนร่างกายที่ไม่มีศีระะ ยืนอยู่
 //6.5 //

อีกประการหนึ่ง

หลังจากได้ละทิ้งสามิผู้เป็นราชาที่เป็นเจ้าของประชาชนและผู้มีวงศ์ตระกูลที่สูงส่งเพราะมี
 จุดอ่อนแล้ว พระศรียาว่ากับหญิงคนหนึ่งที่ไร้ยางอายุ ได้ไปหาวฤชละ และตั้งมั่นในเขา พวกเขา
 ควรทำอะไรดีในเรื่องนี้ แม้พวกเขามีความพยายามที่หนักแน่น แต่โชคชะตาก็ทำให้ไร้ผล
 เหมือนเป็นศัตรูของพวกเขา//6.6 //

เพราะว่า

เมื่อราชา (นันทะ) ผู้ไม่สมควรมีความตายแบบนั้น ได้ไปสวรรคแล้ว ข้าได้มีความพยายามตั้งปรวตศวะนี้เป็นราชา ครั้นเมื่อเขาถูกฆ่าตาย แม้กระนั้นลูกชายของเขาก็เป็นผู้ไม่สำเร็จ เพราะโชคชะตาเป็นศัตรูกับราชวงศ์นันทะไม่ใช้กับพราหมณ์นั้น //6.7 //

โอ้! น่าเศร้า! มเลจจะก็ขาดวิจาร์ณญาณ, เพราะอะไร

แม้ตอนนี้ราชสกะก็ยังคงปรารถนาจะรับใช้เจ้านายผู้ถูกทำลายจนหมดเมล็ดพันธุ์ไปแล้ว ทำไมเขาผู้ยังไม่ถูกทำลายจึงจะไปทำสนธิสัญญากับศัตรูของเจ้านายเล่า เพราะว่าเรื่องเพียงเท่านี้ไม่ถูกมองเห็นแล้วโดยมเลจจะที่มีใจว่างเปล่าจากวิจาร์ณญาณ หรือว่าสติปัญญาทั้งหมดของผู้ที่ถูกลิขิตโดยโชคชะตาจะวิปลาสไปแล้ว //6.8 //

ดังนั้น แม้ตอนนี้ราชสกะจะยอมตายดีกว่าโดยยอมตกไปอยู่ในมือของศัตรู แต่จะไม่ยอมทำสนธิสัญญากับจันทร์คุปตะ หรือว่า ข้ายอมเป็นผู้อภัยศเพราะไม่ยึดมั่นในคำสัตย์ดีกว่าแน่นอน แต่ไม่ยอมเป็นผู้ถูกดูหมิ่นเพราะกลลวงของศัตรู (มองไปรอบๆ พร้อมกับน้ำตา) เหล่านี้คือพื้นที่ที่อยู่รอบๆ เมืองกุสุมาปุระ (เมืองปาฏลีบุตร) ที่มีพื้นที่ถูกทำให้บริสุทธิ์ด้วยจำนวนมากของก้าวย่างพระบาทของราชา เพราะ ณ ที่นี้

ราชาผู้ปล่อยสายบังเหียนที่จับไว้ให้หลุดเพื่อตั้งคณธูยงลูกศรหลากหลายวิธีเพราะมาวิ่งเร็วไปยังป่าที่เคลื่อนที่หลายป่า ณ สถานที่แห่งนี้ ที่แถวของต้นไม้ในสวนนี้ ราชาประทับยืนแล้วพูดกับราชาทั้งหลาย ณ ที่นี้ พื้นแผ่นดินของเมืองกุสุมาที่ได้ถูกมองเห็นแล้ว ในตอนนี้ปราศจากราชาเหล่านั้นทำให้มีความทุกข์อย่างมากเช่นนี้ //6.9 //

ดังนั้น ข้าเป็นผู้โชคไม่ดีจะไปไหนดีละ (มองดู) เอาละ! ข้าเห็นอุทยานร้างอยู่ที่นั่นแล้ว เข้าไปแล้ว ข้าจะจะได้รับข่าวสารเกี่ยวกับจันทนทาสะจากใครคนใดคนหนึ่ง โอ้! การเปลี่ยนแปลงของสภาพที่ราบเรียบและไม่ราบเรียบของคนจะเกิดขึ้นแบบไม่รู้มาก่อน ทำไมหรือ

เมื่อก่อน ข้าผู้นี้ได้ออกจากเมืองอย่างช้าๆ มีราชานับ 1,000 องค์ ห้อมล้อม ราวกับเป็นราชามีประชาชนขึ้นช้วนดู เหมือนเป็นพระจันทร์ที่ค่อยๆ ขึ้นใหม่ ข้าคนนั้นนั่นแหละที่อยู่ในเมืองเดียวกันนี้อีกครั้ง ก็คือข้าคนที่มีความพยายามแล้วแต่ไร้ผลกำลังเข้าสู่อุทยานร้างอย่างรวดเร็ว ราวกับเป็นโจรเพราะความกลัว //6.10 //

หรือว่า สิ่งนี้มีแล้ว เพราะความโปรดปรานของพวกเขาเหล่านี้ พวกเขาไม่มีอีกแล้ว (แสดงท่าทางเข้าไปแล้ว มองดู) โอ้! อุทยานร้างไม่น่ารื่นรมย์เลย เพราะที่นี้ ปราสาทราชวังที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป เหมือนตระกูลที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป สระน้ำที่เหือดแห้งลงเหมือนใจของคนดีที่เหือดแห้งลงเพราะความพินาศของเพื่อน ต้นไม้ที่ปราศจากผลเหมือนนโยบายที่ปราศจากผลเพราะใช้วิธีการที่ไร้ค่า แผ่นดินที่ถูกปิดบังด้วยหญ้าเหมือนสติปัญญาของคนโง่ที่ถูกปิดบังโดยนโยบายที่ไม่ดี //6.11 //

อีกประการหนึ่ง

ผู้ที่กำลังส่งเสียงขู่พ่นพิษราวกับมีความสงสารในความเจ็บปวดของคนคุ้นเคย กำลังพันด้วยชิ้นส่วนของคราบของมัน ที่บาดแผลของกิ่งของต้นไม้ คือส่วนที่ถูกพันด้วยขวานคมและใหญ่มาก (กิ่งของต้นไม้) ที่ส่งเสียงร้องไห้เพราะความเจ็บปวด คือเสียงคร่ำครวญอย่างต่อเนื่องของนกพิราบ //6.12 //

และต้นไม้ผู้มาสงสารเหล่านี้

ต้นไม้ที่กำลังแสดงความเหือดแห้งภายในลำต้นออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน ราวกับที่กำลังมีน้ำตาไหลออกมาอย่างหนักจากรูแมลง ที่มีสีดำเพราะสูญเสียร่มเงา ที่จมอยู่ในความทุกข์ราวกับดำเนินการที่จะมุ่งไปสู่สุสาน //6.13 //

ในระหว่างนี้ ข้าจะนั่งพักซักครู่ ที่แผ่นหินแตก ที่หาได้ง่ายในชะตาชีวิตที่พลิกกลับไปไม่ได้นี้ (นั่งลงและฟัง) โอ้! นี่ทำไมจู่ๆ ก็ได้ยินเสียงชื่นชมยินดี ที่ผสมกับเสียงที่แหลมคมของกลองและสังข์ มันคือ

เสียงชื่นชมยินดีพร้อมเสียงอีกทีที่ประกอบไปด้วยเสียงแหลมคมของกลองและสังข์ ราวกับว่า เสียงถูกดูดเข้าและคายออกมาทันทีทันใดโดยปราสาททั้งหลาย เพราะมีมากเกินไป กำลังบดขยี้ช่องหูของผู้ฟังให้อ่อนล้า เพราะดังมาก เสียงนี้กำลังแผ่กระจายไป ราวกับว่าเพื่อที่จะวัดความยาวของทิศทั้งหลาย //6.14 //

(ไตร่ตรอง) อ้า! ข้ารู้แล้วว่า เป็นเสียงชื่นชมยินดีของราชสำนักที่เกิดจากการจับกุมมลายเถตุได้ (มีความริษยาพร้อมกับขณะที่ถูกได้ครั้งเดียว) มันแสดงถึงความพึงพอใจของราชวงศ์เมารยะ (น้ำตาคลอ) โอ้! น่าอนาถจริงๆ

ให้ข้าได้ยินความเจริญรุ่งเรืองของศัตรู และให้ได้เห็นโดยนำเข้ามาใกล้ ข้าคิดว่า
ตอนนี้ มันเป็น ความพยายามของโชคชะตาของข้าที่จะให้ (ข้า) กระจก //6.15 //

บุรุษ

เขา (รากษส) นั่งอยู่นิ่งๆ ในตอนนี้ ข้าจะทำคำสั่งของท่านจนกว่าจะสำเร็จ (เขากำลังจะ
แขวนคอด้วยเชือกบาศต่อหน้าของรากษส ราวกับไม่เห็นรากษส)

รากษส

(มองดู) โอ้! เขาแขวนคอตัวเองทำไม คนที่น่าสงสารนี้คงจะมีทุกข์เหมือนข้า เออละ! ข้าจะถาม
เขาดู (เข้าไปใกล้) คนดี! นี่เธอกำลังทำอะไร

บุรุษ

(ด้วยน้ำตา) ท่านที่เคารพ! คนโชคร้ายที่เหมือนข้าผู้มีทุกข์เพราะความพินาศของเพื่อนรัก กำลัง
ทำอะไรได้ ข้าก็กำลังทำสิ่งนั้น

รากษส

(พูดกับตัวเอง) ก่อนอื่น ข้ารู้แล้วว่า คนทุกข์ยากผู้มีความทุกข์ก็เหมือนข้าตอนนี้ด้วย (พูดดังๆ)
นี่เธอผู้เป็นเพื่อนร่วมทุกข์! ถ้ามันไม่เป็นความลับ หรือไม่เป็นภาระมาก ดังนั้น ข้าต้องการที่จะฟัง

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! มันไม่เป็นความลับและไม่เป็นภาระมากอะไรหรอก แต่ข้าผู้มีใจเป็นทุกข์เพราะ
ความพินาศของเพื่อนรักไม่สามารถรอข้าที่จะตายได้อีกต่อไปแล้ว

รากษส

(ถอนหายใจแล้ว พูดกับตัวเอง) อนิจจา! ข้าถูกบุรุษนี้ทำให้ต่ำต้อยที่เมินเฉยในความหายนะของ
เพื่อน เหมือนเป็นคนแปลกหน้า (พูดดังๆ) คนดี! ถ้ามันไม่เป็นความลับหรือไม่เป็นภาระมาก
ดังนั้น ข้าต้องการที่จะฟัง

บุรุษ

โอ้! ความดีร้ายของท่านผู้เจริญ ข้าไม่มีทางออก ข้าจะบอก ในตอนนั้น ในเมืองนี้ มีพ่อค้าอัญมณี
ชื่อว่า วิษณุทาสะ

รากษส

(พูดกับตัวเอง) วิษณุทาสะเป็นเพื่อนที่ดีที่สุดของจันททาสะ (พูดดังๆ) อะไรเกิดขึ้นกับเขา

บุรุษ

เขาก็เป็นเพื่อนรักของข้า

รากษส

(ตีใจพร้อมพูดกับตัวเอง) อ้า! เขาได้พูดว่า เป็นเพื่อนรัก เป็นผู้มีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกันมาก
ดีจริงๆ! เขาอาจจะรู้เรื่องราวของจันททาสะ

บุรุษ

ในตอนนี้ เขา (วิษณุทาสะ) ได้ให้ทรัพย์สินสมบัติมีเครื่องประดับเป็นต้นแก่คนจน แล้วได้ออกจากเมือง เพื่อต้องการเข้าสู่กองไฟ ข้าจึงได้เข้ามาในสวนร้างนี้ เพื่อฆ่าตัวตายโดยการแขวนคอตัวเอง เพื่อว่าข้าจะไม่ได้ยินสิ่งที่ไม่อยากได้ยินเกี่ยวกับเขาด้วย

รากษสะ

คนดี! อะไรคือสาเหตุในการเข้าสู่กองไฟของเพื่อนของท่าน

เขาถูกโจมตีด้วยโรคภัยที่เกินจะไยยารักษาไข้หรือไม่...

บุรุษ

ไม่ใช่เลย

รากษสะ

...เขาถูกไล่ออกเพราะความโกรธที่ราวกับไฟและยาพิษของราชาไข้ไหม...

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! พระเจ้าช่วยๆ! ไม่มีการปฏิบัติที่โหดร้ายในอาณาจักรของจันทรคุปตะ

รากษสะ

...เขาได้รักผู้หญิงของคนอื่นที่ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ไข้ไหม...

บุรุษ

(ปิดหู) พระเจ้าช่วย! เขาไม่ได้เป็นที่ของความเป็นผู้ไม่มีศีลธรรมแน่ๆ

รากษสะ

...มีการตายอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ของเพื่อนของเขาแน่นอน เหมือนของเธอไข้ไหม //6.16 //

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! ใจครับ

รากษสะ

(ด้วยความกระวนกระวายใจ พุดกับตัวเอง) จริงๆ แล้ว หัวใจของข้าก็สิ้น เพราะเข้าข้างความรักเพื่อนที่เหมาะสมแล้ว เพราะได้ยินคำว่า เพื่อนรักของจันทรทาสะ และความพินาศของเขา (จันทรทาสะ) เป็นสาเหตุของการเข้าสู่กองไฟ (พุดดังๆ) ข้าต้องการที่จะฟังโดยละเอียดเกี่ยวกับการตายของเขา (จันทรทาสะ) และการกระทำอันสูงส่งของคนที่ยพยายามที่จะตายเพราะความรักต่อเพื่อนรัก

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! ดังนั้น ข้าผู้โชคร้ายไม่สามารถรอข้าที่จะตายได้อีกต่อไปแล้ว

รากษสะ

คนดี! เธอจงเล่าเรื่องราวที่ฟังต้องฟัง

บุรุษ

ข้าไม่มีทางออก สิ่งทีพึ่งทำคืออะไร นี่ข้าจะเล่ามันล่ะ ท่านที่เคารพจงฟัง

รากษสะ

คนดี! ข้าจะตั้งใจฟัง

บุรุษ

ในเมืองแห่งนี้ มีพ่อค้าอัญมณีชื่อ จันทนทาสะ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง พร้อมความสิ้นหวัง) โชคชะตาได้เปิดประตูแห่งการถือศีลบวชเพื่อไปศึกษาความ
ศรัทธาของข้านี้นั่นแหละ ใจเอ๋ย! เจ้าจงเข้มแข็ง เจ้าจะต้องได้ยินบางสิ่งทีเจ็บปวดมาก

(พูดดังๆ) คนดี! ได้ยินมาว่า เขาเป็นคนดีที่รักเพื่อน เกิดอะไรขึ้นกับเขา

บุรุษ

เขา (จันทนทาสะ) เป็นเพื่อนรักของวิษณุทาสะคนนี้

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) นี่คือการตกของสายฟ้าแห่งความโศกเศร้าใกล้ทีหัวใจ

บุรุษ

จากนั้น ในวันที่วิษณุทาสะแจ้งจันทรคุปตะให้ทราบตามความเหมาะสมกับความรักต่อเพื่อน

รากษสะ

จงบอกมาว่า เขาแจ้งว่าอะไร

บุรุษ

เขาพูดว่า พระราชา! หม่อมฉันมีทรัพย์สมบัติทีเพียงพอในการดำรงราชวงศ์ของท่าน จันทนทาสะ
ผู้เป็นเพื่อนรักของหม่อมฉันจงถูกปล่อยให้เป็นอิสระ ด้วยการแลกเปลี่ยนกับทรัพย์นั้น

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ดีมาก ๆ วิษณุทาสะ ดีมาก!, โอ้! ความรักต่อเพื่อนถูกเธอพิสูจน์ให้เห็นแล้ว
เพราะว่า

พวกลูกจะฆ่าพ่อทั้งหลาย พวกพ่อจะฆ่าลูกทั้งหลาย เหมือนเป็นศัตรูกัน และเพื่อนจะทำลาย
มิตรภาพในเพื่อน ก็เพื่อทรัพย์สมบัติ (แต่)ทรัพย์สมบัตินั้นถูกท่านถือว่ารากับเป็นของเลว
ทันทีทันใดนั้น ก็เพื่อปลดปล่อยเพื่อนรัก ทรัพย์สมบัตินั้นของท่านผู้เป็นพ่อค่านันแหละได้ถูก
ทำให้บรรลุเป้าหมายทีต้องการแล้ว แม้ในขณะที่ท่านยังเป็นพ่อค้าอยู่ //6.17 //

(พูดดังๆ) คนดี! จากนั้น ด้วยคำพูดเช่นนั้น เมารยะตอบอะไร

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! จากนั้น จันทรคุปตะได้ตอบเศรษฐีวิฆณฑาสะตามคำพูดเช่นนี้ว่า เราไม่ได้จงจำ จันทนทาสะเพราะเหตุแห่งเงิน แต่เพราะจันทนทาสะซ่อนครอบครัวของอำมาตย์รากษสะไว้ และไม่ส่งมอบให้ แม้ถูกขอร้องหลายครั้ง ดังนั้น ถ้าเขาส่งมอบครอบครัวนี้ให้ เขาก็จะมีอิสรภาพ ถ้าอย่างอื่น เขาก็จะมีโทษประหารชีวิต หลังจากได้พูดแล้ว ก็ให้นำจันทนทาสะไปสู่แดนประหาร จากนั้น เศรษฐีวิฆณฑาสะได้ออกไปจากเมืองโดยตั้งใจว่า ข้าจะเข้าไปสู่กองไฟ เพื่อว่าข้าจะไม่ได้ยินสิ่งที่ไม่อยากจะยินเกี่ยวกับจันทนทาสะผู้เป็นเพื่อน แม้ข้าก็ได้เข้ามายังสวนรังนี้โดยตั้งใจว่า ข้าจะฆ่าตัวตายโดยแขวนคอตัวเอง เพื่อว่าข้าจะไม่ได้ยินสิ่งที่ไม่อยากจะยินเกี่ยวกับวิฆณฑาสะด้วย

รากษสะ

คนดี! จันทนทาสะน่าจะยังไม่ถูกฆ่า

บุรุษ

วันนี้ เขาถูกฆ่าแน่ๆ ตอนนี้เขาคงจะถูกขอกเกี่ยวกับคนในครอบครัวของอำมาตย์รากษสะฆ่าแล้วฆ่าอีกอย่างแน่ๆ และเขาก็คงไม่มอบให้แน่นอน เพราะความรักเพื่อน เพราะฉะนั้น ด้วยเหตุนี้ ข้าจะไม่รอช้าเพื่อฆ่าตัวตายแล้ว

รากษสะ

(ด้วยความสุข พุดกับตัวเอง) ดี เพื่อนจันทนทาสะ! ดีจริงๆ แม้ปราศจากเพื่อน โอ้คนดี! ท่านได้รับเกียรติยศที่เกิดจากการคุ้มครองผู้ที่เข้ามาพึ่งพา เหมือนกับเกียรติยศของพระเจ้าศิวี //6.18 //

(พุดดังๆ) คนดี! เธอจงรีบไปหาวิฆณฑาสะ และห้ามไม่ให้เข้าสู่กองไฟ แม้ข้าก็จะทำให้ จันทนทาสะพ้นจากความตายด้วย

บุรุษ

แต่ท่านจะทำให้จันทนทาสะพ้นจากความตายด้วยวิธีใด

รากษสะ

(ชักดาบออกมา) ด้วยดาบนี้แน่นอน ที่เป็นเพื่อนในภารกิจ เธอจงดู ดาบนี้ที่มีรูปร่างราวกับเมฆที่เต็มไปด้วยน้ำ (คือความคม) และท้องฟ้า (คือด้ามที่เป็นโลหะ วาววับ) ที่มีขนลุกพอง (คือหยดน้ำของเมฆ) เพราะกระตือรือร้นที่จะรบ ที่มีความเป็นเพื่อนที่ถูกรับไว้แล้วด้วยมือของข้า ที่มีความแข็งแกร่งที่ถูกข้าศึกรับแล้วที่หินลับมีดคือสมรภูมิ เพราะความมากมายของความแข็งแกร่ง ตอนนี้ (ดาบ) กำลังกระตุ้นเตือนข้าอย่างควบคุมไม่ได้ที่ให้การสาหัสอย่างผู้ชายเพราะความรักต่อเพื่อนของข้า //6.19 //

บุรุษ

ท่านที่เคารพ! หลังจากได้พิจารณาท่านผู้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนที่จะมอบชีวิตให้เศรษฐกิจันทาสะเช่นนี้ และผู้ตกอยู่ในสภาพชีวิตที่ไม่ราบรื่น ข้าไม่สามารถที่จะรู้อย่างแน่นอนว่า ท่านคืออำมาตย์รักษาสะผู้เป็นที่น่าเคารพและผู้มีชื่อที่คนท่องจำ ที่ข้าพบโดยบังเอิญใช่หรือไม่ เพราะฉะนั้น ท่านจงโปรดอนุเคราะห์ข้าด้วยการขจัดความสงสัย (ว่าแล้ว ก็ล้มลงที่เท้าทั้งสอง)

รักษาสะ

ข้าก็คือคนคนหนึ่งที่รู้เห็นถึงความพินาศของวงศ์ตระกูลเจ้านาย ผู้เป็นเหตุแห่งความวิบัติของเพื่อนผู้มีชื่อที่ไม่มีใครอยากท่องจำ ผู้เป็นรักษาสะที่มีความหมายตามตัวอักษร

บุรุษ

(ล้มลงที่เท้าทั้งสองอีกครั้ง ด้วยความดีใจ) น้าอัศจรรย์! ข้าโชคที่ได้พบท่านโดยบังเอิญ

รักษาสะ

คนดี! จงลุกขึ้น ๆ ตอนนี้ พอแล้วกับการเสียเวลาไป จงให้คนไปบอกแก่วิษณุทาสะว่า รักษาสะคนนี้จะทำให้จันทาทาสะพ้นจากความตาย (ว่าแล้ว เขาก็ดึงดาบออกมา เดินไปรอบๆ พร้อมสวดโคลงว่า “ดาบนี้...” (โคลงที่ 6.19))

บุรุษ

(ล้มลงที่เท้าทั้งสอง) ขอใต้เท้าคือท่านอำมาตย์จงพอใจ เริ่มแรก ณ ที่นั้น ในตอนนั้นมีอยู่ว่า คนชั่วจันทรคุปตะได้สั่งให้นำท่านศกฐาทาสะไปยังแดนประหาร แต่มีบางคนนำเขาออกไปจากแดนประหาร แล้วพาเขาไปไปยังเมืองอื่น จากนั้น คนชั่วจันทรคุปตะมีไฟแห่งความโกรธลุกโชนขึ้นเพราะท่านศกฐาทาสะ (ไฟ) ได้ถูกทำให้ดับแล้วโดยการฆ่าพวกเพชรฆาต เพราะคิดว่า เหตุร้ายนี้มาจากความประมาท ตั้งแต่นั้นมา พวกเพชรฆาตคนอื่นๆ เมื่อเห็นคนแปลกหน้าใดๆ ก็ตามถืออาวุธข้างหน้าที่ดีข้างหลังก็ดีแล้ว พวกเขาผู้ไม่ประมาทก็จะปกป้องชีวิตตัวเองด้วย จะฆ่านักโทษประหารที่แดนประหาร ดังนั้น การตายของเศรษฐกิจันทาสะจะถูกเร่งให้มีเร็วขึ้น เพราะท่านอำมาตย์ถืออาวุธเข้าไปนั่นแหละ (ออกไป)

รักษาสะ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! นโยบายของเจ้าจันทระเป็นสิ่งที่น่าสนใจ เพราะ

ถ้ากล่าวว่ ศกฐาทาสะที่ถูกนำมาให้ข้าเพราะความตั้งใจของศัตรูแล้ว

ทำไมพวกเพชรฆาตจึง

ถูกสั่งฆ่าจากความโกรธเพราะเขา (ศกฐาทาสะ) ถ้าไม่ใช่แล้ว อะไรแน่ทำให้เขา (ศกฐาทาสะ)

พึงเป็นผู้กระทำความชั่วเช่นนั้นได้ (เขียนจดหมายปลอม) ความคิดของข้าที่ขึ้นไปสู่ความ

ว่าวุ่นอย่างนี้ จึงยังมองไม่เห็นข้อสรุปที่ชัดเจน //6.20 //

(คิด)

นี่ไม่ใช่เวลาของดาบ เมื่อการประหารนักโทษได้ถูกทำก่อนในเรื่องนี้ นโยบายจะแสดงผลตามเวลาที่เหมาะสม นโยบายจะมีประโยชน์อะไรในเรื่องนี้ ความละเอียดเป็นสิ่งไม่เหมาะสม เมื่อเพื่อนรักตกอยู่ในภัยพิบัติที่น่ากลัวมาก เพื่อประโยชน์ของข้า และข้ารู้แล้วว่า ข้าจะทำร่างกายนี้ให้เป็นค่าไถ่ถอนสำหรับเพื่อน //6.21 //

(ทุกคนออกไป)

จบองค์ที่ 6 ชื่อว่า กบดักปลอม

มุทรารากษสะ

องก์ที่ 7

(จากนั้น จันฑาลคนหนึ่งเข้ามา)

จันฑาล

พวกท่านที่เคารพทั้งหลาย โปรตหลีกไป โปรตหลีกไป คนทั่วไปโปรดหลีกไป
ถ้าพวกท่านต้องการจะรักษาชีวิตของตน ทรัพย์สินสมบัติของตน ครอบครัวและภรรยาของตนไว้
ก็จงหลีกเลียงเส้นทางของพระราชาอันจะทำให้ตัวเองเป็นอันตรายให้ห่างไกลมากๆ //7.1 //

อีกประการหนึ่ง

ความเจ็บป่วยหรือความตายของคนจะมีหากเขาบริโภคลสิ่งที่ไม่ควรบริโภค
แต่คนทั้งตระกูลจะตาย หากกระทำความไม่สมควรต่อพระราชา //7.2 //

ดังนั้น ถ้าพวกท่านไม่เชื่อก็จงดูเศรษฐีจันทนทาสะ ผู้ทำสิ่งไม่ควรทำต่อพระราชากำลังถูกนำไปสู่ที่
ประหารพร้อมกับบุตรและภรรยา (ได้ยินเสียงมาจากอากาศ) ท่านที่เคารพทั้งหลาย! พวกท่าน
ถามว่า มีวิธีอะไรไหมที่จะช่วยเขาให้ถูกปล่อยใช้ไหม ท่านที่เคารพทั้งหลาย! มี, ถ้าเขาส่งมอบ
ครอบครัวของอำมาตย์รากษสะ (ฟังเสียงที่มาจากอากาศอีก) พวกท่านพูดว่า คนคนนี้จะให้
ความรักต่อคนที่มาฟังพวาอาศัย เขาจะไม่กระทำแบบนั้นเพื่อเอาชีวิตรอดใช้ไหม
ท่านที่เคารพทั้งหลาย! ถ้าอย่างนั้นพวกท่านก็จงนึกถึงการไปสู่ที่ขอบให้แก่เขาเถิด ในตอนนี้
มันไม่มีประโยชน์อะไรสำหรับพวกท่านที่จะคิดหาวิธีช่วยเขาเกี่ยวกับเรื่องนี้

(จากนั้น จันทนทาสะแต่งตัวด้วยชุดนักโทษประหารแบกเหล็กแหลมสำหรับเสียบเข้ามา
มีบุตรและภรรยาติดตามมาและจันฑาลคนที่ 2 ก็เข้ามาด้วย)

จันทนทาสะ

(น้ำตาไหล) น่าเศร้าใจจริงๆ คนแบบพวกเราแม้จะกลัวว่า จะทำผิดต่อหน้าที่ก็ยิ่งประสบกับ
ความตายที่เหมาะสมกับพวกโจรเป็นประจำ ดังนั้นข้าขอไหว้เทพแห่งความตาย ไม่เช่นนั้น
สำหรับผู้ที่โหดร้ายแล้วจะไม่มีใครแตกต่างระหว่างคนที่อยู่เฉยๆ ไม่ทำอะไรกับคนที่ทำงาน
จริงจัง เพราะว่า

พวกพรานช่างมีความต้องการที่ไม่ลดละเลยที่จะฆ่าวางที่ไร้เดียงสา ทั้งๆ ที่มันไม่กินอาหารที่เป็นเนื้อ กินแต่หญ้าเลี้ยงชีวิตเพราะกลัวความตาย //7.3 //

(มองไปรอบๆ) โอ้! วิษณุทาสะเพื่อนรัก! ทำไมท่านไม่ตอบคำพูดของข้า หรือว่าในเวลาแบบนี้ คนที่จะอยู่ให้ข้าเห็นหาได้ยาก (น้ำตาไหล) พวกเพื่อนรักของข้าเหล่านี้ตอบแทนคุณข้าเพียงด้วยการหลั่งน้ำตา เมื่อกลับมาอย่างยากเย็นด้วยร่างกาย ตามข้ามาด้วยดวงตาที่โชกด้วยน้ำตา ด้วยใบหน้าที่น่าสงสารเพราะความโศกเศร้าที่เพิ่มขึ้น (ว่าแล้ว ก็เดินไปรอบๆ)

จันทาล

ท่านจันททาสะ! ท่านได้มาถึงที่ประหารแล้ว ดังนั้น ท่านจงบอกให้คนในครอบครัวกลับไปเถอะ

จันททาสะ

น้องเอ๋ย! จงกลับไปพร้อมกับลูกเกิด มันไม่เหมาะที่จะตามอีกต่อไปแล้ว

ภรรยา

(ร้องไห้) พี่ไปโลกอื่นนะ ไม่ใช่ประเทศอื่น

จันททาสะ

น้องเอ๋ย! เพราะงานของเพื่อนไม่ใช่เพราะต้องโทษ ดังนั้นไม่ต้องเสียใจอะไร

ภรรยา

พี่! ถ้าอย่างนั้น นี่ไม่ใช่เวลาที่คนในครอบครัวจะต้องกลับ

จันททาสะ

แล้วน้องตัดสินใจจะทำอะไร

ภรรยา

เมื่อภรรยาตามเท้าทั้งสองของสามีไป เขาก็จะเป็นผู้ดูแลเคราะห์ตัวเขาเอง

จันททาสะ

น้องเอ๋ย! นี่เป็นการตัดสินใจที่ผิด ลูกคนนี้ยังเด็กอยู่ เธอจะต้องคอยช่วยเหลือเขา เพราะเขายังอ่อนต่อโลก

ภรรยา

เหล่าเทพสงสารก็จะช่วยเหลือเขาเอง ลูก! กราบเท้าทั้งสองของพ่อที่เจ้าจะได้เห็นเป็นครั้งสุดท้ายซี

บุตร

(ล้มตัวลงที่เท้า) พ่อครับ! เมื่อข้าขาดพ่อแล้ว ข้าควรจะทำอย่างไร

จันททาสะ

ลูก! เจ้าควรจะไปอยู่ในที่ที่ไม่มีจัญกะ

จันทาล

ท่านจันททาสะ! เหล็กเสียบได้ถูกฝังแล้ว ท่านจงเตรียมตัวให้พร้อม

ภรรยา

พวกท่านที่เคารพทั้งหลาย! ช่วยด้วย ช่วยด้วย

จันททาสะ

น้องเอ๋ย! จะร้องไปทำไม เหล่าเทพจะแสดงความกรุณาต่อคนในครอบครัวของคนที่ไม่ไปสวรรค์ที่มีความทุกข์หรือก่น่า อีกอย่างหนึ่งที่ตายเพราะทำงานให้เพื่อนไม่ใช่เพราะการทำงานที่ไม่สมควร ดังนั้นจะร้องให้ไปทำไมแทนที่จะดีใจ

จันทาลคนที่ 1 (วชรโลมัน)

เฮ้ย พิลวปตระ! จับจันททาสะไว้ แล้วคนในครอบครัวของเขาจะไปเอง

จันทาลคนที่ 2 (พิลวปตระ)

เฮ้ย วชรโลมัน! ข้าจับเขาไว้แล้วนี่

จันททาสะ

คนดี! ขอเวลาครู่หนึ่ง ขอปลอบใจลูกหน่อย (กอดลูกไว้ จูบที่ศีรษะ) ลูกเอ๋ย! ในเมื่อความตายจะต้องมีอย่างแน่นอน พ่อทำงานให้เพื่อนจึงพบความตาย

บุตร

พ่อ! ทำไมพูดแบบนี้ นี่เป็นกฎของตระกูลของพวกเรา (ล้มตัวลงที่เท้าทั้งสองของพ่อ)

จันทาล (วชรโลมัน)

เฮ้ย! จับเขาไว้ (จันทาลทั้งสองจับจันททาสะไว้)

ภรรยา

(ทุบหน้าอก) พวกท่านที่เคารพทั้งหลาย! ช่วยด้วย ช่วยด้วย

(รากษสะเข้ามาด้วยการเปิดม่านอย่างแรง)

รากษสะ

ท่านหญิง! ไม่ต้องกลัว นี่ เพชฌฆาตทั้งหลาย! อย่าฆ่าจันททาสะนะ
 ข้าได้เห็นวงศ์ตระกูลของเจ้านายที่กำลังจะพินาศเมื่อก่อนนี้ เหมือนกับเห็นวงศ์ตระกูลของ
 ศัตรู เมื่อพวกเพื่อนตกอยู่ในความหายนะ ข้าก็นิ่งเฉยเหมือนอยู่ในงานฉลองสนุกสนาน
 ชีวิตแม้จะถูกทำให้เป็นสิ่งที่คนอื่นดูหมิ่นเหยียดหยามก็ยังเป็นที่รักของข้า เพื่อให้เขาฆ่า
 พวกท่าน (เมื่อก่อนหน้านี้) จงสวมพวงมาลัยนักโทษประหารอันจะเป็นการนำทางไปสู่โลก
 ของพญามัจจุราชนี้ให้แก่ข้าคนนั้นเถอะ //7.4 //

จันทนทาสะ

(มองดูด้วยน้ำตาไหล) ท่านอำมาตย์! อะไรกันนี่

รากษสะ

นี่ก็เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการเลียนแบบการกระทำความดีของท่านเท่านั้นแหละ

จันทนทาสะ

ท่านอำมาตย์! ท่านทำให้สิ่งที่ข้าทำทั้งหมดนี้ไร้ผล ท่านทำทำไม

รากษสะ

เพื่อน! ข้าทำเพื่อประโยชน์ของตัวเองเท่านั้นแหละ อย่าตำหนิข้าเลย

นี่ คนดี! จงไปบอกเจ้าคนชั่วจัญญะ

วชรโลมัน (จันฑาลคนที่ 1)

บอกว่าไงครับ

รากษสะ

เรามีเกียรติยศที่รักษาชีวิตผู้อื่นด้วยชีวิตของตัวเองในกสิยศที่ชั่วร้ายที่เป็นที่ขบใจของคนชั่ว ทำให้เกียรติยศของพระเจ้าศิวมีความสำคัญน้อยยิ่ง เขาผู้มีใจบริสุทธิ์มุ่งองได้บดบังการกระทำแม้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยการทำความดีของตน เขาคนนั้นแม้ควรจะได้รับการบูชา แต่ได้กลายเป็นนักโทษประหารของท่านแทนที่คนคนหนึ่งซึ่งคนคนนั้นก็คือข้านี้แหละ
//7.5 //

จันฑาลคนที่ 1 (วชรโลมัน)

เฮ้ย พิลวปตระกะ! จับจันทนทาสะไว้นะ ยืนคอยอยู่ที่รั้วไม้ในป่าช้าในระหว่างที่ข้าจะไปบอกท่านจัญญะว่า จับรากษสะได้แล้ว

จันฑาลคนที่ 2 (พิลวปตระกะ)

เออ วชรโลมัน! ตกลงตามนั้น

(ว่าแล้ว จันฑาลคนที่ 2 ก็ออกไปพร้อมกับจันทนทาสะที่มีภรรยาและบุตรตามมาด้วย)

จันฑาลคนที่ 1 (วชรโลมัน)

มา ท่านอำมาตย์! (เดินไปรอบๆ พร้อมกับรากษสะ) มีใครอยู่ไหม จงไปบอกจัญญะ ผู้เป็นสายฟ้าฟาดภูเขาคือราชวงศ์นั้นนะ ผู้เป็นผู้ประดิษฐานราชวงศ์เมารยะ หน้อย

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) เอ้อ! แม้คำพูดแบบนี้ข้าก็ต้องฟัง

จันฑาลคนที่ 1 (วชรโลมัน)

(บอก) ว่า อำมาตย์รากษสะที่สติปัญญาและความกล้าหาญถูกทำให้ด้อยค่าโดยนโยบายของท่าน
จัญกยะที่เคารพ ถูกจับได้แล้ว

(จากนั้น จัญกยะเข้ามา เห็นเฉพาะหน้า ส่วนอื่นๆ ของร่างกายถูกปิดไว้ด้วยม่าน)

จัญกยะ

คนดี! บอกมาซิ บอกมาซิ ว่า

ใครใช้ชายผ้ามัดไฟที่ลุกแดงด้วยกลุ่มเปลวไฟที่ลุกขึ้นสูง ใครใช้ดาบฆ่าทำลมที่ไม่เคยอยู่นิ่งให้
หยุดอยู่กับที่ในฉับพลัน ใครเอาสิ่งของที่แขงคอบอวนด้วยกลิ่นมันของข้างไปใส่ไว้ในกรง
ใครข้ามมหาสมุทรที่น่ากลัวเต็มไปด้วยจระเข้และมกรด้วยแขนทั้งสอง //7.6 //

จันฑาล

แน่นอน โดยท่านที่เคารพผู้มีความรู้เชี่ยวชาญในนโยบาย

จัญกยะ

อย่าพูดอย่างนั้น จงพูดว่า โดยโชคชะตาที่เป็นศัตรูกับราชวงศ์นั้นนะ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) นี่คือการกบฏที่ใจต่ำหรือใจสูงส่ง
เหมือนแห่งศาสตร์ทั้งหลายเหมือนกับมหาสมุทรแห่งรัตนะ พวกเราเป็นคนเห็นแก่ตัวจึงไม่รู้ลึก
ฟังพอใจอย่างเต็มอ้อมของใจในคุณค่าของเมืองนั้น //7.7 //

จัญกยะ

(มองอย่างดีใจและพูดกับตัวเอง) เอ๊ะนี่! มัน อำมาตย์รากษสะนี่,
ซึ่งเพราะเขาที่มีใจสูงนี้เอง กองทัพของวฤษณะ (จันทร์คุปตะ) และความคิดของข้าต้อง
ทำงานอย่างหนักเป็นเวลานาน เพราะยากมากในการวางแผนอันเป็นสาเหตุให้ไม่ได้หลับ
ได้นอนเป็นเวลานาน //7.8 //

(เปลื้องม่านคลุมตัวออกแล้วเข้ามา) ท่านอำมาตย์รากษสะ! ข้า วิษณุคุปตะขออภิวัต

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) อำมาตย์! คำนี้ตอนนี้เป็นคำคุณศัพท์ที่สร้างความน่าละอายให้แก่ข้า (พูดดังๆ)
วิษณุคุปตะ! อย่าแตะต้องตัวข้านะ ข้าถูกจันฑาลสัมผัสตัวแล้ว

จัญกยะ

อำมาตย์รากษสะ! สองคนนี่ไม่ใช่จันฑาลจริงๆ แล้วคนนี่ท่านเห็นมาก่อน คือ สิทธารถะ

ส่วนคนที่ 2 นี้ก็เป็นราชบุรุษเหมือนกัน เขา คือ สมิทธารณะ ส่วนศกภูทาสะน่าสงสารหน่อย เขาถูกข้าบังคับให้เขียนจดหมายปลอมโดยไม่รู้วิธีไหนอืหน่

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ข้าดีใจที่หมดความสงสัยไปได้เกี่ยวกับศกภูทาสะ

จัญญะ

พูดมากไปก็ไม่มีประโยชน์ ต่อไปนี้ข้าจะพูดโดยย่อๆ

คนทำงานให้ท่าน 3 คน มีภทรภุจ เป็นต้น และจดหมายเขียนว่า เขา คือ สิทธธารณะ และ เครื่องประดับ 3 ชุด และพระคุณเจ้า (ภทันตะ) ว่ากันว่าคือ เพื่อนของท่าน และคนที่มาที่ อุทยานร้าง และความลำบากของเศรษฐี ทั้งหมดนี้ (หยุดพูดเพราะความอาย) เป็นแผนการ ของข้าที่ต้องการให้ท่านพบกับวฤชละหรือกณะ ท่านผู้เก่งกล้า! //7.9 //

ดังนั้น นี่ไง วฤชละ เขาต้องการพบท่าน พบเขาซี

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ไม่มีทางเลือก ข้าจะพบเขา

(จากนั้น ราชาเสด็จเข้ามาพร้อมด้วยผู้ติดตามตามลำดับตำแหน่ง)

ราชา

(พูดกับตัวเอง) ฉันรู้สึกอายจริงๆ เมื่อคิดว่า เขาที่นำเคารพได้เอาชนะกองทัพศัตรูที่ชนะยาก โดยไม่ต้องรบ เพราะว่า

ลูกศรทั้งหลายของเราถือพรต คือ การอยู่ในแล่งตลอดเวลา โดยปักหัวลงราวกับว่าเสียใจ หลังจากที่ได้ประสบความสำเร็จในการทำงาน ได้บรรลุถึงความน่าละอายใจเพราะไม่ได้ใช้งาน //7.10 //

หรือว่า

แม้คันธนูจะไม่ได้ขึ้นสาย เขาก็สามารถที่จะเอาชนะสิ่งที่ควรชนะในแผ่นดินได้ เพื่อผลประโยชน์ของเขา เหมือนผลประโยชน์ของเราแม้จะหลับอยู่ พวกครูทั้งหลาย ก็เจตน์และระแวงระวังดูแลการงาน //7.11 //

(เข้ามาหาจัญญะ) ท่านที่เคารพ! จันทรคุปตะขอคารวะท่าน

จางักยะ

วฤชละ! เธอมีความปรารถนาสำเร็จทุกประการแล้ว นี่แหละคือท่านอำมาตย์รากษสะ
ท่านอยู่นี่แล้ว ดังนั้น คารวะมหาอำมาตย์ของเธอเสียซิ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) เขาได้สานสัมพันธ์

ราชา

(เข้าไปหารากษสะ) ท่านที่เคารพ! จันทรคุปตะขอภิวาทท่าน

รากษสะ

(มองดู แล้วพูดกับตัวเอง) อ้อ! จันทรคุปตะ ซึ่งเขาคนนี่แหละคือ--
ผู้ยังเป็นเด็กแท้ๆ ได้ขึ้นสู่ความยิ่งใหญ่ในโลกนี้และได้ครองราชย์สมบัติโดยลำดับ
เหมือนช้างได้กลายเป็นหัวหน้าฝูง //7.12 //

(พูดดังๆ) ข้าแต่ราชา! ขอพระองค์จงมีชัย

ราชา

ท่านที่เคารพ!

คิดดูซิว่า มีอะไรบ้างในโลกนี้ที่เราไม่ชนะ ในเมื่อท่านที่เคารพทั้งสองผู้เป็นครูของเรา
ตื่นอยู่เสมอในการคิดถึงคุณทก (การบริหารรัฐ 6 ประการ) //7.13 //

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ศิษย์ของเกาฏิลยะมองข้าเป็นเพียงผู้รับใช้ หรือว่านี่เอง คือ
ความอ่อนน้อมถ่อมตนของจันทรคุปตะ แต่เพราะความริษยา ข้าจึงคิดเป็นอย่างอื่น
เมื่อมองทุกอย่างแล้ว มันเป็นสิ่งถูกต้องที่จางักยะเป็นผู้มีชัย เพราะว่า
การได้ตำแหน่งที่มีเกียรติยศชื่อเสียงเป็นสิ่งที่แน่นอนอยู่แล้วสำหรับผู้นำที่แม้จะโง่เขลา
แต่ได้พบกับเจ้านายที่มีความสามารถซึ่งต้องการชัยชนะ ส่วนอำมาตย์แม้จะมีนโยบาย
แจ่มแจ้งเมื่อพบกับเจ้านายผู้ไม่มีความสามารถจะมีที่พึ่งพิงพึ่งพิงหลายก็จะล้มเหลว
เหมือนต้นไม้ที่เกิดริมฝั่งน้ำ //7.14 //

จางักยะ

อำมาตย์รากษสะ! ท่านปรารถนาให้จันทรคุปตะมีชีวิตอยู่ใช่หรือไม่

รากษสะ

วิษณุคุปตะ! แน่แน่นอนอยู่แล้ว

จกษญกะ

อ้มาตย์รกกษสะ! ช้าสงสัยอยู่ เพระงท่นรับจะช้วยวฤชละ (จันทรคูปตะ) แต่ไม่ยอมรับดาบ (อาญาลิทธิ) ดั่งนั้น ถ้าท่นต้องการจะป้องกันชีวิตจันททาสะจริงๆ ก็จงรับดาบไว้

รกกษสะ

ไม่ วิชณคูปตะ! ไม่ใช้อย่างนั้น ช้าไม่คู้ควรกับดาบที่ท่นถืออยู่ในมือ

จกษญกะ

อ้มาตย์รกกษสะ! ช้าสมควร ท่นไม่สมควร ที่พูดเช่นนี้หมายความว่าอย่างไร คูชิ
ท่นผู้มีความสามารถพิเศษ! เพระงความยิ่งใหญ่ของความเก่งของท่นที่ทลายความหึง
ของศัตรูผู้หึงยโส จงดูพวกช้างทั้งหลายเหล่านี้ที่ขาดความสุขตามความต้องการที่จะได้จาก
การอาบน้ำ การกินอาหาร การเล่นสนุก การดื่มน้ำ และการนอน ที่กระดุกสันหลังสูงชัน
เพระงการเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาของการประดับตกแต่ง พร้อมกับ (ดู) พวกม้าที่ต้องสวม
บังเหียนตลอดเวลา ไม่วางเว้นจากอาน จึงผอมลง //7.15 //

หรือว่า ไม่มีประโยชน์อะไรที่จะพูดมากไป แน่นนอนหากท่นไม่รับอาวุธไว้ชีวิตของจันททาสะ
ก็จะไม่มี

รกกษสะ

(พูดกับตัวเอง)

ถึงช้าจะเป็นคนรับใช้ของศัตรูแต่คุณความดี คือ ความรักของเจ้านั้นท่นยังจับใจช้า
ต้นไม้ทั้งหลายที่ช้ารดน้ำมาด้วยมือตัวเองจนเจริญเติบโตนั้นท่นแหละได้ถูกตัดแล้ว
ช้าจะต้องใช้อาวุธเพื่อปกป้องชีวิตของเพื่อน คติของการงาน (ในหน้าที่) เป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่
กับโชคชะตา มันไม่ฟังคำสั่งใครตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว //7.16 //

(พูดดังๆ) วิชณคูปตะ! ช้าขอคารวะต่อความรักเพื่อนที่เป็นเหตุให้คนทำทุกสิ่งทุกอย่าง
ช้าไม่มีทางเลือก ช้าพร้อมแล้ว

จกษญกะ

(มอบดาบให้ด้วยความดีใจ) วฤชละ วฤชละ! ตอนนี้อ้มาตย์รกกษสะยินดีช้วยเธอแล้ว
ช้าขอแสดงความยินดีในความโชคคิของเธอ

ราชา

ความโปรดปรานของท่นที่เคารพนั้นแหละที่จันทรคูปตะได้รับ

(คนเข้ามา)

บุรุษ

ขอท่านที่เคารพจงมีชัย นี่แหละ คือ มลยเกตู ที่มีมือและเท้าถูกจองจำโดยภัทรภฏะ, ภาครายณะและคนอื่นๆ ยืนอยู่ที่พื้นที่สำหรับคนเฝ้าประตู เมื่อทราบเช่นนี้แล้ว ขึ้นอยู่กับท่านที่เคารพว่าจะว่าอย่างไร

จามักยะ

คนดี! รายงานต่อท่านอำมาตย์รากษสะซี ตอนนี้นั่นแหละจะตัดสินใจ

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) เป็นไปได้อย่างไร เกาฏิลยะทำให้เป็นผู้รับใช้ แล้วตั้งเราให้เป็นหัวหน้า ในการออกคำสั่ง ข้าไม่มีทางเลือก (พูดดังๆ) ราชาจันทรคุปตะ! พระองค์ทรงทราบแล้วว่า หม่อมฉันอาศัยอยู่กับมลยเกตูอยู่ชั่วระยะเวลาหนึ่ง ดังนั้นขอได้โปรดไว้ชีวิตของเขา

ราชา

(เหลือบมองหน้าของจามักยะ)

จามักยะ

วฤษละ! คำขอร้องแรกของอำมาตย์รากษสะจะต้องยอมตามเขา (พูดกับบุรุษ) คนดี! จงบอก ภัทรภฏะและคนอื่นๆ ว่า พระเจ้าจันทรคุปตะถูกอำมาตย์รากษสะสั่งให้ยกแคว้นที่เป็นของ บิดาคืนแก่มลยเกตู ดังนั้นพวกท่านจงไปพร้อมกับเขา แล้วเมื่อตั้งเขาให้ครองเมืองเสร็จแล้ว จึ่งควรกลับมา

บุรุษ

จะทำตามท่านที่เคารพสั่ง (เดินไปรอบ)

จามักยะ

คนดี! หยุดก่อนๆ ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง จงบอกวิชัยปาละคนรักษาป้อมว่า จันทรคุปตะทรงดีพระทัย ที่ได้อำมาตย์รากษสะมาจึงสั่งว่า เศรษฐีจันทนทาสะจะต้องถูกแต่งตั้งให้เป็นเศรษฐีเหนือทุกเมือง ของแผ่นดิน อนึ่ง จงปล่อยทุกอย่างยกเว้นม้าและช้าง หรือว่า เมื่อมีอำมาตย์รากษสะเป็นที่ปรึกษาแล้ว ช้างม้าก็ไม่จำเป็นอะไรแล้วตอนนี้

จงแก้มัดทุกอย่างให้หมดยกเว้นช้างและม้าที่เป็นพาหนะ ข้าคนเดียวเท่านั้นจะมัดกระดูกผม เพราะข้าได้ทำทุกอย่างตามที่ได้บัญญัติไว้เสร็จแล้ว //7.17 //

บุรุษ

จะทำตามท่านที่เคารพสั่ง (ออกไป)

จักษ์ยะ

ท่านราชาจันทร์คุปตะ! ท่านอำมาตย์รากลสะ! บอกมาซิว่า มีอะไรที่น่าพึงพอใจที่ข้าพวจะช่วยทำให้ได้อีกไหม

ราชา

มีอะไรที่น่าพึงพอใจมากกว่านี้อีกไหม

ไมตรีกับรากลสะก็มีแล้ว ราชสมบัติก็ได้ครอบครองแล้ว

พวกนั้นทะก็ถูกถอนรากถอนโคนแล้ว มีอะไรที่น่าพอใจมากกว่านี้ที่ควรทำ //7.18 //

รากลสะ

ถึงกระนั้น สิ่งนี้ยังต้องทำ (ภารตวากยะ)

เมื่อก่อนแผ่นดินเมื่อถูกประลัยรุมล้อมได้พึ่งปลายเขี้ยวของเทพผู้มีตัวเองเป็นที่เกิด (พระวิษณุ) ซึ่งอยู่ในรูปหมีป่าที่เหมาะสมในการคุ้มครองโลก

ในบัดนี้แผ่นดินเมื่อถูกพวกมเลจจะเอาชนะก็ได้พึ่งพระพาหาทั้งสองของพระองค์ ที่อยู่ในรูปของพระราชา เทพพระองค์นั้นก็คือ พระเจ้าจันทร์คุปตะผู้มีพระญาติและราชเสวกที่เจริญรุ่งเรือง ขอพระองค์จงคุ้มครองแผ่นดิน //7.19 //

(ทั้งหมดออกไป)

จบองค์ที่ 7

จบบทละครมหารากษสะที่วิศขาทตตะเตง

บทที่ 3

ประวัติความเป็นมาและลักษณะของบทละครมุทรารากษสะ

มุทรารากษสะเป็นบทละครการเมืองอิงประวัติศาสตร์และผสมจินตนาการของผู้แต่ง ผู้แต่งนำคำสอนและเทคนิคต่างๆ ในตำรานาฏยศาสตร์มาเรียงร้อยเรื่องราวได้อย่างมีชีวิตชีวาและสมจริง และดำเนินเรื่องโดยได้รับอิทธิพลจากคำสอนในตำราอรรถศาสตร์และนิตยศาสตร์ที่ผู้แต่งคุ้นเคย มีวีรกรรมเป็นรสเด่น ไม่ปรากฏทาสยรส จึงเป็นบทละครการเมืองเข้มข้นที่มีการดำเนินเรื่องเร้าใจชวนติดตาม ในวิทยานิพนธ์บทนี้จะนำเสนอความรู้ทั่วไปเกี่ยวกับผู้แต่งและบทละครมุทรารากษสะ ในฐานะเป็น “นาฏกะ” และเป็นบทละครการเมือง ดังรายละเอียดต่อไปนี้

3.1 ประวัติความเป็นมา

3.1.1 ความหมายของชื่อบทละคร

ตำราสาहितยทรัพย์ณะ ได้กล่าวว่า นาฏกะ ครอบคลุมเรื่องระบอบเรื่องราวที่ซ่อนอยู่ (Mitra, 1875: 255) สอดคล้องกับข้อความในบทละครมุทรารากษสะที่ว่า นาฏกรรมชื่อว่า “มุทรารากษสะ” (Kale, 1927: 4) โดยสามารถค้นหาเรื่องราวที่ซ่อนอยู่ได้จากการวิเคราะห์ชื่อเรื่องโดยวิธีวิเคราะห์คำสมาสนิตลบลศัพท์ตรงกลางออก (madhyapadalopi samāsa) ว่า mudrārākṣasam มาจาก mudrayā gr̥hito rākṣasanāmāmātyo yatra tanmudrārākṣasam nāma nātakam (Chakravarty, 2015: 9) มีความหมายว่า “รากษสะผู้ถูกเอาชนะโดยแหวนตราประทับ” มีตัวละครและเครื่องมือสำคัญที่ใช้ดำเนินเรื่อง ได้แก่ พราหมณ์จัญญะผู้เอาชนะ อำมาตย์รากษสะผู้ถูกเอาชนะ พระเจ้าจันทรคุปตะผู้รับผลประโยชน์จากการเอาชนะ และแหวนตราประทับที่ใช้เป็นเครื่องมือเอาชนะ

3.1.2 ที่มาของบทละคร

ตำราทศรูปกะ (Chakravarty, 2015: 10) กล่าวว่า คำเรื่องของบทละครอาจมาจากเรื่องราวในประวัติศาสตร์ จินตนาการของกวี หรือผสมผสานระหว่างเรื่องราวในประวัติศาสตร์กับจินตนาการของกวี และคำเรื่องของบทละครมุทรารากษสะก็มาจากเรื่องราวในประวัติศาสตร์ผสมผสานกับจินตนาการของกวีด้วยเช่นกัน เพราะพบเค้าเรื่องการโค่นราชวงศ์นันทะแล้วตั้งพระเจ้าจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์เมารยะขึ้นมาปกครองเมืองปาฏลิบุตรแทน ซึ่งเป็นเค้าเรื่องในบทละครมุทรารากษสะ ที่พบในแหล่งข้อมูลทางประวัติศาสตร์หลายแหล่ง แต่ไม่พบเค้าเรื่องการนำอำมาตย์รากษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะเลย คำเรื่องของบทละครมุทรารากษสะมาจากคัมภีร์สำคัญต่าง ๆ ได้แก่ คัมภีร์ปุราณะ คัมภีร์พฤตคถา (ที่ปรากฏในฉบับชำระรวบรวมใหม่ คือ

กถาสริตสาคร พุทท์ตกถาณัฐชรี และพุทท์ตกถาโกษะ) คัมภีร์มหาวงศ์ ตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ และตำรานิติสาระของกามันทกะ (Borgohain, 2015: 17) สรุปลงได้ดังนี้

ในคัมภีร์ปุราณะ ได้แก่ วิษณุปุราณะ ภาควัตปุราณะ มัสยปุราณะ ได้เล่าถึงเรื่องราวความเป็นมาของเจ้านันทะ พระเจ้าจันทรคูปตะ และพราหมณ์เกาฏิลยะ ดังนี้

“(มีคำทำนายว่า) ราชวงศ์คิคุนาคะซึ่งมีวรรณะกษัตริย์เป็นผู้ปกครองจะสิ้นสุดลงในสมัยของมหานันทิหลังจากได้มอบอำนาจการปกครองให้พระโอรส คือ มหาปัทมะหรือเจ้านันทะ ผู้มีพระราชมารดาอยู่ในวรรณะศูทร จากสมัยของเจ้านันทะเป็นต้นไป รัชทายาทผู้เป็นเจ้าปกครองจะอยู่ในวรรณะศูทร ซึ่งทำให้ขาดความเลื่อมใส เจ้านันทะทรงเป็นพระจักรพรรดิ เพราะทรงเป็นศูนย์กลางอำนาจการปกครองของรัฐต่างๆ พระองค์ทรงมีพระโอรส 8 องค์ โอรสองค์โตมีพระนามว่า สุมาลยะ พระโอรสทั้งหมดได้เป็นเจ้าปกครอง (แคว้นมคธ) ต่อกันมาตามลำดับ จากนั้นจะมีพราหมณ์ชื่อ เกาฏิลยะ มาโค่นล้มราชวงศ์นันทะ แล้วตั้งราชวงศ์เมารยะขึ้นมีพระเจ้าจันทรคูปตะเป็นต้นราชวงศ์ ปกครอง (แคว้นมคธ) แทน” (Pargiter, 1918: 22 – 28 As cited in Dániel, 2015: 98)

ธนิกะผู้อธิบายความในตำราทศรูปกะได้กล่าวสรุปเรื่องราวของเจ้านันทะ พระเจ้าจันทรคูปตะ และจากณิกะในคัมภีร์พุทท์ตกถาว่า

“ในพุทท์ตกถากล่าวว่า ต่อมาคนที่ชื่อจากณิกะผู้ซ่อนตัวอยู่ในบ้านของศกฏาละได้ฆ่าราชา (เจ้านันทะตัวปลอมที่มีวิญญาณของพราหมณ์อินทรทัตตะมาสิง) พร้อมด้วยพระโอรสอย่างรวดเร็วจนโดยใช้วิญญาณชั่วร้าย จากนั้นจากณิกะก็ได้ตั้งพระเจ้าจันทรคูปตะผู้เป็นพระโอรสของเจ้านันทะองค์ก่อน (เจ้านันทะตัวจริง) ขึ้นครองราชย์แทนเจ้านันทะตัวปลอมที่สิ้นพระชนม์ไปแล้ว”³⁸

ในคัมภีร์มหาวงศ์ได้กล่าวถึงประวัติพระเจ้าจันทรคูปตะว่า พระองค์มีเชื้อสายศากยะอยู่ในตระกูลโมริยะ เพราะอาศัยอยู่ในหมู่บ้านที่เต็มไปด้วยนกยูง ชื่อว่า มยุรโปษกะ เป็นสถานที่เลี้ยงนกยูงของเจ้านันทะ เมื่อพระเจ้าจันทรคูปตะยังอยู่ในครรภ์พระมารดา พระบิดาได้ถูกเจ้าประเทศเพื่อนบ้านปลงพระชนม์ พระมารดาจึงไปซ่อนตัวอยู่ในเมืองปุชปะและให้กำเนิดพระโอรสที่ใกล้คลอด มีชื่อว่า จันทรทะ คอยดูแลพระโอรส จึงมีพระนามว่า “จันทรคูปตะ” เมื่อจากณิกะได้ฆ่าเจ้านันทะแล้ว ก็ได้ตั้งพระองค์เป็นราชาครองเมืองปาฏลิปุตระแทน (Borgohain, 2015: 19)

³⁸ cāṅkyaṅnāmnā tenātha śakaṅālagrhe rahaṅ/kṛtyāṅ vidhāya sahasā saputro nihato nṛpaṅ// yoganandayaśaṅśeṅ pūrvanandasutas tataṅ/ candraguptaṅ kṛto rājā cāṅkyena mahaujaṅsaṅ// iti bṛhatkathāyāṅ sūcitam (Parab, 1941 As cited in Dániel, 2015: 93)

ในบทนำหนังสือ mudrārākṅsanaṅākathā ของรชวัน ที่เป็นประมวลเค้าเรื่องของบทละครมหาราชาษะจากแหล่งต่างๆ อย่างสรุป โดยเฉพาะจากพุทท์ตกถา ฉบับชำระของเกษมเมณฑระที่ชื่อ พุทท์ตกถาณัฐชรี กล่าวว่า จากณิกะได้แก้มัดกระดูกผสมกลางศีระระหว่างกล่าวคำปฏิญาณด้วย (มีนัยว่าเขาจะมัดกระดูกผสมกลางศีระระคินเมื่อบรรลุคำปฏิญาณ) (Raghavan, 1973 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 15)

อนึ่ง ในสรุปเค้าเรื่องบทละครมุทรารากษสะจากคัมภีร์มหาวงศ์ของรชวันในส่วนของ อรรถกถา (Chakravarty, 2015: 17) ได้กล่าวถึงแผนการอันชาญฉลาดของจาณกยะที่ได้ค่อยๆ ใส่ยาพิษปริมาณน้อยๆ ในอาหารให้พระเจ้าจันทรคุปตะเสวยทุกวัน เพื่อสร้างภูมิคุ้มกันยาพิษที่ศัตรูจะ ใช้ทำร้ายพระองค์ วันหนึ่งพระเจ้าจันทรคุปตะได้พลาดพลั้งแบ่งอาหารใส่ยาพิษบางส่วนให้พระมเหสี ที่กำลังตั้งครรภ์ได้ 9 เดือน เสวย พระนางจึงสิ้นพระชนม์เพราะยาพิษนั้น แต่พระโอรสมีชีวิตรอด เพราะจาณกยะได้ผ่าท้องพระนางนำพระโอรสออกมาได้ทัน ต่อมาพระโอรสได้กลายเป็น พระจักรพรรดิที่มีความสามารถมากชื่อว่า “พินทุसार”

ในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะ กล่าวว่า “ตำราเล่มนี้ได้ถูกเขียนโดยเขาผู้แสดงออก ถึงความโกรธโดยทันทีทันใดได้ยกดาบอาญาสิทธิ์ (แห่งความเป็นรัฐมนตรี) ท่องศาสตร์ และฉกเอาโลก จากเงื้อมมือของเจ้านันทะมา”³⁹

ในตำรากามันติกยนิติสาระ หรือนิติสาระของกามันตกะ ได้กล่าว สรรเสริญผู้แต่งตำรา อรรถศาสตร์และเรื่องราวของเจ้านันทะและพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังนี้

“ขอแสดงความเคารพต่อวิษณุคุปตะผู้มีความโกรธแค้นเผาเผาเผาฟ้าฟาด สายฟ้าฟาดของ ผู้มีเวทมนตร์คาถาได้ทำลายเจ้านันทะผู้ดูถูกเขาที่สูงตระหง่านจนถึงราก ผู้เปรียบได้กับพลังของหอกที่ พระเจ้าทรงถือ ด้วยพลังความรู้ในเวทมนตร์ของเขา จึงฉกเอาโลกด้วยมือข้างเดียวมาให้จันทรคุปตะ ผู้เป็นดวงจันทร์ในหมู่มนุษย์และมีความรุ่งโรจน์ (วิษณุคุปตะ) ผู้ตั้งความเป็นเลิศของศาสตร์การเมือง การปกครองมาจากมหาสมุทรแห่งรัฐศาสตร์”⁴⁰

ธุนฑิราชา (Dhundiṛāja) ผู้อธิบายความในบทละครมุทรารากษสะเป็นคนแรกได้ ประมวลเหตุการณ์ที่เป็นเค้าเรื่องของบทละครมุทรารากษสะจากหลักฐานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับ สรุป เหตุการณ์ก่อนเข้าเรื่องบทละครเรื่องนี้ไว้ในโคลกนนำบทอธิบายความของเขาที่ชื่อว่า กโโปทฆาตะ (kathopodghāta) สรุปความได้ดังนี้

เมื่อเริ่มกลียุค ราชวงศ์นันทะซึ่งอยู่ในวาระกษัตริย์ราชวงศ์สุดท้าย ได้ปกครองแคว้น มคธ ราชองค์หนึ่งของราชวงศ์พระนามว่า ราชาสรรวารณสิทธิ ได้ปกครองแคว้นมคธมาเป็นเวลา หลายปี เพราะความช่วยเหลือของคณะมนตรี มีภรรยาสะและคนอื่นๆ เป็นต้น แต่มนตรีที่จงรักภักดี และเก่งกล้าสามารถมากที่สุด โดยเฉพาะในศาสตร์การปกครองเป็นพราหมณ์ชื่อ รากษสะ ราชาสรรวารณสิทธิมีมเหสี 2 องค์ คือ พระนางสุนันทา อยู่ในวาระกษัตริย์ และพระนางมูราอยู่ในวาระ

³⁹ Arthasātra: 15.1.73, yena śatram ca śātram ca nandarājagatā ca bhūh/ amarṣenoddhṛtāny āsu tena śāstram idaṃ kṛtam// (Dániel, 2015: 100)

⁴⁰ Nītisāra 1.4-6, yasyābhicāravajreṇa vajrajalanatejasah/ papātāmūtataḥ śrīmān suparvā nandaparvataḥ/ ekākī mantraśaktyā yaḥ śaktyā śaktidharopamah/ ājahāra nṛcandrāya candraguptāya medinīm// nītisāstāmṛtam śrīmān arthasāstramahodadheḥ/ ya uddadhre namas tasmai viṣṇuguptāya vedhase// (Dániel, 2015: 102)

ศุทร พระนางมูราเป็นที่โปรดปรานของราชามากเพราะมีความงดงามน่ารัก วันหนึ่งพระราชินีได้ประกอบพิธีต้อนรับฤๅษีที่นำเคารพ และได้ประพรมน้ำล้างเท้าไปที่ศีรษะของพระมหาลีทั้งสองของพระองค์ โดยน้ำ 9 หยด ตกบนศีรษะของพระนางสุนันทา และน้ำ 1 หยด ตกบนศีรษะของพระนางมูรา พระนางมูราอ่อนรับด้วยความเคารพ ฤๅษีได้ชื่นชมในความน่ารักของพระนางมาก พระนางมูราให้กำเนิดพระโอรสที่น่ารัก 1 องค์ มีชื่อว่า เมารยะ ตามชื่อของพระนาง ส่วนพระนางสุนันทาได้ให้กำเนิดเป็นก้อนเนื้อที่มีตัวอ่อน 9 ตัวที่ยังไม่พัฒนาอยู่ใน รากษสะได้วางก้อนเนื้อนี้ไว้ในแจกันที่ใส่น้ำมัน แล้วอนุบาลตัวอ่อนอย่างทะนุถนอมจนพัฒนาออกมาเป็นพระโอรส 9 องค์ มีชื่อว่า นันทะ ตามพระบิดา เมื่อเหล่าเจ้านันทะเติบโตใหญ่ก็ได้ครองราชย์ต่อจากพระบิดา ส่วนเมารยะได้เป็นเสนาบดีผู้คุมกองทัพของเจ้านันทะ จากนั้นราชาสรรพาวุธได้ส่งของขวัญทางโลกไปบำเพ็ญพรต ต่อมาเมารยะได้มีพระโอรส 1,000 องค์ แต่มีเพียง 1 องค์ที่เก่งที่สุดชื่อ จันทรคุปตะ ผู้ได้รับพรให้มีลักษณะของราชา เช่น มีแขนยาวถึงเข่า เป็นต้น เขาเป็นผู้มีชื่อเสียง มีความเมตตากรุณา และมีความเก่งกล้าสามารถมาก

เจ้านันทะไม่มีรัชทายาท พวกเขาจึงเกลียดเมารยะมากเพราะมีพลังอำนาจมาก จึงได้ให้ขังเขาพร้อมเหล่าพระโอรสในคุก ในทุกๆ วันให้ส่งอาหาร 1 กรัม และน้ำ 2 – 3 หยดให้แต่ละคนเท่านั้น นักโทษทั้งหมดจึงพร้อมใจกันยกอาหารในส่วนของตนให้จันทรคุปตะ เพื่อให้มีชีวิตรอดไปแก็แค้น จากนั้นนักโทษเหล่านั้นก็ตายไปเพราะอดอาหาร ต่อมาจันทรคุปตะได้รับการปล่อยตัวเพราะสามารถช่วยเจ้านันทะแก้ภัยพิบัติจากราชาแห่งลังกาได้ ความเก่งกล้าสามารถของจันทรคุปตะเป็นที่ยอมรับของคนทั่วไปจึงทำให้เจ้านันทะไม่กล้าทำร้ายเขาอีกเพราะกลัวเสียชื่อเสียง

วันหนึ่งจันทรคุปตะได้พบพราหมณ์ชื่อ วิษณุคุปตะ บุตรของจณกัษะ กำลังถอนรากถอนโคนกอหญ้าที่ดำเท้าเขาออกมาเผาไฟ จันทรคุปตะเห็นว่าวิษณุคุปตะเป็นผู้เหมาะสมที่จะสั่งสอนตนให้สามารถกำจัดเจ้านันทะเพื่อแก็แค้นได้สำเร็จ จันทรคุปตะจึงฝากตัวเป็นศิษย์ วิษณุคุปตะเป็นชื่อจริงของจณกัษะ ผู้ได้รับการยอมรับว่ามีความเชี่ยวชาญในศาสตร์การปกครองตามคำสอนของฤๅษีอุศันส และเป็นนักการทูตที่ยอดเยี่ยม (วิษณุคุปตะเป็นผู้เขียนตำราเกี่ยวกับศาสตร์การปกครอง) จณกัษะสัญญาว่าจะช่วยทำให้จันทรคุปตะได้ครองบัลลังก์ของเจ้านันทะ วันหนึ่งจณกัษะได้ไปร่วมงานเลี้ยงต้อนรับพราหมณ์ที่นำเคารพของเจ้านันทะ แล้วได้ไปนั่งบนที่นั่งสำหรับพราหมณ์คนสำคัญที่สุด จากนั้นเจ้านันทะได้ไล่จณกัษะลงจากที่นั่งนั้น โดยไม่ฟังคำทักท้วงจากเหล่ามนตรี ณ ที่นั่นสร้างความอับอายให้แก่จณกัษะมาก จณกัษะจึงได้มีปฏิญญาต่อหน้าเหล่ามนตรีนั่นว่า “จะโค่นบัลลังก์เจ้านันทะเป็นการแก็แค้นให้ได้ด้วยแผนการต่างๆ” จณกัษะได้วางแผนการโค่นล้ม โดยเริ่มจากได้มอบหมายให้พราหมณ์ชื่อ อินทุศรมัน ปลอมตัวเป็นกษัตริย์หรือนักบวชชไนะ เพื่อเป็นสายลับไปสืบข่าวของรากษสะและมนตรีคนอื่นๆ จากนั้นจณกัษะได้ชักชวนให้พระเจ้าปรรวตกะ เจ้าแห่งชาวมลลจจะ ยกกองทัพบุกไปโจมตีกองทัพของเจ้านันทะโดยสัญญาว่าจะแบ่งราชอาณาจักร

ของเจ้านันทะครั้งหนึ่งให้ปกครอง ด้วยความยิ่งใหญ่ของกองทัพผู้บุกรุกจึงทำให้เจ้านันทะถูกฆ่าตาย และกองทัพของเจ้านันทะก็พ่ายแพ้อย่างสิ้นเชิง เมืองกุสุมา (เมืองปาฏลิปุตระ) จึงตกอยู่ในเงื้อมมือของ จันทรคุปตะและพระเจ้าปรรวตกะ เมื่อเมืองถูกยึดแล้ว รากษสะจึงพาราชาสรวารธสิทธิหลบหนีไป ทางลับใต้ดินเพื่อไปสู่ที่ปลอดภัย ซึ่งต่อมาราชาสรวารธสิทธิก็ได้ถูกสังหารโดยจาณักยะ ส่วนรากษสะ ยังคงหลบซ่อนอยู่ในเมืองกุสุมาเพื่อวางแผนฆ่าจันทรคุปตะ แต่แผนการทั้งหมดก็ล้มเหลว เพราะความ ขาดแคลนของจาณักยะที่คอยอารักขาพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังนั้นหญิงยาพิษที่รากษสะส่งไปฆ่าจันทร- คุปตะจึงย้อนกลับไปฆ่าพระเจ้าปรรวตกะแทน แม้นักฆ่าที่ปลอมตัวเข้าไปฆ่าด้วยวิธีการต่างๆ ก็ถูกฆ่า กลับตามวิธีการเดิมของพวกเขาโดยจาณักยะเช่นเดียวกัน จนในที่สุดรากษสะก็ต้องหนีไปพึ่งพระราชมาร มलयเกตุโอรสของพระเจ้าปรรวตกะ ผู้ซึ่งถูกจาณักยะใช้ให้คนไปฆ่าว่า พระบิดาของตนถูกจาณักยะสัง- หาร เพื่อให้พระราชมารมलयเกตุหนีไปจากเมืองกุสุมาก่อนหน้าแล้ว ดังนั้นรากษสะจึงกลายเป็นที่ ปรีกษาและเป็นผู้นำคนสำคัญของพระราชมารมलयเกตุ พวกเขาได้วางแผนที่จะยึดครองแคว้นมคธ เพื่อแก้แค้นศัตรู คือ จันทรคุปตะและจาณักยะ เหตุการณ์ต่อจากนี้ไปคือเรื่องราวในบทละครมูทรา- รากษสะ ที่ทำให้รู้ว่า รากษสะในฐานะที่ปรีกษาและผู้ช่วยเหลือของพระราชมารมलयเกตุกำลังจะบุก โจมตีแคว้นมคธ (Kale, 1927: xvii-xx)

จากเรื่องราวต่างๆ ที่เป็นเค้าเรื่องของบทละครมูทรารากษสะดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็น ว่า กวีวิเศษที่ตตะผู้แต่งได้แต่งบทละครจากเรื่องราวในคัมภีร์พหุหัตถกาเป็นส่วนใหญ่ ผสานกับ ตำนานเกี่ยวกับจาณักยะที่พบในแหล่งข้อมูลอื่นๆ ด้วย เช่น นิสัยซีโมโหของจาณักยะ ความอับอายที่ จาณักยะได้รับจากเจ้านันทะ คำปฏิญาณของจาณักยะที่จะโค่นล้มเจ้านันทะให้ได้ด้วยแผนการต่างๆ และการคลายมัดกระดูกหมกกลางศีรษะของจาณักยะไปจนกว่าจะบรรลุคำปฏิญาณแล้ว ซึ่งเรื่องราว เหล่านี้กวีวิเศษที่ตตะได้ให้จาณักยะเล่าไว้ในตอนต้นของบทละคร ส่วนเรื่องราวอื่นๆ ที่ตามมา กวี วิเศษที่ตตะได้สร้างสรรค์จากจินตนาการของเขา โดยเฉพาะแผนการสำคัญ คือ การนำอำมาตย์ รากษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ และเหตุการณ์สำคัญอื่นๆ ดังจะได้กล่าวต่อไป ในเรื่องย่อของบทละครมูทรารากษสะ

3.1.3 ประวัติและสมัยของผู้แต่ง

ประวัติผู้แต่ง

กวีและนักเขียนบทละครสันสกฤตส่วนใหญ่จะไม่บอกประวัติ ถิ่นกำเนิด และเรื่องราวอื่นๆ ที่ เกี่ยวเกี่ยวกับตัวเขา หรือบอกเพียงเล็กน้อย เช่นเดียวกับ กวีวิเศษที่ตตะที่ได้บอกประวัติส่วนตัวไว้เพียงเล็กน้อย ในบทเบิกโรงของบทละครตามคำพูดของผู้กำกับว่า “นาฏกรรมชื่อมูทรารากษสะที่ใหม่ที่เป็นบทประพันธ์ ของกวีวิเศษที่ตตะผู้เป็นหลานของสามันตะวิญญูศวรที่ตตะผู้เป็นลูกของมหाराชภาสกรที่ตตะ” (Kale, 1927: 4) จากคำกล่าวข้างต้น ทัตตะ และตำแหน่งศักดิ์นา ของบรรพบุรุษคือ สามันตะวิญญูศวรที่ตตะ และของพ่อคือ มหाराชภาสกรที่ตตะ สันนิษฐานว่า ตระกูลของกวีวิเศษที่ตตะเป็นสมาชิกของ

ราชวงศ์ และเป็นเจ้าประเทศราชหรือผู้ปกครองระดับจังหวัด เพราะตำแหน่งสามันตะและมหाराช เป็นตำแหน่งผู้ปกครองที่มีระดับความสูงต่ำของอำนาจแตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย (Dániel, 2015: 18) ดังนั้น กวีวิทยาศาสตร์จึงมีความรอบรู้ในหลักนิติศาสตร์

ถิ่นกำเนิดของผู้แต่ง

กวีวิทยาศาสตร์มีถิ่นกำเนิดตามข้อสันนิษฐานต่างๆ ดังนี้ (Chakravarty, 2015: 21-22)

ในบทเบิกโรงของบทละครมหาราชาษะ ผู้กำกับได้กล่าวว่า

แม้คนโง่หว่าน (เมล็ดพันธุ์) ลงไปในนาข้าวที่ดี ก็ยอมเจริญงอกงาม (เพราะ) การออกรวง ของข้าวเจ้าไม่ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติที่ดีของผู้หว่าน (Kale, 1927: 8, 1.3)

คำกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งและผู้ชมรู้จักขั้นตอนการปลูกข้าว

ในโคลกสุดท้ายขององค์ที่ 5 ที่บรรยายความยิ่งใหญ่ของกองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุว่า ขอลำของฝุ่นจำนวนมากที่ฟุ้งขึ้นที่ปรากฏตัวขึ้นเพราะการสับลงของกีบของพวกม้าแห่ง กองทัพ ที่น้ำมันของพวกช่างได้ตัดโคนของมัน (ฝุ่น) จงตกลงบนหัวของพวกศัตรู โดยทำให้แก้มของพวกผู้หญิงชาวเคาฑะมีสีเหมือนคว้น (แก้ม) ที่เต็มไปด้วยกลิ่นหอม ของละอองเกสรดอกโลธระ (ฝุ่น) ที่ข้มความดำของผมที่ถูกรวบไว้ ที่มีสีเหมือนฝูงแมลงภู่ (Kale, 1927: 296, 5.23)

โคลกนี้ทำให้เห็นว่า ผู้แต่งมีความคุ้นเคยกับวัฒนธรรมของเคาฑะประเทศ (เมือง ประวัติศาสตร์ของรัฐเบงกอล) การประดับตกแต่งร่างกายและความงามของหญิงสาวชาวเคาฑะ

ในโคลกที่บรรยายถึงการจัดทัพของราชาษะได้กล่าวถึงชนเผ่าชสะว่า

กองทัพหน้าขำนำทัพประกอบด้วยชาวชสะและชาวมคร กองทัพที่อยู่ตรงกลางเป็นทัพ ชาวคานธาระที่มีแม่ทัพเป็นชาวกรีกคอยเฝ้าระวังอย่างเข้มแข็ง ต่อจากนั้น (ทัพหลัง) เป็น พวกแม่ทัพชาวคคะที่กล้าหาญ เดินร่วมไปกับชาวจีนและชาวหุณะ (ฮันชาว) ส่วนที่เหลือ เป็นหมู่ราชามี (ราชาแห่ง) ชาวภูลูตะเป็นต้น คอยแวดล้อมพระพระราชกุมารไปใน ระหว่างการเดินทาง (Kale, 1927: 274, 5.11)

ในโคลกนี้ทำให้เห็นว่าผู้แต่งอาจจะเป็นชาวเมืองข้างเคียงกับชนเผ่าชสะผู้อาศัยอยู่

ในพื้นที่สูงของภูมิภาคตะวันออกของอินเดีย

อย่างไรก็ตามเนื้อเรื่องส่วนใหญ่ของบทละครมีศูนย์กลางอยู่บริเวณรอบๆ เมืองปาฏลีบุตร ผู้แต่งได้บรรยายสภาพแม่น้ำโชนะที่อยู่ทางตอนเหนือของเมืองปาฏลีบุตร และนิยมใช้ลีลาการแต่งบทละครแบบเคาตี (gaudī)⁴¹

จากความคิดเห็นต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น สามารถสันนิษฐานได้ว่า กวีวิเศษที่แต่งอาจมีถิ่นกำเนิดอยู่ที่ในภูมิภาคตะวันออกของรัฐพิหารหรือภูมิภาคตะวันตกของรัฐเบงกอล

ผลงานเรื่องอื่นๆ ของผู้แต่ง

ผลงานของกวีวิเศษที่แต่ง นอกจากบทละครมูทราภาษะที่มีต้นฉบับปรากฏครบถ้วนในปัจจุบันแล้ว ยังมีอีก 3 เรื่อง แม้ต้นฉบับจะหายสาบสูญไปแล้ว แต่มีเนื้อหาถูกกล่าวไว้ในงานของกวีคนอื่นๆ สามารถสรุปได้ดังนี้ (Chakravarty, 2015: 23-24)

1. บทละครเรื่อง “เทวีจันทรคูปตะ” เป็นบทละครอิงประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับการช่วยเหลือเทวีธรวา มเหสีของพระเจ้ารามคูปตะ เจ้าผู้ปกครองที่มีความซื่อสัตย์ เขาได้ยอมยกมเหสีของเขาให้ราชา ศกะตามที่ถูกขอ พระเจ้าจันทรคูปตะผู้เป็นน้องชายของพระเจ้ารามคูปตะได้เข้ามาช่วยเหลือพระเทวีเพื่อปกป้องศักดิ์ศรีของพระเทวี แล้วปลงพระชนม์ราชาศกะ เมื่อพระเจ้ารามคูปตะสละราชสมบัติและสิ้นพระชนม์ไป เขาก็ได้อภิเษกสมรสกับพระเทวี

กวีที่อ้างถึงผลงานเรื่องนี้ ได้แก่ อภินวคูปตะ โภชะ รามจันทรชะ คุณจันทรชะ และในนรราชจริตะของพาดนภัญญะ

2. บทละครของราม ชื่อ “ราชมวานันตะ” เป็นเรื่องราวที่มาจากตอนจบของรามายณะ ที่กล่าวถึงการฆ่ารามณะ บทละครเรื่องนี้ถูกอ้างถึงไว้ใน กายประกาศะของมัมมัญชะ

3. บทละครของอุทัยนะ ชื่อ “อภิศาริกาวัญญุจิตกะ” เป็นตำนานความรักของวัตสราชะ อุทัยนะ กับปัทมาวตี เล่าว่า ราชาอุทัยนะได้ทอดทิ้งพระนางปัทมาวตี เพราะสงสัยว่าพระนางฆ่าพระโอรสของเขา พระนางจึงวางแผนปลอมตัวเป็นสพริแล้วเล่นบทเป็นอภิศาริกา เพื่อต้องการให้ราชาอุทัยนะผู้มีจิตใจอ่อนโยนกลับมารักพระนางดังเดิม กวีผู้ประมวลเนื้อหาของบทละครเรื่องนี้ไว้คือ อภินวคูปตะ และโภชะ

⁴¹ เคาตี (gaudī) เป็นลีลาการประพันธ์ที่ค่อนข้างรุนแรง ได้ชื่อมาจากมณฑลเคาฑะ (ในแคว้นมคธ) ซึ่งเป็นที่อยู่ของกวีกลุ่มที่นิยมคำประพันธ์ที่มีเสียงแข็งขัน หัวทลาย นิยมใช้คำที่มีพยัญชนะชนิดซึ่งมีเสียงหนัก ใช้สระประสมมาก ใช้คำซ้ำอักษรมาก คำสมาสที่ใช้จะต้องมีจำนวนคำสมาสกันให้มากที่สุดเท่าที่กวีจะสามารถทำได้ นิยมใช้โวหารเป็นนัยและมีความหมายเคลือบคลุม คุณที่เด่นคือความเข้มข้นของพลังความหมาย รสที่นิยมคือ เราทรรส และวีรรส กวีเอกที่ใช้ลีลาเคาตีคือ สุพันธ์ุ ภารวิ เป็นต้น (กฤษมา รักษมณี, 2549: 38) สอดคล้องกับในตำรากาวยมีมาสา (kāvyamīmāṃsā) ที่กล่าวว่า “เคาตี” เป็นลีลาการแต่งกวีนิพนธ์ที่นิยมใช้คำสมาสยาวๆ และใช้วิธีการทางเสียงแบบอนุปราสะ (Chakravarty, 2015: 131)

อนึ่งบทละครเรื่อง “เทวีจันทรคุปตะ” และเรื่อง “อภิศาริกาวัจจิตกะ” ที่ถูกอ้างว่าแต่งโดยกวีวิศวะทนะ ไม่ใช่กวีวิศวะทตตะ ยังไม่หลักฐานยืนยันแน่ชัดว่ากวีวิศวะทนะกับกวีวิศวะทตตะเป็นคนเดียวกัน

สมัยของผู้แต่ง

สมัยของกวีวิศวะทตตะสามารถพิจารณาได้ในโคลกสุดท้ายของบทละครมูทราภักษะที่ไม่ได้เป็นเนื้อหาในบทละคร แต่เป็นวิธีการพุทธสรรเสริญตอนจบโดยนักแสดง ที่เรียกว่า บทภาวัตวากยะ ดังนี้

tathāpīdam astu (bharatavākyaṃ)---
vārāhīm ātmayones tanum avanavidhāvāsthitasyānurūpām
yasya prāg dantakoṭim pralayaparigatā śisīriye bhūtadhātrī/
mlecchair udvijyamānā bhujayugam adhunā saṁsritā rājamūrteḥ
sa śrīmadbandhubhṛtyaś ciram avatu mahīm pāṛthivaś
candraguptah // (Kale, 1927: 368, 7.19)

ถึงกระนั้น สิ่งนี้ยังต้องทำ (ภาวัตวากยะ)

เมื่อก่อนแผ่นดินเมื่อถูกประลัยรุมล้อมได้พึงปลายเขี้ยวของเทพผู้มีตัวเองเป็นที่เกิด

(พระวิษณุ) ซึ่งอยู่ในรูปหมีป่าที่เหมาะสมในการคุ้มครองโลก

ในบัดนี้แผ่นดินเมื่อถูกพวกมเลจนะเอาชนะก็ได้พึงพระพาหาทั้งสองของพระองค์

ที่อยู่ในรูปของพระราชาราช เทพพระองค์นั้นก็คือ พระเจ้าจันทรคุปตะผู้มีพระญาติและ

ราชเสวกที่เจริญรุ่งเรือง ขอพระองค์จงคุ้มครองแผ่นดิน

บทภาวัตวากยะในบทละครมูทราภักษะมีการกล่าวสรรเสริญพระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้มีแว่นแคว้นถูกรุกรานโดยพวกมเลจนะ จากคำอ่านว่า pāṛthivaścandraguptah ดังนั้นจึงเป็นไปได้ที่จะหมายถึง พระเจ้าจันทรคุปตะแห่งเมารยะผู้เป็นตัวละครเอกของบทละคร ผู้ยังไม่ได้ครองราชย์อย่างมั่นคง เพราะในบทภาวัตวากยะได้กล่าวสรรเสริญราชาผู้มีอำนาจปกครองสูงสุดมั่นคงแล้ว ซึ่งควรจะเป็นพระเจ้าจันทรคุปตะที่ 2 แห่งราชวงศ์คุปตะ (ครองราชย์ระหว่างค.ศ. 375 – 413) ผู้เป็นราชาร่วมสมัยกับกวีวิศวะทตตะ เพราะในบทละครเรื่อง เทวีจันทรคุปตะ ที่สันนิษฐานว่าเป็นผลงานเก่าของกวีวิศวะทตตะ ก็มีเนื้อหากล่าวสรรเสริญการต่อสู้กับชาวศกะหรือพวกมเลจนะของพระเจ้าจันทรคุปตะที่ 2 แห่งราชวงศ์คุปตะ ทั้งราชวงศ์คุปตะก็นับถือไวษณพนิกาย สอดคล้องกับบทภาวัตวากยะที่กล่าวถึงวราหะอวตาร ดังนั้นกวีวิศวะทตตะจึงน่าจะมีชีวิตรุ่งเรืองอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 5

อย่างไรก็ตาม เติลัง ผู้ตรวจชำระบทละครมูทราภักษะเป็นคนที่ 2 เสนอว่าสามารถอ่านได้อีกอย่างหนึ่งคือ อ่านว่า pāṛthivo 'vantivarmā (Telang, 1918: 21) โดยมีข้อสันนิษฐานว่าอาจจะหมายถึง พระเจ้าวันตีวรมัน แห่งราชวงศ์เมารยะ ที่ปกครองเมืองกเนซ จักรพรรดิรุ่งเรืองอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ 7 ร่วมสมัยกับพระเจ้าหรรษะวรวรรณะแห่งราชวงศ์วรวรรณะ ที่ปกครองเมืองสทานเศศวร

ตั้งแต่ค.ศ.606 เพราะพระเจ้าครหะวรมัน พระโอรสของพระเจ้าอวันตีวรมัน เป็นพระสวามีของพระนางราชยศรี ผู้เป็นภคินีของพระเจ้าหรรษะวรวรรณะ และพระเจ้าอวันตีวรมันก็ได้เคยเข้าร่วมกับพระเจ้าหรรษะวรวรรณะต่อสู้กับชาวหุณะหรือพวกมเลจตามทีปรากฏหลักฐานในกวีนิพนธ์เรื่องหรรษะจริต บทที่ 5 (Chakravarty, 2015: 26)

จากความคิดเห็นที่กล่าวมาข้างต้น มีเพียงข้อสันนิษฐานที่เป็นไปได้คือ กวีวิเศษที่แต่งมีชีวิตอยู่ในช่วงก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 9 อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานเกี่ยวกับอายุสมัยของกวีวิเศษที่ยังไม่มีข้อสรุปแน่นอน (Chakravarty, 2015: 27)

3.1.4 แก่นเรื่องของบทละคร

กวีวิเศษที่แต่งแสดงเจตนารมณ์ให้บทละครมูทราธาการุสเสสรังความตระหนักให้ผู้อ่านมีความสามัคคีในหมู่คณะ โดยเฉพาะระหว่างสถานการณ์ความไม่มั่นคงทางการเมืองจากปัญหาทั้งภายในและภายนอกอาณาจักร บทละครมูทราธาการุสเสสรังเป็นตัวอย่างที่แสดงให้เห็นตามแก่นของเรื่องว่า “ความแตกแยกนำหายนะมาสู่หมู่คณะ” โดยเหตุการณ์ย่อยที่ใช้ดำเนินเรื่องราวตลอดทั้งเรื่องล้วนมาจากการใช้อุบายทางการทูต เรื่อง คุณหก หัวข้อ การยัวยุ (vighraha) และอุบายสี่ หัวข้อ การยัวยุ (bheda) อุบายเหล่านี้จากฉกษะและอำมาตย์การุสเสสรังได้นำมาใช้ทำลายซึ่งกันและกันเพื่อบรรลุเป้าหมายสูงสุด คือ สร้างความแตกแยกระหว่างมนตรีกับราชาของแต่ละฝ่าย เพื่ออ้างอำนาจการปกครองสูงสุดของราชาฝ่ายตน เพราะราชาที่ขาดมนตรีที่มีความสามารถคอยให้คำปรึกษาจะถูกโค่นล้มอำนาจได้ง่าย ดังนั้น ฉกษะจึงมีเป้าหมายสูงสุด คือ สร้างความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคุปตะโดยนำอำมาตย์การุสเสสรังมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ส่วนอำมาตย์การุสเสสรังก็มีเป้าหมายสูงสุด คือ พ้นพ้ออำนาจการปกครองสูงสุดของราชวงศ์นั้นโดยตั้งพระราชกุมารมลายะขึ้นครองราชย์แทนพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังคำกล่าวของฉกษะและอำมาตย์การุสเสสรังที่แสดงแก่นของเรื่องว่า

อำมาตย์การุสเสสรัง

ข้าก็จะส่งตัวภรรยาไปยังเมืองปาฏลิบุตรทันที (ลุกขึ้น) จันทรคุปตะจะแตกคอกับเจ้าคนชั่วฉกษะโฉมโฉม หรือว่าข้าจะให้เห็นความปรารถนาของข้าสำเร็จไหม เพราะ

เมารยะเป็นผู้บังคับบัญชาพระราชาทรงหมดบนผืนแผ่นดินให้อยู่ภายใต้อำนาจของตน ฝ่ายฉกษะก็มีความหยิ่งว่า “เขาผู้นี้ได้เป็นราชาเพราะอาศัยเรา”

การได้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้แล้วจะได้อีกโอกาส และจะแยกคนหนึ่ง

ผู้ซึ่งได้บรรลุเป้าหมายคือราชสมบัติแล้วกับอีกคนหนึ่งซึ่งได้ข้ามพรมหาสมุทร

คือคำปฏิญาณของตนแล้วออกจากความเป็นมิตรต่อกัน (Kale, 1927: 138, 2.23)

จาดัญญะ

(คิด) หรือว่าข้าไม่จำเป็นต้องใส่ใจกับเรื่องนี้ให้มากเกินไป เพราะว่า
ข้ารู้ดีว่า คนรับใช้ของข้าแทรกซึมอยู่รอบตัวลูกของปรวรดกะ ซึ่งถึงกับทำให้เขา
ไว้วางใจ พวกเขาเป็นสายลับของข้า มีสิทธิารณะและคนอื่นๆ พร้อมทั้งจะทำงานที่
ตนได้รับมอบหมายให้สำเร็จ ตอนนี้ ข้านี้แหละ จะแยกรากษสะผู้ที่คิดเอาเองว่าตัว
เก่งในการสร้างความแตกแยก ที่เป็นปฏิปักษ์ (กับข้า) ออกจากศัตรู (ของข้า)
โดยแกล้งทำเหมือนว่าทะเลาะกับจันทร์คุปตะเมารยะ (Kale, 1927: 156, 3.13)

3.1.5 เรื่องย่อของบทละคร

บทละครเริ่มเรื่องด้วยบทนาถที่ 2 บท (อัษฎุบทนาถ) โดยกล่าวสรรเสริญเทพเจ้าและ
ขอพรให้แก่คนดู มีการกล่าวเป็นนัยถึงเนื้อหาหลักของบทละคร กล่าวคือ บทแรก บรรยายถึงพระศิวะ
ใช้คำพูดกำกวมลงพระนางปารวตีเพื่อปกป้องพระแม่คงคาจากความริษยาของพระนาง บทนี้กล่าว
เป็นนัยว่า จาดัญญะใช้เล่ห์อุบายในการนำอำมาตย์รากษสะผู้เป็นศัตรูมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้า
จันทร์คุปตะ บทที่สอง บรรยายถึงพระศิวะตื่นรำทำ “ทาณทวนฤตยะ” ที่ต้องควบคุมการเคลื่อนไหว
ของร่างกายไม่ให้ทำลายพื้นพิภพโลก บทนี้กล่าวเป็นนัยว่า จาดัญญะต้องเลือกใช้เล่ห์อุบายตอบโต้
อำมาตย์รากษสะที่ต้องการโค่นล้มพระเจ้าจันทร์คุปตะ โดยไม่ทำลายชีวิตอำมาตย์ แต่ทำให้อำมาตย์
ยินยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์เท่านั้น

ต่อมาเป็นบทเบิกโรง ในรูปบทสนทนาระหว่างผู้กำกับและภรรยา แนะนำกวีผู้แต่งพร้อม
วงศ์ตระกูลสั้นๆ ชื่อและประเภทของบทละคร จากนั้นผู้กำกับได้กลับมาถึงบ้านแล้วพบว่า สมาชิกใน
บ้านกำลังเตรียมงานรื่นเริง และได้รับทราบจากภรรยาว่า เธอได้เชิญพราหมณ์ที่เคารพมาเป็นแขกใน
งานเลี้ยงต้อนรับพราหมณ์ที่เคารพ ในโอกาสที่คาดว่าจะเกิดราหูอมจันทร์ (จันทร์คราส) ผู้กำกับเป็นผู้
มีความรู้ในเรื่องดาราศาสตร์มากจึงยืนยันว่าจะเกิดเหตุการณ์นั้นจริงๆ แต่ถ้าดวงจันทร์รวมกับดาวพุธ
ก็สามารถป้องกันไม่ให้ราหูกลืนกินได้ จากนั้นมีเสียงจากหลังฉากถามว่า “ใครกำลังจะทำร้ายพระเจ้า
จันทร์คุปตะในขณะที่ฉันยังมีชีวิตอยู่” ผู้กำกับและภรรยาจำได้ว่า นี่คือเสียงของจาดัญญะผู้มีนิสัย
คดโกงและมีอารมณ์ร้าย ทั้งสองจึงหนีเข้าโรงไปด้วยความกลัว ปล่อยเวทีให้จาดัญญะดำเนินเรื่องต่อไป

องก์ที่ 1 ณ เมืองปาฏลีบุตร เริ่มด้วย จาดัญญะพูดกับตัวเองเล่าย้อนไปถึงตอนที่เขาถูก
เจ้านันทะคูหมินเหยียดหยามต่อหน้าสาธารณชนจึงทำให้เขาโกรธแค้นมากจนถึงกับตั้งปฏิญญาพร้อม
กับแก้มัดกระดูกผสมกลางศีรษะว่า จะไม่มีมัดกระดูกผสมกลางศีรษะจนกว่าจะโค่นล้มราชวงศ์นั้นทะเลให้สิ้น
ซากได้สำเร็จ แล้วเล่าถึงการบรรลุคำปฏิญญาส่วนแรกคือ โค่นล้มราชวงศ์นั้นทะเล แล้วตั้งราชวงศ์เมาร
ยะ โดยมีพระเจ้าจันทร์คุปตะเป็นต้นราชวงศ์ ปกครองเมืองปาฏลีบุตร และกำลังเริ่มดำเนินการ
เพื่อบรรลุคำปฏิญญาส่วนที่เหลือ คือ การดำเนินนโยบายทางการเมืองเพื่ออ้างอำนาจการปกครอง

สูงสุดของพระเจ้าจันทร์คุปตะในฐานะที่เขาเป็นมหาอำมาตย์รักษาการ มีภารกิจแรกคือรักษาความปลอดภัยในองค์พระเจ้าจันทร์คุปตะจากการก่อกบฏ ลอบฆ่า และวางยาพิษ จากนั้นนำอำมาตย์รักษาสมาเป็นมหาอำมาตย์ทำหน้าที่บริหารบ้านเมืองที่กำลังระส่ำระสายจากการปกครองของเจ้านันทะผู้โง่เขลา ให้ปลอดภัยและส่งเสริมคุณค่าทางศีลธรรมให้แก่ประชาชนในอนาคต และจากสงครามที่ผ่านมาจากนักยะประจักษ์ชัดว่า อำมาตย์รักษาสมาคุณสมบัติเหมาะสมกับตำแหน่งมหาอำมาตย์คือ มีความกล้า ความฉลาด ความจงรักภักดี และเป็นอดีตมหาอำมาตย์ของราชวงศ์นันทะ หลังจากได้มีการส่งข่าวนักพรตสรรวารณสิทธิ์ พระราชวงศ์ลำดับสุดท้ายแล้ว จึงเหลืออำมาตย์ผู้เสมือนสมาชิกคนสุดท้ายของราชวงศ์นันทะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ ราชวงศ์ใหม่ก็จะมั่นคง คำปฏิญญาทั้งหมดก็จะบรรลุผล เพราะราชวงศ์นันทะได้ล่มสลายอย่างแท้จริง แต่อำมาตย์ผู้มีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์นันทะยังมีความแค้นต่อจากนักยะและพระเจ้าจันทร์คุปตะที่ฆ่าพวกเขาทั้งหมด จึงไปร่วมมือกับพระราชกุมารมลายเกตุ เพื่อวางแผนโค่นล้มพระเจ้าจันทร์คุปตะ แล้วจะตั้งพระราชกุมารมลายเกตุครองราชย์ต่อไป

หลังจากยึดเมืองปาฏลีบุตรแล้ว จากนักยะใช้อุบายให้หญิงยาพิษที่อำมาตย์รักษาสมาส่งฆ่าพระเจ้าจันทร์คุปตะ กลับไปฆ่าพระเจ้าปรรวตกะแทน เพราะไม่ต้องการแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งให้ตามสัญญาหลังจากร่วมกันโค่นล้มเจ้านันทะสำเร็จ จากนั้นจากนักยะสั่งให้ปล่อยข่าวลือว่า อำมาตย์รักษาสมาเป็นผู้บงการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะ เพื่อสร้างความอับอายให้แก่อำมาตย์รักษาสมา แล้วให้ภรรยาขณะเป็นผู้เป็นสายลับของตนและเป็นคนสนิทของพระเจ้าปรรวตกะไปบอกเชิงข่มขู่ให้พระราชกุมารมลายเกตุบุตรของพระเจ้าปรรวตกะกลัวว่า จากนักยะเป็นผู้บงการฆ่าตัวจริง เพื่อให้พระราชกุมารหนีไปจากเมืองปาฏลีบุตร เพราะจากนักยะไม่ต้องการแบ่งราชอาณาจักรให้เขาแทนพระบิดา จากนักยะกล่าวถึง มาตรการที่ใช้ป้องกันพระเจ้าจันทร์คุปตะจากการถูกลอบฆ่าจากศัตรู โดยเฉพาะการคัดเลือกสายลับตามความสามารถมาคอยรับใช้ราชาและเฝ้าระวังความปลอดภัยจากการถูกลอบวางยาพิษ และได้เริ่มส่งสายลับไปทำงานตามอุบายเพื่อนำอำมาตย์มาเป็นมหาอำมาตย์ จากนักยะได้ตั้งข้อหาบรรดาบุคคลที่เป็นสายลับอย่างสมเหตุสมผลให้ต้องหลบหนีเข้าไปทำงานตามอุบายยังฝ่ายของศัตรูได้อย่างราบรื่นเพราะได้รับความไว้วางใจ

เริ่มที่นี้ปุณกะสายลับของจากนักยะที่ปลอมเป็นสาวกพระยม เพื่อสืบราชการลับในเมืองปาฏลีบุตรและความเคลื่อนไหวของอำมาตย์และสายลับ ได้กลับมารายงานข่าวแก่จากนักยะว่า เขาพบคน 3 คน ที่ยังคงจงรักภักดีต่ออำมาตย์รักษาสมาและวางแผนทำร้ายพระเจ้าจันทร์คุปตะ คนที่ 1 คือนักบวชชื่อนี้ชื่อ ชิวสิทธิ์ (ชื่อจริงคือ วิษณุศรมัน เป็นเพื่อนนักเรียนและเป็นสายลับของจากนักยะที่เขาใช้ให้ไปตีสนิทกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในราชสำนักของเจ้านันทะก่อนล่มสลาย โดยเป็นคนที่อำมาตย์รักษาสมาไว้วางใจมาก) คนที่ 2 คือ ศกภูทาสะ เป็นคนเขียนสารของอำมาตย์รักษาสมา ที่อำมาตย์รักษาสมาก็ไว้วางใจมากเช่นเดียวกัน (ศกภูทาสะคือ คนที่จากนักยะใช้ให้สายลับชื่อ สิทธารถะ去打ตีสนิทจน

กลายเป็นเพื่อนรัก) คนที่ 3 คือ เศรษฐีจันทนทาสะเป็นหัวหน้าพ่อค้าอัญมณีและเป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะและเป็นผู้ให้ที่หลบซ่อนแก่ภรรยาและบุตรของอำมาตย์รากษสะ พร้อมกันนี้นิปนุกะได้มอบแหวนตราประทับสลักชื่ออำมาตย์รากษสะให้แก่จัญกะ เป็นแหวนที่ภรรยาของอำมาตย์รากษสะทำตกที่หน้าบ้านเศรษฐีจันทนทาสะ ขณะเธอกำลังไล่จับบุตร จึงยืนยันได้ว่า ครอบครัวของอำมาตย์รากษสะพำนักอยู่ที่บ้านเศรษฐีจันทนทาสะจริง

ขณะเดียวกันนั้น พระเจ้าจันทรคุปตะได้สั่งให้สมุหพระราชวังมาพบจัญกะเพื่อขออนุญาตบริจาคเครื่องประดับของพระเจ้าปรรวตกะให้แก่พราหมณ์ที่เหมาะสมเพื่ออุทิศผลบุญให้แก่ราชาองค์นี้ จัญกะจึงคัดเลือกพราหมณ์ที่เหมาะสม 3 คน มีวิศวาสุ เป็นต้น ให้ไปรับเครื่องประดับของพระเจ้าปรรวตกะ แล้วให้กลับมาหาตน (พร้อมเครื่องประดับเหล่านั้น) จากนั้น จัญกะได้เขียนจดหมายตอบรับที่ไม่ระบุชื่อผู้รับและผู้ส่ง มีชื่อราชาชนเผ่าสำคัญ 5 องค์ ผู้มีกองทัพที่แข็งแกร่งที่ตามรากษสะมาร่วมรบกับกองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุ (กองทัพของราชาทั้ง 5 นี้จะเพิ่มความยิ่งใหญ่ให้แก่กองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุ จนจัญกะหวั่นเกรง จึงต้องวางแผนลดความยิ่งใหญ่ลง) แล้วสั่งให้ลิทธารถกะไปขอร้องศกภูทาสะเพื่อนรักของเขาช่วยคัดลอกข้อความเหล่านั้นด้วยลายมือที่ประณีตบรรจง ให้ปิดผนึกจดหมายที่คัดลอกใหม่แล้วประทับด้วยตราประทับของอำมาตย์รากษสะ ต่อมาจัญกะได้สั่งให้ลิทธารถกะไปยังแดนประหาร เพื่อบุกนำตัวศกภูทาสะนักโทษประหารออกมาจากแดนประหาร จากนั้นให้นำศกภูทาสะไปส่งให้อำมาตย์รากษสะ พร้อมนำจดหมายและแหวนตราประทับไปด้วย หลังจากทำให้อำมาตย์รากษสะไวใจและมอบเครื่องประดับให้เป็นรางวัลแล้ว (ตามธรรมเนียมหากโปรดปรานมากจะถอดเครื่องประดับมอบให้) ให้อยู่รับใช้จนกระทั่งสบโอกาส (ทัพของอำมาตย์รากษสะใกล้มาถึงเมืองปาฏลีบุตร) ให้ทำภารกิจสำคัญดังที่ได้กระซิบบอกโดยใช้จดหมาย แหวนตราประทับ และเครื่องประดับเป็นเครื่องมือ

ต่อมาจัญกะได้สั่งให้ขับไล่ชีวลีทินักบวชชีนระออกจากเมืองปาฏลีบุตรอย่างน่าอัปยศ ในข้อหาใช้หญิงยาพิชฆาพระเจ้าปรรวตกะ เป็นข้อหาที่สมเหตุสมผล เพื่อให้เขาตามไปอยู่กับอำมาตย์รากษสะในฐานะคนสนิทได้ดั้งเดิม แล้วให้นำตัวศกภูทาสะไปเสียบเหล็กประหารชีวิตในข้อหาร่วมมือกับอำมาตย์รากษสะก่อกบฏร้ายแรงมุ่งทำลายชีวิตพระเจ้าจันทรคุปตะ ต่อมาได้วางแผนให้ลิทธารถกะบุกไปช่วยชีวิตดังกล่าวข้างต้น สุดท้ายจัญกะได้สั่งให้นำตัวเศรษฐีจันทนทาสะมาไต่สวนให้บอกที่ซ่อนครอบครัวอำมาตย์รากษสะ แต่เศรษฐีจันทนทาสะไม่ยอมบอกแม้จะถูกข่มขู่โดยให้เห็นชะตากรรมของคนก่อกบฏอื่นๆ ได้แก่ ชีวลีทิน และศกภูทาสะ สุดท้ายเศรษฐีจันทนทาสะจึงถูกยึดทรัพย์และถูกขังพร้อมภรรยาและบุตร เพื่อรอพระเจ้าจันทรคุปตะสั่งประหารชีวิตเฉพาะตัวเขาต่อไป จากนั้นกล่าวถึงการหนีทัพของบรรดาผู้นำกองทัพและข้าราชการคนสำคัญ

องค์ที่ 2 ณ ค่ายฐานของพระราชกุมารมลายเกตุ เป็นช่วงเวลาเดียวกับเหตุการณ์องค์ที่ 1 เปิดฉากด้วย วิศวคุปตะสายลับของอำมาตย์รากษสะที่ปลอมเป็นหมองู ชื่อ ชีรณวิษะ ทำหน้าที่สืบ

ราชการลับในเมืองปาฏลีบุตร ได้มาขอเข้าพบอำมาตย์รากษส เพื่อแจ้งข่าวให้อำมาตย์รากษสทราบ แต่ก่อนจะได้เข้าพบ อำมาตย์รากษสได้พร่ำรำพันอยู่กับตัวเองอย่างเศร้าโศกว่า ความสูญเสียทั้งหมดของเขาเป็นเพราะโชคชะตาเป็นปฏิปักษ์กับเขา และได้ตั้งปณิธานว่า จะโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ เพื่อให้เจ้านันทะที่สิ้นพระชนม์ไปแล้วมีความสุข โดยจะใช้อุบายทำให้พระเจ้าจันทรคุปตะไล่จัญญะออกจากตำแหน่งมหาอำมาตย์ และเมื่อราชาชาดที่ปรึกษาและผู้บริหารที่มีความสามารถแล้ว ก็จะถูกโค่นล้มได้ง่าย ขณะเดียวกันนั้น สมุหพระราชวังของพระราชกุมารมลายเกตได้มาตามคำสั่งของพระราชกุมารมลายเกต ที่ให้นำเครื่องประดับที่พระราชกุมารมลายเกตถอดออกจากตัวของพระองค์เอง มามอบให้เป็นของกำนัลแก่อำมาตย์รากษส เพื่อแสดงความโปรดปรานและให้ประดับตัวให้สมเกียรติ แม้อำมาตย์รากษสจะไม่ต้องการ เพราะยังเศร้าโศก แต่ก็ไม่ต้องการทำให้เสียน้ำใจ จึงนำมาประดับตัวตามคำขอร้องของพระราชกุมารมลายเกต

เมื่อวีรารคุปตะได้รับอนุญาตให้เข้าพบอำมาตย์รากษสแล้ว เขาก็ได้รายงานข่าวตามความเป็นจริงให้อำมาตย์รากษสทราบว่า เหล่าสายลับที่อำมาตย์รากษสใช้ให้ไปทำงานตามอุบายต่างๆ เพื่อฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะ ทำงานล้มเหลวและถูกจัญญะสังฆาทุกคน เพราะหลังจากพระเจ้าจันทรคุปตะขึ้นครองราชย์ อำมาตย์รากษสได้ส่งหญิงยาพิษไปลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะทันที แต่จัญญะจับได้ แล้วเขาได้ทำให้หญิงนั้นย้อนกลับไปฆ่าพระเจ้าปรรตกะแทน และจากเหตุการณ์นี้ จัญญะได้ส่งลงโทษผู้ที่เกี่ยวข้อง และวางมาตรการเฝ้าระวังความปลอดภัยพระเจ้าจันทรคุปตะอย่างยิ่งยวด ทั้งโดยใช้สายลับและตัวเขาเองทำหน้าที่เฝ้าระวัง ดังนั้นเหล่าสายลับของอำมาตย์รากษสที่ถูกใช้ให้ไปลอบพระชนม์พระเจ้าจันทรคุปตะคนอื่นๆ ได้แก่ ทารูรมันช่างไม้ วรรรระควาญช้าง หมอยาอภยทัตตะ ประโมทกะผู้ดูแลห้องพระบรรทม พิภตสกะมือลอบฆ่าและลูกสมุน จึงถูกจัญญะจับได้ทั้งหมด โดยสายลับบางคนได้ถูกทำให้ตายแบบเดียวกับวิธีลอบฆ่า บางคนได้ถูกทำให้ตายอย่างทรมาน

วีรารคุปตะได้เล่าถึงการขับไล่คนบวชชีวิสิทธิ การสังหารชีวิตคนเขียนสารศกฐาสะ การไต่สวนและกักขังเศรษฐีจันทนทาสะ ขณะเดียวกันนั้น คนรับใช้ของอำมาตย์ได้เข้ามาแจ้งว่า ศกฐาสะพร้อมสิทธารถะมาขอพบอำมาตย์รากษส ทำให้เขาดีใจมากที่เห็นว่า เพื่อนรักยังมีชีวิตอยู่ เมื่อทราบว่สิทธารถะเป็นผู้กล้าบุกไปนำศกฐาสะออกมาจากแดนประหาร เขาจึงถอดเครื่องประดับที่พระราชกุมารมลายเกตมอบให้เขา ออกจากตัวแล้วมอบให้เป็นของกำนัลแก่มสิทธารถะ แต่สิทธารถะขอฝากกล่องเครื่องประดับไว้ที่อำมาตย์รากษส โดยขอประทับตราประทับก่อนฝาก เมื่อศกฐาสะเห็นว่า แหวนตราประทับสลักชื่ออำมาตย์รากษส จึงแจ้งให้อำมาตย์รากษสทราบ อำมาตย์รากษสได้สอบถามที่มาของแหวน เมื่อทราบว่ สิทธารถะเก็บได้ที่บริเวณหน้าบ้านเศรษฐีจันทนทาสะ อำมาตย์รากษสก็เชื่อเพราะแหวนมีค่าสมควรพบที่หน้าบ้านคนรวย สิทธารถะขอคืน

แหวนให้อำมาตย์รักษาสะ อำมาตย์รักษาสะก็ได้มอบแหวนให้ศกภูทาสะไว้ใช้ทำงานในหน้าที่เขียนสารในราชการฝ่ายพระราชกุมารมลายเขตและเลขาส่วนตัวของอำมาตย์รักษาสะตามเดิมต่อไป

สุดท้ายวิราชคูปตะได้รายงานข่าวตามความรู้สึกส่วนตัวว่า กรณีปล่อยให้พระราชกุมารมลายเขตหนีออกจากเมือง ทั้งจากนั้นก็ได้อัดคำสั่งราชาในเรื่องอื่นๆ อีกหลายครั้ง ทำให้ราชาเริ่มไม่พอใจจากนั้นก็เมื่ออำมาตย์รักษาสะทราบดังนี้ จึงรีบสั่งการโดยไม่ตรวจสอบข้อเท็จจริง ให้วิราชคูปตะรีบกลับไปยังเมืองปาฏลีบุตรอีกครั้ง เพื่อส่งข่าวให้นักขับลำนำประจำราชสำนัก ผู้เป็นสายลับของอำมาตย์รักษาสะ ขับร้องบทกวีช่วยผู้ให้ราชาแตกแยกกับจากนั้นก็เมื่อโอกาสอำนวย แล้วให้รายงานผลต่อกรภะคนเดินสารเพื่อแจ้งให้อำมาตย์รักษาสะทราบ

จากนั้นศกภูทาสะแจ้งว่า มีคนนำเครื่องประดับมีค่า 3 ชุด มาขาย อำมาตย์รักษาสะจึงให้ซื้อไว้โดยไม่สอบถามถึงที่มา เพื่อประดับแทนเครื่องประดับชุดเก่าที่ได้มอบให้สิทธิารถะไปแล้ว ก่อนเข้าไปยังราชสำนักของพระราชกุมารมลายเขต

องค์ที่ 3 ณ เมืองปาฏลีบุตร ช่วงต้นฤดูศรหรือฤดูใบไม้ร่วง ห่างจากเหตุการณ์องค์ที่ 1 ราว 1 เดือน จากนั้นก็ได้ออกอุบายให้พระเจ้าจันทรคูปตะแกล้งทะเลาะกับเขา ทำให้เขาลาออกจากตำแหน่งมหาอำมาตย์ แล้วให้บริหารราชการแผ่นดินด้วยตัวเองเพียงชั่วระยะเวลาหนึ่ง เพื่อให้สมจริงสายลับของอำมาตย์รักษาสะที่คาดว่าจะแฝงตัวอยู่ในราชสำนักจะได้หลงกล นำข่าวการแตกแยกนี้ไปแจ้งแก่อำมาตย์รักษาสะ เพื่อเร่งยกทัพมาโจมตีเมืองปาฏลีบุตร และเร่งให้อุบายต่างๆ ที่สายลับของจากนั้นก็ดำเนินการอยู่บรรลุผลสำเร็จเร็วขึ้น

แผนการแกล้งทะเลาะกันได้เริ่มขึ้น เมื่อสมุหพระราชวังของพระเจ้าจันทรคูปตะแจ้งว่าพระราชอาประกาศให้ชาวเมืองเฉลิมฉลองเทศกาลเกามูที (เทศกาลวันพระจันทร์เต็มดวงในฤดูศร) แต่จากนั้นก็สั่งให้งดการเฉลิมฉลองเทศกาลดังกล่าว เมื่อราชาเสด็จมายังปราสาทสุคางคะเพื่อชื่นชมฤดูศรพยายามค้าและชมบรรยากาศการเฉลิมฉลองเทศกาลเกามูทีของชาวเมือง กลับพบว่าไม่มีการเฉลิมฉลองเพราะจากนั้นก็สั่งงด จึงให้สมุหพระราชวังไปเชิญจากนั้นก็มา เพื่อถามถึงสาเหตุการสั่งงด และถามถึงประเด็นอื่นๆ ที่ค้างคาใจราชามานาน ทั้งสองได้ตอบโต้ประเด็นความขัดแย้งระหว่างกัน แม้จะใช้ถ้อยคำที่สุภาพแต่ก็แฝงการดูถูกเหยียดหยาม จนกระทั่งจากนั้นก็ได้นำนาราชาวาควรปล่อยให้เรื่องการปกครองเป็นหน้าที่ของเขา ทันใดนั้นนักร้ายโคลกของอำมาตย์รักษาสะก็ได้ร้ายโคลกที่มีเนื้อหาย้วยให้ราชาเพิ่มความโกรธจากนั้นก็แทรกเข้ามา จากนั้นก็จึงจับได้ว่านักร้ายโคลกนี้เป็นสายลับของอำมาตย์รักษาสะ ที่ส่งมาสร้างความแตกแยกระหว่างพวกเขาทั้งสอง จึงได้แกล้งทะเลาะกับพระราชอาต่อไป ราชอาถามถึงการปล่อยให้ผู้นำกองทัพและข้าราชการคนสำคัญ หนีทัพไปโดยไม่ตามจับมาดำเนินคดี การทะเลาะกันบานปลายจนกระทั่งจากนั้นก็ขอให้ราชานำอำมาตย์รักษาสะที่พระองค์ชื่นชมในความสามารถมากกว่าเขา มาดำรงตำแหน่งมหาอำมาตย์แทนเขาที่ขอลาออกนับตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไป ราชาโกรธมากจึงให้ประกาศว่า นับแต่นี้ไปราชาจะบริหารราชการ

แผ่นดินเอง โดยปราศจากคำแนะนำของจามักยะ ก่อนจบองค์ที่ 3 ราชาได้พรั่ำรำพันกับตัวเองถึงความละเอียดและเกรงกลัวต่อบาปเพราะดูหมิ่นจามักยะผู้เป็นครู แม้ครูจะอนุญาตให้ดูหมิ่นระหว่างการแกล้งทะเลาะกัน

องค์ที่ 4 ณ ค่ายฐานของพระราชกุมารมลายเกตู ห่างจากเหตุการณ์องค์ที่ 3 ราว 2 – 3 สัปดาห์ อำมาตย์รากลษสะใช้เวลาครุ่นคิดวางแผนทำลายศัตรูจนไม่ได้หลับนอนจึงมีอาการปวดศีรษะขณะกำลังรับฟังรายงานข่าวจากกรภกะสายลับของเขาที่เพิ่งกลับมาจากเมืองปาฏลีบุตร ระหว่างนั้นพระราชกุมารมลายเกตูพร้อมด้วยภาครายณะคนสนิท (ข้าราชการผู้สนิทของพระเจ้าจันทรคุปตะและเป็นสายลับของจามักยะ) ได้เดินทางมาถึงที่พักของอำมาตย์รากลษสะเพื่อเยี่ยมไข้ และได้แอบฟังการสนทนาของอำมาตย์รากลษสะกับสายลับ โดยได้ขอให้ภาครายณะช่วยอธิบายขยายความสิ่งที่ได้ยินให้ชัดเจนขึ้น ภาครายณะอธิบายให้ฟังในทำนองว่า อำมาตย์รากลษสะมีแนวโน้มที่จะทรยศพระราชกุมารมลายเกตูแล้วไปเป็นพันธมิตรกับพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยเฉพาะการอธิบายถึงเหตุผลที่ผู้นำกองทัพของฝ่ายศัตรูนำโดยภัทธภูงะได้หนีทัพมาเข้าพึ่งพระราชกุมารมลายเกตูโดยไม่ผ่านอำมาตย์รากลษสะ แต่ผ่านทางศิขรเสนะเสนาบดีของพระราชกุมารมลายเกตู เพราะพวกคนหนีทัพเหล่านี้ไม่จงรักภักดีต่อพระเจ้าจันทรคุปตะแล้ว แต่อำมาตย์รากลษสะเป็นศัตรูกับจามักยะเพียงคนเดียวเท่านั้น ดังนั้นหากอำมาตย์กลับใจมาเป็นพันธมิตรกับพระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้เป็นเชื้อสายของเจ้านันทะ พวกเขาเหล่านี้จะพากันเดือดร้อน

ฝ่ายอำมาตย์รากลษสะดีใจมากที่ได้ยินว่า พระเจ้าจันทรคุปตะและจามักยะแตกแยกกันแล้ว แต่เขายังสงสัยว่าจะเป็นไปได้จริงหรือไม่ เพราะจามักยะไม่ได้ตั้งคำปฏิญาณใหม่ (โค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ) และไม่ได้เข้าป่าบำเพ็ญตบะ แต่ศกฐาทาสะยืนยันว่าเรื่องนี้มีความเป็นไปได้ เขาจึงยอมรับว่าเป็นเรื่องจริง อำมาตย์รากลษสะตัดสินใจที่จะแจ้งข่าวนี้แก่พระราชกุมารมลายเกตู พระราชกุมารมลายเกตูจึงปรากฏตัวออกมา โดยไม่ได้ยินดียินร้ายกับข่าวนี้ แต่ยอมรับว่าพระเจ้าจันทรคุปตะกำลังมีจุดอ่อนเพราะไม่มีจามักยะที่ปรึกษาที่มีความสามารถช่วยวางกลยุทธ์ทางการเมืองแล้ว จึงประกาศให้เตรียมพร้อมยกทัพไปโจมตีเมืองปาฏลีบุตร อำมาตย์รากลษสะจึงได้ขอให้โหราจารย์กำหนดฤกษ์ยกทัพที่แน่นอน โดยนักบวชชีวลีทธิผู้เชี่ยวชาญในศาสตร์นี้ได้ขออาสาเป็นผู้กำหนดให้เขาได้ให้ฤกษ์ที่ไม่เป็นมงคลสำหรับการยกทัพเพราะเป็นฤกษ์ที่แสดงความรุ่งโรจน์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ แต่แสดงความอัปโชคของพระราชกุมารมลายเกตู เพื่อเตือนเป็นนัยๆ ว่า โชคชะตาไม่ได้เข้าข้างอำมาตย์รากลษสะหากยังคงเป็นพันธมิตรกับพระราชกุมารมลายเกตู อำมาตย์รากลษสะผู้มีความรู้ในเรื่องโหราศาสตร์ด้วยจึงไม่เชื่อว่าเป็นฤกษ์ดี ได้ให้ชีวลีทธิไปปรึกษาโหราจารย์คนอื่นๆ ด้วย แม้อำมาตย์รากลษสะจะรู้ว่า เป็นฤกษ์ที่ไม่ดีแต่ก็ถึงเวลาที่สมควรจะยกทัพได้แล้ว เพราะกองทัพของพระเจ้าจันทรคุปตะกำลังอ่อนแอด้วยไม่มีจามักยะเป็นมหาอำมาตย์แล้ว

องค์ที่ 5 ณ ค่ายฐานของพระราชกุมารมลายเขต ห่างจากเหตุการณ์องค์ที่ 4 ราว 2 - 3 สัปดาห์ และกองทัพใกล้ถึงเมืองปาฏลีบุตรแล้ว เพราะใช้เวลาเดินทางราว 2 - 3 วัน ก็จะถึงเมืองปาฏลีบุตร เหตุการณ์เริ่มจาก สิทธารณะกำลังจะหลบหนีออกจากค่ายพร้อมกล่องเครื่องประดับและจดหมายปลอมที่ทั้งหมดถูกผนึกด้วยตราประทับของอำมาตย์รักษาสะไว้ เขาได้พบกับนักบวชชีวิสิธิที่กำลังจะออกจากค่ายด้วย จึงได้รู้ว่าคนที่เขาออกค่ายในตอนแรกที่ทัพใกล้จะถึงเมืองปาฏลีบุตรได้ต้องมีหนังสือผ่านทางที่ออกให้โดยภาครายณะ มิฉะนั้นจะถูกยามรักษาการณ์ป้อมปราการจับตัวไปดำเนินคดี

ฝ่ายภาครายณะก็ได้พรั่ำรำพันกับตัวเองว่า เขาเสียใจที่ต้องทรยศต่อพระราชกุมารมลายเขตผู้ไว้วางใจตั้งให้เขาเป็นอำมาตย์ที่สำคัญรองมาจากพระราชกุมาร แต่เขาต้องทรยศเพราะเป็นคำสั่งของจาณักยะผู้เป็นนาย พระราชกุมารมลายเขตผู้กำลังมีความทุกข์เพราะระแวงในมิตรภาพของอำมาตย์รักษาสะได้มาพบภาครายณะ ที่กำลังทำหน้าที่ออกหนังสือผ่านทางให้ผู้ร้องขอ และเขาได้แอบดูการทำงานของภาครายณะ เพราะกรณีของอำมาตย์รักษาสะทำให้เขาเริ่มไม่ไว้วางใจคนรอบข้างคนอื่นๆ

นักบวชชีวิสิธิได้เข้ามาขอหนังสือผ่านทางกับภาครายณะ โดยแจ้งเหตุผลว่าต้องการไปจากอำมาตย์รักษาสะ เพราะอำมาตย์รักษาสะเป็นผู้บงการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะไม่ใช่จาณักยะ และเขาอาจจะถูกสั่งฆ่าอย่างลับๆ หากยังอยู่กับอำมาตย์รักษาสะ เพราะทำงานผิดพลาด ทำให้จาณักยะสืบมาถึงผู้บงการฆ่า เมื่อพระราชกุมารมลายเขตได้ยินก็โกรธมากพร้อมที่จะทำลายอำมาตย์รักษาสะ จึงรีบออกมาจากที่ซ่อน ก่อนที่ภาครายณะจะพาชีวิสิธิไปสารภาพต่อหน้าเขา ฝ่ายภาครายณะเชื่อฟังคำสั่งของจาณักยะว่า ต้องรักษาชีวิตอำมาตย์รักษาสะไว้ จึงอธิบายให้พระราชกุมารมลายเขตทราบถึงเหตุผลทางการเมืองที่ทำให้อำมาตย์รักษาสะจำเป็นต้องฆ่าพระเจ้าปรรวตกะ และหากทำร้ายอำมาตย์รักษาสะตอนนี้กองทัพจะปั่นป่วน ควรเก็บอำมาตย์รักษาสะไว้ดำเนินคดี เมื่อได้รับชัยชนะ

ในขณะเดียวกันนั้น ยามรักษาป้อมปราการได้นำตัวสิทธารถะที่กำลังจะหลบหนีออกจากค่ายไปพร้อมกับจดหมายลับและกล่องเครื่องประดับโดยไม่มีหนังสือผ่านทาง สิทธารถะอ้างว่าเขากำลังจะไปทำภารกิจสำคัญให้อำมาตย์รักษาสะจึงไม่มีเวลาขอหนังสือผ่านทางตามระเบียบ ภาครายณะอ่านจดหมายให้พระราชกุมารมลายเขตฟัง แม้จะเป็นจดหมายที่มีข้อความคลุมเครือ แต่ก็ เป็นลายมือของศกฐาสะคนเขียนสารของอำมาตย์รักษาสะ จึงสามารถตีความได้ว่า เป็นจดหมายตอบของอำมาตย์รักษาสะส่งถึงพระเจ้าจันทรคุปตะ เพื่อเจริญสัมพันธไมตรี ในจดหมายแจ้งว่าได้รับเครื่องประดับอันเป็นของกำนัลจากพระเจ้าจันทรคุปตะแล้ว ทั้งยังมีชื่อราชาชนเผ่าสำคัญ 5 องค์ ผู้มีกองทัพแข็งแกร่งที่มาร่วมรบกับกองทัพของพระราชกุมารมลายเขต เพื่อโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะผนวกกับข้อความในจดหมายที่อ้างว่า มีของแนบไปกับจดหมายด้วย ได้แก่ สารที่เป็นคำพูดจากปากของสิทธารถะ พร้อมกับกล่องเครื่องประดับ (ที่พระราชกุมารมลายเขตเคยมอบให้อำมาตย์รักษาสะ เพื่อแสดงความโปรดปราน) เพื่อเป็นของบรรณาการ จดหมายและสารที่เป็นคำพูดเหล่านี้ทำให้เข้าใจว่า

อำมาตย์รักษาสะและราชาชนเผ่าสำคัญ 5 องค์ ในฐานะพันธมิตรของพระเจ้าจันทรคุปตะ กำลังทรยศ และวางแผนฆ่าพระราชกุมารมลายเกตู พระราชกุมารมลายเกตูจึงให้เชิญอำมาตย์รักษาสะมาสอบถาม

เมื่ออำมาตย์รักษาสะจัดกระบวนทัพและแผนการยาตราทัพเสร็จแล้ว ก็ได้หวนคิดกังวลใจว่า มีบรรดาคนหนีทัพจากฝ่ายศัตรูมาร่วมรบด้วย แต่เพื่อความยิ่งใหญ่ของกองทัพและต้องเร่งยาตราทัพเพราะใกล้ถึงเมืองปาฏลีบุตรแล้ว เขาจึงไม่มีเวลาปรับแก้กระบวนทัพและแผนการยาตราทัพที่จัดไว้แล้ว จากนั้นอำมาตย์รักษาสะได้มาพบพระราชกุมารตามคำสั่ง และเมื่อได้รับทราบข้อกล่าวหาทั้งหมดแล้ว ก็ยอมรับข้อกล่าวหาเหล่านั้นเพราะจำนนต่อหลักฐาน โดยเฉพาะเขาสวมใส่เครื่องประดับที่เคยเป็นของพระเจ้าปรวตกะซึ่งปัจจุบันอยู่ในความครอบครองของพระเจ้าจันทรคุปตะ สอดคล้องกับข้อความในจดหมายตอบรับเครื่องประดับสำคัญของก้านัลจากพระเจ้าจันทรคุปตะ พระราชกุมารมลายเกตูโกรธอำมาตย์รักษาสะและราชาชนเผ่าสำคัญ 5 องค์มาก เขาได้ไล่อำมาตย์รักษาสะออกจากตำแหน่งที่ปรึกษา โดยไม่ได้สั่งฆ่า เพราะเชื่อตามคำแนะนำของภครายณะที่ให้รักษาศีวิตรักษาสะไว้ก่อนเพื่อความสงบในกองทัพ แต่ได้สั่งให้ประหารชีวิตราชาชนเผ่าสำคัญ 5 องค์ ทันทีโดยไม่ได้สวน แล้วสั่งให้ยาตราทัพไปโจมตีเมืองปาฏลีบุตรทันที แม้มองทัพจะระส่ำระสายเพราะขาดผู้นำกองทัพสำคัญไป ฝ่ายอำมาตย์รักษาสะเสียใจและสิ้นหวังมาก แต่ยังมีความหวังเดียวที่เหลืออยู่คือ กลับไปเมืองปาฏลีบุตรเพื่อช่วยชีวิตเศรษฐีจันทนาสะเพื่อนผู้เสียสละ

องค์ที่ 6 ณ เมืองปาฏลีบุตร ห่างจากเหตุการณ์องค์ที่ 5 ราว 2 - 3 วัน สิทธารถะกลับมาถึงเมืองปาฏลีบุตรและไปพบสมิทธารถะเพื่อนรัก บอกเล่าถึงภารกิจที่สำเร็จตามที่ได้รับมอบหมายจากจกัญกะ และพระราชกุมารมลายเกตูได้ถูกจับกุมเมื่อยกทัพมาถึงเมืองปาฏลีบุตรโดยกำลังพลจากบรรดาผู้หนีทัพมีภักทรภักเป็นต้น ขณะเดียวกันนั้นจกัญกะก็ได้นำทัพออกไปโจมตีกองกำลังที่เหลือของพระราชกุมารมลายเกตูซึ่งกำลังระส่ำระสายเพราะขาดผู้นำจนพ่ายแพ้อย่างราบคาบ ฝ่ายอำมาตย์รักษาสะเมื่อได้หนีออกมาจากค่ายของพระราชกุมารมลายเกตูแล้วก็มุ่งหน้ามายังเมืองปาฏลีบุตรโดยมีอุทุมพรสายลับของจกัญกะแอบสะกดรอยตามมาด้วย สิทธารถะแจ้งให้สมิทธารถะทราบว่ามีทั้งสองปลอมตัวเป็นเพศฆราวาส นำตัวเศรษฐีจันทนาสะไปประหารชีวิต

ณ เมืองปาฏลีบุตร มีสายลับของจกัญกะอีกคนคอยรอการมาถึงของอำมาตย์รักษาสะเพื่อลงมือทำงานตามอุบายเร่งให้อำมาตย์รักษาสะยอมจำนน เมื่อเขาได้รับแจ้งจากอุทุมพรสายลับว่าอำมาตย์รักษาสะกำลังจะเข้าไปในอุทยานร้างของเมืองเพื่อหลบซ่อนตัว เขาจึงไปรอพบรักษาสะที่นั่น อำมาตย์รักษาสะได้เข้าไปในอุทยานร้างที่เคยเป็นสถานที่สันตนาการของเจ้านันทะ เขาได้กล่าวโทษโชคชะตาที่เป็นปฏิปักษ์กับเขา และตำหนิในความโง่เขลาของพระราชกุมารมลายเกตู เขาหวนคิดถึงวันเวลาแห่งความสุขเมื่อครั้งได้เข้ามาในอุทยานแห่งนี้พร้อมเจ้านันทะ เขาได้เดินสำรวจต้นไม้ในอุทยานพบว่ามันกำลังแห้งตาย เหมือนใจของเขาที่กำลังเศร้าโศกเพราะการสูญเสียเจ้านันทะ เมื่อสายลับเห็นดังนั้น เขาจึงทำท่าจะผูกคอตายต่อหน้าอำมาตย์รักษาสะโดยแสร้งทำเป็นไม่เห็นอำมาตย์รักษาสะ

อำมาตย์รักษษะได้เข้าห้ามและถามหาสาเหตุของการฆ่าตัวตาย จึงทราบว่าเป็นพิษของเพื่อนของเขา กำลังจะกระโดดเข้าไปในกองไฟเพื่อฆ่าตัวตาย เพราะไม่ต้องการได้ยินข่าวเศรษฐกิจจันทนทาสะเพื่อนรักของเขาถูกประหารชีวิตในวันนี้ อำมาตย์รักษษะได้ยินดังนั้นจึงห้ามปรามและให้รีบไปห้ามพิษของเพื่อนไม่ให้ฆ่าตัวตายด้วย เพราะเขาจะใช้ดาบประจำตัวเป็นอาวุธบุกนำตัวเศรษฐกิจจันทนทาสะซึ่งก็เป็นเพื่อนรักของเขาตัวออกมาจากแดนประหารเอง แต่สายลับได้ห้ามไว้ว่า หากเพชฌฆาตเห็นคนถืออาวุธเข้าไปยังแดนประหาร เขาจะฆ่าเศรษฐกิจจันทนทาสะทันที เพราะจากนั้นก็จะได้เคยสังหารเพชฌฆาตและผู้มีส่วนเกี่ยวข้องกับกรณีคนร้ายบุกนำตัวศกฐทาสะออกจากแดนประหาร ดังนั้นพวกเพชฌฆาตจึงเฝ้าระวังไม่ให้เกิดเหตุการณ์แบบนี้อีก อำมาตย์รักษษะจึงเลือกทางเลือกเดียวในการช่วยชีวิตเพื่อนคือ ยอมแลกชีวิตตัวเองกับชีวิตเพื่อน แล้วจึงเร่งรีบไปยังแดนประหาร

องค์ที่ 7 ณ เมืองปาฏลีบุตร ต่อเนื่องจากองค์ที่ 6 ทันทีทันใด เพชฌฆาตกำลังนำตัวเศรษฐกิจจันทนทาสะไปประหารชีวิต โดยมีภรรยาและบุตรร้องไห้คร่ำครวญตามไปด้วย เธอขอตายตามสามี แต่เศรษฐกิจจันทนทาสะได้กล่าวลาเธอกับบุตรและบอกไม่ทำให้ทำเช่นนั้นเพราะเขายอมตายแต่ไม่ยอมทรยศต่อเพื่อน ดังนั้นพระเจ้าจะประทานความเมตตาแก่ครอบครัวของผู้ที่เสียสละเช่นนี้ จึงนับเป็นโชคแก่ครอบครัว ดังนั้นขอให้เธอกลับไปเลี้ยงดูบุตรให้เจริญเติบโตอย่าเศร้าโศกเสียใจต่อไปอีกเลย และเขาได้สั่งสอนบุตรว่า ให้อยู่ห่างจากจากฉกษและต้องยึดมั่นในธรรมะของวงศ์ตระกูลคือ ยอมตายเพื่อประโยชน์ของเพื่อน เมื่อเพชฌฆาตพานักโทษมาถึงแดนประหาร ทันใดนั้น อำมาตย์รักษษะก็ได้ปรากฏตัวขึ้นแล้วขอให้ประหารชีวิตเขาแทนเพื่อน เพชฌฆาตจึงไปบอกจากฉกษ เขารีบมายังแดนประหารด้วยความดีใจ และกล่าวว่า อำมาตย์รักษษะต้องยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะเท่านั้น เศรษฐกิจจึงจะได้รับการอภัยโทษ จากนั้นได้เล่าถึงอุบายที่ใช้สายลับดำเนินการ รวมทั้งจดหมายปลอม เพื่อให้อำมาตย์รักษษะแตกแยกกับพระราชกุมารมลายเกตุ และยอมจำนนในที่สุด โดยผู้ให้อำมาตย์รักษษะไว้ใจทั้งหมดเป็นสายลับของเขาเอง ยกเว้นศกฐทาสะคนสนิทของอำมาตย์รักษษะ อำมาตย์รักษษะจึงดีใจที่เพื่อนรักไม่ได้ทรยศเขา อำมาตย์รักษษะได้ยอมรับตำแหน่งอย่างไม่ค่อยเต็มใจนัก เพราะยังมีความรักดีต่อเจ้านันทะ โดยอ้างว่า เขายอมจำนนเพียงเพื่อช่วยชีวิตเศรษฐกิจจันทนทาสะเท่านั้น จากนั้นจากฉกษขอให้พระเจ้าจันทรคุปตะแสดงความเคารพอำมาตย์รักษษะในฐานะมหาอำมาตย์ที่เคารพ อำมาตย์รักษษะได้เห็นถึงความอ่อนน้อมถ่อมตนของพระเจ้าจันทรคุปตะราวกับเป็นคนรับใช้ของอำมาตย์รักษษะ จึงเปลี่ยนใจมายินดีรับดาบอาญาสิทธิประจำตำแหน่งมหาอำมาตย์ และขอให้ปล่อยตัวพระราชกุมารมลายเกตุ จากฉกษจึงให้แจ้งให้ทราบโดยทั่วกันว่า อำมาตย์รักษษะขอให้พระเจ้าจันทรคุปตะปล่อยตัวพระราชกุมารมลายเกตุและให้กลับไปครองบ้านเมืองของพระบิดาดั้งเดิม และพระเจ้าจันทรคุปตะมีความยินดีที่ได้อำมาตย์รักษษะมาเป็นมหาอำมาตย์ จึงให้ตั้งเศรษฐกิจจันทนทาสะขึ้นเป็นหัวหน้าพ่อค้าของบ้านเมือง ในจักรวรรดิซึ่งยิ่งใหญ่กว่าเดิม เพราะมีความซื่อสัตย์มาก และให้นิรโทษกรรมทั่วไป (ในโอกาสพิเศษ

เช่น การขึ้นครองราชย์ ตามโบราณราชประเพณีของอินเดีย) จากนั้นจัญญะได้มัดกระดูกงูพมกกลาง ศีรษะเพราะบรรลุปฎิญาทั้งหมดแล้ว อำมาตย์รากลลว่าคำกรวดวากยะ สรรเสริญพระเจ้า จันทรคุปตะว่า เปรียบเหมือนพระวิษณุอวตารลงมาเป็นหมูป่าปราบทุกข์เชื้อญให้กับราษฎร รวมระยะเวลาดำเนินเหตุการณ์ราว 10 เดือน

3.1.6 ตัวละครในบทละคร

ในบทละครมหารากษะมีตัวละครแบ่งเป็น 2 ฝ่าย ได้แก่ ตัวละครฝ่ายจัญญะ และ ตัวละครฝ่ายอำมาตย์รากลล ดังนี้

ตัวละครฝ่ายจัญญะ

- จัญญะ (cāṇakya) หรือเกาฏิลยะ (kautilya) หรือวิษณุคุปตะ (viṣnugupta) พรหมณ์ผู้เป็นอำมาตย์ที่ปรึกษาและเป็นครูของพระเจ้าจันทรคุปตะ จัญญะได้โค่นล้มราชวงศ์นั้น ทะและตั้งราชวงศ์เมารยะ มีพระเจ้าจันทรคุปตะเป็นต้นราชวงศ์แล้ว ได้ใช้อุบายทางการทูตตอบโต้ แผนการโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะของอำมาตย์รากลล และอ้างอำนาจการปกครองสูงสุดของ ราชวงศ์เมารยะโดยนำอำมาตย์รากลลมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ

1) ราชา

1.1) พระเจ้าจันทรคุปตะ (candragupta) หรือ วฤษลยะ (vṛṣala) เป็นเจ้าเชื้อสาย ราชวงศ์นั้นทะ ได้ร่วมมือกับจัญญะโค่นล้มเจ้านั้นทะผู้หยิ่งโส ผู้มีอำมาตย์ชั่วเป็นที่ปรึกษาปกครอง แผ่นดิน คอยกดขี่ข่มเหงสร้างความทุกข์ยากให้แก่ราษฎร

1.2) พระเจ้าปรรวตกะ (parvataka) เป็นเจ้าของพวกมเลจณะ (mleccha) และ พระบิดาของพระราชากุมารมลยเกตุ พระองค์ได้นำกองทัพอันยิ่งใหญ่มาร่วมทำสงครามโค่นล้ม เจ้านั้นทะกับจัญญะและพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยจัญญะให้สัญญาว่าจะแบ่งราชอาณาจักรให้ ปกครองครึ่งหนึ่ง ต่อมาพระองค์ถูกสายลับหญิงยาพิษของอำมาตย์รากลลฆ่าตายแทนพระเจ้าจันทร- คุปตะเพราะทำงานผิดพลาดตามอุบายตอบโต้ของจัญญะ

1.3) พระเจ้าไวโรจกะ (vairocaka) เป็นพระอนุชาของพระเจ้าปรรวตกะ จัญญะ ใช้อุบายให้มาปกครองราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งแทนพระเจ้าปรรวตกะ เพื่อให้ถูกสายลับของอำมาตย์ รากลลฆ่าแทนพระเจ้าจันทรคุปตะในกระบวนพิธีเสด็จเข้าพระราชวังของพระเจ้าจันทรคุปตะ

2) สายลับ

2.1) กลุ่มสายลับหนีทัพที่เป็นข้าราชการระดับหัวหน้า

(1) ภัทธภฏกะ (bhadrabhaṭa) แม่ทัพข้าง

(2) ปุรุชทัตตะ (puruṣadatta) แม่ทัพม้า

(3) ทิงคราตะ (ḍiṅgarāta) ภาคินยะ (หลาน) ของจันทรภาณุผู้เป็น

มหาประตีสหระ (หัวหน้าคนเฝ้าประตู)

- (4) มหาราชาพลคุปตะ (balagupta) พระญาติห่างๆ ของพระเจ้าอยู่หัว
- (5) ราชเสนะ (rājasena) ผู้รับใช้พระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์
- (6) โลหิตากษะ (rohitākṣa) โอรสของราชาแห่งแคว้นมัลละ
- (7) วิชยวรมัน (vijayavarman) หัวหน้าคนวรรณะกษัตริย์กลุ่มหนึ่ง

2.2) ภาคุรายณะ (bhāgurāyaṇa) น้องชายของเสนาปติ (แม่ทัพใหญ่) สิ่งทพละ ภาคุรายณะเป็นสายลับที่ทำให้พระราชกุมารมลายเหตุไว้อัจฉริยะตั้งเขาเป็นมหาอำมาตย์ เพื่อตอบแทนบุญคุณที่พาพระราชกุมารมลายเหตุหนีออกจากเมืองปาฏลีบุตรตามแผนการของจาณักยะ และเขาช่วยทำให้สายลับสิทธิธรรณะทำงานสำเร็จในองก์ที่ 5

2.3) สิทธธรรณะ (siddhārthaka) เป็นคนรับใช้ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ได้รับมอบหมายให้เป็นสายลับปลอมตัวทำงาน 2 หน้าที่ คือ

(1) สายลับคอยรับใช้อำมาตย์รากษสะที่ได้รับความไว้วางใจมาก เพราะช่วยพาศกภูทาสะเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะหนีออกจากคุกระหว่างรอประหารชีวิตตามแผนการของจาณักยะ สิทธธรรณะเป็นผู้นำวัตถุพยานที่เกี่ยวข้องกับตราประทับของอำมาตย์รากษสะ เข้าสู่แผนการสร้าง ความแตกแยกระหว่างพระราชกุมารมลายเหตุกับอำมาตย์รากษสะ ได้แก่ แหวนตราประทับ จดหมายปลอมที่มีประทับตรา และเครื่องประดับของพระราชกุมารมลายเหตุในกล่องที่มีประทับตรา จนแผนการบรรลุผลสำเร็จ

(2) จันฑาลเพชฌฆาต ชื่อ วชรโลมัน (vajraloman) นำเศรษฐีจันฑนทาสะไปประหารชีวิต เร่งให้อำมาตย์รากษสะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะแลกกับชีวิตเศรษฐีจันฑนทาสะ

2.4) สมิตธรรณะ (samiddhārthaka) เป็นคนรับใช้ของพระเจ้าจันทรคุปตะ เป็นเพื่อนของสิทธิธรรณะ และเป็นสายลับจันฑาลเพชฌฆาต ชื่อ พิลวปตฺรกะ (bilvapatraka) ทำงานร่วมกับเพชฌฆาตวชรโลมัน

2.5) อินทุศรมัน (induśarman) เป็นพราหมณ์เพื่อนนักเรียนของจาณักยะ มีความรู้ในศาสตร์หลายแขนง เช่น ธรรมศาสตร์ โหราศาสตร์ เป็นต้น ทำงานเป็นสายลับนักบวชไซณะ หรือกษปณกะ (ksapaṇaka) ชื่อ ชิวสิทธิ (jīvasiddhi) เขาได้ให้อำมาตย์รากษสะไว้อัจฉริยะเป็นเพื่อนรัก และเขาได้บอกเป็นนัยให้อำมาตย์เปลี่ยนใจกลับไปรับใช้พระเจ้าจันทรคุปตะแทนพระราชกุมารมลายเหตุเจ้านายผู้ไม่มีคุณหลายครั้ง และเขาก็ได้ทรยศหักหลังอำมาตย์เพื่อทำให้แผนการต่างๆ ของจาณักยะบรรลุผล เช่น มีส่วนทำให้หญิงยาพิชที่อำมาตย์ให้เขาส่งไปฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะ ย้อนกลับไปฆ่าพระเจ้าปรวตกะแทน

2.6) นิปุณกะ (nipuṇaka) สายลับสืบข่าวฝ่ายอำมาตย์รักษษะ โดยปลอมตัวเป็นสาวกพระยม เขาเป็นคนมีไหวพริบและช่างสังเกตจึงรู้ว่าอำมาตย์รักษษะฝากครอบครัวไว้ที่บ้านของเศรษฐีจันทนาทาสะสถานที่ที่เขาเก็บแหวนตราประทับของอำมาตย์รักษษะที่หล่นจากนิ้วมือภรรยาของอำมาตย์รักษษะมาอบให้จัญญะใช้วางอุบายทำให้เกิดเหตุการณ์ต่างๆ จนสามารถทำให้อำมาตย์รักษษะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ

2.7) พรหมณวิศวาวัส (viśvāvasu) จัญญะกำหนดให้เขาและพี่น้องอีก 2 คน เป็นผู้เข้ารับบริจาคเครื่องประดับของพระเจ้าปรวตกะจากพระเจ้าจันทรคุปตะ และสันนิษฐานว่าจัญญะได้ให้เขาทำงานสายลับปลอมตัวเป็นพ่อค้านำเครื่องประดับไปขายให้อำมาตย์รักษษะ ทำให้เครื่องประดับ 3 ชุดนี้ เข้าไปอยู่ในแผนการสร้างความแตกแยกของจัญญะ

2.8) อุฑุมพร (udumbara) สายลับที่จัญญะให้สะกดรอยตามอำมาตย์รักษษะ หลังจากอำมาตย์ถูกพระราชกุมารมลายเหตุไล่่ออกจากตำแหน่งมนตรีที่ปรึกษาในข้อหาทรยศแล้ว เขาทำให้ทราบว่ อำมาตย์ได้เข้ามาหลบซ่อนตัวในอุทยานร้างของเจ้านันทะ สถานที่ที่ทำให้อำมาตย์รักษษะติดกับดักอุบายสุดท้ายของจัญญะ

2.9) บุรุษไม่ปรากฏชื่อ (อ้างว่าเป็นเพื่อนของเศรษฐีวิษณุทาสะหัวหน้าของสมาคมผู้ค้าอัญมณี ซึ่งเป็นเพื่อนของเศรษฐีจันทนาทาสะเพื่อนรักของอำมาตย์รักษษะ) สายลับปลอมเป็นผู้จะผูกคอตายในอุทยานร้างต่อหน้าอำมาตย์รักษษะเพื่อใช้เป็นโอกาสแจ้งข่าวคำสั่งเร่งประหารชีวิตเศรษฐีจันทนาทาสะ จนทำให้อำมาตย์รักษษะรีบยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์แลกกับชีวิตเพื่อนรัก

3) ข้าราชการบริวาร

3.1) สมุหพระราชวัง (kañcukin) ชื่อ ไวฮินรี (vaihinari) ผู้สื่อสารข้อความระหว่างพระเจ้าจันทรคุปตะกับจัญญะ

3.2) ประตีหารี (pratīhārī) หรือหญิงเฝ้าประตู ชื่อ โศโณตตรา (śoṇottarā) ผู้คอยอำนวยความสะดวกและรับใช้ใกล้ชิดพระเจ้าจันทรคุปตะ

3.3) วิชัยपालะ (vijayapāla) ผู้รักษาป้อมปราการ

3.4) กาลปาตีกะ (kālapāsika) เจ้าหน้าที่ราชทัณฑ์

3.5) ทัณฑปาตีกะ (daṇḍapāsika) เจ้าหน้าที่ราชทัณฑ์

3.6) คนเขียนสาร (kāyastha) ชื่อ อจละ ผู้เขียนและเก็บรักษาบันทึกหลักฐานสำคัญเรื่องคนหนีทัพ

4) ลูกศิษย์/คนรับใช้

4.1) ศารังครวะ (sāringarava) ผู้คอยปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดจัญญะ

ตัวละครฝ่ายอำมาตย์รักษษะ

- อำมาตย์รักษษะ (rākṣasa) อดีตมหาอำมาตย์ของเจ้านันทะ ปัจจุบันเป็นพันธมิตรกับ

พระราชกุมารมलयเกตุ เพื่อโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ

1) ราชา

1.1) พระราชกุมารมलयเกตุ (*malayaketu*) เป็นโอรสของพระเจ้าปรรวตกะเป็นเจ้าพวกมเลจฉะ (*mleccha*) พระราชกุมารมलयเกตุได้รับคำแนะนำจากอำมาตย์รากษสะในการทำสงครามโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ เพราะความแค้นที่ฆ่าพระบิดา

1.2) พระเจ้าสรรวารธสีทธิ (*sarvārthasiddhi*) สมาชิกคนหนึ่งของราชวงศ์นั้นทะ (อาจเป็นผู้ครองราชย์คนสุดท้ายของราชวงศ์) ไปบำเพ็ญพรตอยู่ที่อาศรม ต่อมาได้ถูกลอบฆ่าตามคำสั่งของจาณักยะที่อาศรมนั้น

1.3) ราชาสำคัญแห่งชาวมเลจฉะ 5 องค์ ที่นำกองทัพมาร่วมทำสงครามกับอำมาตย์รากษสะเพื่อโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ

(1) ราชাজิตรวรรมัน (*citravarman*) เจ้าแห่งชาวกุลูตะ ต่อมาถูกพระราชกุมารมलयเกตุตั้งข้อหาทักท้วงให้รับโทษ ถูกฝังทั้งเป็น ตามแผนการของจาณักยะ

(2) ราชาสิงหนาท (*simhanāda*) เจ้าแห่งแคว้นมลย มีชะตากรรมเดียวกับราชাজิตรวรรมัน

(3) ราชาบุษกรากษะ (*puṣkarākṣa*) เจ้าแห่งแคว้นกัศมีระ มีชะตากรรมเดียวกับราชাজิตรวรรมัน

(4) ราชาสินธุเขณะ (*sindhuṣeṇa*) เจ้าแห่งแคว้นสินธุ ผู้มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ ต่อมาถูกพระราชกุมารมलयเกตุตั้งข้อหาทักท้วงให้รับโทษ ถูกฆ่าด้วยช้าง ตามแผนการของจาณักยะ

(5) ราชามะฆนาท (*meghanāda*) เจ้าแห่งชาวปารลี (เปอร์เซีย) ผู้มีกองทัพม้าที่ยิ่งใหญ่ มีชะตากรรมเดียวกับราชาสินธุเขณะ

2) เพื่อน

2.1) เศรษฐีจันทนทาสะ (*candanadāsa*) หัวหน้าของสมาคมผู้ค้าอัญมณี (*maṇikārasreṣṭhin*) เพื่อนรักและเพื่อนผู้ซื่อสัตย์ที่อำมาตย์รากษสะฝากครอบครัวไว้ก่อนหนีออกจากเมืองปาฏลีบุตร

(1) ภรรยาหรือกุ่มพินี (*kuṭumbinī*) ของเศรษฐีจันทนทาสะ

(2) เด็กชายไม่ทราบชื่อ บุตรชายของเศรษฐีจันทนทาสะ

2.2) ศกฏทาสะ (*śakatadāsa*) เป็นเพื่อนรักและลูกจ้างของอำมาตย์รากษสะ ทำหน้าที่เป็นคนเขียนสารหรือก้ายสตะ (*kāyastha*) และเลขของอำมาตย์รากษสะ

2.3) เศรษฐีวิษณุทาสะ (*viṣṇudāsa*) เพื่อนรักของเศรษฐีจันทนทาสะ

3) สายลับ

- 3.1) หมออภัยทัตตะ (abhayadatta) สายลับวางยาพิษในเครื่องดื่มของพระเจ้าจันทรคุปตะ
- 3.2) วิศวธคุปตะ (virādhagupta) เป็นเพื่อนของอำมาตย์รากษสและสายลับปลอมตัวเป็นหมองู (āhituṇḍika) ชื่อ ชีรณวิษะ (jīrṇaviṣa) สายลับสืบข่าวฝ่ายจากฉกษะในเมืองปาฏลิปุตร
- 3.3) พิกัตสกะ (bībhatsaka) สายลับลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะในห้องพระบรรทม
- 3.4) ทารุวรมัน (dāruvarman) สายลับช่างไม้ ผู้ทำโตรณะยন্ত্র์ทองลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะในพิธีเสด็จเข้าพระราชวัง
- 3.5) ไวตาลิกะ (vaitālika) หรือนักร้ายโคลกมี 2 คน คนหนึ่งชื่อ สตนกลศะ (stanakalaśa) สายลับร้ายโคลกยั่วให้พระเจ้าจันทรคุปตะแตกคอกับจากฉกษะ
- 3.6) กรภกะ (karabhaka) สายลับเดินสารระหว่างเมืองปาฏลิปุตรกับค่ายฐานของพระราชกุมารมลายเกตุ
- 3.7) ประโมทกะ (pramodaka) สายลับประจำห้องพระบรรทมของพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อหาโอกาสลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะ
- 3.8) วรรวรกะ (varvaraka) สายลับความถี่ช่างเพื่อหาโอกาสลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะ

4) ข้าราชการบริวาร

- 4.1) สมุหพระราชวัง (kañcukin) ชื่อ ชาชลิ (jājali) ผู้สื่อสารข้อความระหว่างพระราชกุมารมลายเกตุกับอำมาตย์รากษส
- 4.2) ประตีหารี (pratīhārī) หรือหญิงเฝ้าประตู ชื่อ วิชยา (vijayā) ผู้คอยอำนวยความสะดวกและรับใช้ใกล้ชิดพระราชมลายเกตุ
- 4.3) ทิรฆร์กษะ (dīrgharakṣa) เจ้าหน้าที่รักษาการณ์ที่ป้อมปราการค่ายฐานของพระราชกุมารมลายเกตุ
- 4.4) อำมาตย์วักรนาสะ (vakranāsa) มন্ত্রীในสมัยเจ้านันทะ
- 4.5) ศิขรเสนะ (śikharasena) เสนาบดี (แม่ทัพ) ของพระราชกุมารมลายเกตุ
- 4.6) ประวีรกะ (pravīraka) ทหารผู้เคยร่วมรบมากับอำมาตย์รากษส เขาถูกอำมาตย์รากษสเรียกให้มาช่วยทำสงครามสู้รบกับกองทัพของจากฉกษะที่มาล้อมเมืองปาฏลิปุตร เพราะเข้าใจผิดหลังจากได้ฟังสายลับวิศวธคุปตะรายงานเหตุการณ์ในอดีต

5) ลูกศิษย์/คนรับใช้

- 5.1) ปรียมวทกะ (priyamvadaka) ผู้คอยปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดอำมาตย์รากษส

5.2) ภาสุรกะ (bhāsuraka) ผู้คอยปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดภาควิชาครุฑขณะเป็น
มหาอำมาตย์ของพระราชกุมารมลายเกตุ

5.3) ชายเฝ้าประตู (dauvārika) ผู้คอยอำนวยความสะดวกให้อำมาตย์รากลษะ

5.4) ธนเสนะ (dhanasena) หัวหน้าคนงานในบ้านของเศรษฐีจันทนทาสะ เศรษฐี
ได้สั่งให้เขาพาคนในครอบครัวของอำมาตย์รากลษะออกจากบ้านไปหลบซ่อนที่อื่นให้ปลอดภัยจาก
การถูกค้นบ้านโดยคนของจามัญกะ

3.2 ลักษณะของบทละครมุทรารากลษะ

3.2.1 บทละครมุทรารากลษะแต่งตามขนบการละครรูปแบบ “นาฏกะ”

กวีวิศวะทตตะได้กล่าวเป็นนัยว่า บทละครเรื่องมุทรารากลษะแต่งตามขนบการละคร
ประเภท “นาฏกะ” โดยใช้คำว่า nāṭakam ในบทปรีตาวานาหรือบทเบิกโรงของบทละคร ดังนี้

ājñāpito 'smi pariśadā yathādya tvayā
sāmantavaṭeśvaradattapautrasya mahārājabhāskaradattasūnoḥ
kaver viśākhadattasya kṛtir abhinavaṃ mudrārākṣasaṃ nāma
nāṭakam nāṭayitavyam iti/ yat satyaṃ kāvyaviśeṣavedinyāṃ
pariśadi prayuñjānasya mamāpi sumahān paritoṣaḥ prādur
bhavati/ kutaḥ (Kale, 1927: 8)

“ในวันนี้ ผู้ชมสังฉันว่า ท่านพึงจัดแสดงนาฏกรรมชื่อมุทรารากลษะที่ใหม่ที่เป็บบท
ประพันธ์ของกวีวิศวะทตตะผู้เป็นหลานของสามันตะวิญญูศวรทตตะ ผู้เป็นลูกของ
มหาราชภาสกรทตตะ มันเป็นความจริง แม้ฉันผู้จัดแสดงต่อหน้าผู้ชมผู้รู้ถึงความวิเศษ
ของกาวะก็ย่อมมีความพึงพอใจอย่างยิ่งแน่นอนด้วย”

ละครสั้นสกุลแบ่งเป็น 2 ประเภท ได้แก่ ละครรูปกะมี 10 รูปแบบ และละครอุปรูปกะมี
18 รูปแบบ ดังนี้

1) ละครรูปกะ 10 รูปแบบ ตามตำราทศรูปกะ ธัญชัยได้แบ่งละครรูปกะทั้ง 10
รูปแบบตามลักษณะโครงเรื่อง ตัวละครเอก และรส สามารถสรุปได้ดังนี้ (Mishra, 2015: 46 - 53)

(1) นาฏกะ (nāṭaka) ควรเริ่มโดยการโหมโรงด้วยบทนานที่หรือบทไหว้ครู และ
เบิกโรงโดยให้ผู้กำกับและนักแสดงหญิงกล่าวแนะนำโครงเรื่อง ที่มีเค้าเรื่องเป็นที่รู้จักกันดี
(prakhyāta) และต้องมืองค์ประกอบโครงเรื่อง (arthaprakṛti) 5 องค์ประกอบ การพัฒนาเรื่อง
(kāryāvasthā) 5 ชั้น และการร้อยเรียงเรื่องราว (sandhi) 5 แบบ มีการแสดงสลับฉากบอกเล่า
เหตุการณ์ที่ไม่แสดงรส มีพระเอกแบบวีโรทตตะ คือ มีชื่อเสียง มีจิตใจมั่นคง มีเกียรติยศสูงส่ง มีสง่า
ราศี ใฝ่หาชื่อเสียง มีความอุตสาหะ เชี่ยวชาญพระเวททั้งสาม เป็นพระจักรพรรดิ อยู่ในตระกูลที่มี
ชื่อเสียง เป็นราชฤษีหรือเป็นเทพ มีจำนวนองค์หรือตอนไม่น้อยกว่า 5 องค์ และไม่มากกว่า 10 องค์

กำหนดให้เหตุการณ์ในแต่ละองค์ดำเนินไปใน 1 วัน มีจุดมุ่งหมายของพฤติกรรมเพียงหนึ่งเดียว และต้องมีตัวละครผู้ช่วยจำนวนไม่เกิน 4 – 5 ตัว ในแต่ละองค์ ต้องไม่มีการแสดงเหล่านี้บเวที ได้แก่ การตะโกน การฆ่า การสู้รบ การปฏิวัติทางการเมืองและสังคม การแต่งงาน การกิน การสาปแช่ง การขับถ่าย การตาย การร่วมประเวณี และการแสดงที่น่าละอายอื่นๆ มีวีรรสหรือศฤงคารรสเป็นรสหลักเพียง 1 รส ส่วนรสอื่นๆ จะเป็นรสเสริมให้รสหลักเด่นยิ่งขึ้น และต้องเชื่อมต่อเรื่องราวตอนสุดท้ายด้วยนิรवohnสนธิ โดยการพรรณนาด้วยอัทภูตรส หรือความรู้สึกอัศจรรย์ใจ และควรมีตอนจบขององค์ ที่แสดงว่านักแสดงทุกคนได้ออกจากเวทีไปหมดแล้ว มีตัวอย่างบทละครนาฏกะ คือ อภิขยาน-ศากุนตละของกาลิทาส

(2) ประภณะ (prakarana) มีเค้าโครงเรื่องและพระเอกมาจากจินตนาการของกวี พระเอกอาจเป็นรัฐมนตรี พราหมณ์ หรือพ่อค้า พระเอกควรมีจิตใจมั่นคงและสงบ ดำเนินชีวิตตามหลักปुरुชาณะ 3 ประการ คือ ธรรมะ อรรถะ กามะ มีนางเอก 2 แบบ คือ เป็นหญิงสูงส่ง และหญิงคณิกา มีลักษณะอื่นๆ เหมือนนาฏกะ เช่น มีจำนวนองค์ 5 – 10 องค์ มีการเชื่อมต่อเรื่องราวตามหลักสนธิ ประกอบด้วยรสต่างๆ และการแสดงสลับฉาก เป็นต้น มีตัวอย่างละครประภณะ คือ มุทริตกุมพจันทระของยศคีจันทระ

(3) ภานะ (bhāna) เป็นละครพูดคนเดียว มี 1 องค์ มีเค้าโครงเรื่องมาจากจินตนาการของกวี มีการเชื่อมต่อเรื่องราวด้วยมุขสนธิและนิรवohnสนธิ มีรูปแบบการแต่งแบบภารตี-วฤตตี⁴² มีพระเอกเป็นคนอันธพาลที่มีความเฉลียวฉลาดแสดงการถามตอบคนเดียว มีวีรรสและศฤงคารรสเป็นรสเด่น มีตัวอย่างบทละครภานะ คือ อุภยามิสาลิกาของวรวรุจิ

(4) ประหัสณะ (prahasana) เป็นละครตลก มีตัวละคร 3 แบบ คือ แบบปกติ (śuddha) เช่น พระสงฆ์ นักบวชนอกรีต คนอันธพาล คนรับใช้หญิงชาย และพราหมณ์ ใช้ภาษาและมีการแต่งกายชวนขัน แบบดัดแปลง (vikṛta) เช่น ชันที มหาดเล็ก นักพรต ใช้ภาษาและมีการแต่งกายเลียนแบบคนที่รัก แบบผสม (saṅkīrṇa) กับลักษณะแบบย่อยของละครวิถี (vīthyaṅgas) ตัวละครมีลักษณะดูร้ายและเป็นคนชั้นต่ำ เช่น หญิงแพศยา หญิงคณิกา ทาส นักเลง และคนตื้อรัน มีหาสยรสเป็นรสเด่น มีลักษณะอื่นๆ เหมือนละครภานะ เช่น โครงเรื่อง จำนวนองค์ การเชื่อมต่อเรื่องราว รูปแบบการแต่ง เป็นต้น มีตัวอย่างบทละครประหัสณะ คือ มัทวิลาสประหัสณะของพระเจ้ามเหศวรมัน

⁴²ในตำราวิทยาศาสตร์กล่าวว่า วิษณุได้ประดิษฐ์รูปแบบ หรือวฤตตี ของการสร้างละคร 4 ประการ แล้วมอบให้แก่การละคร ซึ่งรูปแบบการสร้างละครทั้ง 4 ประการ ได้แก่ ไกคิกิ (ศฤงคารรสและหาสยรส) ภารตี (พีภิตสรสและกรุณารส) สาตวตี (วีรรส อัทภูตรส และเรวทรรส) และอารภฏี (ภยานกรส เรวทรรส และพีภิตสรส) เป็นสิ่งสำคัญที่เกี่ยวข้องกับรสของละคร (สถิตย์ ไชยปัญญา, 2563: 177)

(5) ทิมะ (dīma) เป็นละครต่อสู้อยู่ มีเค้าโครงเรื่องที่รู้จักกันดี เหตุการณ์เต็มไปด้วยเวทมนตร์ มายา สงคราม ความโกรธ และควรมีเหตุการณ์จักรวาลและสุริยคราสสร้างความตื่นเต้น มี 4 องก์ ไม่มีการเชื่อมต่อเรื่องราวแบบอวมรรคสนธิ (ส่วนเชื่อมต่อกวีฤต) มีรูปแบบการแต่งแบบ ภาวตีวฤตติ แบบสาตวตีวฤตติ และแบบอารภฏิวฤตติ มีพระเอกเป็นคนที่ก้าวร้าว ดุดัน เช่น เทพ อสูร คันธระ ยักษ์ ภูต เปรต ปีศาจ เป็นต้น มีเร่าทรสเป็นรสเด่น และไม่ควรมีศฤงคารรสและหาสรส มีตัวอย่างละครทิมะ คือ ตรีปุรพาหะของวัดสราษะ

(6) วैयाโยคะ (vyāyoga) เป็นละครต่อสู้อยู่ มีโครงเรื่องที่รู้จักกันดี มีพระเอกเป็นคนที่ดุร้าย ก้าวร้าวและเป็นที่ยอมรับกันดี ไม่มีการเชื่อมต่อเรื่องราวแบบครภสนธิและแบบอวมรรคสนธิ มีเหตุการณ์สร้างความตื่นเต้น เช่น สงคราม การแย่งชิง การทะเลาะ เป็นต้น มีตัวละครชายมากมาย สาเหตุการต่อสู้ไม่ได้มาจากตัวละครหญิงแต่มาจากความต้องการชัยชนะแบบปรศุราม มี 1 องก์ กำหนดให้เหตุการณ์ดำเนินไปใน 1 วัน มีรสแบบเดียวกับละครทิมะ มีตัวอย่างละครวैयाโยคะ คือ พุทวากยะของภาสะ

(7) สมวการะ (samavakāra) เป็นละครแห่งการหลอกลวง เริ่มต้นด้วยการเปิดโรงแบบละครนาฏกะและละครประภณะ มีเค้าโครงเรื่องเป็นที่รู้จักกันดี มีพระเอกเป็นเทพและอสูรที่รู้จักกันดีที่มีเกียรติยศสูงส่ง มีวีรรสเป็นรสเด่น มีรสอื่นๆ เป็นรสรอง มีเหตุการณ์เต็มไปด้วยความรักที่มาจากคุณงามความดี ความรักที่สมหวัง และความใคร่ การหลอกลวงที่มาจากภัยพิบัติตามธรรมชาติ เรื่องราวเหนือธรรมชาติ และศัตรู ความตื่นเต้นที่มาจากสงคราม การยึดเมือง วาตภัย และอัคคีภัย มีการกำหนดระยะเวลาในแต่ละองก์ คือ องก์ 1 มีความยาว 12 นาฑิกะ และมีการเชื่อมต่อเรื่องราว 2 แบบ องก์ที่ 2 มีความยาว 4 นาฑิกะ และองก์ที่ 3 มีความยาว 2 นาฑิกะ ไม่ควรมีการเชื่อมต่อเรื่องราวแบบอวมรรคสนธิ มีรูปแบบการแต่งแบบภาวตีวฤตติ แบบสาตวตีวฤตติ และแบบอารภฏิวฤตติ และควรใช้แบบไกศิกวีฤตติน้อย ไม่ควรมีองค์ประกอบโครงเรื่องแบบพินทุ (ส่วนขยาย) มีการแสดงสลัษฏากแบบประเวศกะ มีตัวอย่างละครสมวการะ คือ สมุทรมันณะของวัดสราษะ

(8) วิถี (vīthi) เป็นละครรัก มีรูปแบบการแต่งแบบไกศิกวีฤตติ มีการเชื่อมต่อเรื่องราวแบบมุขสนธิและนิรวหนสนธิ มีการเปิดโรงตามลักษณะแบบย่อยของละครวิถี (vīthyaṅgas) 13 แบบ มี 1 องก์ มีตัวละครเพียง 1 หรือ 2 ตัว มีศฤงคารรสเป็นรสเด่น มีรสอื่นๆ เป็นรสรอง มีลักษณะโดยรวมเหมือนละครภานะ มีตัวอย่างละครวิถี คือ ลีลาวตีวิถีของรามปาณิวาหะ

(9) อังกะ (aṅka) เป็นละครสงครามปากที่การปะทะการนำมาซึ่งการสูญเสีย การได้ชัยชนะ และความเศร้าโศกของผู้หญิง มีเค้าโครงเรื่องเป็นที่รู้จักกันดี ผสานกับจินตนาการของกวี พระเอกควรเป็นคนธรรมดา มีลักษณะเหมือนละครภานะ เช่น การเชื่อมต่อเรื่องราว รูปแบบการแต่ง และมี 1 องก์ มีการเปิดโรง กล่าวสรรเสริญ มีความตลก และลักษณะตามแบบย่อยของละครวิถี มีกฤณารสเป็นรสเด่น มีตัวอย่างละครอังกะ คือ อูรุมังคะของภาสะ

(10) อีหามฤค (Ihāmṛga) เป็นละครต่อสู้ มีเค้าโครงเรื่องเป็นที่รู้จักกันดี ผสานกับจินตนาการของกวี มี 4 องก์ มีการเชื่อมต่อเรื่องราวแบบมุขสนธิ ประติมุขสนธิ และนิรวทสนธิ มีพระเอกและตัวละครปฎิบัติเป็นผู้ที่รู้จักกันดี เป็นได้ทั้งมนุษย์และเทพ มีจิตใจมั่นคง และมีความคุดัน ก้าวร้าว ตัวละครปฎิบัติควรทำความผิดเพราะความเข้าใจผิด มีวีรรสเป็นรสเด่นที่มาจาการสรัก เพราะตัวละครปฎิบัติอยากได้เทพสตรีจึงลักพาตัวไป สงครามระหว่างพระเอกและตัวละครปฎิบัติเกิดขึ้นโดยใช้ศิลปะการละคร มีตัวอย่างละครอีหามฤค คือ รุกมีนิหระณะของวัตสราษะ

2) ละครอุปรูปกะจัดเป็นละครชั้นรอง (Lower Class) ในตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่ามี 18 รูปแบบ ได้แก่ (1) นาฎีกา (nāṭikā) (2) โตรฎกะ (troṭaka) (3) โศษฐี (goṣṭhī) (4) สัตฎกะ (saṭṭaka) (5) นาฎยราษกะ (nāṭyarāṣaka) (6) ประษถานะ (prasthāna) (7) อุลลาปะยะ (ullāpya) (8) กาวยะ (kāvyā) (9) เปรงขณะ (preṅkhaṇa) (10) ราษกะ (rāṣaka) (11) สัลลาปะกะ (sallāpaka) (12) ศรีคทิตะ (śrīgadita) (13) ศิลปะกะ (śilpaka) (14) วิลาสีกา (vilāsikā) (15) ทูรมัลลิกา (durmallikā) (16) ประกรณิ (prakaraṇī) (17) หัลลิสะ (hallīśa) (18) ภานิกา (bhāṇikā) (Mitra, 1875: 174) ละครอุปรูปกะสำคัญที่ควรกล่าวถึงมีอยู่เพียง 2 ชนิด (ประเทือง ทินรัตน์, 2526: 340) คือ

(1) นาฎีกา เป็นละครอุปรูปกะที่มีชื่อเสียงที่สุด มีนักแสดงหญิงจำนวนมาก พระเอกมักเป็นกษัตริย์ที่มีจิตใจมั่นคง ร่าเริงแจ่มใส และรักสนุก แรงจูงใจของพฤติกรรมมาจากความรักและการแสวงหาอาณาจักร พระเอกมีสนมหลายคน พระราชินีมีความฉลาด น่าเกรงขาม และครอบงำสามี โครงเรื่องมาจากจินตนาการของกวี มี 4 องก์ มีจุดเชื่อมต่อเรื่องราว 4 จุด ยกเว้นอวมรรคสนธิ มีศฤงคารรสเป็นรสหลัก มีลักษณะอื่นๆ เหมือนละครนาฎกะ มีตัวอย่างละครนาฎีกา คือ รัตนวลี และปริยทรรคิกาของพระเจ้าศรีหรรษวรรณะ

(2) โตรฎกะ มี 5 – 9 องก์ มีตัวละครเป็นเทพและมนุษย์ มีตัวละครวิหุษกะปรากฏทุกองก์ มีลักษณะโดยรวมเหมือนละครนาฎกะ มีตัวอย่างละครโตรฎกะ คือ วิกรมวศีของกาลิทาส

บทละครมูทราธาษสะแต่งตามขนบการละครประเภท “นาฎกะ” ตามตำรานาฎย-ศาสดร์และตำราทศรูปกะ ดังนี้ (Mishra, 2015: 65-66)

1. นาฎกะต้องมีเค้าเรื่องเป็นที่รู้จักกันดี (prakhyāta) บทละครมูทราธาษสะเป็นบทละครอิงประวัติศาสตร์ที่มีเค้าเรื่องมาจากเหตุการณ์โค่นล้มราชวงศ์นั้นๆแล้วตั้งพระเจ้าจันทรคุปตะขึ้นครองแคว้นมคธแทนโดยฉฉฉฉะ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันดี

2. ตัวละครเอกของบทละครต้องเป็นแบบฮีโรทาตตะ คือ เป็นผู้ที่มีใจกว้าง อดทน ไม่โอ้อวด ควบคุมตนเองได้ มีความมุ่งมั่นแน่วแน่ มีจิตวิญญาณที่สูงส่ง และซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ของตนเอง ซึ่งเป็นลักษณะของพระเจ้าจันทรคุปตะตัวละครเอกของบทละครมูทราธาษสะ

3. นาฏกะควรมีจำนวนองก์หรือตอนไม่น้อยกว่า 5 องก์ และไม่มากกว่า 10 องก์ บทละครมุทรารากษสะมีจำนวน 7 องก์

4. นาฏกะต้องมีการโหมโรงด้วยบทนานที่ และการเบิกโรงที่มีผู้กำกับและนักแสดงหญิง มากล่าวแนะนำโครงเรื่อง ในบทละครมุทรารากษสะ โหมโรงด้วยด้วยนานที่ 2 โศลก จากนั้นเป็นบท ปรีศตาวนาหรือการเบิกโรงมีผู้กำกับและนักแสดงหญิงมาสนทนากันในทำนองแนะนำโครงเรื่องของ บทละคร

5. นาฏกะต้องประกอบไปด้วยโครงสร้างเนื้อหาสำคัญ (arthaprakṛti) 5 องค์ประกอบ การพัฒนาเนื้อหา (kāryāvasthā) 5 ชั้น และการร้อยเรียงเรื่องราว (sandhi) 5 แบบ บทละครมุทรารากษ สะมีองค์ประกอบเหล่านี้ครบถ้วน (ดังจะแสดงให้เห็นในบทต่อไป)

6. นาฏกะต้องมีตัวละครผู้ช่วยจำนวนไม่เกิน 4 – 5 ตัว ในแต่ละเหตุการณ์ บทละครมุทรารากษ สะ มีตัวละครผู้ช่วย 4 – 10 ตัว ในแต่ละเหตุการณ์ แม้บทละครมุทรารากษสะจะมีตัวละคร ผู้ช่วยจำนวนมาก แต่ก็มีเพียง 2 – 3 ตัวที่ดำเนินเรื่อง หรือมีบทบาทยาว

7. นาฏกะต้องไม่มีการแสดงเหล่านี้บเวที ได้แก่ การตะโกน การฆ่า การสู้รบ การปฏิวัติทางการเมืองและสังคม การแต่งงาน การกิน การสาปแช่ง การขับถ่าย การตาย การร่วม ประเวณี และการแสดงที่น่าละอายอื่นๆ บทละครมุทรารากษสะกล่าวถึงการฆ่าพระเจ้าปรวตกะ โดยหญิงยาพิชโดยการใช้นาฏกะจากหลังฉาก ส่วนฉากการพยายามผูกคอตายของสายลับในองก์ ที่ 6 เป็นเพียงการแสร้งทำเพื่อกระตุ้นให้อำมาตย์รากษสะยอมมอบตัว

8. นาฏกะต้องร้อยเรียงเรื่องราวตอนสุดท้าย (นิรวทสนธิ) โดยการพรรณนาด้วยอัทภูต รส หรือความรู้สึกอัศจรรย์ใจ ในบทละครมุทรารากษสะองก์ที่ 7 เมื่ออำมาตย์รากษสะออกมามอบตัว ทันทันทันใดทำให้จำนักยะและทุกคนอัศจรรย์ใจ

9. นาฏกะควรมีตอนจบขององก์ ที่แสดงว่านักแสดงทุกคนได้ออกจากเวทีไปหมดแล้ว บทละครมุทรารากษสะก็มีข้อความตอนจบทุกองก์ว่า “ทุกคนออกไป”

ทั้งนี้จะแสดงให้เห็นว่า บทละครมุทรารากษสะเป็นนาฏกะอย่างละเอียด ผ่านการ ประเมินคุณค่าทางวรรณศิลป์ของบทละครมุทรารากษสะในบทที่ 4

3.2.2 บทละครมุทรารากษสะเป็นบทละครการเมือง

กวีวิชาวาทตะผู้แต่งบทละครมุทรารากษสะเป็นผู้ศึกษาดำรารอรรคศาสตร์ของเกาฏิลยะ และตำรานิติศาสตร์อื่นๆ มาอย่างลึกซึ้ง จึงได้นำความรู้ด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และ สังคมที่อยู่ในการมาแต่งบทละครมุทรารากษสะ ดังนั้นปมปัญหาและสถานการณ์ต่างๆ ในบทละคร จึงปรากฏว่า ตรงกับคำสอนในตำรารอรรคศาสตร์ของเกาฏิลยะและตำรานิติศาสตร์ของกามันทกะ

ในหลายประเด็น ทั้งยังได้นำชื่อผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์ทั้ง 3 ชื่อ คือ เกาฏิลยะ ซึ่งเป็นชื่อสมญานามจากณิกยะ ซึ่งเป็นชื่อโครต และชื่อ วิษณุคุปตะ ซึ่งเป็นชื่อตัว มาเป็นชื่อตัวละครหลักของบทละคร

บทละครมุทรารากษสะเป็นบทละครการเมืองเข้มข้นตลอดทั้งเรื่อง ทั้งมีลักษณะบางอย่างไม่เป็นไปตามขนบการละครสันสกฤตประเภทนาฏกะ เช่น บทละครมุทรารากษสะไม่มีนางเอก จึงไม่มีศฤงคารรสในเนื้อหาหลัก มีตัวละครหญิงน้อยมากและไม่มีผลต่อโครงเรื่อง มีวีรรสเป็นรสเด่น ไม่มีฉากแสดงความรุนแรง และไม่ปรากฏทาสยรส เป็นต้น บทละครมุทรารากษสะจึงโดดเด่นกว่าบทละครสันสกฤตที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเมืองเรื่องอื่นๆ เช่น บทละครของศุทระกะ เรื่อง มฤจฉกติกะ และบทละครของภาสะ เรื่อง ประดิษญาเยาศันธรายณะ และสวัปนवासวทัตตะ บทละครเหล่านี้เป็นบทละครที่ใช้เหตุการณ์ทางการเมืองมาเติมเต็มบรรยากาศของความรัก (Mitra, 1989: 302-303)

ส่วนบทละครมุทรารากษสะมีเนื้อหาหลักเกี่ยวกับการทูตและการเมืองล้วนๆ มีโครงเรื่องกล่าวถึงความพยายามของจากณิกยะที่ปรารถนาให้ราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์เมารยะที่เพิ่งสถาปนาขึ้นใหม่มั่นคง โดยนำอำมาตย์รากษสะมหาอำมาตย์เก่าของราชวงศ์นั้นทะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ เพื่อจะได้หยุดก่อกบฏ และนำความรู้ความสามารถมาช่วยบริหารอาณาจักร ส่วนอำมาตย์รากษสะก็ปรารถนาที่จะโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะและทำลายจากณิกยะเพื่อแก้แค้นให้แก่เจ้านันทะที่ถูกทั้งสองโค่นล้มราชบัลลังก์ และปรารถนาจะตั้งพระราชกุมารมลายเหตุขึ้นครองราชย์แทน ตลอดทั้งเรื่องจึงเป็นการแสดงอบายทางการทูตของจากณิกยะและอบายทางการทูตตอบโต้ของอำมาตย์รากษสะ และจากณิกยะก็ได้รับชัยชนะสามารถทำลายแผนการและอบายทางการทูตของอำมาตย์รากษสะได้อย่างสิ้นซากในตอนจบ จากณิกยะบรรลุความสำเร็จเพราะมีความสามารถทางการทูตที่เหนือชั้นกว่าอำมาตย์รากษสะ

ในบทปริสตาवनाหรือบทเบิกโรง กวีวิเศษทัตตะได้กล่าวถึงนโยบายทางการทูต เรื่องคุณหก อบายสี่ และสภาพสาม ซึ่งเป็นนโยบายที่จากณิกยะและอำมาตย์รากษสะนำมาใช้ออกอบายต่อสู้กันตลอดทั้งเรื่องไว้อย่างชัดเจน นโยบายทางการทูตเหล่านี้จะนำไปขยายความในเรื่องกลยุทธ์ทางการเมืองของจากณิกยะและอำมาตย์รากษสะในบทที่ 5 ต่อไป ดังนี้

*gunavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavananītidive kārḥyācārye drutam upehi//*

(Kale, 1927: 10, 1.5)

ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอบาย ผู้ทำให้บรรลุวรรคสามเหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉัน ผู้ขึ้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอเธอจงมาอย่างรวดเร็ว

ไอ้ (নীติ) ที่มีคุณหก ที่เป็นที่อยู่แห่งอบายสี่ ทำให้บรรลุสภาพสามเหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ขึ้นำการงาน (ของสายลับ)

ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว

ปมปัญหาและเหตุการณ์แทรกในบทละครมูทราภาษะที่สะท้อนแง่มุมทางการเมืองมีมากมาย ที่สามารถนำมาเปรียบเทียบกับคำสอนในตำราอรรถศาสตร์และตำรานิติสาระของกามันทกะ ได้ตรงตามโคลงหรือสามารถสอกลับไปได้ว่ากวีนำความรู้เหล่านั้นมาประยุกต์ใช้ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงจะนำเสนอประเด็นการเมืองที่สำคัญในบทละคร เพื่อแสดงภาพสะท้อนทางการเมืองที่ปรากฏในตำรานิติศาสตร์ทั้งสองเล่ม ดังนี้

1. การบริหารรัฐ

- ราชาหรือผู้ปกครองรัฐ มีหลักการบริหารรัฐให้สำเร็จขึ้นอยู่กับ 3 รูปแบบ ได้แก่ แบบที่ขึ้นอยู่กับราชา แบบที่ขึ้นอยู่กับอำมาตย์ และแบบที่ขึ้นอยู่กับทั้งราชาและอำมาตย์ พระเจ้าจันทรคุปตะบริหารอาณาจักรแบบขึ้นอยู่กับอำมาตย์ ตามคำพูดของจาณกยะที่ว่า

จาณกยะ

วฤชละ! ฟังนะ จริงๆ แล้ว ผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์ (รัฐศาสตร์) พูดถึงสิทธิ (การทำงานราชการให้สำเร็จ) ไว้ 3 ประการ คือ 1) ขึ้นอยู่กับพระราชชา 2) ขึ้นอยู่กับอำมาตย์ 3) ขึ้นอยู่กับทั้งสองฝ่าย แล้วการค้นหาเป้าหมาย จะมีประโยชน์อะไรสำหรับเธอผู้มีความสำเร็จของการทำงานที่พึ่งอำมาตย์ เพราะว่าเรานี้แหละเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องนี้ (Kale, 1927: 168)

ดังนั้น ราชาที่พึ่งพาอำมาตย์เพียงอย่างเดียว จะต้องปฏิบัติหน้าที่ตามข้อกำหนดหรือตามคำแนะนำของอำมาตย์ของตนเพื่อไม่ให้เกิดความเสียหาย นั่นคือ ราชาต้องปฏิบัติภารกิจส่วนตัวให้ดี แล้วปล่อยให้อำมาตย์รับผิดชอบการบริหารอาณาจักรในนามของราชา ดังคำพูดของจาณกยะที่แสดงเหตุผลของการห้ามไม่ให้พระเจ้าจันทรคุปตะใช้จ่ายพระราชทรัพย์อย่างไม่เหมาะสม ดังนี้

ราชา

(โกรธ) เมื่อท่านที่เคารพขัดขวางเราในการทำงานทุกอย่างแบบนี้ การปกครองที่เหมือนกับเป็นพันธกิจ ก็เหมือนกับไม่ใช่พันธกิจนั่นเอง

จาณกยะ

วฤชละ! เมื่อพระราชชาทั้งหลายไม่ใส่ใจในหน้าที่ของตน ความเสียหายเหล่านี้ก็จะเกิดขึ้น ดังนั้นถ้าเธอทนไม่ได้ เธอก็จงทำหน้าที่ของตัวเองเถอะ (Kale, 1927: 172)

ฝ่ายอำมาตย์ภาษะเห็นว่า การปกครองของพระเจ้าจันทรคุปตะแบบที่ขึ้นอยู่กับอำมาตย์นั้นเป็นจุดอ่อนของพระเจ้าจันทรคุปตะที่สะท้อนว่า พระองค์เป็นราชาผู้ไม่มีความสามารถปกครองอาณาจักรได้ด้วยตนเอง เปรียบเสมือนทารกที่ยังติดนมแม่ หากถูกพรากไปจากอกของแม่ก็ไม่สามารถจะมีชีวิตอยู่ได้ อำมาตย์ภาษะจึงมั่นใจว่า หากพระเจ้าจันทรคุปตะไม่มีจาณกยะคอยช่วยเหลือแล้ว ราชบัลลังก์หรือพระศรีของพระเจ้าจันทรคุปตะก็จะสั่นคลอน เขาก็จะสามารถโค่นล้มราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคุปตะได้อย่างง่ายดาย ดังข้อความที่ว่า

รากษสะ

....จันทรคุปตะคนชั่วปกติจะพึงอำมาตย์เพื่อความสำเร็จในการทำงาน
 ดังนั้นเขาจึงเหมือนกับคนตาบอด ไม่มีความเชี่ยวชาญในกิจกรรม
 ทางโลกเขาจะสามารถต้านพวกเราได้อย่างไรด้วยตนเอง
 พระลักษมีจะประทับบาททั้งสองไว้ที่อำมาตย์ผู้มีอำนาจมากและ
 ที่พระเจ้าแผ่นดินแล้วยืนอยู่ แต่เนื่องจากความเป็นผู้หญิง
 ไม่อาจจะทนรับน้ำหนักได้ จึงทิ้งคนใดคนหนึ่งในสองคนนั้นไป
 (Kale, 1927: 230, 4.13)

พระราชกุมารผู้มอทุกสิ่งทุกอย่างไว้กับอำมาตย์เมื่อถูกแยกจากอำมาตย์ก็ไม่สามารถที่จะดำเนินงานต่อไปได้แม้เพียงชั่วขณะเดียวเนื่องจากไม่มีประสบการณ์
 ด้านการงานทางโลกและมีความเฉลียวฉลาดน้อย เหมือนกับเด็กทารก
 ที่ยังคุดนมมารดาที่ถูกพรากแล้วจากนมมารดา ไม่สามารถมีชีวิตอยู่ได้
 แม้เพียงชั่วขณะเดียว (Kale, 1927: 230, 4.14)

เรื่อง การบริหารรัฐ 3 รูปแบบนี้ กวีประยุกต์ใช้จากคำสอนในตำราอรรถศาสตร์เล่ม
 ที่ 9 บทที่ 6 โศลกที่ 4 เรื่อง การปราบปรามภัยคุกคามให้สำเร็จมีอยู่ 3 รูปแบบ คือ การปราบปราม
 ตัวการใหญ่ขึ้นอยู่กับราชา การปราบปรามผู้ช่วยของตัวการใหญ่ขึ้นอยู่กับอำมาตย์ และการ
 ปราบปรามทั้งตัวการใหญ่กับผู้ช่วยขึ้นอยู่กับทั้งราชาและอำมาตย์ (Narain, 2005: 685)

กรณีคุณสมบัติของอำมาตย์ จาณักยะได้กล่าวถึงคุณสมบัติของอำมาตย์ผู้ให้
 คำแนะนำการบริหารรัฐแก่ราชา ไว้ในองก์ที่ 1 ว่า

ราชเสวกที่ไม่ฉลาด ชี้อฉลาด แม้จะมีความจงรักภักดีจะมีประโยชน์อะไร
 ราชเสวกที่ฉลาดกล้าหาญมาก ก็จะมีประโยชน์อะไรถ้าขาดความจงรักภักดี
 ราชเสวกที่ทำให้พระเจ้าแผ่นดินเจริญรุ่งเรืองคือ คนที่มีคุณสมบัติปรากฏให้เห็น
 คือ ความฉลาด ความกล้าหาญ และความภักดี คนอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนชามยา
 ของพระเจ้าแผ่นดินในยามเจริญรุ่งเรืองและในยามยากเข็ญ (พระเจ้าแผ่นดิน
 จะต้องเลี้ยงดู) (Kale, 1927: 28, 1.15)

คุณสมบัติของอำมาตย์ในเรื่องความฉลาด กล้าหาญ และความจงรักภักดี ยังมีกล่าว
 ไว้อีกในองก์ที่ 2 โดยหมอง ดังนี้

หมอง

พวกเขาผู้ได้รู้วิธีใช้มนตร์และยาแก้พิษ วาดวงกลมโดยใช้มนตร์กำกับอย่างถูกวิธี
 ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของมนตร์ พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ผู้ได้ พวกเขา
 ผู้ได้รู้วิธีใช้ศาสตร์การปกครอง กำหนดข้อปฏิบัติสำหรับมณฑลต่างๆ โดยใช้

ศาสตร์การปกครองกำกับอย่างถูกวิธี ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของบ้านเมือง พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ราชาได้ (Kale, 1927: 80, 2.1) ในองค์เดียวกันนี้ หมอฮงยังได้กล่าวถึงคุณสมบัติที่ไม่ดีของอำมาตย์ที่จะนำหายนะมาสู่ราชาว่า

คนสามจำพวกนี้จะพบกับความพินาศย่อยยับอย่างแน่นอน คือ (1) หมอฮงที่ไม่เชี่ยวชาญในมนตร์และสมุนไพร (เพื่อแก้พิษงู) (2) ความขี้ขลาดผู้ประมาท (3) ราชเสวกมีอำนาจเต็มที่แล้วหลงในอำนาจ (Kale, 1927: 80, 82)

- ราชาที่ปฏิบัติตนไม่เหมาะสมถือว่าเป็นความผิดของอำมาตย์ที่ไม่ตักเตือน ตามที่สมุหพระราชวังได้กล่าวไว้ในองค์ที่ 3 ดังนี้

สมุหพระราชวัง

(พูดกับตัวเอง) ทำไมนะ พระองค์จึงพูดว่า “จางกัณยะ” โดยไม่มีคำนำหน้าแทนที่จะพูดว่า “ท่านจางกัณยะที่เคารพ” ไม่น่าเลย อำนาจถูกยึดคืนไปแล้ว หรือว่าพระเจ้าแผ่นดินไม่มีความผิดในเรื่องนี้เลย เพราะว่า มันเป็นความผิดของอำมาตย์นั่นแหละ ถ้าพระเจ้าแผ่นดินไม่ประมาท เกียรติยศแก่เขา ข้างได้รับการตำหนิว่า เป็นข้างร้ายก็เพราะ ความขี้ขลาด ไม่ใส่ใจดูแล (Kale, 1927: 196, 3.32)

- ประชาชนต้องเชื่อฟังคำสั่งของราชา ตามที่นักร้ายโศลกยั่วให้พระเจ้าจันทรคุปตะตระหนักในความสำคัญของคำสั่งของพระองค์ที่จางกัณยะไม่ควรละเมิด ในองค์ที่ 3 ดังนี้

คนที่สอง

ท่านผู้เลิศในหมู่มนุษย์! พระราชาทั้งหลาย (เจ้าแห่งคน) ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้เหมือนกับพระองค์ บางพระองค์ถูกพระพรหมสร้างมาให้เหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมายด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจของตนเองเอาชนะพวกราชาผู้มีฝูงช้างที่ตกมัน (พระราชาเหล่านั้นผู้เหมือนกับพระองค์) มีทิฐิมีมานะและความหยิ่งในตัวเอง จะทนการละเมิดพระราชโองการไม่ได้ เหมือนสิงโตทั้งหลาย (เจ้าแห่งสัตว์) ผู้ปกครองป่า บางตัวถูกพระพรหมสร้างมาให้เหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมายด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจของตนเองเอาชนะพวกเจ้าแห่งฝูงช้างตกมัน (สิงโตเหล่านั้น) มีทิฐิมีมานะและความหยิ่งในตัวเอง จะทนการหักเขี้ยวไม่ได้

อีกอย่างหนึ่ง

เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าของอย่างแท้จริง เพราะการบริโภคใช้สอยเครื่องประดับและสิ่งอื่นๆ คนที่ผู้อื่นไม่ดูแลคนคำสั่งเหมือนอย่างเธอ จึงจะถูกเรียกว่าเป็นเจ้าอย่างแท้จริง (Kale, 1927: 170, 3.22 - 23)

- การก่อกบฏเป็นอาชญากรรมที่ร้ายแรงของรัฐ ตามที่จันฑาลกล่าวไว้ในองก์ที่ 7 ว่า
จันฑาล

ความเจ็บป่วยหรือความตายของคนจะมีหากเขาบริโภคสิ่งที่ไม่ควรบริโภค
แต่คนทั้งตระกูลจะตาย หากกระทำความไม่สมควรต่อพระราชชา
(Kale, 1927: 340, 7.1 - 2)

2. การตอบโต้การโจมตีของศัตรูโดยใช้นโยบายทางการทูต

ตำราอรรถศาสตร์เล่มที่ 10 บทที่ 6 โศลกที่ 17 กล่าวว่า ลูกศรที่ยิงโดยนักรบอาจฆ่าคนหรือไม่ฆ่าคนก็ได้ แต่อุบายที่คิดโดยนักปราชญ์สามารถฆ่าคนได้ตั้งแต่อยู่ในครรภ์มารดา (Narain, 2005: 731) ดังนั้นพลังสติปัญญาของนักปราชญ์ทำให้สามารถเอาชนะศัตรูได้โดยปราศจากอาวุธ ในทางการเมืองความชำนาญทางศิลปะการทูตเป็นอาวุธจากพลังสติปัญญาที่มีประสิทธิภาพสูงสุด การทูตเหนือกว่าพลังกาย แม้พระอินทร์ก็ปราบอสูรได้ด้วยอุบายทางการทูตเท่านั้น ผู้ที่ต้องการพิชิตศัตรูควรไตร่ตรองให้ดีตามนโยบายการทูต การทูตในภาษาสันสกฤต คือ นยะ (naya) เกาฏิลยะผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์ได้ชื่อว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญด้านการทูตจนสามารถเอาชนะโลกได้ในบทละครมูทรา รากษสะจาณักยะก็เป็นนักการทูตที่ยิ่งใหญ่ ทักษะการทูตอันเป็นที่เลื่องลือของเขาได้ถูกอ้างถึงในตำรา นิติศาสตร์ของกามันทกะว่า “ด้วยพลังแห่งการให้คำปรึกษา (พลังแห่งสติปัญญา) ของเขาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ซึ่งนักการเมืองผู้มีอำนาจ (เกาฏิลยะหรือจาณักยะ) ใช้รักษาโลกไว้ให้พระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้เป็นพระจันทรในหมู่มนุษย์” (Trivedi, 1971: 306)

นโยบายทางการทูตมี 4 แบบ (หรือ อุบาย 4) คือ (1) การผูกไมตรี (sāma) (2) การให้รางวัล (dāna) (3) การขั้วยุ (bheda) (4) การลงโทษ (daṇḍa) (Narain, 2005: 523) นโยบายทางการทูตหรืออุบาย 4 ที่ใช้มากในบทละครมูทรา รากษสะ คือ การขั้วยุให้แตกแยก ตามตำรานิติศาสตร์ของกามันทกะการใช้อุบาย 4 มี 3 มาตรการ คือ (1) ทำให้ไม่รัก (2) นำไปสู่ความขัดแย้ง (3) ทำให้หวาดกลัวมาก (Trivedi, 1971: 306)

เมื่ออำมาตย์รากษสะร่วมกับพระราชกุมารมลยเหตุก่อการกบฏเพื่อโค่นล้มราชวงศ์ เมารยะ จาณักยะจึงใช้อุบายสร้างความแตกแยกตอบโต้ศัตรู เริ่มจากทำลายความจงรักภักดีที่พระราช

กุมารมลายเกตุมีต่ออำมาตย์รักษษะ จนกระทั่งไล่เขาออกจากตำแหน่งที่ปรึกษา จึงทำให้ความหวังของอำมาตย์รักษษะที่จะโค่นล้มราชวงศ์เมารยะพังทลายจนหมดสิ้น ซึ่งอาจส่งผลให้เขาไม่ยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ จากนั้นยะจึงเร่งให้เขายอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ทันทีโดยใช้มาตรการข่มขู่ให้เขาหวาดกลัวว่า จันทรทาสะเพื่อนรักของเขาจะต้องถูกประหารชีวิตทันทีในข้อหาร่วมก่อกบฏ ถ้าหากเขาไม่ยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ เขาจึงต้องรับยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์แม้ไม่เต็มใจ แผนการสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รักษษะและพระราชกุมารมลายเกตุค่อยๆ ดำเนินไปตั้งแต่ตอนที่ 1 จนถึงสองแตกหักกันในตอนที่ 5 ส่วนเหตุการณ์ในตอนที่ 6 ต่อเนื่องไปในตอนที่ 7 เป็นการเร่งให้อำมาตย์รักษษะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์

3. ประโยชน์ของการใช้นโยบายทางการเมืองอย่างเหมาะสม

ในบทละครมหาราชษะแสดงให้เห็นถึงประโยชน์ของการใช้นโยบายทางการเมืองอย่างเหมาะสมสามารถลดความหายนะจากสงครามและนำความสงบสุข ความมั่นคงมาสู่อาณาจักรได้ โดยไม่มีการนองเลือด จากนั้นยะบรรลุความสำเร็จในการช่วยพระราชกุมารมลายเกตุให้แตกแยกกับอำมาตย์รักษษะ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้ราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคุปตะมั่นคง เพราะเขาสามารถนำอำมาตย์รักษษะมารับใช้พระเจ้าจันทรคุปตะได้เพื่อยุติบทบาทผู้นำการก่อกบฏ

ความสำเร็จทั้งหมดของจาณักยะไม่ได้มาจากสงครามนองเลือด เขาสามารถรักษาชีวิตประชาชนได้โดยใช้นโยบายทางการเมืองอย่างเหมาะสมตามกาลเทศะ เกาฏิลยะผู้แต่งตำราอรรถศาสตร์เชื่อในความจริงที่ว่า สงครามเป็นความชั่วร้ายซึ่งมุ่งทำลายชีวิตและทรัพย์สินแม้ของผู้บริสุทธิ์ ซึ่งควรหลีกเลี่ยงให้ไกลถ้าเป็นไปได้ เกาฏิลยะเป็นนักการเมืองที่โดดเด่นเขายึดมั่นในหลักการสร้างความสงบ ความแตกแยก และห่างไกลสงคราม เกาฏิลยะจะใช้สงครามเจียบมากกว่าสงครามแบบเปิดเผย สงครามเจียบถูกใช้ผ่านการช่วยของสายลับ เกาฏิลยะรู้ว่ากลยุทธ์ที่ดีที่สุดในการทำลายศัตรูคือการขัดขวางกิจการของมหาอำมาตย์ของศัตรูแม้จะฉลาดมาก

จาณักยะก็ก่อสงครามลับไม่ใช่สงครามแบบเปิดเผย ในกามันทกะกล่าวว่า “แม้ศัตรูมีกำลังมากก็อาจกลายเป็นสูญเสียความแข็งแกร่งทางฝ่ายตน ถ้ามหาอำมาตย์ของตนถูกกำจัดโดยศัตรูที่ฉลาดกว่า” (Trivedi, 1971: 308) ในตอนที่ 1 จาณักยะปล่อยข่าวที่ทำให้อำมาตย์รักษษะเสื่อมเสียว่า อำมาตย์รักษษะฆ่าพระเจ้าปรวตกะโดยหญิงยาพิช จากนั้นจาณักยะได้เตรียมจดหมายปลอมในนามของอำมาตย์รักษษะและวางแผนแยกอำมาตย์รักษษะจากพระราชกุมารมลายเกตุผ่านจดหมายนี้ จาณักยะใช้สายลับจำนวนมากในการช่วยให้พระราชกุมารมลายเกตุแตกคอกับอำมาตย์รักษษะ แผนการทั้งหมดบรรลุผลสำเร็จสามารถปราบปรามและทำลายศัตรูได้โดยปราศจากสงครามนองเลือด จาณักยะนักการเมืองที่โดดเด่นถูกพรรณนาไว้ในบทละครว่า เป็นนักการเมืองที่ฉลาดไม่เคยทำผิดพลาดในการกำหนดนโยบายของตนเลย จาณักยะมีความเชี่ยวชาญในการศึกษาธรรมชาติของคน

และไม่เคยผิดพลาดในการแยกแยะศัตรูออกจากเพื่อน จาณักยะจับสายลับทั้งหมดของอำมาตย์รากษสะได้ แต่สายลับของจาณักยะไม่เคยถูกอำมาตย์รากษสะจับได้เลย เหล่าสายลับทุกคนบรรลุความสำเร็จในหน้าที่ที่จาณักยะมอบหมาย แม้บางครั้งจะรู้สึกรังเกียจในหน้าที่ที่โหดเหี้ยมที่ต้องทำ เหล่านี้ แต่พวกเขาก็ไม่เคยคิดทำการทรยศต่อจาณักยะ แม้การเลือกใช้คนจะเป็นงานที่ยาก แต่นักการเมืองที่ฉลาดก็สามารถทำได้ไม่ยาก

4. โชคชะตา แผนการ และนโยบายทางการทูต

จาณักยะเชื่อว่าความสำเร็จมาจากนโยบายและความพยายามมากกว่าเรื่องของโชคชะตา และความสำเร็จที่ผ่านมาของเขาก็มาจากความจริงในเรื่องนี้ ความเชี่ยวชาญของจาณักยะในนโยบายทางการทูตที่มีหลากหลายปรากฏให้เห็นตามคำบอกเล่าของสายลับภาคฤดูร้อน ในองก์ที่ 5 ว่า

ภาครายณะ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! นโยบายของท่านจาณักยะผู้นำเคารพ หลากหลายจริงๆ (นโยบายที่) เดียวเป้าหมายของมันก็ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เดียวก็ล้าลึกเกินที่จะเข้าใจ เดียวก็มีองค์ประกอบครบถ้วน เดียวก็เล็กมากเพราะถูกบังคับโดยเป้าหมายที่จะต้องทำ เดียวเมสึดเชื้อ (ที่หวานไว้) ก็ดูเหมือนจะเสียหาย แต่เดียวก็ได้รับผลมากมาย โอ! ผู้มีความรู้ด้านนโยบายช่างมีนโยบายหลายรูปแบบจริงๆ เหมือนผู้กำหนดโชคชะตา (Kale, 1927: 250, 5.3)

ในองก์เดียวกันนี้ สายลับสิทธิารถะก็แสดงให้เห็นว่านโยบายของจาณักยะปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ ดังนี้

สิทธิารถะ

เยี่ยม เยี่ยม!
เมื่อถูกรดด้วยสายน้ำคือสติปัญญาโดยใช้หมอน้ำคือสถานที่และเวลาที่เหมาะสม เถาว์ลย์คือนโยบายของจาณักยะกำลังจะปรากฏผลอันยิ่งใหญ่ของงานออกมาให้เห็น (Kale, 1927: 244, 5.1)

ในองก์ที่ 2 แม้อำมาตย์รากษสะผู้เป็นศัตรูก็ยังประหลาดใจที่เห็นผลแห่งความสำเร็จมากมายที่เกิดขึ้นจากนโยบายที่ใช้ถูกกาลเทศะเพียงหนึ่งเดียวของจาณักยะ ดังนี้

อำมาตย์รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ฉลาดมาก เกาฏิลยะ ฉลาดมาก!
เกโยนความอัปยศของตัวเองให้ไปตกที่ข้าและทำให้คนที่จะมาแบ่งราชสมบัติ ครั้งหนึ่งถูกฆ่า เชื้อของนโยบายแม้เพียงเมล็ดเดียวของแกได้บรรลุถึงผลประโยชน์มากมาย (Kale, 1927: 122, 2.19)

ในองก์ที่ 1 จาณักยะได้กล่าวโอ้อวดถึงพลังแห่งสติปัญญาของเขาอันเป็นที่มาของนโยบายต่างๆ ดังนี้

จาณักยะ

(พูดกับตัวเอง) ขอให้ทุกคนจงเดินทางปลอดภัย (พูดดังๆ) นี่ลูก! ไม่ต้องเสียใจ
จงดูซิ

พวกคนที่ไม่ไปแล้วจริงๆ คือ พวกเขาที่ก่อนจะไปได้ตั้งแผนการบางอย่างไว้
ในใจ ส่วนพวกคนที่ยังอยู่ ก็ขอให้พวกเขาจงพยายามอย่างยิ่งยวดในการที่จะ
ไปสู่เป้าหมายที่ต้องการเถิด แต่ขอสิ่งเดียวนี้แหละ คือ สติปัญญาของข้า
ลึกลับยิ่งกว่ากองทัพนักรบที่ข้านำไปสู่เป้าหมายที่ประสงค์ ที่แสดงให้เห็น
ถึงความเก่งกล้าสามารถโดยการโค่นล้มราชวงศ์นั้นซะโดยสิ้นเชิง จงอย่าจาก
(ข้า) ไป (Kale, 1927: 74, 1.25)

ทั้งหมดเหล่านี้แสดงให้เห็นว่าพลังแห่งสติปัญญา มีพลังเหนือกว่าพลังกายและพลัง
อำนาจ

แม้อำมาตย์รากษสจะมีพลังกายและพลังอำนาจมากแต่ก็ขาดวิสัยทัศน์หรือพลัง
แห่งสติปัญญา อำมาตย์รากษสมีความสามารถในการทำศึกสงครามแต่ไม่มีความเชี่ยวชาญใน
นโยบายทางการเมือง อำมาตย์รากษสจึงเป็นทหารที่ดีแต่เป็นนักการเมืองที่ขาดความชำนาญและ
ความคล่องแคล่วว่องไว และเป็นผู้มีจิตใจสูงส่งโดยนัย จึงเชื่อทุกคนที่เข้ามาเป็นเพื่อนจนพลาดพลัง
ยอมรับสายลับของศัตรูไว้เป็นเพื่อน แม้การเป็นผู้มีจิตใจสูงส่งและมีความเอื้ออาทรจะได้รับการยกย่อง
ในสังคม แต่ในทางการเมืองทำให้เสียผลประโยชน์ ดังนั้นชีวิตสิทธิและสิทธิารณะสายลับของจาณักยะ
จึงหาประโยชน์จากคุณธรรมเหล่านี้ของอำมาตย์รากษส โดยพวกเขาเข้ามาสร้างทำเป็นเพื่อนกับ
อำมาตย์รากษสและกลายเป็นคนสนิท จนได้รับมอบหมายให้ทำภารกิจสำคัญเพื่อทำลายฝ่ายจาณักยะ
เช่น จ้างชีวิตสิทธิให้คอยสอดส่องพฤติกรรมของฝ่ายจาณักยะ เป็นต้น จึงเป็นช่องทางให้เหล่าสายลับ
ของจาณักยะใช้อุบายตอบโต้กลับได้ถูกต้องทำให้แผนการของจาณักยะสำเร็จ

อำมาตย์รากษสไม่เข้าใจเล่ห์เหลี่ยมทางการเมืองจึงทำความผิดพลาดมากที่สุด
ให้ภาครายณะสายลับของจาณักยะเข้ามาเป็นคนสนิทของพระราชกุมารมลายเกตุ แม้จะรู้ว่าภาคร
ายณะเป็นผู้หนีทัพมาจากฝ่ายจาณักยะ จนทำให้ภาครายณะได้เข้ามาล่วงรู้แผนการลับของอำมาตย์
รากษสและพระราชกุมารมลายเกตุ และได้ทำลายแผนการเหล่านั้น

ความเชื่อเรื่องโชคชะตาทำให้อำมาตย์รากษสขาดวิสัยทัศน์และความรอบคอบ
ดังนั้นแผนการต่างๆ จึงถูกศัตรูทำลายซ้ำแล้วซ้ำเล่า แม้บางครั้งอำมาตย์รากษสก็รู้สาเหตุของความ
ผิดพลาดของแผนการของตนว่ามาจากสายลับของจาณักยะ แต่ก็ไม่เคยคิดหาทางป้องกัน กลับ
กล่าวโทษโชคชะตา เช่น อำมาตย์รากษสเชื่อว่าเพราะพระเจ้าจันทร์คุปตะเป็นผู้โชคดีจึงรอดตายจาก

แผนการลอบฆ่าของอำมาตย์รากษสะ แม้ในความจริงความผิดพลาดจะมาจากสายลับของจาณักยะ
ที่เป็นผู้ทำลายแผนการก็ตาม ดังนี้

อำมาตย์รากษสะ

(น้ำตาคลอ) เสียใจจริงๆ เพื่อนเอ๋ย ดุชิ เจ้าจันทรคุปตะผู้ชั่วข้ามันช่างโหดดีจริงๆ

เพราะ

ผู้หญิงที่ทำด้วยยาพิษที่ฉันท้างไว้อย่างลับๆ เพื่อฆ่ามัน แต่หญิงคนนั้นกลับไปฆ่า

ปรวตกะ ซึ่งมีส่วนแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งของมันเพราะโหดร้าย

พวกคนที่ฉันทกำหนดให้ทำร้ายมันด้วยอาวุธและยาพิษก็ได้ถูกมันสังฆ่า

โดยใช้อาวุธและยาพิษนั่นเอง ดุชิ แผนการของฉันทมันให้ผลที่ดีเยี่ยมชนิดต่างๆ

แก่เมารยะนั่นเอง (Kale, 1927: 118, 2.16)

การขาดวิสัยทัศน์ในการวิเคราะห์เหตุและผลของการกระทำเพราะเชื่อในโชคชะตา
จึงทำให้อำมาตย์รากษสะทำความผิดพลาดใหญ่หลวง คือ เชื่อว่า เหตุการณ์แสรังทะเลาะกันของพระ
เจ้าจันทรคุปตะกับจาณักยะเป็นเรื่องจริง จึงไม่ตรวจสอบข้อเท็จจริงเบื้องหลังเหตุการณ์นี้ แต่กลับ
แนะนำให้พระราชกุมารมลายเหตุยกทัพไปโจมตีเมืองปาฏลีบุตรทันทีในองก์ที่ 4

5. การคัดเลือกสายลับ

อำมาตย์รากษสะไม่ใช่วิสัยทัศน์คัดเลือกพวกสายลับ ทั้งไม่มีการทดสอบ
ประสิทธิภาพพวกเขาจึงดำเนินแผนการต่างๆ ผิดพลาดเพราะไม่มีประสิทธิภาพ แผนการทั้งหมดของ
อำมาตย์รากษสะจึงพังทลายลงจากฝีมือของสายลับของเขาเอง โดยในองก์ที่ 2 อำมาตย์รากษสะ
ก็ยอมรับว่าสายลับของเขาใช้ความพยายามไม่ถูกกาลเทศะ ส่วนพวกสายลับของจาณักยะ
มีประสิทธิภาพมาก พวกเขาจะระมัดระวังตัวเองเพื่อทำงานตามหน้าที่ได้ถูกต้องจนบรรลุผลสำเร็จ
และสามารถปลอมตัวปกปิดตัวตนที่แท้จริงโดยไม่มีใครจับได้จนถึงวินาทีสุดท้าย ทั้งมีไหวพริบและมี
ความสามารถในการตัดสินใจแก้ปัญหาเฉพาะหน้าเพื่อนำผลประโยชน์สูงสุดมาสู่เจ้านาย

ในองก์ที่ 5 สิทธารถะ ชิวสิทธิ ภาครายณะ และสายลับคนอื่นๆ ของจาณักยะได้
ร่วมมือกันดำเนินอุบายสร้างความแตกแยกระหว่างพระราชกุมารมลายเหตุกับอำมาตย์รากษสะ
จนกระทั่งพระราชกุมารมลายเหตุขับไล่อำมาตย์รากษสะออกจากค่ายด้วยข้อหาทรยศ โดยมีอุบาย
จดหมายปลอมของจาณักยะเป็นเครื่องมือช่วยเร่งให้อุบายสร้างความแตกแยกของเหล่าสายลับ
บรรลุผลสำเร็จเร็วขึ้น

กรณีอุบายจดหมายปลอมทำให้เห็นไหวพริบของภาครายณะที่ตัดสินใจแก้ปัญหา
อย่างฉับพลันโดยการโน้มน้าวใจพระราชกุมารมลายเหตุไม่ให้นำตัวศกฐาทาสะผู้เป็นคนเขียนสารและ
เลขาส่วนตัวของอำมาตย์รากษสะ มายืนยันลายมือตัวเองในจดหมายปลอมที่มีเนื้อความแสดงว่า

อำมาตย์ราชสหายศตต่อพระราชกุมารมลายเกิดตามคำสารภาพของสายลับสิทธิธารณะที่ว่าศกภูทาสะเป็นคนเขียนจดหมายตามคำสั่งของอำมาตย์ราชสหาย (ในความเป็นจริงศกภูทาสะถูกหลอกใช้ให้เขียน) แต่ให้นำเอกสารอื่นที่เป็นลายมือเขียนของศกภูทาสะมาพิสูจน์เทียบเคียงแทน โดยให้เหตุผลว่าศกภูทาสะจะไม่ยอมรับผิดชอบหน้าอำมาตย์ราชสหายผู้เป็นเจ้าของเพราะความกลัวอย่างแน่นอน ภาครายณะจึงเป็นผู้ทำให้จดหมายปลอมเป็นวัตถุพยานที่เชื่อถือได้เพื่อยืนยันว่า อำมาตย์ราชสหายเป็นผู้ทรยศจริงๆ

6. ระบบสายลับ

สายลับในบทละครมูรารากษสะแสดงให้เห็นถึงระบบสายลับที่พัฒนามาเป็นอย่างดี สายลับของจาณักยะและอำมาตย์ราชสหายมีความสามารถปลอมตัวได้ต่างๆ เช่น ปลอมเป็นสาวกพระยม นักบวชไชนะ หมองู เป็นต้น และรู้ทั้งภาษาสันสกฤตและภาษาปรากฤต พวกเขาถูกจ้างให้เข้ามารับใช้เป็นข้าราชการบริพารของราชาฝ่ายศัตรู เพื่อสืบข่าวความเคลื่อนไหวของฝ่ายศัตรูให้เจ้านาย พร้อมกับสร้างความแตกแยกในหมู่ศัตรู สายลับทั้งหมดต้องไม่รู้จักกัน จาณักยะได้พรรณนาถึงคุณสมบัติของสายลับไว้ในองก์ที่ 1

7. คุณของการรับใช้ราชาที่มีคุณ

ชัยชนะของจาณักยะและความพ่ายแพ้ของอำมาตย์ราชสหายมาจากเจ้านายที่เขารับใช้ ด้วยอำมาตย์ราชสหายกล่าวถึงคุณสมบัติของเจ้านายที่ให้คุณให้โทษต่อผู้ได้บังคับบัญชา ดังนี้

การได้ตำแหน่งที่มีเกียรติยศชื่อเสียงเป็นสิ่งที่แน่นอนอยู่แล้วสำหรับผู้นำ
ที่แม้จะโง่เขลา แต่ได้พบกับเจ้านายที่มีความสามารถซึ่งต้องการชัยชนะ
ส่วนอำมาตย์แม้จะมีนโยบายแจ่มแจ้งเมื่อพบกับเจ้านายผู้ไม่มีความสามารถ
จะมีที่พึ่งพิงพึ่งพิงหลายก็จะล้มเหลว เหมือนต้นไม้ที่เกิดริมฝั่งน้ำ

(Kale, 1927: 360, 7.14)

จาณักยะโชคดีที่ได้รับใช้พระเจ้าจันทรคุปตะ เพราะพระองค์ศรัทธาอย่างไม่เสื่อมคลายในความสามารถของจาณักยะ จึงยอมทำตามคำแนะนำสั่งสอนทุกอย่าง และเคารพเป็นครู แต่อำมาตย์ราชสหายโชคร้ายที่ได้รับใช้พระราชกุมารมลายเกิด เพราะพระองค์เป็นผู้ขาดวิจาร์ณญาณหุบเขา เชื่อคนง่าย ซึ่งเป็นจุดอ่อนทำให้หลงในกลยุทธ์สร้างความแตกแยกของฝ่ายศัตรูอย่างง่ายดาย จนขับไล่อำมาตย์ราชสหายออกจากตำแหน่งที่ปรึกษาในองก์ที่ 5

8. การเมืองและจริยธรรม

เอช.เอช.วิลสัน (Wilson, 1835: 253) ได้กล่าวไว้ในหนังสือการละครของฮินดูของเขาว่า บทละครมูทรากรากษะเป็นบทละครการเมืองอิงประวัติศาสตร์ และแสดงถึงสถานะที่น่าสงสัยของศีลธรรมสาธารณะซึ่งการฉ้อฉลและการลอบฆ่าเป็นวิธีการง่าย ๆ ที่ทำให้พันธมิตรที่ไม่น่าเชื่อถือ และขจัดมิตรหรือศัตรูที่สร้างปัญหา ดังนั้นจริยธรรมทางการเมืองจึงเป็นคุณละเรื่องกับจริยธรรมในชีวิตจริง จริยธรรมทางการเมืองไม่ได้ห้ามใช้วิธีการที่ผิดศีลธรรมเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์ทางการเมือง ตำรากามันตะกียะ-นิตินาสาร์ กล่าวว่า บุคคลไม่ควรลังเลใจในการทำลายศัตรูแม้โดยสงครามที่ผิดศีลธรรม (Trivedi, 1971: 315)

ในทางการเมืองบุคคลสามารถกลายเป็นมิตร เป็นศัตรู หรือเป็นกลางก็ได้ตลอดเวลา เพื่อผลประโยชน์ส่วนตัว ในองก์ที่ 5 สายลับภาครายณะได้กล่าวถึงประเด็นนี้ว่า

**เพราะอำนาจของผลประโยชน์ นโยบายที่ทำให้มิตรทั้งหลาย
กลายเป็นศัตรู และศัตรูทั้งหลายกลายเป็นมิตรจะนำมาซึ่งภัยทั้งหลาย
ที่ยังมีชีวิตอยู่นั่นเอง ไปสู่การมีชีวิตอีกแบบหนึ่งที่ลืมนกพิตรกรรมในอดีต**
(Kale, 1927: 262, 5.8)

นโยบายทางการเมืองของจกัญกะใช้วิธีการฉ้อฉลและการลอบฆ่าอย่างอิสระเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์ทางการเมืองที่ต้องการหลีกเลี่ยงสงครามที่ยิ่งใหญ่จึงไม่ถือว่าผิดศีลธรรม แต่เป็นเหตุผลทางศีลธรรมในอีกแง่หนึ่ง ในขณะที่อำมาตย์รากลากษะก็มุ่งโค่นล้มราชวงศ์เมารยะแล้วตั้งพระราชกุมารมลายเกิดุขึ้นครองราชย์แทน เพื่อฟื้นฟูราชวงศ์นั้นให้ขึ้นมาใหม่ จึงก่อกบฏทำลายชีวิตพระเจ้าจันทร์คุปตะ เพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองดังกล่าว จึงถือว่าไม่ผิดศีลธรรมเช่นเดียวกัน

9. ราชกิจที่ยากลำบากของราชา

ในองก์ที่ 3 พระเจ้าจันทร์คุปตะแสดงให้เห็นว่า ความเป็นราชาเป็นสาเหตุของความไม่สบายใจอย่างยิ่งและเป็นภารกิจที่ยากลำบากของราชา ดังนี้

ราชา

(พูดกับตัวเอง) จริงๆ แล้ว การปกครองแผ่นดินไม่ใช่เรื่องน่าสนุกเลยสำหรับพระเจ้าแผ่นดินผู้มุ่งมั่นที่จะปฏิบัติตามราชธรรม เพราะว่า
ความเป็นผู้มุ่งประโยชน์เพื่อตัวเองจะทิ้งพระเจ้าแผ่นดินไปเพราะการทำงาน
เพื่อผู้อื่น (ของพระองค์) ผู้ที่มุ่งมั่นที่จะทำประโยชน์เพื่อผู้อื่นเป็นเจ้าของแผ่นดิน
ที่ไม่มีความหมายตรงตามรูปศัพท์อย่างแน่นอน ถ้าบุคคลถือว่าประโยชน์
ของผู้อื่นมีคุณค่าสูงกว่าประโยชน์ของตน เขาก็คือคนรับใช้ของผู้อื่นนั่นเอง
คนที่รับใช้ผู้อื่นจะรู้สึกถึงความสุขได้อย่างไรเล่า

อีกอย่างหนึ่ง--

แม้พระเจ้าแผ่นดินผู้ที่ควบคุมพระองค์เองได้ก็ยิ่งทำให้พระราชลักษณ์มีพึงพอพระทัย
ได้ยากอย่างยิ่งเพราะว่า

พระนางกลัวคนที่มีอารมณ์ร้อนแรงไม่เข้าใกล้คนใจอ่อนเพราะกลัวถูกทำให้เสื่อม
เกียรติ เกลียดคนโง่ ไม่ชอบคนมีความรู้มาก กลัวคนกล้าหาญอย่างยิ่ง
แต่หัวเราะเยาะคนซื่อฉลาดลึนดี โอ้! พระลักษณ์มีช่างเอาใจยากจริงๆ
เหมือนหญิงแพศยาผู้บรรลุลูกความโดดเด่นแล้ว (Kale, 1927: 144, 3.4 - 5)

10. การลงโทษ

ตำราอรรถศาสตร์เล่มที่ 1 บทที่ 4 โศลกที่ 2 กล่าวถึงการลงโทษ หรือทัณฑ์ ไว้ดังนี้
“วิธีที่จะทำให้แน่ใจว่าบุคคลจะดำเนินไปตามความรู้อันแท้จริง พระเวททั้งสาม และ
การทำมาค้าขาย ก็คือ ทัณฑ์ การใช้ทัณฑ์ทำให้เกิดศาสตร์แห่งการปกครอง มีจุดมุ่งหมายที่จะทำให้ได้
สิ่งที่ยังไม่ได้ รักษาสิ่งที่ได้มาแล้ว เพิ่มพูนสิ่งที่รักษาไว้แล้ว และให้สิ่งที่เพิ่มขึ้นแก่ผู้สมควรได้รับ”(ปริชา
ซังขวัณยีน, 2542: 56) ทัณฑ์เป็นส่วนหนึ่งของการปกครอง จึงเรียกว่า ทัณฑ์นี้ เกี่ยวข้องกับการ
ปกครองชั้นแรกในเรื่องปัญหาของการบริหาร รวมทั้งการจัดการทางกฎหมาย และการลงโทษ
อาชญากรรม ทัณฑ์นี้ จึงหมายถึง ศาสตร์ที่ว่าด้วยการเข้าครอบครองและป้องกันโลก (ลุนย
ตรัยไชยาพร, 2528: 6)

ในบทละครมหาราชาษะแสดงให้เห็นว่า การลงโทษโดยราชาจะมีความรุนแรงมาก
แต่โดยทั่วไปอาชญากรจะถูกลงโทษโดยการเขียนตี ส่วนบุคคลที่ถูกกล่าวหาว่าก่อการจลาจลจะถูกขับ
ไล่ออกจากเมือง บุคคลที่ถูกสังหารชีวิตจะถูกเกลี้ยเกลียบให้ตายอย่างทรมาน บางครั้งก็ถูกบังคับ
ให้ดื่มยาพิษ ถูกเผาทั้งเป็น หรือถูกช้างเหยียบ บุคคลผู้ถูกตัดสินประหารชีวิตจะต้องสวมใส่ชุดนักโทษ
ก่อนถูกนำไปยังแดนประหาร อำมาตย์สามารถสั่งลงโทษได้ทั้งหมดยกเว้นโทษประหารชีวิตที่ราชา
เท่านั้นเป็นผู้ออกคำสั่ง ในองก์ที่ 1 เมื่อเศรษฐีจันทนทาสะถูกตั้งข้อหากบฏแล้ว จาณักยะได้สั่งให้ยึด
ทรัพย์ทั้งหมดของเศรษฐีจันทนทาสะ แล้วให้นำตัวเขาพร้อมภรรยาและบุตรไปขัง เฉพาะเศรษฐีจันทน
ทาสะให้รอคำสั่งประหารชีวิตจากพระเจ้าจันทรคุปตะ และในองก์ที่ 2 กับองก์ที่ 5 ก็มีตัวอย่างการ
ลงโทษหลากหลายวิธี ในองก์ที่ 7 แสดงให้เห็นว่า นักโทษทั้งหลายจะถูกปล่อยให้เป็นอิสระในวันแห่ง
ความสุขหรือเทศกาลพิเศษ เช่น การขึ้นครองราชย์ ดังนี้

จาณักยะ

คนดี! หยุคก่อนๆ ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง จงบอกวิชัยपालะคนรักษาป้อมว่า จันทรคุปตะ
ทรงดีพระทัยที่ได้อำมาตย์รากษสะมาจึงสั่งว่า เศรษฐีจันทนทาสะจะต้องถูกแต่งตั้ง

ให้เป็นเศรษฐกิจเหนือทุกเมืองของแผ่นดิน อนึ่ง จงปล่อยทุกอย่างยกเว้นม้าและช้าง หรือว่า เมื่อมีอำมาตย์รากลักษะเป็นที่ปรึกษาแล้ว ช้างม้าก็ไม่จำเป็นอะไรแล้วตอนนี้ จงแก้มัดทุกอย่างให้หมดยกเว้นช้างและม้าที่เป็นพาหนะ ข้าคนเดียวเท่านั้นจะ มัดกระจุกผม เพราะข้าได้ทำทุกอย่างตามที่ได้ปฏิญญาไว้เสร็จแล้ว (Kale, 1927: 366, 7.17)

11. กองทัพและอาวุธ

ในสมัยพระเวท กองทัพมี 2 กองพล ได้แก่ กองพลทหารราบ และกองพลรถศึก ในสมัยพระเวทตอนปลาย มีอีก 2 กองพล เพิ่มเข้ามา คือ กองพลม้า และกองพลช้าง ดังนั้นกองทัพจึง มี 4 กองพล คือ (1) กองพลทหารราบ (2) กองพลรถศึก (3) กองพลม้า (4) กองพลช้าง ในตำรา อรรถศาสตร์กล่าวว่า ในแต่ละกองพลควรมีผู้บัญชาการ (adhyakṣa) (Borgohain, 2018: 187) ในภาควัตปุราณะ เล่มที่ 7 บทที่ 10 โศลกที่ 37 กล่าวว่า กองทัพมี 4 กองพล เช่นเดียวกับในคัมภีร์ ฤคเวท เล่มที่ 6 บทที่ 47 โศลกที่ 26 กล่าวว่า กองพลรถศึกมีความสำคัญที่สุด แต่ในตำรา อรรถศาสตร์ เล่มที่ 2 บทที่ 2 โศลกที่ 13-14 กล่าวว่า กองทัพช้างสำคัญที่สุด เพราะไม่เพียงทำลาย ศัตรูในสนามรบ ทำลายป้อมปราการ ทำลายค่ายทหารแล้ว ยังสามารถทำงานที่มีอันตรายถึงแก่ชีวิต อื่นๆ ให้ได้

ในบทละครมูทราภาษสองกัที่ 2 องก์ที่ 4 และองก์ที่ 7 กล่าวถึงพลังอำนาจของ กองทัพช้างและกองทัพน้า ดังนี้

ให้ทหารรถเคลื่อนไปทันทีเหนือเชิงเนินโดยรอบ จงเอาบรรดาช้างที่สามารถ ทำลายกองทัพช้างของศัตรูไปยืนอยู่ที่ประตูทุกด้าน คนที่อยากจะมีชื่อเสียงก็จง สลัดทิ้งความกลัวตาย แล้วมีใจพร้อมที่จะโจมตีกองทัพของศัตรูในจุดที่อ่อนแอ จงมีใจเป็นหนึ่งเดียวออกไปพร้อมกับข้า (Kale, 1927: 102, 2.13)

ขณะที่ทรงส่งคำสั่งมายังหม่อมฉันว่า “กองทัพช้างสีดำทะมึนเหมือน เมฆไปที่ไหนขอให้รากลักษะไปที่นั่น ขอให้รากลักษะจงต้านกองทัพน้า ที่ถาโถมเข้ามาเหมือนคลื่นในมหาสมุทรนี้ไว้ ขอให้รากลักษะจงทำลายกอง ทหารราบ (ของศัตรู) ให้หมดสิ้น” จึงราวกับว่าพระองค์นี้กว่า มีรากลักษะ 1,000 คนอยู่ในเมือง เพราะความมีพระเมตตา (ต่อหม่อมฉันของพระองค์) (Kale, 1927: 104, 2.14)

พญาช้างจำนวนนับ 100 ของเราที่มีสีแดงด้วยผงสินธุระที่สูงตระหง่าน ที่มีน้ำมันไหลออกมาที่มีสีดำที่ส่งเสียงคำรามดังมากที่ทำลายฝั่งน้ำด้วยงาที่ใหญ่

จงทำให้แม่น้ำโคณะปั่นป่วน (แม่น้ำโคณะที่มีคลองสาขา) นักร้อยที่มีน้ำสีแดงที่มี
ฝั่งสูงที่น้ำกำลังไหลไปที่ขอบฝั่งที่มีต้นไม้สีดำ (หนาทึบ) ที่ส่งเสียงดังด้วยคลื่นที่
(กระทบให้) ฝั่งจมลงในหลุมคือสายน้ำ

อีกอย่างหนึ่ง

ขอให้ฝูงช้างของเราที่ส่งเสียงร้องกระหึ่มที่พันผอยน้ำที่ผสมมันของตนออกมา
เหมือนน้ำฝนที่ตกหนัก จงล้อมเมืองไว้เหมือนทิวแถวของเมฆส่งเสียงคำราม
กึกก้อง ปล่อน้ำฝนที่ตกหนักล้อมรอบภูเขาวิษณะไว้

(Kale, 1927: 232, 234, 4.16 - 17)

ท่านผู้มีความสามารถพิเศษ! เพราะความยิ่งใหญ่ของความเก่งของท่านที่ทำลาย
ความหึงของศัตรูผู้หึงยโส จงดูพวกช้างทั้งหลายเหล่านี้ที่ขาดความสุขตาม
ความต้องการที่จะได้จากการอาบน้ำ การกินอาหาร การเล่นสนุก การดื่มน้ำ และ
การนอน ที่กระดุกหลังสูงขึ้น เพราะการเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาของการประดับ
ตกแต่ง พร้อมกับ (ดู) พวกม้าที่ต้องสวมบังเหียนตลอดเวลา ไม่วางเว้นจากอาน
จึงผอมลง (Kale, 1927: 362, 7.15)

ในบทละครมหาราชาษะกล่าวถึงอาวุธหลากหลายชนิด เช่น ดาบ ลูกศร คันธนู ดังนี้
ลูกศรทั้งหลายของเราถือพรต คือ การอยู่ในแ่งตลอดเวลา โดยปักหัวลงราวกับ
ว่าเสียใจ หลังจากที่ได้ประสบความสำเร็จในการทำงาน ได้บรรลุถึงความน่าละอาย
ใจเพราะไม่ได้ใช้งาน (Kale, 1927: 356, 7.10)

ข้าจะไปป่าบำเพ็ญตบะดีไหม ใจของข้าที่เต็มไปด้วยความต้องการแก้แค้น
คงไม่สงบเพราะการบำเพ็ญตบะ ข้าจะ (ตาย) ตามพวกเจ้านายของข้า
ไปดีไหม น้ำมันเหมาะสำหรับผู้หญิงเมื่อศัตรูของข้ายังไม่ตาย หรือว่าข้า
จะถือดาบบุกเข้าในกองทัพศัตรูคนเดียวดี ไม่ดีแน่ ใจของข้าที่ร้อนรน
ในการที่จะปลดปล่อยจันทนาสะให้เป็นอิสระคงจะไม่ยอมให้ทำเช่นนั้น
ไม่เช่นนั้นมันก็เป็นสิ่งแสดงความอกตัญญู
(Kale, 1927: 298, 5.24)

12. นักการเมืองกับนักแต่งบทละคร

ชั้นเชิงของนักการเมืองมีความซับซ้อนเทียบได้กับการวางโครงเรื่องของนักแต่งบทละคร
ตามที่อำมาตย์ราชาษะได้กล่าวไว้ในองก์ที่ 4 ดังนี้

คนที่แต่งบทละครหรือคนแบบเดียวกับข้าเท่านั้นแหละที่จะประสบกับความ
 ยุ่งยากอย่างนี้ คือ คนแต่งบทละคร ในตอนเริ่มแรก หัวานเมลิ็ดเชื่อเล็กๆ ของ
 ช่างงานลงไป หาทางให้เมลิ็ดเชื่อนั้นขยายตัวขึ้น ทำผลที่ซ่อนอยู่ลึกๆ ภายในของ
 เมลิ็ดเชื่อให้ปรากฏออกมา ใช้สติปัญญาพิจารณาพิจารณาเมลิ็ดเชื่อนั้น และรวบรวม
 ที่ได้ที่กระจัดกระจายอยู่ให้มาอยู่ในที่เดียวกัน (เป็นช่างงานที่ต้องการ) ส่วนคน
 (ที่เป็นนักการเมือง) แบบข้า ในตอนเริ่มแรก กำหนดเป้าหมายเล็กๆ ซึ่งเป็น
 มูลเหตุและผลสำเร็จของงาน วางแผนใช้อุบายต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมาย
 ทำผลสำเร็จที่ซ่อนอยู่ลึกๆ ในเป้าหมายให้ปรากฏออกมา (คือการฝ่าฟันอุปสรรค)
 ใช้สติปัญญาหาอุบายเร่งให้ได้ผลสำเร็จเร็วยิ่งขึ้น และทำให้ผลสำเร็จของอุบาย
 ต่างๆ มาบรรจบกันเป็นเป้าหมายที่ได้บรรลุแล้วของงาน
 (Kale, 1927: 202, 4.3)

ในองก์ที่ 6 อำมาตย์รากลักษะยอมรับว่า นโยบายจะแสดงผลตามเวลาที่เหมาะสม
 ดังนั้นความสำเร็จของนโยบายจึงขึ้นอยู่กับปัจจัยด้านเวลาเป็นสิ่งสำคัญ โดยนักการเมืองที่เชี่ยวชาญ
 จะสามารถปรับเปลี่ยนอุบายไปตามกาลเทศะและสถานการณ์จริงได้ ดังนี้

รากลักษะ

(คิด)

นี่ไม่ใช่เวลาของดาบ เมื่อการประหารนักโทษได้ถูกทำตอนนี้ก่อนกำหนด
 นโยบายจะแสดงผลตามเวลาที่เหมาะสม ในกรณีนี้ อะไรคือผลจากมัน
 ความละเอียดเป็นสิ่งไม่เหมาะสม เมื่อเพื่อนรักตกอยู่ในภัยพิบัติที่น่ากลัวมาก
 เพื่อประโยชน์ของข้า และข้ารู้แล้วว่า ข้าจะสละร่างกายนี้เป็นค่าไถ่ถอน
 สำหรับเพื่อน (Kale, 1927: 338, 6.21)

บทละครมุทรากลักษะเป็นตัวอย่งการวางอุบายและใช้อุบายตอบโต้ตามตำรา
 อรรถศาสตร์และนิติศาสตร์ที่ผู้แตงนำมาประยุกต์ใช้ในบทละครผ่านกลยุทธ์ของจาณักยะและอำมาตย์
 รากลักษะ แต่เพราะจาณักยะผู้เป็นนักการเมืองที่มีเล่ห์เหลี่ยมเหนือชั้นกว่าจึงสามารถเอาชนะอำมาตย์
 รากลักษะผู้เป็นนักการทหารที่กล้าหาญในสนามการเมืองได้

บทที่ 4

การวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมูทราภักษะ

การวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมูทราภักษะ ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 ในวิทยานิพนธ์นี้ ได้แบ่งองค์ประกอบของบทละครสันสกฤตที่จะศึกษา วิเคราะห์ออกเป็น องค์ประกอบหลัก และองค์ประกอบทั่วไป องค์ประกอบหลัก ได้แก่ วัสดุหรือ โครงเรื่อง (vastu) และรส (rasa) และองค์ประกอบทั่วไป ที่ชี้แนะให้เข้าใจเหตุการณ์เร็วขึ้น ได้แก่ อลังการ (alamkāra) มีรายละเอียด ดังนี้

4.1 วัสดุหรือโครงเรื่อง

วัสดุหรือโครงเรื่อง (vastu) เป็นเทคนิคการแสดงเนื้อหาหรือเล่าเรื่องของผู้แต่งซึ่งจะต้อง เล่าให้หน้าสนใจสามารถดึงดูดผู้อ่านให้ต้องการฟังเรื่องนั้นต่อไปจนจบ ถือเป็นองค์ประกอบหลักของบท ละคร แบ่งเป็น 1. องค์ประกอบสำคัญของโครงเรื่อง เรียกว่า อรรถประภฤติ (arthaprakṛti) 2. การพัฒนาโครงเรื่องหรือการพัฒนาการกระทำของตัวละคร เรียกว่า การยวัสถา (kāryāvasthā) 3. การเชื่อมต่อองค์ประกอบสำคัญของโครงเรื่องกับขั้นตอนการกระทำ เรียกว่า สนธิ (sandhi) มีรายละเอียดดังนี้

1. อรรถประภฤติ

อรรถประภฤติ (arthaprakṛti) เป็นองค์ประกอบสำคัญของโครงเรื่องของบทละครสันสกฤต เพราะเป็นจุดเริ่มแรกสุดของเรื่องราวในบทละคร ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า อรรถประภฤติเป็น สาเหตุหรือวิธีการบรรลุวัตถุประสงค์หลักของบทละคร⁴³ ส่วนตำรานาฏยศาสตร์ กล่าวว่า พืชะ พินทุ ปตাকা ประกรี และการยะเป็น 5 องค์ประกอบของอรรถประภฤติ และสิ่งเหล่านี้ควรได้รับการ พิจารณาและใช้อย่างเหมาะสม⁴⁴ อรรถประภฤติ ประกอบด้วย

1.1 พืชะ

พืชะ (bīja) เป็นสาเหตุแรกของวัตถุประสงค์สูงสุดของบทละคร ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า พืชะ คือ เหตุแห่งผลสุดท้ายซึ่งปรากฏเมื่อเริ่มบทละครในรูปแบบเล็กมาก แต่จะค่อยๆ

⁴³ arthaprakṛtayaḥ prayojanasiddhihetavaḥ (สาहितยทรรปณะ 6.64 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 164)

⁴⁴ bījaṃ binduḥ patākā ca prakārī kāryameva ca / arthaprakṛtayaḥ pañca jñātvā yojyā yathāvidhi //(นาฏยศาสตร์ 19.21 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 165)

พัฒนาไปต่างๆ นานา⁴⁵ ส่วนตำราทศรूपกะ กล่าวว่า พิษะหรือเมล็ดเชื้อเป็นสาเหตุของจุดจบ (การยะ) ในตอนเริ่มแรก พิษะดูเหมือนจะเล็กน้อยมากแต่จะค่อยๆ ขยายออกไปตามขั้นตอนการกระทำ⁴⁶ ดังนั้น พิษะจึงเปรียบเสมือนเมล็ดเชื้อของเรื่องราวของบทละคร

ในบทละครมทรารากษสะ **พิษะ** คือ จุดมุ่งหมายหลักของจาณักยะที่จะใช้ความพยายามนำตัวอำมาตย์รากษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ เพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังที่ปรากฏเห็นในตอนเริ่มต้นบทละคร องค์กรที่ 1 จาณักยะพูดกับตัวเองว่า

จาณักยะ

เพราะเหตุนี้แหละ พวกเราจึงมีความพยายามที่จะจับตัวท่านไว้ โดยคิดว่า
“ทำอย่างไร เขาจึงจะเปลี่ยนใจมาอนุเคราะห์พวกเราโดยการยอมรับตำแหน่ง
มหาอำมาตย์ของวฤษณะ” (Kale, 1927: 28)

1.2 พินทุ

พินทุ (bindu) ตำรานาฏยศาสตร์ กล่าวว่า พินทุ เป็นสาเหตุเชื่อมโยงวัตถุประสงค์ เมื่อถูกขัดขวาง⁴⁷ ส่วนตำราทศรूपกะ กล่าวว่า พินทุ หรือหยดน้ำ เป็นสาเหตุของความต่อเนื่องของโครงเรื่องหลักไปจนจบ เมื่อโครงเรื่องหลักของบทละครถูกขัดจังหวะเนื่องจากเรื่องรอง⁴⁸ ดังนั้น พินทุ จึงมีความสำคัญและจำเป็นในการพัฒนาเนื้อเรื่องของบทละคร

ในบทละครมทรารากษสะ **พินทุ** คือ เมื่อจาณักยะได้รับแหวนตราประทับของอำมาตย์รากษสะจึงทำให้เขาคิดอุบายเขียนจดหมายปลอมที่ประทับตราของอำมาตย์รากษสะเพื่อใช้เป็นเครื่องมือเอาชนะอำมาตย์รากษสะได้ โดยก่อนหน้านี้อาณักยะนอนไม่หลับเพราะกังวลว่าอุบายต่างๆ ที่กำลังใช้จับอำมาตย์รากษสะอยู่นั้นจะสำเร็จไหม (Kale, 1927: 30) จนกระทั่งได้รับแหวนตราประทับจึงทำให้เขามั่นใจว่าจะสามารถถอดออกอุบายสำคัญจับอำมาตย์รากษสะได้แน่นอน ดังคำพูดของเขาว่า

⁴⁵ alpamātram samuddiṣṭam bahudhā yadvisarpati /phalasya prathamoheturbījam tadabhidhīyate / (สาหิตยทรรปณะ 6.65 - 66 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 165)

⁴⁶ svalpoddiṣṭastu taddheturbījam vistāryanekadhā/ (ทศรूपกะ 1.17 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 73)

⁴⁷ prayojanānām vicchede yadavicchedakāraṇam/ (นาฏยศาสตร์ 19.23 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 165)

⁴⁸ avāntarārthavicchede binduracchedakāraṇam / (ทศรूपกะ 1.17 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 74)

จาดัญยะ

(มองแหวนตราประทับ) เมื่อรับไว้จึงอ่านชื่อของรากษสะ (พูดกับตัวเองอย่างดี
ใจว่า ข้าน่าจะกล่าวว่า รากษสะนั่นเองได้กลายเป็นผู้รักนิ้วมือของข้า)
(พูดดังๆ) คนดี! ข้าอยากจะฟังอย่างละเอียดว่าได้แหวนตราประทับมาอย่างไร
(Kale, 1927: 44)

1.3 ปตাকা

ปตাকা (*patākā*) ตำรานาฏยศาสตร์ กล่าวว่า ปตাকা เป็นเรื่องที่มีความหมายสำหรับ
ตัวละครอื่น ช่วยพัฒนาเนื้อเรื่องหลัก และถือว่าเป็นเสมือนเนื้อเรื่องหลัก⁴⁹ ส่วนตำราทศรूपกะ
กล่าวว่า ปตากะหรือตอน คือ เรื่องแทรกซึ่งต่อเนื่องเป็นเวลานาน⁵⁰

ในบทละครมูทรารากษสะ **ปตাকা**หรือตอน คือ บทสนทนาระหว่างอำมาตย์รากษสะกับ
วีราศคูปตะสายลับหมองู เล่าถึงความล้มเหลวของอุบายต่างๆ ของอำมาตย์รากษสะ และความสำเร็จ
ของศัตรูในองก์ที่ 2 และรายงานของภรรยาต่ออำมาตย์รากษสะเกี่ยวกับเหตุการณ์แสรังทะเลาะกัน
ระหว่างจาดัญยะและพระเจ้าจันทรคูปตะในองก์ที่ 4

1.4 ประกริ

ประกริ (*prakarī*) ตำรานาฏยศาสตร์ กล่าวว่า ประกริ คือ ผลของบางเหตุการณ์ที่
นำเสนอเพื่อจุดประสงค์อื่นและไม่มีจุดเชื่อมต่อดำเนิน⁵¹ ตำราสาหิตยทรรปณะ ว่าหมายถึง เหตุการณ์
เล็กๆ และเป็นการกระทำในระยะเวลาสั้นๆ⁵² ส่วนตำราทศรूपกะ กล่าวว่า ประกริหรือเหตุการณ์ในตอน
เป็นเรื่องแทรกซึ่งมีเวลาสั้น⁵³

ในบทละครมูทรารากษสะ **ประกริ** คือ เหตุการณ์ห้ามงานฉลองเกมมูที่ ในองก์ที่ 3 และ
บทสนทนาระหว่างอำมาตย์รากษสะกับบุรุษ (สายลับของจาดัญยะผู้ทำที่จะผูกคอตาย) ณ อุทยานร้าง
ของเจ้านันทะ ในองก์ที่ 6

⁴⁹ *yadvṛttam tu parārtham syāt pradhānasyopakāraṅgam pradhānavacca kalpyeta sā patāketi kīrtitā* / (นาฏยศาสตร์ 19.24 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 166)

⁵⁰ *sānubandham patākākhyam* (ทศรूपกะ 1.13 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 74)

⁵¹ *phalam prakalpyate yasyāḥ parārthāyaiva kevalam / anubandhavihīnatvāt prakarīti vinirdiśet* // (นาฏยศาสตร์ 19.25 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 166)

⁵² *prāsaṅgikam pradeśastham caritam prakarī matā* / (สาหิตยทรรปณะ 6.68 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 167)

⁵³ *prakarī ca pradeśabhāk* / (ทศรूपกะ 1.13 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 74)

1.5 การยะ

การยะ (kārya) ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า การยะ เป็นการบรรลुวัตถุประสงค์ ที่พยายามทำทั้งหมด และการประสบผลสำเร็จซึ่งจบการแสดง⁵⁴ ตำราทศรูปกะ กล่าวว่า การยะหรือ จุดจบ คือ การประเมินสุดท้าย และประกอบด้วยวัตถุประสงค์ 3 ประการของการดำรงอยู่ของมนุษย์ (วรรคสาม) คือ ธรรมะ อรรถะ และกามะ ซึ่งอาจมีข้อเดียว หรือเชื่อมต่อกับอีก 1 หรือ 2 ข้อ⁵⁵ จากที่กล่าวมาทั้งหมด การยะเป็นส่วนสำคัญของบทละคร

ในบทละครมหารากษสะ การยะ คือ เมื่ออุบายทั้งหมดของจาณักยะแสดงผล ซึ่งกดดันให้อำมาตย์รากษสะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ สร้างความพอใจให้แก่พระเจ้าจันทรคุปตะ เป็นการบรรลุถึง “กามะ” ในองก์ที่ 7 ตามคำพูดของอำมาตย์รากษสะ จาณักยะ และพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังนี้

รากษสะ

(พูดตั้งๆ) วิษณุคุปตะ! ข้าขอคารวะต่อความรักเพื่อนที่เป็นเหตุให้คนทำทุกสิ่ง
ทุกอย่าง ข้าไม่มีทางเลือก ข้าพร้อมแล้ว (Kale, 1927: 364)

จาณักยะ

วฤษณะ! เธอมีความปรารถนาสำเร็จทุกประการแล้ว
นี่แหละคือท่านอำมาตย์รากษสะ ท่านอยู่นี่แล้ว
ตั้งนั้น คารวะมหาอำมาตย์ของเธอเสียซิ (Kale, 1927: 358)

ราชา

มีอะไรที่น่าพึงพอใจมากกว่านี้อีกไหม
ไมตรีกับรากษสะก็มีแล้ว ราชสมบัติก็ได้ครอบครองแล้ว
พวกนันทะก็ถูกถอนรากถอนโคนแล้ว มีอะไรที่น่าพอใจมากกว่านี้ที่ควรทำ
(Kale, 1927: 368, 7.18)

⁵⁴ apekṣitaṃ tu yatsādhyamārambho yannibandhanaḥ //(สาहितยทรรปณะ 6.69 - 70
อ้างอิงใน Chakravarty, 2015: 167)

⁵⁵ kāryaṃ trivargastat śuddhamekānekānubandhi ca /(ทศรูปกะ 1.16 อ้างอิงใน
Mishra, 2015: 74)

2. การยวัสถา

การยวัสถา (*kāryāvasthā*) เป็นขั้นตอนการพัฒนาการกระทำในบทธะคร ตำราสาหิตย ทรพณะ กล่าววว่า ผู้ปรารธนาบรรลุผลของการกระทำต้องข้ามผ่านขั้นตอนเหล่านี้ซึ่งมี 5 ขั้น⁵⁶ ได้แก่

2.1 อารัมภะ

อารัมภะ (*ārambha*) เป็นความอยากรู้อยากเห็น หรือความกระตือรือร้นของตัวละคร ซึ่งนำไปสู่การบรรลุวัตถุประสงค์หลักของบทธะคร ความกระตือรือร้นเกิดขึ้นจากการกระทำทั้งหมดที่ แสดงออกถึงความกระตือรือร้น และความกระตือรือร้นที่มีประสิทธิภาพจะแผ่ซ่านสาเหตุหรือ วัตถุประสงค์แรกของการกระทำในบทธะคร ตำราทศรूपกะ กล่าววว่า อารัมภะเป็นความกระตือรือร้น เพียงเพื่อการบรรลุวัตถุประสงค์สูงสุด⁵⁷

ในบทธะครมูทราธาษสะ อารัมภะ คือ จาณักยะแสดงความกระตือรือร้นที่จะสร้าง ความมั่นคงให้แก่ราชบัลลังก์ของพระเจ้าจันทรคูปตะโดยการนำอำมาตย์ธาษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ ของพระเจ้าจันทรคูปตะ โดยจาณักยะได้แสดงออกให้รู้ตั้งแต่ออกมาหน้าเวทีเมื่อเริ่มการแสดงพร้อมคำ กล่าววว่า

จาณักยะ

อ้า! คนคนนั้นเป็นใคร เมื่อข้ายังอยู่ ยังต้องการจะโจมตีจันทรคูปตะ

(Kale, 1927: 14)

ดังนั้น ความกระตือรือร้นของจาณักยะเช่นนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นของ พิษ หรือ วัตถุประสงค์หลักของบทธะคร

2.2 ประยัตนะ

ประยัตนะ (*prayatna*) ตำราสาหิตยทรพณะ กล่าววว่า ประยัตนะ เป็นขั้นตอนที่มี หน้าที่ทำให้การบรรลุวัตถุประสงค์หลักของบทธะครเกิดขึ้นอย่างเร่งด่วน⁵⁸ นอกจากนี้ ประยัตนะ ยังเป็นความรู้สึกวิตกกังวลที่ผลักดันให้ตัวละครเอกใช้ความพยายามทุกวิถีทางที่จะบรรลุวัตถุประสงค์ หลักในที่สุด

ในบทธะครมูทราธาษสะ ประยัตนะ คือ จาณักยะแสดงความพยายามที่จะจับตัว อำมาตย์ธาษสะให้ได้อย่างเร่งด่วนด้วยวิธีการที่หลากหลาย เช่น ใช้สายลับค้นหาที่อยู่และสอดส่อง

⁵⁶ *avasthāḥ pañca kāryasya prārabdhasya phalārthibhiḥ// ārambhayatnaprāptyāśāniyatāptiphalāgamāḥ* / (สาหิตยทรพณะ 6.70 - 71 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 168)

⁵⁷ *autsukyamātramārambhaḥ phalalābhāya bhūyase* / (ทศรूपกะ 1.20 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 74)

⁵⁸ *prayatnastu phalābāptau vyāpāro 'titvarānvitaḥ* / (สาหิตยทรพณะ 6.72 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 168)

จับตาดูพฤติกรรมของอำมาตย์รากลักษะ ทำการแสวงหาทะเลาะระหว่างจามักยะกับพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยเฉพาะการพยายามเขียนจดหมายปลอมพร้อมคำพูดที่วิตกกังวลว่า

จามักยะ

(จับกระดาษแล้วพูดกับตัวเอง) ข้าจะเขียนอะไรดีบนกระดาษนี้ ซึ่งด้วย
จดหมายนี้ ข้าจะเอาชนะรากลักษะได้จริงๆ (Kale, 1927: 48)

ในที่สุดจดหมายปลอมที่จามักยะพยายามเขียนก็ได้เป็นหนึ่งในเครื่องมือที่แรงให้อำมาตย์รากลักษะถูกจับ

2.3 ปราปตยาสา

ปราปตยาสา (prāptyāsā) คำราชาศัพท์ทรปณะ กล่าวว่า ปราปตยาสา คือ โอกาสของความสำเร็จหรือความเป็นไปได้ที่จะประสบความสำเร็จด้วยวิธีการที่อยู่ในมือแต่ยังมีความกลัวที่จะล้มเหลว⁵⁹

ในบทละครมูรารากลักษะ ปราปตยาสา คือ ความพยายามของอำมาตย์รากลักษะที่บางครั้งก็ทำให้ผู้อ่านรู้สึกว่ายบายของจามักยะกำลังจะประสบความสำเร็จด้วยวิธีที่อยู่ในมือแต่ยังมีความกลัวที่จะล้มเหลว แต่หลังจากนั้นไม่นาน ผู้อ่านก็ได้รับรู้ว่าบายของจามักยะได้ทำลายแผนการของอำมาตย์รากลักษะทั้งหมด ตามคำพูดวิตกกังวลของวีรราชคุปตะสายลับหมองของอำมาตย์รากลักษะในตอนเริ่มองก์ที่ 2 ดังนี้

หมอง

(พูดกับตัวเองเป็นภาษาสันสกฤต) โอ้! น้าอัศจรรย์จริง เมื่อได้เห็นพระเจ้าจันทรคุปตะรับคำแนะนำจากจามักยะแล้ว ข้าเข้าใจว่า ความพยายามของรากลักษะดูเหมือนจะไร้ผล แต่เมื่อคุณลยเกตุรับคำแนะนำจากรากลักษะแล้ว ข้าเข้าใจว่า พระเจ้าจันทรคุปตะดูเหมือนกำลังจะหลุดจากความเป็นอริราชเพราะ

ข้าคิดว่า ข้ากำลังเห็นพระลักษณะของราชาแห่งราชวงศ์เมารยะที่เกาฏิลยะใช้เชือก คือ ความเฉลียวฉลาดมัดไว้ ที่มีความมั่นคง ก็ราวกับว่า กำลังถูกกระชากไปโดยรากลักษะ ด้วยมือ คือ กลอุบายอันแยบยล

(Kale, 1927: 82 – 84, 2.2)

ดังนั้นพระลักษณะแห่งราชวงศ์นั้นแท้จริงราวกับว่า เกิดความลังเลใจเนื่องจากการขัดแย้งระหว่างอำมาตย์ที่เก่งและมีความเฉลียวฉลาดอย่างยิ่งสองคนนี้ เช่นนี้

⁵⁹ upāyāpāyaśaṅkābhyāṃ prāptyāsā prāptisambhavaḥ / (สาหิตยทรปณะ 6.72 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 169)

พระลักษมีคงจะเหนื่อยอย่างแน่นอนในกรณีนี้ เพราะไปข้างหน้าแล้วกลับมาใหม่ เนื่องจากตัดสินใจไม่ถูก เมื่อมหาอำมาตย์ทั้งสองดูเหมือนจะขัดแย้งกันอย่างรุนแรง เหมือนช้างพังเหนื่อยเพราะวิ่งกลับไปมาระหว่างข้างป่าสองตัวที่กำลังจะต่อสู้กันในป่าลึกเพราะกลัว (Kale, 1927: 84, 2.3)

และในบทละครมูทราลักษสะ องค์กรที่ 5 คือ เหตุการณ์ที่ชีวิตสิทธิสายลับนักบวชโชชนะของจัญญะสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์ลักษสะกับพระราชกุมารมลายเกตู โดยกล่าวหาว่าอำมาตย์ลักษสะฆ่าพระบิดาของพระราชกุมารมลายเกตูด้วยหญิงยาพิษ ทำให้พระราชกุมารมลายเกตูโกรธอำมาตย์ลักษสะมาก ซึ่งเป็นไปตามแผนการของจัญญะ แต่อำมาตย์ลักษสะรู้ว่านี่คือแผนการของจัญญะ ซึ่งอาจส่งผลให้แผนการสร้าง ความแตกแยกล้มเหลวได้

นอกจากนี้ในบทละครมูทราลักษสะ องค์กรที่ 4 โศลกที่ 3 กวีได้แสดงการกระทำขึ้นปราปตยาสา ในบริบทที่อธิบายรูปแบบของการแสดงจุดเชื่อมต่อเรื่องราวหรือสนธิ (Borghain, 2015: 42) ดังนี้

bījānām garbhitānām phalam atigahanam gūḍham
udbhedayamś ca/
ทำผลที่ซ่อนอยู่ลึกๆ ภายในของเมล็ดเชื้อให้ปรากฏออกมา

2.4 นียตาปติ

นียตาปติ (niyatāpti) คำราชาหิตยพรรณณะ กล่าวว่า นียตาปติ คือ ความแน่นอนของความสำเร็จ เป็นการบรรลุวัตถุประสงค์หลักอย่างแน่นอน เพราะอุปสรรคได้ถูกกำจัดหมดสิ้นแล้ว⁶⁰

ในบทละครมูทราลักษสะ นียตาปติ คือ เหตุการณ์ในองค์กรที่ 3 และองค์กรที่ 4 ในองค์กรที่ 3 มีการสร้างเหตุการณ์แบบประกริหรือเรื่องย่อในตอนแทรกเข้ามา เพื่อช่วยพัฒนาการกระทำ คือ เรื่องการห้ามงานฉลองเกามูที และเรื่องการแสวงหะเลาะกันระหว่างจัญญะและพระเจ้าจันทรคูปตะ เรื่องราวทั้งหมดนี้ทำให้จัญญะลาออกจากตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคูปตะ และอำมาตย์ลักษสะก็หลงเชื่อว่าเป็นเรื่องจริง จึงละเลยที่จะตรวจสอบข้อเท็จจริง และวางอุบายตอบโต้ผิดพลาด คือ แนะนำให้พระราชกุมารมลายเกตูยกกองทัพมาโจมตีพระเจ้าจันทรคูปตะ เพราะคิดว่าพระเจ้าจันทรคูปตะกำลังมีจุดอ่อนเมื่อไม่มีจัญญะคอยช่วยเหลือ สุดท้ายกองทัพของพระราชกุมารมลายเกตูที่กำลังอ่อนแอเพราะถูกอุบายลดทอนอานุภาพของจัญญะโจมตีอยู่ในองค์กรที่ 5 ก็พ่ายแพ้กองทัพพระเจ้าจันทรคูปตะที่มีจัญญะนำทัพอย่างราบคาบ ตามคำบอกเล่าของสายลับสิทธิธารณะในองค์กรที่ 6

⁶⁰ apāyābhāvataḥ prāptiniyatāptistu niścītā / (สาหิตยพรรณณะ 6.73 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 169)

ในองค์ที่ 4 คือ ความพยายามของสายลับภาครายณะและสายลับชีวลีทิหนักบวช ไชณะ โดยภาครายณะพยายามตีความบทสนทนายระหว่างอำมาตย์รากลษสะกับสายลับภรภกะให้ พระราชกุมารมลายเกตุงังว่า อำมาตย์รากลษสะมีแนวโน้มจะทรยศพระราชกุมารมลายเกตู เป็นชนวนทำให้ อำมาตย์รากลษสะและพระราชกุมารมลายเกตูแตกคอกันในที่สุด ส่งผลให้อำมาตย์รากลษสะถูกไล่ออกจากตำแหน่งที่ปรึกษาและราชาผู้นำกองทัพทั้ง 5 องค์ถูกสั่งฆ่า ทำให้กองทัพของพระราชกุมารมลายเกตูอ่อนแอ ในองค์ที่ 5 ส่วนชีวลีทิหนักพยายามให้อำมาตย์รากลษสะเชื่อฤกษ์ยกทัพที่จะต้องกระทำ ในเร็ววันแม้กองทัพของอำมาตย์รากลษสะจะเต็มไปด้วยทหารหนีทัพจากฝ่ายพระเจ้าจันทรคุปตะ ซึ่งต่อมาทหารเหล่านี้ก็ได้จับพระราชกุมารมลายเกตูคุมขังไว้เป็นตัวประกันให้อำมาตย์รากลษสะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์แลกกับอิสรภาพของพระราชกุมารมลายเกตู ในองค์ที่ 7 ด้วย

2.5 ผลาคม

ผลาคม (phalāgama) ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า ผลาคม คือ การบรรลุผลสำเร็จอย่างสมบูรณ์ เป็นขั้นตอนสำคัญของการกระทำ⁶¹

ในบทละครมทรารากลษสะ **ผลาคม** คือ อุบายต่างๆ ของจากัญยะบรรลุผลสำเร็จทั้งหมด ทำให้อำมาตย์รากลษสะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ในองค์ที่ 7 ตามคำพูดของอำมาตย์รากลษสะว่า

รากลษสะ

(พูดกับตัวเอง)

ถึงข้าจะเป็นคนรับใช้ของศัตรูแต่คุณความดี คือ ความรักของเจ้านันทะ ยังจับใจข้า ต้นไม้ทั้งหลายที่ขำรดน้ำมาด้วยมือตัวเองจนเจริญเติบโต นั้นแหละได้ถูกตัดแล้ว ข้าจะต้องใช้อาวุธเพื่อปกป้องชีวิตของเพื่อน คติของการงาน (ในหน้าที่) เป็นสิ่งที่ขึ้นอยู่กับโชคชะตา มันไม่ฟังคำสั่งใครตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว

(พูดต้งๆ) วิษณุคุปตะ! ข้าขอคารวะต่อความรักเพื่อนที่เป็นเหตุให้คนทำทุกสิ่งทุกอย่าง ข้าไม่มีทางเลือก ข้าพร้อมแล้ว (Kale, 1927: 362, 7.16)

3. สนธิ

สนธิ (sandhi) คือ จุดเชื่อมต่อเรื่องราว มีความสำคัญในบทละครมาก เพราะทำหน้าที่เชื่อมโยงเนื้อหาและแบ่งแยกโครงเรื่องของบทละคร และบทละครประเภทนาฏกะต้องมีสนธิทั้ง 5

⁶¹ sāvasthā phalayogaḥ syādyah samagrāphalodayaḥ/ (สาहितยทรรปณะ 6.73 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 170)

แบบ ตามขั้นตอนการกระทำ 5 ชั้น (kāryāvasthā) และองค์ประกอบของโครงเรื่อง 5 องค์ประกอบ (arthaprakṛti) ตำราสาหิตยธรปณะ กล่าวว่า สนธิ หมายถึง การเชื่อมโยงสาเหตุของเหตุการณ์กับ ขั้นตอนต่างๆ ของนาฏกะ สนธิมี 5 แบบ ได้แก่ (1) मुख (mukha) คือ การเปิดเรื่อง (2) ประติमुख (pratimukha) คือ ความก้าวหน้า (3) ครรณะ (garbha) คือ การพัฒนาการกระทำ (4) อวมรรสะ (avamarsā) คือ การหยุดชั่วคราว และ (5) นิรวหณะ (nirvahana) คือ จุดจบ⁶² มีรายละเอียดดังนี้

3.1 मुख

मुख (mukha) คือ การเปิดเรื่อง เกิดจากการรวมกันของพีชะ-อรรณประเภทิ และ อารัมภะ-การยาศา ตำราทศรूपกะ กล่าวว่า मुखสนธิ เกิดจากพีชะที่มีวัตถุประสงค์และรสที่หลากหลาย⁶³ ส่วนนาฏยศาสตร์ (Mishra, 2015: 76) กล่าวว่า मुखสนธิ เป็นต้นเหตุของการกระทำ การพัฒนาโครงเรื่อง และการสร้างสรรค์ต่างๆ

ในบทละครมูทราลักษสะ **मुखสนธิ** เริ่มตั้งแต่การแสดงวัตถุประสงค์หลักของการกระทำ ในองก์ที่ 1 ครอบคลุมไปจนถึงเรื่องราวครั้งแรกขององก์ที่ 2 โดยเหตุการณ์ในमुखสนธิ คือ จาณักยะเริ่มจับอำมาตย์ลักษสะด้วยจดหมายปลอมซึ่งเขียนโดยศกภูทาสะพร้อมประทับตราของ อำมาตย์ลักษสะ จากนั้นเขาได้ทำให้ศกภูทาสะและชีวิสทิต้องหนีออกจากเมือง มูลเหตุของการกระทำของจาณักยะ คือ การจับอำมาตย์ลักษสะซึ่งได้ค่อยๆ ขยายการกระทำไปจนถึงตอนจบ พร้อมกับการพัฒนาวีระรส ตามข้อความในบทละครที่แสดงช่วงमुखสนธิดังนี้

จากข้อความ เมื่อลักษสะไม่ถูกจับตัวไว้ (องก์ที่ 1) (Kale, 1927: 25) ถึง (ดีใจ) เพื่อนวีระคูปตะ! ท่านจงกลับไปในเมืองปาฏลิปุตรอีกครั้งด้วยการปลอมเป็น หมองูนี้แหละ (องก์ที่ 2) (Kale, 1927: 120)

3.2 ประติमुख

ประติमुख (pratimukha) คือ ความก้าวหน้า เกิดจากการรวมกันของพินทุ-อรรณประเภทิและประยัตนะ-การยาศา ตำราทศรूपกะ กล่าวว่า ความก้าวหน้าบางครั้งก็รับรู้ได้ แต่บางครั้งก็รับรู้ไม่ได้สลับเปลี่ยนกันไปมา⁶⁴ นาฏยศาสตร์ (Mishra, 2015: 76) ก็กล่าวว่า ความก้าวหน้าบางครั้งก็ปรากฏบ้างแต่ครั้งก็ไม่ปรากฏ เมล็ดเชื้อหายไปหลังจากปรากฏแล้ว หรืออีก

⁶² antaraikārthasambandhaḥ sandhirekānvaye sati / mukhaṁ pratimukhaṁ garbho vimarsā upasamhṛtiḥ / (สาหิตยธรปณะ 6.75 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 171)

⁶³ mukhaṁ bijasamutpattirnānārtharasasambhavā/ (ทศรूपกะ 1.24 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 76)

⁶⁴ lakṣyālakṣya ivodbhedastasya pratimukhaṁ / (ทศรूपกะ 1.30 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 76)

นัยหนึ่ง เมล็ดเชื้อพัฒนาไปชั่วขณะเมื่อมันเริ่มเนาเปื่อย เหมือนผู้อ่านเห็นการกระทำระหว่างตัวละคร แต่ต่อมาก็หายไป ทำให้ผู้อ่านเฝ้ารออย่างตื้นตัน

ในบทละครมหารากษส **ประติมุขสนธิ** เริ่มตั้งแต่เหตุการณ์ครึ่งหลังขององก์ที่ 2 ครอบคลุมไปจนถึงเหตุการณ์ทั้งหมดในองก์ที่ 3 ที่มีเรื่องราวการแสวงหะเลาะกันระหว่างจาณักยะกับพระเจ้าจันทรคุปเกิดขึ้น ตามข้อความในบทละครที่แสดงช่วงประติมุขสนธิดังนี้

จากข้อความ ท่านอำมาตย์! ศกฏทาสะแจ้งว่า มีคนจะขายเครื่องประดับสามชุดนี้ (องก์ที่ 2) (Kale, 1927: 136) ถึง เป็นไปได้อย่างไรกันที่ความละเอียดไม่บดขยี้หัวใจของคนทั้งหลาย เพราะเขาไม่เคารถครุอย่างจริงจัง (องก์ที่ 3) (Kale, 1927: 196)

การแสวงหะเลาะกันนี้สมจริงมากจนทำให้อำมาตย์รากษสพอใจมาก เป็นแผนการอันชาญฉลาดของจาณักยะ แม้ในบางเวลาผู้อ่านก็รู้สึกว่าเป็นการทะเลาะกันจริงๆ แต่ในเวลาต่อมาก็จำได้ว่าเป็นการแสวงหะเลาะกัน เพราะพระเจ้าจันทรคุปตะได้บอกไว้ตั้งแต่ตอนต้นองก์ที่ 3 แล้ว

3.3 ครรณะ

ครรณะ (garbha) คือ การพัฒนาการกระทำ เกิดจากการรวมกันของปราปตยาศา-อรรถ ประกฤติและปตาคา-การยวัสถา ตำราทศรูปกะ กล่าวว่า การพัฒนาการกระทำ เป็นการเฝ้าดูเมล็ดเชื้อครั้งแล้วครั้งเล่าซึ่งสามารถเห็นและไม่เห็น⁶⁵ นาฏยศาสตร์ (Mishra, 2015: 77) กล่าวว่า การพัฒนาการกระทำเป็นการเจริญเติบโตของเมล็ดเชื้อซึ่งเห็นว่าจะออกผล แต่ในเวลาต่อมาก็ไม่เห็น

ในบทละครมหารากษส **ครรณะสนธิ** ครอบคลุมเหตุการณ์ในองก์ที่ 4 ทั้งหมดไปจนถึงเหตุการณ์สำคัญขององก์ที่ 5 โดยในองก์ที่ 3 เหตุการณ์แสวงหะเลาะกันของจาณักยะและพระเจ้าจันทรคุปตะถือเป็น “ปตาคา” หรือเรื่องราวตอนที่แทรกเข้ามาช่วยเสริม ในองก์ที่ 4 และองก์ที่ 5 สายลับภาครายณะและสายลับชีวิสิทธิได้ช่วยใส่ไฟในใจของพระราชากุมารมลยเกตุให้ระแวงสงสัยอำมาตย์รากษสว่าจะคิดทรยศ โดยกล่าวหาว่าอำมาตย์รากษสเป็นพันธมิตรอย่างลับๆ กับพระเจ้าจันทรคุปตะ และกำลังจะร่วมมือกันฆ่าพระราชากุมารมลยเกตุ ทั้งอำมาตย์ก็เป็นผู้สั่งให้หญิงยาพิชฆา พระบิดาของพระราชากุมารมลยเกตุ ทำให้พระราชากุมารมลยเกตุเชื่อถ้อยคำเหล่านั้นจนหมดใจ เรื่องราวเหล่านี้จึงเป็นเสมือนเมล็ดเชื้อที่กำลังออกผล แต่เมื่ออำมาตย์รากษสพยายามอธิบายให้พระราชากุมารมลยเกตุเข้าใจว่าเรื่องราวทั้งหมดเป็นแผนการของศัตรูและอำมาตย์รากษสก็ไม่ได้สั่งฆ่าพระบิดาของพระราชากุมารมลยเกตุ ดังนั้นผลของเมล็ดเชื้อดูเหมือนจะกำลังหายไป

⁶⁵ garbhastu dr̥ṣṭanaṣṭasya bijasyānveṣaṇaṃ muhuḥ / (ทศรูปกะ 1.36 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 77)

3.4 อวมรรษะ

อวมรรษะ (avamarśa) คือ การหยุดชั่วคราว เกิดจากการรวมกันของประกะ-อรรถ ประกฤติและนียตาปติ-การยาศาสนา ตำราทศรूपกะ กล่าวว่า อวมรรษสนธิ เกี่ยวข้องกับความโกรธ ความหลงใหล หรือการล่องลอย และเป็นที่ยิ่งเมื่อดึงเชื้อมากกว่าจะไม่มีการพัฒนา⁶⁶ นาฏยศาสตร์ (Mishra, 2015: 77) กล่าวว่า อวมรรษสนธิ เกิดขึ้นจากสาเหตุการล่องลอย ความโกรธ ความเศร้า โศก และการทะเลาะ

ในบทละครมูทราธาษะ **อวมรรษสนธิ** เป็นเหตุการณ์ต่อเนื่องจากเหตุการณ์ ในองก์ที่ 5 ไปจนถึงเหตุการณ์ในองก์ที่ 7 การมอบตัวของอำมาตย์ธาษะเพื่อแลกกับชีวิตของเศษฐี จันทนาธาษะเพื่อนรัก การหยุดชั่วคราวเกิดขึ้นเมื่อจากฉกษะคิดว่าอำมาตย์ธาษะผู้แตกคอกับ พระราชากรมมลายเหตุตามแผนการของจากฉกษะแล้วจะไม่ยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้า จันทรคูปตะแนนนอน กวีจึงสร้างเรื่องแทรกในตอน “ประกะ” ขึ้นเป็นเหตุการณ์ในองก์ที่ 6 เรื่องราว ของอำมาตย์ธาษะและชายนิรนามผู้กำลังจะผูกคอตายในอุทยานร้างของเจ้านันทะ ณ เมือง ปาฏลีบุตร เรื่องแทรกในตอนนี้ได้เร่งให้อำมาตย์ธาษะรีบเข้ามามอบตัวกับจากฉกษะและยอมรับ ตำแหน่งมหาอำมาตย์ทันทีเพื่อแลกกับชีวิตเพื่อนรักที่กำลังจะถูกนำไปประหารชีวิตในข้อหากบฏ

3.5 นิรวหณะ

นิรวหณะ (nirvahaṇa) คือ จุดจบ เกิดขึ้นจากการรวมกันของการยะ-อรรถประกฤติ และผลาคม-การยาศาสนา ตำราทศรूपกะ กล่าวว่า จุดจบ เป็นการเชื่อมต่อเรื่องราวในสนธิทั้งหมดจาก จุดเริ่มต้นจนถึงจุดหยุดชั่วคราวพร้อมรวบรวมเมล็ดเชื้อที่กระจายไปตามลำดับเพื่อจบการกระทำ (หรือแสดงผล)⁶⁷ ส่วนนาฏยศาสตร์ (Mishra, 2015: 77) กล่าวว่า จุดจบ เป็นโครงของเรื่องราวที่ บรรจุความคิดตั้งแต่ต้นจนจบ และจุดจบควรพรรณนาไปตามธรรมชาติอย่างเป็นเหตุเป็นผลตั้งแต่ จุดเริ่มต้น ตามที่กวีวิศวะทตตะได้กล่าวถึงจุดจบของนาฏกรรมที่ไม่ดีไว้ในบทละครมูทราธาษะ ตามคำพูดของสีทธารถกะในองก์ที่ 6 (Chattopadhyaya, 2004: 74) ว่า

“ดังนั้น ทำไมในตอนเริ่มต้นเป็นอย่างหนึ่ง ในตอนจบจึงเป็นอีกอย่างหนึ่ง
ราวกับโครงเรื่องของนาฏกรรมที่กวีเลวแต่ง” (Kale, 1927: 304)

⁶⁶ krodhenāvamarśed yatra vyasanād yā vilobhanāt /
garbhanirbhinnabījārthaḥ so'vamarśaḥ / (ทศรूपกะ 1.43 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 77)

⁶⁷ bījavanto mukhādyarthā viprakīrṇā yathāyatham /
aikārthyamupanīyante yatra nirvahaṇam hi tat // (ทศรूपกะ 1.48 - 49 อ้างถึงใน Mishra, 2015: 77)

ในบทละครมัทราการกษณะ **นิรวทสนธิ** เป็นเหตุการณ์ตอนสุดท้ายขององก์ที่ 7 ทั้งหมดที่อำมาตย์การกษณะยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ในที่สุด ตามข้อความในบทละครที่แสดงช่วงนิรวทสนธิ ดังนี้

“หลังจากทำข้าให้เป็นคนรับใช้แล้ว ตอนนี้ เภาฎิยะทำให้ข้าขอร้อง
ข้าไม่มีทางออก (พูดดังๆ) ราชาจันทรคุปตะ! พระองค์รู้ว่า หม่อมฉันนี้เคยใช้เวลา
ช่วงหนึ่งอยู่กับมลายเกตุ ดังนั้น ขอให้ชีวิตของเขางงปลอดคภัย” (องก์ที่ 7)
(Kale, 1927: 364)

จากการศึกษาวัศตุหรือโครงเรื่องของบทละครมัทราการกษณะทำให้เห็นความโดดเด่นที่กวีวิศขาทัตตะ นำขนบการละครสันสกฤตมาปรับใช้ในการเล่าเรื่องบทละครมัทราการกษณะได้อย่างเหมาะสม เนื้อเรื่องของบทละครจึงมีการดำเนินเรื่องที่มีจังหวะเร้าใจชวนติดตามและมีการเชื่อมต่อเรื่องราวในแต่ละองก์ได้อย่างราบรื่น

4.2 รส

ในวิทยานิพนธ์นี้ถือว่า รส เป็นองค์ประกอบหลักของบทละคร เพราะเป็นสาเหตุที่ทำให้บรรล่วัตถุประสงค์หลักของบทละครและสาเหตุของการกระทำต่างๆ ของตัวละคร กุสุมา รัชมนตรี (2549: 24 – 26, 121) กล่าวสอดคล้องกับตำรานาฏยศาสตร์ (แสง มนวิฑูร, 2541: 274 – 407) ว่า รส (rasa) คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้ชมละคร เมื่อได้รับรู้ารมณ์ ที่กวีถ่ายทอดไว้ในบทละคร อารมณ์ต่างๆ ที่กวีแสดงไว้เรียกว่า ภาวะ มี 2 ประเภท คือ สถายิภาวะ (sthāyibhāva) และ วยภิจาริภาวะ (vyabhicāribhāva) สถายิภาวะหรือภาวะหลัก เป็นอารมณ์พื้นฐานภายในของทุกคนเมื่อมีสิ่งภายนอกมากระทบจึงจะมีปฏิกริยาตอบสนองสู่ภายนอก มี 9 ชนิด ได้แก่ (1) รติ (rati) คือ ความรัก (2) หาสะ (hāsa) คือ ความขบขัน (3) โศกะ (śoka) คือ ความทุกข์โศก (4) โกรธะ (krodha) คือ ความโกรธ (5) อุตสาหะ (utsāha) คือ ความมุ่งมั่น (6) ภยะ (bhaya) คือ ความน่ากลัว (7) ชุคฺสา (jugupsā) คือ ความน่ารังเกียจ (8) วิสมยะ (vismaya) คือ ความน่าพิศวง และ (9) คมะ (śama) คือ ความสงบ

ส่วนวยภิจาริภาวะหรือภาวะเสริม เป็นอารมณ์หรือภาวะที่เกิดแก่คนบางคนและบางเวลาเท่านั้น แต่อาจหนุนให้ภาวะหลักเด่นขึ้น หรือเปลี่ยนเป็นภาวะหลักอื่นได้ ภาวะเสริมนี้ มี 33 ชนิด ได้แก่ (1) นิรวเท (nirveda) คือ ความไม่แยแส (2) กลานิ (glāni) คือ ความเหนื่อยอ่อน (3) ศงกา (śaṅka) คือ ความสงสัย (4) อสุยะ (asūya) คือ ความริษยา (5) มทะ (mada) คือ ความมัวเมา (6) ศรมะ (śrama) คือ ความอ่อนเพลีย (7) อาลัสยะ (ālasya) คือ ความเกียจคร้าน (8) ไทนยะ (dainya) คือ ความอับจน (9) จินตา (cintā) คือ ความวิตก (10) โมหะ (moha) คือ

ความหลง (11) สมฤติ (smṛti) คือ ความระลึกได้ (12) ธฤติ (dhṛti) คือ ความมั่นคง (13) วรีชา (vrīḍā) คือ ความละเอียด (14) จปลดตา (capalatā) คือ ความห้วนไหว (15) ทรรรษะ (harṣa) คือ ความยินดี (16) อาเวคะ (āvega) คือ ความตื่นตระหนก (17) ชชตตา (jādatā) คือ ความเฉยชา (18) ครรระ (garva) คือ ความจองหอง (19) วิษาทะ (viṣāda) คือ ความสิ้นหวัง (20) เอาตสุกยะ (autsukya) คือ ความโหยหา (21) นิทรา (nidrā) คือ ความง่วง (22) อปสมาระ (apasmāra) คือ ความสิ้นสติเพราะถูกสิ่ง (23) สุปตะ (supta) คือ ความหลับไหล (24) วิโพธะ (vibodha) คือ ความตื่น (25) อมรรษะ (amarṣa) คือ ความแค้น (26) อวหิตถะ (avahittah) คือ ความเสแสร้ง (27) อุครตา (ugratā) คือ ความรุนแรง (28) มติ (mati) คือ ความพินิจพิเคราะห์ (29) วยาธิ (vyādhi) คือ ความป่วยไข้ (30) อุณมะทะ (unmada) คือ ความบ้าคลั่ง (31) มรณะ (maraṇa) คือ ความตาย (32) ตราสะ (trāsa) คือ ความพรั่นพรึง (33) วิตรรกะ (vitarka) คือ ความใคร่ครวญ

กวีจะสื่ออารมณ์หรือภาวะไปสู่ผู้ชม โดยแสดงวิภาวะ (vibhāva) คือ เหตุของภาวะ ให้ผู้ชมรับรู้ว่ามีภาวะหนึ่งเกิดขึ้นแก่ตัวละคร มี 2 ลักษณะ คือ อาลัมพะนะ (ālambana) คือ ต้นเหตุ ที่มาจากตัวละคร อุททิปะนะ (uddīpana) คือ เหตุเสริมที่มาจากสถานการณ์ ได้แก่ บรรยากาศ เวลา และสถานที่ จากนั้นก็แสดงอนุภาวะ (anubhāva) คือ ผลของภาวะ โดยให้ตัวละครกล่าวคำพูดหรือ แสดงอาการกิริยาให้ผู้ชมรู้ว่าเกิดภาวะหนึ่งขึ้นในใจของตัวละครนั้นแล้ว

ทั้งนี้อาจมีการแสดงสาตตวิภาวะ (sāttvikabhāva) คือ การแสดงออกโดยธรรมชาติ ที่ห้ามไม่ได้ เพื่อเสริมอนุภาวะให้ผู้ชมรับรู้ภาวะในใจของตัวละครได้งายขึ้น มี 8 ชนิด คือ (1) สตัมภะ (stambha) คือ ตะลึงงัน (2) โรมัญจะ (romāñca) คือ ขนลุก (3) เวปะถุ (vepathu) คือ ตัวสั่น (4) อัสระ (asra) คือ น้ำตาไหล (5) เสวะทะ (sveda) คือ เหงื่อออก (6) สวรรังคะ (svarabhaṅga) คือ เสียงเปลี่ยนหรืออึกอັก (7) ไวรรรณยะ (vaivarṇya) คือ สีหน้าเปลี่ยน (8) ประลัย (pralaya) คือ เป็นลม

จากนั้นผู้ชมจะเกิดอารมณ์ตอบสนองต่อภาวะนั้น เรียกว่า รส จึงมี 9 รส เท่ากับภาวะ ได้แก่ (1) ศฤงคารรส (śṛṅgāra) คือ ความซาบซึ้งในความรักเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะรัก หรือรติ (rati) (2) হাসยรส (hāsya) คือ ความสนุกสนานเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะขบขัน หรือฮาสะ (hāsa) (3) กรุณารส (karuṇā) คือ ความสงสารเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะทุกข์โศก หรือ โศกะ (śoka) (4) เราทรรส (raudra) คือ ความแค้นเคืองเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะโกรธ หรือ โกรธะ (krodha) (5) วีรรส (vīra) คือ ความชื่นชมในความกล้าหาญเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะ มุ่งมั่นในการต่อสู้ หรืออุตสาหะ (utsāha) (6) ภยานกรส (bhayānaka) คือ ความเกรงกลัวเป็น อารมณ์ตอบสนองภาวะน่ากลัว หรือภยะ (bhaya) (7) พิภัตสรส (bībhatsa) คือ ความเปื้อระอา ชิงชังเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะน่ารังเกียจ หรือชุกุปสา (jugupsā) (8) อัทฤตรส (adbhuta) ความ อัศจรรย์ใจเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะน่าพิศวง หรือวิสมยะ (vismaya) (9) ศานตรส (śānta)

คือ ความสงบใจเป็นอารมณ์ตอบสนองภาวะสงบ หรือสมะ (sama) โดยผู้ชมที่มีจิตใจพร้อมที่จะรับรู้ อารมณ์ เรียกว่าเป็น สหฤทัย(sahṛdaya) จะรับรู้รสจากละครได้เร็ว และหากเคยมีประสบการณ์ ในอดีตที่พ้องกับตัวละคร เรียกว่า วาสนา (vāsanā) ก็จะรับรู้รสจากละครได้ตรงใจมากขึ้นอีกด้วย

ดังนั้น รสจะเกิดขึ้นในใจของผู้อ่านบทละครสันสกฤตได้ตรงตามสภาวะหรืออารมณ์ พื้นฐานของกวีที่ต้องการสื่อสารผ่านบทละครได้นั้น บทละครต้องมีการกำหนดให้แก่นของเรื่องมีรส ตรงตามสภาวะ แล้วพัฒนาโครงเรื่องไปตามกระบวนการภาวะที่สอดคล้องกับรส ได้แก่ วิภาวะ คือ ต้นเหตุของเรื่อง อนุภาวะ คือ ผลของภาวะที่แสดงออกทางร่างกายแบบควบคุมได้ และ สาทตวิภาวะ คือ ผลของภาวะที่แสดงออกทางร่างกายแบบควบคุมไม่ได้ และวैयाการภาวะ คือ ภาวะเสริม ที่ทำให้สภาวะเด่นชัดขึ้น กระบวนการภาวะดังกล่าวเห็นได้จากการใช้ภาษาของกวีในการ บรรยายการแสดงออกของตัวละคร ทั้งทางถ้อยคำ ท่าทาง และปฏิกริยา

บทละครมูทราภาษะมีวีรรสเป็นรสเด่นและมีรสอื่นๆ เป็นรสรองเสริมให้วีรรส ได้แก่ กรุณรส (karuṇārāsa) เราทรรส (raudrarāsa) ภัยานกรส (bhayānakarāsa) อัทฤตรส (adbhutarāsa) พิภัสสรส (bībhatsarāsa) ศานตรส (śāntarāsa)

รสรองต่างๆ เหล่านี้ได้ช่วยเสริมให้วีรรสเด่นชัด ที่ปรากฏเด่นชัด คือ เสริมในลักษณะ ตรงกันข้าม ได้แก่ ภัยานกรส และศานตรส และเสริมในลักษณะสอดคล้องกัน ได้แก่ เราทรรส อัทฤตรส ส่วนรสรองอื่นๆ ได้แก่ กรุณารส พิภัสสรส จะเกี่ยวเนื่องกับตัวละครรอง และปรากฏในเรื่อง แทรกเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความซาบซึ้งกินใจ ได้รับความเพลิดเพลิน และไม่เบื่อหน่าย

1. วีรรส

บทละครมูทราภาษะเป็นบทละครการเมืองเข้มข้น จึงมีวีรรส (vīrarāsa) เป็นรส ที่โดดเด่น ทั้งไม่มีตัวละครนางเอกบ่อเกิดศฤงคารรส และไม่มีตัวละครวิหุชกะบ่อเกิดทาสยรส แม้วีรรสจะเป็นรสเด่นแต่ก็ไม่มีเหตุการณ์นองเลือดหรือฉากสงครามสู้รบเลย มีเพียงการกล่าวอ้างถึง มหาสงครามโค่นล้มเจ้านันทะโดยจาณกยะและพระเจ้าจันทรคุปตะที่กล่าวถึงตลอดเกือบทั้งเรื่อง การศึกษาให้เห็นถึงวิธีการแสดงวีรรสของกวีวิเศษที่ตัดที่ไม่มีฉากสงครามนองเลือดจึงเป็นประเด็น หลักในการศึกษาเรื่องรสในวิทยานิพนธ์นี้

ตำรานาฏยศาสตร์ (แสง มนวิฑูร, 2541: 309 – 311) กล่าวถึงกระบวนการเกิด วีรรสว่า วีระเป็นนิสัยชนิดดี เป็นตัวอุตสาหะ (คือ สภาวะของวีรรส) และวีรสนั้นเกิดโดยวิภาวะ (เหตุที่ปรากฏ) ได้แก่ อัสัมโมหะ (asammoha) คือ ความไม่เมา ไม่ลุ่มหลง อัชยวสาเย

(*adhyavasāya*) คือ ความตั้งใจเด็ดเดี่ยวแน่วแน่ *นยะ (naya)*⁶⁸ คือ การข่มอินทรีย์ การบังคับอินทรีย์ พละ (*bala*) คือ กำลังกาย กำลังทหาร ปรากรมะ (*parākrama*) คือ ความกล้า ความเข้มแข็ง ความมุ่งมั่นเอาชนะศัตรู ศักติ (*śakti*) คือ ความสามารถในการรบ ประตาปะ (*pratāpa*) คือ ความทำให้ศัตรูเร่าร้อน ความองอาจสง่า ประภาวะ (*prabhāva*) คือ ความมีตระกูลสูง และมีประเพณี ขนบธรรมเนียมดี เป็นต้น ในตำราทศรूपกะ ได้เพิ่ม หรรษะ (*harsa*) คือ ความปิติ ยินดี ส่วนตำราสาहितยทรรปณะ ได้เพิ่ม ตรรกะ (*tarka*) คือ ความสงสัย ตรีกตรอง (*Senapati, 1990: 83*)

ผู้แสดงวีรสนั้นต้องแสดงด้วยอนุภาวะ (ทำท่าทาง) ได้แก่ สไทรยะ (*sthairya*) คือ ความตั้งมั่น ไธริยะ (*dhairya*) คือ ความมั่นคง เสาริยะะ (*śaurya*) คือ ความกล้า ตยาคะ (*tyāga*) คือ ความเสียสละ ไวศารทยะ (*vaiśāradya*) คือ ความฉลาด เป็นต้น

วชิจาริ (เหตุส่งเสริม) ของวีรสนั้น ได้แก่ ธฤติ (*dhṛti*) คือ ความมั่นคง มติ (*mati*) คือ ความรู้ ครวระ (*garva*) คือ ความหยิ่งจองหอง อาเวคะ (*āvega*) คือ เหตุสะเทือนใจ อุครตา (*ugratā*) คือ ความดุ อมรรษะ (*amarṣa*) คือ ความโกรธเหลือกลั่น สมฤติ (*smṛti*) คือ ความจำ โรมัญจะ (*romāñca*) คือ ขนลุก ประติโพธะ (*pratibodha*) คือ ความตื่นจากหลับ

ตามตำรานาฏยศาสตร์ วีรสนี้ 3 ชนิด ได้แก่ ทานวีระ (*dānavīra*) คือ การให้ ธรรมวีระ (*dharmavīra*) คือ การมีคุณธรรม ยุทธวีระ (*yuddhavīra*) คือ การสู้รบ ความกล้าหาญ ส่วนตำราสาहितยทรรปณะ เห็นด้วยกับวีรสนี้ 3 ชนิด ของตำรานาฏยศาสตร์ และได้เพิ่มวีรสนาอีก 1 ชนิด คือ ทยาวีระ (*dayāvīra*) คือ ความสงสาร ส่วนปณิติตราชา ชคันนถ (*Paṇḍitarājā Jagannātha*) ผู้แต่งตำรารสคังคาธระ (*rasagaṅgādhara*) เห็นด้วยกับวีรสนี้ 4 ชนิด ของตำราสาहितยทรรปณะ และได้เพิ่มวีรสนาอีก 4 ชนิด คือ ปาณิติตยวีระ (*pāṇḍityavīra*) คือ ความเป็นผู้รู้ สัตยวีระ (*satyavīra*) คือ ความซื่อสัตย์ กษมาวีระ (*kṣamāvīra*) คือ ความอดทน และพลวีระ (*balavīra*) คือ ความมีพลังกำลัง และได้เสนอว่า วีรสนี้ยังสามารถเพิ่มต่อไปได้อีกหากมีความจำเป็น (*Chakravarty, 2015: 37*)

⁶⁸นยะ คือ การประกอบคุณสมบัติ ได้แก่ สนธิ คือ ความสงบ วิเคราะห์ คือ ความแก่งแย่ง ต่อสู้ หรือ สงคราม ยานะ คือ เครื่องขับขี่ใช้ในการไปมา อาศยะ คือ ที่นั่ง สัศริยะ คือ สงสัย อยากูร์ เลทกรณะ คือ ทำลาย (แสง มนวิฑูร, 2541: 309)

“นยะ” ตามที่ปรากฏในตำรานาฏยศาสตร์นี้ตรงกับ “คุณหก” ในตำราอรรถศาสตร์ ที่เป็นนโยบายบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ประกอบด้วย (1) สนธิ (*sandhi*) สันติภาพหรือการทำสัญญาสงบศึก (2) วิครหะ (*vigraha*) การยับยั้งหรือการทำสงคราม (3) ยานะ (*yāna*) การเคลื่อนทัพไปโจมตีศัตรู (4) อาสนะ (*āsana*) การตั้งมั่นหรือรอเวลาเคลื่อนทัพ (5) ไทวธีภาวะ (*dvaiddhībhāva*) การใช้อุบายซ้อน เช่น ทำให้ศัตรูแตกแยกกันหรือเป็นพันธมิตรกับศัตรูของศัตรู และ (6) สัศริยะะ (*saṁsraya*) การหลบภัยภายใต้ฝ่ายที่มีกำลังมากกว่า (*Narain, 2005: 523*)

บทละครมูทรากรากษสะดำเนินเรื่องหลักไปตามอุบายของจามัญกะ เริ่มตั้งแต่การตั้งชื่อบทละคร “มูทรากรากษสะ” หมายถึง อำมาตย์รากษสะผู้ถูกเอาชนะด้วยแหวนตราประทับ บอกเล่าเรื่องราวหลักว่า จามัญกะผู้เป็นมหาอำมาตย์รักษาการของพระเจ้าจันทรคุปตะได้ทำลายราชวงศ์นั้นทะแห่งเมืองปาฏลีบุตรแล้วตั้งพระเจ้าจันทรคุปตะแห่งราชวงศ์เมารยะขึ้นปกครองเมืองปาฏลีบุตรแทน และเพื่อสร้างความมั่นคงในอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะ จามัญกะจึงต้องนำอำมาตย์รากษสะมหาอำมาตย์เก่าผู้มีความฉลาด กล้าหาญ และความจงรักภักดีของเจ้านันทะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ แต่อำมาตย์รากษสะตั้งตนเป็นศัตรูกับราชวงศ์เมารยะเพราะทำลายเจ้านายตน จึงไม่ยอมรับตำแหน่ง ดังนั้นจามัญกะจึงต้องใช้นโยบายทางการทูตแทนการทำสงครามนำตัวอำมาตย์รากษสะมาดำรงตำแหน่งมหาอำมาตย์ เพื่อลดการสูญเสียในชีวิตและทรัพย์สินทั้งของอำมาตย์รากษสะและของประชาชน

นโยบายทางการทูต เรื่อง คุณหก และอุบายสี่ ของจามัญกะในบทละครมูทรากรากษสะ (ได้กล่าวแล้วในบทที่ 3) ตรงกับวิภาวะ “นยะ” หรือ “นิตี” ซึ่งรับรู้ได้ตลอดทั้งเรื่อง ดังนั้น สัตยวรัตซิงห์ (Satyavrata Singh) หนึ่งในผู้ตรวจชำระบทละครมูทรากรากษสะ จึงได้นำคำว่า “นิตีวีระ” มาใช้เรียกวีรรสของเหตุการณ์ที่แสดงนโยบายทางการทูตดังกล่าว ส่วนปณทิตราชา ชคันนาถ เห็นด้วยว่ารสเด่นของบทละครเรื่องนี้ คือ วีรรส ชนิด นิตีวีระ (nītivīra) หรือมีอีกคำที่ตีความว่าคือ “ราชนิตีวีระ (rājanītivīra)” เพราะจามัญกะต้องใช้ความอดุสาหะ (สถายีภาวะของวีรรส) ในการดำเนินนโยบายทางการเมืองการปกครอง (Chakravarty, 2015: 39) โดยมีกระบวนการเกิดวีรรสของจามัญกะโดยรวมดังนี้

อำมาตย์รากษสะและพระราชกุมารมลยเกตุพยายามอย่างมากในการสร้างความแตกแยกระหว่างจามัญกะกับพระเจ้าจันทรคุปตะ ทั้งสองจึงเป็น “อาลัมพะนะวิภาวะ” ของวีรรส

อำมาตย์รากษสะจงรักภักดีต่อเจ้านันทะมากจึงต้องการทำลายจามัญกะและพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อแก้แค้นให้เจ้านาย ดังนั้นเจ้านันทะจึงเป็น “อุทที่ปนวิภาวะ” ของวีรรส

จามัญกะใช้อุบายต่างๆ ตอบโต้อุบายของอำมาตย์รากษสะ จึงเป็น “อนุภาวะ” ของวีรรส

คำพูดต่างๆ ของจามัญกะที่ใช้ตอบโต้ฝ่ายตรงข้ามแสดง “วยภิจารี” ได้แก่ ธฤติ (ความมั่นคง) มติ (ความรู้) ครรวะ (ความหยิ่งจองหอง) สมฤติ (ความจำ) และศงกา (ความสงสัยตรึกตรอง) เป็นต้น

วิภาวะ อนุภาวะ และวยภิจารี ของวีรรส ดังกล่าว จึงเสริมความแข็งแกร่งให้สถายีภาวะคือ อดุสาหะ ดังนั้น วีรรสซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากจามัญกะผู้เป็นตัวละครเอกจึงเป็นรสเด่นในบทละครมูทรากรากษสะ

วิทยานิพนธ์นี้ นอกจากจะพบ **วีรรสหลัก** ที่แสดงความกล้าหาญในเรื่องทั่วไปแล้วยังพบ วีรรสที่แสดงความกล้าหาญเฉพาะเรื่องซึ่งสามารถสังเคราะห์เข้าวีรรสชนิดย่อยดังกล่าวข้างต้นได้ 5 ชนิด ได้แก่ **นิตวีรรส ทานวีรรส กษมาวีรรส พลวีรรส และยุทธวีรรส** ดังตัวอย่างต่อไปนี้

1) วีรรสหลัก (vīrarasa) แสดงความกล้าหาญในเรื่องทั่วไป ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

จกัญกะ

(จ้องมองไปในอากาศเหมือนกับเห็นบางสิ่งบางอย่างด้วยตาตัวเอง)

เยี่ยมมาก เยี่ยมมาก ท่านอำมาตย์รากษสะ เยี่ยมมาก ท่านพราหมณ์

ผู้เชี่ยวชาญพระเวท เยี่ยมมาก เยี่ยมมาก ท่านพฤหัสปติในรูปของอำมาตย์

เยี่ยมมาก เพราะว่า

คน (ธรรมดาทั่วไป) เหล่านั้นรับใช้เจ้านายผู้ยังไม่ตกจากอำนาจเพราะ

ต้องการผลประโยชน์ แต่คนที่ยังติดตามเจ้านายนั้นอยู่แม้จะสิ้นอำนาจแล้ว

ก็เพราะหวังว่าเจ้านายนั้นจะได้กลับมาใช้อำนาจอีก คนเก่งๆ แบบท่านหาได้

ยากจริงๆ คือ คนที่แบกภาระหน้าที่ด้วยความรักคืออย่างไม่หวังสิ่งตอบแทน

ใดๆ แม้ว่าเจ้านายจะตายไปแล้ว แต่ก็ยังรู้สึกผูกพันอยู่กับสิ่งดีๆ ที่เจ้านาย

เคยมอบให้ (Kale, 1927: 28, 1.14)

ในตัวอย่างนี้ มี **วีรรส** โดยจกัญกะเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมพนวิภาวะ คือ อำมาตย์ รากษสะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ คนทั่วไปจะรับใช้เจ้านายเพื่อผลประโยชน์ ความเป็นศัตรูของอำมาตย์ รากษสะมีอนุภาวะ คือ กล่าวชื่นชมความจงรักภักดีอย่างไม่เสื่อมคลายของอำมาตย์รากษสะต่อ เจ้านายที่ตายไปแล้ว มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) สมฤติ (ความ ระลึกได้) มติ (ความพินิจพิเคราะห์) และวิตรรกะ (ความใคร่ครวญ) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่ กล่าวชื่นชมคุณธรรมของศัตรู โดยกวีแต่งโคลกนี้ด้วยศาลทูลวิกริชาติฉันทซึ่งนิยมใช้แต่งบทสรรเสริญ ราชชา (Chakravarty, 2015: 113)

ตัวอย่างที่ 2

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ศิษย์ของเกาฏิลยะมองข้าเป็นเพียงผู้รับใช้ หรือว่านี่เอง คือ

ความอ่อนน้อมถ่อมตนของจันทรคุปตะ แต่เพราะความริษยา ข้าจึงคิดเป็น

อย่างอื่น เมื่อมองทุกอย่างแล้ว มันเป็นสิ่งถูกต้องที่จกัญกะเป็นผู้มีชัย

เพราะว่า

การได้ตำแหน่งที่มีเกียรติยศชื่อเสียงเป็นสิ่งที่แน่นอนอยู่แล้วสำหรับผู้นำที่แม้

จะโง่เขลา แต่ได้พบกับเจ้านายที่มีความสามารถซึ่งต้องการชัยชนะ ส่วน

อำมาตย์แม้จะมีนโยบายแจ่มแจ้งเมื่อพบกับเจ้านายผู้ไม่มีความสามารถจะมีที่พึ่งพิงพึ่งพิงหลายก็จะล้มเหลว เหมือนต้นไม้ที่เกิดริมฝั่งน้ำ

(Kale, 1927: 360, 7.14)

ในตัวอย่างนี้ มี **วีรรส** โดยอำมาตย์รากลักษะเป็นที่มาของวีรรส มีอวลัมพนิภาวะ คือ พระเจ้าจันทรคุปตะและจัญญะ มีอุททิปนนิภาวะ คือ ความเป็นศัตรูของพระเจ้าจันทรคุปตะและจัญญะ มีอนุภาวะ คือ กล่าวชื่นชมศัตรู มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงใจ) ธฤติ (ความมั่นคง) สมฤติ (ความระลึกได้) มติ (ความพินิจพิเคราะห์) และวิตรรกะ (ความใคร่ครวญ) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่กล้าชื่นชมคุณธรรมของศัตรู

2) **นิติวีรรส (nītvīraraṣa)**⁶⁹ แสดงความมุ่งมั่นที่จะทำลายศัตรูด้วยนโยบายทางการทูต ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

จัญญะ

จิตรวรรมันราชาของชาวคุชเช นฤสิงหะสิงหนาทเจ้าแห่งแคว้นมละยะ
บุษกรากษะแห่งกัมมิระ ลินธุเชนะแห่งแคว้นลินธุ ผู้ทำลายความยิ่งใหญ่
ของศัตรู องค์ที่ 5 ในจำนวนนี้ มีพระนามว่าเมฆะ เป็นเจ้าของพวกปารลี
(เปอร์เซีย) มีกองทัพม้าที่ใหญ่ ข้าจะจดชื่อของพวกเขาไว้แน่นอน ตอนนี้อยู่
ขอให้จิตรคุปตะจงลบชื่อพวกเขาเถอะ (Kale, 1927: 50, 1.20)

ในโคลงนี้ มี **นิติวีรรส** โดยจัญญะเป็นที่มาของวีรรส มีอวลัมพนิภาวะ คือ ราชญาฝ่ายตรงข้าม เช่น จิตรวรรมัน เป็นต้น มีอุททิปนนิภาวะ คือ ความรู้สึกเป็นศัตรูของราชาเหล่านั้น มีอนุภาวะ คือ การเขียนชื่อของราชาฝ่ายตรงข้ามลงบนจดหมายปลอมเพื่อนำไปสู่ความตาย และคำพูดของจัญญะที่มีนัยว่า แม้จิตรคุปตะผู้เป็นเทวดารักษาหะเบียนคนตายของพระยม ก็จะไม่สามารถรักษาชีวิตราชาเหล่านั้นไว้ได้ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงใจ) ธฤติ (ความมั่นคง) สมฤติ (ความระลึกได้) มติ (ความรู้) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่มุ่งมั่นจะกำจัดศัตรูโดยใช้อุบายจดหมายปลอมสร้างความแตกแยกซึ่งเป็นหนึ่งในอุบายสี่ คือ การยั่วยุ (bheda)

⁶⁹นิติวีรรส ที่แสดงนโยบายทางการทูตเรื่อง อุบายสี่ พบในตำราทางวิทยาศาสตร์ อธิบายที่ 1 เมื่อเทวดาทั้งหลายในที่ประชุม กราบทูลพระพรหมว่า อันตรายทั้งหลายที่ปรากฏขึ้นเพื่อความพินาศของการแสดงละคร พระพรหมทำให้สงบลงก่อนแล้ว ด้วยการเจรจา คือ ครั้งแรกต้องใช้สามะ (การปราศรัยด้วยกรูณารส) ถ้าไม่สงบ ครั้งที่ 2 ต้องใช้ทานะ (การยอมให้) ถ้าไม่สงบ หลังจากนั้นต้องใช้เภทะ (แยกกัน) ถ้าไม่สำเร็จ ต่อจากนั้นต้องใช้ทัณชะ (ลงโทษ) ตรงกับในราชชนิตินิมิตว่า (1) สามะ - การปราศรัยด้วยกรูณารส (2) ทานะ - การผูกมัด (3) ภัยะ - การทำให้กลัว (4) เภทะ - แยกจากกัน (5) สัมพันธิ - ร่วมประสานกัน (แสง มนวิฑูร, 2541: 33)

ตัวอย่างที่ 2

จัญญะ

(พูดกับตัวเอง) ขอให้ทุกคนจงเดินทางปลอดภัย (พูดดังๆ) นี้ลูก! ไม่ต้องเสียใจ
จัญญะ

พวกคนที่ไปแล้วจริงๆ คือ พวกเขาที่ก่อนจะไปได้ตั้งแผนการบางอย่างไว้ใน
ใจ ส่วนพวกคนที่ยังอยู่ ก็ขอให้พวกเขาจงพยายามอย่างยิ่งยวดในการที่จะ
ไปสู่เป้าหมายที่ต้องการเถิด แต่ขอสิ่งเดียวนี้แหละ คือ สติปัญญาของข้า สิ่ง
ยิ่งใหญ่ยิ่งกว่ากองทัพนักรบร้อยที่ใช้นำไปสู่เป้าหมายที่ประสงค์ ที่แสดงให้เห็น
ถึงความเก่งกล้าสามารถโดยการโค่นล้มราชวงศ์นั้นแหละโดยสิ้นเชิง จงอย่า
จาก (ข้า) ไป (Kale, 1927: 74, 1.25)

ในโคลงนี้ มี **นิติวีรธ** โดยจัญญะเป็นที่มาของวีรธ มีอามณ์ปนวิภาวะ คือ พวกที่
หลบหนีจัญญะ มีอุทที่ปนวิภาวะ คือ ความไม่แยแสของจัญญะต่อคนเหล่านี้ มีอนุภาวะ คือ
คำพูดโอ้อวดของจัญญะที่ว่าสติปัญญาของเขายิ่งใหญ่กว่ากองทัพนักรบร้อยที่ใช้นำไปสู่ความสำเร็จ
มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) สมฤติ (ความระลึกได้) ทั้งหมดนี้
เสริมความสมบูรณ์ให้แก่ สถายิวิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่จะใช้ความเฉลียวฉลาดวางอุบายทาง
การเมืองเอาชนะศัตรู

ตัวอย่างที่ 3

จัญญะ

คนใจชั่ววากษสะ! ตอนนี้ แกจะไปไหน อีกไม่นาน ข้านี้แหละ
จะใช้สติปัญญาจับแก และทำให้มีคุณค่าในการทำงานเพื่อวฤชละ แกที่คิด
คนเดียว ทำคนเดียวที่มีอำนาจในการที่จะให้คุณประโยชน์มากมายที่กำลัง
วางแผนลับเพราะพลังแห่งความหยิ่งที่กำลังลั่นออกมา เหมือนข้าจะใช้
ความแนบเนียนจับข้างป่า (ที่ร้าย) และทำให้มีคุณในการทำงาน (ข้าง) ที่ทำ
ตามใจตัวเองไปไหนตัวเดียวที่มีพลังเพราะการตกมันที่มากมาย ที่กำลัง
อาบน้ำเพราะพลังแห่งมันที่กำลังไหลออกมา (Kale, 1927: 74, 1.26)

ในโคลงนี้ มี **นิติวีรธ** โดยจัญญะเป็นที่มาของวีรธ มีวิภาวะ คือ อามณ์ปนวิภาวะ
และพระเจ้าจันทรคุปตะ มีอนุภาวะ คือ คำพูดโอ้อวดของจัญญะที่ว่าจะใช้สติปัญญาจับอามณ์ปน
วากษสะผู้มีความสามารถมารับใช้พระเจ้าจันทรคุปตะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความ
จงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) สมฤติ (ความระลึกได้) มติ (ความรู้) ศงกา (ความสงสัย) ทั้งหมดนี้เสริม
ความสมบูรณ์ให้แก่ สถายิวิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่จะใช้ความเฉลียวฉลาดวางอุบายทางการเมือง
เอาชนะศัตรู

3) ทานวีรรส (dānavīrārasa) แสดงความอุตสาหะกล้าสละชีวิตและทรัพย์สินสมบัติ เพื่อประโยชน์ของผู้อื่น

ตัวอย่างที่ 1

จันทนทาสะ

ท่านที่เคารพ! ทำไมท่านจึงพยายามข่มขู่ให้ข้ากลัว ข้าจะไม่มอบคนในบ้าน ของอำมาตย์รากษสะแม้จะอยู่ในบ้าน เมื่อไม่อยู่ก็ไม่มีทางที่จะมอบให้ (Kale, 1927: 208, 4.6)

จัญญกะ

(พูดกับตัวเอง) ดีแล้ว จันทนทาสะ ดีแล้ว!

เมื่อการได้ของมีค่ามาง่ายเพราะคนอื่นยกให้ ใครเล่าในปัจจุบันนี้

จะทำการกระทำที่ทำได้ยากนี้ นอกจากพระเจ้าศิริ

(Kale, 1927: 70, 1.23)

ในตัวอย่างนี้ มี ทานวีรรส โดยจันทนทาสะเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมปนวิภาวะ คือ อำมาตย์รากษสะ และครอบครัวของอำมาตย์รากษสะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ การรับฝากครอบครัวของ อำมาตย์รากษสะไว้ดูแล มีอนุภาวะ คือ จันทนทาสะยอมตายตามคำขู่แต่ไม่ยอมมอบครอบครัว อำมาตย์รากษสะให้จัญญกะ และจัญญกะสรรเสริญคุณธรรมของจันทนทาสะที่ยอมสละชีวิตและ ครอบครัวของเขาแตกต่างกับชีวิตคนอื่นเปรียบเสมือนคุณธรรมของพระเจ้าศิริที่ยอมสละชีวิตตนช่วย นกพิราบให้พ้นจากการตกเป็นเหยื่อของนกเหยี่ยว มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) นิรเวท (ความไม่แยแส) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่กล้าสละชีวิตปกป้องคุ้มครอง ครอบครัวอำมาตย์รากษสะ

ตัวอย่างที่ 2

จัญญกะ

(ดีใจ) ดีละ! เราได้ตัวรากษสะแล้วตอนนี้ เพราะอะไร

ในตอนนี้ คนคนนี้ (รากษสะ) ตกอยู่ในอันตราย เขาคนนี้ (จันทนทาสะ) ยอม

สละชีวิตเหมือนไม่รักชีวิตของตัวเองแบบไหน ในยามที่เขาคนนี้ (จันทนทาสะ)

ตกอยู่ในอันตราย เขาคนนั้น (รากษสะ) ก็จะไม่รักชีวิตแบบเดียวกันนั้นแหละ

อย่างแน่ ๆ เลย (Kale, 1927: 70, 1.24)

ในตัวอย่างนี้ มี ทานวีรรส โดยอำมาตย์รากษสะเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมปนวิภาวะ คือ จันทนทาสะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ จันทนทาสะตกอยู่ในอันตราย มีอนุภาวะ คือ อำมาตย์รากษสะ ยอมสละชีวิตเพื่อแลกกับชีวิตของจันทนทาสะเพื่อนรัก มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) นิรเวท (ความไม่แยแส) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่กล้าสละชีวิตปกป้อง คุ้มครองเพื่อนรัก

ตัวอย่างที่ 3

สมุหพระราชวัง

(นั่ง) พระราชกุมารมลายเหตุแจ้งท่านอำมาตย์ว่า “ใจของเราเจ็บปวดเพราะคิดว่าท่านที่เคารพได้ทิ้งเครื่องประดับส่วนตัวไปเป็นเวลานานแล้ว ถึงแม้ว่าคุณงามความดีของผู้เป็นนายไม่อาจที่จะถูกลืมได้ในทันที ถึงกระนั้นท่านที่เคารพก็ควรที่จะยอมรับการขอร้องของเรา” (พูดเสร็จเอาเครื่องประดับให้ดู)

ท่านที่เคารพ! ท่านควรที่จะสวมเครื่องประดับเหล่านี้ที่พระราชกุมารทรงถอดจกกายแล้วส่งมาให้ (Kale, 1927: 92)

ในตัวอย่างนี้ มี **ทานวิรรส** โดยพระราชกุมารมลายเหตุเป็นที่มาของวิรรส มีอภิมปนวิภาวะ คือ อำมาตย์รากลษสะ มีอุทที่ปนวิภาวะ ความกตัญญูต่ออำมาตย์รากลษสะ มีอนุภาวะ คือ ถอดเครื่องประดับที่มีค่าออกจากร่างกายมอบให้อำมาตย์รากลษสะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) นิรเวท (ความไม่แยแส) มีสถายิภาวะ คือ ความอดุทธสาหะที่กล้าสละเครื่องประดับให้เพราะสำนึกบุญคุณที่อำมาตย์รากลษสะช่วยวางแผนโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อแก้แค้นให้พระบิดา

4) **กษมาวิรรส** (kṣamāvīrarasa) แสดงความอดุทธสาหะที่จะอดทนทำภารกิจสำคัญให้ลุล่วง ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

อำมาตย์รากลษสะ

ข้าแต่จอมคน! ตราบใดที่ราชบัลลังก์ทองคำของพระองค์นี้ไม่ได้ถูก

ประดิษฐานไว้ในพระราชวังสุคางคะเมื่อกลุ่มของศัตรูทั้งหมด

ได้ถูกทำลายโดยสิ้นเชิงแล้ว หม่อมฉันก็จะไม่ยอมสวมใส่

เครื่องประดับแม้แต่เพียงชิ้นเดียวบนส่วนต่างๆ ของร่างกาย

ที่ไม่มีอำนาจแล้วและน่าสมเพชเพราะการย่ำยีของศัตรู

(Kale, 1927: 92, 2.10)

ในโคลงนี้ มี **กษมาวิรรส** โดยอำมาตย์รากลษสะเป็นที่มาของวิรรส มีอภิมปนวิภาวะ คือ พระราชกุมารมลายเหตุ มีอุทที่ปนวิภาวะ คือ การทำลายศัตรูที่ยังไม่สำเร็จ และการสถาปนาราชบัลลังก์ทองคำของพระราชกุมารมลายเหตุในพระราชวังสุคางคะที่ยังไม่มี มีอนุภาวะ คือ อำมาตย์รากลษสะไม่ยอมสวมใส่เครื่องประดับ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงหอง) อาเวคะ (เหตุสะเทือนใจ) วรีทา (ความละเอียด) สมฤติ (ความระลึกได้) และมีสถายิภาวะ คือ ความอดุทธสาหะที่จะอดทนใช้พลังกายทำลายศัตรูให้หมดสิ้น

ตัวอย่างที่ 2

มลยเกตุ

เมื่อข้าได้สร้างภาวะของจิตใจที่เปลี่ยนอันเกิดจากความเศร้าโศก
ของบรรดาพระมารดาของข้า ซึ่งในภาวะนั้นพวกเขาทำให้สร้อยรัตนะ
(สร้อยไข่มุก) แตกกระจายด้วยการทุบหน้าอก ที่ทำให้เสื้อผ้าที่สวมอยู่
ส่วนบนหลุดลุ่ย ที่น่าสงสารเพราะเปล่งเสียง “หา หา”
และเพราะตะโกนด้วยความทุกข์ใจ ที่ทำให้ผมของพวกเขาเปื้อนเปรอะ
ด้วยฝุ่นที่พื้นแบบเดียวกันนั้นแก่บรรดาภรรยาของศัตรู ข้าจึงจะส่งเครื่อง
สังเวทสำหรับผู้ตายไปให้พระบิดาของข้าในตอนนั้น
(Kale, 1927: 208, 4.5)

ในเรื่องนี้พูดสั้นๆ ก็คือ
ข้าจะแบกแอกที่คู่ควรกับคนกล้า เดินไปตามเส้นทางของพระบิดา
ด้วยการตายในสงครามหรือจะเอาน้ำตาจากตาของบรรดาพระมารดา
ของข้าเองไปใส่ในตาของบรรดาภรรยาของข้าศึก
(Kale, 1927: 208, 4.6)

ในตัวอย่างนี้ มีกษมาวีรรส โดยพระราชกุมารมลยเกตุเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมพณ-
วิภาวะ คือ พระบิดาและพระมารดา มีอุททิปนวิภาวะ คือ อาการเศร้าโศกของพวกพระมารดาเพราะ
บิดาลิ้นพระชนม์ มีอนุภาวะ คือ พระราชกุมารมลยเกตุยังไม่ทำพิธีส่งเครื่องสังเวทสำหรับผู้ตายไปให้
พระบิดาเพราะยังแก้แค้นศัตรูไม่สำเร็จ และมีความกล้าที่จะทำสงครามล้างแค้นนำความเศร้าโศกไปสู่
บรรดาภรรยาของศัตรู มีวยภิจาริภาวะ คือ ครวระ (ความจงหอง) อาเวคะ (เหตุสะเทือนใจ) อมรรษะ
(ความโกรธเหลือกลั่น) ธฤติ (ความมั่นคง) และสมฤติ (ความระลึกได้) มีสถายิภาวะ คือ ความอดสาหะ
ที่จะอดทนแก้แค้นศัตรูให้พระบิดาและพระมารดาเพราะความกตัญญู

ตัวอย่างที่ 3

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง) ทำไม หลังจากทำข้าให้เป็นคนรับใช้แล้ว ตอนนี เกาฏิลยะ
ทำให้ข้าขอร้อง ข้าไม่มีทางออก (พูดดังๆ) ราชาจันทรคุปตะ! พระองค์รู้ว่า
หม่อมฉันนี้เคยใช้เวลาช่วงหนึ่งอยู่กับมลยเกตุ ดังนั้น ขอให้ชีวิตของเขาง
ปลอดภัย (Kale, 1927: 364)

ในตัวอย่างนี้ มี กษมาวีรรส โดยอำมาตย์รากษสะเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมพณวิภาวะ
คือ พระราชกุมารมลยเกตุ มีอุททิปนวิภาวะ คือ การเคยได้รับความอุปถัมภ์จากพระราชกุมารมลย
เกตุ และการเคยถูกพระราชกุมารมลยเกตุตั้งข้อหาทรยศและขับไล่ออกจากค่ายทหาร มีอนุภาวะ คือ

ขอให้พระเจ้าจันทร์คุปตะอภัยโทษแก่พระราชกุมารมलयเขต มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) นิรเวท (ความไม่แยแส) สมฤติ (ความระลึกได้) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่อดทนให้อภัยผู้กระทำผิดต่อตน

5) **พลวีรรส (balavīrarasa)** แสดงความอุตสาหะใช้พลังกายทำภารกิจสำคัญให้ลุล่วง ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

จามักยะ

จงบอกมาซิว่า คนนั้นมันเป็นใครที่ต้องการจะโจมตีจันทร์คุปตะในขณะที่ข้ายังอยู่

ใครนะต้องการที่จะใช้กำลังดึงเอาเขี้ยวที่เงาวับ ที่มีสีแดงด้วยเลือดของข้างที่มันได้กินไปแล้ว ที่เหมือนเสี้ยวพระจันทร์ที่แดงเพราะยามสนธยา ไปจากปากของสิงโตที่กำลังอ้าปากหาว (Kale, 1927: 17, 1.8)

ในโคลงนี้ มี **พลวีรรส** โดยจามักยะเป็นที่มาของวีรรส มีวิภาวะ คือ คนที่จะโจมตีพระเจ้าจันทร์คุปตะ มีอนุภาวะ คือ คำพูดกล้าทำต่อสู้อย่างจามักยะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรวะ (ความจงหอง) อมรรษะ (ความโกรธเหลือกลั่น) อุครตา (ความดุ) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่แสดงความกระตือรือร้นจะใช้พลังกายทำลายศัตรู โคลงนี้ก็แต่งด้วยวสันตติลกฉันท์ ซึ่งเหมาะสำหรับแสดงวีรรสและเราทรรสไปพร้อมๆ กัน (Chakravarty, 2015: 107)

ตัวอย่างที่ 2

รากษสะ

(ชักดาบออกมา) ด้วยดาบนี้แน่นอน ที่เป็นเพื่อนในภารกิจ เธอจงดูดาบนี้ที่มีรูปร่างราวกับเมฆที่เต็มไปด้วยน้ำ (คือความคม) และท้องฟ้า (คือด้ามที่เป็นโลหะวาววับ) ที่มีขนลุกพอง (คือหยดน้ำของเมฆ) เพราะกระตือรือร้นที่จะรบ ที่มีความเป็นเพื่อนที่ถูกรับไว้แล้วด้วยมือของข้าที่มีความแข็งแกร่งที่ถูกข้าศึกรับเห็นแล้วที่หินลับมีดคือสมรภูมิ เพราะความมากมายของความแข็งแกร่ง ตอนนี้ (ดาบ) กำลังกระตุ่นเตือนข้าอย่างควบคุมไม่ได้ที่ให้การสาดอย่างผู้ชายเพราะความรักต่อเพื่อนของข้า (Kale, 1927: 332, 6.19)

ในโคลงนี้ มี **พลวีรรส** โดยอำมาตย์รากษสะเป็นที่มาของวีรรส มีอาลัมพนวิภาวะ คือ จันทนทาสะ มีอุทที่ปนวิภาวะ คือ เหตุการณ์ที่เพื่อนรักถูกสังหารชีวิต และคุณสมบัติของนักรบทหารของอำมาตย์รากษสะที่มีพละ (กำลังกาย) ปรากรมะ (ความแกล้วกล้า ความมุ่งมั่นเอาชนะศัตรู) ศักติ (ความสามารถในการรบ) มีอนุภาวะ คือ ชักดาบออกมาเตรียมต่อสู้เพื่อนำเพื่อนออกมาจากแดน

ประหารด้วยตัวเองเพียงคนเดียว มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงหอง) ธฤติ (ความมั่นคง) อุครตา (ความดุ) มีสถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่จะใช้พลังกายช่วยชีวิตเพื่อนรักเพียงลำพัง

6) ยุทธวีรรส (yuddhavīrāsa) แสดงความอุตสาหะใช้ยุทธวิธีทำภารกิจสำคัญให้ ลุล่วง ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

อำมาตย์รากลษะ

(ซั๊กดาบออกมาทันใด) เฮ้ย! เมื่อข้ายังอยู่ ใครวะ จะมาล้อมเมืองปาฏลิปุตระ
ประวีรกะ! ประวีรกะ! เร็วเข้า ตอนนี้เลย

ให้ทหารธนูเคลื่อนไปที่เหนือเชิงเทินโดยรอบ จงเอาบรรดาช้างที่สามารถ
ทำลายกองทัพช้างของศัตรูไปยืนอยู่ที่ประตูทุกด้าน คนที่อยากจะมีชื่อเสียง
ก็จงสลัดทิ้งความกลัวตาย แล้วมีใจพร้อมที่จะโจมตีกองทัพของศัตรู
ในจุดที่อ่อนแอ จงมีใจเป็นหนึ่งเดียวออกไปพร้อมกับข้า

(Kale, 1927: 102, 2.13)

ในโคลงนี้ มี ยุทธวีรรส โดยอำมาตย์รากลษะเป็นที่มาของวีรรส มีวิภาวะ คือ พละ (กำลังกาย กำลังทหาร) ปรากรรมะ (ความแกล้วกล้า ความจู่โจมเอาชนะศัตรู) ศักติ (ความสามารถในการรบ) มีอนุภาวะ คือ ซั๊กดาบ คำพูดเชิงข่มขู่ต่อสู้อันสั่งกองทัพของอำมาตย์รากลษะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ครรรวะ (ความจงหอง) อมรรษะ (ความโกรธเหลือกลั่น) เอาตสุกยะ (ความโหดเหี้ยม) มติ (ความรู้) สมฤติ (ความระลึกได้) ธฤติ (ความมั่นคง) อุครตา (ความดุ) ทั้งหมดนี้เสริมความสมบูรณ์ให้แก่ สถายิภาวะ คือ ความอุตสาหะที่แสดงความกระตือรือร้นจะเอาชนะศัตรูด้วยยุทธวิธี แม้ในความเป็นจริงกองทัพที่ยิ่งใหญ่เหล่านี้ได้ถูกทำลายไปหมดแล้วในมหาสงครามโค่นล้มเจ้านันทะ

ตัวอย่างที่ 2

มलयเกตุ

ถ้าท่านที่เคารพเห็นว่า นี่คือเวลาที่ควรจะโจมตีแล้ว พวกเราจะนั่งเฉย
อยู่ทำไมเล่า

ขอให้พญาช้างจำนวนนับ 100 ของเราที่มีสีแดงด้วยผงสินธุระที่สูง
ตระหง่านที่มีน้ำมันไหลออกมาที่มีสีดำที่ส่งเสียงคำรามดังมากที่ทำลาย
ฝั่งน้ำด้วยงาที่ใหญ่ จงทำให้แม่น้ำโคณะป่นป่วน (แม่น้ำโคณะที่มีคลองสาขา)
นับร้อยที่มีน้ำสีแดงที่มีฝั่งสูงที่น้ำกำลังไหลไปที่ขอบฝั่งที่มีต้นไม้สีดำ
(หนาทึบ) ที่ส่งเสียงดังด้วยคลื่นที่ (กระทบให้) ฝั่งจมลงในหลุมคือสายน้ำ
(Kale, 1927: 232, 4.16)

อีกอย่างหนึ่ง

ขอให้ฝูงช้างของเราที่ส่งเสียงร้องกระหึ่มที่พันผอยน้ำที่ผสมมันของตน
ออกมา เหมือนน้ำฝนที่ตกหนัก จงล้อมเมืองไว้เหมือนทิวแถวของเมฆ
ส่งเสียงคำรามกึกก้อง ปล่อยน้ำฝนที่ตกหนักล้อมรอบภูเขาวินธะไ้
(Kale, 1927: 232, 4.17)

ในตัวอย่างนี้ มี **ยุทธวีรรส** โดยพระราชกุมารมลายเหตุเป็นที่มาของวีรรส มีอแลัมพ
วิภาวะ คือ พระเจ้าจันทร์คุปตะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ การฆ่าพระบิดาของพระราชกุมารมลายเหตุ และ
คุณสมบัติของพระราชกุมารมลายเหตุที่มีผละ (กำลังกาย กำลังทหาร) ปราการมะ (ความกล้ากล้า
ความจุ่มใจเอาชนะศัตรู) ศักติ (ความสามารถในการรบ) มีอนุภาวะ คือ การบัญชาการกองทัพช้างอัน
ยิ่งใหญ่ของพระราชกุมารมลายเหตุในการเข้าโจมตีศัตรู และการแสดงตรรกะ (ความสงสัย ตริกตรอง)
ของพระราชกุมารมลายเหตุที่อำมาตย์ราชกะษะยังไม่วิ่งเคลื่อนทัพแม้มีกองกำลังช้างอันยิ่งใหญ่พร้อมรบ
อยู่แล้ว มีวยภิจาริภาวะ คือ ครอบวะ (ความจงหอง) สมฤติ (ความระลึกได้) มติ (ความรู้) ธฤติ (ความ
มั่นคง) สงกะ (ความสงสัย) อุกรรตา (ความดุ) และมีสถายิภาวะ คือ ความอดุทธสาหะที่แสดงอำนาจ
สั่งการตามยุทธวิธีให้กองทัพเข้าโจมตีศัตรู แต่ต่อมากองทัพที่ยิ่งใหญ่เหล่านี้ได้ถูกอุบายของจาณกะษะ
ลดทอนอานุภาพ จึงไม่มีฉากเหตุการณ์นองเลือด

2. กรุณารส

กรุณารส (karuṇārāsa) คือ ความสงสาร มีสถายิภาวะ คือ โศกะ กรุณารสจึงเกิด
จากการรับรู้ความทุกข์โศก ซึ่งมี 3 อย่าง คือ ความทุกข์โศกที่เกิดจากความอดุทธธรรม เกิดจากการ
เสื่อมทรัพย์ และเกิดจากเหตุวิบัติ มีวยภิจาริภาวะ เช่น ความไม่แยแส ความเหนื่ออ่อน ความวิตก
ความโหยหา ความตื่นตระหนก ความหลง ความอ่อนเพลีย ความสิ้นหวัง ความอับจน ความป่วยไข้
ความเฉยชา ความบ้ำคั่ง ความสิ้นสติ ความพรั่นพรั้ง ความเกียจคร้าน ความตาย ฯลฯ มีวิภาวะ เช่น
การพลัดพรากจากคนรักโดยไม่มีโอกาสกลับมาพบกัน ทรัพย์สมบัติเสียหาย ถูกแข่งด่า ถูกฆ่า
ถูกลงโทษ กักขัง จองจำ ถูกจองเวร ประสบเคราะห์กรรม ตกทุกข์ได้ยาก ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น
การร้องไห้คร่ำครวญ (ของคนชั้นต่ำ) อดกลั้นการร้องไห้คร่ำครวญ (ของคนชั้นกลางและชั้นสูง)
การทอดถอนใจ ทุ่มทอดตัว ตือกชกหัว ฯลฯ มีสาดตวิภาวะ เช่น นั่งตะลึงงัน ตัวสั่น สีหน้าเปลี่ยน
น้ำตาไหล เสียงเปลี่ยน ฯลฯ (กุสุมา รัชกะษะ, 2549: 126) สอดคล้องกับตำรานาฏยศาสตร์ (แสง
มนวิฑูร, 2541: 305, 335, 401)

ตัวอย่างที่ 1

อำมาตย์ราชกะษะ

(น้ำตาซึม) เสียใจจริงๆ

เมื่อราชวงศ์อันยิ่งใหญ่ของชาวนันทะผู้ทำศัตรูให้สงบราบคาบโดยใช้สิ่งที่มีคุณค่าสองประการ คือ นโยบายที่ดีและความกล้าหาญ เหมือนราชวงศ์ของชาวฤๅษณ์ ถูกโชคชะตาที่ไม่ปรานีทำลาย นี่แหละคือการเขียนภาพจิตรกรรมของข้าผู้ยังคงตื่นทั้งกลางวันกลางคืน เนื่องจากใจที่ปั่นป่วนและกระวนกระวาย ที่ข้าได้เขียนไว้โดยไม่ต้องมีผนัง (สำหรับเขียน)

(Kale, 1927: 86, 2.4)

ในโคลกนี้ มีกรณารส โดยอำมาตย์รากลษะเป็นที่มาของกรณารส มีวิภาวะ คือ การสูญเสียเจ้านายและอำนาจ มีวยภิจาริภาวะ คือ ความโหยหาความรุ่งเรืองในอดีตของเจ้านาย ความสิ้นหวัง ความอ่อนเพลีย มีอนุภาวะ คือ นอนไม่หลับ ปั่นป่วนและกระวนกระวายใจ การกล่าวโทษ โชคชะตา มีสาดต- วิภาวะ คือ น้ำตาซึม สถายิภาวะ คือ ความทุกข์

ตัวอย่างที่ 2

อำมาตย์รากลษะ

(ถอนหายใจ) อา! อดีตที่แสนเศร้า แต่ข้านี้กว่า มันเป็นตอนนี้ (ทิ้งดาบ)

พระเจ้านันทะ! หม่อมฉันนึกถึงพระกรุณาที่พระองค์มีต่อรากลษะ

เพราะในยามสงคราม พระองค์

ขณะที่ทรงส่งคำสั่งมายังหม่อมฉันว่า “กองทัพข้างสี่ตำมะมินเหมือนเมฆ

ไปที่ไหนขอให้รากลษะไปที่นั่น ขอให้รากลษะจงต้านกองทัพม้าที่ถาโถม

เข้ามาเหมือนคลื่นในมหาสมุทรนี้ไว้ ขอให้รากลษะจงทำลายกองทัพทหารราบ

(ของศัตรู) ให้หมดสิ้น” จึงราวกับว่าพระองค์นี้กว่า มีรากลษะ 1,000 คน

อยู่ในเมือง เพราะความมีพระเมตตา (ต่อหม่อมฉันของพระองค์)

(Kale, 1927: 104, 2.14)

ในโคลกนี้ มีกรณารส โดยอำมาตย์รากลษะเป็นที่มาของกรณารส มีวิภาวะ คือ การสูญเสียเจ้านายและอำนาจ มีวยภิจาริภาวะ คือ ความโหยหาความรุ่งเรืองในอดีตของตัวเอง ความสิ้นหวัง ไม่แยแส มีอนุภาวะ คือ การทอดถอนใจ ทิ้งดาบ มีสาดต- วิภาวะ คือ ความทุกข์

ตัวอย่างที่ 3

อำมาตย์รากลษะ

เมื่อก่อน ข้าผู้นี้ได้ออกจากเมืองอย่างช้าๆ มีราชานับ 1,000 องค์

ห้อมล้อม ราวกับเป็นราชา มีประชาชนซึ้งชวนดู เหมือนเป็นพระจันทร์

ที่ค่อยๆ ขึ้นใหม่ ข้าคนนั้นนั่นแหละที่อยู่ในเมืองเดียวกันนี้อีกครั้ง

ก็คือข้าคนที่มีความพยายามแล้วแต่ไร้ผลกำลังเข้าสู่อุทยานร้าง

อย่างรวดเร็ว ราวกับเป็นโจร เพราะความกลัว (Kale, 1927: 316, 6.10)

หรือว่า สิ่งนี้มีแล้ว เพราะความโปรดปรานของพวกเขาเหล่านี้
พวกเขาไม่มีอีกแล้ว (แสดงท่าทางเข้าไปแล้วมองดู) โอ้ อุทยานร้างไม่น่า
รื่นรมย์เลย เพราะที่นี้

ปราสาทราชวังที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป
เหมือนตระกูลที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป
สระน้ำที่เหือดแห้งลงเหมือนใจของคนดีที่เหือดแห้งลงเพราะความพินาศ
ของเพื่อน ต้นไม้ที่ปราศจากผลเหมือนนโยบายที่ปราศจากผลเพราะใช้
วิธีการที่ไร้ค่า แผ่นดินที่ถูกปิดบังด้วยหญ้าเหมือนสติปัญญาของคนโง่
ที่ถูกปิดบังโดยนโยบายที่ไม่ดี (Kale, 1927: 318, 6.11)

อีกประการหนึ่ง

งูที่กำลังส่งเสียงขู่พิษราวกับมีความสงสารในความเจ็บปวดของคน
คุ่นเคย กำลังพันด้วยชิ้นส่วนของหนังที่ลอกของมัน ที่บาดแผลของกิ่งของ
ต้นไม้ คือ ส่วนที่ถูกพันด้วยขวานคมและใหญ่มาก (กิ่งของต้นไม้) ที่ส่งเสียง
ร้องไห้เพราะความเจ็บปวด คือ เสียงคร่ำครวญอย่างต่อเนื่องของนกพิราบ
(Kale, 1927: 318, 6.12)

และต้นไม้ผู้นำสงสารเหล่านี้

ต้นไม้ที่กำลังแสดงความเหือดแห้งภายในลำต้นออกมาให้เห็นอย่างชัดเจน
ราวกับที่กำลังมีน้ำตาไหลออกมาอย่างหนักจากรูแผลง ที่มีสีดำเพราะ
สูญเสียร่มเงา ที่จมอยู่ในความทุกข์ราวกับดำเนินการที่จะมุ่งไปสู่สุสาน
(Kale, 1927: 318, 6.13)

ในโคลกเหล่านี้ มีกรูณารส โดยอำมาตย์รักษาสะเป็นที่มาของกรูณารส มีวิภาวะ คือ
ความวิบัติจากอุบายของจัญญะ มีวิภิจาริภาวะ คือ ความโหยหาความรุ่งเรืองในอดีตของตัวเอง
ความอับจน ความพรั่นพรึง ความสิ้นหวัง ความอ่อนล้า ความวิตก ความเหนื่อยอ่อน มีอนุภาวะ คือ
หลบซ่อนตัวในอุทยานร้าง มีสถายิภาวะ คือ ความทุกข์

ตัวอย่างที่ 4

มलयเกตุ

(น้ำตาคลอ) โอ้! พระบิดา

ผู้เป็นเครื่องประดับแห่งวงศ์ตระกูล! เครื่องประดับที่คุณควรกับร่างกายเหล่านี้
ก็คือเครื่องประดับเหล่านั้นของท่านผู้ชอบเครื่องประดับ ซึ่งทำให้ท่านผู้ซึ่งมี
ความสว่างไสวเกิดขึ้นด้วยพระพักตร์ที่เหมือนพระจันทร์ มีความงดงาม

เหมือนยามพลบค่ำแห่งฤดูครุฑที่มีพระจันทร์พร้อมดาวนักษัตร

(Kale, 1927: 288, 5.16)

ในโคลกเหล่านี้ มีกรณารส โดยพระราชกุมารมลยเหตุเป็นที่มาของกรณารส มีวิ
ภาวะ คือ เหตุวิบัติของพระบิดา การเห็นเครื่องประดับของพระบิดา มีวยภิจาริภาวะ คือ ความโหยหา
ความรุ่งเรืองในอดีตของบิดา ความระลึกได้ มีอนุภาวะ คือ น้ำตาคลอ มีสถายิภาวะ คือ ความทุกข์

3. เราทรรส

เราทรรส (raudrarasa) คือ ความแค้นเคือง มีสถายิภาวะ คือ โกรธ เราทรรสจึงเกิด
จากการได้รับความโกรธ ตัวละครผู้มีความโกรธเป็นเจ้าเรือน มักได้แก่ รากษส ทานพ คนฉุนเฉียว
 ฯลฯ มีวยภิจาริภาวะ เช่น ความตื่นตระหนก ความแค้น ความหวั่นไหว ฯลฯ มีวิภาวะ เช่น การพูดใส่
ความ พูดให้เจ็บใจ ดูหมิ่น กล่าวเท็จ อาฆาตจองเวร กล่าวคำหยาบ ช่มชู้ อิจฉาริษยา ทะเลาะ
พุ่มเถียง ต่อสู้ ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น การเขียน ตัด ตี ฉีก ปีบ ขว้าง ทำให้เลือดตก น้ำตาคลอเข้า
อัดอั้นตันใจ ซ้ำนัว ตวาด ถลึงตา ฯลฯ มีสาดตวิภาวะ เช่น เหงื่อออก ขนลุก ตัวสั่น เสียงเปลี่ยน ฯลฯ
(กุสุมา รักษมณี, 2549: 126 - 127) สอดคล้องกับตำรานาฏยศาสตร์ (แสง มนวิฑูร, 2541: 307 - 308,
337 - 339, 399 - 401)

ตัวอย่างที่ 1

(จากนั้น จาณักยะเข้ามาด้วยอารมณ์โกรธ เอามือแตะกระดูกผมกลางศีรษะ
ที่ไม่ได้รวบไว้)

จาณักยะ

จงบอกมาซิว่า คนนั้นมันเป็นใครที่ต้องการจะโจมตีฉันทรคูปตะในขณะที่
ข้ายังอยู่

ใครนะต้องการที่จะใช้กำลังดึงเอาเขี้ยวที่เงาวับ ที่มีสีแดงด้วยเลือดของข้าที่
มันได้กินไปแล้ว ที่เหมือนเสี้ยวพระจันทร์ที่แดงเพราะยามสนธยา ไปจาก
ปากของสิงโต ที่กำลังอ้าปากหา (Kale, 1927: 17, 1.8)

ยังมีอีก

ใครนะที่รันทาที่ตาย จนกระทั่งวันนี้ก็ยังไม่ต้องการที่จะให้กระดูกผมของข้า
ถูกรวบไว้ (กระดูกผม) ที่เป็นงูเพศเมียสีดำสำหรับราชวงศ์นั้นนะ ที่เป็นราว
กับเกลียวควินสีดำที่พวยพุ่งขึ้นไปจากไฟคือความโกรธของข้า

(Kale, 1927: 17, 1.9)

ยังมีอีก

ไครณะตอนนี้ยังโง่ แยกไม่ออกระหว่างกำลังของตนและของคนอื่นว่ามีขนาดไหน ขณะที่กระโดดข้ามเปลวเพลิงแห่งความโกรธของข้าที่ลุกโชติช่วงที่เป็นไฟป่าสำหรับราชวงศ์นั้นทะ จึงต้องตายทันทีทันใดแบบเดียวกับแมลงเม่าที่บินเข้ากองไฟ (Kale, 1927: 17, 1.10)

ในโคลกเหล่านี้ มีเราทรรส โดยจากัญยะเป็นที่มาของเราทรรส มีวิภาวะ คือราชวงศ์นั้นทะ ศัตรูของพระเจ้าจันทรคุปตะคนอื่นๆ เจ้านันทะดูเหมือนนั้นจากัญยะ มีวยภิจาริภาวะ คือความแค้น ความสงสัย ความระลึกได้ ความรุนแรง ความมั่นคง มีอนุภาวะ คือ เอามือแตะกระดูกหมกลางศีรษะที่ยังไม่ได้รวบไว้เพื่อข่มขู่ที่กำลังทำตามคำปฏิญาณที่จะทำลายศัตรูของพระเจ้าจันทรคุปตะให้สิ้นซากพร้อมคำพูดเชิงข่มขู่ มีสถายิภาวะ คือ ความโกรธ

ตัวอย่างที่ 2

จากัญยะ

(โกรธ) วุชชะ! เธอต้องการจะขี่คอเราเหมือนกับเราเป็นคนรับใช้มือของเราขึ้นไปอีกเพื่อจะแก้กระดูกหม ที่แม่จะมัดไว้แล้ว (กระทืบเท้าลงบนพื้น) เท้าข้างนี้เคลื่อนไปข้างหน้าเตรียมที่จะกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณ เธอถูกพระกาฬเข้าสิง จึงจุดไฟแห่งความโกรธของเราที่มันดับไปแล้วเพราะความพินาศของพวกนั้นทะขึ้นมาอีก (Kale, 1927: 192, 3.29)

ราชา

(พูดกับตัวเองอย่างกังวล) อ้า! เป็นไปได้ยังไง ท่านที่เคารพโกรธขึ้นมาจริงๆ เพราะว่าแสงจากตาที่แดงที่พุ่งออกไปข้างหน้าแม้จะพร่าเนื่องจากการล้างของน้ำตาที่ใสที่หยดลงมา เพราะเปลือกตาที่เลิกขึ้นไปด้วยความโกรธ จึงราวกับว่า ลูกเป็นไฟที่มีควันพุ่งขึ้นมาคือ การขมวดคิ้ว ฉันคิดว่า การกระทืบเท้าคงจะถูกรับไว้อย่างยากเย็นโดยแผ่นดินด้วยการสั่นไหวที่รุนแรง ที่เกิดขึ้นแล้วของแผ่นดิน ขณะนี้ถึงเราทรรสของพระรุทรที่แสดงให้ดูในการเต้นรำตามทวะ (Kale, 1927: 192, 3.30)

ในโคลกเหล่านี้ มีเราทรรส โดยจากัญยะเป็นที่มาของเราทรรส มีอาลัมพนวิภาวะ คือ พระเจ้าจันทรคุปตะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ พระเจ้าจันทรคุปตะกล่าวสรรเสริญอำมาตย์รากษสและกล่าวข่มขู่ดูถูกความสามารถของจากัญยะที่ว่าโชคชะตาเป็นสิ่งที่ทำลายราชวงศ์นั้นทะไม่ใช่จากัญยะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ความแค้น ความริษยา ความสงสัย ความระลึกได้ ความรุนแรง ความมั่นคง

มีอนุภาวะ คือ กระต๊อบเท้า คำพูดเชิงข่มขู่ มีสาดตวิภาวะ คือ ตาแดงกำ หยดน้ำจากเปลือกตา มีสถายิภาวะ คือ ความโกรธ

ตัวอย่างที่ 3

มลยเกตุ

(ด้วยความโกรธ) รากษสะ รากษสะ! ข้าไม่ใช่รากษสะ ผู้ทำลายความเชื่อถือจริงๆ ข้าคือมลยเกตุ ดังนั้น ไปเถอะ จงไปฟังจันทร์คุปตะจนหมดใจ ดูนะ ข้าสามารถที่จะทำลายวิษณุคุปตะและเมารยะแม้จะมาพร้อมกับแกโดยสิ้นเชิงเหมือนความประทุติชั่วทำลายวรรคทั้งสาม

(Kale, 1927: 296, 5.22)

ในโคลกนี้ มีเราทรรส โดยพระราชกุมารมลยเกตุเป็นที่มาของเราทรรส มีวิภาวะ คือ อำมาตย์รากษสะ พระเจ้าจันทร์คุปตะ จาณักยะ มีวิภิจาริภาวะ คือ ความแค้น ความหยิ่ง ความไม่แยแส ความริษยา ความระลึกได้ ความรุนแรง ความหวั่นไหว ความสิ้นหวัง มีอนุภาวะ คือ ขับไล่ อำมาตย์รากษสะ คำพูดเชิงข่มขู่ มีสถายิภาวะ คือ ความโกรธ

4. ภยานกรส

ภยานกรส (bhayānakarasa) คือ ความเกรงกลัว มีสถายิภาวะ คือ ความน่ากลัว หรือภยะ ภยานกรสจึงเกิดจากการรับรู้ความน่ากลัว แบ่งเป็น 3 ประเภท คือ เกิดจากการหลอกลวง เกิดจากการลงโทษ และเกิดจากการข่มขู่ มีวิภิจาริภาวะ เช่น ความสงสัย ความหลง ความอับจน ความตื่นตระหนก ความเฉยชา ความพรั่นพรึง ความสิ้นสติ ความตาย ฯลฯ มีวิภาวะ เช่น การได้ยินเสียงผิดปกติ การเห็นภูตผีปีศาจหรือสัตว์ร้าย การอยู่คนเดียว การไปในป่าเปลี่ยวรกร้าง การทำผิด ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น การวิ่งหนี การส่งเสียงร้อง ฯลฯ มีสาดตวิภาวะ เช่น อาการตะลึงงัน เหงื่อออก ขนลุก ตัวสั่น สีหน้าเปลี่ยน เสียงเปลี่ยน น้ำตาไหล เป็นลม ฯลฯ (กุสุมา รัชชมณี, 2549: 127) สอดคล้องกับตำราภยานกรส (แสง มนวิฑูร, 2541: 311 - 313, 341, 403)

ตัวอย่างที่ 1

จันทนทาสะ

(พูดกับตัวเอง)

แม้คนที่ไม่มีความผิดเมื่อถูกจาณักยะผู้ไร้ความกรุณาเรียกมาพบอย่างกะทันหันก็ยิ่งกลัวเลยแล้วคนอย่างข้าที่มีความผิดอยู่แล้วไม่ต้องบอกเลยว่า จะกลัวขนาดไหน (Kale, 1927: 58, 1.21)

จาคัญยะ

ท่านเศรษฐี! ภัยอยู่บนหัวแล้ว การที่จะป้องกันก็ห่างไกลมาก

(Kale, 1927: 66)

ตัวอย่างนี้ มีภยานกรส โดยจันทนทาสะเป็นที่มาของภยานกรส มีอาลัยภวิภาวะ คือ จาณักยะ มีอุททิปนวิภาวะ คือ ความผิดในข้อหาให้ที่หลบซ่อนแก่ครอบครัวของอำมาตย์รักษะ คำข่มขู่ของจาณักยะ สวัสดิภาพของครอบครัวของอำมาตย์รักษะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ความพรั่นพรึง ความตื่นตระหนก ความสงสัย ความระลึกได้ มีอนุภาวะ คือ จันทนทาสะได้สั่งให้คนรับใช้พาครอบครัวของอำมาตย์รักษะออกจากบ้านไปหลบซ่อนที่อื่นก่อนที่เขาจะเข้ามาพบจาณักยะ มีสถายิภาวะ คือ ความน่ากลัว

5. อัทภูตรส

อัทภูตรส (adbhutarasa) คือ ความอัศจรรย์ใจ มีสถายิภาวะ คือ ความน่าพิศวง หรือวิสมยะ อัทภูตรสจึงเกิดจากการได้รับรู้ความน่าพิศวงมี 2 ประเภท คือ เกิดจากสิ่งที่เป็นทิพย์ หรืออภินิหาร และเกิดจากสิ่งที่น่ารื่นรมย์ มีวยภิจาริภาวะ เช่น ความตื่นตระหนก ความหวั่นไหว ความยินดี ความบ้ำคลั่ง ความมั่นคง ฯลฯ มีวิภาวะ ได้แก่ การพบเห็นสิ่งที่เป็นทิพย์ การได้รับสิ่งที่ปรารถนา การไปเที่ยวในสถานที่ที่งดงามน่ารื่นรมย์ เช่น อุทยาน วิหาร การเห็นสิ่งที่เป็นมายา หรือมีเวทมนตร์ ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น การทำท่าประหลาดใจ หรืออุทานด้วยความแปลกใจ ฯลฯ มีสถายิภาวะ เช่น การนั่งตะลึงงัน เหงื่อออก ขนลุก น้ำตาไหล ฯลฯ (กุสุมา รัชชมณี, 2549: 128) สอดคล้องกับตำรา นานุกรยศาสตร์ (แสง มนวิฑูร, 2541: 315 - 317, 343 - 345, 403)

ตัวอย่างที่ 1

ภาคุรายณะ

(พูดกับตัวเอง) โอ้! นโยบายของท่านจาณักยะผู้นำเคารพ หลากหลายจริงๆ (นโยบายที่) เดียวเป้าหมายของมันก็ปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจน เดียวก็ล้ำลึกเกินที่จะเข้าใจ เดียวก็มืองค์ประกอบครบถ้วน เดียวก็เล็กมาก เพราะถูกบังคับโดยเป้าหมายที่จะต้องทำ เดียวเมล็ดเชื้อ (ที่หวานไว้) ก็ดูเหมือนจะเสียหาย แต่เดียวก็ได้รับผลมากมาย โอ้! ผู้มีความรู้ด้านนโยบายช่างมีนโยบายหลายรูปแบบจริงๆ เหมือนผู้กำหนดโชคชะตา (Kale, 1927: 250, 5.3)

ในโคลกนี้ มีอัทภูตรส โดยจาณักยะเป็นที่มาของอัทภูตรส มีวิภาวะ คือ นโยบายของจาณักยะที่ราวกับมีอภินิหาร มีวยภิจาริภาวะ คือ ความสงสัย ความหวั่นไหว มีอนุภาวะ คือ อุทานด้วยความแปลกใจ มีสถายิภาวะ คือ ความน่าพิศวง

ตัวอย่างที่ 2

ราชา

(พูดกับตัวเอง) ฉันรู้สึกละเอียดจริงๆ เมื่อคิดว่า เขาที่นำเคารพได้เอาชนะ
กองทัพศัตรูที่ชนะยากโดยไม่ต้องรบ (Kale, 1927: 356)

ตัวอย่างนี้ มีอหฤตรส โดยจากฉกยะเป็นที่มาของอหฤตรส มีวิภาวะ คือ นโยบายของ
จากฉกยะที่ราวกับมือภินิหาร การได้รับสิ่งที่ปรารถนา มีวยภิจาริภาวะ คือ ความสงสัย ความหวั่นไหว
มีอนุภาวะ คือ พูดกับตัวเองด้วยความแปลกใจปนละอายใจ มีสถายิภาวะ คือ ความน่าพิศวง

6. พีภัตสรส

พีภัตสรส (bībhatsarasa) คือ ความเบื่อ รำคาญ ขยะแขยง มีสถายิภาวะ คือ
ความน่ารังเกียจหรือชุกุปลา พีภัตสรสจึงเกิดจากการได้รับรู้ความน่าเบื่อความน่ารังเกียจมี 2 ประเภท
คือ เกิดจากสิ่งน่ารังเกียจที่ไม่สกปรก เช่น เลือดและสิ่งน่ารังเกียจที่สกปรก เช่น อุจจาระ หนอง ฯลฯ
มีวยภิจาริภาวะ คือ ความสิ้นสติ ความตื่นตระหนก ความหลง ความป่วยไข้ ความตาย ฯลฯ มีวิภาวะ
ได้แก่ สิ่งที่ไม่สบอารมณ์ หรือไม่ต้องประสงค์ สิ่งชวนสลัดใจ สิ่งสกปรก ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น ทำท่า
ทางขยะแขยง นิ้วหน้า อาเจียน ถ่มน้ำลาย ตัวสั่น ฯลฯ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 127 - 128)
สอดคล้องกับตำรานาฏยศาสตร์ (แสง มนวิฑูร, 2541: 313 - 315, 343, 403)

ตัวอย่างที่ 1

จากฉกยะ

จงดูไฟเผาศพที่ทำให้รอบทิศปรากฏเห็นว่า ถูกควั่นคือพวกแร้ง
ที่กางปีกยาวนึ่งบินอยู่บนท้องฟ้า เกาะตัวกันเป็นวงกลมกันแสงอาทิตย์ไว้
ราวกับว่าเป็นเมฆ ไฟที่ทำให้พวกสัตว์ที่อาศัยอยู่ในป่าช้าพึงพอใจกับ
พวกนั้นทะ (ที่ปรนเปรอพวกมัน) ไฟเหล่านั้นที่เผาไหม้ไขมันของพวกนั้นทะ
หยดออกมา ก็ยังไม่ดับจนกระทั่งทุกวันนี้ (Kale, 1927: 190, 3.28)

ในโคลงนี้ มีพีภัตสรส โดยซากศพ แร้ง ป่าช้า เป็นที่มาของพีภัตสรส มีวิภาวะ คือ สิ่ง
น่ารังเกียจที่สกปรก มีวยภิจาริภาวะ คือ ความตาย มีอนุภาวะ คือ คำพูดแสดงความน่าขยะแขยง
มีสถายิภาวะ คือ ความน่ารังเกียจ

7. ศานตรส

ศานตรส (śāntarasa) คือ ความสงบใจ มีสถายิภาวะ คือ สมะ ศานตรสจึงเกิดจาก
การได้รับรู้ภาวะสงบ เป็นความรู้สึกไม่ทุกข์ ไม่สุข ไม่เกลียด ไม่ริษยา มีวยภิจาริภาวะ คือ ความไม่
แยแส ความระลึกได้ ความมั่นคง ฯลฯ มีวิภาวะ ได้แก่ การรับรู้ความจริงอันถ่องแท้ การพ้นจากราคะ

การมีจิตบริสุทธิ์ ฯลฯ มีอนุภาวะ เช่น การข่มอินทรีย์ การประพุดตามวินัย การเพ่งสมาธิ การแสดงความเมตตาปราณีต่อผู้อื่น ฯลฯ (กุสุมา รัชชมนี, 2549: 128) สอดคล้องกับตำราทางวิทยาศาสตร์ (แสงมนวิฑูร, 2541: 319 - 323)

ตัวอย่างที่ 1

สมุหพระราชวัง

(ชิมเสร์)

กิริยารู้วัตถุกู้กับประสาทสัมผัสที่ประสาทสัมผัสมีตาเป็นต้นนั้น ซึ่งโดยอาศัยประสาทสัมผัสเหล่านั้น เจ้า (ตฤชณา) ก็ได้สิ่งที่เจ้าอยากได้ เพราะการรับรู้วัตถุที่มีรูปเป็นต้น มัน (กิริยารู้) ได้ถูกทำลายไปแล้ว องค์ภาพทั้งหลายของเจ้า (ตฤชณา) ที่เคยเชื่อฟังคำสั่งของเจ้าได้หมด ความแหลมคมโดยสิ้นเชิง ความขราของเจ้าใช้เท่าเหยียบหัวของเจ้าไว้แล้ว ตฤชณาเอยเจ้าเดินไปก็ไร้ประโยชน์ (Kale, 1927: 140, 3.1)

ในโคลกนี้ มีศานตรส โดยสมุหพระราชวังเป็นที่มาของศานตรส มีวิภาวะ คือ การรับรู้ความจริงอันถ่องแท้ การพ้นจากราคะ มีวยภิจาริภาวะ คือ ความไม่แยแส ความระลึกได้ ความมั่นคง มีอนุภาวะ คือ การข่มอินทรีย์ มีสถายิภาวะ คือ ความสงบในใจ

จากการศึกษาเรื่องราวในบทละครมูทรากรกษสะทำให้เห็นว่ากวีวิชาหัตตะมีความรู้ในกระบวนการเกิดรสตามตำราการละครสันสกฤต จึงสร้างสรรค์บทสนทนาและบทกำกับเวทีได้ สอดคล้องกับภาวะต่างๆ กระตุ้นให้เกิดรสต่างๆ ที่สอดคล้องกันอย่างเป็นระบบตามขนบ บทละครเรื่องนี้เน้นการพรรณनावีรรมมากกว่ารสอื่นๆ และมีวีรรมหลายชนิด โดยเน้นแสดงนิตวีรรม ส่วนยุทธวีรรมที่มักปรากฏในฉากสงครามสู้รบ กวีได้ทำตามขนบของละครนาฏกะที่ห้ามมีฉากต่อสู้บนเวที โดยแสดงยุทธวีรรมผ่านการพรรณนาความยิ่งใหญ่ของกองทัพแต่ไม่มีฉากปะทะกัน วีรรมหลายชนิดทำให้เนื้อหามีความหลากหลายไม่ซ้ำซากน่าเบื่อหน่าย โดยส่วนใหญ่มีฉากยะเป็นที่มาของนิตวีรรม รสรองลงมาเป็นเราทรรสและกรูณารส โดยเฉพาะเราทรรสเป็นรสที่สอดคล้องกับวีรรมและเสริมให้วีรรมเด่น ส่วนกรูณารสที่ส่วนใหญ่มาจากอำมาตย์รกษสะผนวกกับทานวีรรมที่มาจากเศรษฐีจันทนทาสะเพื่อนผู้เสียสละของอำมาตย์ จึงทำให้บทละครมีความลึกซึ้งกินใจมาก รสรองที่พบเพียงเล็กน้อยคือ ฝยานกรส อัทฤตรส และศานตรส ในขณะที่พิภัสสรพบในเหตุการณ์ที่ไม่เกี่ยวกับการดำเนินเรื่อง และพบเพียง 1 ครั้ง ไม่พบหาสรส และศฤงคารรส ดังนั้น บทละครเรื่องนี้จึงเป็นบทละครการเมืองเข้มข้นที่ไม่มีฉากสงครามสู้รบแต่ลึกซึ้งกินใจในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหลากหลายสถานภาพ อาทิ ความรักระหว่างเพื่อนและระหว่างภรรยากับสามีจนสามารถสละชีวิตให้กันและกันได้ ความกตัญญูของศิษย์ต่อครูและบุตรต่อบิดามารดา ความจงรักภักดีของคนรับใช้ต่อเจ้านาย ความเมตตาของครูต่อศิษย์ ความกล้าสรรเสริญคุณธรรมของศัตรู เป็นต้น

4.3 อลังการ

อลังการ (alaṅkāra) คือ การใช้ถ้อยคำที่ไพเราะและโวหารที่มีความหมายลึกซึ้งซึ่งเป็นประหนึ่ง อารมณ์ของบทประพันธ์ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 26) ตำราสาहितยทรปณะ กล่าวว่า อลังการ คือ คุณสมบัติที่ไม่ถาวรของคำและความหมายของคำที่เพิ่มความงามและทำให้มีรสชาติเหมือนเครื่องประดับร่างกาย เช่น กำไล เป็นต้น (Mitra, 1875: 333) กวีใช้อลังการอย่างมีความหมายเพื่อสื่ออารมณ์ที่ลึกลับและแสดงความสามารถในการเลือกสรรถ้อยคำให้มีเสียงไพเราะ เสริมให้รสในบทประพันธ์ของตนมีความหมายมากขึ้น ดังนั้นอลังการจึงทำให้ภาษาในบทประพันธ์มีความพิเศษกว่าภาษาธรรมดา

อลังการ มี 2 ชนิด คือ ศัพท์อลังการ (śabdālaṅkāra) คือ อลังการทางเสียง และ อรรถอลังการ (arthālaṅkāra) คือ อลังการทางความหมาย (ป.ส. ศาสตรี, 2514: 13) ดังนี้

1. ศัพท์อลังการ

ศัพท์อลังการ (śabdālaṅkāra) คือ การเล่นคำให้เกิดความไพเราะของเสียงในบทประพันธ์ อลังการทางเสียงที่สำคัญ มี 2 ชนิด ได้แก่ ยมก (yamaka) และอนุปราสะ (anuprāsa) (กุสุมา รักษมณี, 2549: 27) ตำราสาहितยทรปณะ กล่าวว่า ยมก และอนุปราสะ เป็นอลังการทางเสียงด้วย (Mitra, 1875: 334 - 339)

1) ยมก (yamaka) คือ การเล่นคำโดยใช้คำที่มีเสียงเหมือนกันทุกพยางค์ หรือบางพยางค์แต่สื่อความหมายต่างกันในบทประพันธ์วรรคเดียวกันหรือบทเดียวกัน (กุสุมา รักษมณี, 2549: 27) ตำราสาहितยทรปณะ กล่าวว่า ยมก คือ การซ้ำกลุ่มพยัญชนะและสระที่เรียงลำดับเหมือนกัน แต่มีความหมายต่างกัน (Mitra, 1875: 338)

ในบทละครมูทราภาษะพบศัพท์อลังการแบบยมก ในองก์ที่ 3 โศลกที่ 3, 17, องก์ที่ 4 โศลกที่ 4, องก์ที่ 6 โศลกที่ 17 เป็นต้น ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

suviśrabdhair aṅgaiḥ pathiṣu viṣameṣvapyacalatā
ciraṃ dhuryeṇodhā gurur api bhuvō yāsya gurunā/
dhuraṃ tām evocair navavayasi voḍhum vyavasito
manasvī damyatvāt skhalati ca na duḥkhaṃ
vahati ca // (Kale, 1927: 142, 3.3)

ฉลาดและตัดสินใจอย่างแน่วแน่แล้วในวัยหนุ่มที่จะแบกไว้ซึ่งภาระจำนวนมาก
แห่งแผ่นดิน ภาระที่แม้จะหนักอึ้งนั้นซึ่งพระบิดาของเขาทรงแบกไว้
เป็นเวลานาน ด้วยองค์กายที่ไว้วางใจได้ เหมือนวัวที่ไม่หวั่นไหวแม้ในหนทาง
ที่ไม่สม่ำเสมอ แม้เขาจะผิดพลาดเพราะไม่มีประสบการณ์ แต่ก็แบกภาระนั้นไป
โดยไม่แสดงความทุกข์ยาก

ในตัวอย่างนี้ มียมกในคำว่า *guru* ที่ปรากฏ 2 ครั้ง แต่ประกอบวิภักติต่างกัน เพื่อสื่อความหมายต่างกัน โดยคำที่ 1 หมายถึง หนัก คำที่ 2 หมายถึง พระบิดา

ตัวอย่างที่ 2

yo nandamauryanrpayoḥ paribhūya lokam
astodayau pratidiśann avibhinnakālam/
paryāyapātitaḥmoṣṇam asarvagāmi
dhāmnātiśāyayati dhāma sahasradhāmnah//
(Kale, 1927: 160, 3.17)

ผู้ทำให้โลกทั้งด้วยการแสดงการขึ้นและลงของเมารยะและ

เจ้านันทะเกิดขึ้นพร้อมกัน จึงทำให้ความรุ่งเรืองของตนเหนือแสง

ของพระอาทิตย์ซึ่งมีความร้อนและความเย็นเกิดขึ้นสลับกันและ

ไม่แทรกซึมไปทุกหนทุกแห่ง (เพราะมีกลางวันกลางคืนกลางวัน)

ในตัวอย่างนี้ มียมกในคำว่า *dhāman* ที่ปรากฏ 3 ครั้ง แต่ประกอบวิภักติต่างกัน เพื่อสื่อความหมายต่างกัน โดยคำที่ 1 หมายถึง แสง คำที่ 2 หมายถึง ความรุ่งเรือง คำที่ 3 สมาสกับคำว่า *sahasra* หมายถึง ผู้มีรัศมีพันเท่า คือ พระอาทิตย์

ตัวอย่างที่ 3

dūre pratyāsattir darśanam api durlabham adhanyaiḥ/
kalyāṇakuladharāṇām devānām iva
manuṣyadevānām // (Kale, 1927: 160, 4.4)

การอยู่ไกลไม่ต้องพูดถึง การเห็นพระราชทั้งหลายผู้มีวงศ์ตระกูล

อันสูงส่งก็ยิ่งเป็นสิ่งที่ยากสำหรับคนไม่มีโชค เหมือนกับเห็นเทพทั้งหลาย

ในตัวอย่างนี้ มียมกในคำว่า *devānām* ที่ปรากฏ 2 ครั้ง และประกอบวิภักติเดียวกัน แต่สื่อความหมายต่างกัน โดยคำที่ 1 หมายถึง พระราชา คำที่ 2 หมายถึง เทพ

ตัวอย่างที่ 4

pitṛn putrāḥ putrān paravad abhihimsanti pitaro
yadartham sauhārdaṁ suhṛdi ca vimuñcanti suhṛdaḥ/
priyaṁ moktuṁ tad yo vyasanam iva sadyo vyavasitaḥ
kṛtārtho 'yaṁ so 'rthas tava sati vaṇiktve 'pi vaṇijah//
(Kale, 1927: 328, 6.17)

พวกลูกจะฆ่าพ่อทั้งหลาย พวกพ่อจะฆ่าลูกทั้งหลาย เหมือนเป็นศัตรูกัน และ

เพื่อนจะทำลายมิตรภาพในเพื่อน ก็เพื่อทรัพย์สมบัติ (แต่)ทรัพย์สมบัตินั้นถูก

ท่านถือว่าราวกับเป็นของเลวทันทีทันใดนั้น ก็เพื่อปลดปล่อยเพื่อนรัก ทรัพย์

สมบัตินั้นของท่านผู้เป็นพ่อค้ำนันแหละได้ถูกทำให้บรรลุเป้าหมายที่ต้องการ

แล้ว แม้ในขณะที่ท่านยังเป็นพ่อค้าอยู่

ในตัวอย่างนี้ มียมกในคำว่า *arthas* ที่ปรากฏ 2 ครั้ง และประกอบวิภักติเดียวกัน แต่สื่อความหมายต่างกัน โดยคำที่ 1 หมายถึง เป้าหมายที่ต้องการ คำที่ 2 หมายถึง ทรัพย์สมบัติ

2) **อนุปราสะ (anuprāsa)** คือ การเล่นเสียงโดยการซ้ำเสียงพยัญชนะในบทประพันธ์วรรคเดียวกัน มี 3 วิธี (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2530: 10) คือ 1) ซ้ำพยัญชนะเดียวสองครั้ง 2) กลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกันกล่าวซ้ำสองครั้ง 3) พยัญชนะตัวเดียวกล่าวซ้ำแล้วซ้ำอีก ชนิดที่ 1 และ 3 เรียก วฤตตยานุปราสะ (*vr̥ṭṭyānuprāsa*) ชนิดที่ 2 เรียก เฉกานุปราสะ (*chekānuprāsa*) ตำราทวารวดี (kāvyaprakāśha) ได้แบ่ง อลังการแบบอนุปราสะเป็น 2 ชนิด เช่นเดียวกัน (Jha, 1967: 319 – 322)

ในบทละครมูทราภาษะพบศัพท์ทาลังการแบบอนุปราสะ ในองก์ที่ 1 โสลกที่ 10, 15, องก์ที่ 2 โสลกที่ 11, 13, องก์ที่ 3 โสลกที่ 23, องก์ที่ 4 โสลกที่ 1, 9 เป็นต้น ดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

ullamghayan mama samujjvalataḥ pratāpam
kopasya nandakulakānanadhūmaketoḥ/
sadyaḥ parātmaparimāṇavivekamūdhah
kaḥ śālabhena vidhinā labhatām vināśam//
(Kale, 1927: 17, 1.10)

ใครนะตอนนี้ยังโง่ แยกไม่ออกระหว่างกำลังของตนและของคนอื่นว่ามีขนาดไหน
ขณะที่กระโดดข้ามเปลวเพลิงแห่งความโกรธของข้าที่ลุกโชติช่วง ที่เป็นไฟป่า
สำหรับราชวงศ์นั้นทะเล จึงต้องตายทันทีที่ทันใดแบบเดียวกับแมลงเม่าที่บินเข้า
กองไฟ

ในตัวอย่างนี้ มีอลังการชนิดวฤตตยานุปราสะที่แสดงการซ้ำเสียง *la, ma, na*, และ
ชนิดเฉกานุปราสะที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกัน ได้แก่ คำว่า *parā* ซ้ำกับคำ
ว่า *pari* และคำว่า *labhe* ซ้ำกับคำว่า *labha*

ตัวอย่างที่ 2

pītvā niravaśeṣam kusumarasam ātmanah kuśalatayā/
yad udgirati bhramaraḥ anyeṣāṃ karoti tat
kāryam // (Kale, 1927: 98, 2.11)

ผึ้งทำงานให้คนอื่นซึ่งมันคายออกมา หลังจากที่ได้ดื่มน้ำหวานของดอกไม้จน
หมด โดยใช้ความฉลาดของมัน (เหมือนสายลับทำงานให้คนอื่น ซึ่งเขาพูด
ออกมา หลังจากที่ได้รับข่าวสำคัญจากชาวเมืองกุสุมา โดยใช้ความฉลาด
ของเขา)

ในตัวอย่างนี้ มือสังการชนิดวฤตตยานุป्राสาที่แสดงการซ้ำเสียง ra, śa, ṣa, ka, และ ta และชนิดเอกานुป्राสาที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกันสองครั้ง ได้แก่ คำว่า kusu ซ้ำกับคำว่า kuśa และคำว่า rati ซ้ำกับคำว่า roti

ตัวอย่างที่ 3

aprājñena ca kātareṇa ca guṇaḥ syād bhaktiyuktena kaḥ
prajñāvikramaśālino 'pi hi bhavet kiṃ bhaktihīnāt
phalam/ prajñāvikramabhaktayaḥ samuditā yeṣāṃ
guṇā bhūtaye te bhrtyā nṛpateḥ kalatramitare sampatsu
cāpatsu ca // (Kale, 1927: 17, 1.15)

ราชเสวกที่ไม่ฉลาด ชี้ฉลาด แม้จะมีความจงรักภักดีจะมีประโยชน์อะไร

ราชเสวกที่ฉลาดกล้าหาญมาก ก็จะมีประโยชน์อะไรถ้าขาดความจงรักภักดี

ราชเสวกที่ทำให้พระเจ้าแผ่นดินเจริญรุ่งเรืองคือ คนที่มีคุณสมบัติปรากฏให้เห็น

คือความฉลาด ความกล้าหาญและความภักดี คนอื่นนอกจากนี้ก็เหมือนขยา

ของพระเจ้าแผ่นดินในยามเจริญรุ่งเรืองและในยามยากเข็ญ (พระเจ้าแผ่นดิน

จะต้องเลี้ยงดู)

ในตัวอย่างนี้ มือสังการชนิดเอกานุป्राสา ที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับ
อย่างเดียวกันสองครั้ง ได้แก่ คำว่า bhakti, prajñāvikrama, patsu

ตัวอย่างที่ 4

prākāraṃ paritah śarāsanadharaiḥ kṣipraṃ
parikramyatām dvāreṣu dviradaiḥ
pratidvipaghaṭābhedakṣamaiḥ sthīyatām/
tyaktvā mṛtyubhayaṃ prahartumanasaḥ śator bale
durbale te niryāntu mayā sahaikamanaso yeṣāṃ
abhīṣṭaṃ yaśaḥ // (Kale, 1927: 102, 2.13)

ให้ทหารเคลื่อนไปทันทีเหนือเชิงเทินโดยรอบ จงเอาบรรดาช้างที่สามารถ

ทำลายกองทัพช้างของศัตรูไปยืนอยู่ที่ประตูทุกด้าน คนที่อยากจะมีชื่อเสียงก็จง

สลัดทิ้งความกลัวตาย แล้วมีใจพร้อมที่จะโจมตีกองทัพของศัตรูในจุดที่อ่อนแอ

จงมีใจเป็นหนึ่งเดียวออกไปพร้อมกับข้า

ในตัวอย่างนี้ มือสังการชนิดเอกานุป्राสาที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับ
อย่างเดียวกันสองครั้ง ได้แก่ คำว่า pari, bale และคำว่า dvāre ซ้ำกับคำว่า dvira

ตัวอย่างที่ 5

bhūṣaṇādyupabhogena
prabhur bhavati na prabhuh/
parair aparibhūtājñas
tvam iva prabhur ucyate // (Kale, 1927: 170, 3.23)

เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าของอย่างแท้จริง เพราะการบริโภคใช้สอยเครื่องประดับและสิ่งอื่นๆ คนที่ผู้อื่นไม่ดูแลคนคำสั่งเหมือนอย่างเธอ จึงจะถูกเรียกว่าเป็นเจ้าอย่างแท้จริง ในตัวอย่างนี้ มีอสังการชนิดเอกานุปราสะที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกัน ได้แก่ คำว่า *prabhu*

ตัวอย่างที่ 6

*yojanaśatam samadhikam ko nāma gatāgatam iha karoti/
asthānagamanagurvī prabhor ājñā yadi na bhabati//*

(Kale, 1927: 200, 4.1)

ใครบ้างเล่าในโลกนี้จะเดินทางไปและกลับมาอีกนับ 100 กว่าโยชน์

ถ้าเจ้านายไม่มีคำสั่งให้ไปที่ละเมิดไม่ได้แม้จะไปในฤดูกาลที่ไม่สมควร

ในตัวอย่างนี้ มีอสังการชนิดเอกานุปราสะที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกัน ได้แก่ คำว่า *gata* ซ้ำกับคำว่า *āgata*

ตัวอย่างที่ 7

*kaumudī kumudānande jagadānandahetunā/
kīdrśī sati candre 'pi nṛpacandra tvayā vinā//*

(Kale, 1927: 216, 4.9)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นดวงจันทร์ในหมู่ราชา!

เทศกาลเกมุทีจะเป็นแบบไหนถ้าปราศจากท่าน

ผู้ทำให้โลกทั้งโลกปลื้มปิติ ถึงแม้จะมีจันทร์คุบตะผู้แค่ทำให้ดอกบัว

(คนธรรมดา) เบิกบาน

ในตัวอย่างนี้ มีอสังการชนิดเอกานุปราสะที่แสดงการซ้ำกลุ่มพยัญชนะที่เรียงลำดับอย่างเดียวกัน ได้แก่ คำว่า *kaumudī* ซ้ำกับคำว่า *kumudā* และคำว่า *ānande* ซ้ำกับคำว่า *ānanda*

2. อรรถาสังการ

อรรถาสังการ (*arthālamkāra*) คือ การใช้โวหารเปรียบเทียบหรือโวหารแฝง ความหมายเพื่อให้มีการตีความได้ลึกซึ้งต่างๆ กันไป (กุสุมา รักษมณี, 2549: 28) มีหลายแบบ ในบทละครมูทรากรากษสะ พบอรรถาสังการ 28 แบบ โดยจะนำเสนอตัวอย่างที่พบพร้อมคำอธิบายอสังการ แต่ละแบบเป็นลำดับตามการแบ่งกลุ่มอรรถาสังการของรุษยกะ (*Ruyyaka*) ผู้แต่งตำราอสังการ สรรวัสวะ (*sarvasva*) (*Chakravarty, 2015: 59 – 60*) ได้แก่

อสังการกลุ่มแสดงความหมายเปรียบเทียบ ได้แก่ (1) อุปมา (2) รูปกะ (3) อุตเปรกษะ (4) समाโสภติ (5) อติศโยภติ (6) ตุลยโยคิตา (7) ทิปกะ (8) ทฤษฏานตะ (9) นิทรศนะ (10) สโภภติ (11) ปริณามะ

อลังการกลุ่มแสดงความหมายขัดแย้ง ได้แก่ (12) วยติเรก (13) วิโรธะ (14) วิภาวนา (15) วิเศโขคติ (16) วิษมะ (17) อสังคติ

อลังการกลุ่มแสดงความหมายโดยใช้เหตุผล ได้แก่ (18) อรรธาปัตติ (19) สมุจจะ (20) ปริสังขยา (21) กายลึงคะ

อลังการกลุ่มแสดงความหมายปกปิด ได้แก่ (22) เศลชะ (23) วโกรคติ (24) อรรณตรันยาสะ (25) อปรัศตุดประตังสา (26) ปริกกร (27) สวภาโวคติ (28) วยาโขคติ

อนึ่ง อรรธาลังการทั้ง 28 แบบ และจำนวนโคลกที่ปรากฏใช้อลังการแต่ละแบบในบทละครมุทรารากษสะ ผู้วิจัยอ้างอิงจากวิทยานิพนธ์ของ อันตระ จักรวรรตี (Chakravarty, 2015) และ สุภัชโยติ บอร์โกเฮน (Borghain, 2018) และนำเสนอตัวอย่างจากบทแปลภาษาไทยในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ มีดังนี้

1) อุปมา (upamā) คือ การนำสิ่งที่กวีต้องการแสดงลักษณะเด่นไปเปรียบเทียบกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเด่นนั้นเป็นที่รู้จักหรือเป็นที่ยอมรับกันแล้ว โดยมีคำที่มีความหมายทำนองว่าเหมือน คล้าย เป็นคำแสดงความเปรียบเทียบ สิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบเรียกว่า อุปมาน สิ่งที กวีนำไปเปรียบเทียบเรียกว่า อุปไมย ลักษณะร่วมของอุปมานกับอุปไมยเรียกว่า สาธารณธรรม (กุสุมา รัชมนณี, 2549: 28) ตำราสาहितยทรปณะ กล่าวว่า อุปมาที่สมบูรณ์ (pūrṇopamā) แบ่งเป็น 4 องค์ประกอบ⁷⁰ คือ อุปมานหรือสิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (upamāna) อุปเมย หรือสิ่งทีนำไปเปรียบเทียบ (upameya) सामान्यธรรมหรือลักษณะร่วมของอุปมานกับอุปเมย (sāmānyadharma) และเอาปมยวาจิหรือคำแสดงความเปรียบเทียบ (aupamyavāci) เช่นเดียวกัน (Kane, 1956: 90)

ในบทละครมุทรารากษสะปรากฏอุปมาในองค์ที่ 1 โคลกที่ 12, 13, 23, 26, องค์ที่ 2 โคลกที่ 3, 4, 6, 8, 9, 16, 17, องค์ที่ 3 โคลกที่ 5, 7, 8, 9, 11, 20, 25, 27, 28, องค์ที่ 4 โคลกที่ 14, 17, องค์ที่ 5 โคลกที่ 10, 13, 21, 22, 23, องค์ที่ 6 โคลกที่ 1, 5, 6, 10, 11, 13, 16, 18, องค์ที่ 7 โคลกที่ 4, 7, 12, 14 เป็นต้น ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

pādāgre dr̥sam avadhāya niścalantīm
śūnyatvād aparigr̥hītataadviseṣām/
vaktrenduṃ vahati kareṇa durvahāṇām
kāryāṇām kṛtam iva gauraveṇa namram //
(Kale, 1927: 278, 5.13)

⁷⁰องค์ประกอบของอลังการแบบอุปมา ได้แก่ อุปมาน อุปไมย สาธารณธรรม และคำแสดงความเปรียบเทียบ ผู้วิจัยจะนำไปใช้อธิบายกระบวนการเปรียบเทียบในอลังการกลุ่มแสดงความหมายเปรียบเทียบตามความเหมาะสม

จ้องสายพระเนตรหนึ่งที่ปลายพระบาท โดยที่ไม่ได้จับจ้องวัตถุอื่นใด
 เพราะทรงเหม่อลอย ใช้พระหัตถ์ข้างหนึ่งประคองพระกัมโบล(แก้ม)
 ที่เหมือนพระจันทร์ ที่ราวกับดิ่งมันให้ต่ำลงมาด้วยการงานที่หนักที่ยาก
 ที่จะดำเนินการได้

ในตัวอย่างนี้ มีอุปมา คือ พระจันทร์ มีอุปไมย คือ พระกัมโบล (แก้ม)
 มีสาธารณธรรม คือ ความงาม หมายความว่า หน้าของพระราชกุมารมลายเหตุมีความงามเหมือน
 พระจันทร์

ตัวอย่างที่ 2

viruddhayor bhr̥śam iva mantrimukhyayor
 mahāvane vanagajayor ivāntare/
 anīścayād gajavaśayeva bhītayā
 gatāgatair dhruvam iha khidyate śriyā //

(Kale, 1927: 84, 2.3)
 พระลักษมีคงจะเหนื่อยอย่างแน่นอนในกรณีนี้ เพราะไปข้างหน้าแล้ว
 กลับมาใหม่ เนื่องจากตัดสินใจไม่ถูก เมื่อมหาอำมาตย์ทั้งสอง
 ดูเหมือนจะขัดแย้งกันอย่างรุนแรง เหมือนช้างพังเหนื่อยเพราะวิ่ง
 กลับไปมาระหว่างข้างป่าสองตัวที่กำลังต่อสู้กันเพราะกลัว

ในตัวอย่างนี้ มีอุปมา คือ ช้างพัง มีอุปไมย คือ พระลักษมี มีสาธารณธรรม คือ
 ความเหนื่อย มีคำบอกอุปมา คือ อิว (iva) หมายถึง พระลักษมี (หรืออำนาจ) มีความเหนื่อยจากการ
 ไปมาระหว่างจัญญะและอำมาตย์รากลษะที่กำลังใช้อุบายทางการเมืองตอบโต้กันที่ผลัดกันแพ้ผลัด
 กันชนะ พระลักษมีจึงตัดสินใจไม่ถูกว่าจะอยู่ฝ่ายใคร (อำนาจจะตกเป็นของใคร) เหมือนช้างพังมีความ
 เหนื่อยเพราะวิ่งไปมาระหว่างข้างป่าสองตัวที่กำลังต่อสู้กัน เพราะความกลัว แสดงให้เห็นว่า จัญญะ
 และอำมาตย์รากลษะมีความสามารถในการใช้อุบายทางการเมืองเท่าเทียมกัน

2) รูปกะ (rūpaka) คือ การเปรียบเทียบทำนองเดียวกับอุปมา แต่อุปไมย สามารถ
 แทนอุปมานได้เลย (กุสุมา รักษมณี, 2549: 28) ตำราสาหิตยทรรปณะ เรียก สิ่งทีกวินำไป
 เปรียบเทียบ(อุปไมย) ว่า วิชยะ (viśaya) และสิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน) ว่า วิชयी
 (viśayī) (Kane, 1956: 114)

ในบทละครมูทรรากลษะปรากฏรูปกะในองค์ที่ 1 โสลกที่ 7, 9, 11, 15, องค์ที่
 2 โสลกที่ 2, 8, 23, องค์ที่ 3 โสลกที่ 7, 13, 21, 28, 29, 30, องค์ที่ 4 โสลกที่ 18, องค์ที่ 5 โสลกที่
 9, องค์ที่ 6 โสลกที่ 1, 2, 4, 16, 19, องค์ที่ 7 โสลกที่ 9 เป็นต้น ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

kuṭīlamatiḥ sa eṣa yena
 krodhāgnau prasabham adāhi nandavaṃśaḥ/

candrasya grahaṇam iti śruteḥ sanāmo
mauryendor dviṣad abhiyoga ityavaiti//
(Kale, 1927: 17, 1.7)

คนที่มีความคิดคดโกงคนนี้แหละ ที่ได้เผาราชวงศ์นั้นทิ้งอย่างโหดเหี้ยม
ในไฟคือความโกรธ (ของเขา) อย่างรุนแรง พอได้ยินคำว่า มีการจับจันทระ
เขาก็เข้าใจว่า ข้าศึกจะโจมตีพระจันทร์แห่งราชวงศ์เมารยะ ซึ่งมีพระนาม
เหมือนกัน

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบรูปกะ มีอุปมาน คือ ไฟ มีอุปไมย คือ ความโกรธ
และมีสาธารณธรรม คือ ทำลายอย่างความรุนแรง หมายถึง เมื่อก่อนจันทระมีความโกรธราชวงศ์
นั้นทิ้งอย่างรุนแรงที่ถูกเหยียดหยามตน จึงใช้แผนการโค่นล้มราชวงศ์นั้นทิ้งลงอย่างสิ้นซาก เหมือน
ถูกไฟที่ร้อนแรงเผาจนกลายเป็นเถ้าถ่าน ในตอนนี้จันทระก็มีความโกรธรุนแรงแบบเดียวกันนั้น
เพราะคิดว่าจะมีข้าศึกโจมตีพระเจ้าจันทระบุตร

ตัวอย่างที่ 2

kautilyadhīrajjubaddhamūrtim
manye sthirāṃ mauryanṛpasya lakṣmīm/
upāyahastair api rākṣasena
vikṣyamāṇām iva lakṣayāmi// (Kale, 1927: 84, 2.2)

ข้าคิดว่า ข้ากำลังเห็นพระลักษมีของราชาแห่งราชวงศ์เมารยะที่เกาฏิลยะ
ใช้เชือก คือ ความเฉลียวฉลาดมัดไว้ ที่มีความมั่นคง ก็ราวกับว่า
กำลังถูกระชากไปโดยรากษสะ ด้วยมือ คือ กลอุบายอันแยบยล

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบรูปกะ มีอุปมาน คือ (1) เชือก (2) มือ มีอุปไมย
คือ (1) ความเฉลียวฉลาด (2) กลอุบาย และมีสาธารณธรรม คือ ความมั่นคงกำลังสั่นคลอน
หมายความว่า จันทระได้ใช้สติปัญญาวางแผนโค่นล้มราชวงศ์นั้นทิ้งแล้วตั้งราชวงศ์เมารยะได้อย่าง
มั่นคงแล้ว เหมือนใช้เชือกมัดพระลักษมี (หรือความรุ่งเรือง) ไว้แน่นหนาแล้ว แต่ราชวงศ์เมารยะกำลัง
สั่นคลอน เพราะอำมาตย์รากษสะกำลังใช้อุบายวางแผนโค่นล้ม เหมือนกำลังใช้มือกระชากพระลักษมี
ให้หลุดจากการผูกมัดแล้วกลับมาอยู่กับตน

ตัวอย่างที่ 3

ānāyāntyai guṇeṣu doṣeṣu parāṇmukhaṃ kurvatyai/
asmādrśajananyai praṇamāmaḥ svāmibhaktiyai//
(Kale, 1927: 262, 5.9)

เราเคารพบูชาความภักดี (ของเรา) ต่อนายที่คือ (ความรักของ) แม่ต่อ
คนแบบเรา เพราะความภักดีนำเรามาถึงสิ่งที่ดีๆ (ของนาย) แต่จะทำให้เรา
มองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี (ของนาย) เพราะความรักนำแม่มาจนถึงสิ่งที่ดีๆ (ของลูก)
แต่จะทำให้แม่มองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี (ของลูก)

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบบุรุษกะ มีอุปมาน คือ (ความรักของ) แม่ต่อลูก มีอุปไมย คือ ความรักดีของคนรับใช้ต่อนาย และมีสาธารณธรรม คือ นำไปหาสิ่งที่ดีๆ แต่มองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี หมายความว่า คนรับใช้มีความรักดีต่อเจ้านายมากจนมองไม่เห็นความผิดของเจ้านาย เหมือนแม่มีความรักลูกมากจนมองไม่เห็นความผิดของลูก ในบทละครนี้ หมายถึง สายลับสีทาธารณะยอมทำตามแผนคดีโกงของจาณักยะเพื่อสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รากลษะและพระราชกุมารมลายเหตุโดยไม่คำนึงถึงความผิดศีลธรรม

3) อุตเปรกษะ (utprekṣa) คือ การกล่าวโดยแสดงจินตนาการให้เกินจริงว่าสิ่งหนึ่งมีลักษณะประหนึ่งเป็นอีกสิ่งหนึ่ง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 30) ตำราสาหิตยทรรปณะ กล่าวว่า อุตเปรกษะ เป็นการจินตนาเชิงกวีที่จินตนาการถึงสิ่งหนึ่งภายใต้ลักษณะของอีกสิ่งหนึ่ง (Kane, 1956: 141) จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา กล่าวว่า อุตเปรกษะมี 3 ประเภท คือ (1) วัสดุ อุตเปรกษะ คือ การจินตนาการของกวีที่มองเห็นวัตถุอย่างหนึ่งว่ามีลักษณะอย่างนั้นอย่างนี้ ทั้งๆ ที่วัตถุนั้นไม่เป็นเช่นนั้น (2) เหตุ อุตเปรกษะ คือ จินตนาการของกวีที่มองเห็นสิ่งที่ไม่ใช่สาเหตุอันแท้จริงว่าเป็นสาเหตุ (3) ผล อุตเปรกษะ คือ จินตนาการของกวี ที่มองเห็นวัตถุบางสิ่งว่าเป็นผลมาจากสิ่งอีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งความจริงไม่เป็นเช่นนั้น (จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา, 2530: 11)

ในบทละครมทรารากลษะปรากฏอุตเปรกษะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 13, 24, 25, องก์ที่ 2 โศลกที่ 2, 14, องก์ที่ 3 โศลกที่ 2, 7, 8, 22, 30, 33, องก์ที่ 4 โศลกที่ 7, 12, 23, องก์ที่ 5 โศลกที่ 6, 8, 13, 16, องก์ที่ 6 โศลกที่ 5, 6, 12, 13, 14, 15, 19, องก์ที่ 7 โศลกที่ 10 เป็นต้น ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

yena mayā
samutkhātā naṃdā nava hṛdayasālyā iva bhuvah
kṛtā maurye lakṣmīḥ sarasī nalinīva sthirapadā/
dvayoḥ sāraṃ tulyaṃ dvitayam abhiyuktena manasā
phalaṃ kopaprītyor dviṣati ca vibhaktam suhṛdi ca//
(Kale, 1927: 26, 1.13)

ข้านี้แหละคือผู้ที่

ถอนรากถอนโคนเจ้านันทะทั้ง 9 ที่เปรียบเสมือนเหล็กแหลมที่ทิ่มหัวใจของแผ่นดิน ข้าได้ทำให้พระลักษมีประทับอย่างแน่นอยู่ที่ราชวงศ์เมารยะเหมือนดอกบัวฝิงรากแน่นอยู่ในสระน้ำ เหมือนใจที่เที่ยงธรรมแบ่งผลที่ดีที่สุด ออกเป็นสองส่วนเท่าๆ กัน แก่สองสิ่ง คือ ความโกรธและความพึงพอใจ และแก่ศัตรูและแก่มิตร

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบอุตเปรกษะ มีอุปมาน คือ เหล็กแหลม มีอุปไมย คือ เจ้านันทะทั้ง 9 มีสาธารณธรรม คือ ทิ่มแทงหัวใจ และมีคำบอกอุตเปรกษะ คือ อิว (iva)

หมายความว่า เจ้านันทะทั้ง 9 เป็นทราชาษย์ที่กตขี้ข่มเหงราชาภูร เหมือนเหล็กแหลมที่ทิ่มแทงหัวใจ
ของราชาภูร

ตัวอย่างที่ 2

ālīngantu grhītadhūpasurabhīn stambhān pinaddhasrajaḥ
sampūrṇendumayūkhasaṃhatirucāṃ saccāmarāṇāṃ
śriyaḥ/
siṃhāṅkāsanadhāraṇāc ca suciraṃ sañjātamūrccāṃ iva
kṣipraṃ candanavāriṇā sakusumaḥ seko 'nugrḥṇātu
gām// (Kale, 1927: 142, 3.2)

ขอให้ความงามของขนจามระที่ตีที่รุ่งเรืองเหมือนมวลรัศมีของพระจันทร์
เต็มดวงจงกอด (พันรอบ) เส้าที่หอมด้วยเครื่องอบที่ติดอยู่แล้วและ
ที่มีพวงมาลัยประดับ ขอให้การพรมด้วยน้ำผสมผงจันทร์และดอกไม้
จงช่วยแผ่นดินซึ่งดูราวกับว่าเป็นลมไป เพราะแบกสิงหาสนะไว้เป็นเวลา
นานไว้โดยเร็ว

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย คือ เปรียบแผ่นดินกับพฤติกรรมของ
คน มีอุปมาน คือ คนแบกสิงหาสนะที่หนักเป็นเวลานาน มีอุปไมย คือ แผ่นดินที่รองรับสิงหาสนะที่หนัก
เป็นเวลานาน มีสาธารณธรรม คือ เป็นลม และมีคำบอกอุปมาอุปไมย คือ ิว (iva) หมายความว่า
สิงหาสนะที่ยิ่งใหญ่ตั้งอยู่ที่เดิมอย่างมั่นคงไม่เปลี่ยนแปลง มีเพียงเจ้าผู้ครอบครองที่เปลี่ยนไปตามการ
ขึ้นลงของอำนาจความยิ่งใหญ่

ตัวอย่างที่ 3

kṣatāṅgīnāṃ tīkṣṇaiḥ paraśubhir udagraiḥ kṣitiruhāṃ
rujā kūjantīnāṃ aviratakapotoparuditaiḥ/
svanirmokacchedaiḥ paricitaparikleśakṛpayā
śvasantaḥ śākhānāṃ vranam iva nibadhnanti phaṇinaḥ//
(Kale, 1927: 318, 6.12)

งูที่กำลังส่งเสียงขู่พันพิษราวกับมีความสงสารในความเจ็บปวดของคน
คู้นเคย กำลังพันด้วยชิ้นส่วนของคราบของมัน ที่บาดแผลของกิ่งของต้นไม้
คือส่วนที่ถูกพันด้วยขวานคมและใหญ่มาก (กิ่งของต้นไม้) ที่ส่งเสียงร้องไห้
เพราะความเจ็บปวด คือเสียงคร่ำครวญอย่างต่อเนื่องของนกพิราบ

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบอุปมาอุปไมย คือ เปรียบพฤติกรรมของสัตว์และ
ต้นไม้กับพฤติกรรมของคน มี 2 คู่ คือ คู่ที่ 1 มีอุปมาน คือ คนกำลังพันแผลให้คนบาดเจ็บ มีอุปไมย
คือ งูกำลังลอกคราบไว้บนกิ่งไม้ที่ถูกพัน และมีสาธารณธรรม คือ ความสงสาร คู่ที่ 2 มีอุปมาน คือ
เสียงร้องของนกพิราบ มีอุปไมย คือ เสียงร้องของต้นไม้ มีสาธารณธรรม คือ ร้องให้คร่ำครวญ และมี

คำบอก อุตเปรกษะ คือ อิว (iva) เป็นการบรรยายสภาพของต้นไม้ในอุทยานร้างที่มีงูกำลังลอกคราบ
อยู่บนกิ่งไม้ที่ถูกฟัน และมีเสียงร้องของนกพิราบ

ตัวอย่างที่ 4

ete ca tapasvinaḥ---
antaḥ śarīrapariśoṣam udagrayantaḥ
kīṭakṣatiṃ śucam ivātigurum vahantaḥ/
chāyāvīyogamalinā vyasane nimagnā
vrkṣāḥ śmaśānam upagantum iva pravṛttāḥ//6.13//
(Kale, 1927: 318, 6.13)

และต้นไม้ผู้เฒ่าสงสารเหล่านี้

ต้นไม้ที่กำลังเห็นความแห้งแล้งภายในลำต้นอย่างชัดเจนราวกับที่กำลังมี
น้ำตาไหลออกมาอย่างหนักจากรูแมลง ที่มีสีดำเพราะสูญเสียร่มเงา ที่จมอยู่
ในความทุกข์ราวกับดำเนิการที่จะมุ่งไปสู่สุสาน

ในตัวอย่างนี้ มีการเปรียบเทียบอุตเปรกษะ คือ เปรียบลักษณะของต้นไม้กับ
พฤติกรรมของคน 2 คู่ คือ คู่ที่ 1 มีอุปมาน คือ คนที่กำลังเศร้าโศก มีอุปไมย คือ ต้นไม้ที่แห้งแล้ง
เพราะมียางไหลออกมาจากรูแมลง และมีสาธารณธรรม คือ กำลังร้องไห้ คู่ที่ 2 มีอุปมาน คือ คนที่จม
อยู่ในความทุกข์ มีอุปไมย คือ ต้นไม้แห้งแล้งที่ไม่มีร่มเงา มีสาธารณธรรม คือ ความมืดมนและกำลัง
จะตาย และมีคำบอกอุตเปรกษะ คือ อิว (iva) หมายถึง สภาพอุทยานร้างที่มีต้นไม้กำลังยืนต้นตาย

ตัวอย่างที่ 5

pramrdgañ chrotṛnām śrutipatham asāram gurutayā
bahutvāt prāsādaiḥ sapadi paripītojjhita iva/
asau nāndīnādaḥ paṭupaṭahaśāṅkhadhvaniyuto
diśām draṣṭum dairghyam prasarati sakautūhala iva//
(Kale, 1927: 320, 6.14)

เสียงชื่นชมยินดีพร้อมเสียงอีกทีที่ประกอบไปด้วยเสียงแหลมคมของ
กลองและเสียงสังข์ ราวกับว่า เสียงถูกดูดเข้าและคายออกมาทันทีทันใด
โดยปราสาททั้งหลาย เพราะมีมากเกินไป กำลังบดขยี้ช่องหูของผู้ฟังให้
อ่อนล้า เพราะดังมาก เสียงนี้กำลังแผ่กระจายไป ราวกับว่าเพื่อที่จะวัด
ความยาวของทิศทั้งหลาย

ในตัวอย่างนี้ แสดงว่า เสียงชื่นชมยินดีมีมากและดังมาก มีการเปรียบเทียบอุต
เปรกษะ 2 คู่ คู่ที่ 1 คือ เปรียบเทียบลักษณะของปราสาทกับพฤติกรรมของคน คือ ปราสาทดูดเสียง
ชื่นชมยินดีที่มีมากเกินไปมากจนต้องรับคายออกมาทันทีทันใด (เสียงสะท้อนจากปราสาท) เหมือนคน
ที่กินอาหารเข้าไปมากจนต้องรับคายออกมาทันทีทันใด คู่ที่ 2 คือ เปรียบเทียบลักษณะของเสียงเป็น

เครื่องมือวัดความยาว คือ การส่งเสียงขึ้นขมยินดีที่ดังมากไปได้ไกลมากเหมือนจะไปวัดความยาวของทิศทั้งหลายได้ มีคำบอกอุตเปรกษะ คือ อิว (iva)

4) **สมาโสคติ (samāsokti)** คือ การเปรียบเทียบโดยกล่าวถึงสิ่งหนึ่ง แต่หมายถึงอีกสิ่งหนึ่งซึ่งมีจากกล่าวออกมาได้ตรงๆ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 31) ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าววว่าสมาโสคติ คือ เมื่อพฤติกรรมของสิ่งหนึ่งที่ไม่ได้แสดงให้เห็นถูกกำหนดให้อธิบายเรื่องราวตามอีกสิ่งหนึ่งจากความเหมือนกันของการกระทำ เพศหรือคุณลักษณะ (Kane, 1956: 179)

ในบทละครมูทรากรกษสะปรากฏสมาโสคติในองก์ที่ 2 โศลกที่ 12, องก์ที่ 3 โศลกที่ 1, 2, 3, 8, 9, 29 องก์ที่ 4 โศลกที่ 13, องก์ที่ 6 โศลกที่ 12 เป็นต้น ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

sa esah—
vāmām bāhulatām niveśya śithilam kaṅthe vivṛttānā
skandhe dakṣiṇayā balān nihitayāpyaṅke patantyā
muhuh/
gādhāliṅganaśaṅgapīḍitamukhaṃ yasyodyamāśaṅkinī
mauryasyorasi nādhunāpi kurute vāmetaram śrīḥ stanam//
(Kale, 1927: 98, 2.12)

คนคนนั้นแหละคือเขาละ

ผู้ซึ่งพระลักษมีหวั่นเกรงความความพยายามของเขา ถึงได้ทรงใช้พระหัตถ์
งดงามเหมือนแถววัลย์เบื้องซ้ายทอดพระศอกของเจ้าเมารยะไว้อย่างหลวมๆ
และเป็นหน้าหนีแม้จะวางพระหัตถ์เบื้องขวาไว้ที่พระอังสะ (ไหล่ของ
เจ้าเมารยะ) อย่างแน่น แต่ก็เอาไปวางไว้ที่ตักครั้งแล้วครั้งเล่า แม้จนทุกวันนี้
ก็ยังไมยอมที่จะให้ถันเบื้องขวาที่มีส่วนบนถูกบีบเพราะการกอดรัดอย่างแน่น
ให้ไปแนบกับพระอุระเบื้องขวาของเจ้าเมารยะ

ในตัวอย่างนี้ แสดงการเปรียบเทียบอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้า
จันทรคุปตะที่ยังไม่มั่นคง เพราะจากณิกยะยังต้องตอบโต้อุบายทางการเมืองของอำมาตย์รากลกษสะที่
ต้องการจะโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยทั้งสองยังผัดกันแพผัดกันชนะอยู่ เหมือนพระลักษมีที่
แสดงท่าทางลังเลใจว่าจะกอดหรือไม่กอดพระเจ้าจันทรคุปตะ เพราะพระราชอำนาจของพระเจ้า
จันทรคุปตะยังไม่มั่นคง

ตัวอย่างที่ 2

apām udvṛttānām nijam upadiśantyā sthitipadam
dadhatyā śālīnām avanatim udāre sati phale/
mayūrāṅgām ugraṃ viṣam iva harantyā madam aho
kṛtaḥ kṛtsnasyāyam vinaya iva lokasya śaradā//
(Kale, 1927: 148, 3.8)

ฤดูครุฑ เมื่อน้ำเอ่อล้นฝั่งก็แฉะที่เก็บที่เหมาะสมให้ เมื่อเมล็ดข้าวมี
 จำนวนมากก็ให้ต้นข้าวโน้มลงมา ที่กำลังขจัดความมัวเมาของพวก
 นกยูงเหมือนขจัดยาพิษที่รุนแรง
 โอ! ช่างน่าอัศจรรย์ที่ราวกับว่ามัน (ฤดูครุฑ) กำลังสอนโลกทั้งหมด
 เกี่ยวกับการอ่อนน้อมถ่อมตนแบบนี้

ในตัวอย่างนี้ แสดงการเปรียบเทียบสอนให้คนมีความอ่อนน้อมถ่อมตน
 เหมือนกับธรรมชาติในฤดูครุฑ (ฤดูใบไม้ร่วงหรือฤดูร้อน) ได้แก่ ต้นข้าวที่มีเมล็ดข้าวจำนวนมากในฤดู
 ฝนกำลังโน้มลำต้นลงมาเพื่อให้เก็บเกี่ยวได้ในฤดูร้อน นกยูงที่กำลังเต้นรำในฤดูฝนเพราะมีความหยิ่ง
 ในความสวยงามกำลังจะหยุดเต้นเมื่อเข้าสู่ฤดูร้อน นกยูงมีลำคอเขียวจึงเหมือนพระศิวะที่มีลำคอเขียว
 เพราะดื่มยาพิษ ดังนั้นการขจัดความหยิ่งหรือความมัวเมาของนกยูง จึงเหมือนขจัดยาพิษที่พระศิวะดื่ม

5) **อติศโยคติ (atisayokti)** คือ การกล่าวให้เกินจริงด้วยวิธีเดียวกับอุปเปรกษะ
 แต่ไม่ใช่คำว่าประหนึ่งหรืออิว (iva) ให้ผู้ชมรู้ได้ด้วยการอนุমান (กุสุมา รักษมณี, 2549: 30) ตำรา
 สาहितยทรรศปณะ กล่าวว่า อติศโยคติ คือ เมื่อสิ่งที่เป็นหลักในการเปรียบเทียบ (อุปมาน) กลืนกินสิ่งที่
 กวีนำไปเปรียบเทียบ (อุปไมย) อย่างสมบูรณ์ (Kane, 1956: 154)

ในบทละครมูทราภาษสะปรากฏอติศโยคติในองก์ที่ 1 โศลกที่ 2, องก์ที่ 2
 โศลกที่ 4, องก์ที่ 3 โศลกที่ 17, องก์ที่ 5 โศลกที่ 23, องก์ที่ 7 โศลกที่ 6, 19 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

kenottuṅgaśikhākālāpakapilo baddhaḥ paṭānte śikhī
 pāsaiḥ kena sadāgater agatitā sadyaḥ samāsādītā/
 kenānekapadānavāsitasataḥ simho 'rpitaḥ pañjare
 bhīmaḥ kena ca naikanakramakaro dorbhyāṃ
 pratīṃo 'ṛṇavaḥ// (Kale, 1927: 352, 7.6)

ใครผูกไฟที่มีสีแดงด้วยกลุ่มเปลวไฟที่ลุกสูงไว้ที่ชายผ้า ใครทำให้ลมไปพบ
 กับความสงบทันทีทันใดด้วยตาข่าย (ดักลม) ใครทำให้ราชสีห์ที่มีแผงคอที่
 หอมกรุ่นด้วยน้ำมันของช้างถูกขังในกรง และใครได้ข้ามมหาสมุทรที่น่ากลัว
 เพราะจระเข้และสัตว์น้ำนานาชนิดด้วยแขนทั้งสอง

ตัวอย่างนี้ กวีกล่าวสรรเสริญญาณักยะผ่านคำพูดของจากษณะเอง ที่สามารถนำ
 อำมาตย์รากลษสะผู้เก่งกล้าสามารถมากมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะได้สำเร็จ เพราะ
 เป็นภารกิจที่ยากลำบากและเป็นไปไม่ได้ เปรียบกับภารกิจต่างๆ ที่เป็นไปไม่ได้ ได้แก่ ผูกเปลวไฟที่
 กำลังลุกโชนไว้ที่ชายผ้าเพื่อไม่ให้ลุกลาม ใช้ตาข่ายดักลมที่กำลังพัดอย่างรุนแรงให้สงบลงทันทีทันใด
 จับราชสีห์ที่ยิ่งใหญ่ขังไว้ในกรง และใช้แขนทั้งสองข้างว่ายน้ำข้ามมหาสมุทรที่มีสัตว์น้ำดุร้ายจำนวนมาก

6) ตุลยโยคิตา (tulyayogitā) คือ การเปรียบเทียบให้เห็นว่าของสองสิ่ง (หรือมากกว่านั้น) มีคุณลักษณะหรือการกระทำที่ส่งผลได้เหมือนกัน แต่มีนัยว่าสิ่งหนึ่งเหนือกว่าอีกสิ่งหนึ่ง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 30) ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า ตุลยโยคิตา คือ เมื่อสิ่งหนึ่งเกี่ยวโยงกับอีกสิ่งหนึ่งที่มีลักษณะเหมือนกันทั้งคุณภาพและการกระทำ (Kane, 1956: 161)

ในบทละครมัทราการกษสะปรากฏตุลยโยคิตาในองก์ที่ 2 โศลกที่ 1, องก์ที่ 3 โศลกที่ 14, องก์ที่ 4 โศลกที่ 4, องก์ที่ 6 โศลกที่ 17, องก์ที่ 7 โศลกที่ 8, 9, 15 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

bhetavyam nṛpates tataḥ sacivato rājñas tato vallabhād
anyebhyaś ca vasanti ye 'sya bhavane labdhaprasādā
vitāh/

dainyād unmukhadarśanāpalapanaiḥ piṇḍārtham
āyasyataḥ sevām lāghavakāriṇīm kṛtadhiyaḥ sthāne
śvavṛttim viduḥ// (Kale, 1927: 158, 3.14)

คนรับใช้จะต้องกลัวพระราชา จากนั้นก็ต้องกลัวอำมาตย์ จากนั้นต้องกลัว

คนที่เป็นที่รักของพระราชา และต้องกลัวพวกคนอื่นซึ่งเป็นนักเลง

ที่พระราชาโปรดปราน ซึ่งอาศัยอยู่ในบ้านใหญ่โตนับว่าเป็นสิ่งที่เหมาะสม

ที่ผู้รู้ทั้งหลายถือว่าการรับใช้ของคนที่ทำตัวให้ลำบาก เพื่อทำให้ห้องอึด

ด้วยความน่าสงสาร ด้วยสารรูปที่ไม่น่าดู และด้วยการปกปิดบางสิ่ง

บางอย่างว่า เป็นการประพุดิตัวแบบสุนัขข้อนเป็นการด้อยค่า

ความเป็นมนุษย์

ตัวอย่างนี้ แสดงว่า คนรับใช้ต้องปฏิบัติกับเจ้านายแต่ละคนแตกต่างกันไป ตามลำดับชั้นของเจ้านาย เพราะความกลัว ถือว่าไม่เลวร้ายมาก แต่คนรับใช้ที่ต้องปฏิบัติต่อคนอื่น เพราะความหวง ทำให้กลายเป็นผู้ประพุดิตนเยี่ยงสุนัขที่ไม่เหลือค่าความเป็นมนุษย์ ถือว่าเป็นสิ่งที่เลวร้ายที่สุด

ตัวอย่างที่ 2

dūre pratyāsattir darśanam api durlabham adhanyaiḥ/
kalyāṇakuladharāṇām devānām iva manuṣyadevānām//
(Kale, 1927: 206, 4.4)

การอยู่ใกล้ไม่ต้องพูดถึง การเห็นพระราชาทั้งหลายผู้มีวงศ์ตระกูลอันสูงส่ง

ก็ยังเป็นสิ่งที่ยาก สำหรับคนไม่มีโชคเหมือนกับเห็นเทพทั้งหลาย

ตัวอย่างนี้ แสดงว่า แม้คนอยู่ใกล้ก็ยังไม่มีโอกาสได้เห็นราชา ดังนั้นคนไม่มีโชค ก็ยังไม่มีโอกาสได้เห็นพระราชามากกว่า เหมือนไม่มีโอกาสได้เห็นเทพทั้งหลาย

7) **ทีปกะ** คือ (dīpaka) การกล่าวด้วยข้อความที่มีส่วนขยายเพียงหนึ่ง แต่มีกริยาหลาย ๆ ตัว หรือมีกริยาเพียงตัวเดียว แต่มีส่วนขยายมากกว่าหนึ่ง (กุสุมา รัชมนณี, 2549: 32) สอดคล้องกับตำราสาहितยทรศปณะ (Kane, 1956: 162)

ในบทละครมทรารากษสะปรากฏทีปกะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 16, 26, องก์ที่ 3 โศลกที่ 5, องก์ที่ 4 โศลกที่ 3, 4 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

svayam āhṛtya bhujñānā balino 'pi svabhāvataḥ/
gajendrās ca narendrās ca prāyaḥ sīdanti duḥkhitāḥ//
(Kale, 1927: 34, 1.16)

พญาช้างทั้งหลายและพระราชาทิ้งหลาย แม่จะมีอำนาจและทรงพลังโดย
ธรรมชาติ ถ้าต้องการของมากินและบริโภคด้วยตนเอง ส่วนใหญ่ก็จะอยู่อย่าง
ลำบาก

โศลกนี้ แสดงตัวอย่างการใช้กริยาเพียงตัวเดียว คือ พญาช้างและพระราชายู่
อย่างลำบาก แต่มีส่วนขยายมากกว่าหนึ่ง ได้แก่ มีอำนาจ ทรงพลัง หาของมากินและบริโภคด้วยตนเอง

ตัวอย่างที่ 2

tīkṣṇād udvijate mrdau paribhavatrāsān na santiṣṭhate
mūrkhān dveṣṭi na gacchati pranayitām
atyantavidvatsvapi/
śūrebhyo 'bhyadhikam bibhetyupahasatyekāntabhīrūn
aho śrīr labdhaprasareva veśavanitā duḥkhopacaryā
bhṛsam// (Kale, 1927: 144, 3.5)

พระนางกลัวคนที่มีอารมณ์ร้อนแรง ไม่เข้าใจสั่นใจอ่อนเพราะกลัวถูกทำให้
เสื่อมเกียรติ เกลียดคนโง่ ไม่ชอบคนมีความรู้มาก กลัวคนกล้าหาญอย่างยิ่ง
แต่หัวเราะเยาะคนขี้ขลาดลีนดี โอ้! พระลักษมีช่างเอาใจยากจริงๆ

เหมือนหญิงแพศยาผู้บรรลุมความโดดเด่นแล้ว

โศลกนี้ แสดงตัวอย่างการใช้ข้อความที่มีส่วนขยายเพียงหนึ่ง คือ พระลักษมีช่าง
เอาใจยากเหมือนหญิงแพศยา แต่มีกริยาหลาย ๆ ตัว ได้แก่ กลัวคนที่มีอารมณ์ร้อนและคนกล้าหาญ ไม่
เข้าใจสั่นใจอ่อน เกลียดคนโง่ ไม่ชอบคนมีความรู้ หัวเราะเยาะคนขี้ขลาด

8) **ทฤษฏานตะ** (dr̥ṣṭānta) คือ อลงการที่อ้างว่าตนประพฤติตามคนอื่น (ลัลลนา
ศิริเจริญ, 2525: 65) หรือ อลงการที่กวีได้นำตัวอย่างที่เป็นภาพสะท้อนอันเกิดขึ้นในความเป็นจริงมา
อธิบายเพื่อให้สอดคล้องกับความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในบทประพันธ์ (พรวิทย์ อุปชัย, 2564: 397) ตำรา
สาहितยทรศปณะ กล่าวว่า ทฤษฏานตะ คือ ภาพสะท้อนของสิ่งที่คล้ายคลึงกัน (Kane, 1956: 166)

ในบทละครมทรารากษสะปรากฏทฤษฏานตะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 3, องก์ที่ 2
โศลกที่ 8, องก์ที่ 3 โศลกที่ 11, 32 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

cīyate bālīśasyāpi satkṣetrapatitā kṛṣiḥ/
na śāleḥ stambakaritā vaptur guṇam apekṣate//
(Kale, 1927: 8, 1.3)

แม่คนโง่หว่าน (เมล็ดพันธุ์) ลงไปในนาข้าวที่ดี ก็ยอมเจริญงอกงาม

(เพราะ) การออกรวงของข้าวเจ้าไม่ขึ้นอยู่กับคุณสมบัติที่ดีของผู้หว่าน

โคลกนี้ กวีแสดงการชื่นชมคนดู โดยอ้างว่า แม่คนโง่หว่านข้าวลงในนาที่มีดินอุดมสมบูรณ์ก็ยอมทำให้ข้าวงอกงามอุดมสมบูรณ์ตามไปด้วย สะท้อนว่า การออกรวงของข้าวไม่ได้ขึ้นอยู่กับคนหว่าน ดังนั้น แม่บทประพันธ์แต่งโดยกวีธรรมดา แต่เมื่อนำมาจัดแสดงโดยนักแสดงที่มีฝีมือ เพื่อให้คนดูที่มีความรู้ได้ชม บทประพันธ์ก็ยอมได้รับการชื่นชมตามไปด้วย สะท้อนว่า บทประพันธ์จะดีได้ไม่ได้ขึ้นอยู่กับกวีผู้แต่งเพียงอย่างเดียว เหมือนการออกรวงของข้าวก็ไม่ได้ขึ้นอยู่กับผู้หว่านเพียงอย่างเดียวดังกล่าวข้างต้น

ตัวอย่างที่ 2

iṣṭātmajāḥ sapadi sāvaya eva devaḥ
śārdūlapotam iva yam pariṣya naṣṭaḥ/
tasyaiva buddhiviśikhena bhinadmi marma
varmībhaved yadi na daivam adṛśya rūpam//
(Kale, 1927: 90, 2.8)

ถ้าโชคชะตาที่มองไม่เห็นตัวไม่มาเป็นเกราะป้องกันเขาไว้ ข้าจะเอาเหล็ก

แหลม คือ ความฉลาดแทงจุดตายของคนคนนั้นซึ่งเพราะเล็งดูเขาเหมือน

ลูกเสือ พระเจ้านันทะพร้อมตระกูลที่รักลูกชายคนอื่นเหมือนลูก จึงถึงความ

พินาศสิ้นอย่างฉับพลัน

โคลกนี้ อามาทย์รากษสะกล่าวถึง ความมอกตัญญูของพระเจ้าจันทร์คุปตะที่ฆ่าเจ้านันทะผู้เล็งดูเขาเหมือนลูก โดยอ้างถึง การนำลูกเสือมาเล็งดู แต่ต่อมาก็ถูกมันฆ่าตายตามสัญชาติญาณของสัตว์ป่า

9) นิทรศนะ (nidarśana) คือ การเปรียบเทียบสิ่งใดสิ่งหนึ่งกับการกระทำหรือสิ่งที่เป็นอุทาหรณ์ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 33) ตำราทวารวาลิงการ (kāvyaālamkāra) กล่าวว่า นิทรศนะ คือ เมื่ออธิบายเฉพาะเจาะจงถึงการกระทำบางอย่าง เป็นการย้ำเตือนว่าควรเลียนแบบ โดยมีคำบอกนิทรศนะ คือ ยถา (yathā) อิว (iva) และวต (vat) (Naganatha Sastry, 1991: 66)

ในบทละครมูทรากรากษสะปรากฏนิทรศนะในองก์ที่ 1 โคลกที่ 10, องก์ที่ 6 โคลกที่ 3 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

ullamghayan mama samujjalataḥ pratāpam
kopasya nandakulakānanadhūmaketoḥ/

sadyaḥ parātmaparimānavivekamūdhah
kaḥ śālabhena vidhinā labhatāṃ vināśaṃ//
(Kale, 1927: 20, 1.10)

ใครระตอนนี้อยังโง่ แยกไม่ออกระหว่างกำลังของตนและของคนอื่นว่ามี
ขนาดไหน ขณะที่กระโดดข้ามเปลวเพลิงแห่งความโกรธของข้าที่ถูกโชติช่วง
ที่เป็นไฟป่าสำหรับราชวงศ์นั้นทะเล จึงต้องตายทันทีทันใดแบบเดียวกับแมลง
เม่าที่บินเข้ากองไฟ

โคลกนี้ กวีต้องการเปรียบว่า ราชวงศ์นั้นทะเลทำให้จัญญะโกรธโดยไม่คำนึงถึง
ความเก่งของจัญญะ จึงต้องถูกฆ่าตาย เหมือนอุทาหรณ์เรื่องแมงเม่าบินเข้ากองไฟ หมายถึง แมง
เม่าบินเข้าไปเล่นกับแสงไฟโดยไม่คำนึงถึงความร้อน จึงต้องถูกเผาตาย

ตัวอย่างที่ 2

atisayagurukena dānadarpena dantinaḥ
sajalajaladalilām udvahanto nadanti/
kaśāprahārabhayena jātakampottaraṅgāḥ
grhītajayanaśabdāḥ sampatanti samplavante turaṅgāḥ//
(Kale, 1927: 306, 6.3)

ช้างที่กำลังพุ่งออกไป ส่งเสียงคำรามเหมือนเมฆที่ทรงน้ำ เพราะความ
ก้าวร้าวจากการตกมันที่มีมากเกินไป ม้าที่กระเด็นสูงเหมือนเกิดคลื่นซัด
เพราะความกลัวที่ถูกตีด้วยแส้ (ทั้งหมด) กำลังหลังไหลเข้ามาปะทะกัน
โคลกนี้ กวีต้องการเปรียบ เสียงคำรามของช้าง เหมือนเสียงฟ้าคะนองรุนแรงที่
เกิดจากเมฆฝนที่มีความหนาแน่นของหยดน้ำมาก

10) สโหดติ (sahoti) คือ การกล่าวด้วยถ้อยคำเพียงคำเดียวถึงการกระทำของสิ่ง
2 สิ่ง ที่เกิดขึ้นพร้อมๆ กัน (กุสุมา รักษมณี, 2549: 31) ตำราสาहितยทรรปณะ ได้กล่าวถึง คำบอกส
โหดติที่แปลว่าพร้อมกัน คือ สห (saha) สารธม (sādham) สากม (sākam) (Kane, 1956: 176)

ในบทละครมูทรากรษสะปรากฏสโหดติในองก์ที่ 5 โศลกที่ 7 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

mitraṃ mamāyam iti nirvṛtacittavṛttiṃ
viśrambhatas tvayi niveśitasarvakāryam/
tātaṃ nipātya saha bandhujanāśrutoyair
anvarthato 'pi nanu rākṣasa rākṣaso 'si//
(Kale, 1927: 206, 5.7)

พ่อของข้าสบายใจ เพราะคิดว่าแกเป็นมิตรของเขา

จึงมอบงานทุกอย่างให้แกทำ ด้วยความไว้วางใจ

แกกลับฆ่าเขา ทำให้พวกญาติน้ำตาตก แกมันเป็นรักษสะ

สมชื่อจริงๆ

โคลงนี้ มือลังการแบบสโหกติ คือ ฆ่าพ่อพร้อมกับทำให้พวกญาติน้ำตาตก มีคำบอก สโหกติ คือ สห (saha)

11) ปริณามะ (pariṇāma) คือ อลังการที่พรรณนาถึงความเหมือนกันระหว่างสิ่ง สองสิ่งที่มีการทำหน้าที่หรือมีจุดร่วมที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งอาจจะมีเครื่องหมายเปรียบเทียบเป็นตัวคอย บ่งชี้หรืออาจจะเป็นเพียงศัพท์ขยาย แต่จะต้องประกอบด้วยอุปมานสิ่งที่นำมาเปรียบเทียบและอุปเมย สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ โดยทั้งสองต้องทำหน้าที่ที่มีจุดร่วมคล้ายคลึงกัน (พรภวิทย์ อุปชัย, 2564: 400) สอดคล้องกับตำราสาहितยพรรณณะที่ว่า ปริณามะ คือ สิ่งที่ถูกทับซ้อน (อุปเมย) ถูกให้ความหมาย ตามสิ่งที่ทับซ้อน (อุปมาน) ซึ่งมีสองเท่าตามที่ถูกทับซ้อนและไม่ถูกทับซ้อน (Kane, 1956: 176)

ในบทละครมัทรากรากษสะปรากฏปริณามะในองก์ที่ 3 โคลงที่ 6 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

iha yiracayan sādhvīm śiṣyaḥ kriyāṃ na nivāryate
tyajati tu yadā mārgam mohāt tadā gurur aṅkuśaḥ/
vinayarucayas tasmāt santaḥ sadaiva nirāṅkuśāḥ
parataram ataḥ svātantryebhyo vayaṃ hi parāṅmukhāḥ//
(Kale, 1927: 146, 3.6)

ในโลกนี้ ศิษย์ที่ประพฤติตัวอย่างถูกต้องจะไม่ถูกควบคุมโดยอาจารย์ แต่ถ้าหากเขาออกนอกเส้นทางเพราะความหลงผิด อาจารย์ก็จะเป็นผู้ทำหน้าที่ เหมือนขอช้าง ดังนั้นคนดีทั้งหลายผู้ที่ชื่นชอบในการปฏิบัติตามคำแนะนำ ของอาจารย์ จึงไม่ต้องมีผู้ควบคุมอยู่ตลอดเวลา ตัวเราเองก็ไม่ชอบความ เป็นอิสระมากไปกว่านี้

โคลงนี้ มีการเปรียบเทียบปริณามะตามนิยาม ที่มีอุปมาน คือ ความประพฤติ ของคนดี มีอุปเมยหรืออุปไมย คือ ความประพฤติของศิษย์ มีสาธารณธรรม คือ จะไม่ถูกควบคุม แสดงว่า สิ่งที่ถูกเปรียบเทียบ คือ ศิษย์ ที่นอกจากจะมีความหมายร่วมกับสิ่งที่เป็นหลักในการ เปรียบเทียบ คือ คนดี ที่มีความหมายว่า ศิษย์ที่เป็นคนดีเพราะปฏิบัติตามคำแนะนำของอาจารย์จะไม่ ถูกควบคุม แล้วยังมีความหมายอื่นอีก คือ ศิษย์ที่ประพฤติไม่ดีจะถูกอาจารย์ควบคุม

12) วยติเรก (vyatireka) คือ การเปรียบเทียบสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน แต่ยกให้ สิ่งหนึ่งเหนือกว่าอีกสิ่งหนึ่ง อาจเป็นอุปไมยเหนือกว่าอุปมาน หรือในทางกลับกันก็ได้ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 29) สอดคล้องกับตำราสาहितยพรรณณะ (Kane, 1956: 172)

ในบทละครมัทรากรากษสะปรากฏวยติเรกในองก์ที่ 1 โคลงที่ 14, 15, องก์ที่ 3 โคลงที่ 17, องก์ที่ 4 โคลงที่ 9, องก์ที่ 7 โคลงที่ 2, 5 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

aprājñena ca kātareṇa ca guṇaḥ syād bhaktiyuktena kaḥ

prajñāvikramaśālino 'pi hi bhavet kiṃ bhaktihīnāt
phalam/
prajñāvikramabhaktayaḥ samuditā yeṣāṃ guṇā bhūṭaye
te bhṛtyā nṛpateḥ kalatramitare sampatsu cāpatsu ca//
(Kale, 1927: 24, 1.15)

ราชเสวกที่ไม่ฉลาด ชี้ฉลาด แม้จะมีความจงรักภักดีจะมีประโยชน์อะไร
ราชเสวกที่ฉลาดกล้ำหาญมาก ก็จะมีประโยชน์อะไรถ้าขาดความจงรักภักดี
ราชเสวกที่ทำให้พระเจ้าแผ่นดินเจริญรุ่งเรืองคือ คนที่มีคุณสมบัติปรากฏให้
เห็น คือ ความฉลาด ความกล้าหาญและความภักดี คนอื่นนอกจากนี้ก็
เหมือนชายาของพระเจ้าแผ่นดินในยามเจริญรุ่งเรืองและในยามยากเข็ญ
(พระเจ้าแผ่นดินจะต้องเลี้ยงดู)

โคลกนี้ มีการเปรียบเทียบব্যติเรกแบบอุปไมยมีคุณสมบัติเหนือกว่าอุปมาน
แสดงว่า อำมาตย์ราชสขจะมีคุณสมบัติของราชเสวกครบทั้ง 3 แบบ ในขณะที่ราชเสวกทั่วไปมี
คุณสมบัติไม่ครบทั้ง 3 แบบ โดยมีอุปมาน คือ ราชเสวกทั่วไป อุปไมย คือ อำมาตย์ราชสข มีสา
ธารณธรรม คือ คุณสมบัติของราชเสวก 3 แบบ คือ ความฉลาด ความกล้าหาญ และความจงรักภักดี

ตัวอย่างที่ 2

yo nandamauryanṛpayoh paribhūya lokam
astodayau pratidiśann avibhinnakālam/
paryāyapātitaḥmoṣnam asarvagāmi
dhāmnātiśāyayati dhāma sahasradhāmnah// (Kale, 1927: 160, 3.17)

ผู้ทำให้โลกทั้งด้วยการแสดงการขึ้นและลงของเมารยะและ
เจ้านันทะเกิดขึ้นพร้อมกัน จึงทำให้ความรุ่งเรืองของตนเหนือแสงของ
พระอาทิตย์ซึ่งมีความร้อนและความเย็นเกิดขึ้นสลับกันและ
ไม่แทรกซึมไปทุกหนทุกแห่ง (เพราะมีกลางคืนกลางวัน)

โคลกนี้ มีการเปรียบเทียบব্যติเรกแบบที่อุปไมยมีคุณสมบัติเหนือกว่าอุปมาน
มีอุปมาน คือ แสงของพระอาทิตย์ที่ทำให้เกิดความร้อนและความเย็นสลับกันไปและไม่แทรกซึมไปทั่ว
เพราะยังมีทั้งกลางวันและกลางคืน อุปไมย คือ จาณักยะที่สามารถตั้งราชวงศ์เมารยะพร้อมกับทำลาย
ราชวงศ์นันทะและทำให้โลกทั้งไปทั่ว มีสาธารณธรรม คือ การทำให้สองสิ่งเกิดขึ้นและการแผ่ขยาย
ของอานุกาพ หมายความว่า จาณักยะมีความรุ่งเรืองเหนือแสงของพระอาทิตย์

13) วิโรธะ (virodha) คือ การกล่าวถึงลักษณะหรือการกระทำของสิ่งใดสิ่ง
หนึ่งที่ขัดแย้งกับที่ควรเป็นตามธรรมชาติ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 34) ตำราสาहितยทรรปณะ กล่าวว่า
เป็นความขัดแย้งกันระหว่างชาติหรือกำเนิด (jāti) กิริยาหรือการกระทำ (kriya) และทรัพย์หรือ
คุณสมบัติ (dravya) (Kane, 1956: 240)

ในบทละครมหารากษสะปรากฏวิโรธะในองก์ที่ 3 โศลกที่ 16, 23, องก์ที่ 5 โศลกที่ 8, องก์ที่ 7 โศลกที่ 4, 10 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

stuvanti śrāntāsyāḥ kṣitipatim abhūtair api guṇaiḥ
pravācaḥ kārpaṇyād yad avitathavāco 'pi puruṣāḥ/
prabhāvas tṛṣṇāyāḥ sa khalu sakalaḥ syād itarathā
nirihāṇām īśas tṛṇam iva tiraskāraṇiṣayaḥ//
(Kale, 1927: 160, 3.16)

การที่คนทั้งหลายปกติจะพูดความจริง แต่กลายเป็นผู้พูดโอ้อวด
เพราะความยากไร้ และสติพระเจ้าแผ่นดินจนลั่นอ่อนล้าด้วยคุณสมบัติ
ที่ไม่มีอยู่จริง ทั้งหมดนั้นก็เพราะอำนาจของความต้องการ
แต่สำหรับคนที่มีความต้องการหมดไปแล้ว พระเจ้าแผ่นดินก็จะเป็นเพียง
ของไร้ค่าดุจตั้งหญ้า

โศลกนี้ มีการเปรียบเทียบวิโรธะ คือ “คนทั้งหลายที่ปกติจะพูดความจริง แต่กลายเป็นพูดเท็จ” เพราะความโลภ แสดงความขัดแย้งทางการกระทำ

ตัวอย่างที่ 2

bhūṣaṇādyupabhogena prabhur bhavati na prabhuḥ/
parair aparibhūtajñas tvam iva prabhur ucyate//
(Kale, 1927: 170, 3.23)

เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าอย่างแท้จริง เพราะการบริโภคใช้สอยเครื่องประดับ
และสิ่งอื่นๆ คนที่ผู้อื่นไม่ดูแคลนคำสั่งเหมือนอย่างเธอ จึงจะถูกเรียกว่า
เป็นเจ้าอย่างแท้จริง

โศลกนี้ มีการเปรียบเทียบวิโรธะ คือ “เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าอย่างแท้จริง” ถ้ายังมีคน
ขัดคำสั่ง แสดงความขัดแย้งระหว่างชาติกำเนิดกับการกระทำ

14) วิภาวนา (vibhāvanā) คือ การกล่าวถึงผลต่างๆ ที่ไม่มีสาเหตุ เพื่อแสดง
ลักษณะพิเศษของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 34) สอดคล้องกับตำราสาहितยพรรณณะ
(Kane, 1956: 235)

ในบทละครมหารากษสะปรากฏวิภาวนาในองก์ที่ 2 โศลกที่ 6, องก์ที่ 3 โศลก
ที่ 1, องก์ที่ 7 โศลกที่ 11 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

ānandahetum api devam apāsya nandaṃ
saktāsi kiṃ kathaya svairiṇi mauryaputre/
dānāmburājir iva gandhagajasya nāśe
tatraiva kiṃ na cayale pralayaṃ gatāsi//
(Kale, 1927: 86, 2.6)

พระองค์ผู้ใจง่าย! จงบอกมาว่า ทำไมพระองค์จึงทิ้งเจ้านันทะผู้เป็นที่มาของ
ความสุข แล้วไปยึดติดอยู่กับโอรสของเมารยะ พระองค์ผู้มีใจอ่อนไหว!
ทำไม พระองค์ไม่หายตัวไป ณ ที่นั่น เหมือนสายของน้ำมันของช่างกลิ้งหอม
ในเวลาตาย

โคลกนี้ กล่าวถึงผล คือ พระลักษมีทิ้งเจ้านันทะผู้เป็นที่มาของความสุขไปอยู่กับ
พระเจ้าจันทรคุปตะ แต่ไม่มีสาเหตุ เพื่อแสดงว่าพระเจ้าจันทรคุปตะเหนือกว่าเจ้านันทะ

ตัวอย่างที่ 2

viguṇīkṛtakārmuko 'pi jetuṃ bhuvī jetavyam asau
samartha eva/
svapato 'pi mameva yasya tantre guravo jāgrati
kāryajāgarūkāh// (Kale, 1927: 316, 7.11)

แม้คนธนูจะไม่ได้ขึ้นสาย เขาก็สามารถที่จะเอาชนะสิ่งที่ควรชนะ
ในแผ่นดินได้ เพื่อผลประโยชน์ของเขา เหมือนผลประโยชน์ของเรา
แม้จะหลับอยู่ พวกครูทั้งหลายก็จะตื่นและระแวงระวังดูแลการงาน

โคลกนี้ กล่าวถึงผล คือ จาณักยะสามารถเอาชนะทุกสิ่งในโลกได้แม้ไม่ใช้อาวุธ
แต่ไม่มีสาเหตุ เพื่อแสดงว่า จาณักยะมีความสามารถมาก

15) วิเศษโยคติ (viśeṣokti) คือ การกล่าวถึงสาเหตุ แต่ไม่มีผลที่ควรจะมี เพื่อ
แสดงลักษณะพิเศษของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง (กุสุมา รัชชมนี, 2549: 33) สอดคล้องกับตำราสาहितยพรรณณะ
(Kane, 1956: 237)

ในบทละครมหาราชาษะปราชญ์วิเศษโยคติในองก์ที่ 6 โคลกที่ 7 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

deve gate divam atadvidhamṛtyuyogye
śaileśvaram tam adhikṛtya kṛtaḥ prayatnaḥ/
tasmin hate tanayam asya tathāpyasiddhir
daivam hi nandakulaśatrur asau na vipraḥ//
(Kale, 1927: 314, 6.7)

เมื่อราชา (นันทะ) ผู้ไม่สมควรมีความตายแบบนั้น ได้ไปสวรรค์แล้ว ข้าได้มี
ความพยายามตั้งปรวตศวรรษนี้เป็นราชา ครั้นเมื่อเขาถูกฆ่าตาย แม้กระนั้น
ลูกชายของเขาก็เป็นผู้ไม่สำเร็จ เพราะโชคชะตาเป็นศัตรูกับราชวงศ์นันทะ
ไม่ใช่กับพราหมณ์นั้น

โคลกนี้ กล่าวถึงสาเหตุ คือ อำมาตย์รากลักษะมีความพยายามหลายครั้งในการ
ตั้งราชวงศ์อื่นๆ แทนพระเจ้าจันทรคุปตะ แต่ไม่เป็นผล เพื่อแสดงเป็นนัยว่า พระเจ้าจันทรคุปตะมี
ความสามารถมาก

16) วิษมะ (viṣama) คือ อลังการที่มีการกล่าวถึงความไม่เหมาะสมหรือไม่ สอดคล้องกันของสองสิ่งหรือหลายสิ่ง เนื่องจากคุณลักษณะหรือการกระทำของสิ่งนั้นๆ ไม่สอดคล้อง กันและอยู่ร่วมกันไม่ได้ (Kane, 1956: 247 อ้างใน พรภวิทย์ อุปชัย, 2564: 416)

ในบทละครมูทราภาษะปรากฏวิษมะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 18, องก์ที่ 2 โศลก ที่ 15, องก์ที่ 3 โศลกที่ 16 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

puruṣasya jīvitavyaṃ viṣamād bhavati bhaktigrhītāt/
mārayati sarvalokaṃ yastena yamena jīvāmaḥ//
(Kale, 1927: 34, 1.18)

การเลี้ยงชีพของคนจะมีได้จากพระยมผู้นำกลัว เมื่อพระองค์ได้รับการเคารพ
บูชาของเขา พระองค์เอาชีวิตของทุกคนไป ข้ามีชีวิตอยู่ได้ด้วย (การเคารพ
บูชา) พระยม

โศลกนี้ มีการแสดงความไม่สอดคล้องกันของสองสิ่ง มี 2 คู่ ได้แก่ คู่ที่ 1 คือ การแสดงความจงรักภักดีต่อพระยม เพราะความกลัว ไม่ใช่เพราะความรัก และคู่ที่ 2 คือ ทุกคนมีชีวิต อยู่ได้เพราะพระยมผู้เอาชีวิตของทุกคนไป หมายถึง แม้ทุกคนรู้ว่าพระยมเป็นผู้ทำให้ทุกคนตาย แต่ทุก คนก็ยังจงรักภักดีบูชาพระยม เพื่อให้พระยมผู้แม้จะเป็นเทพแห่งความตายช่วยจัดอุปสรรคในการหา เลี้ยงชีพ

ตัวอย่างที่ 2

kaṛṇeneva viṣāṅganaikapuruṣavyāpādinī rakṣitā
hantum śaktir ivārjunam balavatī yā candraguptam mayā/
sā viṣnor iva viṣnuguptahatakasyātyantikaśreyase
haiḍimbeyam ivaitya parvatanṛpaṃ tadvadhyam
evāvadhīt// (Kale, 1927: 104, 2.15)

ข้าเก็บหญิงยาพิษที่เก่งที่จะฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้เพื่อฆ่าจักรพรรดื
เหมือนกรรณะเก็บหอกวิเศษ ที่ฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้ฆ่าอรชุน
แต่หญิงยาพิษคนนั้นได้มาถึงตัวปรรวเตศวร ซึ่งเป็นเป้าสังหาร
ของวิษณุคูปตะแล้ว ฆ่าเขา ทำให้วิษณุคูปตะโชคดียัง
เหมือนกับที่หอกวิเศษ (ของกรรณะ) มาถึงลูกของนางหิติมพา (ฆโฏตกจะ)
อันเป็นเป้าสังหารของพระกฤษณะแล้ว ฆ่าเขา ทำให้พระกฤษณะโชคดี
อย่างยิ่ง

ตัวอย่างที่ 3

kanyā tasya vadhāya yā viṣamayī gūḍhaṃ prayuktā mayā
daivāt parvatakas tayā sa nihato yas tasya rājyārddhahṛt/
ye śastreṣu ca praṇihitās tair eva te ghātītā

mauryasyaiva phalanti paśya vividhaśreyāmsi
mannīṭayah// (Kale, 1927: 104, 2.16)

ผู้หญิงที่ทำด้วยยาพิษที่ฉันท้างไว้อย่างลับๆ เพื่อฆ่ามัน แต่หญิงคนนั้น
กลับไปฆ่าปรวตกะ ซึ่งมีส่วนแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งของมัน
เพราะโชคร้าย พวกคนที่ฉันท้างให้ทำร้ายมันด้วยอาวุธและยาพิษ
ก็ได้ถูกมันสังฆ่าโดยใช้อาวุธและยาพิษนั่นเอง ดูซิ แผนการของฉันท้าง
มันให้ผลที่ดีเยี่ยมชนิดต่างๆ แก่เมารยะนั่นเอง

ตัวอย่างที่ 2 และที่ 3 มีการแสดงความไม่สอดคล้องกันของสองสิ่ง คือ อุบาย
ของอำมาตย์รากลษะที่วางไว้ฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะได้ย้อนกลับไปให้ผลดีแก่พระเจ้าจันทรคุปตะ

17) อสังคติ (asaṅgati) คือ อสังการที่เมื่อเหตุและผลอยู่คนละที่⁷¹

ในบทละครมูทรากรากษสะปรากฏอสังคติในองก์ที่ 1 โศลกที่ 18, องก์ที่ 3
โศลกที่ 32, องก์ที่ 7 โศลกที่ 16 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

sa doṣaḥ sacivasyaiva yad asatkurūte nṛpaḥ/
yāti yantuḥ pramādena gajo vyālatvavācyatām//
(Kale, 1927: 196, 3.32)

มันเป็นความผิดของอำมาตย์นั่นแหละ ถ้าพระเจ้าแผ่นดิน

ไม่ประทานเกียรติยศแก่เขา ช้างได้รับการตำหนิว่า เป็นช้างร้าย

ก็เพราะความงุนนั้นแหละ ไม่ใช่ใจดูแล

ตัวอย่างนี้ มีการแสดงเหตุและผลที่อยู่คนละที่ 2 คู่ โดยคู่ที่ 1 มีผล คือ การที่
พระเจ้าแผ่นดินไม่ให้เกียรติอำมาตย์ มีสาเหตุ คือ อำมาตย์ไม่สั่งสอน ไม่ได้มาจากอุปนิสัยของพระเจ้า
แผ่นดินเอง คู่ที่ 2 มีผล คือ การที่ช้างถูกตำหนิว่าร้าย มีสาเหตุ คือ ความงุนไม่ใช่ใจดูแล ไม่ได้มาจาก
สันดานของช้างเอง

18) อรรถาปัตติ (arthāpatti) คือ อสังการที่ความจริงของสิ่งหนึ่งถูกอนุมานจาก
ความจริงของอีกสิ่งหนึ่ง โดยสอดคล้องกับนยายะ “กิ้งไม้และเค้ก” หมายถึง เมื่อมีเค้กนุ่มวางอยู่บน
กิ้งไม้แข็ง หนูก็กินกิ้งไม้แข็งนั้นด้วยเพราะคิดว่าเป็นเค้กนุ่ม⁷²

ในบทละครมูทรากรากษสะปรากฏอรรถาปัตติในองก์ที่ 1 โศลกที่ 20, 21, องก์ที่
3 โศลกที่ 27, องก์ที่ 4 โศลกที่ 1, 11, องก์ที่ 7 โศลกที่ 13 ตามตัวอย่างดังนี้

⁷¹ kāryakāraṇayorbhinnadeśatāyāmasaṅgatiḥ / (สาหิตยทรรปณะ 10.69 อ้างถึงใน
Chakravarty, 2015: 81)

⁷² daṅḍāpūpikayānyārthāgamor 'thāpattiraṣyate/ (สาหิตยทรรปณะ 10.83 อ้างถึงใน
Chakravarty, 2015: 82)

ตัวอย่างที่ 1

kaulūtaś citravarmā malayanarapatiḥ siṃhanādo
 ṛṣiṃhaḥ kāśmīraḥ puṣkarākṣaḥ kṣataripumahimā
 saindhavaḥ sindhuṣeṇaḥ/
 meghākhyāḥ pañcamo 'smin pṛthuturagabalah
 pārasīkādhiraḥ nāmān yeṣāṃ likhāmi dhruvam aham
 adhunā citraguptaḥ pramārṣtu// (Kale, 1927: 50, 1.20)

จิตรวรมันราชาของชาวกุลบุตร นฤลิงหะลิงหนาทเจ้าแห่งแคว้นมลยะ

บุษกรากษะแห่งกัศมีระ ลินธุษณะแห่งแคว้นลินธุ ผู้ทำลายความยิ่งใหญ่ของ

ศัทรู องค์ที่ 5 ในจำนวนนี้ มีพระนามว่าเมฆะเป็นเจ้าของพวกปารลี

(เปอร์เซีย) มีกองทัพม้าที่ใหญ่ ข้าจะจดชื่อของพวกเขาไว้แน่นอน ตอนนี้

ขอให้จิตรคุปตะจงลบชื่อพวกเขาเถอะ

ตัวอย่างนี้ มีอสังการแบบบรรณาปตติ คือ คำกล่าวที่ว่า “ขอให้จิตรคุปตะจงลบชื่อพวกเขาเถอะ” แสดงว่า จิตรคุปตะผู้เป็นเทวดารักษาทะเบียนคนตายของพระยม ไม่สามารถลบชื่อคนตายจากทะเบียนของพระยมได้ จึงอนุমানได้ว่า ราชาทั้ง 5 องค์ จะต้องตายอย่างแน่นอน

19) สมุจจยะ (samuccaya) คือ อสังการที่ใช้แสดงให้เห็นว่า เมื่อเหตุหนึ่งมีมากพอจะเกิดผล ก็ยังมีเหตุอื่นที่ทำให้เกิดผลอย่างเดียวกัน โดยสอดคล้องกับนยายะ “ลานนวดข้าวและนกพิราบ” ที่หมายถึง เมื่อบนลานนวดข้าวมีนกพิราบจำนวนมากไม่ว่าจะอายุเท่าไรก็ตามในเวลาเดียวกัน ต่างก็แย่งกันเก็บเมล็ดข้าวกิน⁷³ แสดงว่า ผลเดียวกันมาจากหลายสาเหตุในเวลาเดียวกัน

ในบทละครมหารากษสะปรากฎสมุจจยะในองก์ที่ 4 โศลกที่ 2, 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100 โศลกที่ 15, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100

ตัวอย่างที่ 1

mama vimṛṣataḥ kāryārambhe vidher avidheyatām
 api ca kuṭilām kauṭilyasya pracintayato matim/
 atha ca vihite matkṛtyānām nikāmam upagrahe
 katham idam ihety unnidrasya prayāty anīṣaṃ niśā//
 (Kale, 1927: 202, 4.2)

ทั้งๆ ที่ข้าคิดอย่างรอบคอบในตอนเริ่มแผนการถึงความที่เราไม่อาจควบคุม

ชะตากรรมได้ และคิดอย่างรอบคอบเกี่ยวกับความคิดที่คดงอของแกฎฏิลยะ

⁷³ samuccayo 'yamekasmin sati kāryasya sādḥake /
 khalekapotikānyāyāttatkarah syātparo 'pi cet // (สาหิตยทรปณะ 10.84 อ้างถึงใน
 Chakravarty, 2015: 77)

แต่อุปสรรคก็เกิดขึ้นจนได้กับแผนการของข้า เวลากลางคืนของข้าจึงผ่านไป
โดยที่ข้าไม่ได้นอนเพราะคิดว่า “สิ่งนี้มันเกิดขึ้นได้อย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้”

ตัวอย่างนี้ มีผลการกระทำเดียวมาจากหลายสาเหตุ คือ แม้อำมาตย์รากษสจะ
หาทางป้องกันสาเหตุของความล้มเหลวของแผนการที่จะเกิดจากอุบายของจาณักยะทุกวิถีทางแล้ว
แต่แผนการของอำมาตย์รากษสก็ถูกทำลายจากอุบายอื่นของจาณักยะที่อำมาตย์ก็คาดไม่ถึง

ตัวอย่างที่ 2

tvayyutkrṣṭabale 'bhiyoktari nṛpe nandānurakte pure
cāṇakye calitādhikāravimukhe maurye nave rājani/
svādhīne mayi (ityarddhokte lajjāṃ nāṭayan)
mārgamātrakathanavyāpārayogodyame
tvadvāñchāntarītāni samprati vibho tiṣṭhanti sādhyāni
naḥ// (Kale, 1927: 232, 4.15)

ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงอำนาจ! เมื่อพระองค์ ราชอาณาจักรโงมตีมีกองทัพที่ยอดเยี่ยม
เมื่อเมืองยังจงรักภักดีต่อนันทะ เมื่อจาณักยะไม่เกี่ยวข้องเพราะถูกปลด
จากอำนาจหน้าที่ เมื่อเมารยะเป็นราชาใหม่ เมื่อหม่อมฉันมีอิสรภาพ
(พูดยังไม่จบแสดงท่าอายๆ) พยายามที่จะทำงานเพียงเพื่อบอกทางเท่านั้น
เป้าหมายที่พวกเราจะต้องบรรลุ มีอยู่แล้วในตอนนี้อย่างไรก็ตามถูกขวางกั้นไว้
โดยความต้องการของพระองค์เท่านั้น (ว่าจะโงมตีหรือไม่)

ตัวอย่างนี้ แสดงให้เห็นว่ามีหลายสาเหตุที่จะนำไปสู่ความสำเร็จ ถ้าพระราช
กุมารมลายจะยกทัพไปโงมตีเมืองปาฏลิบุตรในตอนนี้ได้แก่ มีกองทัพยอดเยี่ยม ยังมีคนจงรักภักดี
ต่อเจ้านันทะอยู่คอยให้ความร่วมมือโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ จาณักยะถูกปลดออกจากตำแหน่ง
มหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ พระเจ้าจันทรคุปตะเป็นราชาใหม่จึงยังไม่มีประสพการณ์และยัง
ไม่มีคนที่จงรักภักดี และพระราชกุมารมลายก็มีอำมาตย์รากษสคอยให้คำปรึกษา

20) **ปริสังขยา (parisaṃkhyā)** คือ อสังการที่กล่าวลักษณะอันเป็นของสำคัญ
จำกัดไว้กับสิ่งหนึ่งโดยเฉพาะเพื่อกันลักษณะอันนั้นออกจากสิ่งอื่นๆ (ลัลลนา ศิริเจริญ, 2525: 81)
ส่วนตำราสาหิตยธรปณะกล่าวว่า ปริสังขยา คือ เมื่อวัตถุที่ไม่ว่าจะถูกถามหรือไม่ถูกถาม ถูกแสดง
ออกมาโดยตรงด้วยคำพูด ในที่สุดก็จบลงด้วยการละทิ้งวัตถุอื่นที่คล้ายกัน⁷⁴

⁷⁴ praśnādapraśnato vāpi kathitādvastuno bhavet /
tādṛganyavyapohaścecchābda ārho 'thavā tadā // parisaṃkhyā--(สาหิตยธรปณะ 10.84 อ้าง
ถึงใน Chakravarty, 2015: 84)

ในบทละครมูทรากรากษสะปรากฏปริสังขยาในองก์ที่ 2 โศลกที่ 20, องค์กรที่ 5 โศลกที่ 14, 18, 20, องค์กรที่ 6 โศลกที่ 17 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

smṛtaṃ syāt putradārāṇāṃ viśmṛtāḥ svāmibhaktayaḥ/
caleṣvartheṣu lubdhena na yaśaḥsvanapāyīṣu//
(Kale, 1927: 286, 5.14)

ความภักดีทั้งหลายต่อเจ้านายถูกลืมแล้วโดยศกภูทาสะ ผู้โลภในทรัพย์ที่ไม่
จีรังยั่งยืน แต่ไม่โลภในเกียรติยศที่ไม่เสื่อมสลาย เขาคงจะนึกถึงแต่บุตร
และภรรยา

ตัวอย่างนี้ แสดงให้เห็นลักษณะต่างๆ ของศกภูทาสะที่ทำให้เขาทรยศ แต่เพราะ
ความเป็น “ผู้ไม่โลภในเกียรติยศที่ไม่เสื่อมสลาย” เป็นลักษณะสำคัญที่สุดที่ทำให้เขาเป็นผู้ทรยศ
แน่นอน

21) กาวยลึงคะ (kāvyalinga) คือ อลังการที่แสดงเหตุผลให้มีขึ้นเชิงแบบกวี
ซึ่งเหตุอันนี้อาจจะอยู่ในรูปประโยคหรือบทก็ได้ (Kane, 1956: 219 อ้างถึงในพรภวิทย์ อุปชัย, 2564: 431)

ในบทละครมูทรากรากษสะปรากฏกาวยลึงคะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 15, 17, 19,
26, องค์กรที่ 2 โศลกที่ 8, 9, 10, 12, 20, 21, 22, 23, องค์กรที่ 3 โศลกที่ 4, 5, 8, 14, 29, 33, องค์กรที่ 4
โศลกที่ 1, 6, 11, 12, องค์กรที่ 5 โศลกที่ 3, 4, 12, 15, 18, 19, 24, องค์กรที่ 6 โศลกที่ 2, 8, 17, 20, 21,
องค์กรที่ 7 โศลกที่ 9, 13, 17 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

prānamata yamasya caraṇau kim kāryaṃ daivatair
anyaiḥ/
eṣa khalvanyabhaktānāṃ harati jīvaṃ parisphurantam//
(Kale, 1927: 118, 1.17)

จงไหว้บาทของพระยม เทพองค์อื่นๆ ไม่มีประโยชน์อะไร/

พระยมนั้นแหละจะเอาชีวิตที่กระเสือกกระสนของคนที่เคารพบูชาเทพองค์
อื่นไป

ในโศลกนี้ แสดงให้เห็นว่า ข้อความบรรทัดที่ 2 เป็นผลที่สนับสนุนข้อความใน
บรรทัดที่ 1 หมายถึง จงบูชาพระยม เพราะบูชาเทพองค์อื่นไม่มีประโยชน์ มีผลที่สนับสนุนเหตุอันนี้ คือ
พระยมจะเอาชีวิตคนที่บูชาเทพองค์อื่น เป็นการแสดงเหตุผลอย่างมีขึ้นเชิงของกวี

22) เศลษะ (śleṣa) คือ การเล่นคำด้วยการใช้คำเดียวที่มี 2 ความหมาย อาจเป็น
คำพ้องรูปและพ้องเสียง (กุสุมา รักษมณี, 2549: 31) สอดคล้องกับตำราสาหิตยทรปณะ (Kane,
1956: 196)

ในบทละครมหารากษสะปรากฏเศสชะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 5, 6, องก์ที่ 3 โศลกที่ 17 และองก์ที่ 4 โศลกที่ 3, 18 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

guṇavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavanānīvidye kāryācārye drutam upehi//
(Kale, 1927: 10, 1.5)

ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลুবรรคสาม⁷⁵ เหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉัน ผู้ชี้้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอเธอจงมาอย่างรวดเร็ว

ไอ้ (นิตี) ที่มีคุณทก⁷⁶ ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่⁷⁷ ทำให้บรรลุสภาพสาม⁷⁸ เหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ชี้้นำการงาน (ของสายลับ) ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว

โศลกนี้ มีอสังการแบบเศสชะ คือ คำคำเดียวที่มี 2 ความหมาย แสดงคุณสมบัติของภรรยาของบ้านเปรียบเทียบกับนิตีหรือนโยบายการปกครองของบ้านเมือง มีคำว่า “guṇa” หมายถึง คุณความดีของภรรยากับคุณทก ที่เป็นนโยบายบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ คำว่า

⁷⁵ บรรคสาม คือ ธรรมะ อรรถะ กามะ อยู่ในปุรุชาณะสี่หรือความปรารถนาในชีวิตมนุษย์สี่ประการ ประการสุดท้ายคือ โมกษะ

⁷⁶ คุณทก ที่เป็นนโยบายบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ ประกอบด้วย (1) สนธิ (sandhi) สันติภาพหรือการทำสัญญาสงบศึก (2) วิครหะ (vigraha) การช่วยยุทธหรือการทำสงคราม (3) ยานะ (yāna) การเคลื่อนทัพไปโจมตีศัตรู (4) อาสนะ (āsana) การตั้งมั่นหรือรอเวลาเคลื่อนทัพ (5) ไทวธิภาวะ (dvaidhībhāva) การใช้อุบายซ้อน เช่น ทำให้ศัตรูแตกแยกกันหรือเป็นพันธมิตรกับศัตรูของศัตรู และ (6) สัมสรายะ (saṁśraya) การหลบภัยภายใต้ฝ่ายที่มีกำลังมากกว่า (Narain, 2005: 523)

⁷⁷ อุบายสี่ เป็นวิธีดำเนินการที่ใช้ร่วมกับคุณทก ประกอบด้วย (1) สามะ (sāma) การผูกไมตรี (2) ทานะ (dāna) การให้รางวัล (3) เกทะ (bheda) การช่วย (4) ทัณฑะ (daṇḍa) การลงโทษหรือการปราบปราม (Narain, 2005: 689-690)

⁷⁸ สภาพสาม เงื่อนไขประกอบการตัดสินใจระหว่างการจัดตั้งมั่นในคุณทกว่า จะโจมตีเพื่อทำสงครามหรือไม่โจมตีเพื่อสงบศึก โดยพิจารณาจากสภาพของประภคติ (prakṛti) หรือองค์ประกอบของราชอาณาจักร 7 ประการของทั้งฝ่ายตนและฝ่ายศัตรู คือ (1) สวามี (swami) คือ ราชา (2) อำมาตย์ (amātya) คือ มนตรี (3) ชนบท/ราษฎร (janapada/rāṣṭra) คือ ชนบทหรือดินแดน (4) ทุรงค์/ปุระ (durga/pura) คือ ป้อมปราการ (5) โกศะ (kośa) คือ คลัง (6) ทัณฑะ/พละ (daṇḍa/bala) คือ กองทัพ (7) มิตร (mitra) คือ พันธมิตร

สภาพสาม ประกอบด้วย (1) กษยะ (kṣaya) ความอ่อนแอในองค์ประกอบของรัฐ (2) สถานะ (sthāna) ความเท่าเทียมกันในองค์ประกอบรัฐ (3) วฤทธิ (vṛddhi) ความเจริญหรือความแข็งแกร่งกว่าศัตรู (Narain, 2005: 511, 515)

“upāya” หมายถึงวิธีการที่ภรรยาใช้บริหารกิจการภายในครอบครัวกับอุปายาสี ที่เป็นวิธีดำเนินงานที่ใช้ร่วมกับคุณทัก และคำว่า “trivarga” หมายถึง วรรคสามกับสภาพสาม

23) วโภรกติ (vakrokti) คือ การยอมรับความหมายที่แตกต่างของประโยคโดยการใช้เสลชะในคำ (คำสองความหมาย) หรือการเปลี่ยนน้ำเสียง⁷⁹ หรือการใช้คำพูดที่บิดเบือน อ้อม ค้อม กำกวม

ในบทละครมัทราการกษปะปรากฏวโภรกติในบทนาทานที องค์กรที่ 1 โศลกที่ 1 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

dhanyā keyaṃ s̥hitā te śirasi śasikalā kiṃ nu nāmaid
asyā nāmaivāsyās tad etat paricitam api te vismṛtaṃ kasya
hetoh/
nārīm pṛcchāmi nendum kathayatu vijayā na pramāṇaṃ
yadīndur devyā nihnotum icchor iti surasaritaṃ sāṅghyam
avyād vibhorvah //(Kale, 1927: 2, 1.1)

ปารวตี

หญิงผู้โชคดีที่อยู่บนเศียรของท่านคนนั้นคือใคร

พระศิวะ

(มันคือ) เสี่ยวจันทร์

ปารวตี

มันเป็นชื่อของเธอหรือ

พระศิวะ

นั่นแหละคือชื่อของหญิงคนนั้น ทำไมเธอสิมัน แม้เธอรู้จักมัน

ปารวตี

ฉันถามถึงผู้หญิงไม่ใช่พระจันทร์

พระศิวะ

ถ้าไม่เชื่อว่าเป็นพระจันทร์ ก็จงถามวิชา

⁷⁹ anyasyānyārthakaṃ vākyamanyathā yojayedyaḍi /
anyaḥ śleṣeṇa kākvā vā sā vakroktistato dvidhā //(สาหิตยทรปณะ 10.84 อ้างถึงใน
Chakravarty, 2015: 59)

ผู้กำกับ

ขอให้การพูดกำกวมของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้า (พระศิวะ) ผู้ปรารถนาเพื่อปกปิด
แม่น้ำสวรรค์ (แม่น้ำคงคา) จากพระเทวีดังกล่าว จึงปกป้องท่านทั้งหลาย
โคลกนี้ มีอสังการแบบวโกรติ คือ พระนางปารวตีต้องการจะรู้ความจริงว่าใคร
คือหญิงผู้โชคดี (ในความจริง คือ พระนางคงคา) ที่อยู่บนพระเศียรของพระศิวะ พระศิวะตอบด้วย
คำพูดกำกวมว่า เสี่ยวจันทร์ คือ สิ่งที่อยู่บนพระเศียรของพระองค์ เพื่อหลีกเลี่ยงการกล่าวถึงพระนาง
คงคาซึ่งจะทำให้พระนางปารวตีหึงหวง บทนาถที่บทนี้แต่งด้วยสรุทธราฉันท์ ตามความนิยม (อนงค์
นาคสวัสดิ์, 2522: 115) โดยกวีตั้งใจใช้อสังการแบบวโกรติเพื่อบอกเป็นนัยว่า เหตุการณ์ตลอดทั้ง
เรื่องจะดำเนินไปตามอุบายคดโกงของจามักยะ

24) อรรถนตรันยาสะ (arthāntaranyāsa) คือ การหาหลักฐานมายืนยันสิ่งที่
กล่าวถึง อาจเป็นการยกหลักทั่วไปมาสนับสนุนกรณีเฉพาะ หรือยกกรณีเฉพาะมาสนับสนุนหลักทั่วไป
ก็ได้ หลักทั่วไปที่นิยมยกมาอ้างมักเป็นคำพังเพยหรือสุภาษิต (กุสุมา รักษมณี, 2549: 33) สอดคล้อง
กับตำราสาहितยทรรปณะ (Kane, 1956: 214)

ในบทละครมูทราลักษสะปรากฏอรรถนตรันยาสะในองก์ที่ 1 โศลกที่ 18, 22,
องก์ที่ 2 โศลกที่ 7, 11, 18, องก์ที่ 4 โศลกที่ 18, 22, องก์ที่ 5 โศลกที่ 2, องก์ที่ 6 โศลกที่ 7, องก์ที่
7 โศลกที่ 3, 14, 18 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

prthivyām kiṃ dagdhāḥ prathitakuḥ bhūmipatayah
patim pāpe, mauryam yad asi kulahīnam vṛtavatī/
prakṛtyā vā kāśaprabhavakusumaprāntacapalā
purandhrīnām prajñā puruṣaguṇavijñānavimukhī//
(Kale, 1927: 88, 2.7)

โอ้หญิงชั่วช้า! พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายผู้ถือกำเนิดในตระกูลที่โด่งดังบน
แผ่นดินถูกเผาหมดแล้วหรือ พระองค์จึงเลือกมารยะผู้มีตระกูลต่ำเป็นสามี/
หรือว่าปัญญาของผู้หญิงทั้งหลายโดยธรรมชาติแล้วอ่อนไหว เหมือนปลาย
ดอกต้นซึกไม่สนใจที่จะรู้คุณค่าของผู้ชาย

โคลกนี้ มีอสังการแบบอรรถนตรันยาสะ คือ ข้อความสองบรรทัดหลังเป็น
หลักการทั่วไปที่ยกมาสนับสนุนข้อความสองบรรทัดแรกที่เป็นกรณีเฉพาะ หมายถึง พระลักษมีเลือก
สามีโดยไม่สนใจจะรู้คุณค่าของผู้ชาย จึงเลือกพระเจ้าจันทร์คุปตะผู้มีตระกูลต่ำเป็นสามีแทนที่จะเลือก
พระเจ้าแผ่นดินผู้มีตระกูลโด่งดังเป็นสามี เพราะพระลักษมีมีสติปัญญาเหมือนผู้หญิงทั่วไปที่อ่อนไหว
เหมือนปลายดอกต้นซึกที่ไม่สนใจจะรู้คุณค่าของผู้ชาย

25) อปรัสตุตประคังสา (aprastutaprasāmsā) คือ การกล่าวสรรเสริญโดยอ้อม สิ่งที่ต้องการสรรเสริญมิได้ถูกเอ่ยถึง แต่เป็นที่เข้าใจว่าเป็นต้นเหตุของคำกล่าวนั้น (กุสุมา รัชชมนี, 2549, 35) ส่วนตำราสาहितยพรรณณะกล่าวว่า เมื่อสิ่งพิเศษมาจากสิ่งทั่วไป สิ่งทั่วไปมาจากสิ่งพิเศษ สาเหตุมาจากผล ผลมาจากสาเหตุ สิ่งที่เหมาะสมกันมาจากสิ่งที่คล้ายกัน หมายความว่า สิ่งที่น่ามาแต่ ละสิ่งเป็นข้อสงสัยและสิ่งที่ตามมาไม่เป็น เรียกว่า อปรัสตุตประคังสา ซึ่งมี 5 กลุ่ม⁸⁰

ในบทละครมัทรากรากษสะปรากฏอปรัสตุตประคังสาในองก์ที่ 1 โศลกที่ 3, 8, องก์ที่ 3 โศลกที่ 32, องก์ที่ 4 โศลกที่ 4, 8, 14, องก์ที่ 5 โศลกที่ 4, 8, 12, องก์ที่ 7 โศลกที่ 3, 6, 14, 16 เป็นต้น ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

āsvāditadviradaṣṇitaṣṇaśobhāṃ
sandhyāruṇām iva kalām śaśalāñchanasya/
jṛmbhāvidāritamukhasya mukhāt sphurantīm
ko hartum icchati hareḥ paribhūya daṃṣṭrām//
(Kale, 1927: 18, 1.8)

ใครนะต้องการที่จะใช้กำลังดึงเอาเขี้ยวที่เงี้ยวที่เงี้ยว ที่มีสีแดงด้วยเลือดของช้างที่
มันได้กินไปแล้ว ที่เหมือนเสี้ยวพระจันทร์ที่แดงเพราะยามสนธยา ไปจาก
ปากของสิงโตที่กำลังอ้าปากหา

โศลกนี้ มีอสังการแบบอปรัสตุตประคังสา คือ การกล่าวสรรเสริญจากนักยกะโดย
อ้อมว่า ไม่มีใครสามารถทำร้ายพระเจ้าจันทร์คูปตะได้ตราบใดที่พระองค์ยังมีจากนักยกะผู้มีความ
เก่งกล้าสามารถคอยรักษาความปลอดภัย

ตัวอย่างที่ 2

candanadāsa
(sabāṣpam) hā dhik hā dhik! asmādrśānām api nityam
cāritrabhaṅgabhīruṇām corajanocitaṃ maraṇam bhavatīti
namaḥ kṛtāntāya/ athavā na nṛsāmsānām udāsīneṣvitareshu vā
viśeṣo 'sti/ tathāhi---
muktavā āmiṣāṇi maraṇabhayena tṛṇair jīvantam/
vyādhānām mugdhahariṇam hantum ko nāma nirbandhaḥ//
(Kale, 1927: 342, 7.3)

⁸⁰ kvacidviśeṣaḥ sāmānyātsāmānyam vā viśeṣataḥ /
kāryānimittam kāryam ca heteratha samātsamam // aprastutātprastutam cedgamyate
pañcadhā tataḥ / aprastutaprasāmsā syād--// (สาहितยพรรณณะ 10.58-59 อ้างถึงใน Chakravarty,
2015: 87 - 88)

จันทนทาสะ

(น้ำตาไหล) นำเศร้าใจจริงๆ คนแบบพวกเราแม้จะกลัวว่า จะทำผิดต่อหน้าที่ก็ ยังประสบกับความตายที่เหมาะสมกับพวกโจรเป็นประจำ ดังนั้นข้าขอไหว้เทพ แห่งความตาย ไม่เช่นนั้น สำหรับผู้ที่โหดร้ายแล้วจะไม่มี ความแตกต่างระหว่าง คนที่อยู่เฉยๆ ไม่ทำอะไรกับคนที่ทำงานจริงจัง เพราะว่า

พวกพรานช่างมีความต้องการที่ไม่ลดละเลยที่จะฆ่ากวางที่ไร้เดียงสา

ทั้งๆ ที่มันไม่กินอาหารที่เป็นเนื้อ กินแต่หญ้าเลี้ยงชีวิตเพราะกลัวความตาย

โคลกนี้ มีอสังการแบบอุปสรรคตประคังสาตามนิยามที่ว่า สิ่งที่น่ามาเป็นข้อสงสัย สิ่งก็ตามมาไม่มี หมายความว่า จันทนทาสะรำพันกับตัวเองเชิงคำถามว่า ทำไมเขาผู้ซื่อสัตย์ต่อหน้าที่ คือ รักษาครอบครัวของอำมาตย์ไว้ตามสัญญาที่ให้ไว้กับอำมาตย์ ไม่ส่งมอบให้ทางการ แต่ก็ยังต้องถูก ตัดสินประหารชีวิต เหมือนพวกโจรที่ปกติจะทำความชั่ว อาจเป็นเพราะเทพแห่งความตายเป็นผู้ โหดร้ายจึงเอาชีวิตทุกคนไปโดยไม่แยกแยะว่าใครเป็นใคร เช่นเดียวกับพวกพรานที่ฆ่าสัตว์ทุกชนิด แม้กระทั่งกวางที่ไร้เดียงสากินแต่หญ้าเลี้ยงชีวิต

26) ปริกร (parikara) คือ อสังการที่มีการพรรณนาด้วยการใช้คำบ่งบอก คุณลักษณะหรือคำคุณศัพท์ที่สำคัญของตัวละครมาขยายจำนวนมากอย่างเหมาะสม ซึ่งเป็นการ พรรณนาเพื่อให้เห็นรายละเอียดของภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องกัน (Kane, 1956: 194 อ้างถึงใน พรภวิทย์ อุปชัย, 2564: 404)

ในบทละครมหารากษสะปรากฏปริกรในองก์ที่ 1 โศลกที่ 5, องก์ที่ 2 โศลกที่ 5, 10, องก์ที่ 3 โศลกที่ 4, 12, องก์ที่ 4 โศลกที่ 11, องก์ที่ 5 โศลกที่ 5 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

nedam vismṛtabhaktinā na viṣayavyāsaṅgarūdhātmanā
prānapracyutibhīrunā ca na mayā nātmapratiṣṭhārthinā/
atyartham paradāsyam etya nipuṇaṃ nītau mano dīyate
devaḥ svargagato 'pi sātravavadhenārādhitaḥ syād iti//
(Kale, 1927: 86, 2.5)

ข้าเมื่อเข้าไปเป็นทาสของคนอื่นก็ให้ความสนใจอย่างยิ่งยวดและระมัดระวัง ในการปกครอง ไม่ใช่เพราะลืมนความจงรักภักดี ไม่ใช่เพราะมีใจยึดติดอยู่กับ ความสุขทางโลก ไม่ใช่เพราะกลัวจะเสียชีวิต และไม่ใช่เพื่อทำให้ตัวเอง โดดเด่น แต่เพราะคิดว่า พระราชาแม้จะสวรรคตแล้วก็อาจจะทรงพอ พระทัย เพราะความพินาศของศัตรู

โคลกนี้ มีอสังการแบบปริกร คือ อำมาตย์รากษสะกล่าวพรรณนาถึงคุณลักษณะ มากมายของตนที่แม้จะอยู่ในฐานะทาสของคนอื่นก็ยังจงรักภักดีต่อเจ้านายเก่า

27) สวภาโวक्ति (svabhāvokti) คือ การกล่าวถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งตามสภาพที่เป็นอยู่ โดยธรรมชาติ โดยไม่นำความรู้สึกของกวีเข้าไปแทรกมากนัก อาจมีการใช้ภาพพจน์บ้างเล็กน้อย มักเป็นบทพรรณนาสัตว์หรือต้นไม้ (กุสุมา รักษมณี, 2549: 27) สอดคล้องกับตำราสาहितยทรปณะ (Kane, 1956: 305 - 306)

ในบทละครมุทรารากษสะปรากฏสวภาโวक्तिในองก์ที่ 1 โศลกที่ 4, องก์ที่ 2 โศลกที่ 13, 21, องก์ที่ 3 โศลกที่ 10, 15, 16, 21, 26, องก์ที่ 4 โศลกที่ 7, 8, องก์ที่ 5 โศลกที่ 11, 23, องก์ที่ 6 โศลกที่ 9, 13, องก์ที่ 7 โศลกที่ 18 ตามตัวอย่างดังนี้

ตัวอย่างที่ 1

pratyagronmeṣajihmā kṣaṇam anabhimukhī
ratnadīpaprabhāṇām ātmavyāpāragurvī janitajalalavā
jṛmbhitaiḥ sāṅgabhaṅgaiḥ/
nāgāṅgam moktum icchoḥ śayanam uru phaṇā
cakravālopadhānaṃ nidrācchedābhitāmrā ciram avatu
harer dṛṣṭir ākekarā vah// (Kale, 1927: 168, 3.21)

ขอให้สายพระเนตรที่หลับครึ่งหนึ่งของพระวิษณุผู้กำลังจะลุกจากพระแท่น คือตัวพญานาคที่มีเศียรทั้งเจ็ดที่ใหญ่เป็นพระเขนย จงคุ้มครองพวกท่าน อย่างยาวนาน(สายพระเนตร)ที่ไม่หันไปมองแสงจ้าของดวงประทีปคือรัตนะ ชั่วขณะหนึ่งแต่มองไปทางด้านข้าง เพราะเพิ่งลืมพระเนตรใหม่ๆ ที่เชื่องช้า ในการทำหน้าที่ของตนที่มีน้ำตาเล็กน้อยเกิดขึ้น เพราะการหาวพร้อมการบิด พระวรกาย ที่แดงเพราะการตื่นจากบรรทม

โศลกนี้ มีอঙ্กการแบบสวภาโวक्ति คือ พรรณนาธรรมชาติของดวงตาของ พระวิษณุที่เพิ่งตื่นขึ้นมาในวัน śukla ekādaśī ของเดือน kārtika หลังจากหลับไป 4 เดือน ฉันท บพนี้มักถูกกล่าวในเทศกาล kārtika-pūrṇimā (Chakravarty, 2015: 91 - 92)

28) วยาโชक्ति (vyājokti) คือ การซ่อนเร้นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างแยบยล แม้เห็น ชัดเจน⁸¹

ในบทละครมุทรารากษสะปรากฏวยาโชक्तिในบทนานที่ องก์ที่ 1 โศลกที่ 1 (ตามตัวอย่างในอঙ্กการแบบโวกรคติ) เพื่อแสดงว่า แม้พระนางปารวตีจะเห็นอย่างชัดเจนว่ามีผู้หญิง อยู่บนพระเศียรของพระศิวะ แต่พระศิวะก็ยังปกปิดความจริงด้วยคำตอบที่คลุมเครือ

จากการศึกษาเรื่องอঙ্กการในบทละครมุทรารากษสะทำให้พบว่า กวีวิเศษที่ดัดใช้ศัพท์พหุอักษร แบบอนุปราสะชนิดเนกานุปราสะแทรกไปในเกือบทุกโศลก ใช้อรรถาঙ্กการเสริมให้วีรสเด็น และ

⁸¹ vyājoktirgopanaṃ vyājādudbhinnasyāpi vastunaḥ / (สาहितยทรปณะ 10.92 อ้างถึงใน Chakravarty, 2015: 92)

มีหลายโคลงที่ใช้อลังการมากกว่า 1 ชนิด โดยเฉพาะในบทนันทน์ มีการใช้อลังการแบบวโกรคติและวยาโชคติ อลังการแบบอูตเพรกษะ มักใช้เพื่อแสดงพลังจินตนาการของกวี ส่วนอลังการแบบเศลษะกวีใช้ซ่อนความหมายแท้จริง เพื่อแสดงความสามารถทางการประพันธ์ ดังนั้นผู้อ่านจึงต้องใช้ความสามารถอย่างมากในการตีความหมายที่กวีซ่อนอยู่ จึงสะท้อนว่าผู้อ่านหรือคอบทละครเรื่องนี้ต้องเป็นผู้ที่มีความรู้ สรุพบว่า บทละครมัทราการักษะมีการใช้อลังการหลายชนิดอย่างถูกต้องเหมาะสม ผู้อ่านจึงจำเป็นต้องมีความรู้เรื่องอลังการ เพื่อนำมาใช้เป็นเครื่องมือในการตีความเนื้อหาในบทละครเพื่ออ่านบทละครให้ได้รรถรส

จากผลการวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครสอดคล้องที่มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์ กล่าวว่า บทละครมัทราการักษะมีการผูกเรื่องดี (มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์, 2551: 72) เพราะเนื้อหาแสดงเหตุการณ์ความขัดแย้งของตัวละครหลักเป็นคู่ๆ สลับกันไปมาระหว่างองค์ ได้แก่ องค์ที่ 1 เป็นเรื่องราวของจาณักยะ องค์ที่ 2 เป็นเรื่องราวของอำมาตย์การักษะ องค์ที่ 3 เป็นเรื่องราวของพระเจ้าจันทรคุปตะ และองค์ที่ 4 เป็นเรื่องราวของพระราชกุมารมลายเกตุ ทั้งได้สร้างเหตุการณ์ย่อยที่ดำเนินโดยตัวละครรองทั้งที่เป็นสายลับและข้าราชการ เพื่อแสดงความขัดแย้งกันไปมาเป็นคู่ๆ ภายในแต่ละองค์ด้วยเช่นเดียวกัน และเนื้อเรื่องมีจังหวะเร้าใจชวนติดตามมาจากการใช้เทคนิค การยววิธาน หรือขั้นตอนการพัฒนาการกระทำในบทละคร โดยเฉพาะการพัฒนาการกระทำขั้น ปราบทยาสา คือ ตัวละครเอกมีโอกาสได้รับความสำเร็จแต่มีความกลัวที่จะล้มเหลว เรื่องราวเหล่านี้จึงสร้างความเร้าใจให้ผู้อ่านติดตามเอาใจช่วยตัวละครเอก เป็นต้น

จากผลการวิเคราะห์คุณค่าทางวรรณศิลป์ เรื่อง รส ในบทละคร พบว่า บทละครมัทราการักษะมีวีรรสเป็นรสเด่น ที่สามารถสังเคราะห์เข้าวีรรสชนิดย่อยได้อีก 5 ชนิด ได้แก่ นิตวีรรส ทานวีรรส กษมาวีรรส พลวีรรส และยูทวีรรส และมีสรองที่ช่วยเสริมรสเด่น ได้แก่ กรุณารส เราทรรส ภูยานกรรส อัทฤตรส พิภัสสรส และศานตรรส แต่ไม่พบหาสยรส และศฤงคารรส

จากผลการวิเคราะห์คุณค่าทางวรรณศิลป์ เรื่อง อลังการ พบว่า กวีนิยมใช้ศัพท์พาลังการแบบอนุปราสะชนิดเนกานูปราสะ สอดคล้องกับตำราทวามิมำสา (kāvyaṁīmāmsā) กล่าวว่า ลีลาการแต่งแบบเคาตี นิยมใช้คำสมาสยาวและใช้ศัพท์พาลังการแบบอนุปราสะ และบทละครมัทราการักษะก็ใช้ลีลาการแต่งแบบเคาตี (Chakravarty, 131) ส่วนอรรถาลังการที่พบมากที่สุด คือ อลังการแบบอุปมา รองลงมา คือ กวาลิงคะ อูตเพรกษะ รูปกะ สวภาโวคติ อปรัสตุตประคังสา อรรถานตรันยาสะ มีข้อสังเกตว่า กวีใช้อลังการแบบวโกรคติ ที่แสดงความหมายกำกวมหรือบิดเบือน เพียงใช้ 1 ครั้งในโคลงสำคัญ คือ บทนันทน์หรือบทสรรเสริญเทพเจ้าและขอพรให้คนดู เพื่อบอกเป็นนัยว่าเหตุการณ์ตลอดทั้งเรื่องจะดำเนินไปตามอุบายคดโกงของจาณักยะ

บทที่ 5

การวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทธระครมุทธรารากษสะ

ในวิทยานิพนธ์บทนี้จะนำเสนอกลยุทธ์ทางการเมืองของจกณัฎษะและอำมตย์รากษสะ ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อที่ 3 พร้อมอ้างอิงคำสอนในตำรารอรรถศาสตร์และนิติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องที่ปรากฏว่า สอดคล้องกับเนื้อหาในบทธระครอย่างชัดเจนไว้ด้วย และนำเสนอเนื้อหาตามลำดับการศึกษาค้นคว้า ได้แก่ มูลเหตุของการวางกลยุทธ์ในบทธระครมุทธรารากษสะ กลยุทธ์ทางการเมืองของจกณัฎษะ กลยุทธ์ทางการเมืองของอำมตย์รากษสะ มีรายละเอียดดังนี้

5.1 มูลเหตุของการวางกลยุทธ์ในบทธระครมุทธรารากษสะ

บทธระครสันสกฤตเรื่อง มุทธรารากษสะ เป็นบทธระครการเมืองอิงประวัติศาสตร์อินเดียยุคโบราณ ราวศตวรรษที่ 4 ก่อนคริสต์ศักราช สันนิษฐานว่า นำเค้าโครงเรื่องมาจากตำนานการโค่นล้มราชวงศ์นันทะและตั้งราชวงศ์เมารยะ ที่ปรากฏในพฤตคถา ของคุณดัษะ (Sastri, 1960: 111) บทธระครมีเนื้อหาเริ่มตั้งแต่เมื่อแรกตั้งราชวงศ์เมารยะ ปกครองแคว้นมคธ มินครปาฏลิปุตระเป็นเมืองหลวง ผู้ก่อตั้งราชวงศ์คือ พระเจ้าจันทรคุปตะ โดยการแย่งชิงราชบัลลังก์มาจากราชวงศ์นันทะ จากการช่วยเหลือของพราหมณ์ชื่อ จกณัฎษะ ซึ่งเป็นตัวละครเอก ผู้เล่าเหตุการณ์ระยะสุดท้ายของราชวงศ์นันทะที่มาของการถูกโค่นล้มอำนาจจนถึงตั้งราชวงศ์เมารยะ ต่อมาเป็นเหตุการณ์ในบทธระครที่แสดงถึงความยากลำบากของจกณัฎษะ ในฐานะครูและมหาอำมตย์รักษาการของพระเจ้าจันทรคุปตะ (Kale, 1927: 32) ที่ต้องธำรงอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะให้สำเร็จท่ามกลางความระส่ำระสายของบ้านเมืองผลพวงจากการปกครองโดยทุจริตของรัฐสมัยราชวงศ์นันทะที่ทำให้คุณค่าทางศีลธรรมของประชาชนลดลง ตามคำกล่าวของอำมตย์รากษสะที่สรรเสริญความสัตย์ของเศรษฐีจันทนทาสะในยุคที่คนชั่วรุ่งเรือง ดังนี้

รากษสะ

เขามีเกียรติยศที่รักษาชีวิตผู้อื่นด้วยชีวิตของตัวเองในกลียุคที่ชั่วร้ายที่เป็นที่ขบใจของคนชั่วทำให้เกียรติยศของพระเจ้าคิวิมีความสำคัญน้อยยิ่ง เขามีผู้มีใจบริสุทธิ์ ผุดผ่องได้ดับบังการกระทำแม่ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยการทำความดีของตน เขาคนนั้นแม้ควรจะได้รับการบูชา แต่ได้กลายเป็นนักโทษประหารของท่านแทนที่คนคนหนึ่งซึ่งคนคนนั้นก็คือข้านี้แหละ (Kale, 1927: 350, 7.5)

ผนวกกับบ้านเมืองเฟื่องผ่านศึกสงครามมา ตามคำกล่าวของศกภูทาสะถึงความรู้สึกตอนถูกนำตัวไปประหารชีวิตเปรียบเทียบกับเหตุการณ์มหาสงครามโค่นล้มเจ้านันทะที่ผ่านมาไม่นานเหมือนกัน ดังนี้

ศกภูทาสะ

(พูดกับตัวเอง)

ใจของข้าไม่แตกสลายเพราะเห็นเหล็กแหลมถูกฝังแน่นแล้วบนพื้นดิน
เหมือนเมารยะถูกประดิษฐานไว้บนแผ่นดินอย่างมั่นคง เพราะเห็นพวงมาลัย
(ของผู้จะถูกฆ่า) ซึ่งจะต้องผูกไว้บนศีรษะ⁸² (พวงมาลัย) ที่ทำให้ความนึกคิด
หมุนเวียนด้วยความสับสน เหมือนเห็นพระลักษมีของเมารยะนั้นที่ทำให้จิตใจ
ปวดร้าวอย่างยิ่ง และเพราะได้ยินเสียงของดนตรีที่ถูกต้องที่สูงๆ ต่ำๆ น่าสะพรึงกลัว
เหมือนในเวลาการโค่นล้มเจ้านันทะ ข้าคิดว่า เพราะมันถูกทำให้เข้มแข็ง
จากการกระทบกระทั่งเมื่อครั้งก่อน (Kale, 1927: 22, 2.21)

จากฉกยะวางแผนให้สายลับใช้อุบายทำภารกิจสำคัญนี้ โดยแบ่งภารกิจเป็นสองส่วน ส่วนแรก
คือรักษาความปลอดภัยในพระวรกายของพระเจ้าจันทรคุปตะจากการก่อกบฏ ลอบฆ่า และวางยาพิษ
ส่วนที่สองคือนำอำมาตย์รากลษสะอติตมาหาอำมาตย์ของราชวงศ์นันทะกลับมาเป็นมหาอำมาตย์
(amātyamukhya) ⁸³ ภายใต้การปกครองโดยธรรมของพระเจ้าจันทรคุปตะ เพื่อให้คำปรึกษาใน
การปกครองและบริหารบ้านเมืองฟื้นฟูให้กลับมาสงบสุข มั่งคั่ง และมีสัมพันธไมตรีอันดีงามกับรัฐ
เพื่อนบ้าน (Kale, 1927: 80) อย่างยั่งยืนตลอดไป ตามคำกล่าวของจากฉกยะในองก์ที่ 7 ดังนี้

cāṇakya

vṛṣala, saṃpannās te sarvāśiṣah/ ayam amātyarākṣasah
prāptaḥ tad abhivādayasvātrabhavantam amātyamukhyam/
(Kale, 1927: 358)

⁸² ในบทความเรื่อง อาชญากรรมและการลงโทษในชาติก ของรติลาต น.เมหตะ (Ratilat N.Mehta) กล่าวถึงบรรยากาศการประหารชีวิตนักโทษว่า เมื่อนักโทษถูกส่งประหารชีวิต กลองวัชเชรีหรือกลองประหารชีวิต (vajjabherī) จะถูกตี นักโทษต้องถูกมัดมือไพล่หลัง มีพวงมาลัยดอกไม้สีแดง (kaṇṇavera vajjamālā) คล้องคอ และมีผงอิฐโรยบนศีรษะ ถูกโบยด้วยแส้ทั่วทุกตารางนิ้ว (catukkha) ถูกนำออกไปทางประตูทิศใต้สู่แดนประหารชีวิต (āghātam) พร้อมเสียงกลองดังกึกก้อง (Sikder, 2000: 33)

⁸³ ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 8 บทที่ 1 กล่าวว่า มหาอำมาตย์ (amātyamukhya) เป็นผู้ปกครองประเทศแท้จริง กิจกรรมทั้งหลายขึ้นอยู่กับมหาอำมาตย์ เช่น ความสำเร็จของกิจการของราษฎร ความมั่นคงของราชอาณาจักรจากการรุกรานของต่างชาติและปัญหาภายใน มาตรการแก้ไขภัยพิบัติ การล่าอาณานิคม การปรับปรุงดิน การบำรุงรักษากองทัพ การรวบรวมและการเบิกจ่ายรายได้ของรัฐ (Kaur, 2011: 76) ในบทละครมูทรา รากลษสะ ใช้คำว่า mantrādhikāra, mantrimukhya, sācivya, amātyamukhya หมายถึง มหาอำมาตย์ หรือนายกรัฐมนตรี และใช้คำว่า mantri, saciva, amātya, หมายถึง อำมาตย์หรือรัฐมนตรี

จาดัญญะ

วฤชละ! เธอมีความปรารถนาสำเร็จทุกประการแล้ว นี่แหละคือท่านอำมาตย์รากลษสะ
ท่านอยู่นี่แล้ว ดังนั้น การระดมมหาอำมาตย์ของเธอเสียชี

ภารกิจการนำอำมาตย์รากลษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ จาดัญญะให้ความสำคัญมาก และได้กำหนดเป็นนโยบายอย่างชัดเจนและมั่นคง เพื่อวางแผนการปฏิบัติได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะจากสงครามที่ผ่านมาเขาประจักษ์ชัดว่า อำมาตย์รากลษสะมีความฉลาด ความกล้า และความจงรักภักดี และเป็นอดีตมหาอำมาตย์ของราชวงศ์นั้นแหละ อันเป็นคุณสมบัติพิเศษของนักรบและนักการเมือง (Kale, 1927: 104 และ Narain, 2005: 25-27) แต่อำมาตย์รากลษสะมีความจงรักภักดีต่อราชวงศ์นั้นแหละมาก จึงตั้งตนเป็นศัตรูกับราชวงศ์ใหม่ เพราะทำลายเจ้านายตน อำมาตย์รากลษสะไม่เพียงไม่ยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ แต่ยังใช้กลยุทธ์ตอบโต้เพื่อโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะแก้แค้นให้เจ้านาย แต่สุดท้ายก็ต้องยอมรับตำแหน่งมหาอำมาตย์ด้วยความเต็มใจ เพราะจำนนต่อกลยุทธ์ของจาดัญญะที่ดำเนินการโดยเหล่าสายลับที่มีทักษะดี และจำนนต่อจริยธรรมของพระเจ้าจันทรคุปตะที่มีสูงกว่าเจ้านันท์ผู้โลภมาก ตามคำกล่าวของจาดัญญะ ดังนี้

จาดัญญะ

ท่านเศรษฐี! นี่เป็นรัชสมัยของพระเจ้าจันทรคุปตะไม่ใช่ของเจ้านันท์ ความคาดหวังว่าจะได้ทรัพย์เพียงอย่างเดียวเท่านั้นที่จะทำให้เจ้านันท์พอใจ เพราะเขาชอบเงิน แต่การไม่ต้องบิบบังคับพวกท่านให้ลำบากเท่านั้นจะเป็นที่พอพระทัยของพระเจ้าจันทรคุปตะ (Kale, 1927: 62)

โดยกวีได้บอกเป็นนัยถึงเนื้อหาสำคัญดังกล่าวผ่านชื่อ “มูทรากรากลษสะ” แปลว่า รากลษสะผู้ถูกเอาชนะโดยแหวนตราประทับ มีตัวละครและเครื่องมือสำคัญที่ใช้ดำเนินเรื่อง ได้แก่ พราหมณ์จาดัญญะผู้เอาชนะ อำมาตย์รากลษสะผู้ถูกเอาชนะ พระเจ้าจันทรคุปตะผู้รับผลประโยชน์จากการเอาชนะ และแหวนตราประทับที่ใช้เป็นเครื่องมือเอาชนะ

อนึ่ง มีนิยามความหมายของคำสำคัญที่ควรชี้แจงเป็นเบื้องต้น คือ คำว่า **กลยุทธ์** ในบทนี้มาจากคำว่า **upāya** ในภาษาสันสกฤต ประกอบด้วย **upa+vi+ya** แปลว่า สิ่งซึ่งนำบุคคลไปสู่ความสำเร็จ, หนทางสู่ความสำเร็จในการต่อสู้กับศัตรู มี 4 วิธี ได้แก่ การเจรจา การติดสินบน การทำให้แตกแยก และการโจมตีอย่างเปิดเผย, วิธี, ทาง, อุบาย (Williams, 1986: 215) ในบทละครมูทรากรากลษสะองก์ที่ 1, 3, 6, 7 กล่าวถึง **upāya** ในความหมายว่า สิ่งซึ่งนำบุคคลไปสู่ความสำเร็จ

จำนวนรวม 5 ครั้ง โดยปรากฏใช้ร่วมกับ *śadguṇa* (คุณหก⁸⁴) จำนวน 1 ครั้ง และ *śadguṇa* (คุณหก) กับ *trivarga* (สภาพสาม) จำนวน 1 ครั้ง มีตัวอย่างการปรากฏ *upāya* ดังนี้

āhituṇḍika

kaṭilyadhīrajjubaddhamūrtim
manye sthirāṃ mauryanṛpasya lakṣmīm/
upāyahastair api rākṣasena
vikṛṣyamāṇām iva lakṣayāmi// (Kale, 1927: 84, 2.2)

หมองู

ข้าคิดว่า ข้ากำลังเห็นพระลักษมีของราชาแห่งราชวงศ์เมารยะที่เกาฏิลยะใช้เชือกคือ
ความเฉลียวฉลาดมัดไว้ ที่มีความมั่นคง ก็ราวกับว่า กำลังถูกกระชากไปโดยรากลสะ
ด้วยมือคือกลอุบายอันแยบยล

puruṣa

śadguṇasamyogadr̥dhā upāyaparipāṭighaṭitapāsamukhī/
cāṇakyanītirajjū ripusamyamanodyatā jayati//
(Kale, 1927: 310, 6.4)

บุรุษ

ขอเชือก (บาศ) คือนโยบายของจามัญกะ ที่แข็งแกร่งเพราะประกอบด้วย 6 คุณ
(6 สาย) ที่มีปลายบาศทำด้วยอุบายต่างๆ ตามลำดับ ที่พร้อมมัดศัตรู จงมีชัย

ในบทนี้ จึงใช้คำสันสกฤต *upāya* ในคำไทยว่า กลยุทธ์ หมายถึง แผนการ และอุบาย หมายถึง วิธีการที่ปฏิบัติตามแผนการ ดังนั้น ข้อความที่ว่า กลยุทธ์ทางการเมืองของจามัญกะในบทละครสันสกฤตเรื่องมุทราลักษสะ จึงหมายถึง “แผนการที่นำจามัญกะมหาอำมาตย์รักษาการไปสู่ความสำเร็จในภารกิจทางการเมืองคือการธำรงอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะที่ปรากฏในบทละครสันสกฤตเรื่อง มุทราลักษสะ”

เนื่องจากบทละครมุทราลักษสะเป็นเสมือนภาคปฏิบัติของตำราอรรถศาสตร์ ผู้วิจัยจึงสอบค้นที่มาของแนวคิดการวางกลยุทธ์และการใช้อุบายทางการเมืองในบทละครเรื่องนี้จากตำราอรรถศาสตร์ ฉบับภาษาสันสกฤต อักษรเทวนาครี พร้อมคำแปลภาษาอังกฤษ โดย อาร์.ชัมสัสตรี (R.Shamasastri) ที่ใช้ชื่อว่า *Kaṭilya Arthasāstra* ตรวจชำระโดย วี.เนเรน (V.Narain) เมื่อ ค.ศ.2005 ที่เป็นคู่มือนักปกครอง ว่าด้วยเรื่องการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคมของ

⁸⁴ คุณหก (*śadguṇa*) อุบายสี่ (*upāya*) และสภาพสาม (*trivarga*) มีนิยามตามเชิงอรรถของตัวอย่าง
อรรถการแบบเสลชะในบทที่ 4

จักรวรรดิ⁸⁵อินเดียยุคโบราณ โดยเฉพาะจักรวรรดิอินเดียสมัยราชวงศ์เมารยะที่ยิ่งใหญ่ที่สุดในบรรดาจักรวรรดิอินเดียยุคโบราณทั้งหลาย (ที่ร่วมสมัยกัน) (กาญจณี ละอองศรี และคณะ, 2559: 70) แบ่งเนื้อหาเป็น 15 เล่ม 180 หัวข้อ 150 บท 6000 โศลก (Narain, 2005: 10) ได้แก่ (1) การฝึกอบรม (2) ผู้ตรวจการ (3) ความยุติธรรม (4) การกำจัดเสี้ยนหนาม (5) สายลับ (6) มณฑล (7) ยุทธศาสตร์ 6 ด้าน (8) ความหายนะ (9) ความเตรียมพร้อมของกองทัพ (10) สงคราม (11) การสร้างพันธมิตร (12) พระราชาที่อ่อนแอ (13) การยึดป้อมค่าย (14) ความลึกลับซับซ้อน (15) ความเป็นศาสตร์ของตำราอรรถศาสตร์ (สมเกียรติ วันทะนะ, 2561, น.190 – 191)

5.2 กลยุทธ์ทางการเมืองของจันกยะ

เมื่อจันกยะถูกเจ้านันทะดูหมิ่นเหยียดหยามต่อหน้าสาธารณชนจึงทำให้เขาโกรธแค้นมากจนถึงกับตั้งปฏิญญาพร้อมกับแก้มัดกระดูกผมกลางศีรษะว่า “จะไม่มัดกระดูกผมจนกว่าจะโค่นล้มราชวงศ์นันทะให้สิ้นซากได้สำเร็จ” (Kale, 1927: 26, 34) ปฏิญญานี้มี 2 เรื่อง คือ (1) โค่นล้มราชวงศ์นันทะแล้วตั้งราชวงศ์เมารยะ (2) อารังอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะ เขาได้บรรลุคำปฏิญญาเรื่องแรกแล้ว คำปฏิญญาเรื่องที่ 2 มี 2 ภารกิจ คือ (1) รักษาความปลอดภัยในพระวรกายของพระเจ้าจันทรคุปตะจากการก่อกบฏ ลอบฆ่า และวางยาพิษ

(2) นำอำมาตย์รากษสะมาเป็นมหาอำมาตย์เพื่อทำประโยชน์ในพระเจ้าจันทรคุปตะให้ได้เป็นการยืนยันความล้มสลายของราชวงศ์นันทะ และตั้งราชวงศ์เมารยะขึ้นได้อย่างมั่นคงแท้จริง (Kale, 1927: 76) ภารกิจนี้ตรงกับคุณทก ในข้อแรก คือ สันติภาพ (sandhi) เพราะอำมาตย์รากษสะเป็นศัตรูที่มีความแข็งแกร่ง ด้วยมีสติปัญญา ความกล้าหาญ และมีอิทธิพลมาก และอำมาตย์รากษสะมีความจงรักภักดีต่อเจ้านันทะไม่เสื่อมคลายจึงยังมีประชาชนของเจ้านันทะคอยช่วยเหลือ และมีทรัพย์สินมากมาย สามารถก่อกบฏได้ตลอดเวลา (Kale, 1927: 184) ตรงกับตำราอรรถศาสตร์ที่ว่าหากราชามีความเท่าเทียมกับศัตรูหรือศัตรูมีความแข็งแกร่งกว่าราชาควรทำสัญญาสงบศึก เพื่อลดการสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน (Narain, 2005: 532) และภารกิจนี้ได้กำหนดเป็นนโยบายหลักของบทละครเรื่องนี้ เป็นที่มาของแผนการนำนโยบายไปปฏิบัติ ตรงกับคุณทก คือ การยั่วยุ (vigraha) คือ แผนการสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รากษสะกับพันธมิตร และการใช้กลยุทธ์ต่างๆ

⁸⁵ จักรวรรดิ คือ รัฐหรืออาณาจักรต่างๆ ที่รวมกันอยู่ภายใต้อำนาจอธิปไตยอันเดียวกัน เรียกเจ้าผู้ปกครองว่า จักรพรรดิ สรุปความจากพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. (ราชบัณฑิตยสถาน, 2542: 297)

5.2.1 ที่มาของรูปแบบการวางกลยุทธ์ของจามักยะ

กวีได้บอกเป็นนัยถึงรูปแบบการวางกลยุทธ์ทางการเมืองของจามักยะไว้ตั้งแต่บทเบิกโรงของบทละครว่า กำหนดนโยบายภายใต้เงื่อนไขของคุณหก วางแผนนำนโยบายไปปฏิบัติ โดยใช้อุบายสี่ที่มีสภาพสามคอยกำกับให้ใช้ได้อย่างมีประสิทธิภาพ นโยบายจะขึ้นำการทำงานของสายลับ ดังนี้

guṇavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavananīti⁸⁶vidye kāryācārye drutamupehi
(Kale, 1927: 10, 1.5)

“ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลุลุรรคสามเหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉัน ผู้ขึ้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอท่านจงมาอย่างรวดเร็ว

ไอ้ (นิต) ที่มีคุณหก ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่ ทำให้บรรลุสภาพสามเหตุแห่งความมั่นคง ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ขึ้นำการงาน (ของสายลับ)

ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว”

โคลกนี้ เป็นบทสนทนาระหว่างผู้กำกับละครกับภรรยา ก่อนเริ่มแสดงละคร เรียกว่า *prastāvanā* (บทเบิกโรง) แปลแบบ เบลซเซ คือ คำคำเดียวที่มี 2 ความหมาย แสดงคุณสมบัติของภรรยาของบ้านเปรียบเทียบกับนิตหรือนโยบายการปกครองของบ้านเมือง มีคำว่า “*guṇa*” หมายถึง คุณความดีของภรรยาที่คุณหกที่เป็นนโยบายบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ คำว่า “*upāya*” หมายถึง วิธีการที่ภรรยาใช้บริหารกิจการภายในครอบครัวกับอุบายสี่ที่เป็นวิธีดำเนินงานที่ใช้ร่วมกับคุณหก และคำว่า “*trivarga*” หมายถึง วรรคสามกับสภาพสาม ส่วนคำว่า *upāyanilaye* แปลว่า ที่อยู่แห่งอุบายสี่ คือ แผนการ

แม้ภัสวดี มิตรระ ได้เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง มุทรรากษสะในฐานะเป็นบทละครการเมืองในวรรณคดีอินเดียโบราณ เพื่อแสดงว่าบทละครเรื่องมุทรรากษสะเป็นบทละครทางการเมืองแท้จริงที่เก่าแก่ที่สุด แต่ก็ไม่ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของคุณหก อุบายสี่ และสภาพสาม (Mitra, 1989)

⁸⁶ คำว่า *nīti* อาจหมายถึงนโยบายการปกครองของบ้านเมืองด้านการทูตด้วย เพราะมาจาก *√nī* เช่นเดียวกับคำว่า *nyaya* ที่หมายถึงการทูตในตำราตรรกศาสตร์ของเกาฏิลยะที่ว่า *nyayajñā prithivi jayati* ซึ่งหมายถึงกษัตริย์ผู้รอบรู้ด้านการทูตจะต้องพิชิตโลกอย่างแน่นอน และการทูตประกอบด้วย คุณหก และอุบายสี่ที่กษัตริย์ผู้ปรารถนาจะพิชิต (*vijigṛṣu*) นำมาใช้กับกษัตริย์ที่ปกครองรัฐแวดล้อม คือ กษัตริย์ที่มีดินแดนตั้งประชิดซึ่งถือเป็นศัตรูโดยธรรมชาติ (*ari*) กษัตริย์ที่มีดินแดนอยู่ตรงกลางระหว่างกษัตริย์ผู้พิชิตและศัตรู (*madhyama*) และกษัตริย์ที่มีดินแดนห่างไกลจากกษัตริย์ผู้พิชิตและศัตรู (*udāsīna*) โดยกษัตริย์สองพวกหลังอาจเป็นมิตรหรือเป็นศัตรูก็ได้ (Chakraborty, 1985: 230)

กลยุทธ์ที่จำกัษะใช้ทำภารกิจ 2 ภารกิจ จึงแบ่งเป็น 2 ส่วนเช่นเดียวกัน คือ กลยุทธ์ตอบโต้แผนการลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะของอำมาตย์รากษสะ และกลยุทธ์นำอำมาตย์รากษสะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ เฉพาะกลยุทธ์นี้อยู่ภายใต้แผนการสร้าง ความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รากษสะกับพระราชกุมารมลายเกตุ กลยุทธ์ส่วนแรก จะเล่าผ่านอุบายตอบโต้แผนการวางยาพิษของฝ่ายอำมาตย์รากษสะ กลยุทธ์ส่วนที่สอง จะเล่าผ่านอุบายการสืบราชการลับ การปลอม และการหลอกของสายลับ เรื่องราวของสายลับทั้งหมด กวีนำความรู้มาจากตำราอรรถศาสตร์ ในเล่ม 1 บทที่ 10 – 16 ดังนี้

5.2.2 กลยุทธ์ตอบโต้แผนการวางยาพิษ

อำมาตย์รากษสะได้ใช้สายลับวางยาพิษพระเจ้าจันทรคุปตะ 2 ครั้ง คือ ใช้ *viṣakanyā* หรือ หลงยาพิษ และใช้หมอวางยาพิษในเครื่องดื่ม ดังนี้

1) หลงยาพิษ (*viṣakanyā*)

แผนการนี้เป็นแผนการแรกที่อำมาตย์รากษสะใช้เมื่อราชวงศ์เมารยะสถาปนาขึ้นใหม่ฯ เขาใช้ให้ชีวิตินักบวชในขณะที่เขาไว้ใจมากเป็นผู้นำหลงยาพิษเข้าไปหาพระเจ้าจันทรคุปตะ แต่ชีวิตินเป็น “สายลับสองหน้า”⁸⁷ คือ เป็นสายลับของจำกัษะด้วย เขาเป็นเพื่อนร่วมเรียนกันมา⁸⁸ กับจำกัษะ ชื่อจริงคือ พรหมณอินทุครมัน เขามีความเชี่ยวชาญอย่างยิ่งในธรรมศาสตร์ของฤๅษีอุคนัส⁸⁹ และในวิชาโหราศาสตร์พร้อมด้วยองค์ประกอบ 64 ประการ (Kale, 1927: 32) จำกัษะจึงให้เขาปลอมตัวเป็นนักบวช ในขณะที่ให้ทำภารกิจลับได้ตามความถนัดแล้ว ให้เข้าไปตีสนิทกับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในราชสำนักของเจ้านันทะก่อนล่มสลาย เพื่อสืบราชการลับ และอำมาตย์รากษสะ

⁸⁷ ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 11 – 12 เรียก สายลับสองหน้าว่า *ubhayavetanah* หมายถึง “ผู้ได้รับค่าจ้างจากทั้งสองทาง” เป็นสายลับที่ราชาจ้างไว้ให้เข้าไปทำงานในฝ่ายศัตรู สายลับเหล่านี้จึงได้รับค่าจ้างจากฝ่ายศัตรูด้วย ดังนั้นเพื่อป้องกันการทรยศ ราชาจึงต้องจับบุตรและภรรยาของเขาไว้เป็นตัวประกัน (Narain, 2005: 42)

⁸⁸ ในตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 1 และ 6 กล่าวว่า สายลับเพื่อนร่วมชั้น (*satṛiṇa*) มาจากเด็กกำพร้าที่ถูกเลี้ยงดูโดยรัฐและต้องเรียนรูศาสตร์ต่างๆ เช่น โหราศาสตร์ ไสยศาสตร์ หน้าที่ของนักบวช เป็นต้น ที่เรียกว่า สายลับเพื่อนร่วมชั้น เพราะว่าพวกเขาเรียนรู้และสืบข่าวจากสังคมที่เรียนวิชาการ และควรทำหน้าที่รวบรวมข่าวจากสายลับลอบสังหาร (*tikṣṇa*) ส่งให้หน่วยปฏิบัติการลับ (*saṁsthās*) (Narain, 2005: 39 - 40) สายลับเพื่อนร่วมชั้นนี้ กวีวิเศษที่ตตะได้นำมาปรับใช้สร้างเป็นตัวละคร “ชีวิติน” สายลับนักบวชในขณะที่

⁸⁹ อุคนัส (*uśanas*) หรือมีอีกชื่อว่า สุคร (*śukra*) เป็นผู้แต่งตำราทัศนคติชื่อ *auśanasa śāstra* โดยการย่อตำราทัศนคติฉบับดั้งเดิมที่พระพรหมเป็นผู้แต่งนับแสนบท จนเหลือพันบท และเกาฏิลย่นำความเห็นในตำรานี้มาอ้างในตำราอรรถศาสตร์ของเขาด้วย (Kangle, 2010: 6-11)

ไว้วางใจเขามากเป็นพิเศษ จึงตั้งเขาเป็นสายลับทำภารกิจสำคัญยิ่งนี้ ชิวลีทิตินำเรื่องนี้ไปแจ้งแก่จาณักยะ เขาจึงใช้อุบายส่งหญิงยาพิชกลับไปฆ่าพระเจ้าปรรวตกะแทน พระเจ้าปรรวตกะเป็นราชาผู้นำกองทัพพววมเลจจะชนเผ่าที่อยู่แถบเทือกเขาหิมาลัยทางภาคเหนือของอินเดีย กองทัพชนเผ่าเหล่านี้มีกำลังพลกล้าหาญ แข็งแกร่ง และมีจำนวนมาก จาณักยะจึงไปขอให้มาร่วมทำสงครามโค่นล้มเจ้านันทะ โดยสัญญาว่า จะมอบราชอาณาจักรให้ครึ่งหนึ่ง ดังนั้น การฆ่าพระเจ้าปรรวตกะได้จึงทำให้เขาไม่ต้องแบ่งราชอาณาจักรให้ตามสัญญา (Kale, 1927: 16, 19)

เหตุการณ์นี้ส่งผลให้จาณักยะเฝ้าระวังในองค์พระราชินีเพิ่มขึ้นนับพันเท่า (Kale, 1927: 120) และมีการตอบโต้มากมายตามมาเป็นลำดับ เริ่มจากจาณักยะให้ปล่อยข่าวว่า อำมาตย์รากลษะเป็นผู้บงการฆ่า แล้วตั้งข้อหาสมรู้ร่วมคิดแก่นักบวชชิวลีทิตินำ จึงทำให้อำมาตย์รากลษะต้องหนีออกไปจากเมืองแล้ว ไปซ่อนสมุทกกำลังเพื่อโจมตีกลับในภายหลัง โดยก่อนออกไปจากเมืองเขาได้ฝากภรรยาและบุตรไว้กับเศรษฐีจันทนทาสะเพื่อนรัก แล้วจาณักยะให้ภาคุรายณะสายลับฝ่ายตนไปบอกเชิงข่มขู่พระราชกุมารมลยเกตุบุตรของพระเจ้าปรรวตกะว่า จาณักยะเป็นผู้บงการฆ่าพระบิดาของเขา เพื่อให้พระราชกุมารมลยเกตุหนีออกจากเมือง พระราชกุมารมลยเกตุเป็นคนหูเบาเชื่อคนง่ายไม่ตรวจสอบข้อเท็จจริงก่อน จึงเชื่อตามคำขู่พร้อมความแค้นว่า จะต้องทำลายคนฆ่าพระบิดาให้ได้ เขาตกเป็นเหยื่อของจาณักยะอย่างง่ายดาย และเป็นตัวละครสำคัญที่ทำให้แผนการสร้าง ความแตกแยก พร้อมแผนการลดทอนความแข็งแกร่งของกำลังทัพฝ่ายอำมาตย์รากลษะและพระราชกุมารมลยเกตุเอง บรรลุผลในองค์ 5 (แผนนี้จะอธิบายไว้ในตอน “สิทธิธรรมาภิบาลกับอุบายการปลอม”)

การหนีออกจากเมืองของพระราชกุมารมลยเกตุส่งผลให้จาณักยะไม่ต้องแบ่งราชอาณาจักรให้พระราชกุมารมลยเกตุแทนพระบิดา อำมาตย์รากลษะได้โน้มน้าวให้พระราชกุมารมลยเกตุมาร่วมมือกับเขาโค่นล้มราชวงศ์เมารยะ โดยให้ข้อเสนอว่าจะตั้งเป็นราชาแทนพระเจ้าจันทรคุปตะ (Kale, 1927: 22) อำมาตย์รากลษะจึงมีกองกำลังพววมเลจจะที่จงรักภักดีต่อเขาและพระราชกุมารมลยเกตุ มาร่วมรบจำนวนมาก (Kale, 1927: 182) ส่วนนักบวชชิวลีทิตินำที่จาณักยะออกอุบายตั้งข้อหาได้ถูกขับไล่ออกจากเมืองเพื่อให้เขาตามเข้าไปทำภารกิจลับและสืบราชการลับฝ่ายอำมาตย์รากลษะได้อย่างสมเหตุสมผลเช่นเดิม ต่อมาเขาได้ใช้ความรู้ในวิชาโหราศาสตร์ทำนายฤกษ์ยกทัพของกองทัพฝ่ายอำมาตย์รากลษะเร่งให้ยาตราทัพในเวลาทีกองทัพอ่อนแอ (Kale, 1927: 238) จนถูกกองทัพหลวงปราบปรามได้อย่างราบคาบ แต่มีความสูญเสียน้อย ตามแผนการของจาณักยะในองค์ 7

ในตำราอรรถศาสตร์ได้กล่าวถึงการใช้สายลับหญิงไว้มากมาย แต่ที่ร้ายแรงที่สุดคือ หญิงยาพิช (Shilpi Dutta Majumder, 2010: 165) สายลับวางยาพิชจะคัดเลือกจากคนที่ไม่มีความรักใคร่เลย มีความโหดร้าย และนิสัยเกียจคร้าน (Narain, 2005: 39) ในตำราสุครุตะ สังหิตา กล่าวถึงหญิงยาพิชว่า มาจากเด็กหญิงที่ถูกเลี้ยงดูด้วยอาหารผสมยาพิชที่ละน้อยทุกวันจนกระทั่งมีเหงื่อไหลออกมาเป็นพิช หากใครสัมผัสจะตายทันที เพื่อใช้ลอบฆ่าศัตรูของราชา โดยออกอุบายให้สัมผัส

ร่างกาย (Bhishagratna, 1911: 673) หากเด็กคนโตไม่แข็งแรงพอ ก็จะเสียชีวิตระหว่างการเลี้ยงดู จึงมีเฉพาะคนที่แข็งแรงเท่านั้นสามารถมีชีวิตรอดมาทำภารกิจลอบฆ่าศัตรูได้ (Majumder, 2010: 167 - 168) ในบทละครมหารากษสะไม่ได้เล่าถึงความเป็นมาของหญิงยาพิษ วิธี่ฆ่า และโทษจากการทำภารกิจผิดพลาด แต่ตามคำกล่าวของอำมาตย์รากษสะว่า หญิงยาพิษจัดเตรียมไว้สำหรับฆ่าคนได้เพียงคนเดียว เหมือนหอกของภรรยาที่เก็บไว้ฆ่าคนได้เพียงคนเดียว ดังนี้

karṇeneva viṣāṅganaikapuruṣavyāpādinī rakṣitā
hantum śaktir ivārjunam balavatī yā candraguptam mayā/
sā viṣnor iva viṣnuguptahatakasyātyantikaśreyase
haiḍimbeyam ivaitya parvatanṛpaṃ tadvadhyam evāvadhīt//
(Kale, 1927: 106, 2.15)

“ฉันเก็บหญิงยาพิษที่เก่งที่จะฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้เพื่อฆ่าจักรพรรดิมิเหมือนภรรยาเก็บหอกพิเศษที่ฆ่าคนได้เพียงคนเดียวไว้ฆ่าอรชุน แต่หญิงยาพิษคนนั้นได้มาถึงตัวปรรวเตศวรซึ่งเป็นเป้าสังหารของวิษณุคูปตะ⁹⁰แล้ว ฆ่าเขา (ปรรวเตศวร) ทำให้วิษณุคูปตะโชคดียิ่งยิ่ง เหมือนกับที่หอกพิเศษ (ของภรรยา) ได้มาถึงลูกของนางหิทธิมา⁹¹ ซึ่งเป็นเป้าสังหารของพระภฤชณะแล้ว ฆ่าเขา (ลูกของนางหิทธิมา) ทำให้พระภฤชณะโชคดียิ่งยิ่ง”

สายลับที่ทำภารกิจผิดพลาด ตามตำราอรรถศาสตร์ จะถูกลงโทษอย่างลับๆ หรือถูกขับไล่⁹² เหมือนกรณีของชีวิสินีนักบวชไชนะผู้เป็นสายลับสองหน้าของจามักยะ ระหว่างทำภารกิจใส่ร้ายอำมาตย์รากษสะ เขามาขอตราประทับอนุญาตให้ออกจากค่ายของฝ่ายอำมาตย์รากษสะ โดยอ้างความเท็จว่า เขาผู้เป็นมิตรของอำมาตย์รากษสะรู้ว่าอำมาตย์รากษสะส่งหญิงยาพิษสายลับไปฆ่าพระเจ้าปรรวตกะ จึงทำให้จามักยะไล่เขาออกจากเมืองในข้อหาสมรู้ร่วมคิด และตอนนี้อำมาตย์รากษสะกำลังทำการบางอย่างแบบเดียวกันนั้น ถ้าทำสำเร็จจะทำให้เขาไม่มีชีวิตอยู่ในโลกนี้ (Kale, 1927: 258) คือ ฆ่าอย่างลับๆ โดยบอกสาเหตุเป็นนัยๆ

2) หมอวางยาพิษ ชื่อ อภยทัตตะ (abhyadatta)

หมออภยทัตตะเป็นข้าราชการที่รับใช้ใกล้ชิดพระเจ้าจักรพรรดิมิที่อำมาตย์รากษสะจ้างไว้ให้หาโอกาสฆ่าพระเจ้าจักรพรรดิมิ สันนิษฐานว่า เป็นหนึ่งในกลุ่มคนที่ร่วมมือกับอำมาตย์รากษสะขัดขวางชัยชนะของพระเจ้าจักรพรรดิมิ ตามที่วิราชคูปตะสายลับหมองูรายงานข่าวภายในเมืองปาฏลีบุตรต่ออำมาตย์รากษสะ โดยกล่าวย้าเตือนว่า ที่อำมาตย์หนีออกจากเมือง เพราะแน่ใจว่ามี

⁹⁰ จามักยะ มีชื่อในบทละคร อีกสองชื่อ คือ เกาฏิลยะ และวิษณุคูปตะ

⁹¹ ลูกของนางหิทธิมากับภีมะ คือ ชฎิตกจะ เป็นนักรบฝีมือดีของฝ่ายเการพในเรื่องมหากษณะ

⁹² tūrṣṇīdaḍaḥ pratiṣedho vā (Narain, 2005: 41)

พวกที่อยู่ฝ่ายอำมาตย์รักษาสะซึ่งยังคงอาศัยอยู่ในเมืองจะพยายามยามอย่างยิ่งยวดที่จะขัดขวางชัยชนะของพระเจ้าจันทรคุปตะ เพราะเชื่อมั่นว่าอำมาตย์รักษาสะจะกลับมาทางอำนาจของเจ้านันทะคิน (Kale, 1927: 104) และตามที่อำมาตย์รักษาสะได้พูดกับตัวเองว่า

“ข้าได้ทำสิ่งที่ถูกต้องสำหรับตัวข้าที่ได้ฝากฝังครอบครัวของข้าไว้ในบ้านของจันทนทาสะ เพื่อนที่ดีที่สุดของข้าเมื่อตอนที่ข้าออกจากเมืองไป เพราะว่างานที่ต้องใช้ความพยายามสูงของพวกคนที่อยู่ข้างพระเจ้าอยู่หัว (จันทรคุปตะ) ที่ทำงานเป็นอันหนึ่งอันเดียวร่วมกับพวกเราที่อยู่ในเมือง จะไม่ยิ่งย่อนไป เพราะคิดว่ารักษาสะไม่ได้นิ่งนอนใจในการที่จะโจมตีเมืองปาฏลิบุตร” (Kale, 1927: 88)

สอดคล้องกับคำพูดตอบจากนักยะของพระเจ้าจันทรคุปตะที่กล่าวถึงความเคลื่อนไหวของอำมาตย์รักษาสะหลังจากที่พระองค์ขึ้นครองราชย์แล้วว่า

ราชา

ถ้าท่านไม่รู้ ก็โปรดฟัง เขา (รักษาสะ) ผู้มีใจสูงนั้แหละ
เหยียบคอพวกเราไว้ แล้วอยู่ในเมืองที่พวกเรายึดมาได้นานตามที่เขาต้องการ เขา
ทำการขัดขวางอย่างรุนแรงในการประกาศชัยชนะเป็นต้น ของกองทัพของพวกเรา
ใจของพวกเราที่ถูกทำให้เกิดความมึนงงเพราะนโยบายการปกครองและอำนาจของ
เขาที่มีมากมายอย่างยิ่ง จึงไม่ไว้วางใจคนของตัวเอง แม้ว่าพวกเราจะ (เคย)
ไว้นือเชื่อใจ // (M.R.Kale, 1927: 188, 3.26)

หมออภยทัตตะเป็นหมอยาที่มีความสามารถมาก อำมาตย์รักษาสะยกย่องเขาว่าเป็น
ขุมความรู้ที่ยิ่งใหญ่ (Kale, 1927: 114) เขาได้ทำภารกิจที่ได้รับมอบหมาย คือ ประยูง (อายุวัฒนะ)
ที่มีส่วนผสมของยาพิษให้พระเจ้าจันทรคุปตะดื่ม แต่จากนักยะได้ตรวจสอบโดยสังเกตเห็นภาชนะทอง
ที่ใส่ยามีสีเปลี่ยนไป จึงห้ามไม่ให้พระเจ้าจันทรคุปตะดื่ม แล้วได้บังคับให้หมออภยทัตตะดื่มยา
แล้วตายแทน แม้กวีวิเศษทัตตะจะไม่ได้บอกถึงท่าทางมีพิรุณของหมออภยทัตตะ แต่น่าจะมีการ
เหมือนผู้วางยาพิษในตำราอรรถศาสตร์ คือ ปั่นป่วนขณะทำงาน ไม่นิ่งเฉย และพูดติดขัด⁹³

การที่อำมาตย์รักษาสะจ้างหมออภยทัตตะซึ่งเป็นหมอยาคณสำคัญของบ้านเมืองให้มา
วางยาพิษฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะถือเป็นการผิดพลาดอย่างร้ายแรงในเรื่องการคัดเลือกสายลับ

⁹³ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 20 และ 21 ว่าด้วยการรักษาความปลอดภัยในพระราชวัง ที่กล่าวถึง
สภาพของสิ่งที่ถูกพิษ ปฏิกริยาของสัตว์ที่เข้าใกล้หรือสัมผัสพิษ และสภาพของผู้วางยาพิษ (Narain, 2005: 74 -
83) แต่ไม่ได้กล่าวถึงการเปลี่ยนสีของภาชนะทอง สันนิษฐานว่า กวีวิเศษทัตตะน่าจะนำความรู้มาจากตำรา
อรรถศาสตร์เล่มอื่นๆ ที่ไม่ได้นำมารวบรวมไว้ในตำราอรรถศาสตร์ของเกาฏิลยะเล่มนี้

เพราะหมอยาผู้ที่มีความเชี่ยวชาญเรื่องยาไม่ควรทำหน้าที่วางยาพิษฆ่าคนซึ่งเป็นงานที่เลวร้ายมาก และเหตุจูงใจที่ทำให้หมอยาทำงานที่เลวร้ายนี้น่าจะมาจาก 2 เรื่อง คือ เงินค่าจ้างจำนวนมาก เพราะเขาเป็นสายลับที่อยู่ในกลุ่มสายลับที่ทำงานรับใช้กิลด์ชัตราชา ที่จะต้องได้เงินเดือนสูงถึง 1,000 ปณะ (Narain, 2005: 35 – 38, 492) และความไม่พอใจที่พระเจ้าจันทรคุปตะโค่นล้มเจ้านันทะ ตามที่อำมาตย์รากลักษะกล่าวตอบพระราชกุมารมलयเกตุว่ายังมีคนไม่พอใจในการกระทำของพระเจ้าจันทรคุปตะอยู่ในเมืองปาฏลีบุตรว่า

รากลักษะ

ไม่ใช่อย่างนั้น ประชาชนเหล่านั้นมีสองพวกเท่านั้นแหละคือ พวกที่เข้าข้างจันทรคุปตะ และพวกที่ยังจงรักภักดีต่อเจ้านันทะ สิ่งไม่ดีที่จัญญะทำ ทำให้พวกที่เข้าข้างจันทรคุปตะไม่ชอบเขา แต่พวกที่ยังจงรักภักดีต่อเจ้านันทะไม่เป็นเช่นนั้น คนพวกหลังนั้นแหละคิดว่าจันทรคุปตะให้คนทำลายวงศ์นันทะที่เป็นพ่อของตน จึงมีความรู้สึกเปลี่ยนแปลงไป เพราะไม่ชอบและโกรธ แต่พวกเขาหาผู้นำที่มีความสามารถไม่ได้ จึงต้องติดตามจันทรคุปตะ แต่เมื่อพวกเขา (พวกที่จงรักภักดีต่อเจ้านันทะ) พบคนที่เป็นนักสู้ที่มีความสามารถในการที่จะโค่นศัตรูอย่างท่าน พวกเขาจะทิ้งเขา (จันทรคุปตะ) โดยเร็ว และมาเข้าข้างท่าน เกี่ยวกับเรื่องนี้ ตัวหม่อมฉันเป็นตัวอย่าง (Kale, 1927: 228)

5.2.3 กลยุทธ์นำอำมาตย์รากลักษะมาเป็นมหาอำมาตย์

เมื่อกำหนดนโยบายว่า “จะนำอำมาตย์รากลักษะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะให้ได้” จัญญะได้ว่าจ้างสายลับที่มีทักษะพิเศษให้ปลอมตัวต่างๆ เพื่อทำภารกิจลับทางการเมืองได้ตามความถนัดและสอดคล้องตามแผนการเพื่อประโยชน์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ และทำลายศัตรู พวกเขาแทรกซึมเข้าไปอยู่ในหมู่ชนทุกชั้น ตั้งแต่หมู่ข้าราชการชั้นสูงจนถึงหมู่ชนชั้นต่ำภายในเมืองปาฏลีบุตร และค่ายของฝ่ายอำมาตย์รากลักษะ ดังคำกล่าวของจัญญะที่ว่า

“ข้าได้ใช้สายลับที่ปลอมตัวต่างๆ นานา และรู้สถานที่การแต่งกายภาษาและกิริยามารยาทหลายประการ เพื่อต้องการจะรู้ถึงประชาชนที่จงรักภักดีและไม่จงรักภักดีต่อฝ่ายเราและฝ่ายเขา พฤติกรรมและการเคลื่อนไหวของอำมาตย์และเพื่อนของเจ้านันทะผู้อาศัยอยู่ในเมืองกุสุมา (ปาฏลีบุตร) กำลังถูกตรวจสอบอย่างละเอียดถี่ถ้วน คนสำคัญ เช่น ภัทรภฏะและคนอื่นๆ ซึ่งลุกขึ้นสู้พร้อมกับพระเจ้าจันทรคุปตะก็ได้ถูกทำให้มาช่วยกระทำการงานฝ่ายพวกเราโดยการสร้างสาเหตุที่เหมาะสมขึ้น ข้าได้แต่งตั้งคนที่ไว้วางใจได้ให้อยู่ใกล้พระราชาราชในทุกข์ที่และเขามีความภักดีที่ได้ทดสอบแล้ว มีความไม่ประมาทพร้อมที่จะแก้ไขเมื่อข้าศึกจะใช้ให้คนวางยาพิษ” (Kale, 1927: 30, 32)

จากนั้นจัญกะได้ดำเนินแผนสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รাকษสและพระราชกุมารมลายเหตุโดยใช้สายลับทำอุบายต่างๆ ตรงกับอุบายสี่ ได้แก่ การสืบราชการลับ ตรงกับ การผูกไมตรี (sāma) เพื่อค้นหาจุดอ่อนของอำมาตย์รাকษส ส่วนการปลอม การหลอก และการฆ่า ตรงกับการยั่ว (bheda) และการลงโทษหรือปราบปราม (danda) เพราะไม่ประสบผลสำเร็จในการใช้อุบายข้อหนึ่ง และข้อสอง คือ การผูกไมตรี และการให้รางวัล แม้อุบายการยั่ว และการลงโทษ จะผิดศีลธรรม แต่สามารถลดความสูญเสียในชีวิตและทรัพย์สินสาธารณะจำนวนมากได้เพื่ออรรถประโยชน์ของประชาชนอย่างแท้จริง ไม่ใช่เพื่อตน เพราะจัญกะเป็นพราหมณ์ที่เคร่งครัดในการทำหน้าที่ตามบรรณของตนมาก ขณะเป็นมหาอำมาตย์รักษาการ เขายังเป็นครูสอนลูกศิษย์ที่มาอยู่ประจำที่บ้านของเขา ทำยัชฎพิธี (ที่ใช้พินไม้สมิทเป็นเชื้อเพลิง) และใช้ชีวิตสมณะ ตามคำพูดของสมุหพระราชวังดังนี้

สมุหพระราชวัง

(เดินไปรอบๆ และมองดู) นี่ในบ้านของท่านจัญกะ ข้าจะเข้าไปละ

(เข้าไปแล้วมองหา) โอ้! อำมาตย์ของพระราชาราชช่วงรอยจิง ที่พูดเช่นนั้นก็เพราะว่านี่ก้อนหินสำหรับทุบแผ่นมุลโค นั่นลอมหญ้ากุงคะที่พวกศิษย์หนุ่มเก็บมา บ้านที่มีผ้าบ้านเก่ามากก็ดูเหมือนกับว่าเครื่องมุงหลังคาจะไค้งลงมาด้วยน้ำหนักของพินไม้สมิทที่ตากให้แห้ง (Kale, 1927: 158, 3.15)

จัญกะกล่าวว่า อุบายของเขาทำลายเฉพาะศัตรู ไม่ทำลายประชาชน และราชวงศ์นั้นทะเลจะถูกโค่นล้มได้อย่างสิ้นซาก เมื่อเขาสามารถนำอำมาตย์รাকษสผู้ถือเป็นหน่อเนื้อสุดท้ายของราชวงศ์นั้นทะเลมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะแล้วเท่านั้น ดังนี้

ไฟคือความโกรธของข้าบดบังพระจันทร์คือใบหน้าของทิศทั้งหลายคือใบหน้าของภรรยาสาวของข้าศึก ด้วยควันที่แผ่กระจายไปคือความโศกเศร้าเสียใจ (ของพวกเขา) (ไฟ) หลังจากที่ได้กระจายขี้เถ้าคือ ความโง่เขลา (ขี้เถ้า) ได้ถูกลมคือนโยบายพัดไปตามใจชอบไปยังต้นไม้ทั้งหลายคือมนตรี และ(ไฟ) หลังจากที่ได้เผาหน่อไม้คือวงศ์นั้นทะเล ยกเว้นพวกนกที่ตีนตระหนกคือชาวเมืองแล้ว ได้ดับลงเหมือนไฟในป่าสงบลง เพราะไม่มีสิ่งที่จะต้องเผา ไม่ใช่เพราะเหน็ดเหนื่อย (Kale, 1927: 22, 1.11)

กระบวนการใช้อุบายการสืบราชการลับ การปลอม และการหลอก จะเล่าผ่านพฤติกรรมสายลับที่ทำอุบายแต่ละอย่าง ได้แก่ นิปุณกะผู้สืบราชการลับ ภาครายณะผู้ทำอุบายการหลอก และสิทธิธรรณะผู้ทำอุบายการปลอม ส่วนอุบายการฆ่า มี 2 ครั้ง คือ ฆ่านักพรตสรรวารณสิทธิธรรมาชิกคนสุดท้ายของราชวงศ์นั้นทะเล (Kale, 1927: 26, 104) เพราะเขาเป็นคนที่อำมาตย์รাকษสจะตั้งเป็นราชาภายหลังโค่นราชวงศ์เมารยะแล้ว (Kale, 1927: 260) และฆ่าราชาหัวหน้าเผ่า 5 คน แต่การฆ่าในบท

ละครเรื่องนี้ทั้งหมดไม่มีฉากแสดง เป็นเพียงการเล่าย้อนของตัวละครเท่านั้น จึงไม่มีกระบวนการ ส่วนอุบายการสืบราชการลับ การปลอม และการหลอกมีกระบวนการ ดังนี้

1) นิปुณกะกับการสืบราชการลับ

นิปุณกะเป็นสายลับที่จำนัทยะให้ปลอมตัวเป็นสาวกพระยมเพื่อสร้างความศรัทธาและไว้วางใจในหมู่ชนทุกชั้น เพราะเมื่อเขาแสดงภาพพระยมพร้อมร้องเพลงสรรเสริญพระยม เขาก็เข้าไปในบ้านคนอื่นได้ (Kale, 1927: 44) เขาจึงทำภารกิจสืบราชการลับในเมืองปาฏลิบุตรและความเคลื่อนไหวของอำมาตย์รากษสะและสายลับได้อย่างอิสระ เขาแสดงทักษะของสายลับที่สำคัญ 2 เรื่องคือ

1.1) การส่งข่าวลับผ่านบทกวี⁹⁴ เพื่อให้จำนัทยะรู้ว่า เขาเป็นสายลับที่เข้ามารายงานข่าวให้เจ้านายฟัง แต่ไม่ให้ลูกศิษย์ของจำนัทยะรู้ ตามบทกวีภาษาสันสกฤตที่เป็น ฉายา ของบทกวีภาษาปรากฤต ดังนี้

kamalānām manoharāṇām api rūpād viṣaṃvadati śīlam/
sampūrṇamaṇḍale 'pi yāni candre viruddhāni//
(Kale, 1927: 38, 1.19)

“ธรรมชาติปกติของดอกบัวทั้งหลายแม้จะงดงามก็จริงจะขัดแย้งอย่างตรงกันข้ามกับความงามของมัน เพราะมันไม่ชอบพระจันทร์แม้จะเต็มดวงก็ตาม”

เขابอกเป็นนัยว่า เขากำลังจะมารายงานข่าวเกี่ยวกับคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อพระเจ้าจันทร์คุปตะ โดยเปรียบเทียบว่า ดอกบัวคือคนที่เป็นปฏิปักษ์ต่อราชา และพระจันทร์เต็มดวงคือพระเจ้าจันทร์คุปตะผู้รุ่งเรือง เพราะพวกเขาทนต์ไม่ได้ที่จะเห็นความรุ่งเรืองของพระเจ้าจันทร์คุปตะ (Kale, 1927: 40) เหมือนดอกบัวโกมุทหรือบัวกลางคืนที่หุบเมื่อพระจันทร์ขึ้น แม้พระจันทร์จะเต็มดวงสวยงามก็ไม่ยอมบาน จึงราวกับเป็นปฏิปักษ์ต่อพระจันทร์

1.2) การรายงานข่าวตามหลักฐานที่ปรากฏชัดเจนไม่รายงานตามความรู้สึก ตามตำราอรรถศาสตร์เน้นย้ำถึงการตรวจสอบข่าว ว่าถ้าข่าวที่ได้มาจาก 3 แห่ง เหมือนกันข่าวนั้นใช้ได้ ถ้าไม่เหมือนกันสายลับจะถูกลงโทษ (Narain, 2005: 41) เขาเริ่มรายงานข่าวแก่จำนัทยะว่า เขาพบคน 3 คน ที่ยังคงจงรักภักดีต่ออำมาตย์รากษสะและวางแผนทำร้ายพระเจ้าจันทร์คุปตะ คนที่หนึ่งคือ

⁹⁴ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 12 โศลกที่ 8 - 10 ว่าด้วยวิธีการส่งข่าวกรอง โดยข้อมูลข่าวกรองที่รวบรวมมาจากสายลับเร่ร่อนจะถูกรวบรวมส่งไปไว้ยังหน่วยปฏิบัติการลับซึ่งมีฐานที่ตั้งอยู่ในที่เดียวกัน และจะต้องถูกส่งผ่านรหัสสัญญาณในรูปแบบต่างๆ เช่น บทเพลง บทกวี การเขียนรหัส เป็นต้น โดยผู้ส่งจะไม่ทราบว่าเป็นผู้รวบรวม (Narain, 2005: 41) ทั้งนี้สายลับในบทละครยังได้ใช้รหัสสัญญาณสื่อสารกันระหว่างปฏิบัติงานจารกรรมด้วย เช่น การขยิบตา เป็นต้น

นักบวชไชนะชื่อ ชิวสัทธิตี เป็นคนที่อำมาตย์รากษสะไว้มาก คนที่สองคือ ศกภูทาสะเป็นคนเขียนสารของอำมาตย์รากษสะที่อำมาตย์รากษสะก็ไว้มากเช่นเดียวกัน (ศกภูทาสะคือ คนที่จำนั๊กะใช้ให้สายลับชื่อ สัทธาธณะไปตีสนิทจนกลายเป็นเพื่อนรัก) คนที่สามคือ หัวหน้าพ่อค้าหรือเศรษฐีอัญมณีชื่อ จันทนทาสะ เป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะผู้ให้ที่หลบซ่อนแก่ภรรยาและบุตรของอำมาตย์รากษสะ พร้อมกันนี้นิปุลณะได้มอบแหวนตราประทับสลักชื่ออำมาตย์รากษสะให้แก่จำนั๊กะ เป็นแหวนที่ภรรยาของอำมาตย์รากษสะทำตกที่หน้าบ้านเศรษฐีจันทนทาสะ ขณะเธอกำลังไล่จับบุตร (Kale, 1927: 260) จึงยืนยันได้ว่า ครอบครัวของอำมาตย์รากษสะพำนักอยู่ที่บ้านเศรษฐีจันทนทาสะจริง และเศรษฐีจันทนทาสะก็เป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะมาก เพราะแหวนตราประทับเป็นหลักฐานสำคัญ นิปุลณะจึงกล่าวดังนี้

“คนที่ 3 เป็นราวกับดวงใจดวงที่ 2 ของรากษสะ เป็นชาวเมืองปุชปุระ เป็นหัวหน้าพ่อค้าอัญมณี เขาชื่อ จันทนทาสะ อำมาตย์รากษสะได้ฝากฝังภรรยาไว้ที่บ้านเขาแล้วจึงออกไปจากเมืองไป” (Kale, 1927: 260)

นิปุลณะเป็นสายลับที่มีไหวพริบปฏิภาณ ช่างสังเกต และมีทักษะในอาชีพสายลับ เขาจึงเก็บแหวนสำคัญที่ตกโดยบังเอิญมาให้จำนั๊กะใช้เป็นวัตถุพยานวางแผนการสร้างความแตกแยกได้จนบรรลุผลสำเร็จและเป็นต้นเหตุของเหตุการณ์สำคัญที่ตามมามากมาย เขายังสามารถประมวลหลักฐานรอบด้านแล้ว สรุปเป็นข้อเสนอแนะต่อจำนั๊กะว่า เศรษฐีจันทนทาสะเป็นคนสำคัญต่ออำมาตย์รากษสะมากจนราวกับเป็นดวงใจดวงที่ 2 เมื่อจำนั๊กะเชื่อว่า เศรษฐีจันทนทาสะมีความสำคัญต่ออำมาตย์รากษสะมากและให้ที่หลบซ่อนแก่ภรรยาและบุตรของอำมาตย์รากษสะแล้ว เขาจึงให้นำตัวเศรษฐีจันทนทาสะมาสอบปากคำ⁹⁵เชิงข่มขู่ให้มอบครอบครัวอำมาตย์รากษสะให้ทางการ จนทำให้เห็นถึงคุณสมบัติเรื่องความซื่อสัตย์สุจริตของเศรษฐีจันทนทาสะ ผ่านการยอมสละชีวิตเพื่อปกป้องครอบครัวอำมาตย์รากษสะ เพียงเพื่อรักษาความสัตย์ที่ไว้ไว้กับเพื่อน จำนั๊กะและอำมาตย์รากษสะได้กล่าวชื่นชมโดยเปรียบเทียบคุณธรรมของเศรษฐีจันทนทาสะกับคุณธรรมของพระเจ้าศิปูหรือศิว⁹⁶

⁹⁵ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 8 ว่าด้วยการไต่สวนและการทรมานเพื่อได้รับสารภาพ (Narain, 2005: 439-443) กวีได้นำความรู้ในเรื่องนี้มาใช้สร้างบทสนทนาและพฤติกรรมเชิงข่มขู่ให้เศรษฐีจันทนทาสะมอบครอบครัวของอำมาตย์รากษสะให้ทางการ และบทสนทนาไต่สวนสายลับสัทธาธณะถึงที่มาของจดหมายปลอมและเครื่องประดับ ซึ่งเป็นวัตถุพยานที่ใช้ยืนยันข้อหาทรยศของอำมาตย์รากษสะ ในองก์ที่ 5

⁹⁶ เรื่องราวของพระเจ้าศิปูหรือศิวสละชีวิตเป็นอาหารแก่เหยี่ยวแทนชีวิตของเหยื่อคือนกพิราบที่เข้ามาหลบภัยกับพระองค์ ปรากฏในมหาภารตะ บรรพ 3 อถยายะ 131 โศลก 1 – 32

จามักยะ

(พูดกับตัวเอง) ดีแล้ว จันทนทาสะ ดีแล้ว!

เมื่อการได้ของมีค่ามาง่ายเพราะคนอื่นยกให้ ใครเล่าในปัจจุบันนี้จะทำการกระทำที่
ทำได้ยากนี้ นอกจากพระเจ้าศิริ (Kale, 1927: 70, 1.23)

รากษสะ

(ด้วยความสุข พูดกับตัวเอง) ดี เพื่อนจันทนทาสะ! ดีจริงๆ

แม้ปราศจากเพื่อน โอ้คนดี! ท่านได้รับเกียรติยศที่เกิดจากการคุ้มครองผู้ที่เข้ามา
พึ่งพาเหมือนกับเกียรติยศของพระเจ้าศิริ (Kale, 1927: 332, 6.18)

รากษสะ

เรามีเกียรติยศที่รักษาชีวิตผู้อื่นด้วยชีวิตของตัวเองในกสิยศที่ชั่วร้ายที่เป็นที่พอใจ
ของคนชั่วทำให้เกียรติยศของพระเจ้าศิริมีความสำคัญน้อยยิ่ง เขาผู้มีใจบริสุทธิ์
ผูกมัดได้บังคับการกระทำแม้ของพระพุทธเจ้าทั้งหลายด้วยการทำความดีของตน
เขาคนนั้นแม้ควรจะได้รับการบูชา แต่ได้กลายเป็นนักโทษประหารของท่านแทนที่
คนคนหนึ่งซึ่งคนคนนั้นก็คือข้านี้แหละ (Kale, 1927: 350, 7.5)

เมื่อเศรษฐีจันทนทาสะไม่ยอมส่งมอบครอบครัวอำมาตย์รากษสะให้แม้จะถูกข่มขู่ด้วย
การให้ไถ่ยืมข่าวการสังหารนักโทษจากคดีกบฏ จามักยะจึงตั้งข้อหา กบฏแล้วยึดทรัพย์พร้อมคุม
ขังเขากับภรรยาและบุตร เฉพาะเขาให้รอคำสั่งประหารชีวิตจากพระเจ้าจันทรคุปตะ เมื่อถึงตอนสั่ง
ประหารชีวิตเศรษฐีจันทนทาสะ อำมาตย์รากษสะจึงต้องยอมจำนนมอบตัวเข้ารับตำแหน่งมหา
อำมาตย์ แลกกับชีวิตเศรษฐีจันทนทาสะทันที ส่งผลให้นโยบายของจามักยะบรรลุผลสำเร็จอย่าง
แท้จริง (Kale, 1927: 364)

2) สิทธารถะกับอุบายการปลอม

สิทธารถะเป็นทาสของจามักยะ จามักยะใช้ให้เข้าไปตีสนิทกับศกภูทาสะคนเขียนสาร
และเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะ (Kale, 1927: 42) แล้วใช้ให้เขาทำภารกิจหลายอย่างเริ่มจาก ไป
ขอให้ศกภูทาสะเขียนจดหมายตามข้อความของจามักยะ มีเนื้อความตอบกลับแบบคลุมเครือ ไม่ต้อง
ระบุชื่อผู้รับ เพราะใครคนหนึ่งจะอ่านให้อีกคนหนึ่งฟังด้วยตัวเอง⁹⁷ ประทับตราจดหมายด้วยแหวน
ตราประทับสลักชื่ออำมาตย์รากษสะ รับมอบแหวนตราประทับและจดหมายไว้ใช้ทำภารกิจลับ ไปชิง

⁹⁷ ตำราวรรณคดี เล่มที่ 2 บทที่ 10 ว่าด้วยขั้นตอนการร่างพระราชกฤษฎีกา (Narain, 2005: 132-139) กวีได้นำรูปแบบการเขียนข้อความในเรื่องนี้มาดัดแปลงเป็นข้อความคลุมเครือในจดหมายปลอม

ตัว⁹⁸ศกฐาสาที่กำลังจะถูกประหารชีวิตในข้อหาบฏตามที่จามักยะใส่ร้าย พาออกมาจากแดนประหารโดยส่งสัญญาณลับ ให้เพชรฆาตที่เป็นสายลับของจามักยะรู้ เพื่อเปิดทางสะดวก พาไปส่งให้อำมาตย์รากษสะ รับของรางวัลจากอำมาตย์รากษสะ เพราะจามักยะรู้ธรรมเนียมการถอดเครื่องประดับมีค่าที่ใส่ติดตัวให้เป็นรางวัลแก่ผู้มีความดี และอำมาตย์รากษสะก็ได้ถอดเครื่องประดับที่ได้เป็นของขวัญจากพระราชกุมารมลายเอตุให้สิทธิารถะตอบแทนการสละชีวิตซึ่งตัวเพื่อนรักออกมาจากแดนประหาร ให้ขอยุ่รับใช้อำมาตย์รากษสะจนถึงเวลาที่กองทัพฝ่ายอำมาตย์รากษสะใกล้จะถึงเมืองปาฏลีบุตร ให้ทำภารกิจลับ โดยใช้วัตถุ 3 ชิ้น เป็นเครื่องมือ ได้แก่ แหวนตราประทับ จดหมายปลอม และเครื่องประดับ (Kale, 1927: 50, 52, 54) เพื่อให้อำมาตย์รากษสะแตกแยกจากพระราชกุมารมลายเอตุ สิทธิารถะได้ทำภารกิจตามแผนการทุกขั้นตอน จนถึงตอนที่เขาได้รับเครื่องประดับ

เหตุการณ์ตอนต่อไปเป็นการใช้อุบายตามทักษะของเขาเอง คือ เขาได้ออกอุบายขอฝากกล่องเครื่องประดับไว้โดยขอประทับตราก่อนฝาก เขาทำให้ทุกคนเห็นแหวนตราประทับที่สลักชื่ออำมาตย์รากษสะ เพื่อให้มีโอกาสมอบคืนอำมาตย์รากษสะ ซึ่งได้ส่งต่อให้ศกฐาสาไว้ใช้งานประทับหนังสือที่ออกในนามอำมาตย์รากษสะตามหน้าที่คนเขียนสารในราชการฝ่ายพระราชกุมารมลายเอตุ (Kale, 1927: 126, 128, 130, 132, 134) เมื่อกองทัพฝ่ายอำมาตย์รากษสะใกล้ถึงเมืองปาฏลีบุตรแล้ว เขาก็เริ่มแผนการใส่ร้ายอำมาตย์รากษสะ โดยสร้างสถานการณ์ให้พระราชกุมารมลายเอตุได้อ่านจดหมายปลอมที่เป็นลายมือของศกฐาสาคนเขียนสารของอำมาตย์รากษสะ และมีตราประทับของอำมาตย์รากษสะ เพื่อทำให้เข้าใจว่า อำมาตย์รากษสะเป็นคนสั่งให้เขียน มีข้อความบ่งชี้ว่าอำมาตย์รากษสะและราชาผู้นำกองทัพชนเผ่าทั้ง 5 ที่ทำให้กองทัพฝ่ายพระราชกุมารมลายเอตุยิ่งใหญ่ กำลังทรยศและวางแผนฆ่าพระราชกุมารมลายเอตุ เพราะเป็นพันธมิตรกับพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยมีวัตถุพยานคือ กล่องเครื่องประดับประทับตราดังกล่าวข้างต้น เป็นเครื่องบรรณาการจากอำมาตย์รากษสะประกอบไปกับจดหมาย (Kale, 1927: 264, 266, 268) และเครื่องประดับที่อำมาตย์รากษสะใส่มาพบพระราชกุมารมลายเอตุ มันเคยเป็นของพระเจ้าปรรวตกะพระบิดาของพระราชกุมารมลายเอตุ (Kale, 1927: 288) ปัจจุบันอยู่กับพระเจ้าจันทรคุปตะ สอดคล้องกับข้อความตอบรับเครื่องประดับจากพระเจ้าจันทรคุปตะที่ส่งให้อำมาตย์รากษสะเพื่อมิตรภาพก่อนหน้า แท้จริงมันเป็นเครื่องประดับที่พระเจ้าจันทรคุปตะบริจาคให้พราหมณ์ 3 คน พี่น้อง มีวิศวาสุ เป็นต้น เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้พระเจ้าปรรวตกะ แต่ถูกจามักยะใช้อุบายรับมาส่งขายให้อำมาตย์รากษสะ เพื่อใส่แทนเครื่องประดับที่มอบให้สิทธิารถะ โดยผู้นำเครื่องประดับไปขายน่าจะเป็นวิศวาสุ เพราะจามักยะสั่ง

⁹⁸ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 7 บทที่ 17 ว่าด้วยการให้และการปล่อยตัวประกัน (Narain, 2005: 611 - 617) กวีวิศวัตตะนำมาปรับใช้ในการชิงตัวนักโทษ

ให้เขาและพี่น้องไปปรับเครื่องประดับแล้วต้องกลับมาหาจักษุอีกครั้ง (Kale, 1927: 50) ดังนั้น วัตถุ 3 ชิ้น คือ จดหมายปลอม เครื่องประดับ และตราประทับ จึงมัดตัวอำมาตย์รากษสะตามข้อกล่าวหา จนตื่นไม่หลุด แม้ปฏิเสถก็ไร้ผล (Kale, 1927: 290, 292) โดยเฉพาะเครื่องประดับของพระเจ้าปรรวต กะที่อำมาตย์รากษสะใส่ติดตัว ยืนยันข้อหาของการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะ เพื่อประโยชน์ของพระเจ้า จันทรคุปตะที่ไม่ต้องแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งให้

พระราชกุมารมลายเกตุเป็นคนหูเบา อารมณ์ร้อน ไม่มีวิจาร์ญาณ ไม่ตรวจสอบข้อเท็จจริง ให้ถั่ว 5 ได้สั่งฆ่าราชาทั้ง 5 และขับไล่อำมาตย์รากษสะออกจากตำแหน่งที่ปรึกษา แล้วสั่งยาตรา กองทัพเข้าโจมตีกองทัพหลวงในระหว่างที่กองทัพพระส้าระสาย (Kale, 1927: 294, 296) เหล่าไพร่พล บ้างก็หนีกลับบ้านเมืองตนด้วยความหวาดกลัว เพราะผู้นำกองทัพของตนถูกสั่งฆ่าอย่างไรเหตุผล จึงทำให้กองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุพ่ายแพ้กองทัพหลวงอย่างราบคาบแต่สูญเสียชีวิตและ ทรัพย์สินน้อยมาก (ตามแผนการลตทอนกำลังของกองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุ) เขาถูกจับตัว นำเข้าไปปรับโทษตามอาญาบ้านเมือง (Kale, 1927: 304) สิทธารถะเป็นตัวอย่างของสายลับที่มีความ ฉลาด ขยันหมั่นเพียรทำตามคำสั่งเจ้านายอย่างซื่อสัตย์ โดยไม่มีคำถามแม้จะทำผิดศีลธรรมเพราะ เชื่อมั่นในคุณความดีของเจ้านาย ดังนี้

สิทธารถะ

(พูดกับตัวเอง)

เราเคารพบูชาความภักดี (ของเรา) ต่อนายที่คือ (ความรักของ) แม่ต่อคนแบบเรา

เพราะความภักดีที่เราายังสิ่งที่ดีๆ (ของนาย) แต่จะทำให้เรามองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี

(ของนาย) เพราะความรักนำแม่มายังสิ่งที่ดีๆ (ของลูก) แต่จะทำให้แม่มองไม่เห็นสิ่งที่ไม่ดี

(ของลูก) (Kale, 1927: 262, 5.9)

แผนการลตทอนกำลังของกองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุ เกิดขึ้นเพราะจักษุเห็น ว่ากองทัพของพระราชกุมารมลายเกตุและอำมาตย์รากษสะมีความยิ่งใหญ่มาก เพราะมีราชาหัวหน้า ชนเผ่าทั้ง 5 ยกกองทัพที่ยิ่งใหญ่มาร่วมรบในฐานะพันธมิตรของอำมาตย์รากษสะ และมีแนวโน้มจะ ชนะกองทัพหลวงที่ยังบอบช้ำจากการทำสงครามโค่นล้มเจ้านันทะ จึงใช้จดหมายปลอมเป็นเครื่องมือ ทำการตามแผนนี้ เพราะจดหมายปลอมที่สิทธารถะสายลับของจักษุอ้างว่าอำมาตย์รากษสะให้ ส่งถึงพระเจ้าจันทรคุปะมีข้อความเป็นนัยว่า ราชาผู้นำกองทัพชนเผ่าทั้ง 5 ผู้ยกกองทัพที่ยิ่งใหญ่ มาร่วมรบกับพระราชกุมารมลายเกตุ กำลังสมคบกับพระเจ้าจันทรคุปตะวางแผนฆ่าพระราชกุมารมลาย เกตุ ดังนั้นเมื่อพระราชกุมารมลายเกตุแตกแยกกับอำมาตย์รากษสะแล้ว จึงเชื่ออย่างสนิทใจว่าราชา เหล่านี้ซึ่งเป็นพันธมิตรกับอำมาตย์รากษสะมาก่อนก็กำลังทรยศคิดฆ่าตนด้วยเช่นเดียวกัน จึงสั่ง ประหารชีวิตพวกเขา มีรายละเอียดดังตัวอย่างข้อความในบทละครตามลำดับดังนี้

จากนักยะกล่าวถึงความยิ่งใหญ่ของกองทัพราชาชนเผ่าทั้ง 5 ดังนี้

จากนักยะ

ลูกเอ๋ย! การทำงานหนัก (ของข้า) นั้นแหละ ทำให้ข้าอารมณ์ไม่ดี ไม่ใช่ความมีอารมณ์ร้ายต่อพวกศิษย์ซึ่งปรกติจะมีอยู่ในตัวคนเป็นครูหรือนัก (แสดงทำนองลง พุดกับตัวเอง) มันเป็นไปได้ยังไง เรื่องนี้เป็นที่รู้อย่างโจ่งแจ้งในหมู่ชาวเมือง เขาลือกันว่า รากษสะมีความโกรธที่เกิดจากการพังพินาศของราชวงศ์นั้นทะเล ได้ไปเป็นพันธมิตรกับ มยลเกตุโอรสของปรวตกะ ผู้เหลืออดที่พระบิดาถูกปลงพระชนม์ ผู้เกิดความอึกเขม เพราะจะมีการยกราชอาณาจักรแห่งราชวงศ์นั้นทะเลให้เป็นรางวัล (รากษสะ) ถูก สนับสนุนโดยกองทัพขนาดใหญ่ของราชาเผ่าแมลงจะที่อยู่ในอำนาจของเขา (รากษสะ) กำลังพยายามจะโจมตีวัชละ (จันทรคุปตะ) (Kale, 1927: 22)

มูลเหตุของการเขียนชื่อราชาแห่งแคว้นทั้ง 5⁹⁹ คือ จิตรวรรมันราชาแห่งแคว้นกุลูตะ นฤสิงหะสิงหนาทราชาแห่งแคว้นมลละ ปุษกรากษะราชาแห่งแคว้นกัศมีระ สินธุเชนะราชาแห่งแคว้นสินธุ และเมฆะราชาแห่งแคว้นปารีส ลงในจดหมายปลอมที่มาของแผนการ มีดังนี้

จากนักยะ

นี่จะเป็นเนื้อหาตอนท้ายของจดหมาย ตอนต้นควรจะเป็นอะไรดี (คิด) อ้อ! นึกออกแล้ว ข้าได้ทราบจากสายลับทั้งหลายว่า ในหมู่ราชาแห่งชาวแมลงจะนั้น มีราชาที่สำคัญอยู่ 5 องค์ที่ติดตามรากษสะในฐานะมิตรที่สนิทที่สุด พวกเขาคือ

จิตรวรรมันราชาของชาวกุลูตะ นฤสิงหะสิงหนาทเจ้าแห่งแคว้นมลละ ปุษกรากษะแห่งกัศมีระ สินธุเชนะแห่งแคว้นสินธุ ผู้ทำลายความยิ่งใหญ่ของศัตรู องค์ที่ 5 ในจำนวนนี้ มีพระนามว่าเมฆะ เป็นเจ้าของพวกปารีส (เปอร์เซีย) มีกองทัพม้าที่ใหญ่ ข้าจะจัดชื่อของพวกเขาไว้แน่นอน ตอนนีขอให้จิตรคุปตะจงลบชื่อพวกเขาเถอะ

(Kale, 1927: 50, 1.20)

⁹⁹ แคว้นทั้ง 5 เหล่านี้ มี 3 แคว้น ที่มีเขตแดนติดกับรัฐเนินเขาของพระราชกุมารมลละเกตุ กล่าวคือ รัฐของพระราชกุมารมลละเกตุถูกขนานทางด้านทิศตะวันออกด้วยแคว้นมลละ ทางทิศใต้ด้วยแคว้นกุลูตะ และทางทิศตะวันตกด้วยแคว้นกัศมีระ ดังนั้นทั้ง 3 แคว้นถือเป็นศัตรูทางธรรมชาติของพระราชกุมารมลละเกตุจึงเป็นพันธมิตรที่เปราะบางและไม่ยั่งยืนสามารถทำลายมิตรภาพได้ง่าย แต่มาร่วมรบในฐานะพันธมิตรของอำมาตย์รากษสะเพื่อผลประโยชน์ทางการเมืองเท่านั้น ส่วนอีก 2 แคว้น คือ แคว้นสินธุ และแคว้นกัศมีระเป็นแคว้นพันธมิตรของอำมาตย์รากษสะที่มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ (Mitra, 1989: 292 - 296) พระราชกุมารมลละเกตุจึงสั่งฆ่าราชาของแคว้นทั้ง 5 ได้อย่างง่ายดาย

ในจดหมายนี้ถือเป็นจดหมายสั่งฆ่าราชาทั้ง 5 นี้ เพราะจิตรคุปตะผู้เป็นเทวดารักษา ทะเบียนคนตายของพระยม ไม่สามารถลบชื่อคนตายจากทะเบียนของพระยมได้ นั่นคือ ราชาเหล่านี้ จะต้องตายอย่างแน่นอน

ทั้งอำมาตย์รักษาสะก็่ได้จัดทัพโดยให้กองทัพของราชาเหล่านี้อยู่ในตำแหน่งแวดล้อม คอยรักษาความปลอดภัยอย่างใกล้ชิดพระราชกุมารมลายเกตุ สนับสนุนให้พระราชกุมารมลายเกตุเชื่อว่าจะถูกฆ่าระหว่างยกทัพแน่นอน ดังนี้

อำมาตย์รักษาสะ

เพื่อนปรียมวทกะ! จงไปบอกตามคำพูดของข้าว่า เหล่าราชาที่อยู่ฝ่ายพระราชกุมาร บัดนี้ปาฏลีบุตรอยู่ใกล้เข้ามาทุกวันแล้ว ดังนั้นขอพวกท่านโปรดแบ่งเป็นกองๆ แล้วയാตราทัพไปแบบนี้

กองทัพหน้าขำนำทัพประกอบด้วยชาวขสะและชาวมคธ กองทัพที่อยู่ตรงกลาง เป็นทัพชาวคานธาระที่มีแม่ทัพเป็นชาวกรีกคอยเฝ้าระวังอย่างเข้มแข็ง ต่อจากนั้น (ทัพหลัง) เป็นพวกแม่ทัพชาวศกะที่กล้าหาญ เดินร่วมไปกับชาวจิน และชาวหุณะ (ฮันขาว) ส่วนที่เหลือเป็นหมู่ราชามี (ราชาแห่ง) ชาวกุลตะเป็นต้น คอยแวดล้อมพระราชกุมารไปในระหว่างการเดินทัพ (Kale, 1927: 274, 5.11)

มลายเกตุ

(พูดกับตัวเอง) เป็นไปได้ยังไง พวกคนที่มุ่งหมายที่จะทำให้จันทร์คุปตะ พึงพอใจด้วยการทำลายขำนั่นเอง จะล้อมข้าไว้ (พูดดังๆ) ท่านที่เคารพ! (วันนี้) มีใครไปหรือมาจากปาฏลีบุตรไหม (Kale, 1927: 278)

จดหมายลายลักษณ์อักษรพร้อมสารที่เป็นคำพูดของสิทธิธาธกะสายลับที่ส่งผลให้พระราชกุมารมลายเกตุเป็นผู้ทำลายความแข็งแกร่งของกองทัพนี้ด้วยน้ำมือของพระองค์เอง มีเนื้อหา ดังนี้

มลายเกตุ

(อ่านดังๆ) สวัสดี! ใครคนหนึ่งจากสถานที่แห่งหนึ่ง แจ้งแก่บุคคลที่สำคัญคนหนึ่ง เกี่ยวกับสถานะที่เหมาะสม คนที่พูดจริงเมื่อได้ปลดคนที่อยู่ฝ่ายตรงข้ามกับเรา ได้แสดงออกให้เรา รู้ความจริงใจที่อธิบายด้วยคำพูดไม่ได้ ในตอนนี้ คนที่ยึดมั่น ในความจริงจะต้องสร้างความพึงพอใจให้แก่พวกเพื่อนของเราเหล่านั้น ที่ได้ให้คำมั่น สัญญาว่า จะเป็นพันธมิตรกันในตอนแรกด้วยการให้ความเชื่อมั่นว่า จะปฏิบัติตาม สนธิสัญญาที่ให้ไว้ก่อนนั้น ทางฝ่ายพวกเขาเมื่อได้รับการอนุเคราะห์แบบนี้แล้ว ก็จะมาพึ่งผู้ให้ความช่วยเหลือ เนื่องจากที่พึ่งของตนเอง (มลายเกตุ) พิณาศไปแล้ว เราจะทำให้คนที่จริงใจนี้ถึงสิ่งนั้น แม้เขาไม่เคยลืม ในบรรดาพวกเขา บางคนอยากได้

ทรัพย์ บางคนอยากได้ช้างของศัตรู บางคนอยากได้ดินแดน เครื่องประดับ 3 ชุด ที่คนพูดความจริงส่งมานั้นได้รับไว้แล้ว ข้าเองก็ได้ส่งของบางอย่างมากับจดหมาย ซึ่งควรจะได้รับไว้ สารที่เป็นคำพูดคนที่ไวใจได้ที่สุดคนนี้จะเป็นคนพูด

มลายเกตุ

ที่นี้ข้าอยากจะฟังสารที่เป็นคำพูด¹⁰⁰ จากเธอ

สิทธิารถะ

พระราชกุมาร! ท่านอำมาตย์สั่งให้พูดว่า "นี่คือมิตรรักที่เป็นราชา 5 องค์ของหม่อมฉัน พวกเขาเกิดความรักในตัวพระองค์ คือ จิตรวรรมันเจ้าแห่งแคว้นกุลุตะ สิงหนาทะ เจ้าแห่งมละยะ ปุษกรากษะเจ้าแห่งกัศมีระ สินธุเสนะเจ้าแห่งแคว้นสินธุ และเมฆนาท เจ้าแห่งเปอร์เซีย ในบรรดาพวกเขา 3 องค์แรกต้องการดินแดนของราชามลายเกตุ 2 คนหลังต้องการทัพช้างและทรัพย์ ดังนั้นขอพระองค์ผู้ยิ่งใหญ่ จงทำให้พวกเขาได้ของ ที่พวกเขาต้องการที่กล่าวมาแล้วนั้น แบบเดียวกับที่ทำให้หม่อมฉันพอใจด้วยการปลด จาณักยะ" สารที่เป็นคำพูดมีเพียงเท่านี้ละ (Kale, 1927: 264, 266, 270)

ต่อมา พระราชกุมารจึงได้สั่งประหารชีวิตราชาทั้ง 5 อย่างโหดร้าย ดังนี้

มลายเกตุ

(ด้วยความโกรธ) ภาสุรกะ! ไปสั่งศิขรเสนะว่า "ราชาทั้ง 5 นี้ได้แก่ จิตรวรรมันแห่งแคว้น กุลุตะ สิงหนาทะราชาแห่งมละยะ ปุษกรากษะราชาแห่งกัศมีระ สุขณะราชาแห่งสินธุ และเมฆนาทแห่งเปอร์เซีย หลังจากได้ผูกมิตรกับรากษะต้องการทำให้จันทรคุปตะ พอใจด้วยการทำร้ายร่างกายข้า ในราชาเหล่านั้น 3 องค์แรกต้องการแผ่นดินของข้า จงนำพวกเขาไปยังหลุมลึกแล้วกลบหลุมนั้นด้วยฝุ่น แต่อีก 2 องค์ต้องการทัพช้างของข้า จงให้ช้างสังหารเขาทั้งสองนั้น" (Kale, 1927: 274, 5.11)

การสั่งประหารชีวิตราชาทั้ง 5 อย่างโหดร้ายโดยไม่ไตร่ตรองให้รอบคอบเช่นนี้ส่งผลให้ ไพร่พลที่เหลือต่างพากันหลบหนีทัพเพราะกลัวว่าพวกตนจะมีชะตากรรมเช่นเดียวกับราชาของพวก ตน จาณักยะจึงยกทัพหลวงมาปราบได้อย่างง่ายดาย ดังคำบอกเล่าผลของเหตุการณ์ในองค์ที่ 5 ของ สิทธิารถะต่อสมิทธิารถะเพื่อนรักว่า

¹⁰⁰ กวีวิเศษที่ตัดตะนำลักษณะเฉพาะของกองทัพแต่ละแคว้นมาแต่งสารที่เป็นคำพูดแสดงความต้องการของ ราชาแต่ละแคว้น คือ ราชาที่มีเขตแดนติดกับรัฐของพระราชกุมารมลายเกตุต้องการดินแดนของพระราชกุมาร มลายเกตุ ส่วนราชาที่มีกองทัพที่ยิ่งใหญ่ต้องการเพิ่มความยิ่งใหญ่ด้วยกองทัพช้างและทรัพย์สินของพระราชกุมาร มลายเกตุ และในคำสั่งประหารชีวิตราชาทั้ง 5 ก็ได้ทำให้สิ่งที่ต้องการทั้งหมดย้อนกลับมาฆ่าพวกเขา

ลิตหารถกะ

เพื่อน! มีอะไรที่ไม่ควรฟังสำหรับท่านด้วยหรือ ดังนั้น ท่านจงฟัง ประการแรก คือ หลังจากได้ขับไล่รากษสะไปแล้ว มลยเกตคนชั่วผู้มีจิตใจสับสนจากนโยบายของ จาณักยะได้ฆ่าราชาสำคัญทั้ง 5 มีจิตรวมนั่นเป็นต้น จากนั้น เมื่อราชาทั้งหลายคิดว่า เขา (มลยเกต) ประพฤติชั่ว เพราะไม่ได้คิดให้รอบคอบ จึงได้ละทิ้งฐานค่ายทหารของ มลยเกต เพื่อความปลอดภัย แล้วออกเดินทางพร้อมบริวารและทหารที่เหลือที่สิ้นกำลังใจกลับไปยังดินแดนเดิมของแต่ละคนพร้อมความกลัว แม้ราชาบริวาร (ของพระราชกุมาร มลยเกต) ทั้งหลายก็มีใจห่อเหี่ยว ภัทรภฏ ปุรุชทัตตะ ทิงคราตะ พละคุปตะ ราชเสนะ ภาครายณะ โรหิตากษะ วิชยวรมัน และคนอื่นๆ จึงได้จับมลยเกตคุมขังไว้ (Kale, 1927: 304)

3) ภาครายณะกับอุบายการหลอก

ภาครายณะเป็นน้องชายของเสนาบดีสิงหพละข้าราชการของพระเจ้าจันทรคุปตะ เขาเป็นมิตรกับพระเจ้าปรรวตกะ เมื่อจาณักยะให้คนปล่อยข่าวว่า¹⁰¹ว่า อำมาตย์รากษสะเป็นผู้บงการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะด้วยหญิงยาพิษแล้ว การกิจแรกของสายลับภาครายณะก็เริ่มขึ้น จาณักยะใช้เขาไปบอกเชิงข่มขู่พระราชกุมารมลยเกตแถมหวังดีว่า จาณักยะเป็นผู้บงการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะตัวจริงแล้ว ช่วยพระราชกุมารมลยเกตให้หนีออกจากเมืองไป (Kale, 1927: 30, 178) พร้อมความแค้นคนที่ฆ่าพระบิดา เพราะจาณักยะไม่ต้องการแบ่งราชสมบัติครึ่งหนึ่งให้พระราชกุมารมลยเกตแทนพระบิดาตามสัญญา สุดท้ายให้หนีไปพึ่งพระราชกุมารมลยเกตโดยอ้างความเท็จว่า กลัวความผิดที่เขาทำตัวเป็นปฏิปักษ์กับพระเจ้าจันทรคุปตะ ตามบันทึกหลักฐานสำคัญ เรื่องการหลบหนีของบุคคลสำคัญในกองทัพหลวงไปเข้ากับฝ่ายพระราชกุมารมลยเกต เพราะไม่จงรักภักดีในพระเจ้าจันทรคุปตะแล้ว ซึ่งมีชื่อของภาครายณะด้วย ต่อมาจาณักยะได้อ่านบันทึกนี้ให้พระเจ้าจันทรคุปตะฟังหวังให้สายลับของอำมาตย์รากษสะที่ปลอมตัวทำภารกิจลับอยู่ในราชสำนักของพระเจ้าจันทรคุปตะได้ยินจะได้ส่งข่าวให้อำมาตย์รากษสะเชื่อข้ออ้างของภาครายณะ บันทึกมีข้อความดังนี้

จาณักยะ

โศโณตตรา! จงบอกภายัสสะ (คนเขียนสาร) อจละตามคำพูดของข้าว่า
“เธอจงให้บันทึกที่เป็นหลักฐานสำคัญที่เกี่ยวข้องกับภัทรภฏและคนอื่นๆ
ซึ่งหนีไปจากที่นี่ไปเข้ากับมลยเกตเพราะความไม่พอใจด้วย”

¹⁰¹ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 13 บทที่ 1 โศลกที่ 4 – 5 ว่าด้วยการปล่อยข่าวที่เป็นคุณกับราชา สรรเสริญพระองค์ในที่สาธารณะ (Narain, 2005: 772) กวีได้นำมาดัดแปลงเป็นการปล่อยข่าวฉาว

จามักยะ

(อ่าน) ขอแสดงความเคารพ นี่คือบันทึกหลักฐานสำคัญ¹⁰² ที่เกี่ยวข้องกับบุคคลสำคัญหลายคนที่ถูกขังมาต่อสู้อุปการกับพระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้มีพระนามที่คนท่องจำแล้วหนีไปจากที่นี่ ไปอาศัยมลยเกตุผู้ที่จะต้องถูกประหาร ในบันทึกนั้นอันดับที่หนึ่งก็คือภัทรภุญแม่ทัพช้าง ปุรุชทัตตะแม่ทัพม้า ชิงคราตะภาคินยะ (หลาน) ของจันทรภานุ ผู้เป็นมหาประตีหาระ (หัวหน้าคนเฝ้าประตู) มหาราชาพลคุปตะพระญาติต่างๆ ของพระเจ้าอยู่หัว ราชเสนะผู้รับใช้พระเจ้าอยู่หัวตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ภาคุรายณะ น้องชายของเสนาปติ (แม่ทัพใหญ่) สิงหพละ โลหิตากษะโอรสของราชาแห่งแคว้นมาลวะและวิชยวรมันหัวหน้าคนวรรณะกษัตริย์กลุ่มหนึ่ง (Kale, 1927: 176)

เมื่อภาคุรายณะได้เข้าไปอยู่ในค่ายของพระราชกุมารมลยเกตุแล้ว ให้ทำภารกิจลับตามแผนสร้างความแตกแยกตามทักษะของตัวเอง

พระราชกุมารมลยเกตุได้ให้ความไว้วางใจเขามากเพราะสำนักบุญคุณ จึงตั้งเขาในตำแหน่งอำมาตย์ที่มีความสำคัญรองจากพระราชกุมารมลยเกตุ (Kale, 1927: 178) เขาได้เริ่มงานบิดเบือนข้อมูลเพื่อให้ร้ายอำมาตย์รากษสะว่า มีแนวโน้มที่จะทรยศพระราชกุมารมลยเกตุแล้วไปเป็นพันธมิตรกับพระเจ้าจันทรคุปตะ (Kale, 1927: 220, 222) และอธิบายถึงเหตุผลที่บุคคลสำคัญของกองทัพฝ่ายศัตรูนำโดยภัทรภุญได้หนีทัพมาเข้าพึ่งพระราชกุมารมลยเกตุโดยไม่ผ่านอำมาตย์รากษสะ แต่ผ่านทางศิขรเสนะเสนาบดีของพระราชกุมารมลยเกตุ เพราะพวกเขาไม่จงรักภักดีในพระเจ้าจันทรคุปตะแล้ว แต่อำมาตย์รากษสะเป็นศัตรูกับจามักยะเพียงคนเดียวเท่านั้น ดังนั้นหากอำมาตย์รากษสะกลับใจมาเป็นพันธมิตรกับพระเจ้าจันทรคุปตะ ผู้เป็นเชื้อสายของเจ้านันทะ พวกเขาจะเดือดร้อน (Kale, 1927: 210, 211) จากนั้นทำให้พระราชกุมารมลยเกตุได้รับรู้จากปากนักบวชชีวิธิเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะว่า อำมาตย์รากษสะเองเป็นผู้บงการฆ่าพระเจ้าปรรวตกะผู้เป็นพระบิดา (Kale, 1927: 256) ทำให้แผนการใช้อุบายปลอมของสิทธารกะที่มีวัตถุ 3 ชิ้น เป็นเครื่องมือ แสดงผลโดยไม่ให้พระราชกุมารมลยเกตุได้สอบถามพยานบุคคล (Kale, 1927: 284) รักษาชีวิตอำมาตย์รากษสะไว้ไม่ให้ถูกสังฆ่าเหมือนราชาหัวหน้าเผ่า 5 คน โดยให้พระราชกุมารมลยเกตุทราบถึงเหตุผลทางการเมืองที่ทำให้อำมาตย์รากษสะจำเป็นต้องฆ่าพระเจ้าปรรวตกะ และหากทำร้ายอำมาตย์รากษสะ

¹⁰² บันทึกหลักฐานสำคัญ (lekhyapatram) หมายถึง บันทึกที่เก็บรักษาข้อมูลที่รวบรวมมาโดยสายลับ (Majumder, 2010: 194) ในบทละครมทรารากษสะ คนเขียนสาร (kāyastha) เป็นผู้เก็บรักษาบันทึกนี้ เฉพาะคำว่า lekhyaya ในสังคมอินเดียโบราณ ยังหมายถึง เอกสารพยานหลักฐาน โดยเฉพาะเพื่อประโยชน์ในการดำเนินคดีความทางแพ่ง ซึ่งผู้พิพากษาต้องตรวจสอบข้อเท็จจริงในเอกสารอย่างรอบคอบ (Kaur, 2011: 99)

ตอนนี้กองทัพจะปั่นป่วน ควรเก็บอำมาตย์รักษาสะไว้ดำเนินคดีเมื่อได้รับชัยชนะแล้ว ตามบทสนทนาของภาครายณะกับพระราชกุมารมลายเหตุที่ทำให้อำมาตย์รักษาสะไม่ถูกสังหารชีวิต ดังนี้

ภาครายณะ

พระราชกุมาร! จริงๆ แล้ว ในโลกนี้สำหรับพวกผู้ทำงานการเมือง ภาวะการเป็นมิตรเป็นศัตรูหรือเป็นกลางขึ้นอยู่กับผลประโยชน์ ไม่ได้ขึ้นอยู่กับความต้องการส่วนตัวแบบคนธรรมดาทั่วไป เนื่องจากว่าในเวลานั้น เมื่อรักษาสะต้องการให้สรรวารลสิทธิเป็นราชา ราชาปรรวเตศวร ผู้ที่ผู้คนท่องจำพระนามของพระองค์ไว้ เป็นตัวขัดขวางผลประโยชน์ พระองค์จึงเป็นศัตรูที่สำคัญของเขา เพราะพระองค์มีอำนาจยิ่งกว่า จันทรคุปตะ และรักษาสะก็ได้ทำสิ่งนี้ต่อพระองค์ (ปรรวเตศวร) ดังนั้นหม่อมฉันจึงเห็นว่าไม่มีข้อเสียมากมายในเรื่องนี้ พระราชกุมาร ลองพิจารณาดูสิ

เพราะอำนาจของผลประโยชน์ นโยบายที่ทำให้มิตรทั้งหลายกลายเป็นศัตรูและศัตรูทั้งหลายกลายเป็นมิตรจะนำมนุษย์ทั้งหลายที่ยังมีชีวิตอยู่นั้นเองไปสู่การมีชีวิตอีกแบบหนึ่งที่ลืมนพตกรรมในอดีต

ดังนั้นจึงไม่ควรตำหนิรักษาสะในเรื่องนี้ จงประคับประคองเขาไว้จนกว่าจะได้ราชอาณาจักรของนันทะ ต่อจากนั้นจะรับเขาหรือทิ้งเขาก็แล้วแต่พระราชกุมาร

มลายเหตุ

ได้ เพื่อน! ท่านเห็นถูกต้องแล้ว เพราะถ้าฆ่าอำมาตย์ ประชาชนอาจจะลุกฮือขึ้น และถ้าเป็นเช่นนั้นชัยชนะก็ไม่แน่นอน (Kale, 1927: 260, 262, 5.8)

จากนั้น ภาครายณะได้ยุยงให้พระราชกุมารมลายเหตุเคลื่อนทัพไปโจมตีเมืองปาฏลีบุตรทันที แม้มองทัพจะระส่ำระสายเพราะขาดผู้นำกองกำลังสำคัญไป ทั้งมีกำลังพลจากพวกหนีทัพหลวมมาอยู่เต็มไปทั่วกองทัพ (Kale, 1927: 294)

สุดท้ายพวกหนีทัพที่เป็นสายลับของจาณักยะรวมทั้งภาครายณะก็ร่วมกันจับกุมพระราชกุมารมลายเหตุระหว่างการสู้รบ นำตัวเข้าไปดำเนินคดีในเมืองปาฏลีบุตร (Kale, 1927: 304)

แม้ภาครายณะจะเป็นสายลับมืออาชีพ แต่เขาก็เป็นสายลับคนเดียวที่พรั้งำพันกับตัวเองว่า เขาเสียใจที่ต้องทรยศต่อพระราชกุมารมลายเหตุผู้ไว้วางใจให้เขาเป็นคนสนิททำหน้าที่เป็นเลขาส่วนตัว แต่เขาต้องทรยศเพราะเป็นคำสั่งของจาณักยะผู้เป็นนาย ดังนี้

ภาครายณะ

(พูดกับตัวเอง) แย่จริง! พระราชกุมารมลายเหตุรักข้าถึงเพียงนี้ แต่ข้ายังจะต้องหลอก

พระองค์ มันทำได้ยากจริงๆ เมื่อคิดอย่างนี้ หรือว่า
ทำไมนะ คนที่ฟังพาคคนอื่น ไม่แยแสกับความละอายของวงศ์ตระกูล ไม่แยแสกับ
เกียรติยศชื่อเสียงของตัวเองและความหยิ่งของตัวเอง ขายตัวให้แก่คนรวย
เพราะความโลภในทรัพย์ชั่วขณะ ขณะที่กำลังจะปฏิบัติตามคำสั่งของคนรายนั้น
ตอนนี้จะมาถึงเรื่องที่ว่า ดีหรือไม่ดี ในเมื่อตนเองได้ก้าวข้ามวิจารณ์ญาณนั้น
ไปแล้ว (Kale, 1927: 252, 5.4)

5.2.4 รูปแบบการวางกลยุทธ์ทางการเมืองของจามัญกะ

ตำราอรรถศาสตร์กล่าวถึงนโยบายการบริหารความสัมพันธ์ระหว่างรัฐด้วยวิธีการ
ประนีประนอมเพื่อลดการสูญเสียชีวิตและทรัพย์สิน โดยใช้คุณท่อกับอูบายสี โดยมีสภาพสามคอย
กำกับ เพื่อทำสงครามหรือสงบศึก ปรากฏในเล่มที่ (6) มณฑล (7) ยุทธศาสตร์ 6 ด้าน และ (9) ความ
เตรียมพร้อมของกองทัพ และให้สายลับใช้อูบายขับเคลื่อนนโยบายทางการเมืองดังกล่าว และกวี
วิชาทตตะผู้แต่งบทละครมูทราภาษสะก็ได้นำความรู้ดังกล่าวมาประยุกต์ใช้เพื่อขับเคลื่อนนโยบาย
ชำระอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะซึ่งเป็นโครงเรื่องหลักของบทละครมูทราภาษ
สะ โดยกำหนดรูปแบบความสัมพันธ์ของคุณท่ อูบายสี สภาพสาม และให้สายลับใช้อูบายขับเคลื่อน
นโยบาย เช่นเดียวกับตำราอรรถศาสตร์ และได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนในบทเบิกโรง เฉพาะอูบายที่
สายลับใช้ดำเนินการเท่านั้นที่กวีนำความรู้ในตำราอรรถศาสตร์มาดัดแปลงให้เหมาะสมกับสถานการณ์
ในบทละคร (ดูตัวอย่างเรื่องการปล่อยข่าวฉาวในภาครายณะกับอูบายการหลอก) และจากการศึกษา
พฤติกรรมของจามัญกะและสายลับ สามารถสังเคราะห์เป็นรูปแบบการวางกลยุทธ์ทางการเมืองของ
จามัญกะในบทละครมูทราภาษสะได้นั้น มีกระบวนการและรายละเอียดดังนี้

1. กำหนดนโยบายภายใต้เงื่อนไขของคุณท่ คือ sandhi (สันติภาพ) มีนโยบายว่า
“จะนำอำมาตย์ราชสะมาเป็นมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ” เป็นนโยบายเดียวที่ส่งผลให้
เกิดเหตุการณ์ต่างๆ ในบทละคร

2. จัดทำแผนการนำนโยบายไปปฏิบัติ มีเป้าหมายหลัก “สร้างความแตกแยกระหว่าง
อำมาตย์ราชสะกับพระราชกุมารมลายเกต” เพื่อเร่งให้อำมาตย์ราชสะยอมจำนนแล้วกลับมารับ
ตำแหน่งมหาอำมาตย์

3. กำหนดแนวทางปฏิบัติ ที่ประกอบด้วย (1) ผู้ดำเนินการ คือ สายลับที่คัดเลือกตาม
เงื่อนไขในตำราอรรถศาสตร์ (2) วิธีการ คือ อูบายต่างๆ ภายใต้กรอบแนวคิดของอูบายสี มีทั้งการฆ่า
การสืบราชการลับ การปลอม และการหลอก (3) เครื่องมือ คือ วัตถุ 3 ชิ้น ได้แก่ แหวนตราประทับ
จดหมายปลอม และเครื่องประดับ

กระบวนการทั้งหมดมีสภาพสามคอยก่ากับให้ทำการได้ถูกกาละเทศะ ตามที่จําณักยะ ให้สายลับทำอุบายยัวยุพระราชกุมารมลายเหตุให้แตกแยกกับอำมาตย์รากลษะในยามที่กองทัพ อำมาตย์รากลษะใกล้จะถึงเมืองปาฏลิปุตระ เพื่อทำให้กองทัพฝ่ายศัตรูอ่อนแอ และไม่สามารถแก้ไขได้ทันการ และให้นักบวชชีวลิตธิกำหนดฤกษ์ให้กองทัพอำมาตย์รากลษะโจมตีกองทัพหลวงในยามที่กองทัพหลวงหรือกองทัพฝ่ายตนแข็งแรง

นโยบายเดียวที่ชัดเจนนี้ได้ชี้แจงภารกิจของสายลับให้มั่นคงในเป้าหมาย สามารถทำการได้ตามแผนการจนบรรลุผลอย่างซื่อสัตย์ เหมือนบทบาทของสายลับฝ่ายจําณักยะ

ความชำนาญในกลยุทธ์ของราชาผู้พิชิต¹⁰³มีความสำคัญในตำราอรรถศาสตร์มาก ตามความเห็นของเกาฏิลยะที่ว่า ระหว่างราชาผู้พิชิตที่มีอำนาจ มีความกระตือรือร้น และมีความชำนาญในกลยุทธ์ ราชาที่มีความชำนาญในกลยุทธ์ที่ดีที่สุด เพราะอำนาจทำให้มีความกระตือรือร้นได้ แต่ความชำนาญในกลยุทธ์ที่มาจากความรู้และความคุ้นเคยในศาสตร์การเมืองการปกครอง จะรู้วิธีใช้การประนีประนอม และวิธีเชิงกลยุทธ์อื่นๆ เช่น การใช้สายลับ เครื่องมือทางเคมี เป็นต้น แม้มีความพยายามเพียงเล็กน้อยก็สามารถประสบความสำเร็จในการเข้าถึงราชาที่มีความกระตือรือร้นและมีอำนาจมากได้ (Narain, 2005: 659-660)

จําณักยะก็เป็นผู้มีความชำนาญในกลยุทธ์ทางการเมืองมากและใช้กลยุทธ์ขับเคลื่อนนโยบายนำอำมาตย์รากลษะมาเป็นมหาอำมาตย์ เพื่ออ้างอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะผู้มีจริยธรรมสูงให้ปกครองอาณาจักรโดยธรรมให้เจริญรุ่งเรืองยาวนาน เป็นนโยบายที่เห็นประโยชน์ชัดเจนและมั่นคง จึงทำให้อำมาตย์รากลษะยอมจำนนเข้ารับตำแหน่งมหาอำมาตย์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ตามบทสนทนาที่กล่าวย้อนไปถึงเหตุการณ์มหาสงครามโค่นล้มเจ้านันทะของสายลับหมองูวิราตคุปตะกับอำมาตย์รากลษะที่สะท้อนให้เห็นว่า **จําณักยะและอำมาตย์รากลษะต่างก็เป็นนักยุทธศาสตร์** ดังนี้

วิราตคุปตะ

ข้าจะเล่าละ เรื่องมีอยู่ว่า กองทัพของพระเจ้าจันทรคุปตะและของปรวเตศวระ ที่ได้รับการแนะนำยุทธวิธีจากจําณักยะ อันประกอบไปด้วยชาวศกะ ชาวยวนะ (กรีก) ชาวกริราตะ ชาวคามโฆชะ ชาวปารสีกะ (เปอร์เซีย) ชาวพาหลีกะ และอื่นๆ ที่เหมือนมหาสมุทรอันมีน้ำที่มีคลื่นสูงเหมือนยุคประลัยล่อมเมืองปาฏลิปุตระไว้ทุกด้าน

¹⁰³ ราชาผู้มีลักษณะดีและมีองค์ประกอบแห่งอำนาจอธิปไตยเหมาะสมที่สุด เป็นบ่อเกิดแห่งกลยุทธ์ เรียกว่า ผู้พิชิต (Narain, 2005: 516)

อำมาตย์รากลษสะ

(ซึกดาบออกมาทันใด) เฮ้ย! เมื่อข้ายังอยู่ ใครวะ จะมาล้อมเมืองปาฏลิปุตระ
ประวีรกะ! ประวีรกะ! เร็วเข้า ตอนนี่เลย

ให้ทหารรณเคลื่อนไปทันทีเหนือเชิงเทินโดยรอบ จงเอาบรรดาข้างที่สามารถทำลาย
กองทัพข้างของศัตรูไปยืนอยู่ที่ประตูทุกด้าน คนที่อยากจะมีชื่อเสียงก็จงสลัดทิ้งความ
กลัวตาย แล้วมีใจพร้อมที่จะโจมตีกองทัพของศัตรูในจุดที่อ่อนแอ จงมีใจเป็นหนึ่ง
เดียวออกไปพร้อมกับข้า (Kale, 1927: 102, 2.13)

5.3 กลยุทธ์ทางการเมืองของอำมาตย์รากลษสะ

อำมาตย์รากลษสะเป็นผู้มีความชำนาญในกลยุทธ์ทางการเมืองมากเช่นเดียวกับจัญญะ แต่
เขาใช้กลยุทธ์ซับซ้อนนโยบายโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อความพึงพอใจของเจ้านันทะที่
สิ้นพระชนม์ไปแล้ว เป็นนโยบายที่ไม่เห็นประโยชน์ชัดเจน จึงไม่สามารถบรรลุผลสำเร็จ ดังนี้

อำมาตย์รากลษสะ

ข้าเมื่อเข้าไปเป็นทาสของคนอื่นก็ให้ความสนใจอย่างยั้งยวดและระมัดระวัง
ในการปกครอง ไม่ใช่เพราะลืมนความจงรักภักดี ไม่ใช่เพราะมีใจยึดติดอยู่กับความสุข
ทางโลก ไม่ใช่เพราะกลัวจะเสียชีวิต และไม่ใช่เพื่อทำให้ตัวเองโดดเด่น แต่เพราะคิด
ว่า พระราชาแม้จะสวรรคตแล้วก็อาจจะทรงพอพระทัย เพราะความพินาศของศัตรู
(Kale, 1927: 86, 2.5)

ดังนั้น เมื่ออำมาตย์รากลษสะพ่ายแพ้ต่ออุบายของจัญญะในองก์ที่ 5 แล้ว เขาจึงยอมรับว่า
นโยบายของเขาไม่ดี ทำให้วางอุบายผิดพลาดไปด้วย ดังนี้

อำมาตย์รากลษสะ

ปราสาทราชวังที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป เหมือนตระกูล
ที่สร้างจากความพยายามที่ยิ่งใหญ่ที่เปลี่ยนแปลงไป สระน้ำที่เหือดแห้งลงเหมือนใจ
ของคนดีที่เหือดแห้งลงเพราะความพินาศของเพื่อน ต้นไม้ที่ปราศจากผลเหมือน
นโยบายที่ปราศจากผลเพราะใช้วิธีการที่ไร้ค่า แผ่นดินที่ถูกปิดบังด้วยหญ้า
เหมือนสติปัญญาของคนโง่ที่ถูกปิดบังโดยนโยบายที่ไม่ดี (Kale, 1927: 316, 6.11)

อำมาตย์รากลษสะรู้วิธีวางกลยุทธ์ทางการเมืองจนสามารถคาดเดาแผนการตอบโต้ของจัญญะ
ได้แม้จะไม่สามารถเอาชนะจัญญะได้แต่ก็ทำให้จัญญะประสบความยุ่งยากในการเฝ้าระวัง และ
เขาได้เปรียบเทียบการวางกลยุทธ์ของนักการเมืองกับการวางโครงเรื่องของคนแต่งบทละคร ดังนี้

รากษสะ

(พูดกับตัวเอง)

ทั้งๆ ที่ข้าคิดอย่างรอบคอบในตอนเริ่มแผนการถึงความที่เราไม่อาจควบคุม
ชะตากรรมได้และคิดอย่างรอบคอบเกี่ยวกับความคิดที่คดงอของเกาฏิลยะ
แต่อุปสรรคก็เกิดขึ้นจนได้กับแผนการของข้า เวลากลางคืนของข้าจึงผ่านไป
โดยที่ข้าไม่ได้นอนเพราะคิดว่า “สิ่งนี้มันเกิดขึ้นได้อย่างไรเกี่ยวกับเรื่องนี้”
(Kale, 1927: 202, 4.2)

อีกอย่างหนึ่ง

คนที่แต่งบทละครหรือคนแบบเดียวกับข้าเท่านั้นแหละที่จะประสบกับความยุ่งยาก
อย่างนี้ คือ คนแต่งบทละคร ในตอนเริ่มแรก หวานเมลิตเชื่อเล็กๆ ของชิ้นงานลงไป
หาทางให้เมลิตเชื่อนั้นขยายตัวขึ้น ทำผลที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ภายในของเมลิตเชื่อให้
ปรากฏออกมา ใช้สติปัญญาพิจารณาเมลิตเชื่อนั้น และรวบรวมผลที่ได้ที่กระจัด
กระจายอยู่ให้มาอยู่ในที่เดียวกัน (เป็นชิ้นงานที่ต้องการ)

ส่วนคน (ที่เป็นนักการเมือง) แบบข้า ในตอนเริ่มแรก กำหนดเป้าหมายเล็กๆ ซึ่งเป็น
มูลเหตุและผลสำเร็จของงาน วางแผนใช้อุบายต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมาย ทำผลสำเร็จ
ที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ในเป้าหมายให้ปรากฏออกมา (คือการฝ่าฟันอุปสรรค) ใช้สติปัญญาหา
อุบายเร่งให้ได้ผลสำเร็จเร็วยิ่งขึ้น และทำให้ผลสำเร็จของอุบายต่างๆ มาบรรจบกัน
เป็นเป้าหมายที่ได้บรรลุแล้วของงาน (Kale, 1927: 202, 4.3)

แต่อำมาตย์รากษสะเป็นนักการทหารมากกว่านักการเมือง ดังนี้

อำมาตย์รากษสะ

กองทัพหน้าข้านำทัพประกอบด้วยชาวขสและชาวมคร กองทัพที่อยู่ตรงกลางเป็น
ทัพชาวคานธาระที่มีแม่ทัพเป็นชาวกรีกคอยเฝ้าระวังอย่างเข้มแข็ง ต่อจากนั้น
(ทัพหลัง) เป็นพวกแม่ทัพชาวคกะที่กล้าหาญ เดินร่วมไปกับชาวจีนและชาวหุนะ
(ฮั่นขาว) ส่วนที่เหลือเป็นหมู่ราชามี (ราชาแห่ง) ชาวกุลูตะเป็นต้น คอยแวดล้อม
พระราชกุมารไปในระหว่างการเดินทัพ (Kale, 1927: 274, 5.11)

อำมาตย์รากษสะขาดคุณสมบัติของนักการเมืองที่ดี เช่น ลืมสายลับของตัวเอง เรียกชื่อจริง
ของสายลับ เป็นต้น ดังนี้

บุรุษ

เดี๋ยวนะ! ไปถามท่านอำมาตย์ก่อน (ไปหารากษสะ) ท่านอำมาตย์! มีคนที่เลี้ยงชีวิตโดย
อาศัยงู ต้องการแสดงงูให้ท่านดู (Kale, 1927: 94)

อำมาตย์รากลษะ

(แสดงให้เห็นว่าตาข้างซ้ายเขม่น พุดกับตัวเอง) ทำไม จึงจะต้องเห็นงูก่อน
อย่างอื่นนะ (พุดต้งๆ) ปริยัมวทกะ! ข้าไม่สนใจที่จะเห็นงูหรือก เอาอะไรให้เขา
แล้วบอกให้เขาไปเถอะ

(Kale, 1927: 96)

อำมาตย์รากลษะ

(มอง) เอ๊ะ! นี้วิราธะ...(พุดได้ครึ่งเดียว) หนวดเคราขึ้นรุงรังเลย ปริยัมวทกะ! ตอนนีข้า
อยากจะเปล็ดเปล็นกับงู ดั่งนั้นพวกคนใช้ที่นี่ควรจะไปพักกัน เธอก็จงไปทำหน้าที่ของ
ตัวเองอย่าให้ว่างเปล่า (Kale, 1927: 101)

และสายลับที่อำมาตย์รากลษะใช้ทำภารกิจตามกลยุทธ์ก็เป็นตัวอย่างของสายลับที่มี
คุณสมบัติตรงกันข้ามกับสายลับของจาณักยะซึ่งเป็นสายลับที่มีประสิทธิภาพมาก¹⁰⁴ ได้แก่ นิปุลณะ
ผู้ทำหน้าที่สืบราชการลับ สิทธารถะผู้ทำอุบายการปลอม และภาคุรายณะผู้ทำอุบายการหลอก
เพราะอำมาตย์รากลษะเลือกสายลับจากเพื่อนหรือคนใกล้ชิดจึงไม่ได้ตรวจสอบความสามารถก่อนให้
ทำภารกิจ เช่น วิราธคุปตะสายลับหมองผู้เป็นเพื่อน หมอออกยัตตะคนสนิท เป็นต้น จึงไม่สามารถทำ
ภารกิจตามกลยุทธ์ที่มีประสิทธิภาพของอำมาตย์รากลษะให้สำเร็จได้ เหมือนสายลับหญิงยาพิช
และหมอออกยัตตะของอำมาตย์รากลษะที่ไม่สามารถฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะได้สำเร็จ และตามคำ
กล่าวของจาณักยะที่ว่า กลยุทธ์ของอำมาตย์รากลษะทำให้กองทัพของพระเจ้าจันทรคุปตะต้องคอยตั้ง
รับการโจมตีอย่างต่อเนื่อง ดังนี้

จาณักยะ

คนดี! บอกมาซิ บอกมาซิ ว่า

ใครใช้ชายผ้ามัดไฟที่ลุกแดงด้วยกลุ่มเปลวไฟที่ลุกขึ้นสูง ใครใช้ตาข่ายทำลมที่ไม่เคย
อยู่นิ่งให้หยุดอยู่กับที่ในฉับพลัน ใครเอาสิ่งของที่แฉงคอบอวนด้วยกลิ่นมันของข้าง
ไปใส่ไว้ในกรง ใครข้ามมหาสมุทรที่น่ากลัวเต็มไปด้วยจระเข้และมกรด้วยแขนทั้งสอง
(Kale, 1927: 352, 7.6)

จาณักยะ

(มองอย่างดีใจและพุดกับตัวเอง) เอะนี่! มัน อำมาตย์รากลษะนี่,
ซึ่งเพราะเขาที่มีใจสูงนี้เอง กองทัพของวฤษณะ (จันทรคุปตะ) และความคิดของข้า

¹⁰⁴ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 1 บทที่ 10 – 16 กล่าวถึงลักษณะของสายลับที่มีประสิทธิภาพ และเล่มที่ 4
บทที่ 6 กล่าวถึงลักษณะของสายลับที่ไม่มีประสิทธิภาพ (Narain, 2005: 31 – 61, 428 - 433)

ต้องทำงานอย่างหนักเป็นเวลานาน เพราะยากมากในการวางแผนอันเป็นสาเหตุให้
ไม่ได้หลับได้นอนเป็นเวลานาน (Kale, 1927: 354, 7.8)

จาดัญกะ

อำมาตย์รากลษสะ! ข้าสมควร ท่านไม่สมควร ที่พูดเช่นนี้หมายความว่าอย่างไร ดุชิ
ท่านผู้มีความสามารถพิเศษ! เพราะความยิ่งใหญ่ของความเก่งของท่านที่ทำลาย
ความหยิ่งของศัตรูผู้หยิ่งยโส จงดูพวกข้างทั้งหลายเหล่านี้ที่ขาดความสุขตาม
ความต้องการที่จะได้จากการอาบน้ำ การกินอาหาร การเล่นสนุก การดื่มน้ำ และ
การนอน ที่กระดุกสันหลังสูงขึ้น เพราะการเปลี่ยนไปเปลี่ยนมาของการประดับ
ตกแต่ง พร้อมกับ (ดู) พวกม้าที่ต้องสวมบังเหียนตลอดเวลา ไม่วางเว้นจากอาน
จึงผอมลง (Kale, 1927: 362, 7.15)

ตามรายงานความล้มเหลวของแผนการและชะตากรรมของสายลับของอำมาตย์รากลษสะโดย
วีราศคูปตะสายลับหมองดูต่ออำมาตย์รากลษสะ สายลับเหล่านี้เป็นบุคคลที่มีความชำนาญในอาชีพต่างๆ
พวกเขาจึงตั้งใจสร้างสรรค์ชิ้นงานและทำงานตามทักษะวิชาชีพอย่างดี จนจาดัญกะจับได้ว่าพวกเขา
เป็นสายลับ เช่น ช่างทากรูรมันที่ทำไตรณะยন্ত্রทองคำอย่างวิจิตรบรรจง เป็นต้น

อำมาตย์รากลษสะจ้างพวกเขาไว้ให้หาโอกาสลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคูปตะโดยไม่ได้กำหนด
ช่วงเวลาทำภารกิจให้ชัดเจน ในขณะที่จาดัญกะกำหนดช่วงเวลาทำภารกิจอย่างชัดเจน เช่น เขาบอก
ให้สิทธารถกะดำเนินแผนการสร้างความแตกแยกเมื่อกองทัพศัตรูใกล้ถึงเมืองปาฏลิบุตร เป็นต้น
สายลับของอำมาตย์รากลษสะได้ทำภารกิจไม่ถูกกาลเทศะจึงเกิดความผิดพลาดส่งผลให้ต้องตายอย่าง
ทรมานหรือตายตามวิธีลอบฆ่าของพวกเขาเอง ตามคำพูดตัดพ้อต่อโชคชะตาของอำมาตย์รากลษสะ
และอำมาตย์รากลษสะก็ยอมรับว่าสายลับของเขามีความพยายามไม่ถูกเวลา (Kale, 1927: 113) ดังนี้

อำมาตย์รากลษสะ

(สลด) เพื่อน! เจ้าจาดัญกะ มันจะมีความพึงพอใจจากที่ไหนกัน ข้าคิดว่าความพยายาม
ของทากรูรมันจะไร้ผลหรือมีผลที่ไม่พึงปรารถนาเพราะว่า ด้วยความเขลาหรือด้วยความ
จงรักภักดีต่อพระราชามากจึงไม่รอคอยเวลาที่เหมาะสมในการปฏิบัติการ เขาจึงทำให้
จาดัญกะเกิดความระแวงขึ้นในใจอย่างมาก แล้วยังงี้ต่อ

(Kale, 1927: 108)

อำมาตย์รากลษสะ

(น้ำตาคลอ) เสียใจจริงๆ เพื่อนเอ๋ย ดุชิ เจ้าจันทรคูปตะผู้ชั่วช้า มันช่างโชคดียิ่งจริงๆ
เพราะ

ผู้หญิงที่ทำด้วยยาพิษที่ฉันทจ้างไว้อย่างลับๆ เพื่อฆ่ามัน แต่หญิงคนนั้นกลับไป

ฆ่าปรวตกะ ซึ่งมีส่วนแบ่งราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งของมันเพราะโชคร้าย
 พวกคนที่ฉันทกำหนดให้ทำร้ายมันด้วยอาวุธและยาพิษ ก็ได้ถูกมันสังฆ่าโดยใช้อาวุธ
 และยาพิษนั่นเอง ดูซิ แผนการของฉันทมันให้ผลที่ดีเยี่ยมชนิดต่างๆ แก่เมารยะนั่นเอง
 (Kale, 1927: 118, 2.16)

สายลับของอำมาตย์รากลษสะที่ทำงานผิดพลาด ตามรายงานของวิราศคูปตะสายลับหมอง
 และคนอื่นๆ นอกจากนั้น เช่น

1) ทารุวมันสายลับช่างไม้และวรรรกะสายลับความูช่าง

ทารุวมันเป็นช่างไม้ที่มีฝีมือมาก ในระหว่างการทำหน้าที่ประดับตกแต่งพระราชวังเริ่ม
 จากประตูทางเข้าด้านทิศตะวันออก เพื่อเตรียมการพิธีเสด็จเข้าพระราชวัง¹⁰⁵ ของพระเจ้าจันทร-
 คุปตะตามคำสั่งของจัญญะ เขาทำการร่วมกับพวกช่างไม้คนอื่นๆ ต่อมาช่างไม้คนอื่นๆ ได้แจ้ง
 จัญญะว่า พวกเขาควรเข้าไปประดับตกแต่งภายในพระราชฐานได้แล้ว เพราะช่างทารุวมันได้ทำ
 การประดับประตูทางเข้าอย่างงดงามแล้ว โดยทำโตรณะยন্ত্রทองคำ (ซุ้มทองคำ) เหนือประตูทางเข้า
 พระราชวังประตูแรก โดยที่จัญญะไม่ได้สั่ง ช่างทารุวมันต้องการฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะโดยใช้กลไก
 ทำให้โตรณะยন্ত্রหล่นลงมาทับพระเจ้าจันทรคุปตะ แม้อำมาตย์รากลษสะก็ยังไม่ได้มอบหมายให้ทำ
 การฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะในพิธีนี้ ดังนั้น ความกระตือรือร้นในการจะฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะในเวลา
 ไม่สมควรจึงถูกจัญญะจับได้ โดยจัญญะได้สร้างชื่นชมในความชำนาญของช่างทารุวมัน
 ซึ่งจะได้รับรางวัลตอบแทนในไม่ช้า

จากนั้นจัญญะได้วางแผนให้โตรณะยন্ত্রกลับไปหล่นใส่ฆ่าพระเจ้าไวโรจกะน้องชาย
 ของพระเจ้าปรวตกะผู้ที่ได้รับส่วนแบ่งการปกครองราชอาณาจักรครึ่งหนึ่งแทนพี่ชาย ให้เขาตาย
 แทนพระเจ้าจันทรคุปตะ โดยในพิธีเสด็จเข้าพระราชวัง จัญญะให้เขาสวมใส่เสื้อผ้าและ
 เครื่องประดับของพระเจ้าจันทรคุปตะและขี่ช้างทรงชื่อ จันทรเลขา ของพระเจ้าจันทรคุปตะ แล้วให้
 ความูช่างชื่อ วรรรกะ ซึ่งเป็นสายลับลอบฆ่าของอำมาตย์รากลษสะอีกคนหนึ่ง ขับช้างเข้าเมืองมาทาง
 ประตูประดับด้วยโตรณะยন্ত্রดังกล่าว แต่แผนการผิดพลาดเพราะความูวรรรกะเร่งรีบซึกมีดเล็ก
 ออกมาเพื่อจะฆ่าราชาที่เขาคิดว่าเป็นพระเจ้าจันทรคุปตะก่อน ทำให้ช้างเร่งฝีเท้าเพราะคิดว่ามันจะ
 ถูกตี โตรณะยন্ত্রจึงหล่นเลยเป้าหมายพลาดไปทับความูวรรรกะแทน ช่างทารุวมันจึงใช้ลิ้มที่เป็น
 ส่วนขับเคลื่อนยন্ত্রฆ่าพระเจ้าไวโรจกะแทนเพราะคิดว่าเขาเป็นพระเจ้าจันทรคุปตะเช่นเดียวกัน ช่าง
 ทารุวมันจึงถูกพวกทหารราบในรั้วกระบวนใช้ก้อนหินขว้างใส่จนตายอย่างทรมาน ตามคำรายงาน

¹⁰⁵ คำว่า “พิธีเสด็จเข้าพระราชวัง” นี้ อนุมานจากในบทละครมทรากลษสะที่ใช้คำสมาสว่า
 “nandabhavanapraveśe” แปลว่า ในการเสด็จเข้าไปยังพระราชฐานของเจ้านันทะ (ของพระเจ้าจันทรคุปตะ)

ของวีรราชคูปตะสายลับหมองูถึงการทำงานผิดพลาดของสายลับทั้งสอง (Kale, 1927: 107 - 113) มีตัวอย่างเหตุการณ์ลอบฆ่าครั้งนี้ ดังนี้

วีรราชคูปตะ

...ช่างไม้ทากรูรมันที่ทานได้จ้างไว้เตรียมที่จะให้โตรณะยนต์ตกลงไปบนเขาเพราะคิดว่า “นี่แหละคือจันทรคูปตะ” ในตอนนั้นเมื่อพวกราชาซึ่งปกติจะติดตามพระเจ้าจันทรคูปตะ ชักม้าหยุดอยู่ข้างนอก ความ (ท้าย) ข้างของพระเจ้าจันทรคูปตะชื่อว่า วรรรวระซึ่งทานนั้นแหละจ้างเอาไว้ ใช้มือจับไม้เท้าทองที่มีโซ่ทองผูกไว้ ต้องการที่จะชักมีดเล็กๆ ที่ซ่อนอยู่ภายในไม้เท้านั้นออกมา

อำมาตย์รากลสะ

ความพยายามของทั้งสองคนไม่เหมาะกับเวลา

วีรราชคูปตะ

จากนั้นช่างฟิงตัวนั้นคิดว่าจะโดนตีที่สะโพกจึงขยับก้าว (จังหวะ) ใหม่ เดินด้วยความเร็วที่เพิ่มขึ้น วรรรวระชักมีดเล็กออกมาเมื่อสั้น (เพื่อฆ่าแต่) ยังไม่ทันที่จะให้มีดนั้นไปใกล้ไว้โรคจะเพราะคิดว่า เป็นจันทรคูปตะ (เขาก็) ได้ถูกโตรณะยนต์ที่ถูกคำนวณให้ (ปล่อย) ตรงกับความเร็วครั้งแรกของช่าง (แต่เมื่อช่างเร่งฝีเท้า) จึงหล่นลงมาเลยเข้าไปทับเขาตายอย่างน่าสงสาร ส่วนทากรูรมันเมื่อคิดคำนวณแล้วว่า ตัวเองก็จะต้องถูกฆ่า เพราะทำให้โตรณะยนต์หล่นลงมา จึงขึ้นไปยังตำแหน่งที่สูงที่สุดของโตรณะยนต์ แล้วถือเอาลิ้มที่เป็นเหล็กที่เป็นส่วนขับเคลื่อนยนต์ แล้วฆ่าไว้โรคจะผู้นำสงสารที่กำลังอยู่บนช่างฟิง

อำมาตย์รากลสะ

น่าเศร้า สิ่งไม่น่าปรารถนาสองอย่างเกิดขึ้น เพราะโชคช่วย จันทรคูปตะไม่เป็นอะไรเลย แต่ไว้โรคจะและวรรรวระถูกฆ่า แล้วช่างไม้ทากรูรมันเป็นอย่างไร

วีรราชคูปตะ

เขาถูกพวกทหารราบที่เดินแถวไปข้างหน้าไว้โรคจะนั้นแหละฆ่าด้วยวิธีขว้างด้วยก้อนหิน

2) ประโมทกะสายลับข้าราชการบริหารในห้วงบรรทม

ประโมทกะเป็นข้าราชการบริหารที่ทำหน้าที่ในห้วงบรรทมของพระเจ้าจันทรคูปตะ ประโมทกะได้รับค่าจ้างจำนวนมากจากอำมาตย์รากลสะให้หาโอกาสลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคูปตะในห้วงบรรทม แต่เขาประมาทจึงใช้จ่ายทรัพย์อย่างฟุ่มเฟือยจนสายลับของจักษุยะสงสัยถึงความร่ำรวย

ผิตปกติ¹⁰⁶ ได้สอบถามถึงที่มาของทรัพย์จำนวนมากนี้ แต่เขาตอบคำถามไม่ชัดเจน จากนักยะจึงให้ฆ่าเขาอย่างทรมาณ ตามคำรายงานของวีรราชคุปตะว่า

วีรราชคุปตะ

เขาโง่จริงๆ เมื่อได้รับทรัพย์จำนวนมากมายที่ท่านมอบให้ เขาก็เริ่มใช้จ่ายทรัพย์อย่างฟุ้งเฟ้อมาก จากนั้นเมื่อถูกถามว่า ได้เงินจำนวนมากนี้มาจากที่ไหน เขาได้ให้คำตอบที่ขัดแย้งกันมากมาย จากนักยะผู้ชั่วช้าจึงฆ่าเขาด้วยวิธีการฆ่าแบบแปลกๆ¹⁰⁷

(Kale, 1927: 107 - 113)

3) พิกัดสกะและพวกเป็นสายลับลอบฆ่า

อำมาตย์รากลษสะได้จ้างพิกัดสกะและพวกให้หลบซ่อนอยู่ที่ทางลับภายในฝาผนังที่เชื่อมต่อไปห้องบรรทมเพื่อหาโอกาสลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะ แต่พวกเขาประมาทนำอาหารเข้าไปกินในที่หลบซ่อน ดังนั้น ระหว่างทำหน้าที่ตรวจตราห้องบรรทม จากนักยะได้สังเกตเห็นแฉวมดที่คาบเศษอาหารออกมาจากรูที่ฝาผนัง เขาจึงสันนิษฐานว่ามีสายลับลอบฆ่าหลบซ่อนอยู่ในช่องผนังนั้น จึงสั่งให้ปิดประตูทางออกแล้วให้เฝ้าห้องบรรทมทำให้พิกัดสกะและพวกถูกเฝ้าทั้งเป็น ซึ่งเป็นหนึ่งในวิธีลงโทษแบบทรมาณตามตำราอรรถศาสตร์ ตามคำรายงานของวีรราชคุปตะว่า

วีรราชคุปตะ

ท่านอำมาตย์! เขารู้ ก่อนที่จันทรคุปตะจะเข้าไปในห้องบรรทม จากนักยะผู้ชั่วช้าได้เข้าไปสำรวจดูอย่างถี่ถ้วนก่อนแล้ว ได้สังเกตเห็นแฉวมดที่กำลังคาบเศษอาหารกำลังออกมาจากรูที่ฝาผนังรูหนึ่งจึงรู้ว่า ห้องบรรทมนั้นมีคนอยู่ข้างใน เขาจึงสั่งให้เฝ้าห้องบรรทมนั้น เพื่อจับกุม ขณะที่ห้องบรรทมนั้นถูกไฟไหม้อยู่ พิกัดสกะ และคนอื่นๆ ทั้งหมดนั้นแหละ มีควันปิดตา (มองไม่เห็นทาง) เมื่อไปไม่ถึงประตูที่เป็นทางออกที่ถูกเตรียมไว้ก่อนแล้ว จึงเข้าไปในไฟ แล้วตายอยู่ที่นั่นเอง (Kale, 1927: 118)

4) วีรราชคุปตะสายลับหมอง

วีรราชคุปตะเป็นเพื่อนและเป็นสายลับสืบราชการลับของอำมาตย์รากลษสะที่เหมือนนิปุลณะสายลับสาวกพระยมของจากนักยะแต่ไม่ได้เป็นสายลับมืออาชีพเหมือนนิปุลณะ เพราะแม้เขาจะมีความรู้ในอาชีพสายลับ แต่เขาก็ทำงานผิดพลาดมากมาย เขาแสดงพฤติกรรมที่เหมาะสมและไม่เหมาะสมในอาชีพสายลับ ดังนี้

¹⁰⁶ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 6 โศลกที่ 2 ว่าด้วยการจับกุมอาชญากรเมื่อต้องสงสัย โดยคนที่ร้ายผิตปกติเข้าข่ายเป็นผู้ต้องสงสัย (Narain, 2005: 428)

¹⁰⁷ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 4 บทที่ 11 ว่าด้วยการลงโทษแบบทรมาณและไม่ทรมาณ (Narain, 2005: 455 - 458) และวิธีการฆ่าแบบแปลกๆ ก็ทำให้ตายอย่างทรมาณ

4.1) *ปลอมตัวไม่แนบเนียน*

วีราธคุปตะปลอมตัวเป็นหมองูที่เป็นคนวรรณะต่ำซึ่งต้องพูดภาษาปรากฤตแต่เขาพูดกับตัวเองเป็นภาษาสันสกฤตตามวรรณะสูงของตัวเองซึ่งอาจทำให้เปลอพุดภาษาสันสกฤตกับคนอื่นได้ง่าย ดังตัวอย่างที่เขาพูดสรรเสริญอำมาตย์รากลษสะว่า

หมองู

(แสดงท่าเข้าไปใกล้ มองดู แล้วพูดกับตัวเองเป็นภาษาสันสกฤต) นี่มันอำมาตย์รากลษสะนี่ คนคนนั้นแหละคือเขาละ

ผู้ซึ่งพระลักษมีหวั่นเกรงความพยายามของเขา ถึงได้ทรงใช้พระหัตถ์ถึงดงามเหมือนเถาว์ลัยเบื้องซ้ายทอดพระศอกของเจ้าเมารยะไว้อย่างหลวมๆ และเบือนหน้าหนีแม้จะวางพระหัตถ์เบื้องขวาไว้ที่พระอังสะ (ไหล่ของเจ้าเมารยะ) อย่างแน่น แต่ก็เอาไปวางไว้ที่ตักครึ่งแล้วครึ่งเล่า แม้จนทุกวันนี้ก็ยังไมยอมที่จะให้ถันเบื้องขวามีส่วนบนถูกบีบเพราะการกอดรัดอย่างแน่น ให้ไปแนบกับพระอุระเบื้องขวาของเจ้าเมารยะ (Kale, 1927: 98, 2.12)

4.2) *รู้วิธีการใช้รหัสลับส่งข่าว*

เมื่ออำมาตย์รากลษสะจำเขาที่เป็นสายลับหมองูไม่ได้และไม่อนุญาตให้เขาเข้าพบ เขาจึงส่งจดหมายที่เป็นรหัสภาษาให้คนรับใช้ของอำมาตย์รากลษสะนำไปให้อำมาตย์รากลษสะอ่านเพื่อเตือนว่า เขาเป็นสายลับสืบราชการลับที่เมืองปาฏลีบุตร จดหมายมีข้อความดังนี้

ฝั่งทำงานให้คนอื่นซึ่งมันคายออกมา หลังจากที่ได้อิ่มน้ำหวานของดอกไม้จันทน์ โดยใช้เวลาฉลาดของมัน (เหมือนสายลับทำงานให้คนอื่น ซึ่งเขาพูดออกมา หลังจากที่ได้รับข่าวสำคัญจากชาวเมืองกุสุมา โดยใช้ความฉลาดของเขา) (Kale, 1927: 98, 2.11)

4.3) *รายงานข่าวตามความคิดเห็นส่วนตัวไม่รายงานข่าวตามหลักฐานหรือข้อเท็จจริง*

เมื่อวีราธคุปตะรายงานข่าวเกี่ยวกับแผนการที่ล้มเหลวของอำมาตย์รากลษสะจบแล้ว ก็รายงานข่าวความบาดหมางกันระหว่างพระเจ้าจันทรคุปตะกับจามัญกะตามประสบการณ์หรือความคิดเห็นส่วนตัวของตน โดยวีราธคุปตะประเมินพระเจ้าจันทรคุปตะผิดว่า พระองค์โกรธและอวดดีกับจามัญกะผู้เป็นครู (แต่ในความเป็นจริงพระเจ้าจันทรคุปตะเคารพจามัญกะผู้เป็นครูเหมือนพ่อ) ซึ่งทำให้อำมาตย์รากลษสะเชื่อโดยไม่ตรวจสอบข้อเท็จจริง จึงให้เขาไปบอกสายลับที่ปลอมตัวเป็นนักรายโศลกที่อยู่ในราชสำนักของพระเจ้าจันทรคุปตะให้รายโศลกช่วยยุให้พระเจ้าจันทรคุปตะโกรธจามัญกะที่กำลังขัดคำสั่งพระองค์ เพื่อให้ทั้งสองแตกแยกกัน ทำให้พระเจ้าจันทรคุปตะอ่อนแอจนไม่สามารถตั้งรับข้าศึกที่จะเข้าโจมตีได้ เพราะไม่มีจามัญกะคอยให้คำปรึกษา ดังนี้

วிரารคูปตะ

ท่านอำมาตย์! ที่เห็นชัดๆ ในเรื่องนี่ก็คือ นับตั้งแต่มลายเหตุหนีไป จันทรคูปตะโกรธ
จากนักยะมาก แม้จากนักยะก็ทนจันทรคูปตะไม่ได้เพราะความหึงอย่างยิ่ง (ของเขา)
จึงสร้างความเจ็บใจให้แก่จันทรคูปตะด้วยการไม่ปฏิบัติตามคำสั่งหลายครั้ง
ข้าก็มีประสบการณ์เช่นนี้ด้วย (Kale, 1927: 134)

และเมื่อศกภูทาสะคนเขียนสารที่วிரารคูปตะเพิ่งรายงานที่กำลังจะถูกสั่งประหาร
ชีวิต ได้กลับมาหาอำมาตย์รากลษสะ แม้ในตอนแรกอำมาตย์รากลษสะจะไม่เชื่อ แต่เมื่อได้ฟังเหตุผลตาม
ความคิดเห็นส่วนตัวของวிரารคูปตะว่าอาจจะจริง อำมาตย์รากลษสะจึงเชื่อ แม้ในเวลาต่อมาก็ไม่
คิดจะตรวจสอบข้อเท็จจริงว่าทำไมคนที่ถูกสั่งประหารชีวิตจึงหนีออกมาจากแดนประหารได้อย่าง
ง่ายดาย ดังนี้

บุรุษ

ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย มีคนที่ชื่อว่า ศกภูทาสะอยู่ใกล้ๆ ที่คนเฝ้าประตู

อำมาตย์รากลษสะ

จริงหรือ คนดี!

บุรุษ

กระผมจะรายงานเท็จต่อท่านอำมาตย์ได้อย่างไร

อำมาตย์รากลษสะ

เพื่อน วிரารคูปตะ! มันเป็นแบบนี้ได้อย่างไร

วிரารคูปตะ

ท่านอำมาตย์! มันอาจเป็นเช่นนั้นก็ได้ เพราะโชคชะตาคุ้มครองคนโชคดี
(Kale, 1927: 126)

5) สदनกลศะสายลับนักร่ายโคลก

सनกลศะเป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รากลษสะ ได้รับมอบหมายให้ปลอมตัวเป็นนักร่าย
โคลกในราชสำนักของพระเจ้าจันทรคูปตะให้นักร่ายโคลกช่วยๆ ให้พระเจ้าจันทรคูปตะโกรธจากนักยะที่ขัด
คำสั่งจนทั้งสองแตกแยกกัน ดังนี้

อำมาตย์รากลษสะ

(ดีใจ) เพื่อนวிரารคูปตะ! ท่านจงกลับไปในเมืองปาฏลิปุตรอีกครั้งด้วยการปลอมเป็น
หมองูนี้แหละขำมีเพื่อนรักที่ปลอมตัวเป็นไวตาลิกะ (นักร่ายโคลก) ชื่อ สदनกลศะ
อาศัยอยู่ที่นั่น ท่านต้องบอกเขาตามคำพูดของข้าว่า เมื่อจากนักยะกำลังขัดคำสั่ง
(จันทรคูปตะ) อยู่ เขาจะต้องร่ายโคลกสรรเสริญจันทรคูปตะเพื่อกระตุ้นไฟในใจของ
จันทรคูปตะ งานใดๆ ที่จะต้องทำ ต้องให้กรภกะแจ้งต่อข้าอย่างเป็นทางการลับสุดยอด
(Kale, 1927: 136)

เมื่อสตนกลสะเห็นท่าทางโกรธของพระเจ้าจันทรคุปตะต่อจากณิกะที่ขัดคำสั่งโดยห้ามไม่ให้จัดงานเฉลิมฉลองเกมมูที เขาจึงรีบร้ายโคลกที่มีเนื้อหาย้วยให้พระเจ้าจันทรคุปตะโกรธจากณิกะอย่างจงใจมากเกินไป จนจากณิกะจับพิรุณได้ว่านักร้ายโคลกนี้เป็นสายลับของอำมาตย์รากลษะที่มาทำภารกิจตามแผนสร้างความแตกแยกของอำมาตย์รากลษะ ดังนี้

ราชา

(หันหน้าไปทางอื่นด้วยความโกรธ)

(ไวตาลีกะ สองคนสวดอยู่ในฉาก)

คนที่สอง

ท่านผู้เลิศในหมู่คน! พระราชาทั้งหลาย (เจ้าแห่งคน) ผู้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิผู้เหมือนกับพระองค์ บางพระองค์ถูกพระพรหมสร้างมาให้เหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมายด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจของตนเองเอาชนะพวกราชาผู้มีฝูงช้างที่ตกมัน (พระราชาเหล่านั้นผู้เหมือนกับพระองค์) มีทิฐิฐานะและความหยิ่งในตัวเอง จะทนการละเมิดพระราชโองการไม่ได้ เหมือนสิงโตทั้งหลาย (เจ้าแห่งสัตว์) ผู้ปกครองป่า บางตัวถูกพระพรหมสร้างมาให้เหมือนขุมแห่งความแข็งแกร่งมากมายด้วยเหตุผลบางประการ อาศัยอำนาจของตนเองเอาชนะพวกเจ้าแห่งฝูงช้างตกมัน (สิงโตเหล่านั้น) มีทิฐิฐานะและความหยิ่งในตัวเอง จะทนการหักเขี้ยวไม่ได้ (Kale, 1927: 170, 3.22)

อีกอย่างหนึ่ง

เจ้าไม่ได้เป็นเจ้าของแท้จริง เพราะการบริโภคใช้สอยเครื่องประดับและสิ่งอื่นๆ คนที่ผู้อื่นไม่ดูแลคำสั่งเหมือนอย่างเธอ จึงจะถูกเรียกว่าเป็นเจ้าอย่างแท้จริง (Kale, 1927: 170, 3.23)

จากณิกะ

(ฟังแล้วพูดกับตัวเอง) ส่วนแรกทีเดียวเป็นคำสวดดีพรณนาอย่างชัดเจน ถึงความงามของฤดูศรัท ซึ่งกำลังดำเนินไปอยู่ โดยใช้วิธีการสวดดีเทพเจ้าสูงสุด ข้าไม่เข้าใจว่าอีกส่วนหนึ่งมันคืออะไร (คิด) อ้อ! รู้แล้ว มันเป็นแผนลับของรากลษะ เจ้ารากลษะชั่ว! ข้ารู้แผนลับแกแล้ว เออ! เกาฏิลยะตาสว่างแล้วจริงๆ (Kale, 1927: 172)

จากณิกะกับพระเจ้าจันทรคุปตะจึงแสรังทะเลาะกันให้สมจริงมากยิ่งขึ้น เมื่อจากณิกะขอลาออกจากมหาอำมาตย์รักษาการเพราะความโกรธแล้ว พระเจ้าจันทรคุปตะจึงให้ประกาศให้ทราบโดยทั่วไปว่า พระองค์จะปกครองพระราชอาณาจักรโดยไม่มีจากณิกะเป็นที่ปรึกษาอีกต่อไป แม้คนดูละครและสายลับคนอื่นๆ ของอำมาตย์รากลษะที่อยู่ในราชสำนักก็ยังเข้าใจว่าทั้งสองทะเลาะกันจริงๆ อำมาตย์รากลษะจึงแนะนำให้พระราชกุมารมลายเกตุออกคำสั่งยกทัพเข้าโจมตีทัพหลวงทันที เพราะพระ

เจ้าจันทร์คุปตะกำลังอ่อนแอด้วยไม่มีจากฉกยะคอยให้คำปรึกษา แม้จะเป็นเวลาที่ไม่เหมาะจะยกทัพ เพราะมีคนหนีทัพอยู่ในกองทัพมากมายก็ตาม ดังนั้นความเชื่อว่าการร้ายโศลกช่วยทำให้จากฉกยะและพระเจ้าจันทร์คุปตะ แตกกันจริงๆ จากคำยืนยันของสตนกลสะสายลับนักร้ายโศลกที่ส่งข่าวให้อำมาตย์รากลษะทราบผ่าน กรภกะสายลับส่งข่าวได้ย้อนกลับมาสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รากลษะกับพระราชกุมารมลายเกตุ และทำลายแผนการต่างๆ ของอำมาตย์รากลษะ ดังตัวอย่างการสังยกทัพในเวลาที่ไม่เหมาะสม ดังนี้

รากลษะ

พระราชกุมารจะต้องประสบความสำเร็จในการทำงานอย่างแน่นอน เพราะว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงอำนาจ! เมื่อพระองค์ ราชารู้ใจมตีมีกองทัพที่ยอดเยี่ยม เมื่อเมืองยังจงรักภักดีต่อนั้นทะ เมื่อจากฉกยะไม่เกี่ยวข้องเพราะถูกลดจากอำนาจหน้าที่ เมื่อเมารยะเป็นราชาใหม่ เมื่อหม่อมฉันมีอิสรภาพ (พูดยังไม่จบแสดงท่าอายุๆ) พยายามที่จะทำงานเพียงเพื่อบอกทางเท่านั้น เป้าหมายที่พวกเราจะต้องบรรลุมีอยู่แล้วในตอนนี เพียงแต่ถูกขวางกั้นไว้โดยความต้องการของพระองค์เท่านั้น (ว่าจะโจมตีหรือไม่)
(Kale, 1927: 232, 4.15)

รากลษะ

(พูดกับตัวเอง) เมื่อนึกถึงว่ากองทัพของเราเต็มไปด้วยทหารของจันทร์คุปตะ ข้าไม่มีความสบายใจเลยจริงๆ เพราะว่า กองทัพที่ถูกกำหนดในผลสำเร็จไว้แล้ว (ถูกพิสูจน์ในประสิทธิภาพแล้ว) ที่มี ความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกัน (ระหว่างกองทัพ-ผลสำเร็จ-พันธมิตร) ที่มีพันธมิตรที่มั่นคง และที่แยกจากศัตรูนั้น ย่อมมีเพื่อความสำเร็จ แต่กองทัพที่ยังต้องพิสูจน์ (ประสิทธิภาพ) ตัวเอง ที่เต็มไปด้วยทั้งพันธมิตรและศัตรู และเป็นภกกับฝ่ายของตัวเองด้วย ดังนั้นผู้นำจึงถูกล้มล้างเพราะพึ่งพากองทัพนั้น เหมือนผู้อภิปรายพึ่งถูกล้มล้างเพราะยอมรับเหตุนั้น ซึ่งยังต้องพิสูจน์ตัวมันเอง ที่เต็มไปด้วยทั้งความเห็นที่พ้องและต่างกัน และได้แย้งในเหตุผลที่รองรับด้วย แต่เหตุที่มีเพื่อชัยชนะ (ได้ข้อสรุปตามทำนองคลองธรรม) คือเหตุที่สืบหาข้อสรุปเพื่อความสำเร็จได้ ที่มี ความสัมพันธ์ที่เกี่ยวกันของเหตุและผล (ความสัมพันธ์สากลของเหตุและผล) ที่มี ความมั่นคงในความเห็นพ้อง และได้แย้งกับความเห็นต่าง
(Kale, 1927: 272, 5.10)

6) ศกภูทาสะคนเขียนสาร

ศกภูทาสะเป็นเพื่อนรักและคนเขียนสารของอำมาตย์รากษสะ แม้เขาจะไม่ได้เป็นสายลับ แต่อำมาตย์รากษสะจ้างเขาให้อยู่ในเมืองปาฏลีบุตรเพื่อเก็บรักษาเงินจำนวนมากไว้จ้างสายลับทำการ ลอบฆ่าพระเจ้าจันทรคุปตะและสืบราชการลับ

อำมาตย์รากษสะ

ข้าได้ให้ศกภูทาสะเข้าไปอยู่ที่นั่นพร้อมด้วยทุนทรัพย์มากมายเพื่อเอาไว้อ้างคนที่ จะวางยาพิษที่ข้าใช้เพื่อทำร้ายร่างกายของพระเจ้าจันทรคุปตะ และเพื่อบอกความลับ ของศัตรู (Kale, 1927: 88)

เมื่อสายลับนิพนธ์รายงานว่า ศกภูทาสะเป็นคนเขียนสารของอำมาตย์รากษสะ เขาไม่มีความจงรักภักดีกับพระเจ้าจันทรคุปตะแล้ว และจากนั้นก็รู้ถึงความสำคัญของศกภูทาสะผู้ที่อำมาตย์รากษสะไว้วางใจมากที่สุดเพราะต้องเขียนสารตามคำสั่งของอำมาตย์รากษสะพร้อมประทับตราประจำตัวของอำมาตย์เพื่อยืนยันความจริงของสารที่ออกโดยอำมาตย์รากษสะ เขาจึงตกเป็นเครื่องมือของจากัญยะในแผนการสร้างความแตกแยกระหว่างอำมาตย์รากษสะและพระราชกุมารมลเขต

จารบุรุษ

ท่านที่เคารพ! อีกคนก็เป็นเพื่อนรักของอำมาตย์รากษสะ เป็นเจ้าหน้าที่เขียนสาร ชื่อว่า ศกภูทาสะ

จากัญยะ

(ยิ้มกับตัวเอง) คนเขียนสารเป็นเพียงเจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อย แต่ถึงกระนั้น มันก็ไม่ควรดูหมิ่นศัตรูตัวน้อยๆ ข้าได้แต่งตั้งสิทธิธารณะให้ไปตีสนิทแสวงเป็นเพื่อน (กับเขา) (Kale, 1927: 42)

เริ่มจากจากัญยะให้สิทธิธารณะเข้าไปตีสนิทเป็นเพื่อน แล้วให้ใช้อุบายหลอกให้เขียนจดหมายปลอมที่เป็นเสมือนจดหมายสั่งฆ่าราชาหัวหน้าชนเผ่าทั้ง 5 และที่เป็นเครื่องมือยืนยันข้อหาทรยศของอำมาตย์รากษสะต่อพระราชกุมารมลเขต แล้วจากัญยะให้ตั้งข้อหากอกบฏแก่ศกภูทาสะ โดยเขาต้องถูกนำตัวไปเสียบเหล็กประหารชีวิตที่แดนประหาร ต่อมาได้ให้สิทธิธารณะพาเขาหนีออกจากแดนประหารนำตัวไปส่งให้อำมาตย์รากษสะ เพื่อให้สิทธิธารณะได้รับความไว้วางใจจากอำมาตย์รากษสะในฐานะคนช่วยชีวิตเพื่อนรัก และสิทธิธารณะจะได้เข้าไปทำอุบายสร้างความแตกแยกในฝ่ายศัตรูได้อย่างแนบเนียน จนทำอุบายได้สำเร็จ

ศกภูทาสะไม่ได้เป็นนักการเมืองมืออาชีพ เขาจึงไว้วางใจคนอื่นมากอย่างง่ายตาย จนถูกใช้เป็นเครื่องมือทำลายอำมาตย์รากษสะผู้เป็นนาย และศกภูทาสะเป็นคนที่รักเพื่อนมาก จนอำมาตย์

รากษสะไม่ยอมเชื่อว่า เขาจะตั้งใจเขียนจดหมายปลอมใส่ร้ายอำมาตย์รากษสะ (Kale, 1927: 286) และศกภูทาสะก็ยังไม่รู้ว่าตนถูกสิทธิธารณะเพื่อนรักหักหลังจนจบเรื่องราว

ศกภูทาสะทำความผิดพลาดหลายอย่าง เช่น

6.1) รับลีธารณะเป็นเพื่อนรักอย่างง่ายตาย และช่วยเขียนจดหมายที่มีข้อความคลุมเครือให้ตามคำขอของสิทธิธารณะที่สร้างอ้างว่า เพราะศกภูทาสะมีลายมือสวย โดยศกภูทาสะไม่สงสัยที่ข้อความนั้น คือ รายชื่อของราชาหัวหน้าชนเผ่าทั้ง 5 ผู้เป็นพันธมิตรกับอำมาตย์รากษสะ ที่มาร่วมทำสงครามโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะ

จกณักยะ

นี่ลูก! ตัวอักษร (ลายมือ) ของโศรติยะพราหมณ์แม้จะเขียนอย่างตั้งอกตั้งใจ ก็จะไม่ชัดเจนแน่ๆ ดังนั้นจงไปบอกสิทธิธารณะตามคำพูดของข้าว่า “จงให้ศกภูทาสะเขียนจดหมายโดยใช้คำพูดเหล่านี้ โดยไม่ต้องเขียนชื่อผู้ใดนอกจดหมาย โดยบอกว่า ใครคนใดคนหนึ่งจะต้องอ่านให้ใครอีกคนหนึ่งฟังด้วยตัวเอง แล้วจงมาหาข้า ท่าน (สิทธิธารณะ) จะต้องไม่บอกเขา (ศกภูทาสะ) ว่า จกณักยะให้เขาเขียน (จดหมาย)”
(Kale, 1927: 50)

ศกภูทาสะไว้วางใจสิทธิธารณะมากจึงไม่สงสัยที่สิทธิธารณะเพียงผู้เดียวสามารถช่วยเขาออกจากแดนประหารแล้วพากลับไปหาอำมาตย์รากษสะได้ ทำให้สิทธิธารณะได้รับความไว้วางใจจากอำมาตย์รากษสะมาก ดังนี้

อำมาตย์รากษสะ

เพื่อนศกภูทาสะ! แล้วใครเล่าเป็นเหตุที่ทำให้จิตใจของข้าชื่นมื่นแบบนี้

ศกภูทาสะ

(ขึ้นไปทูลสิทธิธารณะ) สิทธิธารณะเพื่อนรักคนนี้ ทำให้พวกเพชฌฆาตกลัววิ่งหนีไป แล้วแบกข้ามาจากแดนประหาร

อำมาตย์รากษสะ

(ดีใจ) สิทธิธารณะ คนดี! อะไรเล่าถึงจะเพียงพอสำหรับการทำคุณงามความดีอันนี้ อย่างไรก็ตามก็โปรดรับสิ่งนี้ไปก็แล้วกัน (พูดเสร็จก็ถอดเครื่องประดับออกจากร่างกายมอบให้) (Kale, 1927: 130)

6.2) **รับซื้อเครื่องประดับของพระเจ้าปรวตกะโดยไม่ตรวจสอบผู้ขาย**¹⁰⁸และที่มาของเครื่องประดับอันมีค่ามากเหล่านี้ ที่จามักยะทำอุบายส่งมาขายให้อำมาตย์รากษสะ เพื่อใช้เป็เครื่องมือนั่นย่นว่า อำมาตย์รากษสะฆ่าพระเจ้าปรวตกะเพื่อประโยชน์ของพระเจ้าจันทรคุปตะ ดังนี้

บุรุษ

ขอท่านอำมาตย์จงมีชัย ท่านอำมาตย์! ศกภูทาสะแจ้งว่า มีคนจะขายเครื่องประดับสามชุดนี้ขอท่านอำมาตย์จงตรวจสอบดู

อำมาตย์รากษสะ

(**ดูแล้วพูดกับตัวเอง**) โอ้! เครื่องประดับมีค่ามาก (**พูดดังๆ**) คนดี! จงบอกศกภูทาสะตามคำพูดของข้าว่า “ศกภูทาสะจงซื้อ (เครื่องประดับ) ไว้ โดยทำให้ผู้ขายพอใจ” (Kale, 1927: 137)

อนึ่ง การใช้สายลับเป็นผู้ทำอุบายการรักษาความปลอดภัยในองค์พระราชา การฆ่า การสืบราชการลับ การปลอม และการหลอก ซึ่งมีรายละเอียดการปฏิบัติตามไหวพริบเฉพาะตัวและทักษะที่ได้รับการฝึกฝนมาจากหน่วยปฏิบัติการลับของฝ่ายตน เช่น การส่งสัญญาณลับ การส่งข่าวลับผ่านบทกวี เป็นต้น ที่ปรากฏในบทที่ 5 นี้ ถือเป็นตัวอย่างบางส่วนของ การปฏิบัติอย่างเป็นทางการเป็นรูปธรรมตามคำสอนในตำราอรรถศาสตร์ เรื่อง การจารกรรม ที่ให้รายละเอียดมากที่สุด คือ ปรากฏอย่างชัดเจนในเล่มที่ 1 บทที่ 11 การจัดตั้งหน่วยปฏิบัติการลับ และบทที่ 12 การจัดตั้งสายลับเคลื่อนที่ และยังอ้างถึงตามที่ต่างๆ ในตำราอรรถศาสตร์ทั้ง 15 เล่ม ซึ่งสะท้อนให้เห็นระบบการจารกรรมที่ซับซ้อนในสังคมการเมืองของอินเดียโบราณ ลักษณะของสายลับที่มีประสิทธิภาพ และขาดประสิทธิภาพ แม้ในปัจจุบันประเทศต่างๆ ก็มีการจัดตั้งหน่วยราชการลับ เพื่อปฏิบัติงานด้านข่าวกรอง การจารกรรม ข้อมูล การสืบราชการลับ การต่อต้านข่าวกรอง หรือแม้กระทั่งการก่อการร้าย และการลอบสังหาร หน่วยราชการลับที่สำคัญ เช่น หน่วยเคจีบีของสหภาพโซเวียต และหน่วยซีไอเอของสหรัฐอเมริกา เป็นต้น เพื่อความได้เปรียบประเทศคู่แข่งทางการทหาร การเมือง และเศรษฐกิจ (ปานัสม์ คิดไชย, 2561: 70 – 76) แต่ไม่สามารถเปิดเผยรายละเอียดการปฏิบัติงานได้ ดังนั้น คำอธิบายลักษณะนิสัยของสายลับตามธรรมชาติของมนุษย์ในตำราอรรถศาสตร์จึงทันสมัยอยู่เสมอและสามารถใช้เป็นแนวทางการปฏิบัติตัวของสายลับหรือจารชนในการทำงานเชิงรุกและเชิงรับในปัจจุบันได้

¹⁰⁸ ตำราอรรถศาสตร์ เล่มที่ 3 บทที่ 16 โสลกที่ 5 ว่าด้วยการขายโดยไม่มีสิทธิ์ ในกรณีผู้ขายทรัพย์สิน (ที่เจ้าของแจ้งหายไว้) ไม่สามารถบอกว่าทรัพย์สินนั้นรับซื้อมาจากผู้ใดได้ เขาไม่เพียงต้องจ่ายค่าทรัพย์สินนั้น แต่จะต้องถูกตั้งข้อหาหลักทรัพย์ด้วย (Narain, 2005: 428) กวีวิเศษที่ตะนะนำมาปรับใช้ในบทละครเพื่อแสดงโทษของการรับซื้อทรัพย์สินมีค่ามากโดยไม่ตรวจสอบที่มา

บทละครมุทรารากษสะเป็นบทละครการเมืองเข้มข้นและใช้ตัวละครสายลับทั้งจากฝ่ายของ จาณักยะและอำมาตย์รากษสะเป็นผู้ดำเนินเรื่อง กวีได้สร้างลักษณะนิสัยและพฤติกรรมของตัวละคร สายลับตามคำอธิบายในตำราอรรถศาสตร์ ที่มีการปลอมตัวไปต่างๆ นานาเพื่อปฏิบัติการกิจ หลากหลาย ในบทละครเรื่องนี้จึงมีตัวละครสายลับถึง 23 ตัว (รายชื่อตามที่ปรากฏในบทที่ 3 หัวข้อที่ 6. ตัวละครในบทละคร) ที่ได้รับมอบหมายให้เป็นสายลับโดยตรง และตัวละครรองอื่นๆ ที่ไม่ได้เป็น สายลับโดยตรง แต่สนับสนุนการดำเนินงานของสายลับ เช่น ศกฐาทาสะผู้เป็นคนเขียนสาร เป็นต้น โดยบรรดาสายลับของจาณักยะจะเป็นตัวอย่างของสายลับมืออาชีพที่ไม่เคยทำงานผิดพลาด ส่วน บรรดาสายลับของอำมาตย์รากษสะจะเป็นตัวแทนของสายลับที่ทำงานผิดพลาด จึงทำให้ผู้อ่านได้เห็น ลักษณะนิสัย ไหวพริบ และพฤติกรรมของสายลับอย่างเป็นรูปธรรมหลากหลายแง่มุมตามสถานการณ์ ต่างๆ

บทที่ 6

สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ

6.1 สรุปผลการศึกษา

บทละครการเมือง เรื่อง มุทราธรรมาศ เป็นกาวะประเภททศยุคที่เรียกว่า รูปกะ หรือนาฏกะ เพราะมีบทพูดทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองและบทกำกับเวทีที่สามารถนำมาจัดแสดงบนเวทีได้ จึงเรียกว่า “บทละคร” บทละครมุทราธรรมาศเป็นรูปกะแบบนาฏกะ มี 7 องก์ มีเค้าโครงเรื่องอิงประวัติศาสตร์ มีวีรรสเป็นรสเด่น ผู้แต่งคือกวีวิเศษทัตตะ เป็นบุตรของมหาราชภานุทัตตะ และหลานของสามันตะวิภูษณ์ทัตตะ กวีวิเศษทัตตะมาจากตระกูลนักปกครองจึงมีความรู้ในตำรา อรรถศาสตร์และนิติศาสตร์มากจนสามารถนำมาสร้างสรรค์เรื่องราวต่างๆ ในบทละครมุทราธรรมาศได้ สันนิษฐานว่ากวีนำเค้าโครงเรื่องมาจากตำนานการโค่นล้มราชวงศ์นันทะและตั้งราชวงศ์เมารยะใน คัมภีร์พหุทัตถาของคุณาณะ (ที่ปรากฏในฉบับชำระรวบรวมใหม่ คือ กถาสริตสาคร พหุทัตถกถามัญชรี และพหุทัตถาโกษะ) แม้เรื่องราวในบทละครจะเป็นเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์อินเดียยุคโบราณ ราวศตวรรษที่ 4 ก่อนคริสต์ศักราช แต่จากบทภทรตวากยะ (บทสรรเสริญตอนจบ) และเรื่องราวของพวกมัจฉะหรือพวกชนเผ่าที่อยู่แถบเทือกเขาหิมาลัยทางภาคเหนือของอินเดียที่ปรากฏอยู่ในบทละครมุทราธรรมาศ จึงมีเพียงข้อสันนิษฐานเดียวว่า กวีวิเศษทัตตะมีชีวิตรุ่งเรืองอยู่ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 9 หรือระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 6 - 9 หรือราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 ซึ่งสอดคล้องกับเอกสารที่เกี่ยวกับสมัยผู้แต่ง เช่น เอ.เค.วอร์เตอร์ (1977: 257 - 277), กักรินาถ สัสตริ (1960: 111), เค.พี.กุลการ์นิ (1927: 203-301), ที.เค.รามจันทร์ ไอเยอร์ (1984: 126 - 127) เป็นต้น

งานวิจัยนี้กำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาบทละครมุทราธรรมาศ คือ

1. เพื่อปริวรรตและแปลบทละครมุทราธรรมาศเป็นอักษรโรมันและภาษาไทย
2. เพื่อวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมุทราธรรมาศ
3. เพื่อวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมุทราธรรมาศ

การนำเสนอเนื้อหาในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ เป็นไปตามลำดับการศึกษาค้นคว้าตามทฤษฎีนาฏศาสตร์และอรรถศาสตร์และวัตถุประสงค์ของการศึกษา ซึ่งทำให้มีความรู้เพิ่มพูนขึ้นไปตามลำดับ จึงเป็นประโยชน์ให้ผู้อ่านได้ค่อยๆ ทำความเข้าใจและซึมซับสาระของบทละครในแง่มุมต่างๆ รอบด้านตามไปด้วย ได้แก่ การปริวรรตและการแปล การวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ และการวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมุทราธรรมาศ ดังนี้

6.1.1 ปวิรรตและแปลบทละครมูทราภาษะเป็นอักษรโรมันและภาษาไทย

การปวิรรตเนื้อหาจากอักษรเทวนาครีเป็นอักษรโรมัน เป็นประโยชน์สำหรับการศึกษาไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตเพื่อการแปลความ การศึกษาเชิงนิรุกติศาสตร์ และเชื่อมโยงเนื้อหาในบทละครกับตำราอรรถศาสตร์และนิติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องสร้างความเข้าใจสาระัตถะในบทละครได้เป็นอย่างดี ส่วนการแปลเป็นภาษาไทย ทำให้เห็นว่ากวีแต่งโดยใช้สำนวนภาษาการเมืองการปกครอง คือ ใช้คำและประโยคสั้นกระชับ มีพลัง ลึกซึ้งกินใจ และมีชีวิตชีวา ใช้คำสมาสที่มีจำนวนคำมาประกอบกันมาก ใช้คำศัพท์จากธาตุเดิมๆ ที่เปลี่ยนความหมายไปตามอุปสรรคและปัจจัยที่นำมาประกอบเสริมให้คำศัพท์มีพลังมากขึ้นหรือตรงกันข้ามกัน โดยเฉพาะการใช้คำศัพท์ตรงกันข้ามกันกับตัวละครที่เป็นศัตรูกัน จึงทำให้กวีสามารถผูกร้อยเรื่องราวขัดแย้งแบบคู่ขนานระหว่างองก์ได้ เช่น จากนักยะไม่ได้หลับได้นอน¹⁰⁹ ในองก์ที่ 1 ส่วนอำมาตย์รากลษะผู้ยังตั้งอยู่ทั้งกลางวันกลางคืน¹¹⁰ ในองก์ที่ 2 การใช้คำสมาสยาวๆ สอดคล้องกับลีลาการแต่งแบบเคาซี ที่อันตระ จักรวรรดิ พบว่า บทละครมูทราภาษะใช้ลีลาการแต่งแบบเคาซี ที่นิยมใช้คำสมาสยาว (Chakravarty, 2015: 137)

6.1.2 การวิเคราะห์องค์ประกอบบทละครและคุณค่าทางวรรณศิลป์ในบทละครมูทราภาษะ

การวิเคราะห์องค์ประกอบของบทละครในบทละครมูทราภาษะซึ่งต้องศึกษาสาระัตถะไปพร้อมกันด้วย ทำให้เห็นแก่นของเรื่อง คือ “ความแตกแยกนำหายนะมาสู่หมู่คณะ” และกวีวิเศษที่ตตะก็มีความรู้ในตำรานาฏยศาสตร์เกี่ยวกับวัสดุหรือโครงเรื่องเป็นอย่างดีจึงผูกเรื่องได้เข้าใจชวนติดตาม ดังนี้

กวีได้นำเทคนิค “อรรถประภฤติ” ตามทฤษฎีการละครมาวางโครงเรื่องบทละครมูทราภาษะได้ครบถ้วนตามองค์ประกอบทั้ง 5 คือ **พีชะ** และ**พินทุ** ที่ปรากฏในองก์ที่ 1 **ปตาคะ** ที่ปรากฏในองก์ที่ 2 และองก์ที่ 4 **ประกฤษี** ที่ปรากฏในองก์ที่ 3 และองก์ที่ 6 **การยะ** ที่ปรากฏในองก์ที่ 7 และใช้เทคนิค “การยาวัสถา” มาพัฒนาการกระทำในบทละครไปตามขั้นตอนทั้ง 5 คือ **อาร์มกะ** และ**ประยัตนะ** ที่ปรากฏในองก์ที่ 1 **ปราปตยาสา** ที่ปรากฏในองก์ที่ 2 และองก์ที่ 5 **นียตาปติ** ที่ปรากฏในองก์ที่ 3 และองก์ที่ 4 **ผลาคม** ซึ่งปรากฏในองก์ที่ 7 นอกจากนี้กวียังได้ใช้เทคนิค “สนธิ” เชื่อมต่อเรื่องราวในอรรถประภฤติและการยาวัสถา มี 5 แบบ คือ **มุขสนธิ**หรือการเปิดเรื่อง ปรากฏในองก์ที่ 1 ครอบคลุมไปจนถึงเรื่องราวครั้งแรกขององก์ที่ 2 **ประติมุขสนธิ**หรือความก้าวหน้า ปรากฏตั้งแต่เรื่องราวครั้งแรกขององก์ที่ 2 ครอบคลุมไปจนจบองก์ที่ 3 **ครรภสนธิ**หรือการพัฒนาการกระทำ ปรากฏในองก์ที่ 4 ครอบคลุมไปจนจบเหตุการณ์สำคัญในองก์ที่ 5 **อวมรรคสนธิ**หรือการหยุดชั่วคราว

¹⁰⁹ na śayānena sthīyate (Kale, 1927: 30)

¹¹⁰ rātriṃ divaṃ jāgrataḥ (Kale, 1927: 86, 2.4)

เป็นเรื่องราวต่อเนื่องจากเหตุการณ์สำคัญในองค์ที่ 5 ครอบคลุมไปจนถึงเหตุการณ์ในองค์ที่ 7 **นิรทสนธิหรือจุดจบ** เป็นเหตุการณ์ตอนสุดท้ายขององค์ที่ 7

การที่กวีมีความรู้และความเข้าใจในเรื่องวัสดุหรือโครงเรื่องเป็นอย่างดี เอื้อให้กวีสร้างสรรค์เหตุการณ์ที่แสดงความขัดแย้งของตัวละครหลักเป็นคู่ๆ สลับกันไปมาระหว่างองค์ ได้แก่ องค์ที่ 1 เป็นเรื่องราวของจาณกยะ องค์ที่ 2 เป็นเรื่องราวของอำมาตย์รากษส องค์ที่ 3 เป็นเรื่องราวของพระเจ้าจันทรคุปตะ และองค์ที่ 4 เป็นเรื่องราวของพระราชกุมารมลายเกตุ ทั้งได้สร้างเหตุการณ์ย่อยที่ดำเนินโดยตัวละครรองทั้งที่เป็นสายลับและข้าราชการ เพื่อแสดงความขัดแย้งกันไปมาเป็นคู่ๆ ภายในแต่ละองค์ด้วยเช่นเดียวกัน เช่น เรื่องราวของตัวละครสายลับสีบขาว คือ สายลับนิปุมกะของจาณกยะ และสายลับวิธราชคุปตะของอำมาตย์รากษส เรื่องราวของสายลับที่เป็นเพื่อน คือ สายลับชีวลีทธิเพื่อนของจาณกยะ และสายลับศกภูทาสะเพื่อนของอำมาตย์รากษส เรื่องราวของสมุหพระราชวังของพระเจ้าจันทรคุปตะและสมุหพระราชวังของพระราชกุมารมลายเกตุ ความขัดแย้งที่สลับกันไปมาเป็นคู่ๆ เหล่านี้ถือเป็นลักษณะเด่นของบทละครมุทรารากษส ซึ่งเกิดเป็นปมขัดแย้งของเรื่องที่สลับซับซ้อน

จากการศึกษาทฤษฎีรสในบทละครมุทรารากษส พบว่ามีวีรรสเป็นรสเด่น แต่ไม่มีฉากต่อสู้ทำสงครามนองเลือด เพราะตัวละครแสดงวีรรสหรือความกล้าด้วยพลังแห่งสติปัญญาและพลังอำนาจมากกว่าพลังกาย จึงปรากฏวีรรสในแบบต่างๆ ได้แก่ **นิตีวีรรส ทานวีรรส กษมาวีรรส พลวีรรส และยุทธวีรรส** ไม่มีฉากแสดงการปะทะกันเป็นเพียงการพรรณนาความยิ่งใหญ่ของกองทัพ โดยส่วนใหญ่แสดงนิตีวีรรสของจาณกยะ และมีตัวละครสายลับที่เป็นที่มาของวีรรสถึง 23 ตัว สอดคล้องกับ อันตระ จักรวารตี (Chakravarty, 2015) และสุภัชโยติ บอร์กโเฮน (Borghain, 2025) ที่กล่าวว่า บทละครมุทรารากษสมีวีรรสเป็นรสเด่น

นอกจากวีรรสเป็นรสเด่นแล้ว รสรองที่ช่วยเสริมรสเด่น ได้แก่ **เราทรรส และกรุมารรส** รสรองที่มีไม่มากนัก คือ **ภยานกรส อัทภูตรส และศานตรส** ส่วน**พิภตสร**พบในเหตุการณ์ที่ไม่เกี่ยวกับการดำเนินเรื่องและพบเพียงชนิดละ 1 ครั้ง แต่**ไม่พบหาสยรส และศฤงคารรส** ซึ่งเป็นบ่อเกิดความสนุกสนานและความรักใคร่ฉันท์ชู้สาว สอดคล้องกับ ภัสวดี มิตรระ (Mitra, 1989: 302-303) ที่กล่าวว่า บทละครมุทรารากษสโดดเด่นกว่าบทละครสันสกฤตที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับการเมืองเรื่องอื่นๆ เช่น บทละครของศูทรกะ เรื่อง มฤจฉกติกะ และบทละครของภาสกะ เรื่อง ประดิชญาเยาคันธ-รายณะ และสวัปนาสวทัตตะ เพราะบทละครเหล่านี้เป็นบทละครที่ใช้เหตุการณ์ทางการเมืองมาเติมเต็มบรรยากาศของความรัก มีข้อสังเกตว่า บทละครเรื่องนี้ไม่มีฉากสงครามต่อสู้แต่ลึกซึ้งกินใจ ในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลหลากหลายสถานภาพ อาทิ ความรักระหว่างเพื่อนและระหว่างภรรยา กับสามีจนสามารถสละชีวิตให้กันและกันได้ ความกตัญญูของศิษย์ต่อครูและบุตรต่อบิดามารดา

ความจงรักภักดีของคนรับใช้ต่อเจ้านาย ความเมตตาของครูต่อศิษย์ ความกล้าสรรเสริญคุณธรรมของศัตรู เป็นต้น

การวิเคราะห์คุณค่าทางวรรณศิลป์ยังพบว่า กวีสามารถใช้คำและประโยคสั้นกระชับ แต่มีพลัง ลึกซึ้งกินใจ และมีชีวิตชีวา ทั้งนี้เพราะกวีนำอรรถาธิบายทั้งศัพท์พหุคูณและการและอรรถาธิบายการสร้างสรรค คำประพันธ์ในโคลง ศัพท์พหุคูณที่พบ ได้แก่ **ยมก** และ**อนุปราสา** ที่มี 2 แบบ คือ วัตถุยานุปราสา และเนกานุปราสา ศัพท์พหุคูณที่พบมาก คือ ศัพท์พหุคูณแบบอนุปราสาชนิด**เนกานุปราสา** สอดคล้องกับตำราท้าวไม้ม้าสา (kāvyaṁīmāṁsā) กล่าวว่า ลีลาการแต่งแบบเคาตี นิยมใช้คำสมาสยาวและใช้ศัพท์พหุคูณแบบอนุปราสา (Chakravarty, 2015: 131) ส่วนอรรถาธิบายการมีมากถึง 28 แบบ กวีใช้อรรถาธิบายเพื่อให้เข้าใจความหมายลึกซึ้งที่แฝงอยู่ในความหมายประจำคำของคำศัพท์ ความหมายแฝงเหล่านี้มาจากความรู้ในศาสตร์สาขาต่างๆ ของกวี ได้แก่ กวีสมยะ (poetic convention) หรือขนบการประพันธ์ของกวี นาฏยศาสตร์ อรรถศาสตร์ นิติศาสตร์ ตรรกศาสตร์ ดาราศาสตร์ โหราศาสตร์ มหาภารตะ ศาสนา กวีนิพนธ์ สุภาษิตคำสอน เป็นต้น

อรรถาธิบายการในบทละครมัทราการกษณะ แบ่งเป็นกลุ่ม คือ อรรถาธิบายกลุ่มแสดง ความหมายเปรียบเทียบ ได้แก่ (1) **อุปมา** (2) **รูปกะ** (3) **อุตเปรกษะ** (4) **สมาโสภิต** (5) **อดีตโยภิต** (6) **ตุลยโยภิต** (7) **ทีปกะ** (8) **ทฤษฏานตะ** (9) **นิทรศนะ** (10) **สโภภิต** (11) **ปริณามะ** อรรถาธิบายกลุ่มแสดง ความหมายขัดแย้ง ได้แก่ (12) **วยติเรก** (13) **วิโรธะ** (14) **วิภาวนา** (15) **วิเศโษภิต** (16) **วิษมะ** (17) **อสังคิต** อรรถาธิบายกลุ่มแสดง ความหมายโดยใช้เหตุผล ได้แก่ (18) **อรรธาปัตติ** (19) **สมุจจยะ** (20) **ปริสังขยา** (21) **ท้าวลึงคะ** และอรรถาธิบายกลุ่มแสดง ความหมายปกปิด ได้แก่ (22) **เศลชะ** (23) **วโภภิต** (24) **อรรธานตรันยาสะ** (25) **อปรัสตุตประคังสา** (26) **ปริกร** (27) **สวภาโวภิต** (28) **วยาโษภิต**

อรรถาธิบายการที่ปรากฏใช้มากที่สุด คือ อรรถาธิบายแบบ**อุปมา** รองลงมา คือ **ท้าวลึงคะ** **อุตเปรกษะ** **รูปกะ** **สวภาโวภิต** **อปรัสตุตประคังสา** **อรรธานตรันยาสะ** ส่วนอรรถาธิบายแบบ**วโภภิต** ปรากฏใช้ 1 ครั้ง ในบทกวีที่หรือบทสรรเสริญเทพเจ้าและขอพรให้คนดู ที่แต่งด้วยสรรคธาฉันทตาม ความนิยม โดยกวีตั้งใจใช้อรรถาธิบายแบบ**วโภภิต**เพื่อบอกเป็นนัยว่า เหตุการณ์ตลอดทั้งเรื่องจะดำเนินไปตามอุบายคดโกงของจาณักยะ

6.1.3 การวิเคราะห์กลยุทธ์ทางการเมืองในบทละครมัทราการกษณะ

การศึกษาบทละครมัทราการกษณะในฐานะเป็นบทละครการเมืองพบว่ากวีดำเนินเรื่องโดยใช้กลยุทธ์ทางการเมืองของจาณักยะและอำมาตย์การกษณะโต้ตอบกันไปมา ทำให้เห็นว่า เหตุการณ์ทางการเมืองและกลยุทธ์ในบทละครมัทราการกษณะเป็นเสมือนตัวอย่างคำสอนในตำรา อรรถศาสตร์ โดยประเด็นทางการเมืองที่พบ ได้แก่ การบริหารรัฐ การตอบโต้การโจมตีของศัตรูโดยใช้

นโยบายทางการทูต ประโยชน์ของการใช้นโยบายทางการเมืองอย่างเหมาะสม โชคชะตา แผนการ และนโยบายทางการทูต การคัดเลือกสายลับ ระบบสายลับ คุณของการรับใช้ราชาที่มีคุณ การเมือง และจริยธรรม ราชกิจที่ยากลำบากของราชา การลงโทษ กองทัพและอาวุธ และนักการเมืองกับนักแต่งบทละคร

จามักยะใช้กลยุทธ์ทางการเมืองซับซ้อนนโยบายนำอำมาตย์รากลักษะมาเป็นมหาอำมาตย์ เพื่ออ้างอำนาจการปกครองสูงสุดของพระเจ้าจันทรคุปตะผู้มีจริยธรรมสูงให้ปกครองอาณาจักรโดยธรรมให้เจริญรุ่งเรืองยาวนาน เป็นนโยบายที่เห็นประโยชน์ชัดเจนและมั่นคง โดยเน้นใช้วิธีการทางการทูต (คุณหก อุบายสี่ สภาพสาม) เพื่อลดการสูญเสียในชีวิตและทรัพย์สินสาธารณะ และใช้สายลับทำอุบายซับซ้อนนโยบาย โดยสายลับของจามักยะเป็นตัวอย่างของสายลับที่มีประสิทธิภาพตามตำราอรรถศาสตร์ ประกอบด้วย กลยุทธ์ตอบโต้แผนการวางยาพิษที่แสดงโดยสายลับหญิงยาพิษ หมอวางยาพิษ กลยุทธ์นำอำมาตย์รากลักษะเป็นมหาอำมาตย์ตามแผนการสร้าง ความแตกแยกที่แสดงโดยสายลับนิปุ่นกะกับการสืบราชการลับ สายลับสิทธิธารณะกับอุบายการปลอม ภาครายณะกับอุบายการหลอก ในวิทยานิพนธ์นี้ได้ค้นพบรูปแบบการวางกลยุทธ์ทางการเมืองของจามักยะตามความสัมพันธ์ของคุณหก อุบายสี่ และสภาพสามด้วย

ส่วนอำมาตย์รากลักษะใช้กลยุทธ์ทางการเมืองซับซ้อนนโยบายโค่นล้มพระเจ้าจันทรคุปตะเพื่อความพึงพอใจของเจ้านันทะที่สิ้นพระชนม์ไปแล้ว เป็นนโยบายที่ไม่เห็นประโยชน์ชัดเจน เน้นวิธีการทำสงครามที่ไม่คำนึงถึงความสูญเสียในชีวิตและทรัพย์สินสาธารณะ ทั้งเสริมด้วยวิธีการทางการทูตที่ใช้สายลับทำอุบายซับซ้อนนโยบายเช่นเดียวกัน ประกอบด้วย ทารุวรรณสายลับช่างไม้ และวรรณกรสายลับความถี่ช่าง ประโมทกะสายลับข้าราชการในห้วงบรรทม พิภตสกะและพวกเป็นสายลับลอบฆ่า วิจารณ์คุปตะสายลับหมองู สตนกลศะสายลับนักรายโคลง ศกฐาทาสะคนเขียนสาร สายลับของอำมาตย์รากลักษะเป็นตัวอย่างของสายลับที่ไม่มีประสิทธิภาพตามตำราอรรถศาสตร์

มีข้อสังเกตว่า แม้บทละครมัทราภษะจะไม่มีนางเอก แต่เป็นบทละครทางการเมืองเข้มข้นที่ใช้คำว่า *nīti* ที่เป็นเพศหญิง เป็นความหมายที่สองแทน *natī* หรือภรรยาของผู้กำกับในองค์ที่ 1 โศลกที่ 5 เพื่อแสดงเป็นนัยว่า *nīti* เป็นที่มาแห่งอุบายทั้งหมดในบทละคร อาจจะอนุมานได้ว่า *nīti* เป็นนางเอกของบทละครมัทราภษะ ดังนี้

*guṇavatyupāyanilaye sthitihetoḥ sādḥike trivargasya/
madbhavananītidyē kāryācārye drutamupehi*
(Kale, 1927: 10, 1.5)

“ไอ้ (ภรรยา) ผู้มีคุณความดี ผู้เป็นที่อยู่แห่งอุบาย ผู้ทำให้บรรลุลุรรคสามเหตุแห่งความมั่นคง (ในชีวิต) ผู้รู้ธรรมเนียมแห่งบ้านของฉัน ผู้ชี้้นำการงาน (ของสมาชิก) ขอท่านจงมาอย่างรวดเร็ว

ไอ้ (นิตี) ที่มีคุณหก ที่เป็นที่อยู่แห่งอุบายสี่ ทำให้บรรลุลุสภาพสามเหตุแห่งความมั่นคง

ที่เป็นนโยบายการปกครองแห่งอาณาจักรของฉัน ที่ชี้้นำการงาน (ของสายลับ)
ขอเจ้าจงมาอย่างรวดเร็ว”

กวีวิเศษที่ตตะเป็นผู้ที่มีความรู้ในตำรานาฏยศาสตร์และตำราอรรถศาสตร์มากจนสามารถสร้างสรรค์บทละครสั้นสกฤต เรื่อง มุทราธรรมาภักษะ ให้ผู้อ่านได้เรียนรู้ประวัติศาสตร์หรือศาสตร์การเมือง การปกครองตามคำสอนในตำราอรรถศาสตร์ผ่านการร้อยเรียงเรื่องราวให้ตื่นตื้นเร้าใจในรูปแบบบทละครประเภทนาฏกะตามขนบของตำรานาฏยศาสตร์ มีการสร้างสรรค์ตัวละครหลากหลายบุคลิก จำนวนมากเพื่อแสดงพฤติกรรมตามคำสอนในตำราอรรถศาสตร์ทั้งในแง่มุมที่สอดคล้องและขัดแย้งกับคำสอน เช่น พฤติกรรมของสายลับที่มีประสิทธิภาพและไม่มีประสิทธิภาพ ดังนั้น บทละครมูทราธรรมาภักษะจึงเป็นเสมือนตำราสอนนิเทศศาสตร์และนาฏยศาสตร์ภาคปฏิบัติ สอดคล้องกับบาโลท์ ดาเนียล (2015: 224) ที่กล่าวว่า เมื่ออ่านบทละครมูทราธรรมาภักษะระหว่างบรรทัดจะพบว่า เป็นความไพเราะที่เคลือบยาขม คือ นิเทศศาสตร์ไว้ เหมือนนิทานปัญจตันตระที่เป็นตำรานิเทศศาสตร์ที่ปลอมมาเป็นนิทานเพื่อสอนนิเทศศาสตร์ให้แก่เจ้าชาย

กล่าวได้ว่าองค์ความรู้ประวัติศาสตร์และนาฏยศาสตร์ภาคปฏิบัติสะท้อนอยู่ในบทละครมูทราธรรมาภักษะอย่างงดงามสมบูรณ์ดังความที่ว่า

พวกเขาผู้รู้วิธีใช้มนตร์และยาแก้พิษ วาดวงกลมโดยใช้มนตร์กำกับอย่างถูกวิธี ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของมนตร์ พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ผู้ได้/
พวกเขาผู้รู้วิธีใช้ศาสตร์การปกครอง กำหนดข้อปฏิบัติสำหรับมณฑลต่างๆ โดยใช้ศาสตร์การปกครองกำกับอย่างถูกวิธี ผู้เป็นเลิศในการรักษาความลับของบ้านเมือง พวกเขาผู้นั้นเข้าไปใกล้ราชาได้ (Kale, 1927: 80, 2.1)

คนที่แต่งบทละครหรือคนแบบเดียวกับข้าเท่านั้นแหละที่จะประสบกับความยุ่งยากอย่างนี้ คือ คนแต่งบทละคร ในตอนเริ่มแรก หวานเมลิ็ดเชื้อเล็กๆ ของชิ้นงานลงไป หาทางให้เมลิ็ดเชื่อนั้นขยายตัวขึ้น ทำผลที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ภายในของเมลิ็ดเชื้อให้ปรากฏออกมา ใช้สติปัญญาพิจารณาเมลิ็ดเชื่อนั้น และรวบรวมผลที่ได้ที่กระจัดกระจายอยู่ให้มาอยู่ในที่เดียวกัน (เป็นชิ้นงานที่ต้องการ)/

ส่วนคน (ที่เป็นนักการเมือง) แบบข้า ในตอนเริ่มแรก กำหนดเป้าหมายเล็กๆ ซึ่งเป็นมูลเหตุและผลสำเร็จของงาน วางแผนใช้อุบายต่างๆ ให้บรรลุเป้าหมาย ทำผลสำเร็จที่ซ่อนอยู่เล็กๆ ในเป้าหมายให้ปรากฏออกมา (คือการฝ่าฟันอุปสรรค) ใช้สติปัญญาหาอุบายเร่งให้ได้ผลสำเร็จเร็วยิ่งขึ้น และทำให้ผลสำเร็จของอุบายต่างๆ มาบรรจบกันเป็นเป้าหมายที่ได้บรรลุแล้วของงาน (Kale, 1927: 202, 4.3)

6.2 ข้อเสนอแนะ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ศึกษาเนื้อหาของบทละครมุกุทราภักษะเฉพาะเรื่องวัสดุหรือโครงเรื่อง รส อลังการ และกลยุทธ์การเมืองในภาพรวมเท่านั้น จึงควรมีการศึกษาในแต่ละเรื่องอย่างละเอียดอีกครั้งและศึกษาเพิ่มเติมในประเด็นต่างๆ ดังนี้

6.2.1 ศึกษาด้านเนื้อหาในประเด็น กวีสมยะที่กวีนำมาใช้ ลีลาการแต่ง เทคนิคการชี้แนะเนื้อหา ลักษณะการดำเนินเรื่องและพฤติกรรมของตัวละครหลักและตัวละครรองที่แสดงการขัดแย้งกันเป็นคู่ๆ ระหว่างองค์ เช่น องค์ที่ 1 คู่กับองค์ที่ 2 เป็นต้น และสภาพสังคมในบทละคร

6.2.2 ศึกษาด้านภาษาศาสตร์ในประเด็น การเชื่อมโยงข้อความ (discourse analysis) การใช้คำสรรพนาม เช่น คำบุรุษสรรพนาม การละบุรุษสรรพนาม เป็นต้น

รายการอ้างอิง

- Akademi, S. (1960). *Ancient Indian Literatur An Anthology, Vol.2*. New Delhi: Sanitya Akademi.
- Bhishagratna, K. K. (1911). *An English Translation of The Sushruta, Vol.2*. Calcutta: The Bharat Mihir Press.
- Borgohain, S. (2018). *Mudrārākṣasa of Viśākhadatta: A Critical Study*. Assam: Assam University.
- Chakraborty, G. (1985). *Espionage in Ancient India*. University of Calcutta,
- Chakravarty, A. (2015). *Literary Estimate of Mudrārākṣasa*. Assam: Gauhati University.
- Coulson, M. (2005). *Rākshasa's Ring*. New York: Penguin.
- Dániel, B. (2015). *A Textual and Intertextual Study of the Mudrārākṣasa*. Budapest: Eötvös Loránd University.
- De, S. K., trans. . (1961). *The Vakrokti-Jīvita*. Calcuta: D.P.Mitra, The Elm Press.
- Dhruva, K. H. (1923). *Mudrārākshasa or The Signet Ring*. Poona: The oriental Book Supplyin Agency.
- Dutt, M. N., edi. (1896). *Kamandakiya Nitisara*. Calcutta: Elysium Press.
- Ghosh, M., trans. (1951). *The Nāṭyaśāstra Ascribed to Bharata-Muni, Vol.1*. Calcutta: The Royal Asiatic Society of Bengal.
- Hass, G. C. O., trans. (1912). *The Daśarūpaka A treatise on Hindu Dramaturgy by Dhanañjya*. New York: Columbia University Press.
- Hillebrandt, A. (1912). *Mudrārākṣasa by Viśākhadatta*. Breslau: M&H Marcus.
- Iyer, T. K. R. (1967). *Kāvya prakāśha of Mammaṭa*. Varanasi: Bhargava Bhushan Press.
- Iyer, T. K. R. (1984). *A Short History of Sanskrit Literature*. Madras: T.V.Ramani.
- Jha, G. (1967). *Kāvya prakāśha of Mammaṭa*. Varanasi: Bhargava Bhushan Press.
- Kale, M. R., trans. (1927). *Viśākhadatta: Mudrārākṣasa With the Commentary of Dhunḍhirāja* (4th ed. ed.). Delhi: Motilal Banarsidass.
- Kale, M. R., trans. (1976). *Viśākhadatta: Mudrārākṣasa With the Commentary of Dhunḍhirāja* (6th ed. ed.). Delhi: Motilal Banarsidass.
- Kane, P. V., trans. (1956). *The Sāhityadarpaṇa of Viśvanātha*. Bombay: the Nirnaya Sagar Press.
- Kangle, R. P., trans. (2010). *The Kauṭīliya Arthaśāstra*. Dehi: Motial Banarsidass.
- Kaur, M. (2011). *Political and Administrative Ideas of Manu and Kautilya: A comparative Study*. Patiala: Punjabi University.
- Keith, A. B. (1923). *The Sanskrit drama in its origin, development, Theory & Practice*.

- London: Oxford University Press.
- Kulkarni, K. P. (1927). *Sanskrit and Drama & Dramatists*. Poona.
- M.S., A. (2015). *Dramatic Techniques of Kalidasa and Shakespeare - A Comparative Study*. Kerala: Government Sanskrit College, Tripunithura.
- Mainkar, T. G., trans. (1978). *The Theory of The Saṃdhis and The Saṃdhyangas*. Delhi: Swaran Printing Press.
- Majumder, S. D. (2010). *Concept of Espionage in Kauṭīliya Arthaśāstra: Its Relevance to Present Era*. Assam University,
- Mishra, A. R. (2015). *A Critical Study of Daśarūpaka with Special Reference to The Mudritakumudacandra*. Pune: Deccan College Post Graduate and Research Institute.
- Mitra, B. (1989). *Place of Mudrārāksasa as A Political Drama in Ancient Indian Literature*. Calcutta: Jadavpur University.
- Mitra, P.-D., trans. (1875). *The Mirror of Composition: A Treatise on Poetical Criticism : Being an English Translation of the Sāhitya-darpana of Viśwanatha Kaviraja*. Calcutta: C.B. Lewis, Baptist Mission Press.
- Naganatha Sastry, P. V., trans. (1991). *Kāvya-lāṅkāra of Bhāmaha*. Varanasi: Motilal Banarsidass.
- Narain, V. (2005). *Kauṭīliya Arthaśāstra*. Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratiṣṭhan.
- Sarma, R. N. D. (1996). *Karuna Rasa in Sanskrit Dramas: A Study*. The Gauhati University, Assam.
- Sastri, G. (1960). *A Concise History of Classical Sanskrit Literature*. Calcutta: Oxford University Press.
- Senapati, S. (1990). *Heroic Sentiment in Principal Sanskrit Dramas from Bhāsa to Bhaṭṭanārāyaṇa*. Utkal University, Odisha.
- Shastri, Abhyanker, V., & and Abhyanker, K. V. (1916). *Mudrārāksasam*. Ahmedabad: Nandlal C.Bodiwala.
- Shastri, U. G. (1998). *The tragic consciousness in the major Sanskrit dramas a study*. Karnatak University, Karnataka.
- Sikder, T. K. (2000). *Crime and Punishment in Ancient India: A Study of Kauṭīliya, Manu and Yājñavalkya*. Pune: University of Pune.
- Telang, K. T. (1918). *Mudrārāksasa by Viśākhadatta*. Bombay: Nirnaya Sagar Press.
- Trivedi, G. (1971). *Glimpses of Political Thought in Sanskrit Kavyas*. Calcutta University,
- Trivedi, K. H. (1966). *The Nāṭyadarpana of Rāmacandra and Gunacandra A Critical Study*. Ahmedabad: L.D.Institute of Indology.
- Warder, A. K. (1977). *Indian Kāvya Literature, Vol.3*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Warder, A. K. (2009). *Indian Kavya Literature, Vol.1*. Delhi: Motilal Banarsidass.

- Williams, M. M. (1986). *A Sanskrit – English Dictionary*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Wilson, H. H. (1835). *Selected Specimens of the Theatre of the Hindus, Vol 1*. Calcutta: The Asiatic Press.
- Winternitz, M. (1985). *History of Indian Literature, Vol. 3*. Delhi: Motilal Banarsidass.
- แสง มนวิฑูร (แปล). (2541). นาฏยศาสตร์. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์.
- กาญจณี ละอองศรี และคณะ. (2559). อินเดียมหัทศวรรย์. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโตโยต้าประเทศไทย.
- กฤษณา รัชชมนี. (2549). การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต. กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (2530). อลังการ. In คีตวรรณกรรม (pp. 8-14). กรุงเทพฯ: ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- จิรพัฒน์ ประพันธ์วิทยา. (2562). คำแปลอภิธานศากุนตลม องค์กรที่ 1 - 7 ในรายวิชา 336608-362 SANSKRIT DRAMA. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ดรุณี บุรณวัฒน์. (2522). อุปมาในบทละครสันสกฤต ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 4 ถึง 12. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ถาวร งามจันทร์. (2564). การศึกษาวิเคราะห์จารึกยโสธรราชของพระเจ้ายโสธรมั่งที่ 1. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- นาวิน โขษกรณัฐ. (2565). มุลบทสันสกฤต: ไวยากรณ์ภาษาสันสกฤตเบื้องต้น. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นาวิน วรรณเวช. (2558). การแปลรามายณะของวาลมิกิฉบับแรกในประวัติวรรณคดีไทย. วารสารวิชาการคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 11(1).
- นิยะดา สาริกฤติ. (2515). ความสัมพันธ์ระหว่างละครไทยและละครภารต. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ป.ส. ศาสตรี (แปล). (2514). อลังการศาสตร์. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์.
- ประเทือง ทินรัตน์. (2526). ศกุนตลา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ที่มาและความสัมพันธ์ระหว่างฉบับต่าง ๆ. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. (2542). ธรรมรัฐ – ธรรมราชา. กรุงเทพฯ: โครงการตำรา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปานัสร์ม คิตไชย. (2561). การเปรียบเทียบหน่วยราชการลับเคจีบี (KGB) ของสหภาพโซเวียต และหน่วย

- ราชการลับซีไอเอ (CIA) ของสหรัฐอเมริกา: กรณีศึกษาอิทธิพล บทบาท และหน้าที่ด้านความมั่นคงของประเทศในช่วงสงครามเย็น (ค.ศ. 1945-1991). (ภาคนิพนธ์หลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์ศึกษา คณะศิลปศาสตร์). มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- พระมหาพรภวิทย์ อุปชัย. (2564). การศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องกุมารสัมภวะของกาลิทาส สรรคที่ 1-8. (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต). มหาวิทยาลัยศิลปากร, กรุงเทพฯ.
- มณีปิ่น พรหมสุทธิรักษ์. (2551). ประวัติวรรณคดีสันสกฤต. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2546). พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2542. กรุงเทพฯ: นานมีบุ๊คพับลิเคชันส์.
- ลัลลนา ศิริเจริญ. (2525). อลังการในมหาชาติคำหลวง. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- ลุยง ตริย์ไชยาพร. (2528). การศึกษาเปรียบเทียบความคิดทางการเมืองในคัมภีร์อรรถศาสตร์ ของเกอฏีลยะกับแนวความคิดในหนังสือ เรื่อง เจ้าของมาเคียเวลลี. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- วิสุทธ์ บุษยกุล. (2554). แบบเรียนภาษาสันสกฤต. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. .
- ศิลปวัฒนธรรมออนไลน์. “จตุรมาสยะ” วันเข้าพรรษาของศาสนาพราหมณ์-ฮินดู. Retrieved from เข้าถึงจาก <https://today.line.me/th/v2/article/mW1j5kr>
- สถิตย์ ไชยปัญญา. (2564). ประวัติวรรณคดีสันสกฤต. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- สมเกียรติ วันทะนะ. (2561). โลกที่คิดว่าคุ้นเคย?: ความคิดทางการเมืองไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา พ.ศ. 1893 - 2310. กรุงเทพฯ: ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- สำเนียง เลื่อมใส (แปลและเรียบเรียง). (2561a). มหาวิสตุอวทาน เล่ม 1. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สำเนียง เลื่อมใส (แปลและเรียบเรียง). (2561b). มหาวิสตุอวทาน เล่ม 2. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.
- สำเนียง เลื่อมใส (แปลและเรียบเรียง). (2561c). มหาวิสตุอวทาน เล่ม 3. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสันสกฤตศึกษาในพระบรมราชูปถัมภ์สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี.

- สิทธิเชศวร์ เจนเรื่อย. (2561). ละครซ้อนละครในละครเรื่องปริยทรรศิกาและพาลรามายณะ.
(วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต). จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- อนงค์ นาคสวัสดิ์. (2522). "นานที" ในบทละครสันสกฤต. (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต).
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- อภิชาญ ปานเจริญ. (2556). ภาษาสันสกฤต ๒. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- อุไรศรี วรצרิน. (2545). ประชุมอรรถบทเขมร : รวมบทความวิชาการของศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร.
อุไรศรี วรצרิน. กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง.

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล

นางสาวชญานุตม์ จินดารักษ์

วุฒิการศึกษา

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย มหาวิทยาลัยศิลปากร
(พ.ศ.๒๕๔๖)

